

उत्तररामचरितम् ।

प्रथमोऽङ्कः ।

(चित्रदर्शनम्)

इदं कविभ्यः पूर्वैर्भ्यो नमोवाकं प्रशास्महे ।

विन्देम देवता वाचममृतामात्मनः कलाम् ॥ १ ॥

टीकाकृतमङ्गलाचरणम् ।

विद्यं शश्वत्क्षरीरं गुणकृतिविहृतं यस्य चानन्तशक्ते

सत्यं वै यस्य रूपं ह्यनुभवसुभगं योगिनां योगदृश्यम् ।

व्याप्तं सर्वत्र सृष्टिस्यतिलयगुणको निर्गुणो योऽगुणत्वाद्

यावान् यस्मिन् योऽहृद्दृष्टिमयवपुषा सस्थितः सोऽहमास्ते ॥

कर्मप्रसूतिं प्रभवत् फलानां, न तस्य कर्त्ता ह्यपरोऽस्ति मत्तः ।

अतो मयाऽस्मिन्नहमेव वन्द्यं, प्रभुत्वमाप्तामपि मे प्रकृत्याम् ॥

दावाणां सुखबोधार्थं श्रीजीवानन्दशर्मणा ।

क्रियते विस्तृता व्याख्या नाम्ना च सुखबोधिनी ॥

अथ तत्रभवान् निरवद्यविद्याविद्योतमानविद्वन्निर्कर-निकपायमाणमहाकविपरि-
करकुमुदाकर राकानिशाकर भवभूति, पाषणीभिरमलरुचिररामचरितौज्ञासितचिर-
न्ननकविभादित-कपर्दीम्नि सृताभिः, सहृदयहृदयनन्दन-सन्तानप्रसूनामोदाधिवासि-
ताभिः अज्ञसारसार स्वान्निद्रावकापूर्वकरुणरसामरसरत्न्यवाह शतधारामाध्वीक
माधुरीभिः, साहित्यविद्याजुषा प्रेक्षावता सौभाग्यलक्ष्मीभुवां सामाजिकानाञ्च ताप
तप्तमानमनुत्सर्पणाय अलमभिनवनाटकदामैकं यन्वितुमीषु, अपि च क्वचित् वैदभं
रोतिराजिविराजितसया नवजलधरनिनादानुकारिसुदुमधुरगभीरध्वनिप्रायै माधुर्य-

गणाभिन्नञ्चक सुललित करुणरसाऽनुपाणित मञ्जुलपदविन्यासीपशीभित्त कुञ्चिच्च
 शीज प्रकाशकविविधाऽम्बरविमिथद्गुणोडरीत्यनुगुणममामयहुर्ल पटोपन्यासैरुपेत
 तथा अम्बवपुक वनाएक स्फुञ्जधुसुनाधिरम्पदद्युति द्योतितेन वाग्विभवमहिम्ना
 मभ्यानां नाकसद्वेद्य सुपमाकचिर सूचिरशान्तिपीयूषोपचित करुणरसमयमेकमनुपमं
 मानसमनर्पण प्रसवण सिम्बु , तव च अविगीत शिष्टाचारपरम्पराप्राप्ताम् अग
 ग्गालङ्कारिकवरेण्य मशरणपूतोक्त सतिशासनानुमतां गन्यारम्भपरिसमाप्तिप्रतिबन्धक
 प्रत्युत्प्रेरविभ्यसपटोयसीम् आदिकविकुलवन्दनामूलिकामभीष्टदेवन्तुतिमयीं पूर्वैरङ्ग
 प्रधागाद्भतां नान्दीं वाक्सम्पत्तिसिद्धये रङ्गविघ्नोपशान्त्यथञ्च आदाववतारयति, इद-
 मिति ।—पूर्वेषु प्राचीनेभ्य कविभ्य वाग्मीयादिभ्य कविगुरुभ्य इत्यथ । “यती वा
 इमानि भतामि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसविशन्ति, तत्त्वमसि
 यतर्कयो” इति, “स वा अय पुरुषो जायमान शरीरमभिसम्ययमान”
 इत्यादियुतेषु मधेपामेव जीवानां खलु परमात्मस्वरूपतयाऽवस्थानस्य उत्कीर्तनात्,
 तमसां पारिऽवस्थितामां तपयध्याविधीत किन्त्विपकपायाणामादिकवीना तत्सधर्मणा
 मपरंपामपि सुतरां चिदात्मभूतत्वमवधेयम् । [अती हि तेषामपि स्वाभीष्टप्रदत्व
 सम्यवेति ध्वन्यते] । अपि च “ब्रह्माण वाग्मीकि विदु” इति “कृष्णहेपायन विद्धि
 आस नारायण प्रभुम्” इति च स्मृत्यादौ दर्शनात् तेषामप्यात्मभूतत्वेन ऐशिक
 वाग्विभूतिसम्पन्नत्वादिति भाव । [इह तु “कविभ्य ” इत्यत “गुरुभ्य ” इति पाठान्तर
 दृश्यते, तदर्थमु—पूर्वेषु चिरन्तनेभ्य नलिनपुलिनप्रभव प्रस्यतिभ्य, तेषां हि कविषु
 आदिभूततया तथैव प्रसिद्धे । गुरुभ्य कविसम्पदायप्रवक्तकेभ्य च तत्रभवद्वा अस्मद्
 गुरुभ्य इति विशिष्यभूततया व्याख्येय , यथा—वालमीक्यादिभ्य आर्षचक्षुषद्वा
 कविकुलवन्दनीयेभ्य] । नमीवाक—नम उक्ता, [वैदिकोऽय प्रयोग णमुलन्त,
 तस्य काटेशम्बान्दस । यथा—नम नम शब्दस्य वाक उच्चारण यस्मिन्, तद
 यथा तथा, प्रशास्महे इति क्रियाया विशेषणमेतत्, वयमित्युल्लम् । वचे भावे
 चञ् कुत्वञ्] । इद—वच्यमाण, प्रशास्महे—प्राययामहे । [“प्रशास्महे” इति तु
 “शास आशीवादे” इत्यादादिकस्य रूपम्, “आड शासु इच्छायाम् इत्याशास्ते आड्
 प्रवत्व प्रायिकम्, तेन नमीवाक प्रशास्महे इति सिद्धम्” इति दौचित्यात् ।
 न तु शासनायस्य द्विकम्पकस्य परस्मैपदिन शास्ते, तस्य चेत तदा “शिमहे” इति
 रूपं स्यात्] ।

‘यस्य हि समीपे प्रणति क्रियते, तदधिगतस्यैव वस्तुन तदन्तिके प्रायणा
 कक्षमुचिता’ इत्येतदभिप्रेत्य तदीया विभूतिसमीपेषु आह, विन्देमेति ।—आत्मन

सततपरार्धानुष्ठानेन तत्त्वज्ञानमधिजग्मुष शब्दज्ञाननिष्ठातस्य भगवत वाञ्छीके
 ऋता पीयूषरसधारासिव मानसामोदकरौ, देवतां निखिलतत्त्वाद्यप्रकाशकरौ
 दिव्या कला विभूति, विन्देम लभेमहि । तत्प्रसादात् निर्णिकृता तदीया भारती
 मे स्फुरतु इति भाव । [“मुनितयं नमस्कृत्य” “नारायण नमस्कृत्य” इत्यादी “उप-
 पदविभक्ते कारकविभक्तिर्षलीयसी” इति न्यायेन, नम शब्दद्योतितप्रणत्यर्थककरोते
 व्याप्यत्वात् नारायणस्य कर्मत्वम्, इह तु ‘कविभ्य’ इत्यनेन गुणीभूतस्यापि नम-
 शब्दस्य योगात् “नम स्वस्तिवाहा—” (२ । ३ । १६ पा०) इत्यादिना चतुर्थी ।
 गुणीभूतानामपि नम प्रभृतिशब्दानां योगे चतुर्थी शब्दविदां समातैव, तथा च भट्टि,
 —“रावणाय नमस्कृत्या” इति । नातोऽव काऽप्यनुपपत्तिरिति ध्येयम्] ।

अथवा आत्मन परमात्मन कलामश्रुतामन्ताम् ऋतधाराभूता नित्या-
 मित्यर्थं (मीमांसकनते शब्दस्य नित्यत्वाभ्युपगमात् तदधिष्ठातृदेवताया सुतरानेव
 नित्यत्वमर्थफललक्षमिति, तथा च सत्यत्वाद्रसवत्त्वात् निरतिशयसुखहेतुत्वाच्च वेद-
 वदनन्तकालव्यापिनीं) वाच वायुपां देवता,—“काव्यालापाश्च ये केचिद् गीतकान्य-
 खिलानि च । शब्दमूर्च्छिधरस्यैते विष्णोरशा महात्मन ॥” इति विष्णुपुराणवाक्यात्
 शब्दमय्या वाखा, कामधेन्वादितन्तीकृताक्यात्, “वा-सान्ते वा-लमध्ये उफ-कठ-
 सहिते कण्ठदेशे स्वराणां हृद्यतत्त्वाद्ययुक्त सकलदलगत वर्णरूप नमामि” इति
 मातृकासरस्वतीध्यानाञ्च वर्णमय्या अपि वाखा देवतात्वमवगम्यते । विन्देम
 लभेमहीति । [विन्दते तौदादिकात् विधिलिङ्] । पूर्वैभ्य कविभ्यो नमस्कारपूर्वक
 वयमिदं प्राद्ययानहे—यत्तेषां प्रसादात् तदीया रसभावमधी निखिलार्थोद्भासिका
 लीकमनोहारिणी वाक् अस्य गन्धस्य प्रणयने अस्माक सहायभृता भवतु इति भाव ।
 अस्य नाटकस्य वाञ्छीक्यादिकविवाक्यमूलकत्वात् तेषु इत्य प्रार्थनेति हृदयम् ।
 वाग्देवी प्रसन्नीभूय तथाविधां काव्यदामगुम्फनप्रतिभां मच्च ददातु इति वाऽव
 तात्पर्यम् ।

अथवा “भगवद्वन्दनं त्वाद्य गुरुवन्दनपूर्वकम्” इति विधानान्तं मधुरगिरा सर्वेषा-
 मेष कवीना गुरुत्वात् प्राचितसादीनामादौ वन्दनस्य औचित्यात् आदित एव
 तान् वन्दते, इदमिति ।—पूर्वैभ्य कविभ्यो नम, तेषां काव्येषु पद्यिप्रदर्शकत्वात्,
 वा—अपि च वयं कम्—आत्मानं विष्णु वा, कवेर्वाकसिद्धिप्रयोजनत्वाद् वाचय
 तस्याश्वादिति भाव, इदं प्रशास्यहे । किमिति तदेवाह, विन्देमिति ।—यदात्मन
 विष्णोवा कलान् अश्रुतान् ऋतां तद्वतसुरसां श्रावतीं देवता देवप्रभावतीं वाच
 विन्देम इति, अन्वया अस्य काव्यस्य यदनासम्भवादिति भाव ।

“श्रीर्कं का-याशमचके’ इत्यालङ्कारिकाचार्यसमयानुसारत एतदपि अथान्तर
 भवनमिति तथाहि—या जननात् अनूपमस्त्रिभ्यतातानलमस्त्रेहभरेण भृश विवर्द्धिता
 देवयजनसभाया विदेराजतमया अनीकलीकापवादभयाकुलययितचेतसा स्वप्राण
 पतिमन चिरजीवनसत्त्वरणे स्वभता रामचन्द्रेण अनिमित्तनिराकृता सती सुचिर जन
 स्यामगच्छन् मगभेटिका क्रियतो विप्रयोगजवेदनामनुभवन्ती, अनुपदन्तु परमकारु
 णिकेन वाग्देवता मवनीलालम्नीलास्यभुव आदिकवेरनुकम्पया विविधजानपदतपी
 धनपार्श्वपरिप्रता राजममितिमेत्य निकारमसहमाना उवाच सपट्टि—“नयतु माम्
 आगत्य अत्रप तिलपमस्या, न शक्ताऽपि दृष्टं श्रीवलीकपरिवर्त्तनमनुभवितुम्” इत्य-
 गिञ्जं आह्वयन्ती, धरातन्नि तिलय गतवतीति । तदा तु सा वैदेही पृथ्वीगङ्गाभ्यामव
 लम्बिता सती याम्य काव्यप्राणोपमकरुणरस समुद्दीपिका वाचसभिदधे, काव्याय
 गुणकमतदथ गर्भितवचनमित्यभिप्रेत्य व्याख्यायते, तथाहि—पूर्वभ्य कविभ्य आदि
 कथं वान्नीकये नम मदीयाऽसीमा आदौ प्रणतिरन्तु, वाकमन्तिमस्त्रेम व्याहार
 प्रशास्त्रम प्राशये, अग्रताम् अमृताधारभृताम् आत्मन मम कलां विभृति मातर
 मिति यावत्, वाच वाग्व्यापारवतीं मूर्त्तिमतीमित्यथ, देवता धरित्रीं विन्देम लभे,
 इदानीमनन्यगतिकामयथानिकृति सीदुमशक्तुवतीं दुहितर मामस्यैव अर्वात्विति
 प्राथना । सत्य हि एतत्, पतिगृह्ननिराकृताया अपांगलाया दुहितु जननी एव
 शरण भवतीति दिक् ।

अथवा इत्यमपि काव्यार्थोऽव सूच्यते । तथाहि—श्लोकपूर्वाद्धं शब्दशक्ति-
 मूलकध्वनिमहिम्ना विद्युतकीर्त्तनां स्वलीकवन्दितानां प्राज्ञानामेवात्र सवडना
 सूचिता, अत एव कविषु आदिभूततथा वान्नीकेरिव अन्येषामपि प्राक्तनाना महा-
 महिमशालिनां वरणीयत्वमर्थवशात् सम्पन्नम् । सत्यप्येवम्, अत्र सूचितेषु वस्तुषु
 वर्णनीयस्य वरेण्यस्य भगवत रामभद्रस्यैव प्राधान्यप्रतीते अन्येषां लक्षणादीनाञ्च
 तथाविधमुच्चत्वानवगमात् बहुनेत्वस्कास्किन्दितत्वान् न शङ्कनीय नाटकस्य बहु-
 नायकप्रयुक्तदीपसम्पृक्तत्वम् । अत एतस्मिन् काव्ये लक्षणशतसुप्रयुक्तयोपवर्णनस्योप-
 सर्जनीभूततथा भगवता रामभद्रेण सीताविवासनार्थं लक्षण, लवणवधाय च शत्रुघ्न
 प्रेषित । एवञ्चात्राप्येवशात् प्रथमाद्धीपनिषद् वस्तु ध्वनितम् । पराद्धे च देवीपम-
 भाग्यभाक् काचन विदुषी स्त्री उपवर्णते इति गम्यते, सा च ‘आत्मन कलाम्’
 इत्यभिधानात् च देवयजनांशभृता, देवस्य च कस्यचित् धम्पपवीति प्रतीयते ।
 “अमृताम्” इति पदेन च सम्भाविताश्रभाया विवशाया तस्या भागीरथीधरित्रीयां
 जीवनविसर्जनव्यवसायात् विनिवर्त्तनं कियञ्च समाश्रासन समारम्भमिति समूच्यते,

नान्यन्ते (क) ।

सूत्रधार (ख) । अलमतिविस्तरेण(ग) । अद्य खलु भगवतः(घ)

अत द्वितीयाह्वात् प्रभृति समनाङ्क यावत् नाटकेऽस्मिन्मुपवर्णितस्य विदेहराजतनया-
सम्बलितवन्तुन विवृति उपदर्शितेति सूधीभि समीच्यावधेयम् ।

अत तु प्राधान्येन कविना करुणविप्रलम्भाख्यशृङ्गाररस उपवर्णित । करुण-
वीरभयानकादयस्य रसा प्रधानरस-परिपोषणव्यपेक्षया यथाग्रथमुपवर्णिता । अत्र
रतेरेव स्थायिभावतया विशदीकृत्य नायिका-नायकयो समीगमावेदयितु पुरतः
चित्तप्रदर्शनव्यपदेशेन पूर्वराग आलिखित कविना । पुनश्च सप्तमाङ्के वनस्थली-
मधुषिताया विवासिताया विमनायमानाया सीताया समागमीपाय अनुसृत,
कल्पनया च दर्शनस्पर्शनादिना रति कियञ्च प्रकटीकृता इति । इत्त पथ्यावक्तम्,—
“युजोर्जेन सरिङ्गुं पथ्यावक्त प्रकीर्त्तितम्” इति लक्षणात् ॥ १ ॥

(क) नान्यन्ते इति ।—नन्दन्ति प्रसीदन्ति देवता यस्मात् सा नान्दी । [भ्वादि-
नक्षीय-नदिधातोर्घञ्, षष्ठीदरादित्वाद् ह्रिडि, ततो डीप्] तथाहि,—“देवद्विजन्त्रपा-
टीनामाशीर्वादपरायणा । नन्दन्ति देवता यस्मात् तस्मान्नान्दीति कीर्त्तिता ॥” इत्या-
लङ्कारिकावाक्यम्, सा च सूत्रधारेण कर्त्तव्या । अथवा—नन्दयति क्वेन देवान्
आशीर्वाचसा च सभ्यान् नत्या चात्मान या शैलूपेरिता वाक्, सा नान्दीत्युच्यते,
[नन्दयते कत्तरि पचादित्वाद्च् पश्चाच्च “प्रज्ञादिभ्यश्च” (५।४।३८ पा०) इति
सूत्रेण स्वार्थे ञिणि न्निश्च डीप्, इति वा व्युत्पत्तिः] । तथाहि—नाट्यप्रदीपे, “नन्दन्ति
काव्यानि कवीन्द्रवर्गा कुशीलवा पारिपदाय सन्त । यस्मादल सञ्जनसिन्धुहर्षो
तस्मादिय सा कथितेह नान्दी ॥” इति । सा चात्र सुमिडन्तरुपहादशपदात्मिका
चया, तथा चात्र तिडन्तात्मक द्विविध, सुषन्तात्मकश्च दशविध, मिलित्वा च
हादश पदानि इति बोध्यम् । अत्र नमीवाकमिति तु असमसस्वरूपमेव ज्ञेयम्,
असमसपदानादरे नान्दीलक्षणायोगात् । एवमेवाह भरत स्वकृतनाट्यशास्त्रे
पञ्चमाध्याये,—“सूत्रधार पठेत् तत्र मध्यम स्वरमाश्रित । नान्दी पदैर्हादश-
भिरष्टाभिर्वाप्यलङ्कृताम् ॥” इति । पदमत्र त्रिविध बोध्य,—पादरूप, सुमिडन्तरूप,
वाक्यरूपश्च । तथा च नाट्यप्रदीपकार,—“श्लोकपाद पद केचित्, सुमिडन्त-
नघाऽपरे । परेऽवान्तरवाक्यैकस्वरूप पदमूर्चरे ॥” इति । वेषीमहारे—श्लोकवये
पादरूपा हादशपदा, शाकुन्तले—वाक्यरूपा षष्टपदा, इत्याम्ना विस्तरः । पदन्वत
गौरीक वाचकत्वादाभिप्रायक यावद् इति । नान्यन्ते इति ।—तथाविधाया

कालप्रियनायस्य (ड) यात्रायाम् (च) आर्यमित्रान् (क्ख)

नाम्ना । अन्ते पाठान्तमाने इत्यथ । तथा चोक्तं,—“पूर्वरङ्ग विधायादौ सूत्रधारं
निर्दिशते । पत्रिण्य तददपर काञ्चमागवयेत मट ॥” इति ।

यथाभिन्नु ततभवतां सयथां प्रयागद्धारिकाचार्याणां प्राचीनतया भरतादीना
मतसम्प्रदाय “इ- पूर्वथ ” इत्यादि श्लोकेषु नान्दीत्वसत्याहृतमिति प्रागभिदर्शितम् ।
तथा भनीना म मन्त्रो, “पदयक्ता हाटशभि ” इत्यादिना विरीधान्, अत एव केचन
पुनरङ्गस्य रङ्गद्वाराभिधानमङ्गमेतदिति वदन्ति । सत्यप्येवम्, प्रथितकविश्रयितेषु बहुषु
नाटकेषु, प्रथमत एव “नान्दस्ते सूत्रधार ” एताधानेव पाठक्रम दृश्यते, कुत्रचिच्च
कविप्रकृतमङ्गलाचरणरूपस्य श्लोकस्यान्ते, अतस्तयोरविवादाय इत्यमेव “नान्दस्ते सूत्र-
धार ” इत्येव मन्दभं व्याख्येय इति दर्पणकारिणां—तथा हि “यश्च पत्यात् ‘नान्दस्ते
सूत्रधार’ इति निखनं, तस्यायमभिप्राय,—नान्दस्ते सूत्रधार इट प्रयोजितवान्,
इत प्रभृति मया नाटकमुपादीयते इति कवेरभिप्राय सूचित इति ।” इति ।
इदन्वय तच्च—यत् नञ्यानां मते वाचिका एव नान्दी सूत्रधारेण प्राक् पठिता,
एव स्तनु कविकृतमङ्गलाचरणरूप श्लोक इति ।

(ख) सूत्रधार इति ।—सूत्र वर्णनीयवल्गुनि धारयति प्रवर्णयतीति सूत्रधार,
नाटकस्यापको नटविशेष । तथा हि—“वर्णनीयतया सूत्र प्रथम येन सूच्यते ।
रङ्गमभि समाक्रम्य सूत्रधार स उच्यते ॥” इति । [आहृति क्रियापदेनाध्याहाय्ये-
णान्वय] ।

(ग) अलमिति ।—अतिविकरणेण अल, वाग्वाहुल्य निष्प्रयोजनमिति भाव ।
“अल भ्रूषणपथ्याति शक्तिवारणवाचकम्” इत्यमर । हाटशपदात्मकनान्दीप्रयोगेणैवा
भीषित देवस्तुतिमयनान्दीप्रयोगनिवाहात्, अत्र तावत् वाक्प्रसरभूयिष्ठ निष्फलम्
पठेति । विद्वद्वाहुल्यशुद्धैव तदनुष्ठानादिति तात्पर्यम् ।

(घ) अथ प्ररोचना प्रसीत्, सामाजिकजनानां समवधानाय प्राचयते,
अद्येति ।—भगवत,—ऐश्वर्यादिगुणवत ।

(ङ) कालिति ।—उज्जयिनीस्थितस्य कालप्रियनायस्य—महाकालित्यपरास्यस्य
शिवसूक्तिविशेषस्य इत्यथ ।—“यद्राजधान्युज्जयिनी महापुरी सदा महाकालमहश
योगिनी” इति, “महाकाल यजेद्देव्या दक्षिणे धूमवर्णकम्” इत्यादौ
च दर्शनात् । कथासरित्सागरेऽपि—“यस्यां वसति विश्वेशी महाकाल
वपु स्वयम् । शिथिलीकृतकैलास-निवासव्यसनी हर ॥” इति । अस्या देवसूक्ते

विज्ञापयामि, एवमत्रभवन्ती विदाङ्गुर्वन्तु (ज)—अस्ति खलु तत्र-

प्रतिष्ठास्थानमपि महाकालशब्देनीच्यते,—“प्राप्यावन्तीनुदयनकथाकीविदयामहडान्, पूर्वोद्दिष्टामनुसर पुरीं श्रीविशालां विशालाम्” इत्याद्यारभ्य, “पुण्य याथास्त्रिभुवन गुरीर्धाम चण्डीश्वरस्य” इति, “अप्यन्यस्मिन् जलधर । महाकालमासाय कान्ति” इति च । तद्दीकाया, महाकालं नाम पूर्वोक्तचण्डीश्वरस्थानमिति दर्शनाच्च ग्रन्थीक्त-कालप्रियनाथस्यैव नामान्तर महाकाल इति तत्प्रतिष्ठास्थानञ्च महाकालशब्देनीक्त-मित्यनुमन्यामहे । अपरञ्चानेन महाकविना स्वाधिष्ठानविज्ञापनार्थं महावीर-चरिते दक्षिणापघान्तर्बर्त्ति-पद्मपुरनगरस्य निर्देशात् पद्मपुरस्य चावन्तीसान्निध्यात्, तदुक्ता कालिदासीक्ता च शिवमूर्त्तिरेकैवेत्यनुमीयते । “उज्जयिनी स्याद्विशालाऽवन्ती पुण्यकरिण्डीनी” इति हेमचन्द्र । विशालावन्त्युज्जयिन्यश्च एकार्थप्रतिपादिका । कालप्रियनाथो नाम बिदम्बेणु भवभूतिनिवासे पद्मपुरनगरे समासीन देवमूर्त्तिभेद, तस्य याथायाम् उक्तवै इत्यपि केचित् व्याचक्षते ।

(घ) याथायाम्—यान्ति अत्र जनौघा इति, या घाती इन् । कालप्रियनाथोक्तवै जनसमागमे मिलितसभायाम् इत्यर्थं । अपि वा कालप्रियनाथस्य भगवतः वापिकोक्तव्यापार सम्यक् साधयितुं पौरजानपदैरनुष्ठीयमाने महीकृत्वे, समागतानिति ज्ञेय । “यावोक्तवै गतौ हत्तौ” इति हेमचन्द्र ।

(ङ) आय्यमिश्रान्—पूज्यतमान् । “कर्त्तव्यमाचरन् कार्यमकर्त्तव्यमना-चरन् । तिष्ठति प्रहृताचारे स वै आर्य इति स्मृत ॥” इति । अपि च,—“कुल शील दया दान धम्म सत्य कृतश्रुता । अद्रीह इति येष्वेतत् तानार्यान् सम्प्र-चक्षते ॥” इति । तेषु मिश्रा श्रेष्ठा तान् । आर्याश्च मिश्राश्च वै तथाभूतानिति वा विग्रह, अतीव सत्कारार्हानित्यर्थं ।—“स्यादुत्तरपदे मिश्रस्त्रिषु श्रेष्ठाथवाचक ” इति दर्शनात् । कालप्रियनाथोक्तवै समागतान् पूज्यतमान् रसास्वादिनिपुणान् पण्डितान् विज्ञापयामि कथयामि इति भावः ।

(ञ) किमिति तदेवाह,—एतभवन्त,—पूज्यतमा, उदाराशया सभासद इत्यर्थ, एवम्—इत्य, विदाङ्गुर्वन्तु—विदन्तु, [“विदाङ्गुर्वन्त्वित्यन्तरस्याम्” (शा०१५१ पा०) इति मूलेण निपात्यते] ऋवधारयन्तु इत्यर्थ । “त्रिषु तवभवान् पूज्यन्तुर्वातभवान्” इति वैजयन्ती ।

भवान् काग्यप (झ) श्रीकण्ठपदलाञ्छन. (ञ) पदवाक्यप्रमाण-
तत्त्वज्ञो (ट) जानूकर्णोपुत्र भवभूतिनाम (ठ) ।—

य ब्राह्मणमिय देवी वाग् वश्येवानुवर्त्तते ।

उत्तरं रामचरितं तत्प्रणीत प्रयोच्यते ॥ २ ॥

(झ) काग्यप, — काग्यपस्य गीषापस्य पुमानिति अनन्तरापत्यरूपेणैव ऋष्यणाभि
धाम भविष्यति, काग्यपगोवीडय इत्यथ । ब्राह्मणी मानसपुत्री मरीचिमतपुत्र काग्यप
तत्प्रज्ञ काग्यप कथित् मुनिविशेष, स आदिपुरुषो यस्य सोऽपि काग्यप ।
तद्यदि मन्,—“जमदग्निर्भरद्वाजो विश्वामिवाऽविगीतमा । वशिष्ठकाग्यपा-
ऽग्न्या मुनयो गीयकारिण ॥” इति । “एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोवाणि
मन्ते” इति च ।

(ञ) श्रीकण्ठपदलाञ्छन,—श्री सुरम्बती कण्ठे यस्य तथाविधानुपुत्र्यवच्छिन्न
पदमुपाधिर्लाञ्छन परिचायक, चिह्नमित्यथ, यस्य स तयोक्त, श्रीकण्ठीपाधिक
इत्यथ । “ऋची यजूपि सामानि सा हि श्रीरमृता सताम्” इति श्रुतिप्रतिपादिता वाक्
इह श्रीकण्ठेनाभिहिता चेत्, अथवा “श्रीवशरचनागोभा भारतीयसरलद्रुमै’ इति
नानाशकोप । लोकातिशायि कवित्वमस्यदभूतत्वात्स्य कवे तदानीन्तनै विडडि
श्रीकण्ठ इति विशेषण परिकल्पितमिति ।

(ट) पदवाक्यप्रमाणतत्त्वज्ञ इति,—पदं मुनिडादिभिर्कल्पितम्, वाक्य तथाविध-
पदसमुदायात्मकम्, प्रमाण—प्रसूयत अनेनेति करणश्रुत्युत्पत्त्या तस्माधुत्वविनिर्णायक
शाम्भुमुच्यते, पदवाक्यानां प्रमाण समोचीनत्वादिबोधक यत् शाम्भुशब्दशाम्भुमित्यर्थं,
तस्य तत्त्वज्ञ यावाद्यवित्,—शब्दविद्यापार गत तत्प्रयोगनिपुणश्च इति समुदिताय ।

(ठ) जानूकर्णोपुत्र,—जानूकर्णोपुत्रसम्भूता तज्जननी आसीत्, तस्या तनय,
एतेनास्य मातामहगोवमप्यभ्यधापि । भवभूतिनाम इति ।—भवस्य हरस्य भति
एवमिव भूति ज्ञानसम्पत् यस्य तथाविध । भवभूतिरित्यन्वर्धनामा इति भाव ।
अथवाऽस्य कवे “साऽम्बा पुनातु भवभूतिपविवमूर्ति ” “तपस्वी काङ्क्षतीऽवस्थामिति
स्मेराननाविव । गिरिजाया स्तनौ वन्दे भवभूतिस्तिताननौ ॥” इत्यादिक वा महीदार
श्रीकमाकर्णं सन्नुष्टेन राज्ञा भवभूतिरिति नाम्नेवैप सतत समाहृत आसीत्,
इत्येतिहा प्रचरति, एतदभिप्रेत्येतत् वा प्रहस्यमिति बोध्यम् ।

असौ कवि कथमन्वयनामा अभूत् ? तदेव विवक्ष्यति, यमिति ।—ब्राह्मण
यजनादिपट्कम्पनिरतमित्यर्थं य भवभूतिम् इयं सुप्रतिष्ठिता वाग्देवी वय्या

वशीभूता अभिप्रायानुसारिणौ रसणीव अनुवर्त्तते अनुगच्छति, द्रुहितमावेणैवाभिमत साधरति इत्यथ, वाचि तस्यैतादृशी प्रभुता आसीत् यत् अभिलाषमावेणैव सा द्रुततमतिनिगृह्णन्निर्वचनीयमपि रसभाव यथागत प्रवन्धादिषु प्रवर्त्तयति इति भावः । तेन कविना स्वाभिप्रायानुसारेण वस्तुज्ञातमायास विनैव वर्णयितुं शक्यते, इति फलिताय । [एतन् अतुलनीयोऽयं कविरिति व्यज्यते] । तेन शीकण्ठभवभूतिना प्रणीतम् उत्तर पश्चिम पराङ्गमिति यावत्, सीताविवासनाश्रय रामचरितम्, गिञ्चीपनयनताडकावधवनप्रस्थानरावणनिधनसीताङ्गरणादिक पूर्वचरितं महावीरचरितनिबद्ध विहाय रामस्य उत्तरचरितानामभिवर्णनात् उत्तररामचरितमित्यस्य नाटकस्य आख्या जाता । [तद्विद्यहस्तु—रामस्य चरितम् इति षष्ठीसमास, उत्तर रावणवधादुपरिष्ठात् विहत रामचरितं यत् तथोक्तम्, रावणहननात् परं भगवत् रावणस्य पश्चिमकथाश्रयं यद्वहस्तु तद्वहस्तुमित्यर्थः । यद्वा—उत्तरम् अन्तिमं यत् रामस्य भावरसोज्ज्वलं प्रत्यक्षचित्रवहस्तुलं चरितम् उत्तररामचरितमित्यर्थः, तदधिकृत्य कृतमेतत् इति व्युत्पत्त्या “अधिकृत्य कृते ग्रन्थे” (४।३।८० पा०) इति सूत्रेण अणि, पश्चाच्च “लुभाख्यायिकाभ्यो बहुलम्” इति वार्त्तिकेन अथ लुपि “उत्तररामचरितम्” इति सिद्धम् । यद्यपि कविना स्वयमेव “उत्तर रामचरितम्” इति कृत्वा नाटकस्य नाम अभिहितं, तथाप्यप्याभि रामचरितस्य “अधिकृत्य कृते ग्रन्थे” इत्यनुशासनात् नाटक-नामपरत्वे उत्तरमिति पदान्वयायोगात् एकपदीकृत्य “उत्तररामचरितम्” इति रूपकनामाभिप्रायेणैव व्याख्यातम् । एव हि प्रयुज्यते शिष्टा । “नाम कार्यं नाटकस्य गमिताद्यप्रकाशकम्” इत्यालङ्कारिकवचनात्, वर्णनीयगर्भितविषयमधिकृत्यैव कविना इत्यं नाटकाभिधानं कृतमिति ध्येयम्] । नाटकत्वज्ञास्य,—“नाटक ख्यातवत् स्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितम् । * * * पञ्चादिका दशपरासत्वाद्वा परिकीर्त्तिता ॥” इत्यादि साहित्यदर्पणोक्तविधानादुपयुज्यते । प्रयोज्यते अभिनेष्यते, नटभूमिकामधिष्ठाय अवस्थाऽनुकरणादिना सम्पादयिष्यते अस्माभिरिति श्रेयः । अभिनयस्य अङ्गैर्बन्धनैर्बभूवादिभि रसप्रकाशकमुखरारागादिभिर्य क्रियते । उक्तञ्च,— “भवेदभिनयोऽवस्थाऽनुकार, स चतुर्विधः । आङ्गिकी वाचिकयैवमाहाय्यं सात्त्विकरूपा ॥” इति । इत्यञ्चाव प्ररोचना नाम भारतीहस्ते अङ्गमेकं प्रदर्शितम् ।— “या वाक्प्रधामा पुरुषप्रयोज्या स्त्रीवर्जिता संस्कृतवाक्ययुक्ता । स्वनामधेयै भरतै प्रयुक्ता सा भारती नाम भवेत् तु हन्ति ॥” इति नाट्यशास्त्रीकैः, “यं ब्राह्मणम्” इति पुरुषेण मटेन संस्कृतवाक्येन प्रयुक्तं, तेन इयं भारती नाम हन्ति । “तस्या प्ररोचना वीर्या तदा प्रहसनामुखे । अङ्गानि—” इति दर्पणोक्ते कविरनैपुण्यप्रकटनेन

एषोऽहं कार्यवशादायोध्यिकस्तदानीन्तनश्च सहस्र (ड) ।
[ममलाटनलीका ।] भो भोः । यदि तावद्वत्भवतः पौलस्त्य-
कुलधूमकेतोः (ढ) महाराजरामस्य अयम् अभिषेकसमयो

अभिनयदशनाटौ सभानां प्रहस्यन्मुखीकरणतः प्ररीचना । तल्लक्षणं यथा,—
“गिरेदम प्रयोज्यस्य निदेशी दृशकालयो । कविकाव्यनटादीनां प्रशसा तु
प्ररोचना” ॥ इति । [अथ वाग्देव्या वग्यात्वेन सम्भावनात् इवशब्देन च तत्प्रका-
शनात् साध्यगणितप्रेषाऽलङ्कार । यय विशिषणादिमहिम्ना वैचित्र्यविशिषाधायकत्व
तर्कनीपमाध्वनेपिपय, अथ तु विशिषणायोगात् उत्प्रेक्षालङ्कारेणैव तद्वैचित्र्यप्रतीतेय
'तस्या भाष्या इव' इत्युपमाध्वनेनावसर] ।

[अथ त्र्योके “यं ब्राह्मणम्” इत्यतः यं ब्राह्मणम्” इति, “प्रयोज्यते” इत्यतः
“प्रयोज्यत” इति च पाठान्तरं दृश्यते, तदयम्—ब्राह्मण—ब्राह्मणं,—“ब्राह्म विप्रं
प्रजापति” इत्यभिधानात्, प्रयोज्यते—अभिनीयते इति । एतत्पाठे अयगतवैचित्र्या-
भावेऽपि अलङ्कारगतं वैचित्र्यमस्ति । यथा हि—अजयीने दुहिता सती सरस्वती
वश्या सेविकेव नियत नितरां तमुपतिष्ठते, तर्धैव स्वतः प्रतिभासमानशब्दब्रह्मणं
आदिकवे शान्तीकीरिवाय मनसि वशीभता वाक् सततमुदगात् इति । एतेन च
कवे महामहिमशालित्वं कृतेयं प्रख्याततिष्ठत्वेन नाटकत्वं सूच्यते इति] । पथ्या-
वक्तुं हत्त, लक्षणन्तुक्तं पुरस्तादिति ॥ २ ॥

(ड) एष सूत्रधारोऽहं कार्यवशात् प्रथीगानुष्ठानानुरीधाडेतो अन्यत आगती-
ऽपि अथीध्यायां भव [“धन्वयोपधाडुञ्” (४।२।२२ पा०) इति सूत्रेण वुञ्],
आथीध्यिक अथीध्यावासी इत्यर्थं, तदानीन्तनय, इदानीन्तनीऽपि रामसामयिकश्च
सहस्र सञ्जात, तथा चाभिनेयवस्तुन समधिकं सौष्ठव सम्पादयितुं तात्त्विकतया
च यथायथमुपवर्णयितुं तत्तद्देशाचारविज्ञानस्यास्ति प्रयोजनमिति विचार्य
सूत्रधारिण अथीध्याजनपदवासिभूमिकेदानीमस्माभिरधिक्रियते इत्युक्तम्, एवञ्च
रामभद्रस्य नियतमवितथमेव चरितमवोपवर्णयति इति सूचितम् । समन्तात्—परित,
अवलोक्य—निरीक्ष्य, तत्प्रयोजनन्तु नटानां सम्यक् सावहितत्वविज्ञानाद्यमिति ।

(ढ) पुलस्त्यस्य ब्रह्मणी मानसपुत्रस्य दशानां प्रजापतीनामन्यतमस्य कस्यचित्
निविशेषस्य अपत्यं पुमानिति पौलस्त्यो विश्रवा, तस्य तनुजं पौलस्त्यं रावणस्य
कुलवश, राक्षसकुलम् इति यावत्, तस्य, धूमकेतुं चिह्नं यस्य स धूमकेतुं अग्नि
तत्स्वरूपं, समूलनाशकत्वात् । [एतेन राक्षसकुलस्य दृषीपस्य व्यज्यते] । केचित्

रात्रिन्दिवम् (ए) असहृतानन्दनान्दीकः (त) तत् किमिति
विश्रान्तचारणानि चत्वरस्थानानि ? (थ) ।

तु—धूमकेतु गगनीदित्तीत्यातविशेष इव प्रलयकारण तस्य तथोक्तस्य, दशानन कुलान्तकस्य इत्यर्थं इत्याहुः, तत्र सम्यक् मन्यन्ते केचन, तथा हि तेषां मते— गगनीदित धूमकेतुना हि न स्वेन विनाग्न्यन्ते लोका, किन्तु सकल लोकसंहार-सूचकेन भूयते इति प्रसिद्धिः । अत एव कालिदास,—“उपप्रवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थितः” इति, माघे च “शतूषामनिश विनाशपिशुन * * * * * केतुयकारास्पदम्” इति । सत्यप्येव, विवदमानां विविधवादे बहूनामेव कवीनां नाशकत्वार्थाभिप्रायेणैव धूमकेतुशब्दप्रयोगदर्शनात् “पौलस्त्याधूमकेतो” इत्यस्य दशमुखकुलान्तकस्य इत्यर्थं एव समीचीन इति मन्यामहे, एतदभिप्रेत्यैव कविभिरस्य शब्दस्थीपादान बहुश कृतम् । तत्र तु दिङ्मात्रमुदाह्रियते, तथा हि जयदेव,—“स्त्रेक्ष्निवहनिधने कलयसि करवाल, धूमकेतुमिव किमपि करालम्” इति सुधीभिरवधातव्यम् ।

(ए) रात्रिन्दिवम् ।—रात्रौ च दिशा चेति रात्रिन्दिवम् । “अचतुर—” (५।१।७७ पा०) इत्यादिना हन्दाश्रयणात् रात्रे “मान्तत्वं निपात्यते” इति काशिका ।

(त) असहतेति ।—प्रसहता अविश्रान्ता, अविरतमनुशीयमाना इत्यर्थ, आनन्दयन्ति इति आनन्दा आनन्दजनिका नान्य मङ्गलजनिका तौष्यविकरुपा प्रीतिवहा क्रिया यस्मिन् अभिषेकसमये स तथोक्त, [समयविशेषणमेतत्] अविश्रान्तानन्दसन्दीहरमणौय इत्यर्थ ।

(थ) तदिति ।—तत् तदा किमिति कथं विश्रान्ता निरुद्यमा अभिनयादि-व्यापारविरता ? तूष्णीभूता इत्यर्थ । चारयन्ति प्रथयन्ति कीचिमिति चारणा नटा येषु तानि तथोक्तानि चत्वरस्थानानि अङ्गनभूमय । [चत धातो औणा-टिक ष्वरच्] यद्वा,—विश्रान्ता स्वस्वव्यापारतो विरता चारणा अधिकारिण परुषा येषु तर्ह्यक्ता । निव्यापारतया चत्वरेषु उपविश्य चारा विश्राम्यन्तीति भावः । [महाराजगमभट्टाभिषेकसमये प्रकृतिजनानन्दविधाथी कथकार हि मनुकुर्के सह पौरजानपदे न नीयते ? इति प्रस्तावनाऽवतारणाफलक मृत्स्याभिधानमूहनीयम्] । अथ हि रामभट्टाभिषेकसम्पत्तये अविश्रान्त नान्दी पाठात् चारणव्येशाभाव इदानीं मृष्यते, तेन पुनश्चारणा चत्वरेषु विश्राम्यन्ति इति ।

नट । [प्रविश्य] भाव । प्रेषिता हि इतः स्वगृहात् महाराजेन लङ्काममरसुहृदो महात्मानः प्रवङ्ग-राक्षसाः, सभाजनीपस्थायिनो नानादिगन्तागता ब्रह्मर्षयो राजर्षयश्च, (द) यदाराधनाय ण्तावतो दिवसान् उत्सव आसीत् (ध) ।

अथवा गत नान्दीपाठस्य विरामाभात् अभिषेकस्य विघ्नमाहुत्यशङ्कया अभीषासमन्वीयते तत् तस्मात् किम् ? चत्वरस्थानेषु चारणा विद्याम्यन्ति इति सूत्रधारप्रशङ्गः ।

(द) भाषेत्यादि ।—भाषेति सूत्रधारसम्बोधनम् । भावयति स्यापयति प्रीणयति भाव सूत्रधार । “सूत्रधार वटद्वैवम्” इति माहित्यदर्पणे, ‘भाषा विद्वान्’ इत्यमरकोषे च । प्रेषिता,—स्वस्थान प्रति समुचितसत्कार विधाय गमनायमनुमता । इतः अस्या अग्रोध्याया इत्यर्थः । प्रवन्त सन्तो गच्छन्तीति प्रवङ्गा यानरा उपपन्नत्वात् भङ्गुका अपि, सुग्रीवस्तनुमन्नाम्बवदादयः, ते च राजसभा विभीषणादयश्चेति तथोक्ता । [रक्ष्यते ऋषि अस्मादिति, रक्षते असुन्, रक्षांश्चैव राक्षसा स्वार्थे अण्] । सभाजनाय अभिषिष्यमानस्य रामस्य सबन्धनाय उपहारादिभिः उपतिष्ठन्ते ये तथोक्ता, राम प्रीणयितुमभीप्सव इत्यर्थः । “समाज्ञोपस्थायिनः” इति पाठे तु—योगिनामूर्द्धुरेतसामन्येषाञ्च सधम्मणां समूहमुपस्थ्यातु शीलं येषा तथाभूता इत्यर्थः, “पशूनां समजोऽन्येषा समाजोऽथ सधम्मिणाम्” इत्यमरः । नानादिगन्तागता इति ।—नाना वद्भ्यः या दिशः तासामन्त सीमा तस्मात् अपि आगता उपस्थिता, सर्वस्या दिशः विदिशस्य आयाता । [“नानादिगन्तपावना” इति पाठे तु—मानादिगन्ताना वद्भ्योना दिशां पावना, स्वाधिष्ठानेनाभिक्रमणेन च तांस्तान् दिगन्तान् पृथीकुर्वन्त अधीध्याभागता इत्यर्थः] । “स्वभावे च स्वरूपे च अन्तः शिपे पुमानपि । नाशे प्रान्ते च सीमायां निश्चयेऽवश्यं पुमान् ॥” इति कोषः । ब्रह्मणस्य ते ऋषयश्चेति ब्रह्मर्षयः, राजानस्य ते ऋषयश्चेति राजर्षयः, [उभयत्रापि कर्मधारयः] । ब्राह्मणा ऋषयः वशिष्ठादयः, क्षत्रिया ऋषयः जनकादयः, इति विविधा ऋषयो निमन्त्रिता आसन् ।

(ध) यदाराधनावेति—यान् यानेषु महाभागान् आराधयितुं तोषयितुमेतावत् द्रव्यतः दिवसान् अहानि व्याप्येत्यर्थः [‘कालाध्वनीरत्यन्तसयीगे’ (२।३।५ पा०) इति द्वितीया] उत्सव आसीदिति, इदानीमेव ते स्वगृह प्रति प्रस्थिता, अत एव हि निरुत्सवतया शून्यचारणसञ्चरणानि चत्वरस्थानानि दृश्यन्ते इति भावः ।

सम्प्रति हि ।—

वशिष्ठाऽधिष्ठिता देव्यो गता राघवमातरः ।

अरुन्धती पुरस्कृत्य यज्ञे जामातुराश्रमम् ॥ ३ ॥

सूत्र । वैदेशिकोऽस्मीति पृच्छामि क' पुनरसौ जामाता ?(न)

नट । कन्या दशरथो राजा शान्तां नाम व्यजीजनत् ।

अपत्यकृतिका राज्ञे लोमपादाय या ददौ ॥ ४ ॥

उक्तवाभावे कारणान्तरमपि दृश्यति वशिष्ठेति ।—वशिष्ठेन तन्नाम्ना रघुकुल-रूपा अधिष्ठिता अधिनाप्रकल्पभूमिकानधिष्ठाय नीयमाना अदरुन्धती वशिष्ठस्यानुपद क्लमनाया इत्यत्र, देव्यो राघवमातर कौशल्यादय, अरुन्धती वशिष्ठपत्नी पुरस्कृत्य अग्रे कृत्वा, यज्ञे द्वादशवार्षिककालौ, तन्निमित्तान्त्यध, [“निमित्तात् कर्नयौनि” इति वाक्तिकेन, यन्निमित्तिका क्रिया तस्मादेव समसौ अनुशिष्टा, तथा च “वस्त्रेषु रजकनवधीत् कृण्व” इत्यादय प्रयोगा सङ्गच्छन्ते । निमित्तकर्त्तृदीरवयवावप्रवित्वादिलक्षणसमवायसम्बन्धावच्छिन्नाधियत्वायवगादिप्रतीती नन्दानिव निमित्तवत्यदोत्तर समसौति वेचित्, तथा च तथा मते यज्ञोद्देश्यकमाश्रम-कनक यदतीतानन्त तदनुकूलकृतिसत्य देव्य इत्याकारकोऽन्वयबोध । अत एव “अमदि हीपिन इन्ति दन्तयोहनि कुञ्जरम्” इत्यादि सिद्धम् । यतो हि समवाय-ननागगाहिप्रतीती निमित्तबोधकात् समसौ विहितता, अत एव, “मुक्ताफलाय कण्ठि हरिण पलाय” इत्यादय अपप्रयोगा एव इति वदन्ति] । जामातु ऋष्य-यज्ञस्य आश्रम तपोवन गता प्रतस्थिरे । लौकिकाचार सम्यक् सरचितु महर्षि-वेदल स्वयन्तवा स्वपत्नीरुन्धतीमूरीकृत्य ययावित्यभिप्राय । ऋष्ययज्ञस्तु कथं हि नानाता आसीत् तत्तुपुष्टिगत व्यक्तीभविष्यति ॥ ३ ॥

(न) वैदेशिक इति ।—वैदेशिक विदेशवास्य अन्यदेशीय, अभिनेतुमेव इदानीं धितदाऽऽद्योधिकनभिकानधिगत, अस्मि भवामि, अहमिति शेष, इति—अस्मादेतो पञ्चानि इत्युत्तरणान्दय, तथा च न प्रवापरवाक्यविरोध, अत एव पञ्चामि क पुन” इत्यादिप्रश्नावसर आयाति । [अस्मीति—अहमर्थकमव्ययम् इत्यपि हेचित । एन —वाक्याल्लहारी] ।

उक्तं हि मुनि ऋष्ययज्ञ तन्नामाता आसीत् ?—तदेव व्यनक्ति, कन्या-निति ।—राजा दशरथ शान्ता नाम कन्या दृष्टितर व्यजीजनत् उत्पादयामास

[देवादि कर्तृनिघातो णिजनात् लुङि रूपम्] । अपत्यकृतिकां अपत्याय अपत्यदेय
पिण्डादिकादिमप्यस्यै अपत्यापितपिण्डादिक लभ्युमिति भावः, कृति करण गृहणमिति
भावत यस्या तां [“शपादिभावा” (प्राशा१५४ पा०) इति गवण कप्] दत्तिमा
युतामिच्छ, यां ज्ञानां नाम कन्या राज्ञे लीमपादाय अद्राधिपाय ददौ अटितति,
लीमपादस्यानपत्यादिति भावः । अपुत्री णि अद्रराज लीमपाद अन्तिसे वयसि
स्थित साप्रियसखं दशरथ तद्दुरितं ज्ञानाम् अपत्याय यथाचे किल, ततश्च
अभिगता तां भूमये कण्ठमद्राय दातुमर्थीत्, मुनिस्तसौ तामुपयेमे । तथा च रामा-
शय, नण्यमद्र प्रति लीमपादवाचाम् ।—

“अयं राजा दशरथ मखा मे दयित सृष्टत् ।

अपत्याय समानेन दत्तय वरवर्णिनी ॥

याद्यभागस्य स गच्छन् । शान्ता प्रियतमा मम ।

मोऽयं त श्रगुरी धीर । यद्येवाह तथा नृप ” ॥ इत्यादि ।

अत एव हि लीमपादस्य जानातरि ऋष्यशर्ङ्गे राज्ञे दशरथस्य जानातत्वसम्बन्ध
न विरध्यत । सुष्टु सद्रच्छते पुन रामस्य मातरं जानातुरायम गता इति
कवीरित वच । अपि च,—

“अपुत्रस्त्वङ्गराजो वै लीमपाद इति श्रुतः ।

स राजानं दशरथं प्राधियिष्यति भूमिप ॥

अनपत्याऽसि धम्मन्न । कन्यय मम दायताम् ।

शान्ता शान्तेन मनसा पुत्राय वरवर्णिनी ॥

ततो राजा दशरथो मनसाऽभिर्वाचिन्य च ।

दास्यत ता तदा कन्यां शान्तामद्राधिपाय स ॥

प्रतिगृह्य च तां कन्यां स राजा विगतज्वरः ।

स्वपुत्रं यास्यति प्रीतः कृतायनान्तरात्मना ॥

ता कन्यामृष्यशर्ङ्गाय प्रदास्यति स पाधिषः ।

ऋष्यशर्ङ्गोऽपि च प्रीतो लब्ध्वा भाव्या भविष्यति” ॥ इत्यादि ।

उद्धृतवचने “दीयतां” “दास्यति” प्रतिगृह्य” इत्यादिशब्दैः दानविधि
स्यष्ट एव । तथा चापुत्र इत्युपसहारदशनात् औरसपुत्रीवत् दत्तपुत्रापि पुत्रप्रतिनिधि
भवतीति गम्यते । यथाऽऽह मनु,—

“सदृशन्तु प्रकुष्यादयं गुणदापविचक्षणम् ।

पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयस्तु कृत्रिमं” ॥ इति ।

विभाण्डकसुतस्ताम् ऋष्यशृङ्ग उपयेमे, (प) तेन च साम्प्रत

पुत्रमिन्वत् पुत्रमविषञ्चित, स्त्रिया अपि कृत्रिमत्वादिक सम्भवति, यथा 'एवञ्च
भौरसदुहितभावे दौहित्रकृतलोकप्राप्तये चेतजादिदुहितृणामपि प्रतिनिधित्वेनोपा-
दान सिद्धमेव' इति दत्तकमीमांसा ।

केचित्तु,—अपत्यकृतिकेतिपद पुत्रिकाकरणाभिप्रायक वदन्ति—“अस्या गर्भं
य पत्नी जनियते, स मम पुत्रो भविष्यति” इति समयपूर्वे या कन्या दीयते,
सा हि कन्याप्रदातु “पुत्रिका” इत्युच्यते । तथा च वशिष्ठ,—

“अमाहका प्रदास्यामि तृभ्य कन्यामलङ्कताम् ।

अस्या यो जायते पुत्र स मे पुत्री भवेदिति” ॥

अपि च मनु,—

“अपुत्रीऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ।

यदपत्य भवेदस्या तन्मम स्यात् स्वधाकरम् ।

अनेन तु विधानेन पुरा चक्रेऽथ पुत्रिका ।

विद्वद्भ्यां स्वधशस्य स्वयं दत्तं प्रजापति” ॥ इति ।

एवञ्च सति, वदन्त्य स्त्रीमपादस्य आत्मन दुहितुरभावे सख्यु दशरथस्य
दुहितरमादाय पुत्रिकाकरणमित्यवगम्यते इति वदन्ति, तत् न समीचीनमिति
विभावयाम,—स्वात्मजाया एव पुत्रिकाकरणस्य शास्त्रकृद्भिर्नृश्लिष्टत्वादिति ॥ ४ ॥

(प) विभाण्डकेति,—पश्चात् विभाण्डकस्य तदाख्यस्य मुने सुत पुत्र ऋष्य-
शृङ्गस्ता कन्या शान्ताम् उपयेमे उदधीट । [“उपात यम स्वकरणे” (१।३।५६। पा०)
इति मन्वेण स्वकरणरूपीडाहाद्यधीधनादात्मनेपदम्] । “कथं हि त्राह्मणं सन्
ऋष्यशृङ्गं चविद्यतनया शान्ता परिणिनाय ?” इति नैव शक्या कार्या, असवर्ण-
विवाहस्तु क्लीतरयुगेषु अविगीत शास्त्रकृतामनुमतय प्राप्तौ । तथा च मनु,—

“शुद्धैव भार्यां शूद्रस्य सा च स्वा च विश च्युत ।

ते च स्वा चव राज्ञः स्यु ताश्च स्वा चायजन्मन ॥” इति ।

कलौ लसवर्णाया अविवाह्यत्वमधिकृत्यादित्यपुराण, व्यवस्थापूर्वकं पुरा बुधं
कम्प्राण्येतामि अश्वत्थाम्नापि निवर्तितानि इत्याह । यथा,—

“दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणञ्च कमण्डली ।

देवरेण सुतोत्पत्तिं दत्तकन्या प्रदीयते ॥

हादृशवापिक सत्रमारब्धम् , (फ) तदनुरोधात् कठोरगर्भामपि
वधुं जानकी विमुच्य गुरुजनस्तात्र गत इति (व) ।

ग्व । तत् किमनेन ? एहि राजहारमेव स्वजातिसमयेन
उपतिष्ठाव (भ) ।

ग्य । तेन हि निरूपयतु राज्ञः सुपरिश्रद्धामुपस्थानस्तोत्र-
पद्धति भावः (म) ।

कन्यानामसवणानां विवाहाय द्विजातिभिः ।

आतसायि द्विजायशाणां धर्मयुद्धेऽनिर्भिसनम् ॥ इत्यादि ।

(फ) तनेति ।—तेन च ऋष्यशृङ्गेण, हादृशवप भावि इति हादृशवापिक,
पादृशवपमाभ्यम् इत्यथ , [“तमधीष्टी भती भती भावी”(प्रा१।८० पा०) इति सूत्रेण
इति “तपस्याभविष्यति”(७।३।१६ पा०) इति सूत्रेण उत्तरपदवृद्धिः] । सव—यज्ञ,
आरभ्यम्—उपक्रान्तम् ।

(य) तदिति ।—तस्य आरभ्यन्त्यस्य जामातु ऋष्यशृङ्गस्य अनुरोधात् अभिलाषात्,
प्राशनया इति यावत्, कठोर पृष्णो गर्भो यस्या तथोक्तामपि [अपिकारस्तु तस्या-
स्यागाप्रोग्यतां मृषयति] । वधुं सुप्रां जानकी विमुच्य त्यक्त्वा गुरुजन श्वयूजन
कौशल्यादिस्तत्र तटीययन्म्याने गत , गुरुसह ऋष्यशृङ्गस्य उज्जवाटमियापित्यथ ।

(भ) तदिति ।—तत् तदा, अनेन तत्रद्विपयकालीचनया वृथाकालहरणे
नेत्यथ , किम् ? तदालीचन निष्प्रयोजनमिति भावः । “तत् किमन्वेन” इति पाठे—
यद्येव तदन्वेन अन्यकाव्येण राजसमीपगमनादन्वेन काव्येणेत्यथ , किं किंप्रयोजनम् ?
एहि आगच्छ, स्वजातिसमयेन स्वजात्या चारणजात्या समयेन राजस्मृतिरूपेण
समुदिताचारीण तथाविधमाचारमाश्रित्येत्यथ । “समया शपयाचारकालसिद्धान्त
सविद” इत्यमरः । राजहारमेव उपतिष्ठाव गच्छाव । [अत्र उपतिष्ठते
देवपूजाश्रद्धाभावात् नात्मनेपदम्] ।

(म) तनेति —तेन हि आवयो इदानीं राजसमीपस्थानोचितत्वेन हेतुना,
परिश्रद्धा सर्वथा दीपरहितां सवावशवेपु अनिन्दितमित्यथ , उपस्थानस्य
।० ।या या स्तोत्रपद्धति स्मृतिप्रणाली तां नृपोचितस्तोत्रप्रकारमित्यथ ।
पयतु भावः,—निश्चिनीतु, विस्मृष्यावधारतु भवानित्यथ । राज्ञामुपस्थानसमये
इती स्तोत्रपद्धतिरनुसन्तुमुचिता अगर्हणीया च भवति तथाविधमेव स्तोत्रप्रकार-
रानीसनुसर इत्याशयः ।

सूत्र । मारिष । (य) ।—

सर्वथा व्यवहर्त्तव्ये कुतो ह्यवचनीयता ।

यथा स्त्रीणा तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनो जनः ॥ ५ ॥

(य) मारिष ।—आर्य्ये । आर्य्यार्थप्रतिपादको नाटकादिषु एव प्रयोज्य एष शब्द । तथाहि भरत,—“किञ्चिद्भूतसु मारिष ” इति, “आर्य्यसु मारिष ” इत्यमरश्च । [रेषते निषेधायकमाशब्देन एकपदीभाव, तथा च मा—न, रेषति दुष्टाभिनयेन चम्पाना शक्ति हिनस्ति इति व्युत्पत्त्या मारिषशब्द नटानाम् अभिनयसौष्ठव-परीक्षकाणा समुदायार्थभिधायक । तथा च साहित्यदर्पणे—“सूत्रधार वदेत् भाव इति वै पारिपात्रिक । सूत्रधारो मारिषेति—” इत्यादि । “मारिष शीकभियार्य्ये नाय्यीकौ पुंसि यीषिति” इति मेदिनी] ।

नौचाशया परीत्कर्षमसहमाना स्त्राभिप्रायानुसारत अनिन्यमपि वस्तु गृह्यन्ति, एत तत्समाधानमसमाकलय स्वहृत्वे यतितव्यमन्यथा कर्त्तव्यार्थहानि स्यादित्यभि-
प्रायेणाह, सर्वधति ।—व्यवहर्त्तव्ये व्यवहाय सर्वेषा समालोचनीय इत्यथ,
वस्तुनि सर्वथा सर्वप्रकारेण अवचनीयता अनिन्यता कुत ? दुर्जनसङ्कुले इह जगत
सा कथमपि न सम्भवतीति भाव । जनापवादमय विहाय राजस्रुतिरूपमधुना
व्यवहृतव्यमभीष्ट वस्तु अस्माभि योग्यताऽनुसारत सम्पादयितुमीहनीयम् इत्याशय ।
हि—निश्चये । लीकनिन्दाया अपरिहाय्यत्वमर्यान्तरन्यासेन द्रष्टयति, तथेति ।—
जन लीक स्त्रीणा सतीना यीषिता साधुत्वं पांगलत्वादिदीपराहित्ये सत्यपि साध्नी-
नामपि विगुहे चरिते इत्याशय, यथा दुर्जन खल भवतीति शेष, अथथाऽपवाद-
मुद्भावयतीत्यथ, तथा वाचा कविष्वचसा साधुत्वे निराकाङ्क्षत्वादिदीपापरासृष्टत्वेऽपि
साधुर्दोषत्व्यादिविषये स्वभावत एव दुर्जन अस्यति,—सर्वथा दीपासम्पृक्ताया
ननितायामिष सत्कविभरितौ दुर्जन खल प्रकृत्या खलु दीपदर्शी भवतीति भाव ।
दीपदर्शित्वमेव दौर्जन्यम्” इति सत्तैप । (“पिशनी दुर्जन खल ” इत्यमरः) । तथा च
लौकिकानामाभाणक,—“काव्ये भव्यतमेऽपि विघ्ननिवहैरास्वाद्यमाने मुहुः दीपा-
न्वपणमव मत्सरजुषा नैसर्गिकी दुर्ग्रह । कामारिऽपि विकारिऽपि उजचये खिलन्मराले
एन क्रीडशब्दपुटेन कुञ्जतवपु शम्भूकमन्विष्यति ॥” इति ।

[एत व्यवहर्त्तव्ये वस्तुनि अवचनीयत्वाभावत्प कार्ये, निर्दोषासु वास्तु दुर्जनाना
स्त्राभाविकामाशयाकारित्वत्पस्य कारणस्य समघकम्, एत पृर्वाशवाक्य प्रति पराड-
वाक्यस्य भङ्गनरेण समघकत्वात् कार्येण कारणसमघनपयाऽधान्तरन्यासानुसार,

२४ । अतिदुर्जन इति वक्तव्यम् (र) ,—

देव्यामपि हि वैदेह्या मापवादी यती जन ।

रत्नोत्तरे स्थितिर्मूलमग्निगुडौ त्वनिश्चयः ॥ ६ ॥

उत्तरगामतापसयाऽद्राद्रिभागेन मदीयते । अवचनीयत्वस्य नञ् पर्युदासत्पत्तेन
‘अमृता’ इतिपदं समासे गुणीभावात् विभक्तयतानवगम । परन्तु अत्र प्रसव्य
भावात्प्रायस्कृतेन विभक्तयन्मात्रमिति अविच्छेदविधेयांशकत्वरूपी दीधी श्रेय ।
“माया अरुणस्यम्” इति पाठे तु,—सर्वथा अपवादभौति परित्यज्य व्यवहृत्स्य
राश्वत्पितृरूपमभोषित कर्म समाचरणोयमित्यर्थ । यतः पठतेरतिगुडत्वेऽपि निन्दा
परिहारसम्भावना नास्तीति भाव ।

अत्रैतत् प्रथमादौ नानाशरमात्पादकहेतुतया वर्णितस्य सीताविवामनरूप
प्रथोभनेकमद्गतकथाग्रभृतस्य आलस्यमन्तर्गमस्य प्रारम्भेण समायुक्तत्वात् पञ्च-
मस्यन्तर्गतवोजसस्य समाधानरूपमद् वैदित्यम्, यतोऽस्यैव सतीनामपि धुरि
कौभर्नीयाया कुम्भललनाऽनुकरणीयचरितायां विदेहराजतनयाया दुराशर्द्वरयया
ऽपवाद वितनिष्यते इति वीजायागमनं सूचितम्, तथाहि—“वीजस्यागमनं यत्तु
सत्यसमाधानमुच्यते” इति लक्षणात् । एवञ्च वचनीयत्वस्य अवर्जनीयत्वान् व्यवहार-
विलयप्रसङ्गाच्च कुलक्रमागतं राजसूतितरूपं कर्म अस्माभिरवगम्येवानुद्वेयमिति
सुवधाराशय] ॥ ५ ॥

(र) अतिदुर्जन इति ।—अग्निगुडिरूपं बाधकप्रमाणमविश्वस्याविगण्यं च विषय-
प्रभावः सवथा वितयस्यासतोऽपि दीपस्य उत्कीर्तनात् ते अतिदुर्जना एव इति
निश्चय । अतः “अतिदुञ्जन” इति वक्तव्यं, न तु केवलं दुर्जन इति भावः ।

गभितवीजीश्वेपयपदेगन, अतिदुर्जन इति वक्तव्यतायां हेतुमाह, देव्यामिति ।—
यती यस्मात् जनो लोक, [जातावेकवचनम्] देव्या दीक्षितमत्या [देवीपदी-
पादानात् पूतचारित्र्य ध्वन्यते] साध्वीनामादशभताशानित्यर्थ, विदेहस्य जीवन्मुक्तस्य
राज्ये जनकस्य [देहाभिमानशून्यस्य इत्यथोऽपि ध्वन्यते] अपत्यभृतायाम् [एतेन सत
कुलसम्भूतत्वं गुह्यातिशयञ्च ध्वनितम्] वैदेह्यामपि सर्वथा निर्दोषायामपि [अपिशञ्च
अपवादायोग्यत्वं व्यनक्ति] जानक्या मापवाद अवध्याऽपवाददानेऽपि न शङ्काकुल
इत्यर्थः । ततः अतिदुर्जन इति वक्तव्यमिति भावः । अथ निन्दामूलं दृष्टं चेत्
तदपयाथार्थप्रतीकारश्च न सम्यगित्याशङ्क्याह, रञ्च इति ।—रञ्चसौ राजसस्य रावणस्य
गृहे भवने [रञ्च शब्दीपादानात् दुःशीलत्वं सूचितं] स्थितिवाच्यं एव अस्य अपवादस्य

मूल कारणम् [स्थितिशब्देन च चिरकालोपितत्वं सूचितं, मूलशब्दाच्च अप्रिपरीक्षया निर्णिकीकृतायामपि तस्यां मूलसत्त्वात् अपवादपादपस्य पुन प्ररीक्षसम्भावना अस्तीति ध्वनितम्] । अथायं भावः,—असहाया वैदेही असहृत्तलङ्गाधिपभवनं मधिष्ठाय कियन्त कालं निनाय, तावन्मात्रमेव मूलमवलम्ब्य दर्जना “तच्चरितभशी जात” इति शङ्कमाना पूतचरितायां तस्याम् अथवा परिवादमारोपयन्ति इति । ननु अप्रिदाहृद्यङ्गा दग्धीभूतापवादपादपस्य कथं हि पुन प्ररीक्ष उदपादि ?—इत्या-
शङ्कराह, अस्तीति ।—अप्रिद्युङ्गौ रावणबन्धनान्तरं वङ्गिपरीक्षया सम्यक् विशोधितायां सत्यामपि तस्यां जानक्यान्, अनिश्चयः,—सीता तात्त्विकतया विशुद्धचरिता न वेति सर्वे एव अयोध्यावासिनः सन्दिहन्ति । अप्रिद्युङ्गावित्यनेन बाधप्रमाणमुक्तम्, तथा च बाध-
ज्ञानसत्त्वे कथं हि सशयः ? इति तु न शङ्कनीयं, तस्याप्रामाण्यशङ्कायत्नत्वात्, अप्रामाण्य-
यहाभावविशिष्टस्यैव बाधज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वनियमान्, अथवा—वङ्गिपरीक्षायाम् अनिश्चयः अप्रत्यक्षः, तत्र सशयः अस्यैव जनानाम् । तथा च अप्रिपरीक्षायाम् लङ्काया-
मेव समाहितत्वात् अयोध्यात् लङ्कायां सुदूरावस्थितत्वाच्च “वङ्गिपरीक्षा भूता न वा” इति सर्वे एवायोध्यावासिनो दुर्जनां शङ्कन्ते इति भावः । [तुशब्दस्तु
बलसंख्यं द्योतयति, तथा च रञ्जीगृह्यावस्थिते अप्रिपरीक्षायाम् उभयोरेव सम-
देशिकत्वे समकालिकत्वेऽपि एकत्र विश्वसिति अपरत्र न विश्वसिति इति महत्
वैषम्यमागच्छति, तेन अयोध्यावासिनामतिदूर्जन्यं ध्वनितम् ।

एतद्धि, वैदेहीविवाननादिसम्बलितेतिहृत्तलक्षणप्रभृताभिधेयरूपकाव्यार्थस्य समुत्पत्तिरूपतया “सर्वथा ऋषयः देवताय श्रेयी विधास्यन्ति” इत्यादि वक्ष्यमाण-
वचसा च वाच्यीके भागीरथ्याय विष्णुवाया प्राणवियोगव्यवसिताया सीताया
नमाश्रसनरूपकाव्यार्थोत्पत्तिरूपतया च सुखसन्नेरूपक्षेपरूपमङ्गं वैदितव्यम्, तथा हि
“कात्यायस्य समुत्पत्तिरूपक्षेप इति स्मृत” इति लक्षणात् । एतेन लोकापवाद-
स्यापरिहायतया भिन्ना सतीनामिव वाचा वर्जनसमौचित्यमिति गम्यते । इति
कथीरत ।

एतत् प्रकृतदीपकारणासत्त्वेऽपि अपवादरूपकार्योत्पाददर्शनात् विभावना,
पराङ्गे च अप्रिद्युङ्गिरूपहेतुसङ्गावेऽपि पूतत्वविषयकनिययत्पकार्योभावदर्शनात्
विशयोक्तिः, इत्यनयो विभावना विशयोक्त्यो नैरपेक्ष्यैर्वाचावस्थानात् ससृष्टिः ।
अप्रिद्युङ्गो इत्यत्र अपिशब्दस्यावश्यवाच्यत्वात् तदनभिधानात् वाच्यस्थानभिधानरूपो
दापः, अपि च अनिश्चय इत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधस्य नञ् समाप्ते गुणीभावात् पूर्ववत्
अस्तिरूपविधेयागभावरूप दीप उद्भवः] ॥ ६ ॥

मव । यदि पुनरिय किंवदन्ती महाराज प्रति स्पृशेत्, ततो-
ऽतिकष्टं म्यात् (ल) ।

नट । सर्वथा ऋपयो देवताश्च श्रेयो विधास्यन्ति (व) ।
[परिक्लम (ग)] भी भोः । क इदानीं महाराजः १ [आकर्णं](घ)
एव जना. कथयन्ति ।—

स्नेहात् सभाजयितुमेत्य दिनान्यमूनि
नीत्वोत्सवेन जनकोऽय गतो विदेहान् ।

(ल) यदीति ।—यदि पुन यदिहीत्यथकमश्रयहयं विष्णयसम्बलितसम्भावनारुपाय-
मार्धदयति, पूर्णकमेरादप्यन्यत् सीताविवासनवीजसवधेयम् । एतेन प्रथमाऽय
गृहित । किंवदन्ती—फलीकलीकापवाद इत्यथ, महाराजं रामभद्र प्रति, स्पृशेत्
कणाकर्णिकतया गच्छत, महाराज तां गणयादित्यथ । (“महाराज प्रति
स्यात्” इत्यपि पाठ दृश्यत, महाराजमधिकृत्य भवेत्, तद्वाप्यापवादमवलम्ब्य
उट्टियादित्यथ । “किंवदन्ती जनश्रुति” इत्यमर) । ततस्तदा अतिकष्टमतिशयमन-
नाभकारण भवेत् । रामं प्रति इय किंवदन्ती न निरतिशय व्यथियन्तीति भाव ।
[‘राजाह सखिभ्यट्च’ (५।४।२१ पा०) इति सूत्रेण टच्प्रत्ययेन महाराज इति
पठ मिद्धम् । “परिस्पन्देत्” इति पाठे तु—महाराजश्रवणान्तिक शनैर्गच्छेदित्यथ ।
पाठोऽय साधीयस्तथा प्रतिभाति] ।

(व) ऋपयो षण्णिष्ठादयश्च, देवता ब्रह्मादयश्च, सर्वथा सर्वप्रकारेण श्रेयो मङ्गल
विधास्यन्ति करिष्यन्ति, [सान्त्वनावाक्यमेतत्] । एवविधपुण्यव्रतस्य महात्मनी रामस्य
पतिव्रताया सीतायाश्च न कदाचिदपि देवा ऋपयस्याशुभ सहिष्यन्ते, प्रत्युत शुभमेव
विधास्यन्ति, अतो नाशुभमाशङ्कनीयमिति भाव । [एतेन महर्षिणा वाक्कीकिना
भगवत्या पृथिव्या च अस्या समाश्रासनरूपावशिष्टाद्वाय सूचित] ।

(ग) परिक्लम्य—राजभवनगमनार्थमित्व कियन्ति पदान्तराणि गत्वेत्यथ ।

(घ) आकर्ण्येति ।—जनानामुत्तरमाकर्णयितुं दत्तावधान इव इत्यथ । इदं
माकाशभाषितमुच्यते । उक्तञ्च—“अप्रविष्टैः सहजालाप भवेदाकाशभाषितम्” इति ।

किं कथयन्तीत्याह, स्नेहादिति ।—जनको विदेहाधिप स्नेहात् प्रीत्या
सभाजयितुं सम्भाषणादिना वनात् प्रतिनिहत्त राज्ये चाभिषिक्तं रामं सवर्द्धयितुं,
सक्कुमिति यावत्, सीताश्च प्रीणयितुमित्यर्थ । [चौरदिकस्य सभाजघाती तुमुन्]

देव्यास्ततो विमनस परिसान्त्वनाय

धर्मासनाद् विशति वासगृह नरेन्द्रः ॥ ७ ॥

इति निष्कान्ती (स) ।

इति प्रस्तावना (ह) ।

एवमिदं निदिनात् अयोध्याया राजभवनमागत्येव . अमुनि एतानि, दिनानि दिवसान् उक्तवेन आनन्दव्यापारेण, नीत्वा यापयित्वा, अथ विदेहान् विदेहानां पनपद् स्वराज्यमित्यर्थं, गत प्रस्थित । ततस्तस्मात् पितृगमनादित्यर्थं, विमनस विमनाप्रमानाया देव्या सीतायाः परिसान्त्वनाय विनीदनाय, नरेन्द्री राम, धर्मासनाद् विचारासनात्, स्वीयमिहासनात् इति यावत्, धर्मासन परित्यज्येत्यर्थं, [ल्यबलोपे पङ्क्तौ] वासगृहं गृहान्तं विशति प्रविशति । राजकार्यमपि परित्यज्य देव्या परिसान्त्वनायै स्वयमेव याति इति [अनेन सीता प्रति रामस्य स्नेहातिशयो योतित] । वसन्ततिलक हस्तम्.—“श्रेय वसन्ततिलक तभजा जगौ ग” इति तल्लक्षणात्, चतुष्टयाक्षरपादेषु कन्द मु २८३३ न सत्यक प्रसारी बोध्य ॥ ७ ॥

(स) इतीति ।—इति इत्य, मिथ सम्भाषणच्छलेन प्रस्तुतविषयमवतार्य नटमृतधारी निष्कान्ती, रङ्गाभिधायक ।

(ह) प्रस्तावना—आमुख, प्रस्तुताचेपिणी मिथ सम्भाषणा इत्यर्थः । तथा हि,—“नटी विद्रूपको वापि पारिपात्रिक एव वा । मृतधारेण सङ्गिता सलाप यथ कुर्वते ॥ चिदैर्वाक्यै स्वकार्योत्थै प्रस्तुताचेपिभिर्मिथ । आमुख तच्च विज्ञेय नाम्ना प्रस्तावनाऽपि सा ॥” इति साहित्यदर्पणम् । इत्यस्य प्रस्तावनाऽत्र प्रयोगातिशयत्वात् ज्ञेया, तथा हि, एकस्मिन् प्रयोगे, रामभद्राभिपेक्षनमधिकृत्य मदाना प्रासङ्गिकाभिनयव्यापारसौष्ठवावगाहिनि अन्योऽन्यानापि प्रहृष्टे, अन्यविधस्य प्रयोगस्य, राजर्षे जनकस्य विदेहगमनात् विमनाय-नामा प्राणकी सनादानयितु रामभद्रस्य वासगृहप्रवेशरूपस्य प्रयोगान्तरस्य पशुके तेनैव च पातप्रवेशदर्शनात्,—“यदि प्रयोग एकस्मिन् प्रयोगोऽन्य प्रयुज्यते । तेन पातप्रवेशेत् प्रयोगातिशयमदा ॥” इति साहित्यदर्पणीकलक्षणस्य सङ्गते इति केचित् वदन्ति, तन्न सनीचीनतया प्रतिभाति । यत्,—दर्शितप्रयोगयोरन्योऽन्यादाकारगततटाविधेदप्रतीतिविरहात् एकविधौ एव प्रयोगौ इति द्राक् प्रतीतिप्रदानाच्छति नहाराजरामभद्रस्त्रीपचारकरणरूपैकनिधीगमधिकृत्य प्रस्तुतस्य पादस्य प्रवेशोत्कर्षानात्, तथा चात्र प्रस्तुतहचान्तप्रतिपादकवाग्विशेषमवतार्य

[तत प्रविशति (क) आमनीपविष्टी गम भीता च] ।

राम । देवि । समाश्वसिहि, न हि ते गुरवश्चिर शक्नुवन्ति
अस्मान् वियोक्तम् (ख) ।—

मिथ्यात्मनः सुमभारेण विनिर्णयतिपयाश्रय पाच रामभट्ट सीतामन्त्रीपणीडिप्रमातम
कदागमभर्ता टीहटवर्ता तिममा । ममा सीता प्रीणयित्, वामगृहमनुप्रवेश्य लीक
परिवादभीतन भक्षाऽनुहित चिराय तथाविधाया विषवाया सीताया वनाय
विभ्रमरूपमुपलिसमथालारमन्यत समाहितम्, अत एवेषाऽवन्निगतरूपा एव प्रस्ता
तमा श्रेया । तथा हि,—

“यथैकय समावेशात् काव्यमन्यत प्रमाध्यते ।

प्रस्तुतऽन्यत वाऽन्यत स्यात तत्रावन्निगतरूपा ॥ इति ।

तथायं यथोक्तपरिते । समुत्पन्नवनविहारगर्भटीहृदाया सीताया टीहृदकार्ये
अनुप्रविश्य जनापवादादरग्ये त्याग ” इति धनिकेन दृशरूपके व्याख्यातम् ।

अथ त्ववाचीमा,—

“काल प्रवृत्तमाश्रित्य सूत्रधृक् यत्र वर्णयेत् ।

तदाश्रयय पायस्य प्रवेशकत प्रवर्त्तकम्” ॥ इति ।

अन्वेषामपि यद्गणात् कालपदन्वव उपलक्षणमेव, सूत्रधारितप्रस्तुतविषयमधिकृत्य
पादप्रवेशस्यैवाव सुख्यत्वात्, अथवा—कालपदमत न केवलं शरदादिविशेष-
कालवाचकम्, अपि तु प्रवृत्तसवादविषयक यत्किञ्चिदन्तुवर्णनाऽभिप्रायकमिति ।
ननु—“आमादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहास प्राप्त शरत्समय एष विशुद्धकालि ” इत्यादौ
यद्यपि प्रवृत्तकालसमानगुणवर्णनया पादप्रवेशस्य सूचितत्वात् धनिकादिभिरपि
एवमेवोक्तत्वाच्च कालविशेषमाश्रित्य कुवचित् कियच्च तत्तद्विषयकश्लेषमुखेण वर्णन
दृश्यते, तथापि तत्र केवलं नास्य यस्यस्य तात्पर्यम्, शरदाद्यपवर्णनन्तु सम्पातायात-
मिति वैचित्र्याविशिषाधानायैव श्लेषमुखेणाभिधानमिति वा, अन्यथाऽपि तस्या सन्ध
वात, नो चेत् उक्ताया क्वचिदन्तर्भावाभावात् प्रस्तावनाया पञ्चविधत्व व्याहृत्वेति
सुधीभि निश्चितं विचारणीयमिति वदन्ति ।

(क) अथाऽह प्रस्तूयते,—तत इत्यादिना । तथा हि—“प्रत्यक्षचित्तचरितैर्युक्त
भावरसीह्वै । अन्तनिष्कान्तनिखिलपावोऽह इति कौर्त्तित ॥” इति दर्पणकार ।
प्रविशति—अभिनयस्थल आविभवति इत्यथ ।

(ख) समाश्वसिहि,—समाश्रुता भव, शोक विजह्नीहीत्यथ । [समाङ्पूर्वकान्

किन्वनुष्ठाननित्यत्व स्वातन्त्र्यामपकर्षति ।

सङ्घटा ह्याहिताग्नीनां प्रत्यवायैर्गृहस्थता ॥ ८ ॥

असमातो लाटि मध्यमपुरुषैकवचनम् । “रुदादिभ्य —” (७।२।७६ पा०) इति सूत्रेण इट् । ते हि प्रसिद्धा प्रसिद्धाधिकत्वात् तच्छब्दस्य न यच्छब्दापेक्षा । गुरवः,—तव पिता [गौरवे बहुवचनम्], अस्मान्—त्वा माञ्च [“त्यदादीना सहीतो यत्पर तत् शिष्यत’ इति नियमात् अस्मच्छब्दस्य जेप, द्वित्वे बहुत्वम्] । चिर वियोक्तु विहाय स्वातन्त्र्यमित्यर्थ, न शक्नुवन्ति अस्मत्सौहाकुला त्वरितमेवागमिष्यन्ति इति भावः ।

एदि तथा न शक्नुवन्ति, तदा किमिति अस्मान् परित्यज्य एतावत्कालान् तिष्ठन्तीत्याह, किन्त्विति।—किन्तु यत तिष्ठति तव हेत्वन्तर विरोधीति किन्तु-शब्दात् । किं तत् हेत्वन्तरमित्याह—अनुष्ठानानाम् अग्निहोत्रजपहोमादिपारविक कतणा नित्यत्व अहरह क्रियमाणत्वम्, अकरणे प्रत्यवायजनकत्व, सति सम्भवे अपरिहाय्यत्व वा, अथवा,—अनुष्ठानस्य वैवाहिकेऽग्नौ कर्त्तव्यतया उपदिष्टस्य साय प्रातर्होमेषु कर्मण्य नित्यत्व नियतकत्तव्यत्वम् अनुष्ठाननीयत्वमित्यर्थ, [कर्त्तृपदम्], स्वातन्त्र्याम् षोडशकार्येषु स्वच्छन्दचारित्वम् अपकर्षति कृणुहि, स्वैरावस्थान न सङ्घटे इत्यर्थ, शश्वत्पदकारिणां मुनीनां व्रतादिषु पारविकपुण्यकर्माणि तान् सांसारिक-विषयोपभोगादिकर्मभ्यो विधारयन्तीति भावः । हि तथा हि, एतदेष विशिष्य व्यनक्ती-त्यर्थं आहित यथाविधि स्थापितोऽग्नेर्गृहे तद्योक्तानाम् अन्याहितानां साधिकाना-मित्यर्थ गृहस्थता गृहसंधिधर्मं, प्रत्यवायै विघ्नभूतै, नित्यकर्मवाहुल्यैरित्यर्थ, विहिताकरवज्रं पापं वा, सङ्घटा—स—सङ्घीर्णं कट स्थान यत्र तद्योक्ता, विघ्न-बहुला सङ्घुला वा इत्यर्थ । “हेत्ववधारणप्रश्नविशेषेषु तर्थाह हि” इति काप । ‘विघ्नोऽन्तरात् प्रत्यूह’ इत्यमरस्य । अवश्यकरणीयतत्त्वकर्मानुरोधेन अन्याहितानामन्यत्वावस्थिति असम्भवा एव,—“यावज्जीवमाग्निहोत्रं जुहोति” इति श्रुतिप्रति-पादितानाम् अनुष्ठानानां नित्यत्वात् । राजर्षिं जमकस्तु साधिक गृहमेधी आसीत् । साधिका हि वैवाहिकेऽग्नौ सायप्रातर्होमादिलक्षण कर्म नित्यरुवानुसिञ्चन्ति, स्तानाञ्च तथा तन्वैव अग्निना आत्मन दाह विहितं, तेषामुल्लङ्घने प्रत्यवायश्रुते । तदनुरोधा दवाप्तौ लाटिति स्वगृह प्रति निवहन्, न हि वात्स्याभावावत्तया तान् जुहोती।—

“नित्येषां स्वदारिषु परिकल्प्यात्तज तथा ।

प्रवक्तुं कायवान् विप्रो हर्षेण न चिर वसेत् ॥”

इति शातातपवचनान्, विद्विष राजर्षि जनक किञ्चित् अहानि व्याप्य

मीता । जाणामि अज्जउत्त । जाणामि , किन्तु सन्दाव
आरिणी बन्धुजणविप्पओआ हान्ति (ग) । ३

गम । एवमेतत्, एते हि हृदयमर्मच्छिद संसारभावा ,
येभ्यो वीभक्षमानाः सन्त्यज्य सर्वान् कामान् अरण्ये मनीषिणी
विश्रास्यन्ति (घ) ।

१ जानामि आद्यपुत्र । जानामि , किन्तु सन्तापकारिणी बन्धुजनविप्रयोगा
भवन्ति ।

प्रगाम गत , भ पुन चिर तस्थौ । अप्रिहीषादिनित्यकमणा प्रतिनिधिविधान इ
सम्प्रकाशाभिप्रायकमिति सुधीभिरवधेयम् ।

[अथ पराहगतवाक्यार्थस्य पुत्रार्थं प्रति हेतुत्वेनोपन्यासात् पदाद्यहेतुक काव्य
निद्रम् , अपि च द्वितीयाहगतसामान्येन प्रथमाहगत विगणोऽथ सांपत्तिक
क्रियते, इति सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽस्यान्तरन्यास , तयोयान्योऽन्यनैरपेक्ष्येणाव
स्थानाभावात् अज्ञाङ्गभावेन सद्ग । न हि जनकप्रमाणरूपस्य काव्यस्यानु
पाननित्यत्वरूपककारणे सत्यपि भङ्गप्रकरणे सुल्लेख्योक्तिकान्यायेन सद्गट्यादिना
कारणान्तरस्य प्रतिपादनात् समुच्चयोऽलङ्कार शङ्कनीय , तथा च प्रदर्शितकारणयो
तथाविधविच्छित्तिविशेषाभावात् अन्योऽन्यगतसुसुप्प्रमेदाप्रतीत्येय नायमस्यालङ्कारस्य
विषय इति सुधीभिर्विभाव्यम्] ॥ ८ ॥

(ग) आद्यपुत्रति ।—आद्यस्य गुरो यशस्य पुत्र सुत इति पवीकृत पति
सम्बोधनम् । जानामि जानामीति शोकावेगात् द्विरुक्तम् । तथा चोक्तम्,—
“विवादे विष्मये हय खेदे दैन्येऽवधारणे । प्रसादने सम्भ्रमे वा द्विस्त्रिरुक्तिर्नदुष्यति ॥”
इति । बन्धुजनाना पित्रादीनां विप्रयोगा विरहा सन्तापकारिण भवन्ति खेद
जनयन्तीत्यर्थ । अथ अनौघाना योपितां भाषा शौरसेनी विज्ञेया ।

(घ) एवमेतत्—एतद्वैषम्यप्रकार, तथा यदुक्तं तत् सत्यमेव इत्यर्थ । एते—
अनुभयमानास्तत्सदृशायांच्छे इत्यर्थ , हि—निश्चये, हृदयमर्मच्छिद,—हृदयस्य मर्माणि
जीवनस्यनानि सन्निवृत्तानि वा छिन्दन्तीति ते तयोक्ता हृदयमन्यविश्लेषका,
वेराग्यजनका इत्यर्थ , संसारभावा,—संसरति अस्मिन् इति व्युत्पत्त्या संसार,
प्राक्तनकर्मणां भागाय यत् हि पौन पुन्येन प्रवर्तनं भवति इत्यर्थ , तत्र ये भावा
विषयरूपा विविधा अनथागमा इति भाव , शरीरपरियहजन्यसुखदुःखसन्तति

कञ्चुकी । (ङ) [प्रविश्य] रामभद्र ।—”[इति अर्द्धोक्ते साशङ्कम्] (व)

महाराज ।

राम । [सञ्चितम्] (क) आर्य्ये । ननु ‘रामभद्र’ इत्येव मा
प्रति उपचार शोभते तातपरिजनस्य . तत् यथाऽभ्यस्त-
मभिधीयताम् । (ज)

कञ्चु । देव । ऋष्यशृङ्गाश्रमात् अष्टावक्र’ (भ) सम्प्राप्तः ।

रिति यावत् । तथा च वस्तुजनविप्रयोग तदन्तर्भूत एव । श्रेष्ठा विषयेभ्य इत्यर्थं,
दीभत्समाना [इधश्चित्तविकारि स्वाधे सन्, “जुगुप्साविगमप्रमादाधानामुपसख्यानम्”
इति पाणिनीयवार्तिकराज्ञाकृनादाशने पञ्चमी] जुगुप्समाना । वरुता सन्त इत्यथ,
[मनस + ईषा मनीषा, सा विद्यते वेषा ते] मनीषिण मनस वशीकर्तार
आत्मदर्शिन इत्यर्थं, सर्वान्—सकलान्, काम्यन्ते ये ते कामा विषयास्तान्,
नन्यज्य सस्यग् विहाय विषयवासना परिहाय इत्यथ, अरख्ये—वने, विश्राम्यन्नि—
शान्तिं लभन्ते, ईश्वरध्यानेन आत्मानं विनोदयन्तीति भावः । [ससारक्लेशाप-
नोदनमूचनार्थं विश्राम्यन्तीति अमघातो प्रयोगो युक्त एव । शमादित्वात् दीर्घं ।
एव काव्यलिङ्गम् अलङ्कारः] ।

(ङ) कञ्चुकी—राज्ञं शृङ्गान्तरघक स्थविरं द्विजं, तथाहि भरतः,—“अन्त-
परवरो वृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः । सर्वकार्यार्थकुशलं कञ्चुकीत्यभिधीयते ।
जगत्सर्वव्ययुक्तेन विभेदं गाढेण कञ्चुकी ॥” इति ।

(व) अर्द्धोक्ते साशङ्कमिति ।—अर्द्धोक्ते—प्रयोक्तव्यवाक्यस्य कियदंशे लक्षारिते
मतिः । साशङ्कम् इति ।—अहो मया प्रभोर्महाराजस्य नामग्राहं सन्वीधनं कृतम् ।
एतं अपराधी भवामि इति आशङ्काकारणम् ।

(क) सञ्चितमिति ।—ईषद्विहस्येत्यथ ।—“ईषद्विकामिनयनं स्मितं स्यात्
स्पन्दिताधरम्” इति लक्षणात् ।

(ज) उपचारः,—सिवाय्यवहारः अप्रथायवाक्येन मन्तीपजननम् इति वा ।
यथाऽभ्यस्तम्—अभ्यस्तमनंतिरुत्सव्यं, अभ्यासानुरूपम् इत्यर्थः । एतेन रामभद्रस्य
विनयित्वं मर्त्यादारुणं किञ्चित् विव्रतं कविना । [एतापि काव्यलिङ्गम्] ।

(भ) अष्टावक्रः,—एष्टमं अवयवेषु वक्रं, अष्टौ वक्राणि यस्य इति वा विग्रहः
‘एष्टनं सनायाम्’ । (१ । ६ । १२५ पा०) इति शेषः] । पुरा किल कहीष्ट-

मीता । अज्ज । तदी किं विलम्बोग्रदि ? १

राम । त्वरितं प्रवेग्य । [कनुकी निष्कान्त ।]

पत्तावक । [प्रविग्न] स्वस्ति वाम् । (ज)

राम । भगवन् । अभिवाट्ये, इत आस्यताम् । (ट)

मीता । भगवन् । रामो दे, अत्रि कुशल मजासातुअस्स गुरु-
जणम्म, अज्जाण मन्ताण अ ? १ (ठ)

१ आद्य । तत कि विलम्बाने ?

१ भगवन् । रामो, अपि कुशल मजासातकस्य गुरुजनस्य, आद्याया
गान्तायाय ।

(ठ) नामा सर्वा रात्रिमध्यता कश्चिदपि स्वगुरो उद्दालकस्य कन्यां सजाता
मुपगम । तथा परिपृष्टा गम गिष्यगणपरिवृत पितरमकदा “सर्वा रात्रिमध्यत्र
रुगापि नेद पित । सम्यगिवीपवत्तते” इति उपालम्बवान् । अथ कहीड “उपालम्ब
गिष्यमध्ये सहपि स त कौपादुदरस्य गणाप । यस्मात् कुची वत्तमानो त्रवीपि तस्मात्
वक्रा भवितास्यटक्त्तव । स वे तथा वक्र ण्वाभ्यजायत अष्टावक्र प्रथितो वै महर्षि ॥”
इति वनपर्वणि १३२ तमे अध्याये तदुत्पत्तिकथा ।

(ज) स्वस्ति वाम् इति ।—भगवन्ना कुशल भयात् । “नम स्वस्ति—” (२३।१६
पा०) इत्यादिना चतुर्थी, ततो “युगदग्मदो—” (८।१।२० पा०) इति वामादेश ।

(ट) अभिवाट्ये इति ।—भगवन्तमभिसुग्वीकृतमभिवन्दे इत्यथ । नामग्रहण-
पूर्वक नतिरेव अभिवादनमुच्यते, तत्फलमुक्त मनुना २४ अध्याये १२०।१२१ सम्यक-
श्रीकथो, यथा—“ऊर्ध्वं प्राणा सुक्त्रामन्ति यून् स्यविर आयति । प्रत्युत्यानाभिवादाभ्या
पुनस्तान् प्रतिपत्ति ॥ अभिवादनशीलस्य नित्य इहोपसेविन । चत्वारि सम्प्रवडन्ते
आयुर्विद्या यशी बलम् ॥” इति ।

(ठ) अपि—प्रश्ने । “गहासमुच्चयप्रश्न शङ्कासम्भावतास्वपि” इत्यमर । जानाता
अथग्रहणेण सह वत्तमानस्य सजासातकस्य [“नमृतथ” (५।४।१५६ पा०) इति
ममासान्त कप्प्रत्यय] । आद्याया,—सान्याया, पत्यु चोष्ठत्वात्, [ऋच्छते ग्यत्
निपातनात्] । अत्र ब्राह्मणस्य ऋष्यग्रइस्य, तत्परिणीताया क्षत्रियात्मजाया अपि
गान्ताया, तथा सपत्नीकस्य वशिष्ठस्य च ब्रह्मतेज प्राधान्यात् “कुशलम्” इति प्रश्न
सङ्गच्छते । तथा च मनु—“ब्राह्मण कुशल प्रच्छेत् क्षत्रवन्मननामयम्” इति ।

नमः । निर्विघ्नं सोमपीथी आवुत्तो (ड) मे भगवान् ऋष्य-
मृङ्गः । आर्या च शान्ता ?

सीता । अह्नेवि सुमरेदि ? * (ढ)

अथा । [उपविश्य] अथ किं । (ण) देवि । कुलगुरुर्भगवान्
वशिष्ठस्वामिदमाह --

* अस्मानपि स्मरति ?

(ड) निर्विघ्नः,—विघ्नराहितः । सीमेति ।—सोमः,—स्वर्षवणपूतिकलताकारा-
पक्षिविशेषः, स च हिमवसन्निहितपर्वते जायते, पृष्टिर्ष्वेकाग्रोन्मादादिकरत्न
तस्य रसस्य गणा । पुरा खलु मुनयो यज्ञादौ विशेषतस्तु सोमयागे शर्करया
आसवीकृतं तद्रसं पीत्वा आत्मानं बहु मन्यन्ते स्म । सोमं सोमरसं तस्य पीतं
पानं, तदस्यास्तीति [इतिप्रत्ययः । यदा पीतमनेनेति पीती, सीमे पीतीति तथोक्तं ।
पूर्वोदरादिन्वाततस्य स्थाने घ अघवा, पीथं पानं तदस्यास्तीति पीथी “पातृतु-
दिवाचिरिचिसिचिभ्यश्चक्” (उ०२।७ पा०) इति पिवति औष्णादिकं थक् ।
'सोमपीथी इत्यपि भवति, तथैव ऋषित् पाठं दृश्यते,] स कृतसोमलतारसपानं,
यथाविध्यनुष्ठितसोमयाग इत्यर्थः । सोमयागप्रकारस्तु ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे श्रीकृष्णजन्म
खण्डे प्रोक्तं, तथा हि षष्टितसाध्यां नारदं पतिं नारायणवाक्यम् ।—

“ब्रह्महत्याप्रशमनं सोमयागफलं मुने ॥

वर्षं सोमलतापानं यजमानं करोति हि ॥

वषर्षेकं फलं भुङ्क्ते वषर्षेकं जलं मुदा ।

वैवार्षिकमिदं यागं सर्वपापप्रणाशनम् ॥

यस्य वैवार्षिकं धान्यं निहितं भूतिसिद्धये ।

अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥

सहाराजं देवी वा यागं कृत्वा मुने ॥

न सर्वमाप्सो यज्ञोऽत्र वदन्ती षट्दक्षिणः ॥” इति ।

(१) आवुत्तो—भगिनौपतिः । “भगिनौपतिरावुत्तः” इत्यमरः । दशरथतनयाया
सीमयादपानिताया शालाया परिणेतृत्वाद्दृश्यगङ्गस्य राजभगिनौपतित्वम् ।

(२) अस्मान् इत्यतः वेकन्विकी पठो अपि भवति ।

(३) अथ किं निति ।—स्वीकाराद्यकमेकमव्ययम्, अघवा अथ्यहयम् । अथ—

“विश्वम्भरा भगवती भवतीमसूत,
 राजा प्रजापतिममो जनकः पिता ते ।
 तेषां बहुस्त्वमसि नन्दिनि । पार्थिवानां,
 येषां कुलिषु सविता च गुरुर्वयञ्च ॥ ६ ॥

अनन्तर भयदारानामन्तरम् इत्यथ, कि—किमु वक्तव्यमिति शेष । भवता
 गणनात् तत् तद्वै इति भाग । गद्यते एवेत्यथ । अथ महाराज राम मुक्ता सीता
 प्रति वशिष्ठवापान् परशुमेधातिगव्यप्रकटनाथम् । तदुक्तं वृद्धमनुना—“यामथो
 यम शाचन्ति गृह्यप्रतिपूजिता । तानि क्लृप्त्वा हतानीव विनश्यन्ति समन्तत ॥” इति ।

उदयोधकामवधानवशादेव हि भवति स्मरणम् । अतः सीताविपथकम्पतौ
 निरतीहाधकप्रकार प्रकटीकृत्य वशिष्ठवचनत्रयपदंशनाभिधत्ते, विश्वम्भरति ।—ह
 नन्दिनि । पत्नीमदृशानन्दप्रदत्वात् पुत्रि । भगवती विश्व विभर्त्सति विश्वम्भरा
 [“मञ्जायां भूत—” (१।२।४६ पा०) इति सूत्रेण खञ्चि, “अरुर्हिपत्” (६।३।६०
 पा०) इति सूत्रेण मुम्] पृथिवी, भवतीमसूत—त्वा प्रभुत्ववती, [एतनाया
 विनयसङ्गितादिगुणयामयोगित्व भाविपतिविधोगदु खसहत्वञ्च ध्वनितम् ।] प्रजा
 पतिमम प्रजानां रक्षणवेक्षणदौ स्वाध्यायाध्ययनादौ वा विधातृसदृश , (तथा हि
 यति —“जनको ह वै” इत्यादि, आगमय—“कर्मणैव हि ससिद्धिमाप्स्यता
 जनकादयः ।” इत्यादि) । राजा जनकस्ते पिता । [एतेन प्रजासु परिजनेषु च
 टाक्षिण्यादिक, पत्या विना एकाकिन्या अपि अरण्यमध्ये भाविनी पुत्र्यो पालनचम
 त्वञ्च ध्वनितम् ।] येषां पार्थिवानां कुलिषु—[अथ बहुवचन पूजायाम्, कुलस्य इत्यथ,]
 सविता—सूर्य जगतां द्रष्टा दर्शयिता पाता पावनय इत्यथ, [एतेन तदन्वयानां
 प्रतापित्वम् शौज्वल्यवत्त्वञ्च ध्वनितम्] तथा वयञ्च प्रजापतिपुत्रत्वात् पवित्रत्वात्
 प्रभुत्वैकान्तकाञ्च विलोकपूज्या इत्यथ, [वयमिति अविशेषणत्वात् बहुवचनमीकत्वे
 “अमादौ ह्यथोय” (१।२।५६ पा०) इत्यनुशासनात् । सविशेषणस्य प्रतिषेध इत्यस्य
 विधेशविशेषणविषये विषयत्वात् दीपाशब्दा नाम्नि “ततोऽनुत्वं प्रेयान् वयमपि
 हतागा प्रियतमा”, “वयं तत्त्वान्वेषान्मधकर । हता” इत्यादि प्रयोगदर्शनात् ।
 यदा जम्भकास्त्रादिप्रदानादिभि विश्वामिव-वान्नीक्यानीनामपि यज्ञात्, “वशिष्ठाङ्ग-
 रसौ ऋषी प्राचेतसक्तथा” इत्यादि स्मरणाञ्च बहुवचनम् । गुरुत्वानुपक्रम्य वचन
 विपरिणामात् गुरव उपदेष्टार । [एतेन लौकिकाचारादिपरिज्ञान ध्वन्यते] ।

तत् किमन्यदाशास्महे, केवल वीरप्रसवा भूया." । (त)

[सूर्यवशीयानामादिभ्रतत्वात् सवितु गुरुत्वमालिंज्यकरणात् वशिष्ठस्यापि तथात्वम् । "गुरुस्त गीष्पतौ त्रेहे" "गुरौ पितरि दुर्भरे" इत्युभयत्रापि विश्व । अज्ञान-निवर्त्तक वेत्यर्थ — "गुरुशब्दस्त्वन्वकार स्यात् रुशब्दस्तन्निवर्त्तक" इत्युक्ते ।] त्व तेषां पार्थिवानां सूर्यवशीयानां राज्ञाम् इत्यर्थ, [एतेन सर्वसुखाकरत्व ध्वन्यते] षधू स्रुपा असि । [एतेन प्रतिदिन नवनवसुखप्रदपदायदर्शनाकाङ्क्षा सम्मान नाहंत्वञ्च ध्वन्यते ।] विश्वम्भराजनकसविवादिसम्पर्ककृता वशिष्ठमिश्राणां रति प्रीतिरुपाऽस्य सांसर्गिकीनामधेया इति ज्ञेया, सा च क्वचित् क्वचित् सासर्गिकी, नैसर्गिकी, औपमानिकी, आध्यात्मिकी अपि भवति इति बोध्यम् । तथा हि— भीमराज, — "रतिर्निसर्गससर्गौपन्याध्यात्माभियोगजा । सम्प्रयोगाभिमानीत्या विषयोत्या च कथ्यते ॥" इति । अत्र विश्वम्भरादिससर्गात् सीतायां वशिष्ठमिश्रा स्त्रिष्टान्ति" इति फलितीर्ष्य । [अत्र यच्छब्दमादावभिधाय पश्चात् तच्छब्दस्य प्रयोग एव युक्त इति विधेयाविमर्षदीप मय्य, स च पराङ्गतचरणयो वैपरीत्य विधाय समाधेय । एतस्मिन् प्रस्तुतस्य सवितु गुरोस्य एकगुरुत्वरूपधर्मसम्बन्धात् तुल्य-योगिता, सा च सीताया अय्यमाणत्वरूपकार्यस्य विश्वम्भरादुद्दिष्टत्वरूपेणैकेनैवीद्वीध-केन अती सत्यामपि उद्दीधकान्तररूपप्रजापतिदुद्दिष्टत्वरूपार्थिववधूत्वादिकारणान्तर स्योक्तात्वात् जायमानेन समुच्चयालङ्कारेण, "प्रजापतिसप्त" इत्यत्र समुपजातया समासगतया आद्युपमया, "जनक पिता" इत्यत्र च आपातत एकार्थकविभिन्नशब्द-वत् प्रतीते पौनरुक्त्यावभासनात् पर्यवसाने पुन जनकशब्दस्य मुनिरुपार्थवीधनाच्च पुनरुक्तवदाभासेन शब्दालङ्कारेण च सङ्गीर्णा] । इत्थ वसन्ततिलकम् ।— "जेय वसन्ततिलक तमजा जगौ ग" इति लक्षणात्, प्रस्तारस्वस्य २८३३ तम ॥ ८ ॥

(त) तदिति ।—तत्—तद्यात अन्यत्, पुत्रादन्यदित्यर्थ । किमाशास्महे [आङ् शाम इच्छाशाम् इति धातो लट्] एतद्दिना किमस्माक आशी करणीयमस्ति । लोकेन यद् यत् प्राप्नोति पुत्रव्यतिरिक्त तत् तव अन्येव । अतस्ते पुत्रादन्यदाशी वंशोप किमपि न प्राप्नोति भाव । केवल वीर प्रसवी यस्या सा तद्योक्ता न्या (इत्यादिदि लिङ्) । [अत्र प्राक् प्रदर्शितस्य वीजाङ्गीपत्तयस्य सीताविवासनात् प्रजात भार्गवर्दानमाशान्नायस्य, दण्डकारण्यस्य लीनध्रुपिताया सीताया सन्ततो कुङ्कुमवर्धा समुत्पत्तिरूपस्य महामिषा च तेषा यथाविधि अध्यापनादिरूपस्य

राम । अनुगृहीता. स्म । (य) —

लौकिकानां हि साधूनामर्थं वागनुवर्तते ।

ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति ॥ १० ॥

यथा । इदञ्च भगवत्या अकथ्यत्या देवीभिः शान्तया च

च समुत्पन्नाशय आरभ्येन विगटीकरणान् एतत् परिकराख्यं सुखसन्ध्यं वेदितव्यम् । तथाहि—“समुत्पन्नाशयान्गुल्यं श्रेयं परिकरं, पुनः” इति । अत्र पुत्रलाभरूपेण शमनात् “आशी” नामालङ्कारः । तदुक्तं दण्डिना—“आशीनामाभिलषिते वस्तु-
न्याशमनं यथा” इति । अन्यथाप्युक्तं—“आशीरिति च केषाञ्चिदलङ्कारतया मता ।
सौष्टव्याविरोधीती प्रयोगोऽस्याय तादृशः ॥” इति] ।

(य) अन्विति—अनुगृहीता, —कृताया, अ, —भवाम इत्यर्थः । [अत्र प्रीतिवीजाशयस्य प्रधाननायकाभिमतत्वेन सम्यगाहितत्वात् समाधानरूपसुखसन्ध्यं वेदितव्यम् । तथाहि,—“वाजस्यागमनं यत्तु तत् समाधानमुच्यते” इति ।

कथमिति तदर्थोपपादयति, लौकिकानामिति ।—लौकिकानां हि लोके विदितानामेव ससारिणामित्यर्थः, साधूनां वाक् वाक्यम्, अर्थं प्रतिपाद्यविषयमनुवर्तते अनुसरति, [लौकिका असाधव इहव सन्ति तद्वाहचये साधूनामित्युक्तम् । लौकिका हि साधव आशमनुसन्दधत वस्तुगतिं विमृश्य तद्वाक्ये वाचं प्रयुञ्जते] यतो हि अथाऽनुसन्धानं विनेर्विगता वाचं प्रेक्षावद्भिरुत्तवाक्यवदुपेत्यन्ते । आद्यानां—पुराणानाम् ऋषीणां—कल्पविद्या पुनः वाचं वाक्यम् अथ अभिधेयं अनुधावति अनुसरति, अथानुसन्धानं विनापि यदृच्छया तं यदभिदधति तपःसिद्धयलात् तेषां तदेव नूनं फलति ‘न हीश्वरव्याहृतयः कदाचित् पुणान्ति लोके विपरीतमर्थम्’ इति न्यायादिति भावः । प्रसन्नं तैराशिषिः समीरिताया, तत् नेपथ्यं कदापि नैष्यतीति हृदयम् । [अत्र एतत् ऋषिथेयोविधानरूपवीजगुणवर्णनात् विलोभनाख्यं वीजाङ्गमवधेयम् । तथा हि—“गुणाख्यानं विलोभनम्” इति लक्षणात् । लौकिकसाधुभ्यः पुराणसाधूनामुत्कर्षप्रतीतेः व्यतिरेकोऽलङ्कारः, अपि च अप्रस्तुतेभ्यः साधारण-ऋषिभ्यः विगपस्य विगष्टस्य प्रतीतेः अप्रस्तुतप्रशंसा, तथा लौकिकसाधुभ्यः पुराणमुनीनामुत्कर्षप्रतिशयवर्णनेन महच्चरितवर्णनादुदात्तालङ्कारश्च, तद्भिः परस्परं सद्दीयते] । पथ्यावक्तव्यं ॥ १० ॥

भूयोभूय. (द) सन्दिष्ट.—“यः कश्चिद्गर्भदोहदो (घ) भवति
अस्या' सोऽवश्यमचिरात् सम्पादयितव्य ” इति ।

राम । क्रियते यद् यदेषा कथयति । (न)

अथा । ननान्दु पत्या च देव्या' सन्दिष्टमृष्यमृङ्गेण,—
“वत्से । कठोरगर्भा इति न आनीतासि, वत्सोऽपि रामभद्र-

(द) भूयोभूय,—पुन पुन, आभीष्टोनेत्यर्थं, [वीसाया हिर्भाव] एतद्
वाक्यन्तु दोहदसम्पादनस्य अत्यावश्यकतामभिधत्ते । सन्दिष्टम्—आदिष्टम्, अभि-
हितम् इत्यर्थः ।

(घ) गर्भेति.—दोहदन् इति दोह । [दुहो भावे घञ ।] गर्भस्य शिशो,
दोहापमाकर्षार्थं रमादिक ददातीति गर्भदोहद, गर्भिण्यभिलषितपुष्टिसाधन-
पानभोजनविहारादि पथ्यम् इत्यर्थः । अथ वा गर्भे गर्भावस्थाया दोहद गर्भिणीमनो-
रघ इत्यर्थः तधाविधाऽभिलाषन्तु गमस्यैव भवति इति गर्भदोहद कथ्यते, स
वन्मुविशेषापभोगाभिलाष इति, तदा हि अन्नपानादिवस्तुषु गर्भिणी वीतसृष्टा
भवति, भवति च कतिचिद् विशेषवस्तुषु सृष्टावता । अथ दोहदप्रदानमधि क्ल्याह
तवभवान वाग्भट, —“पादशीफौ विदाहोऽन्ते श्रद्धा च विविधान्तिका” इति । “देय-
मप्यहित तर्कं हिताय हितमन्यकम् । श्रद्धाविघाते गर्भस्य विकृतिश्रुतिरेव वा ॥”
अन्यच्च,—“दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दीपमवाप्नुयात्” इति रघुसप्तौषिन्या मङ्गिनाथा ।
यत्रापि दोहदशब्दस्य अमरसिद्धेन हलायुधेन च नपुंसकत्वमभिहित, तथापि “दोहदी
दोहद श्रद्धा लालसा” इति जमचन्द्रेण पुस्तम् अभिहितम्, अत दोहदशब्दस्य
उभयलिङ्गकत्वमुद्दिश्यम् ।

(न) क्रियते.—पपा—मत्पार्श्ववर्तिनी, तदुक्त—“इदमस्तु सन्निहृष्ट समीपतर-
वर्ति चैतदो रूपम् । अदमस्तु विप्रकृष्ट तदिति परीक्षे विजानीयात्” ॥ इति ।
प्रदयत—युक्तमयुक्त वा कथयति—अभिलषति । क्रियते—मथा अनुष्ठीयते ।
ननान्दुपतिनापस्य अवश्यपरणायत्वात् गुरुजनाज्ञानपेक्षैव भ्रष्टिति सम्पाद्यते
इत्यर्थः । एत क्रियत प्रथया कथयति” इति पाठे—यदि पथा वेदेही कथयति
वक्तमानमामोष्य भविष्यति लट्] तदेवेति ज्ञेय, क्रियते कर्तुं शक्यते इत्यर्थः,
इत्याम्बु विवाहनमचिरादेव भविष्यति अत दाहदकथनमसम्भाव्यमेव, इति
वदिष्ट्याप, यत्तु दृष्टचराणा वनाना पुन सन्दर्शनदोहद भविष्यति, तत्तु

स्त्वहिनोऽनार्थमेव स्थापितः । तत् पुत्रपूर्णात्सङ्गाम् आयुष्मतीं
दृश्यामि” इति । (घ)

राम । [महर्षेण ज्ञापितम्] तथाऽस्तु । भगवता वशिष्ठेन किमा
दिष्टोऽस्मि ? (फ)

शटा । श्रूयताम् ।—

“जामात्यजेन वयं निरुद्धा-

स्त्व बाल एवासि नवञ्च राज्यम् ।

युक्तः प्रजानामनुरञ्जने स्या-

स्तस्माद् यशी यत् परमं धनं व” ॥ ११ ॥ इति ।

अग्नाभि सम्पादयिष्यते, इति । [सीताविवासनफलोत्पादहेतुभूतदोहदसाधनमिवेण
वनाय विवासननिदानभूतस्य प्रकृतायस्य समारम्भ, करण नाम सुखसन्धे अङ्गम् ।
तथा हि,—“करण पुन । प्रकृतायसमारम्भ ” इति] ।

(घ) ननान्दुरिति ।—देव्या सीताया ननान्दु भर्षभगिन्या (ननन्देत्यप्यनि
तत्पय्यांश्च) पत्या—ऋष्यशङ्गेण, सन्दिष्टम्—आज्ञप्तम् । वत्से ।—कल्याणि । कठीर
गर्भा—परिणतगर्भा, इति—हृती, न आनीतासि त्व यत्तभूमिसम्भाभि न प्रापितासि
इत्यथ । अत वत्स रामभट्टोऽपि, त्वहिनोऽर्थ—तव मनस सन्तर्पणाय, नाम्नाभि
रानीत । अत पुत्राभ्यां पूर्णं तनयभूयित उत्सङ्ग क्रोड यस्या तथाविधामायुष्मती
—कल्याणिर्नो भवती दृश्यामि, तनयानुद्धृताङ्गां भवती दृष्टा आत्मान सवङ्गमान
करिष्ये इति भाव । [अत वोजोहेदानुकूलहेतुभूतकठीरगर्भत्वादिरूपवस्तूना विशय
सम्प्रधारणात् यथायथ सयौक्तिकञ्च विमृश्यावधारणात् युक्तिनाम सन्धाङ्ग ज्ञेयम् ।
तथा हि—‘सम्प्रधारणमर्थानां युक्ति ” इति लक्षणात्] ।

(फ) यत् भगवता ऋष्यशङ्गेणोक्तं तत् तथैव भवतु इत्यर्थ । नाट्यस्य पञ्च
सन्धिभिरुपचेतुमुचितत्वादादौ प्रयोजनसिद्धिहेतुभूताना वीजादिपञ्चकानामवतार-
णायसवान्तर वशिष्ठादेशरूप विषयमवतार्य वीजसन्धिमुत्थापयितु प्रसूति, “भगवता
वशिष्ठेन किमादिष्टोऽस्मि” इत्यादिना ।

तदेव विशिष्योपपादयति, जामात्रिति ।—वय जामातु,—ऋष्यशङ्गस्य, यजेन—
(करणेन) निरुद्धा,—ऋत्विक्त्वेन व्रतितेन सन्त आवद्धा, आ परिसमाप्ते प्रतिगन्तुम
क्षमा इत्यथ । [जामात्यपदोपादानात् तद्वचनस्यावश्यादादरण्यौयत् ध्वनितम् । यज्ञपटन

राम । यथाह भगवान् मैत्रावरुणिः । (ब्र)—

च तप्यागानीचित्य गम्यते । निरुद्धपदस्य च चिरकालावस्थितिवाचकत्वेन तत् निष्कृ-
नणायोग्यत्वमपि] त्वं बाल एव—अबहुज्ञश्चैव अमि [एतेन च तस्य काव्याकाव्यविचारा-
त्मत्व वाध्यते । एतकारेण च सन्देहाभावो द्योतितः ।] राज्यञ्च नव—नवाधिगत
[राज्यं नवीभूतत्वेन 'यदेव राज्यं क्रियतेऽभिषेकं तदैव याति व्यसनेषु बुद्धिः' इति
नियमान् प्रतिपद व्यसनवाहुल्यापातसम्भावना अस्तीति ध्वन्यते] । प्रजाना—लीका-
नाम् अनुरञ्जने—राज्यदातृसम्पादके कौलिके स्वधर्म इत्यर्थे, युक्त, —एकार्यचित्त,
स्या, —भवे, तस्मात्—प्रजानुरञ्जनात् यत् उत्पन्नं यश्च तत् व, —इत्याकुवश-
प्रभूतानां युष्माकं परम—सर्वोत्कृष्टं धनम् । तदन्वयमुवा महामहिमशालिना
महीभूतामिव कौलीन्यभीतानां भवतामपि तदनुसृतसरणीषु क्रमाधानं सर्वथैवी
चित्तमिति भावः । यशसा परमधनत्वेनारीपात्, तद्वचनप्रयासस्याव्यावश्यकत्वं
सूचितमन्यथा तदपाद्यस्य सम्भवात् । एष हि प्रदर्शितवीजस्वीत्यापनहेतुं वेदितव्यं,
पश्चाच्च भगवता रामभद्रेण स्वयमेवैतत् "जानकीमपि मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा"
इत्यादिना जानकीविवासनं लीकानामनुरञ्जनाय कारिष्यते इत्यभिधास्यते । पश्चात्
बहुधा विदितस्य सीताविवासनरूपफलस्यात् प्रथमहेतुभूतं वीजं लीकानुरञ्जनरूपमभि-
हितम् । तथाहि दर्पणम्,—

"अल्पमात्रं समुद्दिष्टं बहुधा यत् विसर्पति ।

फलस्य प्रथमो हेतुर्वीजमित्यभिधीयते ॥" इति ।

[अब प्रजानामनुरञ्जने वशिष्ठमिश्राणां जामातृयज्ञनिरीधरूपे एकस्मिन् कारणे
नन्यपि राज्यशासनापाद्यभूतानां बहूनां बालत्वनवत्वार्थदृष्टपसाधकानां निदृशान् समु-
ञ्चयानुद्धार, तथा पृषाहवाक्यस्य परवाक्यमिति हेतुत्वप्रतीतिं काव्यलिङ्गालङ्कारस्य,
इत्येतयोः सदृशः] । इन्द्रवज्रा इत्यम् ।—“स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ ग” इति
लक्षणात् । अथ च सप्तपञ्चाशदधिकतिशततमं प्रसारः ॥ ११ ॥

(३) मितस्य वरुणस्य तौ मिवावरुणौ [“देवता इन्द्रे च” (६।१।२६ पा०) इत्या-
नह] तथैरपत्यं पुमानिति ['वाह्वादिभ्यश्च' (६।१।२६ पा०) इति इञ्प्रत्ययः] ।
[उवशी दृष्टा विमुग्धो मिवावरुणो वृद्धं तेजं कुम्भे बहिरन्त्यं पतितमासीत्,
तत् तु बहिः वशिष्ठः अन्त्यागम्य जज्ञे, इत्येव वशिष्ठस्य मैत्रावरुणिसन्त्याया
अन्त्या कुम्भो निसन्त्यायास्य हेतुं विष्णुपुराणादौ द्रष्टव्यं । एवमेव सायणाचार्या
वाह्वा इत्येवमाद्ये,—

स्नेहं दद्याच्च सौम्यञ्च यदि वा जानकीसपि ।

आराधनाय लोकाना मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा ॥ १० ॥

सीता । अटी ज्जिब राहवकुलधुरन्धरो अज्जउत्तो । ६ (भ)

एत एव राववकुलधुरन्धरो आशयस्य ।

“तयोराटिण्यो मये दृष्टाऽस्मरमसुवर्गीम् ।

रसयम्बलं तत कुम्भं न्यपसदामसीधरे ॥

तस्य तु मुहसत गोशयनी तपस्विनी ।

अगम्यथ वशिष्ठस्य ततर्षो ममभूवत् ।

अथा पतिस रत कलम च अल प्यल ।

प्यल वशिष्ठस्तु मान् मन्भूतं क्रापमत्तम् ॥” इति । म० ७, म० ३३, क० ११ ।

ती हि एकस्मिन् कल्पे मिवस्य कल्पान्तरे च वरुणस्यापत्यमासोत् । इत्यपि पुराणान्तरम् ।

यत्वेतत् रघुमणि प्रतिजानीते स्नेहमिति ।—लोकाना—जनाना प्रजानामिति यावत्, आराधनाय—प्रोणनाय, तान् आराधयितुम् इत्यथ, [“तुमयाच्च भाववचनात्” (२३।५ पा०) इति चतुर्थी ।] अनुरञ्जनार्थमिति भाव, स्नेह—ममत्व, प्रजामु अप्राणदग्डाटिक भाव्यादिविषयक वा, दया—परदुःखहरणेच्छाम्, अनेष्टुथ्य गभिणीविषयां वा,—“दर्व्वेहगभस्त्रिभ्रसीताविवासनपटो करुणा कुतस्ते” इत्यादिना शम्भूकषधायमरे रामभद्रेण स्वप्नैवेतत् व्यक्ती करिष्यते । सौम्य—सुखसमूह, मातमाधकविषयमसूह पुत्रसुखदर्शनलालमजात वा इत्यथ । यदिवा—यथा, जानकी—सीता, प्राणाधिकामपि इत्यथ, मुञ्चत,—त्यजत, मे—मम, व्यथा नास्ति । किमधिक, प्राणाधिकाया अपि प्रियतरा मे प्रजा इति भाव । [अत्रैव प्रदर्शितं वीजं सर्वथा व्यक्तीभूतत्वमगतं, प्रकृतिरङ्गनाय जानकीनिर्वासनस्य तत्त्वाथस्य कथनात् मार्गनामक गर्भसन्धेरङ्गभूतमवैतत् अवगन्तव्यम् । तथा हि दर्पणम् ।—“तत्त्वाथकथनं मार्गं” इति । एतेन प्रजारञ्जनरूपव्यवसायात् अचलनकथनेन धैर्यं नाम नाप्रकस्य सात्त्विकं गुणं कथितं । तथा च टपणे—“व्यवसायादचलनं धैर्यं विद्वे महत्यपि” इति । अत्र गम्यस्य जानकीपरित्यागस्य भङ्गान्तरेण कथनात् पथ्यायोक्तम् अनङ्कार । मुञ्चत इत्येकक्रियया स्नेहादीनां सर्वेषामन्वयात् प्राचीनमतेन दीपकालङ्कारभेदेन ससृष्ट] ॥ १२ ॥

राम । कः कोऽत्र भो । विश्वास्यतां भगवान् अष्टावक्रः ।

अष्टा । [उवाच परिक्रम्य च] अये । कुमारलक्ष्मण प्राप्तः । (म)

[इति निष्कान्तः ।]

लक्ष्मण । [प्रविश्य] जयति जयति आर्य्ये । आर्य्ये । तेन चित्र-
करेण अस्मदुपदिष्टमार्य्यस्य वरितमस्या वीथिकायाम् (य)
अभिलिखित, तत् पश्यतु आर्य्ये ।

(भ) अत इति ।—अत एव भवन्त राघवकुलधुरन्धर तद्वत् दुर्वहभारीहहनसमर्थ-
तया रघुवशीयनरपतिगणाग्रगण्य वदन्तीति भावः । शरणागतसरक्षणमत
दया प्रकृतिरञ्जनादिधर्मशतयोगात् सत्य हि भवान् दिश्रुतचरिताना रघूणामन्व
वायविर्गोभा इत्याशयः ।

(न) “नामूचित विर्गत पावस” इति भरतीके लक्ष्मणप्रवेशमभिधत्ते, अये इति

(य) चित्र करोतीति चित्रकर चित्रशिल्पी, पक्षान्तरे—चित्र विचित्ररचना
शक्तिसम्पन्न कर हस्तो यस्य न कविरित्यर्घोऽपि व्यज्यते । वीथिकायामिति ।—
वीथिरेव इति वीथिका [स्त्राय कन्] तस्या—चित्रफलके चित्रश्रेण्यामित्यर्थ—
“पङ्क्तिवर्त्मरहाङ्गेषु वीथि वीथी च” इति रत्नकोषः । पक्षान्तरे—अस्य नाटक-
स्याम्भिद्रगे । [अत नाटकीयप्रयोजनसिद्धिहेतुभूताना वीजादिपञ्चकानामन्यतम
काव्यसम्बन्धितारयितुमपूर्वमेक चित्रप्रदर्शनपाठव कवि विन्यासाङ्गके । इत्य हि
तव भवान् कालिदासोऽपि स्वकृतौ अववर्षत । तद्वयथा—

“तथोयथापाघितमिन्द्रियाद्यान् आसिदृषो सप्रसु चित्रवत्सु ।

प्राप्तात् दृ खान्यपि दण्डकेषु सञ्चिन्त्यमानानि सखान्यभूवन् ॥” इति ।

तथाहि सौतानिवासनरुवातापेक्षित तन्निवचनचित्रदर्शनप्रयाससमारम्भ, निसर्गती-
जनराल्लदया जानकी नैसर्गिक जनस्थानवन्मल्लीरानुशौचिक सखावगाह गोदा
वरीनलिदस स्मृतिपटे उदीयमान नपदि उपभोक्तु दोहदवती भविष्यति, भगवत्या
अस्वत्या शालया च पुरा तदीहदनवश्यमेव पूरणीयमित्यात्मम्, अत तत्पूरणमिषेण
तद्विधानेन मरुः नविपति इति एतदालिखितम् । सौताविवासनसिद्धये हि अस्य
चित्रप्रदर्शनप्रधानम् नमापनम् । उदुक्तम् —

अपेक्षितन्तु उदाध्यमारम्भो यान्द्रदन्व न ।

समापन्तु यत् मिदं तत् काव्यमिति सम्मतम् ॥ इति ।

राम । जानामि वत्स । दुर्मनायमाना देवी विनोदयितुम् ।
तत् कियन्तमवधि यावत् ? (र)

राम । यावदाय्याया हुताग्ने विण्डि । (ल)

राम । शान्तम् । (व)—

तत्रेषापगतित मया क्रियता कामिदामेन,—

“प्रजावतो दीप्तदशमिनी ते तपोवनेषु स्रष्टयानुरेव ।

स त रथो तत्रापदेशनायां प्रापय्य वान्माकिपट त्यजेनाम् ॥” इति ।

एत एव प्रोक्तकाशमस्य प्रयवरूपावप्या विज्ञया, यथाहि रत्नावल्यायितलखनादि
यापार तत्सराजसमागर्भापायत्वेन अद्भौकृत, तथाऽवापि कविना करुणरससमन्वित
सोतावितानरूपयापारसिद्धये आलगासन्दर्शनरूपाऽतित्वरान्वित व्यापार समासश्च
इति समोच्च्यन्तितय कुशार्थरुचुडिभि,—“प्रयवसु फलावाती व्यापरोऽतित्वरान्वित”
इति लक्षणात् । नाय्यशाम्य भरतोऽपि,—

“अपश्यत फलप्राप्ति यो व्यापार फल प्रति ।

पर र्चात्मकुशगमन प्रयव परिकीर्तित ॥” इति] ।

(र) जानामीति ।—भूमीभूय सम्भूयमान देवीदीर्घमनस्य कथं हि अपनेतुं विनी
दयितुश्च सा शक्यते तत् त्वमेव सम्यक् जानासि इति भावः । अथ देवीविनीटननिपण
हि काव्यसन्धिमवतारयितुं लक्षणेन आलेख्यावलीं आनीतति ज्ञेया । [अदुसना
दुसना भवन्ती इति अभूततद्वावार्थं दुर्मन शब्दात् “भृशादिभ्य” (३।१।२०पा०) इति
सूत्रेण क्यङि अन्तलोप आत्मनेपदश्च । यावदयोगाटवाधमिति द्वितीया, किन्दूर
मित्यथ] ।

(ल) यावदिति ।—विण्डिरिति कर्तृपदमभवदित्यव्याहाय्यया क्रिययाऽन्वितम् ।
“उपपदविभक्ते कारकविभक्तिर्वलीयसी” इति न्यायान् न तदयागे द्वितीया ।
यावच्छ्रौऽद्वावधारणाथक ।

(व) शान्तमिति ।—अदृश्यमत्राव्यमित्यादिनुज्ञा असहिष्णुताप्रकाशकत्ववचनमिदं
शान्तपदमव्ययम् । अर्लोकीपन्यासत्वान् आधिष्ठतुभतत्वाच्चैतदनिष्टकर पापजनकश्च
व्याहृत दूरोभूतमसु नेतदिदानीं श्रोतव्यं कथयितव्यञ्चेत्यथ । इव हि लाकारिकं,
इष्टजनानामनिष्टमाशुमान तदनुपलब्धिञ्चेहानानै द्विर्तपिभिरेवमेव हि आर्गीवचसा
अनिष्टमभिधीयते किल । “शान्तीऽभिपुक्तरसयो पुंसि त्रिषु शमान्विते । अव्यय
वारणे शान्तम्” ॥ इति सदिनी ।

उत्पत्तिपरिपूताया. किमस्या पावनान्तरैः ? ।

तीर्थोदकञ्च वल्लिञ्च नान्यत शुद्धिसर्हत ॥ १३ ॥

देवि । देवयजनसम्भवे । (श) प्रसौद, एष ते जीवतावधिः
प्रवादः । (ष)—

कथं शान्तमित्युक्तम् ? तदेव सीपपत्तिकमाह, उत्पत्तीति ।—उत्पत्ते जन्मत
प्रभृति इत्यथ, किंवा उत्पत्त्या जन्मना, परिपूताया, —शुद्धाया । [एतेन कृतिमपूतत्वं
निरस्तम् । शुक्लशीणितादियोगरूपबीजाधानकर्म्मणि जीवस्य यत् जन्म उच्यते तद
पवित्रं, पश्चात् केदादिसवलिप्तं गर्भाशयाद्भ्रूमाववतरणं जन्म, तदप्यपवितम् । अत
संस्कारकर्म्मभिरव योनिजानां शुद्धिर्बहिता, तथा हि याज्ञवल्क्यः,—“एवमन
शमं याति धीजगर्भसमुद्भवम्” इति । एतत् जरायुजानामेव सम्भवति, किन्तु
अयोनिस्त्वत्वात् सीताया साऽप्यशुद्धिर्नास्तीति भावः । एतेनास्या अशौचं पूतत्वं
अनितम्] । एवमभूताया अस्या शुद्धार्थं, पावयतीति पावनानि [नन्द्यादित्वात्
न्यु प्रत्ययः] अन्यानि पावनानि पावनान्तराणि [“मयूरव्यसकादयश्च” (२।१।७२
पा० ।) इति नित्यसमासः ।] तै पावनान्तरैः,—अपरैर्वज्रादिपवित्रतासाधने
किम् ? सर्वमेतन्निष्पृशीजनम् इत्यर्थः । अविद्यमानदीपाया कथं शुद्धिरिति भावः ।
[अन्तरशब्देन दीप्ररहितत्वादेव पावनवत्त्वपेक्षा नास्तीति गम्यते । यत् तु सीताया
अग्निपरीक्षाऽनुमतिः, सा मृदानां लोकानां प्रत्ययार्थं, न तु तच्छुद्धार्थकिति ।]
तीर्थानां गङ्गादीनामुदकं च वल्लिञ्च अन्यत पावनान्तरादित्यथ, शुद्धिर्न सर्हत ।
अनलं ऋषिपुत्रं जनञ्च स्वेनैव पूतत्वात् पदार्थान्तराणि शोधयत, अन्यत् किमपि
वन्ततोऽवरत्वात् न वा तानि न वा तौ विशोधयितुं शक्नोति, तत जगत्यावनानां
प्रकृतिपरिशुद्धानां शुद्धाप्रमत्तत्वं पावनविधानं पिष्टपेषणवत् व्यथमिति भावः । [अत्र
पावनगङ्गावस्तुतैकैकपतया पथिवसानात् दौनकह्यनिरासाय भिन्नवाचकतया निर्दे-
शाद् प्रतिबन्धूपमानद्वारः । स च एकैवार्हत इति क्रियया तीर्थोदकवज्रादीरन्वयात्
जायमानेन तुल्ययोगिताऽल्लङ्घारेण सद्वीर्येति] । पद्यावक्तुं इत्तम् ॥ १३ ॥

(श) देवयजनसम्भवे । इति ।—देवा इत्यन्तेऽस्मिन्निति देवयजनं यज्ञभूमिः,
पशुभरा या, नैव सम्भवत्समादिति व्यत्या सम्भव उत्पत्तिस्थानं यस्या सा तथीक्रा,
गङ्गासुती । तदा च रामायणे अयोध्याकाण्डेय पृष्ठादशाधिकशततमे सर्गे अनमया
प्रति सीतावचनम् ।—

कष्ट जनः कुलधनैरनुरञ्जनीय-
स्तन्नो यदुक्तमशिव न हि तत् क्षम ते ।

मिथिलाऽधिपतिर्धर्मि जनको नाम धर्मावित् ।
क्षयकमग्नाभिरती न्यायत शास्त्रि मदिनीम् ॥
तस्य लाङ्गलक्ष्मस्य कृपत चेतमण्डलम् ।
अथ किलोत्थिता भित्त्वा जगती नृपते सुता ॥

अनारीक्षे च वाग्मता प्रतिमाऽमानुषी किल ।
एवमतश्चरपते । धमण तनया तव ॥
तत प्रष्टुषी धमात्मा पिता मे मिथिलाधिप ।
अवाप्ती विपुलासृष्टि मामवाप्य नराधिप ॥' इति ।

(प) प्रसीदति ।—स्वदोषशुभे शोकोद्विग्रा सा भव इत्यथ . यत अपरिहाय्य
त्यादपवादस्य लोकाप्रत्ययार्थं परीक्षा कृता, अत विषाद विजहीहि इति भाव ।
जीवितावधिरिति ।—जीवित जीवनमवधि परिच्छेद अस्य, आमरु दुष्टरिहर
इति यावत्, यदा जीवित लोकजीवन जीवसृष्टिर्नित्यथ, अवधि यस्य स,
यावत् जगत स्थास्यति तावत् इय कथा प्रचरिष्यति इति भाव । प्रवाद —रक्षोगृह-
स्थितिमूलक चारित्र्यभ्रमसंशयनिवन्धन अलीकलीकापवाद इति यावत् ।

कथं हि एवमपयादरता दुर्जनास्त्रया न दृष्टिता ? प्रत्यत अनमोदिता,
इत्याशङ्क्य सम्प्रति सनिर्वेदं स्वानुष्ठितायामग्निपरीचाया हेतुमुक्त्वा आत्मदोषमपसार-
नति, कष्टमिति ।—कुलमेव धन श्लाघ्यतया अनर्घतया च अवश्यरक्षणीय वेपा तै,
सथोक्तं जने (कस्तृभि)जन, —लोक, अनुरञ्जनीय, —आराधयितुमेव योग्य, सर्वथा
लोकानुरञ्जनसभिजनवता परम व्रत, न तु तद्गुण इति, इत्येव कष्टम्—
एवमेव तत सम्यमाण सत निरतिशयमेव व्यथयति मानसमिति, परस्फुण्डानुवर्तन
न्नि अतीय क्लेशप्रदमित्याशय । ("कष्टम्" इत्येत क्वचित् "कष्ट" क्वचिच्च "क्लेश" इति
पाठान्तरमस्ति, तदर्थं —कष्ट क्लेशदायक जन, अतिदुर्जन इति यावत् क्लेश
शब्दात् कारणान्तरं त्वित इति भेद) । कुलधनैस्तु दुर्गता दुजना सजना वा
मर एव निर्विशेषिण अनुरञ्जनीया इति भाव । तत—तस्मात् लोकानुरञ्जन
व्रतानुपालनाहेती, न, —अस्माक, ("मे" इति पाठान्तरम्), अशिवम्—अप्रिय

नैसर्गिकी सुरभिण कुसुमस्य सिद्धा

मूर्द्धि स्थितिर्न चरणैरवताडनानि ॥ १४ ॥

वच ते—तुभ्य यदुक्त “वङ्गिविशुद्धिमन्त्रेण नाह त्वा गृहीष्यामि” इत्येवरूपम् ।
तथा हि रामायणम् —

“प्राप्तचारिव्यासन्देहा मम प्रतिमुखे स्थिता ।

दौषी नेतातुरस्येव प्रतिकूलाऽसि मे दृढम् ॥

तद् गच्छ त्वमनुज्ञाता यथेष्ट जनकात्मजे ।।

एता दश दिशि भद्रे । कार्यमस्ति न मे त्वया ॥” इति ।

तत् न हि क्षम—त्वयि तत् कथमपि न योग्यम् । त्व साध्वी भवसि अणीया-
नपि चारिव्यासशशिष्यक सशय त्वयि मे नासीत्, तथापि अलीकलीकापवाद-
परिजिहीर्षया नया तथाविध रुचनमिहितम्, तत् तु सर्वथा त्वयि
अयोग्यमतस्तद्विदानीमनुभूय कोप मा कुर्वति भाव । अथवा, तत् तस्मात्
वस्तुगतिसनुसृत्यैव, यदग्रभमसङ्गल “यावदाय्याया हुताशने विशुद्धि” इत्युक्त-
लक्षणवचनमिति यावत्, ते तव विषये न अस्माक त्वदेकवीविताना तव
निर्दोषता जानतामिथ्य, उक्तमिदानीमुदीरित तत् त्वयि न क्षम नोचित
सर्वधैवाननीचीनमिति । अवेदमाकृतम् ।—मित्रत्वामित्रत्वाविशिषेण लीकसरक्षण
हि रामायणमुचित पर्याप्तञ्च कर्म, तथा च सर्वस्वभताया तव उपरि कियन्निकार
मनुष्ठितवता तव निदोषताञ्च जानतामस्माक पुन त्वया अवाक्प्रसर प्रागनुभताना
तावता दृशानामनुस्मरण सर्वधैवाकाय्यम्, सम्यग्येव, तथापि प्रभावमहिम्ना
चलन्त्यमिति । उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेन द्रष्टव्यं, नैसर्गिकीति ।—तथा हि सुरभिण —
सुरभिर्न [अत्र “दतीरादिषु भाषितपुस्तके पुषद् गालवस्य” (७।१।७४ पा०) इति
मन्त्रेण पुषडावात् ‘सुरभे इत्यपि रूप भवति ।] कुसुमस्य मूर्ध्नि देवादीना शिरसि
स्थितिर्नैसर्गिकी स्वाभाविकी इति सिद्धा—चिरप्रसिद्धा चेतनाचेतनसाधारण्यात्
इति यावत् चेतनैरवतसरूपेण अचेतनैश्च स्रक्करूपेण (शास्त्राये) धारणादिति
नाथ । चरणैरवताडनानि—अवमर्दनानि न । अत्राभाणक —“मुधाशीर्जांतेद्य
कथमपि बलद्वय कणिका, विधानुदीचीऽय न च गुणनिर्देशस्य किमपि । स वि
भावे सु । न खन एरचूडाचिंतनणि, न वा ध्वान्त हन्याजगदुपरि किवा न
वन्ति ।।” इति वदिति भाष । अवेदमवर्षेय,—सुरभित्वविशिषणीपादानात् इत
रादि अत्र व्यवस्थिते, तथा हि, कुसुमानि तावत् दिविधानि, कान्तिप्रधानानि

गीता । भीदु, अज्जउत्त । भीदु, ण्हि पेक्खत्त दाव दे
चरिटं । ३४ [इति उत्थाय परिक्रामत] ।

मप्रण । इद तावदालेख्यम् ।

सीता । [निर्वण्य] के एदे उवरि गिरन्तरट्टिदा उवत्युवन्ति
विअ अज्जउत्त ? ५ (स)

मप्रण । देवि । एतानि सरहस्यानि जृम्भकास्त्राणि (ह),

० भयतु, आय्यपुव । भवतु, ण्हि पग्गामक्कावत् ते चरितम् ।

+ क एते उपरि निरन्तरस्थिता उपसुवन्तीवाय्यपुवन् ?

कानिचित् यथा शास्त्रनिकुसुमानि, सुरभीणि च दमनकादीनि, उभयवन्ति मालती
प्रभृतीनि । यत हि तानि कान्यपि सौकुमाय्यसौन्दर्यसौरभ्यादिगुणवन्ति, अत न हि
अमूर्ति पादविघाताह्राणि, उभयगुणवतान् वस्तुतो न तथेति । [अत्र सुरभिप्रसूनाना
शिरसि स्थितिरिव तवापि प्रथितयशस स्वभावपुतत्वप्रशसा समुचिता एव, चरणाव
मदनानाव न हि त्वयि कृतककलङ्कारीप समीचीन इति विस्वप्रतिविस्वभावेन
साधम्यावगमात् दृष्टान्तालङ्कार ।—“दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुन प्रतिविम्बनम्” इति
लक्षणात् । केचित् तु पूर्वार्द्धे प्रति परार्द्धस्य समथनरूपत्वात् सामान्येन विशेषसमथन
रूपमथानगत्यास मन्यन्त] । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १४ ॥

(स) निवण्य—सप्रणिधानमवस्तीक्येत्यथ , (“निर्वणंनन्तु निध्यान दर्शनालीकने
क्षणम्” इत्यमरः) । उपरि—ऊर्ध्वदेशे, व्योमपथमधिक्रुत्येति यावत् । निरन्तरस्थिता,—
नास्ति अन्तरमवकाश यस्मिन् कमणि तद्वयथा तथा, अविरलभावेनान्योन्यविलम्बा,
घनसन्निविष्टा इत्यथ, उपचाराथमिति यावत् । के नाम एते उपसुवन्ति इव—उपा
सृते इव ? दिव्यास्त्रत्वात् उपाम् उपप्यवस्थानं युक्तमेव, नात उपचारसमयविरोध ।
तथा हि रामायणम् ।—

“उपतस्थुर्महार्हाणि सर्वाण्यस्त्राणि राघवम् ।

ऊचुथ मुदिता राम सर्वे प्राञ्जलयस्तदा ॥

इमे च परमीदार । किङ्करास्तव राघव । ।

यद् यदिच्छसि भद्रन्ते तत्सर्वं करवाम वै ॥” इति ।

(ह) सरहस्यानि—रहसि निर्जने भवा रहस्या गोप्या’ (“रहस्या स्त्री नदीभेदे
गोपनोयेऽभिधेयकम्” इति मेदिनी ।) आयुधप्रयोगसंहारकमन्त्रभेदा, इत्यथ, तं सह

यानि भगवतः कृशाश्वात् (क) कौशिकम् (ख) ऋषिसुप-
सक्रान्तानि (ग) ; तेन च ताडकावधे प्रसादीकृतानि (घ)
आर्यस्य ।

राम । वन्दस्व देवि । दिव्यास्त्राणि ।—

वर्तमानानि, जृम्भकाम्बाणि,—जृम्भयन्ति, सञ्चितानां सम्प्राहकत्वात् खल्लुप्यन्तान्
षिद्वार्षितानिव नियलान् कुर्वन्ति इति जृम्भकाणि, तन्नामधेयानि साधिदैवतानि
ज्योतिर्मयाणि दिव्यास्त्राणि । अस्यन्ते क्षिप्यन्ते इति अस्त्राणि ।

(क) कृशाश्वात्—कृशाश्वा' विश्वामित्रस्य कश्चित् पूर्वपुरुष प्रपितामह, तस्मात् ।

(ख) कौशिक—विश्वामित्रम् । कुशिक विश्वामित्रस्य पितामह, गाधिर्नाम राजा
तस्य पिता । कुशिकस्य गीवापत्य पुमान् कौशिकः, [“ऋथ्यन्वक” (४।१।११४ पा०)
इत्यादिना षण् ।]

(ग) उपसक्रान्तानि—उपगतानि । [“उपसक्रान्तानि” इति कर्त्तरि प्रयोगात्
स्वयमेव तानि दिव्यास्त्राणि आगत्य कौशिकमुपगतानीति प्रतीयते । परन्तु उपरिहात
कवि “कृशाश्च परसहस्रपरिवत्सरान्तेवासिने कौशिकाय” इत्यादिसन्दर्भेण,
भगवान् कृशाश्च स्वाधिगतानि तपस्तेजसा आप्यायितानि तनयभूतत्वमाप्नुवन्ति सर्वा-
स्त्राणि सहस्रपरिवत्सरान् व्याप्य शुश्रूषमाणाय अन्तेवासिने नभूः कौशिकाय सप्रसाद-
भूततया अदित इति अभ्यधात् । तथा हि रामायणम्—

“सर्वास्त्राणि कृशाश्चस्य पुत्रा परसघाम्निंका ।

कौशिकाय पुरा दत्ता यदा राज्यं प्रशासति ॥

तेऽपि पुत्रा कृशाश्चस्य प्रजापतिमुतासृता ।

नैकरूपा महावीर्या दौप्तिसन्ती जयावहा ॥

“ * * * * *

तानि चास्त्राणि वक्ष्येप यथावत् कुशिकात्मज ।

एषुस्त्राणां जनने शक्तो भक्तय धम्मवित् ॥” इति ।

(घ) प्रसादिति—प्रसादने सन्नुष्यते मनो वेधु कार्थ्येय तानि प्रसादानि सानुग्रह-
तानानि । एप्रसादानि प्रसादानि कृतानि प्रसादोक्तानि, अनुकम्पया प्रदत्ता
भारत । प्रायस्—प्रायस्य रानभद्रादित्यघ (जेपे पृष्ठी ।)

ब्रह्मादयो ब्रह्महिताय तत्रा
परमहन्ताः शरदस्तपांसि ।
एतान्यपश्यन् गुरव' पुराणा,
स्वान्येव तेजांसि तपोमयानि ॥ १५ ॥

एतेषां दिश्यत्व तेजीमत्त्व साधिदेवतत्वञ्च विशिष्य प्रतिपादयितुं भद्रान्तरंगाभ्युप-
गमपकारं विवृण्वन् प्रसीति, ब्रह्मेति ।—ब्रह्मादयः,—हिरण्यगभादयः कृशाश्वान्ता
तमसां निहन्तारः, पुराणाः,—प्राचीना आदिभवा इति यावत्, गुरवः,—शासितारः,
("मुनयः" इति वा पाठः) । ब्रह्मणो—वेदस्य ब्राह्मणस्य वा उपचारात् जगतः अपि
वा ("वेदस्तत्त्व तपो ब्रह्म" "ब्रह्मा विप्रं प्रजापति" इत्यभयवाच्यम्) । हिताय—
रक्षणाय, सहसात् परा इति पर सहसा बहुसहसा इत्यथ, ["पर शताद्यास्ते वीषा
परा मख्या शताधिकात्" इत्यमरः । "पञ्चमी भयेन (२।१।३७ पा०) अत्र मूढे
पञ्चमी" इति योगविभागात् समास, राजदन्तादित्वात् सहस्रशब्दस्य परनिपातः ।
पारस्करादित्वात् सुडागमः । मयूरव्यसकादित्वात् वा समासः] । शरदो वषाणि,
("स्थादृती वत्सरे शरत्" इत्यमरः । व्याप्तार्थे द्वितीया) । तपांसि तत्रा कायशीपकराणि
पशुविधानि दुष्कराणि व्रतानि सेवयित्वा । एतानि—अस्वरूपाणि, अस्वरूपेण परि-
णतानीत्यथ, तपोमयानि—तपस उद्भूतानीत्यथ, स्वानि—स्वकीयानि, तेजास्येव
अपश्यन्—ऐक्षिपत् । ब्रह्मादिकृशाश्वान्तानां तपोधनानां चिरोपासिततपोमयानि
व्यपेतरजांसि तेजांसि एव जृम्भकास्त्राणि इति भावः । पुराणं ऋषीणाम् तपस्वि-
सम्भूतत्वात् अस्माकन्तु सन्तानपारम्पर्यक्रमेण गौरवाधायकत्वात् च सर्वदृष्टानमभि-
वन्दितुमुचितानि इति रामस्याशयः । जृम्भकास्त्रप्रदानमुक्तं रामायणे—

"कामरूपं कामरुचि मीहमावरणं तथा ।

जृम्भकं सर्पनाथञ्च पन्थानवरुणौ तथा ॥

कृशाश्वतनयान् राम । भास्वरान् कामरुपिणम् ।

प्रतीच्छन्मम भद्रन्ते पावभतीऽसि राघव ॥

✽ ✽ ✽ ✽

रामं प्राञ्जलयो भुत्वाऽनुवन् नधुरभाषिणम् ।

इमं स्म नरशार्दूल । शाधि किं करवाम ते ॥" इति ।

[अथ हि महास्त्राणां महापुरुषाणाञ्च गुणप्रख्यापनात् उदात्तालङ्कारः । तथा

सीता । णमो णमो एदाण । " (ङ)

राम । सर्वथा इदानीं त्वत्प्रकृतिमुपस्थास्यन्ति । (च)

* नमी नम एतेषाम् ।

प्राचीनतमाना ब्रह्मादीनां तावत्फलरूपस्त्राणाम् अद्भुतपदार्थानां प्रत्यक्षायमाणत्व-
प्रकटनात् भाविकालद्वार । "स्वान्वेव" इत्यत्र रूपकञ्च, इति सङ्गीयते। हृत्तमुप-
जाति, —"अनन्तरीदोरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ता" इति लक्षणात् ।
उपजातयो हि चतुर्दशधा भवन्ति—'भद्रा भवन्तीह चतुर्दशास्या" इति वाणीभूष-
णोक्तेः । उपजातीनां प्रकारे कृतेऽप्य 'वाणी' नाम द्वितीयो भेदः । यथा प्राकृत-
पिङ्गल—"कीर्त्तिवाणी माला शाला हसी माया जाया बाला । आर्द्रा भद्रा प्रेमा
राना ऋद्धिषुऽहस्तासां नामानि ॥" इति ॥ १५ ॥

(ङ) एतद्वामिति सम्बन्धसामान्यविवक्षया षष्ठी । क्वचित् "एदेह" इत्येव पाठः,
तस्य 'एतस्य' इति संस्कृतम् ।

(च) त्वत्प्रकृति—तव सन्ततिमस्मदशपरम्परामित्यर्थः । उपस्थास्यन्ति—उपगमि-
ष्यन्ति, त्वत्पुत्राधिकृतानि भविष्यन्तीत्यर्थः । [एतेन पुत्रेण जनिष्येति इति सूच्यते,
स्त्रीप्रजात्वे जृम्भकान्त्राणानुपस्थानसङ्गतत्वात्स्यादित्यवधेयम्] । भगवतः कौशिकानु-
ग्रहादेतानि नामानि अस्मदशान् सर्वानेव उपसकृमिष्यन्तीति भावः ।

प्राक्प्रदर्शनप्रसङ्गेन प्रधानत एव रघुकुलराजत्रिय सुदृढ प्रतिष्ठापकानां
नाशत रानभद्रस्याभ्युदयेकनिदानभूतानामन्ववायक्रमेण तदङ्गसुव उपसकृत्य
कलधौतविधौता नृपवशकीर्त्तिञ्च परितः प्रथयता जृम्भकास्त्राणास्त्रीपवणनभिषेणपूर्व-
मेक कवित्कौशिक प्रकृतसकारि कविना शस्त्रेतिहृत्तवणनावसरि, एतेषां तपस्वी-
नृपत्वेन प्राधान्यनवगत्य पुरतश्चेतेषामुपस्थास्यन्ति इति विभाव्य च भगवता राघ-
वोऽपि सवर्णानामेतानि उद्दिश्य अवन्दिषत । अतः सत्त्वेऽपि प्राथमिकहृत्तान्ते
राघवस्यापि तदनुपस्थास्यन्तीति प्रमति एव चित्तदर्शनमनुष्ठितमिति सुधीभि-
रनुसन्धेयम् ।

[एतत् किं प्रकारेण नाम सन्धिः कुनीयते, इति केचित्त तदा हि प्रसङ्गसङ्गतिक्रमेण
अनिहितानामेकैकैश्वकीनां वन्दनानुपवर्णनस्य प्रकारेण नाम सन्धिः, तदुपवर्णितानु-
सन्धेयम् एतन्नाशयत नाटकप्रतिपाद्यस्यैव वस्तुन सुसहदुपकारकं भवति ।
५५, ५६—

सीता । अणुगहीदह्नि । ३-

लक्षण । एष मिथिलावृत्तान्तः ।

सीता । अह्ने । दलन्तगवणीलुप्लमामलसिग्निद्वमसिग्-
सोहमाणमसलदेहसोहगेण विह्वअत्यमिदताददीसमाणसीम-
सुन्दरसिरी अणादरखण्डदसङ्करसरासणो सिहण्डमुडमुह-
मण्डलो अज्जउत्तो आलिहिदो । १० (क)

० अनुगहीताग्नि ।

† अही । दलन्तवनीलोत्पलश्यामलस्निग्धमसृणशीभमानमांसलदेहसौभाग्येन
विषयस्तिमिततातदृग्गमानसौम्यसुन्दरयो अनादरखण्डतशङ्करशरासन शिखण्डमुग्ध
मुखमण्डल आर्य्यपुत्र आलिखित ।

“प्रासङ्गिक प्रदेशस्थ चरितं प्रकरी मता ।

प्रकरी नायकस्य स्यात् न स्वकीय फलान्तरम्” ॥ इति ।

यथा हि शाकुन्तले चूलाङ्कुरमवचिन्वतीनां चिटीनामवतारणा, तथैवेय प्रकरीत्याख्यायते
इति । यद्यपीय प्रकरी, भावप्रकाशिकामतेऽव कथञ्चिदपपद्यते, तथापि नव्यमते न
तथा, यथा कुलपत्यङ्गे रावणजटायुसवाद्मवतार्य्य जटायुमोचादिप्रातिप्रकावावतार,
प्रासङ्गिकेतिहसतया अवान्तरचरितोपवर्णनमिति ध्येयम्] ।

(क) इदानीमभिव्यक्ता रति विभावादिना सुस्फुट प्रकाशयित् सीतारुपा-
लम्बनविभावानुगत विप्रलम्भावान्तरभेद पूर्वरागम् श्रीगीगुणमयी गौडरीतिविनिबद्धा
स्वाधिकृतामुक्त्विकाप्रायां रचनापद्धतिं विन्यस्य प्रकौति, अही इत्यादिना, तथा हि—

“श्रवणात् दर्शनाहापि मिथ सखडरागयी ।

दशाविश्रंषी योऽप्राप्तौ पूर्वराग स उच्यते ॥” इति ।

अही इति ।—अही—विष्मयानन्दमयोगे, दलतीति दलत विकसत् यत्
नवनीलोत्पलम् उद्भिद्यमानेन्दोवरमित्यर्थ, तद्विष श्यामल मेचक, स्निग्ध मेदुर
कोमलञ्च, मसृण कार्कश्यादिरहित विसृमरञ्च शोभमानम् अङ्गसौहवात् सुन्दर
मांसल सुघटितदृढसासवदित्यर्थ, यद्वेहं तस्य यत् सौभाग्य सौन्दर्य्यं तेनोपलक्षित ।
विष्मयेत्यादि ।—विष्मयेन आर्य्येण शोभातिशायित्वादित्यथ, स्तिमित निचल
आह्लादिनिर्भरार्द्रहृदय इति यावत्, तथाविधेन तातेन पिवा जनकेन दृश्यमाना
भृशमीक्ष्यमाणा सीत्या निसर्गेशोभामूमि प्रशान्तेति यावत्, सुन्दरी मनोहारिणी

लक्षण । आर्य्ये । पश्य ।—

सखन्धिनी वशिष्ठादीनिष तातस्तुवार्चति ।

गीतमञ्च शतानन्दो जनकाना पुरोहितः ॥ १६ ॥

राम । द्रष्टव्यमेतत् ।—

जनकाना रघूणाञ्च सखन्ध. कस्य न प्रिय. ? ।

यत्र दाता ग्रहीता च स्वयं कुशिकनन्दन' ॥ १७ ॥

दिव्यव्यथ, श्री शोभा यस्य तथाक्त, “श्रीभासस्यत्तिपद्मासु लक्ष्मी शौरपि गद्यते” इति विश्व । अनादररत्यादि ।—तथा अनादरेण अवलौलया आधास विनवित्यथ, वखित भग्न शङ्करशरासन हरधनुयेन तथोक्त । शिखण्डेत्यादि ।—अपि च शिखण्डेन काकपत्त्रेण (“बालानान्तु शिखा प्रोक्ता काकपत्रे शिखण्डक’ इति हलायुध ।) मुग्ध सुन्दर, श्रीभमानमित्यथ, (“मुग्ध सुन्दरमूढयो” इति मदिनी ।) मुखमण्डल यस्य तथोक्त, आर्य्यपुत्र, —राम इत्यथ, आलिखित, —चित्रित । [अत्र रामस्य महत्त्ववर्णनात् उदात्तालङ्कार । अत्र अङ्गाररमानुगुणै वाग्बिषादिभि मधुरताया नायकगताया सुसमञ्जसमालिखितत्वात्, ललिताख्य सात्त्विकी नायकगुण वर्णित] ।

अथ सोताया निरतिशया प्रीति तरसा समर्पयितुं स्निग्धगुरुजनेषु जनकानाम् ऋत्विजाश्च प्रगाढप्रणयित्व स्फुटतया विवृणीति, सखन्धिन इति ।—एष तव तात जनक, जनकाना जनकापत्यभूताना, पुरोहित ऋत्विक् [पुर अग्रे धीयते व्याप्यते इति दधाते कम्भणि क्त] मन्त्रायुपदेशार्थं सवोपरि स्थापित दुखादिकमणि उपदेशकी गुरु इति यावत् । गीतम, अहल्याया जात गीतमस्य महर्षे तनुज, शतानन्द तन्नामयेय, एष हि सर्वजनघटित जनकपरीधा । सखन्धिन, —अभिमवधिव्राह्मण्यसखन्धवत् ऋषित्वादात्मनीयाश्च, वशिष्ठादीन् अर्चति सबहुमान प्रत्यङ्ग अर्चति । [अत्र पाकरणिकयो शतानन्दजनकयो कर्तृत्वेन एकस्यामर्चनक्रियायामन्वयात् तुल्ययोगिताऽलङ्कार ।] ॥ १६ ॥

स्वगौरवाभ्यदपेकनिदानस्य कुशिकनन्दनस्योपरि समुचिता सुहृदाश्च भक्ति प्रदर्श्य जनकरघषणमस्यसमखिलभीकहितकरत्वनीत्कीक्षयति जनकानामिति ।—रघो गीतापत्यानीति रघवस्नेदान् । जनकानां जनकवशीयानाम् । [उभयद तद्राजत्वात् मलात्तं धरुत्तञ्जी लक्त्] । सखन्ध विवाहनिवृत्तनमित्यथ, कस्य जनस्य न प्रिय प्रीति-कर ? दद यस्मिन् वैवाहिके सखन्ध, कुशिकनन्दन राज कुशिकस्य दौत्र विश्वामिव

मीता । एते क्वु तत्कालकिदगोदानमङ्गला चत्तारो भादरो
विश्राहदिकिददा (ज) तुल्ले । अल्लो । जाणामि, तस्मिज्जेव
पदेसे तस्मिज्जेव काले वत्तामि । * (भू)

* एत खलु सल्लाल्लगतगोदानमङ्गलायत्तारो भादरो विवाहदीक्षिता यूयम ।
अरो । जानामि, तस्मिन्नेव पदेसे तस्मिन्नेव काले वत्त ।

अथ एता दानकथा शचीता च । उभयोरिव कुलयो पृज्यत्वात् विश्वामिवे दातव्य
गदीहचोपचार । [“कुशिकनन्दन ” इति पटापादानात् प्राक् विश्वामिवस्य कृतत्वात्
तद्गार्धनंवाऽमी महाभाग इदानीं कठोरतपस्सेजोलब्धस्य ब्रह्मर्षित्वस्याभिमान परिहृत्य
परमसुहृद्रूपराया अस्माकमनिश सौख्यसावहति इति व्यज्यत, अतथोभयोरिव कुलयो
भृगीणा दानग्रहणप्रयोजकव्यापाराणामनुष्ठानात् महीपकारकत्वेन दातव्यग्रहीतव्य-
प्रशमा तदीया सुसङ्गता अविरुद्धा चैवेति भाव्यम् । उभयकुलपृज्यत्वात् तदाज्ञया
कन्यादानग्रहणयो सम्प्रव्रत्ताच्चेति भाव । अत एवादीदात्तालङ्कार, — प्रस्तुतस्मिन्
वैवाहिकसम्बन्धे महत्त्वमावेदयितुं तत्सम्बन्धितपोधनावस्थासितरुहत्त्वस्वीकृतिनात् ।
तथा हि—“यथाऽपि प्रस्तुतस्याङ्ग महता चरित भवेत्” इति दर्पण ।] ॥ १७ ॥

(ज) तत्कालव्याटि ।—स एव काल तत्काल, विवाहप्राक्काल इत्यथ [तत-
कालस्य अतीवाद्वाटकरत्वेन तेषु प्रसिद्धत्वात् तस्य तच्छब्देनीपादानमिति बोध्यम्] ।
तस्मिन् कृत गवां केशान दान क्षेदन तदेव मङ्गल शुभकर्म येषां ते तथोक्ता ।
(“गोर्नादित्ये वनीषदे क्रतुभेदपिभेदयो । स्त्री तु स्याद्विशि भारत्या भूमौ च
सुरभावपि । पुंस्त्रियो मर्गवज्रास्त्ररश्मिहृत्वाणलीमसु ॥” इति विश्व) । [“दी क्षेद”
इति दैवात्मिकस्य दीघातान्य ’] अथवा गाव लीमानि, केशा इत्यथ, दीदन्ते
खण्ड्यन्ते यत्र कर्मणि इति अधिकरणव्यत्यया केशान्ताख्य क्षौकस एच्छते तदेव
मङ्गल साङ्गजिक कर्म तत कृत यथाशास्त्रमृत्विग्भिरनुष्ठित येषां तथोक्ता
यथाविधि तत्कर्मनिष्पादनात् शुभा सुप्रमामादधत इत्यथ । तथा हि मनु,—
“केशान्त योऽङ्गे वप्रे ब्राह्मणस्य विधीयते । राजन्यवन्वीर्हाविशि वैश्यस्य ह्यधिके
तत ॥” इति । अत रघौ कालिदाम,—“अथास्य गोदानविधेरनन्तर विवाहदीक्षां
निरवत्तयन् गुरु ” इति । एतद्वि कर्म विवाहात् प्राक् क्रियते । वैधित तु—
गवा पयस्विनीना धेनूना दान पात्रेषु त्याग तद्रूप वा साङ्गलिक कर्म, दम्पत्यो

राम । एवम् । (ज)—

समय स वर्त्तत इवैष यत्र मा
समनन्दयत् सुमुखि । गौतमार्षितः ।
अग्रमागृहीतकमनीयकङ्कण-
स्तव मूर्त्तिमानिव महोत्सव. करः ॥ १८ ॥

दौघायुष्कामनयैवतत् क्रियते इति व्याचक्षते । विवाहदीक्षिता,—छद्वाह
मस्कता [दौघधाती भौवादिकस्य कक्षरिक्त] ।

(झ) अही इति ।—जानामि अनुभवामि मन्ये इत्यथ, अह तस्मिन्नेव प्रदेश—
जनकालये विवाहाधिष्ठितस्थाने, तस्मिन्नव काले—हरधनुर्भङ्गादिकाले इत्यथ, वक्त
—स्मि । अही । चिदकारिणा अपूर्वमालिखित, यत्र स एव काल देशश्च इदानीन्
वतात दूरस्थ अपि प्रत्यक्षीभूततया आभाति न । [अतीतेषां अनुप्राणित भाविका
लक्षण] ।

(ञ) एवम्—अस्येवेति शेषं यददसि तत्तथैवेत्यर्थः ।

इदानीं उपभूषणादिरुपैरुद्दीपनविभावेरुद्बुद्ध नायकगत पूर्वरागमभिधातु परत-
मावत तद्गतमनुभवमभिव्यक्तिं सञ्चय इति ।—इह सुमुखि । स एष समय,—वैवा-
हिक काल वक्त इव—अतीतीर्षाप इदानीन्तन इवानुभूयते इत्यथ । 'यत्र—यस्मिन्
समये सम्प्रदानमनये इत्यथ, गौतमार्षितः,—गौतमन गौतमतन्त्रेण परीधमा
गतानन्देन मम करं स्थापित इत्यथ, (एष हि चिरन्तन सदाचार प्रचरति, तथा हि
भवदेव —“तता जानाताऽऽचान्त मङ्गलीषधिलिप्तं दक्षिणहस्तं तादृशमव
कन्त्या दक्षिणहस्तं स्वस्मापरि निदधान्” इति) । आगृहीत परिचित, कमनीय
मन्त्र कदण वलय वैवाहिकमन्त्र वा येन तथाविध, समन्ताङ्गतदक्षिण
वलय इत्यथ “कदण करमपाशा हरुमन्त्र च शंखरं” इति हैन । [एतन् समुदा-
पदमन्त्रिव्याहारात् नीताया वदनकमलचाराताऽतिशयित्वात् करणान्तरमात्र
“मन्त्रं धन्तिनः] अथवा—आगृहीता अङ्गारमूलकनाहिकभावविशेषाणा
“वैपरीमाज्ञादीनामुदरात् मन्त्रवतया स्वीकृता कमनीया मङ्गलीया
वदन्ता तदाकारा खेटजन्तवा यस्मिन् तथाविध अथ तव करं मुञ्चिमान्
नदि—, महोत्सव महानह इव सा समनन्दयत गितरामपिप्रददित्यथ । [अत्र

लक्षणम् । इयमार्या, इयमपि आर्या मारुडवी, इयमपि
बधूः श्रुतकीर्तिः । (ट)

सीता । वच्छ । इअ पि अवरा का ? * (ट)

लक्षणम् । [सप्तजन्मित स्वगतम्] अये । ऊर्मिला पृच्छति

* वत्स । इयमपि अपरा का ?

पूर्वांश अतीतस्यापि कालस्य इदानीन्तनत्वेन उत्कटैककोटिकतया प्रतीजमानत्वात्
भावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेक्षा, पराङ्घोऽपि तथैव महीत्ववत्परगुणावगाहितया
गुणोत्प्रेक्षा, ताभ्याञ्चाद्भुतस्य भूतस्य वस्तुन प्रत्यन्तायमागृह्यत्वेन अभिधानात्
विच्छिन्निविशंपाद्यभिधायकतया भाविकालद्वार ध्वनित, प्राक्प्रत्यक्षीभूतानां हि
वस्तूनामुपवर्णने इदानीं प्रत्यन्तायमाणत्वीकैरिति । मञ्जुभाषिणी वृत्तम् ।—“मञ्जसा
जगौ भवति मञ्जुभाषिणी” इति लक्षणात् । वृत्तमिदं हि त्रयोदशोत्तरपादच्छन्दसा
२७८६ तमप्रकारान्तभूतम् ॥ १८ ॥

(ट) चित्रे हस्त निर्दिश्य अभिधत्ते इयमिति ।—इत्याद्या—भवती, (सीता
प्रति इयमुक्तिः) । मारुडवी, राजर्षे जनकस्य कनीयस भातु कुशध्वजस्य ज्येष्ठा कन्या
भगवतपत्नी । अनयोस्तु ज्येष्ठभातु भार्यात्वेन मातृसमानत्वात् आर्यापदेनाभिधानम् ,
तथा हि वृत्तस्यति,—

“मातु खसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृव्यसा ।

श्यू पूर्वजपत्नी च मातृतुल्या प्रकौर्चिता ॥” इति ।

श्रुतकीर्ति, —शत्रुघ्नपत्नी कुशध्वजस्य कनिष्ठा कन्या, कनिष्ठभातु पदसदृशत्वात्
तद्भाष्यायां स्तुपात्वेनाभिधानम् , तथा हि मनु,—

“पितृव पालयेत् पुत्रान् ज्येष्ठो भातृन् यथीयम् ।

पुत्रवञ्चानवर्त्तेरन् ज्येष्ठे भातरि धर्मत ॥” इति ।

(३) महात्मना लक्षणं ज्यायसां सोदरणां सविधे सदाचारं सत्यं अचत
सैव विधात स्वविनीतलक्षं दर्शयितुं लज्जया स्वपत्नीमूर्खिलासप्रदर्शनं मारुडवीतं प्रभृति
चित्तं दर्शयितुमारम्भे तद्दृष्ट्वा अपारप्रणयपीयूषधाराप्रवाहिणी मुग्धा वैदेही अप्रतिन
वाक्मन्यं विकाशयितुं पृच्छति,—वत्स इत्यादि ।

आर्या ॥ भवतु अन्यत' सञ्चारयामि । (ड) [प्रकाशम्] आर्य्ये ।

द्रष्टव्यतां द्रष्टव्यमेतत् । अयञ्च भगवान् भार्गवः । (ढ)

सीता । [ससम्भ्रमम्] । कम्पिदस्मि । * (ण)

राम । ऋषे । नमस्ते ।

लक्षण । आर्य्ये । पश्य अयमार्य्येण—” [इत्यङ्गीके] (त)

राम । [साचेपन्] । (थ) वत्स । बहुतरं द्रष्टव्यमस्ति । अन्यतो दर्शय । (द)

* कम्पिताऽस्मि ।

(ड) सलज्जेति ।—लज्जया सह वर्त्तमान सलज्ज, तथाविध श्वातमीषडसन यस्मिन् कर्मणि तत् । स्वस्तीविषयकप्रश्नीदयात् लज्जा मृदुहसितश्च युगपटंबोदियागे त्यथ । स्वगतम्—आत्मगतमभिदधे इत्यथ ।—“अश्वव्य खलु यद्वस्तु तदिह स्वगत मतम्” इति लक्षणात् । भवतु—सत्यप्येव तथापीत्यर्थ, अन्यत—भयानकरसभात् बहून् आलेख्यमान्यस्मिन्नमे इति यावत्, सञ्चारयामि—आर्याया दृष्टिं विनि वेगयामोत्यथ कर्मिलाहत्तान्त विस्मारयितुमिति भावः ।

(ढ) प्रकाशम् इति ।—“सर्वशब्द प्रकाशं स्यात्” इति लक्षणात् स्फुटमभिधत्ते इत्यथ । द्रष्टव्यमेतत्—द्रष्टुमुचित भार्गवविजयालेख्य, रामस्य विजयवार्त्तामसृष्ट त्वादेतस्येत्यथ पयु सर्वत कोत्ते प्रथनेन सतीना महाद्वादकरत्वाद्वा इत्यथ । भगवान्—दिलीकीपूज्य इत्यथ भार्गव—परशुराम । उदाहक्रिया समाप्य मित्रुलाया प्रत्याहत्ताना रामादीना निधनाय चत्तान्तक परशुराम हरधनुर्भङ्गात् तदीयनसहितोऽपि उदीयमान अभूत्, रामस्तु त पराजिग्ये, इति रामायणी वाक्ता ।

(ण) ससम्भ्रममिति ।—भीत्यादिजनितत्वरया सहितम् । कम्पिता—वेपथु सभा । भार्गवस्य भीष्मवपुष समालीकनात् भयानकरनाविशात् कम्पन वेदितव्यम् ।

(त) आर्य्येण इति ।—वैश्वव शरान्त समासीप्य समाल्लपतेजा निगृहीतय इति वाक्येण, अयञ्च भगवान् भार्गव इति प्रवेणान्वयः ।

(थ) मानेवमिति ।—सपतिषेधम् । लक्षणमतीरित वच प्रतिपिष्येत्यथ पद्येण आलेपेण—कष्टेन सह । [“त्सिपु निरमने” इति धातो भावे घञि रूपम्] ।

(द) बहून्वादि ।—भगवत् भगुरस्य परशुरामस्य परामवीत्कीर्तनस्य सुता-

मीता । [सस्त्रेहयज्ञमान निर्वर्ण्य] । सुष्टु, सोऽहसि अज्जउत्त ।
ण्टिणा विण्णअमाहप्पेण । :

लक्षण । एते वयमयोध्यां प्राप्ता ।

राम । [सामम्] । (घ) स्मरामि हन्त स्मरामि ।—

जीवत्स तातपादेषु नवे दारपरिश्रहे ।

माहृभिश्चिन्ध्यमानाना ते हि नो दिवसा गताः ॥१६॥

० सुष्टु शोभसे आश्रयुव । एतेन विनयसाहात्म्येन ।

मननमतत्वात्, प्रत्युत, महता निन्दाश्रवणस्य प्रत्यवाप्रजनकत्वात् स्ववीध्यश्रम च
आत्मना श्रोतुमश्रीयत्वात् तत्कथनश्रवसायात् लक्षण प्रतिपेधित . [एतेन
अनात्मशाघाकरान नाशकस्य धीरोदात्तत्व सूचितमिति बोध्यम् । तथा हि,—
“श्रविकल्पेन समावान् अतिगभीरी महासत्त्व । स्थेयान् निगूढमानी धीरोदात्तो
दृष्टव्रत कथित ॥” इति] । अन्यत दर्शय—अन्यत्र ललितवत वन निभालयेत्यथ ।

सस्त्रेहयज्ञमानमिति ।—रामस्य धीरोदात्तोचितश्रवण इष्टा तस्मिन् सीताया
निर्भरस्नेहाविभाव, सत्यपि तस्मिन् महति वीर्ये, अत एव हिजस्योपरि तदाहितत्वेन
निलालेन तद्दर्शनोत्सुकपरिवर्जनदर्शनात् बहुमानस्य, ताभ्या सरु वर्त्तमान यथा तथे
त्यथ । सुष्टु—प्रशसायकमत्यम् । विनयसाहात्म्येन—विनयस्य प्रागुपदर्शितस्य
साहात्म्येन महिमश्रवणयैत्यर्थं, [एतेन महत भार्गवस्य निकृतिरूप महाजनलाघव,
स्वविजयरूप गौरवञ्च द्रष्टमशक्यत्वेन, राघवस्य साहात्म्येन, अतिविनयित्वञ्च सूचिते] ।

(घ) साम्प्रमिति ।—विदेहात् (वर्त्तमानाभिधा “विहुत्”) अधोध्यामुपगतस्य राघवस्य,
किशद्विवसानलरनेष तद्राज्याभिषेचनमनुत्प्रत पितु स्वर्गतिमनुष्मृत्य निर्भरशोक
मविग्रस्य, अधोध्यात्तत्तान्श्रवणसमकाल हि निर्भरन् अश्रुपात अजायत इत्यवधेयम् ।
हन्त—खेदे । स्मरामि,—स्मरामीति दिग्गति गुणविधोग्रहणोद्देश्यसन्तापयोतिका,—

‘विवादे विष्णोर् हर्ष श्रोते दैत्येऽवधारणे ।

प्रसादने समुत्तरे च द्विस्त्रिंशत्किर्णं दृष्यति ॥” इत्याश्रवचनात् ।

ततकालसम्भूतमुत्तजातमिदानीं स्मृतिपथमारूढमित्यथ । तद्भूतान्तस्य शोकसङ्कु
त्वात् तद्दिग्ग मोहमशङ्कयत रामस्य सखेरीक्तिरिपम् ।

शोककारणाना सम्भारकता विगट्टीकर्षु स्मरणप्रकारमभिदधाति, जीवत
शक्ति ।—तातपादेषु जनके “एकत्र न प्रयुञ्जात गुरावात्मनि चेश्वरे” इत्यादि

इयमपि तदा जानकी—

प्रतनुविरलैः प्रान्तोन्मीलनमनोहरकुन्तलैः

दशनमुकुलैर्मुग्धालोक शिशुर्दधती मुखम् ।

स्मरणात् गौरवात् बहुवचनम् । (पादशब्दप्रयोगस्तु तेषामतिपूज्यत्वद्योतनाय —
 “उत्तमाना स्वरूपं तु पादशब्देन भण्यते” इति दर्शनात् । स्वर्गतस्य पितृ-
 नामोच्चारणस्य सपदि शोकाविगमकत्वात् गुरुनामग्रहणप्रतिषेधाच्च दशरथ इति
 नामग्रहणं नाकारि इत्यवधेयम्) । जीवन्तु विद्यमानेषु सत्सु, नवे दारपरिग्रहे
 परिणये सति, माहृभिः कौशल्यादिभिः चिन्त्यमानानां कथं हि एतेषां समय-
 सुखेन गन्तिष्यति, इत्यं सततं यत्नमनुध्याय सस्नेहं परिवर्द्धमानानां, न अस्माकं,
 [दशरथस्य सार्द्धसप्तमती पत्न्या आसन्, तासु तिष्ठो मुख्या । तत्रापि महिष्या
 कौशल्यायां गमसम्भूतस्य रामस्य सुखवर्द्धनाय तां सर्वो एष निष्ठाता बभूवुः ।
 एकस्या एव मातुः सुखलालनत्वं दुर्लभमेव, किमुत साहसप्रश्रया, अत उक्तं
 “माहृभिः” इति । किञ्च तासां सुखाकरवस्तूनां नवनवोद्गात्रनमपि आसीत्, अत
 उक्तं “चिन्त्यमानानाम्” इति । सामान्यरसकस्य जीवनं सततं हि रचितजनानां
 सुखावहं भवति, निरतिशयसुखानुष्ठानरतस्य पितृसु सुतरामेव तथेति हृदयम्]
 ते पूर्वानुभूता [अत्र अनुभूताद्यविषयत्वान् तच्छब्दस्य न यच्छब्दव्यपेक्षा,
 तथाहि—“प्रकालप्रसिद्धानुभूताद्यविषयस्तच्छब्दी यच्छब्दीपादान् नापेक्षते” इत्या-
 यक्ते] हि दिवसा अपरिच्छिन्नानन्दकरसा वाचासमोचरा इत्यथ, गता अतीता
 चिरादेति शेषः, कथमपि ते पुनः नैवेदानीं लप्स्यन्ते इत्यथ । [अत्र दिवसानां
 सुखप्रदत्वं, तातपादश्रीवरूपे एकस्मिन् कारणे सत्यपि, नवदारपरिग्रहादिरुपाया
 हत्वन्तराणां खलु कपोतवत् साहित्यनैकवावतरणात् समुच्चयालङ्कारः, अपि
 चात्र, दिवसपदस्य लक्षणया मुख्याद्यस्य परित्यागेन स्वविशेषरुपायांलरसकमणान्
 अघान्तरसङ्गमित्तत्वं नैयम्] ॥ १२ ॥

न केवलं मातापितरौ भवन्त्यां मखाय निष्ठातौ, त्वमपि तेषां सुखहेतुरासौ,
 इति नायिकायां सुग्धात्वमुपवर्णयित तत्तद्विषयानां महाहादकरत्वं भद्रान्वरण-
 प्रतिपादयति, प्रतन्विति ।—तदा प्रतनुभिः स्वभावसुकुमारवधीजन्यतया सुखं अथच
 विरलं अन्तर्निविर्द्धेन्दुधः, तथा प्रान्ते कपोतीपाने उन्मीलनं स्फुरन्तं ये मनीहरा
 रश्मिरा कुन्तला वेशा तैः, अपि च दशनमुकुलैः,—दशनां दन्तां मुकुलानां च
 बुद्धोरसा इव तैः उपललितं, तथा मुग्धालोक—मुग्धो मनीहरः आलोकः

ललितललितैर्ज्योत्स्नाप्रायैरक्वत्रिमविभ्रमै-

रशत मधुरैरस्वाना मे कुतूहलमङ्गकैः ॥ २० ॥

लक्षण । एषा मन्यरा ।

राम । [अनुत्तरमन्यती दर्शयन्] । (न) देवि वैदेहि ।—

दर्शनं यस्य तथोक्तं सुदृग्यमित्यथ, सुखं दधती धारयन्ती, शिशुः शैश्वयौवनान्तं वर्षमाना शिशुप्राया इत्यथ (“इयमपि जानकी” इति कर्त्तृपदेन पूर्वेष्वान्य), ललितललितैः,—ललितैभ्य ललितै [इति पञ्चमीसमास], अथवा अतिशयेन ललितैरतिमन्दैरित्यथ । [“प्रकारे गुणवचनस्य” (८।१।१२ पा०) इति डिभाष । “ललित विपु सुन्दरम्” इत्यमर] अथवा—ललितात् तन्नाम्ना प्रसिद्धात् सम्भ्रमं करकिसलयवर्त्तनरूपात् स्त्रैरचरणकमलन्यासादिरूपाच्च स्वाभाविकनायिकाऽलङ्कारात् हेतो, तद्वचयेति भावः, ललितै मञ्जुलै हृदययाहिभिरित्यथ, (तथा हि— “सुकुमारतयाऽङ्गानां विन्यासी ललित भवेत्” इति लक्षणात्) ज्योत्स्नाप्रायै,—आनन्दकरत्वात् कौमुदीसदृशैर्लावण्यमयैरित्यथ, अतीव धवलैरिति धावत्, [अत्र प्रायशब्द प्रचुरवाची, “जलप्रायो देश” इतिवत् मयूरव्यसकादित्वात् समास], अक्षविमविभ्रमै,—नास्ति क्वचित्सी विभ्रम विलास भङ्गीविशेष येषु, तथाविधै, अनुद्दिशयौवनतया अशिक्षितकृतिमविलासैरित्यथ, मधुरै,—नेत्रानन्दकरै कौमलै, अङ्गकै [अल्पायै कन्] तनुतरैरित्यथ, मे मम, अस्वाना मातृणां, कुतूहल दर्शनौत्सुक्य कियडि नाम आनन्दमित्यथ, अकृत अजनयत् [कर्त्तृत्वे सुडि रूपम् । कञ् आत्मनेपदेन रामाभ्याकुतूहलकरणफलं सीताया अवगम्यते कर्मभिप्रायिकत्वादिस्वधातव्यम्] । सीताया, शृङ्खलामध्यस्थितत्वेन अन्येषां तद्दर्शनासम्भवात्, मातृणां पुन तस्यां स्नेहातिशयश्च दीतयितुम् अस्वानामितिपदमुपात्तमिति सचेप । [अत्र सुग्धानाप्रिकाया, यथावत् असाधारणचेष्टादीनामुपवर्णनात् स्वभावोक्त्यालङ्कार, अपि च कुतूहलरूपकायस्य बहूनां कारणानां खले कपीतवदेकत्र समावेशात् समुच्चालङ्कार, “दर्शनसुकुलै” “ज्योत्स्नाप्रायै” इत्युभयत्र लुप्तीपमा, इत्येवामङ्गाङ्गिभावतयाऽवस्थानात् सङ्कर] । इत्त हरिणी ।—“नसमरसला ग पड् वेदेह्येर्हरिणी सता” इति तल्लक्षणात् । तच्च सप्तदशाक्षरपादच्छन्दसा ४६११३ तम प्रक्षारान्तर्गतम् ॥ २० ॥

(न) अनुत्तरमिति ।—सातविनाशादिषिपदाग्निदानत्वात् कैकयीसवादसर्वलि

इद्गुदीपादपः सोऽय शृङ्गवेरपुरे पुरा ।

निषादपतिना यत्र स्निग्धेनासीत् समागमः ॥ २१ ॥

लक्षण । [विहस्य स्वगतम्] । अये मध्यभास्वाहृतान्तोऽन्तरित
आर्य्येण ॥ (प)

सीता । अह्ना एसो जडासन्नमणवुत्तन्तो । * (फ)

लक्षण । पुत्रसक्रान्तलक्ष्मीकैर्यद् वृद्धेच्छाकुभिः क्षतम् ।

धृत बाल्ये तदार्य्येण पुण्यमारण्यकव्रतम् ॥ २२ ॥

* अहो एष जटासयमनहत्तान् ।

ताया तदीयदास्या सन्धराया सवादे कामपीहामहलैव अन्यत दृष्टिमदितेति
बोधम् ।

इद्गुदीति ।—स अय पुरोवर्ती चित्रित इत्यर्थ, शृङ्गवेरपुरे—गुहस्य नगरे,
(अधुना “धुनार” इति ख्याते) इद्गुदीपादप तापसतरुहस्त, यत्र वृक्षमूले, पुरा वन-
वासावसरे, स्निग्धेन निवेण (“वयस्य स्निग्ध स्वया” इत्यमर) निषादपतिना
गहनेन, सहस्य, समागम सम्मिलनम् आसीत् ॥ २१ ॥

(प) विहस्य इति ।—सम्मितमित्यर्थ । मध्यमेत्यादि—मध्यमाया द्वितीयाया
अस्याया जनन्या कैक्या इत्यर्थ, हत्तान्,—उदन्त रामविवासनादिरुप व्यापार-
निचय इत्यर्थ, अन्तरित,—निद्रुत गीपायित इत्यर्थ, [तद्गुहत्तान्तस्य दुःखीदीपक
त्वात् अशुभकरत्वात् वा परिहृत, अन्तरयते नामधाली कर्मणि क्तस्य रूपम् ।
“हत्तान्” इत्यत्र “हत्तन्” इति पाठस्तु समीचीन । तदर्थस्तु,—वृत्त चरित वन-
प्रस्थापनरूपम् । हत्तान्मिति पाठे—हत्तान्तम् आचरित, स्वरूपार्थे अन्तशब्दस्य क्लीब-
लिङ्गत्वात् हत्तान्तमित्यस्य क्लीबत्वम्] ।

(फ) अहो—विस्मये वसुधाऽऽधिपत्ये त्रिगुणस्य राष्ट्रवस्य को नामाऽयम
वस्तुविपरिणाम देवस्याप्रतिरुद्धप्रसरत्वात्, एतदेवाव विस्मयकारणमवधेयम् ।
अटामयमनहत्तान् —जटावस्त्रन्यापार । पुरा हि वनगमनाऽवसरे एतस्मिन्
मङ्गलपरं गुरेन रामलक्ष्मणी जटा नियमिता इति, रामायणी वार्त्ता ।

तद्वेदानो नविलप व्यकीकर्त्तुमुदारमाहृत प्रलौति पुत्रेत्यादि ।—पुत्र-
मपानलक्षणे,—पुत्रनिहितराज्यश्रीर्व पुत्रवस्त्रराज्यशासनभारै इति यावत्

मीता । एसा पमग्गपुग्ग मल्लिला भञ्जवटी भाईरही । (व)
राम । देवि रघुकुलदेवते । (भ) नमस्ते ।—

१० एषा प्रसन्नपुण्यमल्लिला भगवती भागीरथी ।

अथवा पुत्रेषु सक्रान्ता प्रत्नायर्वागमात् निराश्रया सती नवीनाश्रयभूतेषु तेषु स्वतः सक्रान्ता लक्ष्मीर्येषां तथाभूतं “[उरप्रभृतिभ्य कप्” (५।१।१५१ पा०) इति कपि, “न कपि” (७।४।१४ पा०) इति ऋषप्रतिषेधयः] । इहेन्ताकुभि,—गलितययीभि इत्वाकुवशीर्यं, यत् पुण्य पावनम्, आरग्यकत्रतम्—[अरग्ये भवा इत्येते बुज्] आरग्यका वनवासिन तेषां तत नियम, बखानसानुपालितमित्यथ, [“आरग्यकं त्रतम्” इति पाठ तु,—आरग्यकशब्दात् पुन अण् इदमर्थं, अर्थम् उभयत्र समान] कृतम्—अनुष्ठित, तत्—तत्सदृश त्रत, पिवाजापालनानुरीधात् धर्मम् अरण्यवासादिरूपम्, आर्येण—सता गृह्येण, पूज्येन रामेणेत्यथ । (एतेन यद्भालुतयैव तत् स्वीकृत, न तु लाकापवादभयादिति बोध्यम्) । बाल्ये—नवे वयसि, धृतम्—अवलम्बितम् । यदेव पुरा पुत्रवद्भि उपभुक्तराज्येय इत्वाकुभि बलीपलितोपहते वयसि दृष्ट धर्म्यं त्रतमाचरितम् आर्येण तु तदेव प्रथमे वयसि परिगृहीतमिति महदेतदाश्रय्यकारमित्यथ । [अत इहेन्ताकुणामारग्यकत्रतधारणमाय्यस्याऽसम्भवत् अपि तत्सदृशतधारणमवगमयत् इहेन्ताकुणा बालस्यार्थस्य च विश्वप्रतिविश्वभाव बोधयति, अन्यकृतान्यधमवहनासभावात्, अत एवात असम्भवदस्तुसम्बन्धरूपा निदर्शना, अपि च इहलरूपकारणस्याऽसद्भावेऽपि अहेतुकारग्यकत्रतरूपकायस्य उदयात् विभावनाऽलङ्कार, ताभ्याञ्च, बालस्य राघवस्य इहेन्ताकुभ्य आधिक्यप्रतीते व्यतिरेकालङ्कार व्यज्यते इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिरिति भ्येयम्] । द्वितुय्यपादयो चतुर्थवणात् पर जमणस्य वर्त्तमानत्वात् पथ्यावक्त इत्तम्,—“युञ्जी चतुर्थती जेन पथ्यावक्त प्रकीर्त्तितम्” इति लक्षणात् ॥ २२ ॥

(व) प्रसन्नैत्यादि ।—प्रसन्न कलधीतधवल निम्नं पुण्य पावनञ्च सलिल यस्या तथाभूता, भागीरथी—भगीरथेन आनीता, स्वान् पूर्वपुरुषान् समुद्धर्तुमित्यर्थः ।

(भ) रघुकुलदेवते इति ।—रघी कुल सन्तति तस्य देवता अधिदेवता इत्यर्थः, [नन्नापिकपिलगणपविदग्धान् सगरसुतान् समुद्धर्तुं भगीरथ स्वधुनीं पृथिवीमानिनाय, खोईपुरुषान् तदिसलपयसा पावयामास च, अती हि रवा सुता तामधिदेवता मिवाऽमन्वत्] ।

तुरगविचयव्यानुर्वीभिदः सगराध्वरे

कपिलमहसाऽमर्षात् प्लष्टान् पुरा प्रपितामहान् ।

कच हि सा भागीरथी तदन्ववायस्य पावनी, रघुकुलदेवतेव च नियतसमानि
रक्षमि तदेव विहणीति, तुरगेत्यादि ।—हे भगवति । भागीरथि । पुरा पूर्वं [“पुरा’
इत्यत्र “पितु” इति पाठान्तरं दृश्यते, तच्च प्रपितामहानित्यनेनान्वितं कृत्वा पितु
दिलीपस्य प्रपितामहानिति केचन व्याचक्षते । तच्च रामायणविरोधात् उपेक्षित-
नस्माभि । यतः सगरस्य सौमतेया षट्सहस्रसुता, असमञ्जस्य (विष्णुपुराणे तु
“असमञ्जस्” शब्द पठ्यते) वैभात्रेया भ्रातरः, भागीरथस्यैव प्रपितामहस्य वैभात्रेय-
भ्रातरः भवन्ति, न तु तत्पितु दिल्लीपस्येति बोध्यम्] । सगराऽध्वरे—सगर-
स्याम्बत्यूचंपरुषस्य राज्ञे यज्ञे हयमेधे इत्यर्थं, तुरगविचयेत्यादि—तुरगस्य अश्व-
नधीयस्य वाजिन इन्द्रेणापहृत्य पाताल नीतस्येत्यर्थः, विचये अन्वेषणे व्यग्रान्—
उत्सुकान्, उर्वीभिदः,—यज्ञदीक्षितस्य सगरस्याज्ञया उर्वीं पृथिवीं भिन्दन्ति इति
तथाविधा, [“सम्सृष्टिपद्मदह” (शं. १६१ पा०) इति क्विप्] मत्स्ये अन्वेषणे
व्यथप्रयत्ना भूत्वा, पातालगमनार्थं भुवः दीर्यन्त इत्यर्थः । तथा हि आदिकाण्डे रामा-
यणे षष्ठीनचत्वान्निशाऽध्याये—

“यावत् तुरगसन्दर्शनावत् खनत मेदिनीम् ।

तमेव हयहर्तारं मार्गमाणा ममाज्ञया ॥

दीक्षितं पीत्तसहितं सोपाध्यायगणस्त्वहम् ।

इह स्थान्यामि भद्रं वी यावत्तुरगदर्शनम् ॥”

पश्चात्, अनया—कौपात्, कपिलस्य महामुनेर्महसा तेजसा, पुष्टान्—दग्धान्,
महसात् भूतानित्यर्थः, [“पुष दाह” कम्मणि क्व] । तथा हि, तत्रैव—

ततस्तेनाऽप्रक्षयेण कपिलेन महात्मना ।

भक्षराशीकृता सर्वे काकुतस्थः । सगरात्मजा ॥” इति ।

प्रपितामहान्—सगरस्य नरपते पदया सुमत्या तनयान्, षट्सहस्राणीत्यर्थः ।
तथा हि तदेव अष्टनिशाऽध्याये—

अथ कालं गते तस्य ज्येष्ठा पुत्रं व्यजायत ।

असमञ्ज इति ख्यातं केशिनी सगरात्मजम् ॥

समन्तिम् नरयाध्रं । गन्तुम् व्यजायत ।

षट् पुत्रसहस्राणि तुम्भेदात् विनिश्चिता ॥” इति ।

अगणिततनूपात तप्ता तपामि भगीरथो
भगवति । तव स्पृष्टानङ्घ्रिग्रादुदटीधरत् ॥ २३ ॥

असमन्नस्य पितामहत्वेन तर्हमावेद्याणां पट्टिमहत्सख्यकानां सुसतिमतानामपि
तथात्मवधेयम् । भगीरथस्तदशीय आसीत् ।—

“मगराटसमन्नस्तु असमञ्जाटयाऽगमान् ।

दिल्लीपीऽगमत पुत्नी दिल्लीपस्य भगीरथ ॥”

अपि च—“दिल्लीपस्तु मन्नातेजा युत्वा पैतामह वधम् ।

दुःखीपहतया बुद्ध्या नियय नाऽभ्यगच्छत ॥

कथं गङ्गाऽवतरणं कथं तेषां जलक्रिया ।

तारयेथ कथं चैतानिति चिन्तापरीऽभवत् ॥

तस्य चिन्तयती नित्यं धर्मोणं विद्वितात्मन ।

पुत्रो भगीरथो नाम यज्ञे परमधाम्निक् ॥”

इत्यादि रामायणम् । अगणितेत्यादि—अगणित उपेक्षित अविचारित वा तत्रा
शरीरस्य पात पतनं शरीरध्वंस इति यावत् यस्मिन् तप कम्मणि, (“स्त्रिया मूर्च्छित्तु
स्तनू” इत्यमरः) । तद् यथा तथा चिरात्—चिराय, सहस्रपरिवत्सरान् व्याप्येत्यर्थः,
तपामि तप्ता—तपस्यन् इत्यर्थः, तथा हि,—

‘भगीरथस्तु राजर्षिं धाम्निकीं रघुनन्दन ।

मन्त्रिध्वपाय तद्राज्यं गङ्गावतरणे रत ॥

तपो दीर्घं समातिष्ठत् गोकर्णे रघुनन्दन ॥

ऊर्ध्वबाहुं पञ्चतपा मासाहारो जितेन्द्रिय ॥

तस्य वर्षसहस्राणि घोरैः तपसि तिष्ठत ।

अतीतानि महाबाहो । तस्य राज्ञः महात्मन ॥” इति ।

तपसा स्वगादवतारिताया इति भावः, तव अङ्घ्रि, —सलिलैः, स्पृष्टान्—अभिपिकान्,
तान् उददीधरत्—उत्तरयामास । तथा हि तत्रैव—

“गङ्गायां सलिलक्लिप्ते भस्मान्येषां महाऽऽत्मनाम् ।

स्वर्गं गच्छेयुरत्यन्तं सर्वं च प्रपितामहा ॥”

अपि च,—“अथ तद्भवानां राशिं गङ्गासलिलमुत्तमम् ।

प्रावयत् पुत्रपाप्मानं स्वर्गं प्राप्ता रघूत्तम ॥” इति ।

सा त्वम् अस्व । सुषायामरुन्धतीव सीताया शिवानुधान-
परा भव । (म)

[धरते णिचि लुडि रूपम । अत्र प्रसूतभागीरथीवर्णनस्याऽङ्गीभूततया महता सगरा-
दीनां चरितोपवर्णनस्य प्रसूतभागीरथोमहत्त्वव्यञ्जकस्य सम्यक्ते उदात्तालङ्कार] ।
इत्त हरिणी ।

पुरा किल वैवस्वतस्य मनोरन्धये सगरी नाम नृपतिरासीत् । तस्य हे पत्नी,
(ज्येष्ठा केशिनी, अपरा च सुमतिर्नाम) आस्ताम् । स हि महात्मना अप्रजस्वात्
हिमवन्त नगाधिपनासाय भृगुप्रसवये वर्षशत तपोऽतप्यत । महर्षेर्भृगी प्रसादाच्च
ज्येष्ठा वशकर सूतम् असमञ्जम् अपरा च षष्टि पुत्रसहस्राणि जनयामास । ततश्च
असमञ्जात् अशुमान्, अशुमत दिलीप, दिलीपाच्च भगीरथ जज्ञे । इति वशानुक्रम ।
अथ पौराणामहिने रत असमञ्ज पुरात पिता निर्वासित अभूत् । तत्पुत्र
अशुमान् सगरस्य नते स्थित हर्षनिधनारिभे, सगरस्याज्ञया सुमतितनया षष्टिसहस्र-
सख्याता हृथरत्नामकाष । पथि वासवस्तु तदश्मपहृत्य पाताले तपस्यत कपिलस्य
मकाश नस्थाप्याऽपहत । ते तु अन्विष्यन्त मही पथात् पाताल गता, अथ ते
महर्षिमन्वाऽपहारक मन्वा क्रुधा त निभक्तयितुमारिभिरे, तत षष्टिसहस्र सगरसुता
कपिलमहसा भस्वीभृता अभवन् । तेषामुहरणाय अशुमान् तत दिलीप
कठोर तप अन्वतन, न तु तानुहत्तुमीष्टे स्म, अथ भगीरथ दिलीपतनय स्वप्रपिता-
महान् पावनीभि गङ्गाया अहि जलक्रिया कृत्वा तानुददीधरदिति पौराणिकी
वासा ॥ २३ ॥

(म) अस्व इति ।—हे अस्म । जननि । अद्यत्कुलाधिदेवता त्व, सुषाया—
इत्था सीतायाम्, अरुन्धती—वशिष्ठपत्नी इव । शिवेत्यादि—शिवस्य शुभस्य अनुधानम्
अनुचिन्तन तदेव पर प्रधान यस्या तथाविधा, शमाऽनुध्यायिनी भवेत्यर्थं । [कुलगुरो
पद्या ममादराऽऽतिशयसूचनाय जननीवैलुप्या अरुन्धतीवैलुक्तम् । एतच्च दशरूपक-
सारादिमत वीजानुगुणप्रोक्ताहनारूप सम्यङ्क वेदितव्यम्, तदुक्त—“वीजानुगुण-
प्रोक्तात् भेद” इति, एतदेवाह दण्डकार । केचित्तु “भेद प्रोक्ताहना” इति
वदन्ति । परन्तु तन्मते वीजाद्यस्य प्ररोहपत्वात् उद्देहनामक सम्यङ्कनवधातव्यम् ।
तथा हि दण्डे “वीजाद्यस्य प्ररोह स्यादुद्देह” इति लक्षणात् ।

लक्षण । एष भरद्वाजाऽऽवेदितश्चित्तकूटयायिनि वर्त्मनि
वनस्पतिः कालिन्दीतटे वटः श्यामो नाम । (य)

राम । [सम्पृष्टमवलीकयति] । (र)

मीता । समरेटि वा एट पटेस अज्जउत्तो ? *

राम । अयि । कथं विस्मर्यते ?—

अलमलुलितमुग्धान्यध्वमञ्जातखेटात्
अशिथिलपरिरभैर्दत्तमवाहनानि ।

० स्मरति वैत प्रदेगमाय्यपत्र ?

(२) भरद्वाजे याटि ।—भरद्वाजेन मुनिना आवेदित विष्वापित , [पुरा किल
व्येहसातु उत्पद्यस्य गर्भिणी पत्नीम् उपगतस्य हृहस्पते वीथ्यात्, गभस्यबालकीं पद्मा
नि सारितान्, य मुनी जजे, स हि एकस्य चेवे अन्येन बोध्यम्याधानात् दाभ्या ज्ञाततया
“हाज ” इति, तत् “राजज। भर हाजमिमम्” इति देववाक्यात् “भरद्वाज ” इति सप्ता
लेभे । सीऽपि गभस्यबालकी हृहस्पते शापात् जन्मान्नीऽभत “दीपतमा ” इत्याख्या
लेभे च इति विष्णुपुराणम्] । श्याम इति ।—प्रसिद्ध, चित्तकूटप्राग्नि—चित्तकूट-
पर्वताभिमुखगानिनि वत्सनि । कालिन्दीत्यादि ।—कालिन्या ,—दमुनाया तटे,
वनस्पति, —अपुष्पफलसमन्वित, वट, —तरुविशेष । एवमेव रघौ कालिदास, —

“त्वया पुरस्तादुपप्राचितो य सीऽय वट श्याम इति प्रतीत ।

रागिमणोनामिव गारुडानां सपद्मराग फलिती विभाति ॥” इति ।

एतस्याधुना प्रयागे “अक्षयवट ” इति भाव्या प्रचरति ।

(र) सम्पृष्टमिति—सस्पृष्ट सौम्यकृमिन्ते इत्यर्थे । रमणीयप्रवानुभूतवम्
नामाकाङ्क्षा हि स्पृष्टेति कथ्यते । तथा हि दर्पणकार, —

“आकाङ्क्षा रमणीयत्वान् वस्तुनी या स्पृष्टा तु सा ।” इति ।

पूर्वाऽनुभूतसुखानां स्मरणत स्पृष्टाया समुदयात्, तेषां तेषान् विस्मरणा-
ऽनष्टत्वप्रतिपादनमुखेन स्पृष्टाकारणानि स्फटमभिधत्ते, अलमिति ।—यत्र प्रसिद्धं
प्रदेगे त्वम्, अश्वना पथि गमनेन सञ्जातात् समुहूतात् खेटात् कान्ते,
अलमानि अपट्टानि जडानीत्यथ लुलितानि शिथिलीभतानि ईषद्वेषमानानि

परिसृदितसृणालीदुर्बलान्यङ्गकानि

त्वमरसि मम कृत्वा यत्र निद्रामवाप्ता ॥ २४ ॥

लक्षण । एष विन्ध्याटवीमुखे विराधसवादः । (ल)

वा तथापि मुग्धानि निसर्गत एव मनोहराणि न तु विस्त्रानानीत्यर्थे, तथा अग्निधिलैर्गण्डे परिरन्मैर्गालिङ्गनै [बहुवचनमालिङ्गनाऽऽप्यभिप्रायक वेदितव्य] टत्त सवाहन मर्दन येभ्य तानि तथोक्तानि, अध्वगमनखेदखिन्नानां प्रतिप्रतीकेषु सवाहितेषु क्षियञ्च क्लान्तिविगम भवति इति प्रसिद्धि, तथा परिसृदिता विदलिता या सृणाल्य [अपचयविवक्षया स्त्रीत्वम् । तथा हि अमर,—“स्त्री स्यात् काचित् सृणाल्यादिविषयापचये यदि” इति] ता इव दुबलानि कोमलानि च अद्रान्येव अङ्गकानि, [“अनुकम्पाशाम्” (५।३।७६ पा०) इति कन्प्रत्यय] । मम उगमि—वलासि कृत्वा—निधायेत्यर्थ, निद्रामवाप्ता—निद्रिता आसीरस्वपीरित्यर्थ, अ इटानीं कथ हि विगम्यते इत्यर्थ । [हेचित्त—अत्र “कथ विगम्यते” इति घणकस्य हेतुरुपलेश श्लोकस्यास्य निर्देशात् वाक्याद्यहेतुक काव्यलिङ्गमलङ्कार । अपरे तु—अस्मिन् चिददर्शनव्यापारे पूषानुभूततत्तद्विषयाणां स्मृते, स्मरणालङ्कार वदन्ति इति । अत्र इम,—प्रथममध्वखेद, तेन च ललितत्वहेतुव्य, तत्र आलिङ्गनवाङ्मुख्य, ततश्च सवाहनता तेन च वक्षस्थललयत्व, ततश्च निद्रावाप्तिरिति पर पर प्रति पूर्वपूर्वस्य हेतुतया अवस्थिते कारणभालालङ्कार । तथा हि—“पर पर प्रति यत्त्वा पूर्वपूर्वस्य हेतुता । तदा कारणभाला स्यात्” इति । “सृणालीदुर्बलानि” इत्यत्र च लमीपना, इत्येतयो सङ्कर] । इत्त मालिनी ।—“न न म य य युतेश मालिनी भोगिमोर्क’ इति लक्षणात् । पञ्चदशाक्षरपाठस्तु ४६७२तम सप्त्यक प्रसार ॥ २४ ॥

(ल) विन्ध्याटवीमुखे ।—विन्ध्यस्य शैलस्य अटवी अरण्यानी तस्य मुखे प्रारम्भ तादृशम् । विन्ध्याटवीमुखे शाङ्खनरे इत्यर्थ । विराधसवाद—विराधो नाम कश्चिद्राजस्य तस्य सवादो ह्वान्त । [“सवाद” इत्यत्र “मरीध” इति पाठि—विराधकर्मिकाऽस्मिन्निरीधनन इत्येवात् । तथा हि रामायणम्—

तावारोप्य तत्र न्कम्भ राघवौ रजनीचर ।

विराधो निनटन् घोष जगानाऽभिमुखो वनम् ॥” इति] ।

सीता । अलं दाव एदिणा ; पेक्वामि दाव अञ्जउत्तह्य-
धरिदतालवेण्टादवत्तं अत्तणो दक्खिणारग्गुप्पवेमारम्भ । (व) *

राम । एतानि तानि गिरिनिर्भरिणीतटेपु

वैखानसाश्चमतरूणि तपोवनानि ।

येष्वातिथेयपरमाः शमिनो भजन्ते

नीवारमुष्टिपचना गृह्णिणो गृह्णाणि ॥ २५ ॥

* अलं तावदेतेन , पश्यामि तावदाय्यपुत्तह्यधृततालहन्ताऽऽतपवमात्मनी
दक्षिणारग्यप्रवेशाऽऽरम्भम् ।

(व) एतेनेति ।—एतेन विराधहत्तान्तदर्शनेन, अलं किम् ? । एतस्याऽन्य
करस्य परिदर्शनं विफलमित्यर्थं , शीकाऽऽवेगविवडकत्वादित्याशय । आय्यपुवे-
त्यादि ।—आय्यपुत्तेण स्वहस्तेन धृत गृहीत तालहन्तरूपम् आतपत क्वच यस्मिन्
तथाविधमात्मन स्वस्य सीताया इत्यर्थः । दक्षिणारग्येत्यादि ।—दक्षिणनामक
मरुत्स्य तत्र प्रवेश तस्य आरम्भ व्यवसाय तं प्रेक्षे इत्यर्थः । दक्षिणारग्यप्रवेशसमये
आय्यपुत्त सम आतपतापत्रक्लेश निवारयित स्वहस्तधृततालहन्तेन सम गिर
प्रच्छाद्यशीतलमकरीटिति भावः । जनस्थानस्य दक्षिणादि पथा अरग्यानी दृश्यते,
अत एवैषा दक्षिणारग्यमित्याख्यां भजते इति ।

दक्षिणाऽऽरग्यसम्पद विहणोति, एतानीति ।—गिरिनिर्भरिणीना—गिरिणदीनां,
तटेपुतीरेपु, एतानि तानि—पृवदृष्टानि इत्यर्थं , वैखानसेत्यादि—वैखानसानां
वानप्रस्थतापसविशिष्टाणाम् आश्रमतरवीयेषु तानि तथोक्तानि, तपोवनानि सन्तीति
शेषः । येषु तपोवनेषु अतिथये हितम आतिथेय [“पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्दञ्”
(४।४।१०४ पा०) इति ढञ्प्रत्यय], अतिथिसेवा एव परम प्रधान कर्म
येषां ते तथोक्ता , यदा—आतिथेयेषु परमा मिथ्याता आतिथ्यनिष्ठा इत्यर्थं
अत एव, नीवारमुष्टिपचना ,—नीवारमुष्टि मुष्टिमैत्रहणधान्य पचन्ति ते तथोक्ता ,
नीवारपाकमात्रेण स्वपीषण कुर्वन्त, मयताहारा इत्यर्थः । शमिन—शम
द्रमाद्युपेता वीतरागा इत्यर्थं , गृह्णिण ,—सदारा वनस्था तपस्विन “पतेषु
दारान् निक्षिप्य वन गच्छेत् सदैव वा” इति स्मृते । गृह्णाणि भजन्ते—
अधिवसन्ति । [अत्राऽपि प्रोक्तसम्भोगमङ्गारो रस, त्रीडाहपादिभिर्व्यभि

लक्षण । अयमविरलाऽनोकहनिवहनिरन्तरस्त्रिभनीलपरि-
सराऽरखपरिणहगोदावरीमुखरकन्दर' सन्ततमभिष्यन्दमान-
मेघमेदुरितनीलिमा जनस्थानमध्यगो गिरि. प्रस्रवणो
नाम । (श)

चारिभावे पर परिपोषमागत , तथा हि दशरूपके,—“अनुकूलौ निषेवेते
यसाऽन्योऽन्य विलासिनौ । दर्शनस्पर्शनादीनि स सन्धीगो मुदान्वित ॥” इति ।
[अत्रापि उदात्ताऽलङ्कार, प्रसृतचित्तकूटवनस्यलीमहत्त्वञ्जकतया शमिनामुप
वर्णनस्य समुत्थानात्] । वसन्ततिलक वृत्तम् ॥ २५ ॥

(श) अथ कवि करुणविमलभयङ्गाररस समधिक परिपोषयितुं तदनु-
गुण जाप्यगुणनेवाश्रित्य वैदर्या रीत्या समासत्रिष्टुप्, माडस्वरभ्रौडत्यशालिनौ
घटनापरम्परामादाय भोजोगणसमिष्यञ्जयितुं समासबहुलै पदै मीर्धै रीति
सधिकृत्य प्रकृत प्रकौति अयमिति ।—अयमान्ध्रवे पुरती दृश्यमान इत्यर्थ,
अविरलेनिविडे घनसन्निविष्टेरित्यर्थ अनस शकटस्य अक गति घ्नतीति,
न शोक स्थान जहतीति वा अनोकहा वृत्ता । (“हृत्वी महीरुह शास्त्री
विष्टपी पाटपमरु । अनोकह कूट साल पलाशी द्रुमुमागमा” इत्यमर) ।
तदा निषण्ण निचयामैनिरन्तर निरवकाश, (“अन्तरसवकाशावधिपरिधानान्निदि
भेदतादृश्य । किटाक्षीशविनावहिरवसरमध्येऽनुरात्मनि च” इत्यमर) निषिड
इत्यर्थ तथा सिग्ध महण, (“सिग्धस्तु नृचणे सान्द्र” इत्यमर) । नील श्याम
मद परिसर पर्यन्तभूविभाग यस्य (“पर्यन्तभू परिसर” इत्यमर) तथोक्तेन
अरनेन परिणहा परिवेष्टिता, (अरण्य परिती नडा विख्यता वा इति केचित्,
तत्र एव विचाय्यम्) या गीदावरी तथा मुखर, गीदावरीकक्षीलकीलाङ्गनिम
श्रुत्याऽना इत्यर्थ, कन्दरी (“दरी तु कन्दरी वा स्त्री” इत्यमर) दरी, उपनारात्
तन्नाश्रमागो यस्य तथोक्त , सन्ततम्—अविरतम् (“सततैऽनारताऽयान्तसन्तता
ऽऽवन्ताऽऽनगम । नित्याऽनवरताऽऽजसम” इत्यमर) अभिष्यन्दमानै स्वदि
स्य वर्णहृत्स्व [अत्राणिकर्तृकत्वात् पञ्चम] नेघेनवमलधरैमदरित मेदुर
वृत्त हिन्दीकृत इत्यर्थ नीलिमा श्यामलत्व तस्य स तथोक्त , [पञ्चाना रदतो हि
मौल्येन वरत आभासमानत्वात्] । जनस्थानमध्यग, —अनुरातस्य तद्भासा
पठन् नर उरुदय नञ्यतागाऽवस्थित गिरि प्रस्रवणो नाम । [तान्निषास्ये

राम । स्मरसि सुतनु । तस्मिन् पर्वते लक्ष्मणेन
 प्रतिविहितसपर्य्यासुस्थयोस्तान्यहानि ?
 स्मरसि सुरसनीरा तत्र गोटावरीं वा ?
 स्मरसि च तदुपान्तेष्वावयोर्वर्त्तनानि ? ॥ २६ ॥

श्रापदकुलसदुलदण्डकामहाऽरण्योपान्तवर्षिं तदुत्तरसोमारुपतया आस्थित वैखा
 नसानामन्वेषाच्च सुनीनामायमपट्ट महाऽरण्य, यस्माच्चाय्यमुताधर्षकस्य दुर्हत्तस्य
 वशिष्ठशापात् दम्भराज्यश्रीकस्य दण्डस्य शासनात् पलायमानानां जनानां निवास-
 स्थान जनस्थानमिति, नासिकाख्यया तु तत् इदानीं प्रसिद्धिमागतम् । तथा हि
 पौराणिका, —“हापरे तु जनस्थान कलौ नासिकमुच्यते” इति । उक्तञ्च, दण्डका
 मुद्दिश्य अनेनेव महाकविना,—“जनस्थानपथ्येन्तानि दीर्घाऽरण्यानि दक्षिणा दिश
 मभिवर्त्तन्ते” इति । “न केवल दण्डकेय जनस्थानमपि” इत्यादिकम् । अत्यञ्चतया
 नियतप्रतिषदमेघचात, निरन्तरं ययतां नवानां मेघानाञ्च नियतसवणाद्गिरिरय
 प्रसवणसञ्ज्ञामापत् । [अत्र स्वभावीक्ति अलङ्कार] ।

तत्र तत्र हि पुरा यानि किञ्चित् अलौकिकामोदकराणि सुखानि अनुभूतानि,
 तानि तानि इदानीं स्मारयति, स्मरमीति।—शोभना तनूर्यस्या सा सुतनु
 तस्मिन्नुद्धौ [स्त्रीप्रत्यये ऊडि, पयात् “अस्वाश्वनयोर्ङ्स्व” (अ० ३।१०० पा०) इति
 नदीसञ्जकत्वेन ऋध्व, तन्वादी स्त्रियामूड वैकल्पिकत्वेन तदभावपत्ते सुतनी । इत्यपि
 भवतीति बोध्यम्] । हे सुतनु । तस्मिन् पर्वते प्रसवणे इत्यथ, लक्ष्मणेन प्रति
 विहितया कृतया सपर्य्यासा सेवया सुस्थयो [“सुस्थयो” इत्यव “स्वस्थयो” इति
 पाठान्तरेऽपि अयमेवाथ] अनुपमानन्दमुपभुज्य काल नयती इत्यथ, आवयोस्तानि
 —चिराय गतानि, नैवेदानो पुनरावर्त्तनीयानीत्यथ, अहानि—दिवसान् स्मरसि
 किम् ? तत्र—गिरिसन्निधौ, सुरस मधुरं शीतलञ्च नीर यस्या ता तथोक्तां
 स्वादुसन्निधां, (“रसो गन्धे रस स्वादे तिक्तादौ द्विपरागयो । शृङ्गारान्पै द्वे
 वीथ्य देहधात्वमुपारदे ॥” इति सेदिनी) । [“सरसनीराम्” इत्यव “सरस
 तीराम्” इति पाठान्तरं दृश्यते, तदथन्तु—सरस शीतलतया रसशालीव प्रतीयमानम्
 अत्र एव सुखसेव्य तीरं यस्या ता, प्रच्छायशीतलतरुनिषेवितविहङ्गमकुलोपशोभित
 कृत्वाभिति भाव ।] गोटावरीं स्मरसि वा ? [ना स्वर्गं ददाति स्नानात् इति
 दाधातो वनिष् डीप् रथान्तादेश] । तदुपान्तेषु—तत्रान्तरप्रदेशेषु, तत्तटेष्वित्यथ ।
 आवयो वर्त्तनानि—वासक्रीडाभ्रमणानि स्वच्छन्दसञ्चरणानि इत्यथ, स्मरसि च

अपि च—किमपि किमपि मन्द मन्दमासत्तियोगात्
 अविरलितकपोल जल्पतोरक्रमेण ।
 अशिक्षितपरिरम्भव्यापृतैकैकदोष्णी-
 रविदितगतयासा रात्रिरेव व्यरसीत् ॥ २७ ॥

चिन्तयसि च किम् ? चञ्चलमु विकल्पायक । [अत्र देशरूपविभावेन उपनिषद्ध्य
 साम काव्य शृङ्गाररसास्वादनाय प्रभवति इत्यक्त दशरूपके, तथा हि,—

“रन्देशकलाकालवेषभीगादिसिवनै ।

प्रसीदात्मा रति सैव यूनीरन्वीऽन्यरक्तयो ।

प्रहृद्यमाणा शृङ्गारो मधुराऽङ्गविचेष्टितै ॥” इति ।

यत,—नञ्चमने सीतारूपालम्बनविभावेन रोमाञ्चाभ्यूचेपकटाक्षादिभिरनुभावैराविग
 र्पादिभि व्यभिचारिभि भावैश्च विभाविता रति, सम्भोगशृङ्गारास्वादतामापन्ना ।
 [एत एकस्य “चन्” इति क्त तिसृभि “स्मरसि” इति क्रियाभि अन्वयात् दीपकम्
 अलङ्कार,—“अथ कारकमेक स्यादनेकासु क्रियासु चेत्” इति दर्पणीकृतलक्षणात्,
 तथा “स्मरसि” इति पदस्य पौन पुन्येनाऽभिधानादनवीकृतत्वदोष, तृतीयपादे
 “स्मरसि” इत्यत्र “सुषम” “लपसि” इति वा, चतुर्थपादे च “स्मरसि च” इत्यत्र
 “कलयसि” इति “शमहर” इति वा, पठनेन कथञ्चित् परिहरणीय । नैतत्
 कथितपदत्व, यत्र हि पर्यायान्तरैणीपादानेऽपि न विच्छिद्यन्तर तदास्य सद्भावात् ।
 अत्र च “लपसि” “कलयसि” इत्यादि तत्पर्यायकपदान्तरप्रयोगेऽपि विच्छिद्यन्
 राविर्भावाददर्शनात् अनवीकृतत्वमेव ज्ञेयम् । अत एवास्माभि तत्पर्यायकशब्दाप्रयोगेण,
 “सुषम” “शमहर” इत्यादिकल्पान्तरमुक्तम्] । मालिनी वचनम् ॥ २६ ॥

अथाऽऽदी सम्भोगमुपवर्णयितु तन्व्यायिभावस्य लक्ष्मीधर्कैरन्योऽन्यगात्रस्पर्श-
 परिरम्भणपुञ्जनादिभिरनुभावै हासहर्षात्पुण्ययामविष्मृतिप्रभृतिभि व्यभिचारिभावै
 वनविवरणादिभिदोहीपनविभावैरभिव्यक्ताया सहृदयसवेद्याया रते शृङ्गाररूपता-
 मासादति, किमपौति ।—आसति आसन्नभाव अतिसान्निध्यमित्यर्थ, परस्परशरीर-
 ममप्रत्वमिति यावत्, तस्या योग मयोगकृत सम्बन्ध तस्मान्, इतरंतरगावससर्गे
 लनितात अविच्छिन्नसहृदालिङ्गनात् हेतो अविरलितौ अन्योऽन्यविलसौ कपोली
 गण्टी यस्मिन् जल्पनकमणीत्यर्थ, तद् यथा तथा, अक्रमेण आनुपूर्वी विना,
 पौनुव्याऽतिशयात् यथागतपौवांपद्यमनादृश्येत्यर्थ, मन्द मन्द—मृदु मृदु, किमपि
 किमपि—निर्वचनोय निधुवनसङ्गततया सुखकरम् असम्बद्ध वाक्यजातमिति

लक्षण । एषा पञ्चवद्यां शूर्पणखा । (प)

सीता । हा अज्जउत्त । एत्तिअ ज्जिब दसण । ३ (स)

राम । अयि विप्रयोगत्तस्ते । चित्रमेतत् । (ह)

० हा आद्यपत्त । एतावदेव दर्शनम् ।

यावत्, जल्पती,—कथयती, तथा अश्रितिलोऽतिदृढ य परिरम्भ आलिङ्गन
तस्मिन् व्यापृत गिरत एक एक परस्परव्यतीहारजनित, अथवा एकैकस्य [“एक
वृणोहिषम्” इति (८१।१८ पा०) मतेण द्विर्वचनम्] । दी वाहु ययो तथोक्तयो
पुन पुनर्गाढातिङ्गनव्ययङ्गन्त गोरित्यथ, [“पद्म्” — (६१।६३ पा०) डात स्त्रेण
दो शब्दस्य दोपद्मादेश, आवयो सम्बन्धे इति भाव, रात्रि, अविदिता दामा
प्रहरा, (‘ ही यामप्रहरौ समी’ इत्यमर) यस्या सा तथोक्ता, एवम एवमेव
स्नानुभूतानन्दविसपसम्भापणादिभि, व्यरसीत—विरता, प्रभाता आसीदित्यथ,
अक्रमण जल्पनत्तु न अवसान प्रापदिति यावत् । अनुपमभीर्गनरतानामहृतानो
प्राणिनां सुखकालो हि अविज्ञात एव गच्छतीति भाव । [“आड्परिभ्यो रम् ”
(१।३।८ पा०) इति परस्मैपदम् । अत्र स्वभाषीक्तरलङ्कार] । मालिनी वृत्तम् ॥२७॥

(प) शूर्पणखेति ।—शूर्पं धान्यादिप्रस्फोटनार्थं वशनिम्मितद्रव्यविशेष (“कुला”
इति भाषा) तद्वत् नखानि यस्या सा । [“नखमुखान् सज्जायाम्” (४।१।५८ पा०)
इति स्वाङ्गत्वेऽपि ङीप् निषेध, “पूर्वपदात् सज्जायाम् ” (८।४।३ पा०) इति षत्वम् ।

(स) एतावदिति ।—इयत्कालपथ्यन्तमित्यथ । इत पर मे तद्दर्शनमसम्भाव्यम्
अभूदिति भाव । यत रावणेनाऽपहृताया त्वद्विरहशोकसागरनिमग्नयाय मे एषा
एव निखिलापदागमहेतु, अत क्षयभकारिण्या नैतस्या दर्शनमिदानोर्मुचित-
मित्याशय । इत्यमभिदधती सीता आसन्नवनगमनप्रतीयमानभाविविरह सीदुम-
शक्तुवाना विगतचेतनेवाऽभवत् । चूर्णकमेतत् आसन्नवनगमनज्ञापिका भविष्यहाषीव
प्रतीयते । [अत्र रावणपहरणरूपातीताहुतपदाद्यस्य प्रत्यक्षमाणत्वेन प्रतीते
भाविकालङ्कार] ।

(ह) विप्रयोगेत्यादि ।—विप्रयोगी मया साक विच्छेद, तस्मान् वसता भीता,
तस्मस्युद्धौ, हे मदीयवियोगभोरु । न पुनरिय तत्त्वतो राक्षसी, अपि तु, चित्र-
चित्रार्पिता तदीया मूर्ति, अती न दासकारणम् । विरहशुद्धेदानो त्वया परिहर-
णीयेति भाव । [नाय निययाख्यालङ्कारविषय, परप्रत्यायनात्] ।

सीता । जहा तहा होदु, दुज्जणी असुह उप्पादेइ । * (क)
 राम । हन्त । वर्त्तमान इव मे जनस्थानहत्तान्तः प्रति-
 भाति । (ख)

वक्ष्ये । अथेद रक्षोभि कनकहरिणच्छद्मविधिना
 तथा वृत्त पापैर्व्यथयति यथा चालितमपि ।
 जनस्थाने शून्ये विकलकरणैरार्थ्यचरितैः
 अपि ग्रावा रोदित्यपि दलति वज्रस्य हृदयम् ॥२८॥

* यथा तथा भवतु, दुर्जनोऽसुखमुत्पादयति ।

(क) यथेति ।—यथा तथा भवतु, एतत् चिव प्रकृतमप्रकृत वा असु इत्यर्थे ,
 दुजनस्याऽप्यभकारत्वेन आधिहेतुभूततया च स्वयथा ततस्मरणमपि परिहर्त्तव्यमिति
 भावः । [अत्र विशेषेण सान्त्वयसुनर्धनरूपीऽर्थात्तरन्यास अलङ्कारः] ।

(ख) हन्त्यादि ।—जनस्थानञ्च हत्तान् अतीतोऽपि प्रत्यक्षीभूततया
 इदानीन्ताभाति विष्मयावहे बुद्बुदायनानैश्च व्यापारनिचयै उपशोभितत्वात् ।
 [एतत् प्रथम पताकास्थानम् । यती हि अतैषा सीताविवासनफलिकाऽगसम्पत्ति ,
 यद्यपि उपरिष्ठात् दुजनस्य दुर्मुखस्य वचसा लोकापवादरूपाऽशुभीत्यादहेतुभूतत्वेनीप-
 न्यस्ता तथापि रामवचसा अज्ञाना जनस्थानहत्तान्तस्य सीताया जनस्थाननिर्वासन-
 रपस्य वरुणानवच्छन्न आधरकालभावितया उल्लेखात् उपचाराऽतिशयसूचकतया
 उल्लपतासगादिति ध्येयम्] ।

जनस्थानस्य अदृष्टचरावतमप्रिष्ठत्वात् अभतपूर्वक्यापाराश्रयत्वाच्च भूतानामपि
 विपदागामिद नीमपि विस्मादकत्वे- प्रत्यक्षाप्रमाणत्वननुमीदयितुमाह, अथेद
 मिति ।—अदति वाञ्छालङ्कारः । इदं—सहाऽरण्या जनस्थानं विव्रगतं यद्दृश्यत
 इत्यर्थः पापं विद्यत उपान [इति चर्ज आदित्वादच्] तै पापैः,—पापात्मभि
 रपान्—राजसै कनकमर्था यो हरिणसदृश वज्र कापय्य तस्य विधिना अनु-
 हना वनहत्या-निकारपञ्चरसा-दित्यहं तथा—एव हि, हत्तम्—जात,
 मया प्रीतान् इत्यर्थः तथा—एतं वा लतम्—वर्धयित्वा रावणनिधनपूर्वकसीताऽऽनयन
 एवमादिना उपरिष्ठात् प्रतिहतमप्येत्यहं व्यथयति—पीडयति, अस्मानिति श्रेय ।
 एतत्,—यथा तथा भवतुमपि अस्मिन्त्यादिना सर्वथा परिशोधितमपि पापै रक्षोभि

सीता । [सामम् ।] अइ देव रहुउलानन्द । एव्व वि मम
कारणाटो किलिन्तो आसि । * (ग)

लक्षण । [राम निर्वर्ण्यं माकृतम् ।] आर्य्य । किमेतत् ? (घ)—

* अग्रि देव रघुकुलानन्द । एवमपि मम कारणात् क्लान्त आसी ।

कनकमृगमायया अनुष्ठित तत् हृत्तमिदानौ मानसपथे समुदीयमान नियतमेव
व्यययति, [किं पुनरप्रतिहृतं व्यययतीति वक्तव्यमित्यपिना गम्यते] । तदेव सुविशदं
कर्तुं जडानामपि तय ममवेदनां प्रापयति, जनस्थाने इति ।—ग्रन्थे—मनुजसञ्चार
विरले इत्यथ, जनस्थाने, विगता कला सामर्थ्यं येषा तानि तथोक्तानि, (“कला तु
भागभेदे स्यात् कुक्षीदेऽवयवे गुणे । विद्यासामर्थ्यसख्यासु नौकार्या कपटे तथा”
इति कौप) करणानि इन्द्रियाणि येषु (“करण साधकतम क्षेत्रशाचेन्द्रियेष्वपि”
इति विश्व) तै तथाक्ते वैक्तव्योपहृतेन्द्रियग्रामसम्बद्धैरित्यथ, [“करणं ” इत्यत्र
“करुणै ” इति पाठे तु,—विकल्पै वेकल्यपूर्णै अत एव करुणै शोकसमुद्दीपकै
रित्येवार्थं], आर्य्यस्य—पूज्यस्य भवत चरितै,—रोदनादिचेष्टितै, यावा—पर्वत,
“अदिगीतगिरियावाऽचलशैलशिलोच्चया ” इत्यमर) रीदिति—कन्दति, वञ्चस्य—
अतिकठिनव्यापि, हृदयमपि दलति—विदीर्यति । [वर्त्तमानवदनुभयमानत्वाद्दत्तं
मानप्रयोग] । सीताविप्रयोगविधुरस्य रामस्य सकरुण रोदनमालोक्य अचेतना
वनस्थानी अपि समदुःखा इवातितरां चुक्रोश, किमुत सचेतना ? इति भाव ।
[अपि सम्भावनायाम्] । (“गहासमुच्चयप्रग्रहासम्भावनास्वपि” इत्यमर) । [अत
याववञ्चादिषु रीदनदलनादीनां सम्बन्धाऽसत्त्वेऽपि तस्मिन्स्य सिद्धत्वेन कविप्रौढीत्या
ऽध्यवसानात् असम्बन्धे सम्बन्धरूपाऽतिशयोक्तिद्वयस्य सजातीयसाङ्ख्यम् । एतेन
रामस्य शीकाविगमसहमानस्य मर्मस्यक् विरह क्रकचधारापात इव अनारत हृदय
दलयति स्म, इत्यपि वस्तु व्यज्यते, इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनि] । शिखरिणी वृत्तम् ।—
“रसै रुद्रेण्किन्ना यमनसभाना ग शिखरिणी” इति लक्षणात् । सप्तदशाक्षरपाद
ञ्जन्दासां ५८३३० तम प्रस्तरान्तर्गतमित् वृत्तम् ॥ २८ ॥

(ग) रघ्विति ।—हे रघुकुलानन्द । रघो वणस्य मुखवदक । सदथमसीमं
क्लेशमाप, महेता वा कियन्ति दुःखानि असहिष्ठा इति भाव ।

(घ) निर्वर्ण्येति ।—निर्वर्ण्यं—निरूप्य, रामस्य भावादीन् दृष्ट्वेत्यथ । साकृत—

अयन्ते वाष्पौघस्त्रुटित इव मुक्तामणिसरो-
विसर्पन् धाराभिर्लुठति धरणीं जर्जरकणः ।
निरुद्धोऽप्यावेगः स्फुरदधरनासापुटतया
परिषामुन्नेयो भवति विरसाभ्यातहृदयः ॥ २६ ॥

राम । वत्स ।—

तत्काल प्रियजनविप्रयोगजन्मा
तीव्रोऽपि प्रतिह्वतिवाञ्छया विसीढः ।

सामिप्रायम् । भूतविधौगस्मरणविवशकरण राम परिसान्त्वयितुमभिप्रेत्य इत्यर्थः,
[अथ भाविसीतावनगमनजायमानदुःखसन्तानमाश्रया विवशयोः सीतारामयोरञ्जात-
कारणयारपि आकस्मिकी उत्कण्ठा समञ्जि इति कवेराशय व्यन्यते] ।

कथं हि एतन् ज्ञायते, तदेव वक्त्रीकक्षुमात्मन अभिप्रायाभिज्ञतां व्यनक्ति अय-
मिति ।—अयं ते—तव, जजरा पतित्वा बहुश खण्डिता कथा विन्दवी यस्य
तथोक्त, वाष्पौघ,—अशुप्रवाह, त्रुटित,—छिन्नसूत्र, मुक्तयन्यनतन्तु इति यावत्,
मुक्तामणिमय,—मुक्ताफलरूपपरधरचित इति यावत्, सरो माल्यमिव, (“सरो
दध्यगगन्त्रीणीभावमालासमीरणे” इति मेदिनी) । धाराभिर्विसर्पन्—अविच्छिन्न-
प्रवाहं धरणीतलमभिपिञ्चन, धरणीं लुठति—भूमौ पततीत्यर्थः । निरुद्धोऽपि—
यद्वत् अन्त समयमितोऽपि, आवेग,—शोकावेग, विरस निर्दय यथा तथा आभात
ताडित हृदय येन स तथोक्त, अरुन्तुद इत्यर्थ, अत एव शोकसविप्रमानसतया स्फुरत्
कम्पमानम् अधरस्य नासायाश्च पुट यस्य तस्य भाव तया हेतुना, शोकादीषडेपमाना
ऽधरपल्लवतया अत्युत्थितासेन व्यथितविशुष्कप्राणकपोलतया चैति यावत्,
परिषान्—अन्येषामुन्नेय,—अनुसन्धी भवति । [“कृत्याना कर्त्तरि वा” (२।३।७१
पा०) इति सूत्रेण कर्त्तरि षष्ठी] । अद्याभिन्नु अभिप्रायाभिज्ञतया तत्त्वत एव
तदीय मनोगतमनुभयने, अधरनासाइयस्य कम्पनाधिक्यदर्शनात् पुरा परैरनुमित
य एव हृदये महान् शोकावेग आसीदिति भावः । [अथ परिस्फुरतामधरादीना
विन्नासेन हेतुना, सार्धोभितस्य प्रथमसङ्कोपितत्वेनाप्रत्यक्षायमाणस्य शोकावेगप्रसरस्य,
प्रौढोक्तिमिदं विच्छिन्न-नानुमीयमानत्वानुमानानुमानालङ्कार,—“अनुमानन्तु विच्छिन्ना
मानं नाध्यस्य साधनात्” इति लक्षणात्, स च पृथाङ्गतथोपसदा ऋच्यते इति
५५ दम्] । इति शिखरिणी ॥ २६ ॥

दुःखाग्निर्मनमि पुनर्विपच्यमानो

हृन्मर्मत्रण इव वेदनां करोति ॥ ३० ॥

सीता । हृद्दी हृद्दी । अज्ज अह वि अट्ठिभूमि गटेण रणरण-
एण अज्जउत्तसूय विअ अत्ताण पेक्खामि । * (ड)

* हा धिक् हा धिक् । अद्य अहमपि अतिभूमि गतेन रणरणकेन आद्यपुत्र
शून्यमिव आत्मान पश्यामि ।

वनाऽवस्थानवेलायां पूर्वं निर्वाध विसीदमपि इदानीं कथं हि ततः शोकजात
मवाक्प्रसर न सञ्चते, प्रत्यतपुरस्तादपि समधिक कातव्यमिदानीमनुभ्रयते, इत्या-
भङ्गायामुत्तरयति, तदिति।—प्रियजनस्य सीताया विप्रथोगात् सम्भ्रम्यगृविरहात् जन्म
यस्य स तथोक्त, तीव्राऽपि—दुर्धियंहाऽपि विरहजी दुःखाग्र, प्रतिहृतिवाञ्छया—
प्रतीकारकरणेच्छया, रावणादिवधविषयिकया इति यावत्, विसीद कथमपि सीद
इत्यथ, पुनर्विपच्यमान, —चित्तदर्शनसहायक प्राप्य अधुना पुनरुद्दीप्यमान स
दुःखाग्निरित्यथ, आघातादिना पुनर्विपच्यमान पुन स्वयमेव विपाक प्राप्यमाण
[कर्मण कर्तृत्वविवक्षया “कर्मवल्कसंशा” (३।१।८७ पा०) इत्यातिट्टिजिकयगा-
त्वनेपदम् ।] हृन्मर्मत्रण इव—हृद् अन्त करणस्य मर्मणि मर्मप्रदेशे, तदभ्यन्तरे
इत्यथ, स्रष्ट व्रण इव, मनसि वेदनां करोति—व्यथां जनयति । [अत्र
दुःखाग्निसहनस्य हेतुत्वेन प्रतिहृतिवाञ्छया निद्वेशत् काव्यलिङ्गम्, दुःखाग्नि-
रित्यत्र रूपकम्, विपचनस्य अहेतुकत्वात् विभावना, हृन्मर्मत्रण इव इत्यत्र उपमा,
प्याम् अज्ञाङ्गिभावेन साङ्ख्यम्, स च दुःखाग्ने तीव्रतरत्वात् पूवाटप्यसहत्व
गमयित्वा व्यतिरेकध्वनिमुत्थापयति] । वृत्त प्रहर्षिणी ।—“व्याशाभि मनजरगा
प्रहर्षिणीयम्” इति लक्षणात् । सा च तथोदशाक्षरपासच्छन्दा ३५११तम प्रस्ता
वान्तर्गता ॥ ३० ॥

(ड) अतिभूमिति ।—अतिशयिता या भूमिस्तामतिभूमि परा काष्ठां,
गतेन—वैपुण्य प्राप्तेनेत्यथ । रणरणकेन—उद्वेगेन, उत्कण्ठया आधिक्यात् आद्य-
पुत्रविनाकृतमिवात्मानं प्रेक्षे इत्यर्थं, तज्जातीयोद्वेगस्य इदानीमनुभ्रमानत्वादियम्
आशङ्का इति विभाव्यम् । [रण्यते शब्दार्थे यत्र “वशिरण्योरुपसख्यानम्” इति
वाचिकेन रणेरप् रण शब्दन्तप्रकार, प्रकारे इत्यम्, ततः सत्रायां कन् ।

लक्षणम् । [स्वगतम् ।] भवतु अन्यतः क्षिपामि । (च)
 [चित्तमवलोक्य प्रकाशम् ।] तदेतन्मन्वन्तरपुराणस्य गृध्रराजस्य
 तत्रभवत तातजटायुषः चरित्रविक्रमोदाहरणम् । (छ)
 सीता । हा ताद । णिब्बूढो दे अपत्तिसिणेहो ॥ * (ज)

* हा तात । निर्व्यूढो अपत्यसेह ॥

एतद्धि परिन्यास नाम वीजाङ्गम् । अत्र हि आर्य्यपुत्रविरहेणानुमीयमानस्य सीता-
 विवासनस्य निश्चयापत्तिरूपतयेदानीमुत्थिति, सर्वथैव सीताविवासनस्य इदानी-
 माकाङ्क्षितम् तन्निष्पत्तेरभिहितत्वात् इति ध्येयम् । तथा हि—“तन्निष्पत्ति परि-
 न्यास ” इति दर्पण] ।

(च) क्षिपामि इति ।—सञ्चारयामि, अन्यविषये अस्य मानसम् अभिनिवेश-
 यामि इत्यर्थः । एतस्य स्थानस्य श्रीकीर्त्तिकात्वात् परिन्यासो विधेय इत्याशयः ।

(छ) मन्वन्तरेत्यादि ।—अन्य मनु मन्वन्तर [मयूरव्यसकार्दत्वात् समास],
 तस्मिन् पुराणे इति प्राचीन तथाविधस्य, वैवस्वतमन्वन्तरप्रवृत्तिकालमारभ्य आस्थितस्य
 इत्यर्थः । भगवत वैवस्वतस्य मनो शासनकालात् प्रभृति कल्पान्त यावत् अखिल-
 सेतुसाराधर प्रयत्नोक्तुमीशस्येति भावः । [पुराणेषु चतुर्दश मनव अभिहित्वा, तेषां
 प्रत्येकाधिकारकाल एव मन्वन्तरमिति कथ्यते । स्वायम्भवात् प्रभृति षष्ठा मनुना
 शासनकाले अतीत, इदानीं वैवस्वतस्य सममनोरधिकार प्रवृत्तः । तव तावत्
 वैवस्वतमना शासनकालादारभ्य सास्थिते जटायुष मन्वन्तरपुराणत्वमवधेयम् ।
 मनो शासनकालान्तु ३०८४८०००० एतावत्प्रख्यमितानि मानवीयवर्षाणि भवन्ति ।
 (“मन्वन्तरान्तु दिव्याना युगानामेकसप्तति” इत्यमरः) । तथाभूतस्य गृध्रराजस्य—
 खरपत्त जटायुष तत्रभवत,—पूज्यस्य, तत्—प्रसिद्धम्, एतत्—पुरस्तात्
 दत्तमानम्, चरित्रविक्रमोदाहरणम्,—चरित्रस्य स्वार्थं परिच्छल्यैव प्राणव्येनाऽपि
 सुपादा जानवो रत्नरत्नशासकपदस्य विक्रमस्य च रावणेन साहं तुमुलयुद्धे जायमानस्य
 करौजस उदाहरणम् उल्लेख, चानिर्व्यगतमिति यावत् ।

(ज) निर्व्यूढ इति ।—निर्व्यूढ —सुदृढ, कथमपि केनापि अन्यथा कर्तुंम-
 दम् इत्यर्थः अपत्तिसिणे इति यावत् । अपत्यसेह,—वाक्यम् । अपत्यसेहस्य
 परावाहा इति भावः ।

राम । हा तात काश्यप शकुन्तराज । क पुनस्त्वादृशस्य
महतस्तीर्थस्य माधोः सम्भवः ? (भ)

लक्षण । अयमसौ जनस्थानपश्चिमतः चित्रकुञ्जवान् नाम
दनु-कबन्धाऽधिष्ठितो दण्डकाऽरण्यभूभागः, तदिदमृष्यमूकपर्वते
मतङ्गस्य आश्रमपदम् । इयञ्च श्रमणा नाम सिद्ध-शवरी, तदेतत्
पम्पाऽभिधान सरः । (ज)

(भ) हा तातेति ।—हा कष्टम् । हे तात । पित । पित्रवत् वाग्व्य
निदर्शकतया मान्य इत्यर्थः । काश्यप ।—कश्यपगोवीत्यत्र । (कश्यपसुतशकुन्त
कनिष्ठतनयत्वात्) । शकुन्तराज ।—शकुन्तानां पश्चिमां राजा तस्मिन्नुद्धौ तथोक्तः ।
[“राजाह सखिभ्यष्ट्” (५।४।१ पा०) इति टच्] । क पुनः,—कुव अन्यत्र,
त्वादृशस्य—त्वत्सदृशस्य, साधोः,—पवित्रस्य, तीर्थस्य—विद्यादिविधिविधुक्तपावस्य ।
(“तीर्थ शास्त्राध्वरचेवोपायनारीरज सु च । अवतारिर्जुष्टाद्यपावोपाध्यायमन्त्रिषु”
इति मेदिनी) सम्भवः ? [एवञ्च अत्र अनन्वयोऽलङ्कारोऽभिव्यज्यते इति बोध्यम्] ।

(ज) जनस्थानपश्चिमत इति ।—जनस्थानस्य महाऽरण्यस्य पश्चिमत पथाद्भवे
दिविभागे इत्यर्थः अवस्थित इति शेषः । दनुकबन्धाधिष्ठितः,—दनुनामकेन कबन्धन
शिरोग्रीवावहितेन वक्षस्यलस्थिताननेन राक्षसेन अधिष्ठितः अधिष्ठतः । [अथ हि
पुरा श्रिया अक्षरस सुत विश्वावसुनामा गन्धर्व आसीत्, महर्षेः स्थूलशिरसः शपात
राक्षसरूपतामधिगतः दनुसङ्गां लभे, ततश्च रणाऽजिरे शक्यस्य धर्मणात् तत्रमुक्तेन
वक्षण तस्य सकृद्यः शिरश्च शरीरे सन्प्रवेशितम् । अथ वासवप्रसादात् योजनायतौ
बाहू कुक्षिगतञ्च तीक्ष्णदंष्ट्रमुखञ्च लब्धवान्, राक्षसावुपरुरोध च । अथ सीताहरण
शोकात्तंघो तथो दण्डकाऽरण्यं क्रममाणयो निशिताभ्यां खड्गाभ्यां निहन्तवाह
दिव्य वपुः क्षिमे इति पौराणिकी वार्ता । भारते वनपर्वगते द्रौपदीहरणपर्वणि
अष्टसप्तत्यधिकद्विंशततमाऽध्याये, तथा रामायणे आरण्यकाण्डे एकसप्ततितमाऽध्याये
द्रष्टव्या] । अथम् असौ चित्रार्पिततया वक्षतः अविद्यमानः, चित्रकुञ्जवान्—चित्र
विक्षितः नानाफलपुष्पसम्भारसम्भतहृत्पुष्कलतयाऽतीव मनोरमो विष्मयावद्भवेति
यावत्, असौ कुञ्ज सोऽस्मिन्नस्तीति तथोक्तः नाम दण्डिकारण्यस्य भूभागः ।
तत् इदञ्च ऋष्यमूकसन्नामा पर्वतसन्तवः, मतङ्गस्य स्वनाम्ना प्रसिद्धस्य तपोधनस्य
आश्रमपदमाश्रमस्थानम् । इयञ्च श्रमणा नाम सिद्धा प्रसिद्धा, योगाऽभ्यसनादिनेत्यर्थः,

हीना । एष किल अञ्जउत्तेण विच्छेदितदामरिसाधीणं
पमुत्तकण्ठं रुदिञ्चं आसि । * (ट)

* एव किल आर्यपुत्रेण विच्छेदितामर्वाधीन प्रमुत्तकण्ठं रुदितम् आसीत् ।

श्वरी—मत्तङ्गस्य मुने शिष्याणां काचित् परिचारिणी । कमरीत्यक्षैरुपशोभिता-
मलिलाया रुसकुररविमादिताया पम्पाया पुष्करिण्या पश्चिमे तटे मरुपैः
मत्तङ्गस्य आदने तच्छिष्याणां सेविका श्वरी तपोऽस्तप्यत । तथा हि रामायणे
पारण्यकारे,—

“तत पुष्करिणी वीरी । पम्पा नाम गमिष्यथ ।

मत्तङ्गशिष्या तदासन् पृथग्य सुसमारिता ।

तेषा गतानामद्यापि दृश्यत परिचारिणी ।

श्रमणी श्वरी नाम काकुत्स्थ । चिरजौगिनी ॥

त्वान्नु धर्मे स्थिता नित्य सर्वभजनशक्तम् ।

दृष्टा देवीपस राम । स्वर्गलोक गमिष्यति ॥

ततस्तटाम । पम्पायास्त्रीरमामाद्य पश्चिमम् ।

आश्रमस्थानमनुलं गुप्त काकुत्स्थ । पश्यसि ॥” इति ।

तर्दतम्—यत्र श्वर्या साक समागमी जात तर्दथ्यथ, मरुप भ्रातृसाश्रमसङ्गर्षा,
पम्पा अभिधेय नाम वस्य तत् सत्र जलाशय ।

(ट) अथत्यादि ।—अत—पम्पायाम् । विच्छेदितात्यादि ।—विच्छेदिता विच्छेदिता
योऽस्य अमहिलता विरुद्धोपकानां विविधानां विरुद्धाणां वसमाकण्ठं
आप्राय च नामापममानां प्रमोत्कर मौरभ गी हि पृथग्विगत इति यावत्, तस्य
अथान सीताविद्योर्गण्डानिघण्टकसिन्धु । प्रमुत्तकण्ठम्—उर्ध्वं रुदितमाशान्,
भवान् वीरव्यमान अभदिस्य । [“विरुष्टामपधोरत्वय” इति पान् ५. - -पम्पा
दशमोर्दीपितेन प्रभतन शकादेशेमागिमुततया परिव्यक्त वाचणार्थोपरि अथार्थ
वाय धीरत्व मरुजधैर्यश्च यथान् कसणि रादयथा तथा इत्यर्थ । अत कण्ठ
विलम्बपरमविकाशमाय नायकस्य विगनाथगामल्लगुक्तम् । एतन्न पम्पाया मीन्द
पाऽतिशयित्व गुचितम्] ।

राम । देवि । रमणीयमेतत् पम्पामरः ।—

एतस्मिन् मदकलमल्लिकाशयपत्त-

व्याधूतस्फुरदुरुदण्डपुण्डरीकाः ।

वाप्याऽश्वपरिपतनोद्गमाऽन्तराले

संदृष्टा कुवलयिनो भुवो विभागा ॥ ३१ ॥

अथ गृहकारस्य राजहंसरीलम्बाटिकरुतैरुद्दीपनविभागेरुद्दीपयित् पम्पामरस्य स्वभावरामणीयक सम्बन्धोद्देशकरत्वञ्च समधिकमावेदयितुम आलम्बनविभावानुगत रीदनाद्यनुभाव विर्णयेण व्यनक्ति, एतस्मिन्निति ।—हे देवि । एतस्मिन्—पम्पामरसि, वाप्याऽश्वसां वाष्पधारैणाम अश्रूणामित्यर्थ, परिपतनमुद्गमस्य तथोरन्तराले श्वकाश, वायुविन्दुपतनाऽनन्तर पुनरश्रूत्पत्तौ क्षणमध्ये वायोपरीधाऽभावात् दृशन सम्भवति, अत अन्तराले इत्युक्तम्, [एतेन अविच्छिन्नरीटनं ध्वनितम्] । सटेन हर्षेण, उद्गमयौवनजनितेन इति शेष, कलन्तीति मदकलाम्बेया सधुरास्फुटध्वनिकारिणा, मल्लिकाश्याना मल्लिकानामकाना हसविशेषाणा [“मल्लिकाञ्च” इति पाठे त—चञ्चु चरणेषु मलिनाना धवलहसविशेषाणाम्, तथा हि—“आतामै राजहसा स्तुधाप राष्ट्रा सितेतरै । मलिनैर्मल्लिकाक्षाय कथ्यन्ते चरणानने ॥” इति हलायुध] पक्षव्याधूता विकम्पिता अत एव स्फुरन्तश्चला उरवो विशाला दण्डा मृणाला येषा तामि तथोक्तानि पुण्डरीकाणि श्रेतीत्यलानि येषु तथोक्ता, कुवलयिन,—कुमुद्वन् नीलोत्पलशहला वा (“पुण्डरीक सिताम्बोजम्” इति, “स्यादुत्पल कुवलयम्” इति च अमर) भुवो विभागा भग्नखण्डानि इत्यर्थ गृहटा । मानसोन्मादकर-मनुषस पम्पामरसौन्दर्यं निरीक्ष्य त्वद्विरहविधुरस्य मे अनारतनेवायु न्पतत इति भाव ।

अथयद्यपि व्याख्यायते,—मलिनच उचरणां हसानां स्वपक्षाऽनिलेरुद्दीपितानां कुवलयाना धवलमिन्ना उपचितमपि निसर्गधवल पम्पापद्य, अश्वकाश मुद्दीयमानानां वाष्पधारारवाहाणा रभसा उदहता कदर्याकृता मुग्धा च म हाटि, मितारविन्दराजहसनिवद्य वाप्याश्व संकाशपरिणतया धूममधिवा इन्द्रीवर ग्यामनमदशतु । [अत्र व्याख्याने विविधप्रणनाकरस्य पम्पामरस कुवलयित एव श्लोकवत्त्वात् कुवलयिञ्च कुवलयवत्त्वात् प्रस्तुतस्य पुण्डरीकवत् भुविभागस्य अद्य कुवलयिन ताटात्म्या गामात् पुण्डरीकवद्विभक्तिवत्त्वेनाऽपरिचयात् उभयोस्तुत्य

लक्षण । अथमार्यां हनुमान् । (ठ)

गुणतया प्रतीति भेदाऽयहनिबन्धन सामान्याऽलङ्कार , न तु भान्निमान्, अतस्मिन् तद्वृद्धरनुदयात्,—“सामान्य प्रकृतम्यान्यतादात्म्य सदृशै गुणै ” इति लक्षणात्] ।

यद्वा,—ननु एतत्पद्माकरस्य रमणीयत्वात् कलकूजितहसगणीपशोभितपुण्डरीकादि सुरभितगा च उद्दोपकल्पन विप्रयोगविवशमानसस्य द्रष्टुमशक्यत्वात् कथमौचित्य भवति ? इयमिप्रायके सीतापद्मे उत्तरयति, एतस्मिन्निति ।—मत्—मदर्धं मम विरहव्यथाऽऽनुरस्य लहरिहसमुत्था व्यथामपनेतुमित्यर्थ , अकला,—न विद्यते कल कूजितं येषा तथाविधा नैसर्गिक मधुरनिनादमपि परिहृत्येति भाव, ते महिकारका हसविषं यो तेषां पद्याणां गरुता व्याधूर्तं कम्पने ताडनेरित्यर्थ , क्षिन्नप्रसूनत्वादिति शेष । स्मरन्नि केवल विगतकुमुदाश्रयत्वात् चलानि उरुदण्डानि पृथलशृणालानि स्वाधारभूतानि इति यावत् येषां तथाभूतानि, स्वाधारच्यते विगतशीभानि पुण्डरीकाणि येषु तद्योक्ता प्रदर्शना कुवलयिन दिवाविकाशयभावात् विलूनपुण्डरीकवत् स्नानैरिन्दी वेशुका वाप्याना परिपतनोद्गमाऽन्तराले सदृष्टा । हसा खलु विधुरस्य मम विरहोद्दीपके भद्रकूजित विहाय उद्देगकराणि कमलानि अपि चाच्छुर्दुरित्या- प्रय । स य हि एतत्, विरहखिन्न राम दृष्टा अचेतनाना गिरीणामपि रीदनदर्श- नान् अद्य च सचेतनाना तेषामवश्य करुणोदयसम्भावादित्यवधेयम् । [हमचक्रवाकाया नृपरि शापदानदर्शनात्, अस्माकनपि उपरि राम शाप दास्यतीति भीत्या हसा अपि त्वं मुमुक्षु इत्यपि ध्वनते] । “कण्ठेषु खलितं गतंऽपि शिशिरे पुस्तीकि- यानां कृतम्” इत्यादिदर्शनात् तिरयानपि विरहजनेषु अनुकम्पा प्रसिद्धा वा । [दण्डपुण्ड्रथादौ सयुक्तव्यञ्जनयो स्वदपत् क्रमस्य साम्यात् लैकानुप्रास] । एतत् प्रहृषिणी ॥ ६१ ॥

(ठ) अपमित्यादि ।—देवोपमसीभाग्यभाक्तया देवाशसम्भूततया महीपकर्ष- तया च, इत्थं पत आद्य इत्युक्ति । हनु कपोलरथोपरिस्थ सुखभाग , म प्रशस्त इत्ये इति गुणै, हनुमानित्यपि भवति, हनुशब्दस्य ऊर्ध्वान्तस्याप्यतदर्थक- तात् । पुरा माः ऋ वज्रपास्य हनुमभाहीत, तत् एवाऽस्य इत्यमभिधानं सञ्जातम् । एतादि—

सत्त्वगतत्तदवस्थां हनुरस्य यथा हता ।

सीता । एमो सी चिरणिर्विष्णुजीञ्जलीञ्जपञ्चुडरणगुरुञ्जीव-
आरी महाणुभाञ्जो मारुटी । ३ (ड)

राम । दिष्ट्या मोऽय महावाहुरञ्जनानन्दवर्द्धन ।

यस्य वीर्येण कृतिनो वयञ्च भुवनानि च ॥ ३२ ॥

• एष स चिरनिर्विष्णुजीवलीकप्रत्युडरणगुरुरूपकारी महाऽनुभावी मारुति ।

(ड) चिरित्यादि ।—चिरनिर्विष्णुस्य सुदीर्घकाल यावत् अन्येषु क्रौञ्च्यादिदुर्व्यवहार-
दर्शनात् चिरदु विवृतस्य,—[“तत्त्वज्ञानापदीर्घाटिनिवेद स्वावमानना” इति साहित्य
दर्पण ।] जीवलीकस्य संवेया जीवानामित्यथ, प्रत्युडरणात् शोकाऽपनयनात् गुरुरूप
कारी महीपकारी, महानुभाव,—महाशय, मारुतस्यापत्य पुमानिति मारुति
पवनपुत्रो हनूमान् । सीता रावणेन हता इति यवणसप्तकालमेव संवे एव जीव
लीका, का कथा महाजनानां महीदारचरितानां, सपदि शोकसवित्रा आसन्,
विभुवनकण्टक रावण निहृत्य उडृतायान्तु सीताया जीवलीकस्य तथाविध अरुनुद
शोक अपगत, तत्र खलु सातासमुडरणसमये अयं महत हनुमत महीपकार
कत्व सर्वत्र सुविदितमव । वैलीकपीडकरावणहनने सहादकतया न केवल ममैवीप
कारी अपि तु निखिलभुवनानामिति भाव । [दश मासान् व्याप्य सीताया रावण
गृहावस्थितत्वात् चिरपदमुपात्तम्] ।

दिश्येति ।—दिश्येति हर्षमूचकम् तृतीयान्तप्रतिरूपकमव्ययम्, अहो इत्यथ ।
स,—प्रसिद्ध, अथ—पुरत दृश्यमान, महावाहुर,—आजानुलम्बितभुज रुद्राव-
तारत्वात् महापुरुषत्वाद् वा, अथवा लक्षणया भुजवलसम्पन्न, अञ्जनानन्दवर्द्धन,—
पवनेनाहितवीजाया केशरिपत्न्या अञ्जनाया प्रीतिविवर्द्धन तनय इत्यथ, हनूमानिति
पूर्वणान्वय । यस्य वीर्येण—पराक्रमेण वय—लक्षणाया वानरान्ता सर्व्व भुवनानि
—दिजगन्ति च कृतिन,—कृताया उपकृता इत्यथ, सिद्धकामा इति यावत् ।
[प्रशम्—कृत प्रशम्यमेयामित्यथे प्रशसायामिनि रूपम्] । कथं हि तत् निष्पादिते,
तद्वेदानोमभिधीयते ।—तथा हि, रावणहननानुक्रुत्याकरणात् रामस्य, अशोक
वनमध्यस्थिताया रीरुयमानाया प्रियवात्ताप्रेयणादिना कथञ्चित् खेदापनयनात्
सीताया, सञ्जीवन्वीपध्यानयनादिना स्वानवधानकृतसीताविरहपरिहासञ्च लक्षणस्य,
वह्निप्रवेशनिराकरणात् भग्नशत्रुघ्नयो, शरणागतपरिपालनात् विभीषणस्य,
सुखीत्यादनादिना सुग्रीवस्य, मधुवनभङ्गापराधनिरीधात् वानराणा, स्वार्वास्थ्यत्वा

सीता । वच्छ । एसी कुसुमितकदम्बतरुताण्डवितवर्षिण किनामधेयो गिरी ।—जत्य अणुभावसौहृगमेत्तपरिमेसधूसर-
सिरी मुहुत्त मुच्छन्तो तुए प्परुटिएण अबलाम्बदो तरुअल्ले
अज्जउत्तो आलिहिदो ? * (ढ)

० वक्ष । एष कुसुमितकदम्बतरुताण्डवितवर्षिण किनामधेयो गिरि ।—
यत् अनुभावसौभाग्यनावपरिशेषधूसरयो मुहूर्त्तं मूर्च्छन् तया प्रकृदितेन अबलाम्बित-
मरुतल आद्यपुत्र आलिखित ?

च जीवलीकस्य नहीपकारनाधनात् सर्वे एव महता हनुमता कृतार्थीकृता इति
यथायद्यमुद्देशेन । [अत्र “भुवनानि च” इत्यत्र चकारश्रुते विभक्तिविपरिणामेन
कृतानि इति अद्याहारेणान्वय । अती नास्ति न्यूनपदत्वदोषशङ्काऽवसर । अत्र
उपपत्तिक्रियाया महतरुतस्यापनात् उदात्तालङ्कार] । पथावक्र वृत्तम् ॥ ३२ ॥

(द) वक्ष । एष, कुसुमान्धेषा ज्ञातानीति [तारकादित्वादितच्] कुसुमिता
पुष्पिता ये कदम्बतरवसेषु ताण्डविता नृत्यन्त, यद्वा कुसुमिता • ये कदम्बतरव
ते ताण्डविता कृतताण्डवा ये तथाविधा, [ताण्डववन् कृता इत्यर्थे ताण्डव-
वच्छब्दात् “त करोति तदावष्टे” इति ग० सूत्रेण णी इष्टवद्भावात् मनुव्लोपे निष्ठाया
रपन्] । वहिषा मयूरा यत्र स तथोक्त, (“मयूरो वहिषो वर्ही” इत्यमर) । वर्षासु
क्लिग्गभीरनेव्वनिद्रवणसमकाल हि कदम्बकुसुमसुरभितानामुन्मदायमानाना
वहिसाना नचनस्य कविसमयप्रसिद्धे । “पुत्रस्य ताण्डव ग्रीक स्त्रीनृत्य लास्यमुच्यते”
इति । किनामधेय — किनामधेयो गिरि ? [नामैवेति नामधेय स्वार्थे धेय] । यत्
— पश्यते तरुतलं— वृक्षस्य अधोभागे, [अनुगती भाव इति गतिसमास, न तु अनु-
पवात् भूधातो घञ् “अनीभूवोऽनुपसर्गे” (३।३।२४ पा०) इति सीपसर्गभधातो घञ्-
निष्ठात्] अनुभाव प्रभावस्नेह इति यावत्, तस्य सौभाग्य सहायि तदेव तन्नात्र,
तस्य परिश्रमादवशिष्टत्वात् धूसरा इत्यन्त्याण्डवणा यी नवजलधरग्रामला वपु कान्ति-
येस्य रु तद्योक्त कृशाङ्गोऽपि स्वाभाविकसौभाग्यलक्ष्मीसमालिङ्गितकाय इति यावत्,
[विप्लवकारणकारणस्य दशविधदशानामुत्कीर्तनात् तदलभ्यतस्य सततसीताप्राप्तु-
पादादिविनाशितव्याधेरुद्देशात् सीताविरहविवशविग्रहस्य राधवस्य परिम्प्राणाय-
नस्य दरबानौ निम्नान्दुःखादा तदाहते पाण्डुत्वकासीत् । तदा हि दर्पणकार,
— “आदि तु दोषनिहास पाण्डुताह—तादय ।” इति ।] आद्यपुत्र मुहूर्त्त मूर्च्छन्—

लक्षण । सोऽयं शैलः ककुभसुरभिर्मात्यवान् नाम, यस्मिन्
नीलः स्निग्धः श्रयति शिखरं नूतनस्तोयवाहः ।
राम । वसैतस्माद् विरम विरमात् परं न क्षमोऽस्मि
प्रत्याहृतः पुनरिव स मे जानकीविप्रयोग ॥३३॥

मूर्च्छया अचेतनीभवन, प्रकटितन—रोदन कक्षा [आदिकर्मणि क] नीरुयमानेन
इत्यथ, तथा आलम्बित, —धृत [कुसुमितव्रततीनां लाम्यलोलासुनिपुणानां भुजङ्गभुजां
मानसोन्मादकरिं विरहसमुद्गीपिकां केकामाकर्ण्य रणरणकाकुलस्य रामस्य जड
तायाश्चापि उदयात् अज्ञानां मनसस्यापि ह्रीनचेष्टता आघाता, एतदवलोक्य आतरि
अकपटप्रेमवता लक्षणेन तदा रामभद्र धृत आसीत् इत्यवधेयम् । तथा च टपण, —
“जडता ह्रीनचेष्टत्वमज्ञानां मनसस्तया” इति । इत्येवप्रकारेण आलम्बितचित्तम् ।

कथञ्चकार हि गिरिमिसमालोक्य स्वभावधीरस्यापि रागस्य तथाविधं समोह
प्राज्ञनि, इत्याशङ्कारां तस्य पथिकविरहीत्कलिकाजनिता सौभाग्यलक्ष्मीमावेदयति,
सोऽयमिति ।—ककुभैरजुनपुष्यै [ककुभानां प्रभूतानि इत्यथे अण् ‘फल लक्’
(४।३।१६३ पा०) इति अणो लुक् । “नदीसर्जो वीरतरुनिन्द्रु ककुर्भाऽजुन”
इत्यमरः] । सुरभि सुगन्ध । (“सुरभिर्प्राणतर्पण । इष्टगन्ध सुगन्धि स्यात्”
इत्यमरः ।) स अथ मात्यवान् नाम शैलः । यस्मिन्—शैले नीलः,—नीलवर्णं
स्निग्धं,—शीतलं विद्युत्प्रतिकृतिभिः समाग्निहृत्वात् मसृणय [एकपटपाठे विरपण
कर्मधारय] नूतन,—नवाविर्भूतं तोयवाह—सेध शिखर—शङ्क श्रयति—
अवलम्बते । अमलित्तोऽयं गिरिरित्यथ । [मन्दाक्रान्ताहृत्तनिबद्धस्य अस्य श्रीकस्य
अपराहं रामीत्या पूरितम्] ॥

वसति ।—वस । लक्षण । एतस्मात्—मात्यवत्यञ्चेतहृत्तान् संवदितचित्र
वर्णनान्, विरम विरम—द्रुत निवर्त्तस्व, [आरुह्यतिशये वीर्यायां द्विकाङ् ।
“जगत्साविराम” — इति वाचिकेनाऽपादानत्वम् । “व्याडपरिभ्यो रम”
(१।३।८३ पा०) इति सूत्रेण परस्मैपदम् ।] अतः परं द्रष्टुमिति शेषः, न
क्षमोऽस्मि—न शक्नोऽस्मि, यतः स,—पुष्वमनुभत मे—मम जानकीविप्रयोग,—
सीताविरहं पुनः प्रत्याहृत इव—पुनर्लक्ष्यपमर इव पराहृत्य आगत इवेत्यथ ।
वेदित्तोऽयं विरहजः स हि शीककीलकं नवीभूततया अधुना पुनः प्रकटं नितरां
ममभट्टिकां वेदनां जनयतीति मन्ये इति हृदयम् । इममेव मात्यवन्तमायित्य
तवभवता कालिदासेनाऽपि एवमेवापवर्णितम् । तथा हि—

लक्षण । अत परम् आर्यस्य तत्रभवता कपिराक्षसानाञ्च
असह्यतातानि उत्तरोत्तराणि कर्माश्चर्याणि, परिश्रान्ता
चेयमार्या, तद् विज्ञापयामि—विश्राम्यतामिति । (ण)

सीता । अज्जउत्त । एदेण चित्तदसणेण पञ्चुप्पणदोहदाए
अत्थि मे विस्सप्प । ३ (त)

* आर्यपुत्र । एतेन चित्तदर्शनेन प्रत्युत्पन्नदोहदाया अस्ति मे विज्ञाप्यम् ।

“एतद्गिरेमोत्सवत पुरस्तात् पादुर्भवत्यम्बरलेखि शङ्कम् ।

नव पयो यत्र घनैर्मया च त्वदिप्रयोगाऽशुसम विस्मयम् ॥

गन्धधाराहतपल्लवानां कादम्बमहोद्भितकेशरश्च ।

स्निग्धाय केका शिखिना वभुवुर्यस्मिन्नसह्यानि विना लया मे” ॥ इति ।

[एतद्दि सीताविरहरूप भाव्यथनभिसन्धाय कौतूहलवहुलानां मात्स्यवटुपवर्णन-
विषयिकाणां वाचामभिधानात् “परिभावना” नाम सुखसन्धेरङ्ग वेदितव्यम् । “कुतू-
हलोत्तरा वाच प्रीता तु परिभावना” इति दपर्थोक्ते । अत्र पूर्ववाक्ये प्रति परार्हस्य
हेतुतमीपन्यासात् शक्याद्यहेतुक काव्यलिङ्ग पुनरसम्भवापातस्यातीततद्विरहस्य
पुनरागमनसंग्रहककारितकतया उत्थापनादुत्प्रेसा, इति तथी सङ्गर] । मन्दाक्रान्ता
वचम् । —“मन्दाक्रान्ताऽन्धुधिरमनगैर्मो भनौ गौ यथुगम्” इति लक्षणात्, सप्त-
दशानुरपादच्छन्दसा प्रसारिषु १८२२८तमप्रकारे चास्य अन्तर्भाव ॥ ६३ ॥

(ण) अत इति ।—अत परम्—अस्मात् अनन्तरम् आर्यस्य—रामस्य तत्रभवता
—महात्मना कपिराक्षसानाञ्च असह्यतातानि—अगणितानि उत्तरोत्तराणि—परिभ्य
पराणि उत्कृष्टेषु उत्कृष्टानाम्यथ [उत्तराणि च उत्तराणि चेति उत्तरोत्तराणि,
पौत्रापर्येषणानुहितानि, क्रमशः विहतानि इति वा, वीक्ष्याया दिर्भाव] कर्माश्चर्याणि
—कर्माणि वीराचितानि एव आश्चर्याणि विषयकाराणि ममतालभेदसमुद्रवन्धना-
दीनि अहुतवर्णापोष्य । इयमाद्या—सीता च परिश्रान्ता, गर्भभारानसत्वात् चित्र-
दन्तर्जातितदन्तय क्लान्तविदशा तद् विज्ञापयामि—निवेदयामि, विश्राम्यता—
विदास प्राप्ता नशता अथवा आद्यया इति शेष । [तत्र प्रथमे पक्षे लिङ्गलक्ष्य
सन्धिता इति ॥ ८८तम विदितो च अटलचुरादे शान्धताती भावे वाच्ये । उभयत्र
प्राप्तया तद्] ।

(त) एदुदद सप्तत दोहद ननीरघ गर्भस्थभिक्षापरो वा यस्या

राम । ननु आज्ञापय ।

सीता । जाने पुणो वि प्पमण्णगम्भीरासु वणराइसु विहरिस्सि, पवित्तणिम्मलसिसिरावगाहाच्च भअवदी भाईरही अवगाहिस्सि । * (घ)

राम । वत्स लक्ष्मण ।

लक्ष्मण । एषोऽस्मि ।

राम । अचिर सम्पादनीयोऽस्या दोहद,—इति सम्प्रत्येव गुरुभिः सन्दिष्टम् । तत् अखलितसुखसम्पात रयमुपस्थापय । (द)

* जाने पुनरपि प्रसन्नगम्भीरासु वनराजिषु विहरिष्यामि, पवित्रनिर्मल शिशिरावगाहाच्च भगवती भागीरथीमवगाहिये ।

तथाभूताया मे—नम विज्ञाप्य वेदनीयमस्ति । [मे इत्यत्र “कृत्याना कृत्तरि वा” (१।३।७१ पा०) इति सूत्रेण षष्ठी वैकल्पिकी, पक्षे मयेति । इदानीम् अदूरवत्तिन वोजोभूतस्य आत्मविवासनस्य प्रतिरूपकतया स्थितस्य भूतपूर्वस्य प्रियसमागमसह कृतस्यैव तस्य स्मर्यमाणतया महाद्वादकरत्वात् इदं हि प्राप्तिनाम बीजसन्धेरङ्ग वेदितव्यम् । तथा हि—“प्राप्तिस्तु सुखागम ” इति दर्पण] ।

(घ) जाने—अवगच्छामि, इच्छामि इति भाव । [जनस्थानविहरण गङ्गावगाहादीनामवश्यम्भावितया ज्ञापनाद्यमभिलषामीत्यनुक्ता जाने इति पदमुपात्तम् । “अनुपसर्गाज्ज्ञा ” (१।३।७६ पा०) इति सूत्रेणात्मनेपदम्] । प्रसन्ना हिंस्रैर्विरहितत्वात् पुष्पफलैरुपशीभितत्वाद्वा अनुद्देजयन्त्य , गम्भीरा तरुशलादीनां दृढसन्निवेशात् लोकोत्तर भावमावेदयन्त्य , [विगणणकर्मधारय] तथाभतासु वनराजिषु विपिनबीधीषु विहरिष्यामि—पश्यटिष्यामि । पशित पावन, निर्मल पापानां समूलमुन्मूलनात् सुभग सुखकरस्य, शिशिर शीतल तृप्तिकरस्य सन्नाप हृद्यं वा अवगाह मज्जन यस्यां तां भागीरथी गङ्गामवगाहिये । एतेन शोकविधराया निकारजात विसीदुमशक्नुवत्या वैदेह्या भागीरथ्यासात्मविसर्जन गम्यते । [एतद्धि प्रीकृप्राप्तिरूपबीजसन्ध्यङ्गस्य विवृतिरूपत्वमवगन्तव्यम् ।]

(द) अचिरम्—अविलम्बितमेव अस्या,—सीताया दोहद,—अभिलाप सम्पादनीय,—पूरणीय , इति—इत्य गुरुभिः,—वशिष्ठारुन्धतीशान्ताप्रभृतिभि

सीता । अञ्जउत्त । तुह्येहि वि तहि गन्तव्व । ३

राम । अयि कठिनहृदये । एतदपि वक्तव्यमेव । (ध)

सीता । तेण हि पिअ मे । १*

लक्षण । यथा आज्ञापयति आर्थ्य' ।

[इति निष्क्रान्त ।]

राम । प्रिये । इतो वातायनीपकण्ठे मुहूर्त्तं सविष्टौ

भवावः । (न)

८ आव्यपुत्र । युष्माभिरपि तव गन्तव्यम् ।

+ तेन हि प्रिय मे ।

सन्दिष्ट—ऋयितम् । तत्—अत, अस्वलित गावसञ्चलनभ्रशादिरहित इत्यर्थे, अत एव सुखशतीति मख सुखजनक सम्पात सुखेन अक्लेगिन वा सम्पातो गमन येन तथोक्तम् । सीताया पूरणगतया तथाविधेनैव रथेन गमनस्य औचित्यादिति ताव्यम् । [एतद्धि सीताविवासनरूपवीजायस्य प्ररोहीभूततया उद्भेदरूप वीज-मन्थद्र वेदितव्यम् । "वीजायस्य प्ररोह स्यादुद्भेद" इति लक्षणात्] ।

(ध) कठिन निर्दय हृदय यस्या तथाभूते । निमममानसे । इत्यर्थे, यत, त्वम-हञ्च पथगिनि चिन्तितुनपि शक्तीपीति भाव, एतदपि त्वया साई जनस्थाने पुनर्विह-रणनपि किमु वक्तव्य प्राथयितव्य वा । तत्र तव पथटनस्य अतीवानन्दकरत्वेन त्वदिप्रयोगजर्वनामसहितगुणा त्वदभिन्नहृदयेन विस्वकर्त्तृत्वेन मयाऽप्राथितेनापि तव खलु गन्तव्यमेव, शङ्काशयितस्या त्वद्गतया भेदबुद्धेर्बोद्धावितया सूच्यक्त खलु उपलीपमत्व त्वत्तनस इति हृदयम् । परन्तु 'एतदपि वक्तव्यमेव'—एतद्धि च वक्तव्यम्, यत अहन्तु न गमिष्यामि, भवत्या प्रमत्ताया खलु तव गन्तव्यम् । [अहमिदानीं त्वा दुर्वृत्तगर्भ-खिन्ना क्रत्याशा इतिमिव अरण्यान्याम् उपहरिष्यामि, इति काङ्क्षा अर्थात्तराभि-धायकस्य प्रधानार्थान्तररूपिण वाग्विन्द्यास्य, चतुश्रपताकास्यानीत्यापकत्व ज्ञेयम् । भाव्यप्रत्येवाव गन्तव्यत्वात्, तथा हि—

'एतद्धि वचनविन्द्यात् सन्दिष्ट काञ्चयीजित ।

प्रधानादात्तरासेपी पताकास्थानक परम ॥" इति लक्षणात्] ।

(न) वातम् मारुतम् अयनमानगमन येन उष्णान वा तथाभूत, पवनसञ्चार-रुम्—सिद्धात् एत गवात्तान् गालनित्येद्य तस्य उपकण्ठे सन्निधौ, ["वातायनादर्शकं" इत्यपि पाठ इत्यन्त, तदधस्तु,—वातायनापवारकं, अपवारकमत यत् वातायन तव

सीता । एवञ्च भीटु, ओर्होरिज्जामि क्वु परिवस्यमज्जिण्णए
णिद्दाए । * (प)

राम । तेन हि निरन्तरमवलम्बस्व(फ)मामत्र श्यनाय ।—
जीवयन्निव समाध्वसयम-स्वेदविन्दुरधिकगुणमर्प्यताम् ।
बाहुरैन्दवमयूखुचुखित स्यन्दिचन्द्रमणिहारविभ्रम ॥ ३४ ॥

* एव भवतु, अपरिज्ञे खलु परिशमज्जितया निद्रया ।

इत्यथ, यवस्य अपरं न लक्ष्यत, अतिनिभृत मृदुलगन्धवहनिपेवितं दर्शं इति
भाव] । सविष्टी—कृतसवेशौ शयानी इत्यथ (“समीपे निकटासन्न सन्निकृतसनीड
वत् । सदेशाऽभ्याससविध समयादसवेशवत् । उपकण्ठाऽनिकाभ्यथाऽभ्यया अथ
मितोऽव्ययम्” इति, “स्यान्निद्रा शयन स्वाप स्वप्न सवेश इत्यपि” इति चामर ।) ।

(प) परिशमज्जितया,—चित्तदर्शनात् जाग्रमानेन कसेनानीतयेत्यथ, निद्रया
—सवेशेन, हृदयावसादनेति यावत् । अपरिज्ञे—अभिभवे । [अपपूर्वकात् हरते
कर्मणि लटि रूपम्] ।

(फ) तेन हि निद्रासन्नातवेक्य्यात् हेती अत्र अस्मिन् वातायनीपकण्ठे
शयितु मा मच्छरीरमित्यथ, निरन्तरं निनासि अन्तरम् अवकाशो यस्मिन् तदुपया
तथा कालक्षेपमन्तरैषैव गाढमिति यावत्, अवलम्बस्व—समाद्रिय । दुर्दृष्टगर्भंभार
विवशं स्वर्द्धे कियच्च विदीदयितु मन्दमारुतरस्ये एतस्मिन् गवाक्षान्तर्गले सदङ्गोप
धाना घण विश्रामसुखमुपभुङ्क्ते इति भाव ।

इदानीमात्मतीपकरं समालिङ्गनप्रकारं सुस्फटसभिधत्ते, जीवयन्निति ।—साधु
अत्यथम् अस्यति विचिपति मन इति साध्वस भयम् (“—दरवासी भीतिर्भा
साध्यस भयम्” इत्यमर) यम खेट, (अत्र आलेख्यगतशर्पणत्वाऽऽदिदर्शनीहूत साध्वस
यमय चित्रदर्शनजन्यं विनेय ।) तत एव हि समुहूता स्वेदविन्द्वो घम्बिन्द्वव तं
सह वर्त्तमानं, तद्योक्तं, इन्दोरेभि ऐन्द्वैरिन्दुसम्याम्भिर्मयूखै किरणै चुरात्
स्पृष्ट, अत एव अन्तं रावतीत इन्दो तुपारशीकरवानित्यथ, ययन्त्रमणिहार
चन्द्रकान्तमणित्यक् तस्य विभ्रम विलास इव विभ्रमो यस्मिन् स तद्योक्तं अथवा
तस्य विभ्रमो भाति यस्मिन् तादृशी प्री वाह स्वेटाटत्वात् तुपारसाविचन्द्रकान्त
मणिहारसदृशं यभीज्ज्वल, यदा स्वटयिन्दुमिती यस्मिन् वाहो तुपारनिष्यन्दिचन्द्र
मणिहारभ्रान्तिर्भवतीति भाव स तद्योक्तो बाहू, जीवयतीति जीवयन्निव मार्सिति
शेष, लदिरहृत्तद्विक्रमव्यपेतप्राणं हि मा पुनरुच्छासुर्यान्नैवत्यथ, मम उज्जीवन

[तथा कारयन् सानन्दम् ।] प्रिये । किमेतत् (ब) ?—
विनिश्चेतुं शक्यो न सुखमिति वा दुःखास्ति वा
प्रमोहो निद्रा वा किमु विषाविसर्पः किमु मदः ।

एतन्ते अथ बाहुरिति भावः, अधिकच्छ कच्छे [विभक्त्यष्टेऽप्ययीभावः ।] अर्थात्—
व्याप्यतामित्यर्थः, इत्यतु भवनात्म्यविषययोगसक्तमदृश्यमाश्रीतलकुरु इति भावः ।
रूपालसिद्धिकामलमञ्जीवनसञ्जीवनस्वबाहू मम कच्छे वधान, अन्यथा त्वद्विरहे
क्षणमपि न जीवेद्यमित्याशयः । [अत्र भयशमस्त्रेदादयः सात्त्विकभावाः, तथा हि
भीजराम्, —

“विप्रलम्भेऽभियोगायै सम्भीगे साध्वसादिभिः ।

मिथः परीक्षया प्रेम्णैर्निर्दिष्टात्मा परीक्ष्य ॥

वासञ्चित्तघमत्कार आकस्मिकभयादिभिः ।

निद्राव्यापारवैतुल्यमिन्द्रियाणां त्रमादिभिः ॥” इति ।

तथा हि वैदेह्या सुकीमलाङ्गलावस्थादीनि उद्दीपनविभावाः, निद्रास्वप्नजडत्वादयः
व्यभिचारिणः, तैः परिपुष्टं अत आलम्बनविभावभृताया सीताया समुत्पन्नं राघवस्य
रतिरूपशायिभावः सम्भोगव्यङ्ग्यरससुखपता लभते इति । अपि च चन्द्रकिरण-
स्य दृष्टवत्कान्तमणिहारधम्मस्य सीताभुजलतया धारणासम्भवात् तदीयविभ्रम-
नदृशद्विभ्रमसङ्गमयत वाही मणिहारादयः विस्वप्रतिविम्बवीधान् असम्भवहस्त-
मन्वस्वत्पयो निदर्शनालङ्कारः, जीवशक्तिविव्यक्त क्रियोत्प्रेक्षा, तदनयोः ससृष्टिः] ।
रघोऽन्ता इत्यम् — “रामराविह रघोऽन्ता लगौ” इति लक्षणात्, एकादशाक्षरपाद-
चन्द्रमां ६६६ तमप्रकारान्तर्भूतमित्यम् ॥ १४ ॥

(ब) शालीनतया सुधरा तथा सनाश्रेष्ठः स्वबाहौ असर्पिते स्वयमेव
सहजलज्जाजडहश सीता तथा कारयन्, तदीयकरं स्वासे उपस्थाप्येत्यर्थः । प्रिये ।
किनन्तम् ? कच्छे तव बाह्वुपस्थापनानन्तरं कथं हि ईदृशी मदीयावस्था जाता,
नाहं तामधुना निश्चेतुं शक्नोमीति भावः ।

अनुभूयमानमवस्थान्तरं कीदृशमजनि तदेव सविश्रमं विहणोति, विनिश्चेतुमिति ।
— एतदित्यनेन मवस्थामन्वयः । एतन्—सथोपभूयमानं त्वदङ्गसम्पर्शजनितम् अनि-
वृत्तनायकम् इत्यर्थः । वा चन्द्रा कथमेव त्रिबाह्वुमायह ? इदं सुखं चित्तं, तर्हि,
कुडिम् क- हि तद्विषयिका न भवति ? अत एव, दुःखमिति वा ।— किमियं
दृश्यभावमयी उक्त्वाः । तदात्वे कान्तोद्भासकत्वाद्वा अपरिहार्यां स्यात्, अत

तव स्पर्शं स्पर्शं मम हि परिस्मूढेन्द्रियगणो
विकारचैतन्य भ्रमयति च सम्मौल्यति च ॥ ३५ ॥

एवाह प्रमोहयेति, प्रमोहयैतन्यसम्मौलन वा, न चेद्वैव तदा किमिति उतस्वप्रायते ?
अत आह निद्रति ।—निद्रा स्वापी वा, स्वप्नसदृश किमेतदलौकिकमनुभवात्मि । ननु
जायदकस्यायां चैतन्यान्त्यमसम्भावित्वात् आह, प्रियेति ।—विषविसप, —विषप्रसार,
विषप्रवेगजन्य विसपाय्य रागविशया वा [रागवाचकविसर्पशब्दस्य ऋषदौचकारता
भवत्येव] । एवञ्चेत् तहि कथं हि तदुद्धूता व्यथा निरन्तरमात्मानं न विज्जाति ?
अत आह मट इति ।—मट, —मयीपयोगज आनन्दविशेषी वा, अन्यथा कुत
एतन्मनयाञ्छल्यम् ?—(“सम्मोहानन्दसम्भेदी मदी मयीपयोगज ” इति साहित्यदपणे
मदलक्षणत्वात्) । कथं पुनरेव भावविपर्ययं अजायत, इति विनिश्चेतुं निश्चेतुं न
शक्य । [अध्याहतेन“एष मदीयो भाव ” इत्यनेन“शक्य ” इति पदस्य अन्यथो षोड्य,
पुनिदेशोऽपि तत एव साधु] । त्वदीयसुकुमारारङ्गसञ्ज्ञेण समुच्छलत्सवातिशायि-
सुखसन्दीहपूरनिमग्नस्य मे लोकोत्तरानन्दमनुभवतामिन्द्रियाणां विवशता आश्रयता,
तेन हि विवेकोऽपि हर्षातिरेकात् व्यलुपत्, नातोऽह कौटुशी दग्गां गतवानिति
सम्यगवधारयितुं प्रकाशयितुं चालमस्मि इत्याशय । अशक्तौ हेतुमाह—तर्वेति । तव
स्पर्शं स्पर्शं प्रतिस्पर्शं त्वदीययावदङ्गस्पर्शेषु इत्यथ, परिस्मूढ —परित मूढ विषय-
यहणासमश्रयत्वात् सोऽमुपागत इत्यथ, स्वस्वविषयव्याहृत इति यावत्, इन्द्रियगणो
इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां गणं समूहं यस्मिन् स तथोक्तो विकार आन्तर्गवस्याविशेष,
मम चैतन्यं विवेकं भ्रमयति च—तिरीदधाति च, सम्मौल्यति च—प्रकाशयति च,
मम बुद्धिं कदाचित् भ्रान्ता कर्हिचिश्च प्रकाशिता आत्मविकार निश्चेत नेश इति
भाव । स्पर्शं स्पर्शं मम चैतन्यं चणात् प्रबोधमेव सुखसन्दीहसमाच्छादितं सदैव
तमसा परिस्मूढं, तत् कथमहं विनिश्चिनोमि किमवस्थोऽहमिति भाव ।
यहा—अथ परार्हं वाक्यस्य प्रथममन्वयं विधाय तदनु द्वितीयाहव्याख्या विधेया, ततय
इति—एव प्रकारं अथ प्रियास्पर्शजनितोऽपूर्वो विकार सुख वा दुःखमिति
वा निश्चेतुं न शक्य, सुखत्वेन वा दुःखत्वेन वा निर्णेतुं मया न शक्यते इत्यथ ।
[शक्य इत्यस्य विकार इत्यनेनान्यथात् साधु पुनिदेश । अथापि सम्भोगशङ्कारो रम ।
अथ पूर्वाहं सुखदं खायनुभवस्य अतिप्रियस्वप्रियतमाऽङ्गमस्पर्शेन सुखावमुग्धमानसस्य
रामस्य तात्त्विकतया प्रतिभासनात् प्रतिभोल्यितत्वाभावात् वितकसाव, न तु
सन्दीहालङ्कार । पराहं तु बोधतिरीधानजनक बोधविकाशजनकक्रियथी विरोध

सीता । (विहस्य ।) स्थिरप्रसादा तुल्ये, इदो दाणि किम-
वर ? (भ)

राम । स्नानस्य जीवकुसुमस्य विकाशनानि
सन्तर्पणानि सकलेन्द्रियमोहनानि ।

* स्थिरप्रसादा यूयम्, इत इदानीं किमपरम् ?

वशापाततो भासनात् प्रियास्पर्शनितविकारत्वेन च समाधानात् विरोधालङ्कार,
तथा विकारस्य स्पष्टहेतुकत्वात् काव्यलिङ्गञ्च, इत्येतयो सादृश्यम्] । शिखरिणी
वृत्तम् । लक्षणादिकलूक्तं प्राक् ॥ ३५ ॥

(भ) स्थिरिति ।—यूय, स्थिर अविचलित प्रसाद अस्मान् प्रति स्नेह
प्रीतिरिति यावत् येषां ते तयोक्ता अस्मात् अविषवादिप्रणयमभीष्टव इत्यथ
अस्मात् परम् इदानीं किम् अपरम् अन्यत् पत्यु स्थिरतरसौहार्दं विना इत्यथ
आशासननि स्तोषामित्वाशय । [अत्रापि सम्भोगशङ्कार रस] ।

अप तदानीं निभरप्रणयविवशमानसाया मधुरभाषिताया वैदेह्यासेतावानुगाग,
सद्य हि प्रसूति गत " तत्रप्रतिपादनमिद्रेण तद्वचसाममृतायमानत्वादिधर्म्यशतयोगित्व-
नुपपादयति स्नानस्येति ।—हे सुरीरुहाचि । विकसितशतपवायतनेत्रे । ["वहु-
त्रोही सक्थ्यक्षा स्वाङ्गात षच्" (५।५।१२९ पा०) इति षच्, "विह्वीरादिभ्यश्च"
(४।१।४१ पा०) इति डोष् ।] ते—तव एतानि सुवचनानि—सुभाषितानि [अत्र
सातावचनेष्वपि एतादृशसौभाग्य नानुभूतपूर्वामत्यपि मशब्देन व्यज्यते] स्नानस्य—
सासारिकसन्नापादिषुप्रतपनसरीचिचर्यावितसनाकृतससगात् ज्ञानिमापन्नस्य जीव-
कुसुमस्य—प्रसूतिवृत्तस्य जीव जीवनेमेव कुसुम तस्य सद्य पातिन इति यावत्,
विकाशनानि—प्रसूटनानि अतिमृदुमारुपापि हर्षस्यवत् जीवनप्रसूनस्य वृत्तभूत-
तथा सद्य एतन्निराधिकानि इत्याशय सन्तर्पणानि—दक्षिसाधनानि भीम्यान्तरा-
काशान्तरादिकानि इत्यथ, सकलानामिन्द्रियानां मोहनानि मोहकराणि स्वस्व-
वादारनिर्लोधीनि इत्यथ तथा कण्ठी अस्तानि अस्तवत् सुवचनानि सुधाधारा
निष्कवदपदान्दमन्दि, एमङ्गनानि—इहा हि अस्त दशन्त एव मनानां त्विति जन-
यति तदव ददपत्यान्त, चनाहृदपि त्वद्वचसा रसणीयत्वमिति भाव । मनस्य—दृग्-
रसं दिदृश्व चतसृषु समाग्नानि—रसस्य एषस्य अग्नानि स्थानानि यहा,—रसस्य
पुष्टस्य सुखं—आहाररसस्य इतरतरगतिरुपच, अयनानि आशयभूतानि इत्यर्थ, यहा,

एतानि ते सुवचनानि सरोरुहाक्षि ।

कर्णामृतानि मनमथ रमायनानि ॥ ३६ ॥

सीता । प्रियवद । ण्हि सविसह्य । (म) *

(इति शयनाथ समन्ततो निरुपयति । (घ))

* प्रियवद । ण्हि सविशव ।

—रसस्य वीर्यस्य अयनानि आधानानि आधिष्ठीरावसाटादिनाशकानि पुष्टिकारकाणि औषधानि इव “यञ्जराय्याधिविध्वंसि भेषज तद्रसायनम्” इति वैद्यकीकृते । उत्साहशक्तिप्रदानीत्यथ, (“रसो गन्धे रस स्वादे तिक्तादौ विषरागयो । गङ्गारादौ द्रवे वीर्ये देहधात्वुपास्टे ॥” इति विश्वकौषात्) । [यथा हि रसायनरसनेन सवपासेव रसानामास्वादजा तस्मिन् रूपमभ्यते तथैव त्वहचनशयण समकालं शब्दान्तरशयणजन्यसुखानामधिगम भवतीति वीध्यम् । अपि च यथा रसायनानां रसरूपत्वात् भीग्यत्वम् औषधस्वरूपत्वाच्च रोगविनिवर्त्तकत्व तथैव पुनरितीषा वचनानां गनीहारित्वं हितत्वञ्च व्यज्यते, इत्यवधातव्यम् । अथ जीवे कुसुमत्वा रीपाद्रूपकालङ्कार , कुसुमविकाशनत्वस्य तथेन्द्रियादिसन्तर्पणत्वादीनां ज्ञानकीवचनेषु प्रमाज्ञानविषयत्वेनाविद्यमानतथा आहाय्यज्ञानेन चाभेदप्रतीतेर्कालारूपकालङ्कारश्च, “सरोरुहाक्षि” इत्यौषधायमानेनोपमाङ्गलङ्कारेण मञ्ज्यते । केचित्तु—एकस्य ज्ञानकीवचनस्य विकाशनसन्तर्पणादिषु प्रभेदेनानेकधीर्ह्वाद्दुष्टेखालङ्कारमिच्छन्ति । “एतानि ते सुवचनानि” इति विग्रह्यपदोपादानेनैव वाक्याथस्य परिसमाप्तत्वात्, पुनश्च “कर्णामृतानि” इत्यादिना उपात्तत्वात् समाप्तपुनरागतत्वं दीप्त , स तु तृतीय चतुर्थपादयो वैपरीत्यपाठेन समाधेय] । इति । वसन्ततिलक वृक्षम् ॥ ३६ ॥

(म) अतौव अधुरभापित्वात् रामस्य प्रियवदति मन्पाधनम् । [प्रियपुत्रकात् वदने ख] । सावशाव —स्वपिष, निद्राविवशशरीरेदानामह महभोति भाव । सत्यामपि निद्राकातरताया सौजन्यात् प्रमातिशय्यात् च उभयत्वेन कथनमिति ज्ञेयम् ।

(य) शयनाथ—शयितु, [“तुमथाञ्च भाववचनात्” (२३।१५ पा०) इति चतुर्थे] । निरुपयति—शयनसामयौसगवधानं शयनयोग्यं स्थानमुपधानादिकञ्च अस्ति वा न वा इति अन्विष्यति ।

राम । अयि किमन्वेष्टव्यम् ॥—

आ विवाहसमयाद् गृहे वने शैशवे तदनु यौवने पुनः ।

स्वापहेतुरनुपाश्रितोऽन्यथा रामबाहुरुपधानमेष ते ॥ ३७ ॥

सौता । [निद्रा नाटयन्ती ।] अत्य एदं अज्जउत्त ! अत्य

एद । = (र) । [इति खपिति ।]

० अस्वेतत् आद्यपुत्र । असत्यतत् ।

इदानीं शयनसुयोग्यमुपकरणमुपधानं दर्शयति, आ विवाहेति ।—विवाहसमयात्
आ—विवाहकालमारभ्य, विवाहकालात् परमित्यर्थ, [“आङ् मर्यादावचने”
(१।४।८८ पा०) इति सूत्रेण कनकप्रवचनोपतया “पञ्चम्याङ्परिमि” (२।३।१० पा०)
इति सूत्रेण पञ्चमी ।] देशावच्छेदेन गृहे तदनु वने च, पुनः कालावच्छेदेनापि
शैशवे तदनु यौवने च, स्वापहेतु, —निद्रालम्बनं शयनोपकरणमित्यर्थं, (गृहे
शैशवे यौवने च स्वापहेतु, वने पुनः यौवने स्वापहेतु, न तु ययारुख्यमन्वय,) अत्र
केवलं तर्षणं अधिकारं नान्यथा इत्याह, अन्यथा—त्वङ्निद्रया स्त्रिया, अनुपाश्रित,
—अनालम्बित, स्वापहेतुतया स्वयन्तरसङ्गमन्य इत्यर्थ, यद्यपि “जुष्ट परमनारीणां
भुजैः परमसुन्दरैः” इत्युक्तमस्ति, ततः तु “न रान परदारान् वै चक्षुर्भ्यामपि
पश्यति” इत्याद्युक्ते चिटीसंवाहनाभिप्रायकमिति ज्ञेयम् । [“महाङ्गु” इत्यनुक्ता
“रामबाहु” इति कथनं प्रसिद्धियोजनाय, “उपधाय भुजं तस्य”—इत्यादि
वचनान् एकपदोन्नतधरत्वमस्यावेदयति इति बोध्यम्] । एष रामबाहुस्ते—तव
उपधानं—श्रीपादानम् (“उपधानं तूपवर्ह” इत्यमरः) अधुनाऽपि तदस्ति, किम्
अनालम्बितेति भावः । [अत्र रामबाहौ तादात्म्येनीपाधानत्वारोपात् शयनोप-
दमित्त्वप्रतीत्यै परिणामालङ्कारः, तस्य च “अन्यथा अनुपाश्रित” इति पदेन
अधिकारवर्धनमिति] । रघोऽहता हतम् ।—“रात् परैर्नरैर्लगै रघोऽहता” इति
अपदान् । (६६६तमप्रकारान्तर्गतमिदम् ॥ ३७ ॥

(र) अस्तीति ।—आद्यपुत्र । एतत् तव बाहुरुपन् उपधानम् अस्ति ।
। एतत् संवादिशब्दानां पर्यायेण लक्ष्यविषयलिङ्गभाक्त्वन” इति नयेन लौकिकमिति
भावः] । इत्युक्ता उपधानीत्यर्थे खपिति इत्यर्थः । अत्र प्रसादनायन् “अस्वेतत्”
इति पुनरुक्तिरिति नातः कथितपदत्वदोषगृहा, “कथितस्य पदं पुनः र र र अत्र
इत्यादि संवादिने” इत्युक्ते ।

राम । कथं प्रियवचना वक्षसि प्रसूतैव ? [निर्धर्षं सञ्चेहन् ।](ल) —
 इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्त्तिर्नयनयोः
 असावस्या स्पर्शा वपुषि बहुलक्ष्मन्दनरसः ।
 अथ कण्ठे बाहुः शिशिरमसृणो मौक्तिकमरः
 किमस्या न प्रेयो ? यद्वि परमसह्यस्तु विरहः ॥ ३८ ॥

(ल) कथमिति ।—प्रिय वचनं यस्या सा प्रियवचना [“वा प्रियस्य” इति वार्त्तिकराज्ञानेन पक्षे वचनप्रियेति रूपम्] मधुरभाषिणी, वक्षसि—उरसि, कथं—किं, प्रसूतैव—निद्रिताऽभूत् ? परस्परं समाश्रित्य करमुपधाय च शयितयोस्तयो वक्षसम्पत्कात् रामवक्षसि सीताया शयनं तु “दन्तच्छेद्यं नखच्छेद्यमन्यद् व्रीडाकरञ्च शतम् । शयनाधरपानादि नगराद्यवरीधनम् ॥ स्नानानुलपने चैभिर् वजितम् —” इति दर्पणोक्ताङ्गदीपनिरूपणे व्रीडाजनकशयननिर्घधात् अत्र तदभावाच्च न विरुध्यते इति बोद्धव्यम् । सह—सादरं सकरुणञ्चैत्यर्थ, निवर्णं—सीतामुखं निरीक्ष्य, आहिति शेषः ।

न केवलमियं प्रियवचना, अपि तु मनःनिखिलाथहतुभृता सौभाग्यलक्ष्मीमिति चेति विशिष्य विवृणोति, इति मिति ।—(अत्र “मम” इति अध्याहाय्येण पदेन सर्वत्र अन्वयः काव्यः) । इयं—सीता, गेहं—गृहं, (“गृहं गेहीदवसितम्” इत्यमरः) तस्मिन्, लक्ष्मी,—श्री, गृहसौभाग्यविधायनी अधिदेवतेत्यर्थः । तथा नयनयोः,—नेत्रयोः अमृतवर्त्ति, —अमृतानन्दान्दिनी अञ्जनशलाका, त्वदशनं दृश्या चराचरमिदं शून्यं प्रत्यक्षीकुर्वत नेवरीगणं रुग्णस्यैव मे त्वमालीकेनैव अमृतवत् नयनानन्ददायिनीत्यर्थः । किमेतावत्प्रत्यन्तानुधावनेन ? एतद्विधं यत्किञ्चिदपि मे सुखातिरेकजनने पर्याप्तमित्याह, असावस्या इति । —असौ—अनुभयमान, अस्या,—प्रियाया, स्पर्शा, वपुषि—गात्रे, बहुल, —मधुर, चन्दनरसः—मलयजससैकवत् विरहतापतप्तस्य मे निरतिशयं शरीरस्य मनसश्च स्निग्धताया निवृत्तेः कारणम् । अथ—कण्ठे अर्पित इति शेषः, अस्या बाहुः,—करः, शिशिरं शीतलं मसृणो लज्ज्वलं मौक्तिकमरः,—मुक्ता नाला इव सुखस्पर्शा, कामलत्वात् सुखशीतलत्वाच्च मौक्तिकसदृशिव शरीरमन्तपणं मानसासीदकरं [मौक्तिकविशेषणकम्पधारयान् सीताशरीरस्य समौज्ज्वल्यं निरतिशयविरहानलप्रशमनञ्च व्यज्यते, तेनासौ ग्रामा मुग्धा च ज्ञेया] । अस्या,—

प्रतीहारौ । [प्रविश्य ।] देव । उवस्यिदो । ॥ (व)

० देव । उपस्थित ।

सोताया सखन्वि कि वस्तु न प्रिय, —अतिप्रीतिकरम् ० यदि—किन्तु पर—केवलम् असह्य, —सौदमशक्य विरह, —विद्योग न स्यात् तर्हि, सख्यनित्तन्तनात् परम सहात् त्वदिप्रयोगादितरत् सर्वमेव त्वत्सङ्गत लोकातिशायिहर्षजनक भवेत् नास्ति तत्र सशयलश इति तात्पर्यम् । [अस्मिन् श्लोके आभिसानिकी रति, इति कण्ठाभरणम् । अतः सीताया लज्जोत्पन्नवर्त्तित्वयो अमेदारोपात् निरङ्ग रूपकम्, तथा ततस्पर्शं चन्दनरसत्वारीपात् अपर रूपकम्, एव तद्गुर्ज मौक्तिकसरत्वारीपात् निरङ्ग रूपकम्, अपि च एकस्या एव सीताया गृहनेत्रत्व-विपयभेदात् अनेकधीहोत्रात् उद्देश्यं, चतुथपादे च विरहस्य असहनीयत्वेऽपि यद्यद्यथालात् आह्वानं सहनत्वारीपेण सीताया सर्वविधप्रियत्वासखन्वेऽपि सम्भावनया तत्सखन्वीक्री अतिशयोक्तिश्च । एषामलङ्काराणां सजातीयविलातीयरूप सङ्करः] । शिखरिणी हस्तम् ॥ ३८ ॥

(व) प्रतिहारौति ।—प्रतिहारी शृङ्गान्तरिक्षिका काचित् वेदवती नारी, तथा हि,—“सन्धिविग्रहसखह नानाकाप्यसमुत्पत्तम् । निवेदयति या कार्यं प्रतीहारी तु सा स्मृता ॥ ” इति तल्लक्षणम् । प्रविश्य—राघवभवनमिति शेष, आह्वेत्त्व्याह्वार्यम् । किमिति तद्विचिन्तते,—देव—राजन्, उपस्थित,—आगत एव, कीड्यमागत इत्या-काहायाम् उत्तरम्—“देवस्य आसन्नपरिचारकी दूत” इत्युपरिष्ठात् व्यक्तीभवि-यति । [एतद्धि भाविविरहस्य समासत्रतामूचनाय उपन्यस्तम् । सीताविवासरुप प्रस्तुतसद्गालनार्थोपत्तेपक्षमेतत् तृतीय पताकास्थानमवधेयम् । तथा हि,—“इयं नैतं लज्जा” इति श्लोकस्य चतुथपादान्ते “परमसहायु विरह” इत्युक्तं राघवेण, तत् प्रतिराष्या श्लोक “देव उपस्थित” इति, एतेन सीताविरह भवन्तम् अचिरादेव उपस्थास्यति इति अश्रुत्वायम् अर्थोपत्तेपक वस्तु, विज्ञापनियप्रामिसहितं सदेवाव प्रदुष्टरोदितमस्मितम् । तथा श्लोकं दर्पणे—“अर्थोपत्तेपक यन् लोचं सविनयं नवेत् । शिष्टप्रत्यक्षरपितं तृतीयमिदमुच्यते ॥ ” इति । एवमेव वेणुम्, तथा हि,—“योऽहं,—“पदात्मैव करमोरु । नमोरुधुग्मम्” इति तत् प्रविश्य कञ्चुकी आह —‘देव’ भद्रं नाम्नेन” इत्यादि, अपि च सुदारावस यथा, घायक्य,—“अपि एव दुराका रावस्य गृह्यते ।” निहा—“एव नहीदी” । अलङ्कार—राघव,—

राम । अयि । क. ?

प्रती । आसन्नपरिचारत्रो देवस्स दुमुंखो । * (श)

राम । [स्वगतम् ।] शुद्धान्तचारी दुमुंख, स मया पौरजान-
पदान् अपसर्पितुं प्रयुक्त. । (प) [प्रकाशम् ।] आगच्छतु ।

[प्रतीहारी निष्क्रान्ता ।]

दुमुंख । [प्रविश्य स्वगतम् ।] हा कथ सीटादेईए ईच्छस

* आसन्नपरिचारको देवस्य दुमुंख ।

“तदपि नाम दुरात्मा चाणक्यवटु” इति, उपसृत्य दौवारिक —“जेदु जेदु” । पुनश्च राक्षस,—“अतिसन्धातु शक्य स्यात्,” दौवारिक —“अमञ्जी” इत्यादिना अव्यक्तायस्य, राक्षसवशीकरणरूपस्य चाणक्यविजयस्य च तथा वेण्या दुष्योधनस्योक्त भङ्गरूपस्य, प्रसृतस्य सूचनात् तृतीय पताकास्थानमेव सुधीभि मृग्यम् । धनिकसन्ते तु—उत्तरचरितमेतत् गण्डनामक प्रस्तावनाऽङ्गं वेदितव्यम् । प्रसृतस्य सीताविशसनस्य सम्बद्धतया विरहस्य सहसाऽभिधानात् । एतद्धि प्रस्तावनाऽङ्गं भूततयाऽभिहित मूलकता धनञ्जयेन, तथा हि,—“गण्ड प्रसृतसन्वन्धि भिन्नार्थं सहसोदितम्” इति] ।

(श) आसन्नो निकटस्थ सन् परिचरति सेवते इति आसन्नपरिचारक , य सदा सन्निधौ स्थित्वा उपसेवते तथाभूत मृत्य इत्यर्थ । अस्य चरस्य भद्रनामधेयत्वेऽपि सीताऽपवादरूपदुर्वचनस्याभिधानात् दुमुंख इति सज्ञा लोकपरम्परया आगतीति ज्ञेयम् , कविना च तदाख्यया आख्यापितोऽसौ । तथा च रघौ कालिदास,—
“पप्रच्छ भद्रं विजितारिभद्र ” इति ।

(प) शुद्धान्ते अन्तपुरे परितः निर्विशङ्कं चरतीति । अतीव विद्यमान इत्यर्थः । (“क्यागार भुजुजामन्त पुरं स्यादवरोधनम् । शुद्धान्त्यावरोधय” इत्यमरः) । पुरे निवसन्तीति पौरा, जनपदे भवा जानपदा [पौराय जानपदाशेति इन्द्र] नागरिकान् जनपदवासिनं वैशिष्टिकाशेत्यर्थः । अपसर्पितु—गूढचरितु, चररूपेण प्रच्छन्नो भूत्वा तेषां मनोगतभाव परीक्षितुम्, अप पृष्ठत प्रच्छन्नमित्यर्थं सर्पतीति अपसर्प, —गूढचर । [“उपसर्पितुम्” इति पाठान्तरम्] ।

अचिन्ताञ्ज जणाववादं देवस्य कथयिष्यसि ? अहवा णिओओ
 क्वु ईद्वसो मन्दभाअसस । * (स)

सीता । [उत्स्रप्रायते] हा अञ्जउत्त । कहि सि ? † (ह)

राम । अये । सैवेय रणरणकदायिनी चित्रदर्शनादु विरह-
 भावना देव्या. स्वप्नोद्देग करोति । [सचेष्टमङ्गमन्या परामृशन् ।] (क)—

* हा कथ सीतादेव्या ईद्वशमचिन्तनीय जनापवाद देवस्य कथयिष्यामि ?
 कथवा निधोग खलु ईद्वशो मन्दभागस्य ?

† हा आर्यपुत्र । कुत्र असि ?

(स) हा कथमित्यादि।—हा इति शोकस्त्वकमव्ययम् । तादृशपरीवादस्य
 कथयिष्यमाणत्वात् शोक । ईद्वशम्—एवविधमरुनुदमित्यर्थ । अचिन्तनीय—
 कदापि मनसा चिन्तयितुमशक्यम्, अतर्कितीपपन्नमिति यावत् । सीतादेव्या, —
 जनकतनयासम्बन्धिनमित्यर्थ । जनापवाद—लीकापवादम् । देवस्य—रामभद्रस्य
 [सम्बन्धविवक्षया षष्ठी] । मन्द अल्प भाग भाग्य यस्य तथाविधस्य, दुर्भग-
 स्येत्यर्थ । ईद्वश, —एवविध, “निखिललोकमानसाभिप्राय विदित्वा यथायथ
 मदन्तिके उपवर्णय” इत्येवरूप, निधोग, —प्रभो आदेश खलु । साम्प्रतमायहवता
 प्रमुणा अशीतिकरे सञ्जनालीकापवादप्रकाशकरणरूपे कार्ये नियोजनात् आत्मन,
 अतिमहत दीभाग्यमावेदितमित्यवधयत् ।

(ह) उत्स्रप्रायते इति ।—उद्धृत विलापादिप्रयोजक स्वप्न निद्रावस्थाया
 विलापादि यस्या, यथा—उद्देजक रूप यस्या सा, सा इव आचरति इति
 उत्स्रप्रायते, [कश्चु षड् सनीपथ” (३।३।११ पा०) इति सूत्रेण उपमानभूतात्
 षड् लिटि रपम् । यथा—अनुतस्वप्ना उत्स्रप्रा भवति इति चूर्णे भृशादित्वात्
 षड् लिटि रप बोध्यम्] । हा आर्यपुत्र ।—स्वामिन् । कुत्र असि—इदानीं क
 रता मसि, इति भविष्यद्दिग्दर्शनवेदक स्वप्नप्रकार अवधेय ।—“स्वप्ने निद्रासुपेतस्य
 विषयान्भवन् व । कौपावेगो यत्नानि मुखदुःखादिकारक ॥” इति दर्पणे
 २६ उच्यते ।

(क) अये इत्यादि ।—रणणकदायिनी—देव्या उत्कलिकाकुलता विदधती
 रणदरिद्राभकारिणी इत्येव । विरहस्य भविष्यत् विप्रयोगस्य भावना निप्रताड-

अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगुणं सर्वास्त्रवस्थासु यद्
विश्रामो हृदयस्य यत्र जरसा यस्मिन्नहार्यो रसः ।

ध्यानरूपानुभवजनितं श्रुतिजनकं उद्बोधकसमवहितसम्कारविशेषं, चित्रदर्शनात्
अग्रभाष्यादिनिदानभूतायां सूपणवाया आसन्नव्यभवलीक्य जायमाना इत्यथ, दृश्या
सीतायां स्वप्रादेगे स्वप्न अपि उत्कण्ठां तज्जनितविलापादिकञ्च करोति—समुत्पाद
यतीत्यथ । सङ्ग्रह—सप्रणय सायहमित्यथ, अस्या वैदेह्या अङ्ग—प्रतीक,
परामृशन्—स्वहस्तेन सदयमुपसेवमान इत्यथ, सीताया अङ्गे स्व हस्त सन्निवेशय
त्रिति यावत् । [केचिद्वाङ्मपटमुदरपरमभिधाय वक्ष्यमाणश्रीकन्यापत्यायकत्व
कल्पयन्ति, तदसत्, तथात्वे “उदरमस्या परामृशन्” इत्येव वक्तव्यत्वात्, न च “मयं
वाढौ ज्ञातं करतलपरामर्शकलया द्विधा गर्भयन्ति” इति वक्ष्यमाणोक्तेरसङ्गत
तयाऽङ्गपटस्योदरपरत्वं कवेरभिमतमिति वाच्यम्, “सहजलज्जाजडदृश” इत्यत्र
सीताया जागरणप्रतीते उत्स्रप्रायमानत्वविरोधादित्यवधेयम्] ।

अथ चिरविरहविह्वलाया निश्चयपरिदेवनाविषममानसाया मदेकजीविताया
कातराख्या प्रियाया वनवासे ण्वमेव कियन्ति सकरुणरूढितानि आसन्नित्यनुध्यायन्
सन्नेहहस्तावमर्षं तदीयमङ्गजातं, स्वीयानुपमसौभाग्यमित्याशंसन् तादृश्याय स्थिता
गुणोपवर्णनं विलप्य बहुधाऽऽपुना तस्या दुःखसन्तापादौन् स्मार स्मारम् अनुशीलति,
अद्वैतमिति ।—यत्र प्रेम—अहेतुकी अनुगति, अथवा सप्तविधसम्भोगान्तर्गतविच्छेदा
ऽसङ्घनरूपावस्थाविशेष, तथा च—“प्रेमाऽभिलाषो रागश्च स्नेह प्रेम रतिस्त्वया ।
ग्रङ्गारञ्जति सम्भोग सतावस्थ प्रकीर्त्तित ॥” इति । तस्यार्थो यथा रसरत्नाकरं—
“प्रेमा दिदृक्षा रम्येषु तस्मिन्नाऽप्यभिलाषक । रागस्तत्सङ्गबुद्धि स्यात् स्नेहस्त
प्रवर्णक्रिया ॥ तद्विद्योगासह प्रेम रतिस्तत्सहवर्षनम् । ग्रङ्गारस्तत्सम क्रीडा सम्भोग
सप्तधा क्रम ॥” इति । [“भद्र तस्य सुमानुषस्य” इति पाठे तु—यत् गुणवद्वाप्या
रूपमनिर्वचनीय वस्तु] । सुखदुःखयो, पत्युर्गति श्रेय, द्विधा इत द्वैतं भिन्न
मित्यथ, तस्य भाव द्वैतं भिन्नभाव तन्नास्ति यस्य तत् अद्वैतम्—एकरूप समान,
पत्या सम समसुखदुःखभागित्यथ, यत्र सर्वासु अवस्थासु दशाविषय्येषु सर्वेषु
दुःखेषु चत्यथ, अनुगुणम्—अनुकूलं, न च सुखेषु अनुकूलं दुःखेषु च प्रतिकूलमिति
भाव, यत्र—यस्मिन् हृदयस्य—विषयार्जनपरिरक्षणविनष्टनादिदुःखसन्तप्रस्येत्थ,
विश्राम,—जीवितालम्बनभूतं, यदेव हि एकमवलम्ब्य संसारसुखभोगीकधीभाषुप

कालिनावरणात्ययात् परिणते यत् स्नेहसारे स्थितम्
भद्र प्रेम सुमानुषस्य कथमप्येकं हि तत् प्राप्यते ॥ ३८ ॥

हतमपि वैक्लव्यदीलाचल हृदय स्थैर्यमापद्यते, विषयजशोकसन्तप्त मन सदैव यत् लम्बा भ्रश ह्यति इति भाव , [“विश्राम ” इति पदन्तु अपाणिनीयम् , घञि “नादाक्षोपदेशस्य” (७।३।३४ पा०) इति सूत्रेण वृद्धिनिषेधात्, किन्तु, यन एव याम इति “प्रशादिभ्यश्च” (५।४।३८ पा०) इति सूत्रेण अणि कषञित् योज्यम् इति केचित्, केचित् तु अदन्तचुरादे श्रामधातो रूपमिति आषचते समादधति च, परन्तु वीपदेवाचार्यमते “जनवध ” इत्यादिभूते “अम-ग्रम विश्रमन्तु वा” इति ङ्रस्वस्य वैकल्पिकविधानदर्शनात् श्रमधातो, घञि विश्रम विश्राम इति रूपदय भवतीति भाव्यम्] । यस्मिन् रस,—अनुराग रतिरूप इत्यर्थ, (“रसो गन्धे रस स्वादे तिक्तादौ विषरागयो ” इति विश्व ।) जरसा—वाहकेन, अहाय्य,—हर्तुमशक्यं, कूट इव अविकृतं सन्, य सदैवास्ति इत्यर्थ, वाहके हि प्रायश सर्वा एव हृत्तय प्रतिहता भवन्ति, सतीषु भार्यासु सुगभीरोऽकपटय अनुराग पुन न नश्यतीति भाव । तत्र तस्य अक्षयिमत्वादस्वार्थकत्वाच्च वदसि इव विपुला प्रीति नितरा निर्भरमभिवर्द्धते इत्याशय । तथा कालिन—कियता नमयेन जनसमीपे नियतपरिचयविस्तारेणेत्यर्थ, आवरणस्य हृदावरणरूपप्रति-दम्बकत्वात् लज्जादे अत्ययादपगमात्, यथा—“आ वरणात्ययात्” इति पदद्वयम् । तत्र वरण विवाह, अत्यय निधनं, तत आ, तत्कालपर्यन्तावस्थाधिना, विवाह कालात् प्रवृत्ति करण यावत् स्थितवता, सुदीर्घेण कालेन, परिणते—परिपाक मुपेयुषि, स्नेह एव सार. स्थिराश यव (“सारो बलि स्थिराशे च न्याये क्लीव वरे तिपु’ इत्यनर) तस्मिन्, स्नेहस्थीतृकृष्टांशे, प्रगाढे अनुरागे इति भाव, यत् स्थित, यदकपटप्रणयत्प फल सारमततया, असारव्यपगमात्, निश्चल सदैव वर्त्तते इत्यर्थ यथा हि दुग्धादेर्जलाशयपगमात् परिणते घनीभते हि स्नेहसारे नदगीत नागादिभ्यः स्वात् तद्वद्व्यासदीचादेरपगमात् पर परिणतस्नेहसारे रूपान्तरितं प्रेमरस यद वन् अविचलितं सत स्थितमित्यर्थ, सुमानुषस्य शीभनस्य नरस्य प्रियात्पत्य वा एकम परिचिन्नं तत्—मन कल्पित निष्पत्नूहमित्यर्थ, केवल प्रणय-रूपमिति दावत भद्र—नङ्गलम, असलप्रेमन्त (‘अ येयस शिव भद्र कल्याण नङ्गल उमन्’ इत्यनर) इत्यनपि—इदमपि—इदमिदमि महता वीरिण काकतालीय-

न्यायेन वा प्राप्यते । अपि अशक्यसम्भावनायां, हि नियये । निटोपस्य परस परिपूतस्यापि सुमानुषस्य निष्पृच्छुद्गुभसदृष्टनमतीव दुर्घटम् । यत क्वचित् कस्यचिज्जनस्य जाया जन्मान्तरीणमहातप फलभता निरर्वाक्किन्नानन्दविधाप्रिनी भवति, स्वयञ्च निरतिगय सुखमुपभुङ्क्ते, आवयोस्त तत दूरापाप्तमेव यत सीतादेवी जननात् प्रभृति एव सुखलशमपि नान्भुङ्क्त, इत्येतदेव, आस्ता तावत मदीया कथा न भृश व्यथाकरमिति हृदयम् । दुर्लभ खलु दम्पत्यो तथाविध प्रेम प्रायश इति तु सङ्केप । सुदृक्त कविना,—“अवाप्यते वा कथमन्यथा इय तथाविध प्रेम पतिश्च तादृश ।” इति ।

अन्यथाऽपि व्याख्यायते,—तथा हि, यत प्रेम दाम्पत्य सवाम अवस्थासु जायत स्वप्नसुप्तिप्रभृतिषु वै अनुभूयमाने सुखदुःखे तयो अर्हैतन् अभिन्न सदेवानुगुणम् अनुगतम्, अभिन्नतया सुखदुःखयोरापादकमिति यावत । यत च दाम्पत्यप्रेम्णि हृदयस्य सदुपदेशविशीधितस्य परिपूतस्य इत्यर्थं, विश्राम श्रमहरसुखसमुदायानुभव, यस्मिन् दाम्पत्ये प्रेम्णि च रस सृष्टारूप रतिश्च वा जरसा जरया च अहाय्य हर्तुमशक्य । अथवा यस्मिन् दाम्पत्ये सति रस आह्लाद जरसाऽपि अहाय्य हर्त न शक्यते, आ वरणात्ययात्, [वरण विवाह अत्यय देहपातयेति समाहार] विवाहात् प्रभृति निधन यावत वर्त्तमानेन कालेन सुदीर्घाखण्डकालेन परिणते उप चय गते प्रेमसारे सारभूते प्रेम्णि स्थितम्, अविनश्यर सदिव परं कीटिमासाय विवृद्धि गतमिति यावत, सुमानुषस्य दाम्पत्यस्य [“समानुष तु दाम्पत्यम्” इत्यभि धानात् इति प्राञ्च, अन्ये तु प्रकरणात् तच्छब्देन दाम्पत्ये लब्धे शीभन मानुषो येन इति विग्रहेण मनुष्यत्वाधायकम् इत्यर्थो लभ्यते, इति वदन्ति, सुमानुषस्य सीजन्यस्य इत्यपि केचित् व्याचक्षते । वस्तुतस्तु, सुमानुषमादसुलभस्येत्यथ, फल यलात् अत्र दाम्पत्यस्येति ।] कथमपि सर्वप्रकारेणापि तत् प्रसिद्धमेक सुख्य भद्र चेम प्रेम प्राप्यते प्रार्थ्यते, अभिलष्यते इति यावत् । अनशशङ्कीनि वस्तुनिवहृदयानि इति न्यायादिति भाव । यतो हि सुमानुषस्य भद्रं सर्वतोभावेनाकाङ्क्षणीयम् अभत इति पूर्वोक्तान्वय इति । (अत्र नायक अनुकूल एकनायिकश्च) ।

[अत्र प्रसूताया सीताया इति वक्तव्ये “समानुषस्य” इति कथनात् अप्रसूत प्रशसा अलङ्कार, स च, चतुर्थपादं प्रति हेतुत्वेनीपेताना पादवयाणा वाक्यमताना निष्पादकत्वात् समुद्भूतेन काव्यलिङ्गेन सङ्गोच्यते] । शार्दूलविक्रीडित वचम् ।— “मूर्त्याश्चैमसजसता सगुरव शार्दूलविक्रीडितम्” इति लक्षणात् । एकीनविशत्यन्तर पादच्छन्दसां १४६३३०तमप्रस्तारान्तर्गत वृत्तमिदम् ॥ ३६ ॥

दुमुंख । [उपसृय ।] जअदि जअदि देअी । †

राम । ब्रूहि यदुपलब्धम् । (ख)

दुमुंख । उच्यत्युअन्ति देअ पौरजाणवदा,—विसुमरिदा
अह्ने महाराअ-दसरहस्य रामदेएण ति । † (ग)

राम । अर्थवाद एष . दोषन्तु मे कच्चित् कथय, येन स
प्रतिविधीयते । (घ)

दुमुंख । [सात्तम् ।] सुणादु देअी । ‡ [कणे एवमेवम्] । (ङ)

० जयति जयति देव ।

+ उपस्तुवन्ति देव पौरजानपदा विष्कारिता वय महाराज दशरथस्य
रामदेवेनेति ।

‡ ग्रणीतु देव ।

(ख) ब्रूहीति ।—ब्रूहि—कथय, यत् उपलब्ध—प्राप्त—ज्ञातमिति यावत् ।

(ग) उपस्तुवन्तीति ।—उपस्तुवन्ति—सर्वतो गायन्ति, महाराजस्य रामस्य शासन-
गुणमहिम्ना वय महाराजे दशरथेऽपि मन्द्रीकस्या जाता इति अनिशमेवादिदयन्ति
इत्यर्थः । गुणाधिकस्य द्रव्यस्य लाभे, अपरुष्टस्य विष्मृति स्थाभाविकी । अतः,—
“फलैर्न सहकारस्य पुण्योद्गम इव प्रजा ” इति सुहृक्त कविना । [महाराजदशरथ
येति ।—“बधीगन्धददेषा कमणि” (२१५२ पा०) इति स्वयेण कर्मणि षष्ठी] ।
रामदेवेन—देवत्वप्रभावशालिना रामदेवेत्यर्थः ।

(घ) अर्थवाद इति ।—कस्यचिदर्थस्य निन्दाया स्तुतेर्वा यो वाद सौऽर्थवाद ।
यदाह नीमांसका,—“गुणवादो विरोधे स्यादनुवादोऽवधारिते । भूताद्यवादसहाना-
ददशादस्मिन्ना मतः ॥” इति । अथ तु स्तुत्यवाद गुणकथनमित्यर्थः, प्रशंसा
इति यावत् । (“अर्थवाद प्रशंसा च स्तोत्रमीडा स्तुतिर्नृति ” इति हलायुधः) ।
एष — भवदुःखरूपः । प्रतिविधीयते—प्रतिक्रियते । अस्माकमर्थो गुणवादस्तु न
करणी— यतो हि वय दोषाणा मस्युल्लेखं निहन्तार इत्याशयः ।

(ङ) नास्तमिति ।—नास्—सकल एवापस्तुवन्त्येत्यर्थः । ग्रणीतु देव,—महाराज
वाक्येऽयत्, चि तत ए तदेव कविरभिधत्ते,—“कणे एवमेवम्” इति, [“एव विष”
इति पाठे तु दृष्टव्येतिनेतदर्थ इति विभाज्यम्] यतो हि महतामपवादस्त्वयस्य
एवो न करत्तेः, एष शब्दोति तस्यापि पापभाक्त्वया यीतुनद्योग्यत्वेन कणे “एव

राम । अहह । तीव्रसवेगी वाग्वज्र' । (च) [इति मूर्च्छति ।]
दुर्मुख । आम्ससदु देवो । ५

१) आश्रयितुं देव ।

मिव" इत्युक्तम् । तथा हि प्राञ्च,—“अथस्तेकेन विज्ञेय पयाज्जात्वा प्रसङ्गत ।
कर्णे एवमिवेत्युक्ता काश्यवस्त्रे प्रयुज्यते ॥” इति । राममदृश्यतिमवित्रे स्वमुद्र
मथ्याप्य जना किल कणाकर्णिकतथा एवमभिटधति,—अस्माकमधिगात्र एव
स्त्रेण यत् दशानोदवसितनिवासदृषितामपि सीता निर्विशङ्कमनुक्तेने सर्वयवा
न्याय्य कापुरुषोचित दुष्करनेर्वेतत् किल, यतो हि अस्माकमपि स्त्रीषु नियतनेत्र
एतदापतिष्यति, राज्ञामप्येतदनुमतत्वेन तदप्यस्माभिर्निन्वाध सन्निष्यते, इत्यपसर्पो
दुर्मुख राघवाय निभृतमभिदधे । तथा हि, रामायणे, विपश्चागे सगे उत्तर-
काण्डम्—

“कौटुश हृदये तस्य सीतासम्भोगज मग्नम् ।
अङ्गमारोप्य तु पुरा रावणेन बलाडताम् ॥
लङ्कामपि पुरीं नीतामशीकवनिगा गताम् ।
रक्षसां वशमापन्ना कथं रामो न कुम्भति ॥
अस्माकमपि दारेषु सहनीयं भविष्यति ।
यथा हि कुरुते राज्ञा प्रजा तमनुवर्त्तते ॥
एवं बहुविधा वाचो वदन्ति पुरवासिन ।
नगरेषु च सर्वेषु राजन् । जनपटेषु च ॥” इति ।

(च) अहह इति ।—दुर्विषहवेदनासहितशोकमूचकमेतदव्यग्रम् । तीव्रसवेग,
—तीव्र भौषण सम्मभिदित्यर्थ, सवेग पतनकालसमुत्पन्न असहनीयाभिघात
यस्य तथाविध, वाग्वज्र,—वाग् नौचाना सदसद्विचाररहिताना वा वचन वज्र
दम्भोलिखिषु दुखातिदु खदाप्रिका खलु, सीताया साधुचरिते यत् ते एवमन्याय्य
माशंसन्ते, अतस्तेषां वचांसि शतकोटिग्वि न मानम शतधा दारप्रन्तीति भाव ।
[अत्र रूपकालङ्कार । “ज्ञादिनी वज्रमस्त्री स्यात् कुलिश भिदर पवि ” इत्यमर-
वाक्यव्याख्याने “वज्रम् अस्त्री स्यात्” इति केचित् अनुग्रन्ति, केचित् तु “विकर्णो
दयधारण्य कुलिशी सम वचसि” इति भट्टौ कुलिशशब्दस्य पुलिङ्गतां दृष्ट्वा
‘ज्ञादिनी वज्रम्,’ “अस्त्री स्यात् कुलिशम्” इत्यन्वय कुर्वन्ति । तदत्र वज्रशब्दस्य
पुलिङ्गता कथं सङ्गच्छते ?—इति प्रश्ने—“वज्रोऽस्त्री हीरके पवी” इति नानार्थे

राम । [आश्रय ।]—

हा हा धिक् परगृहवासदूषण यद्
वैदेह्या प्रशमितसद्गतैरुपायै ।

एतत् तत् पुनरपि दैवदुर्विपाकात्

आलर्कं विषमिव सर्वत. प्रसृतम् ॥ ४० ॥

अमरवाक्यात्, एवञ्च वञ्चशब्दस्य पुनपुसकताया सिद्धायामपि पुंसि तत्रयोगभावात्
“भाति पद्म सरोवरं” इत्यादिवत् अप्रयुक्तत्वे दोष एव] । इति मूर्च्छति ।—
तच्छ्रीकसवेग खीदुमशक्यत्वात् सपदि मोहमुपागत इति भाव ।

अथ कथञ्चित् चरस्योपचारै सुतीव्रै शोकावेगे उपशमिते, ईषदाश्रय
राषव भस्मीभूतस्यापि तटपवाटवोजस्य दुर्दैवविपाकवशादेव पुन प्ररीहमाशङ्क-
मान निभरमनुशासति, हा हेति ।—अहुतै,—आश्रयकरै लोकाना विस्मयावहै
अग्निपरीक्षादपे कर्मभि, वैदेह्या,—सीताया, यत् परस्य शर्ता रावणस्य गृहे
भवने अशोकवनिकाया, वास दश मासान् व्याप्य अवान्यति एव दूषण दोष अप-
वाद इत्यथ प्रशमित—परिहृत प्रतिकृतमपि, असहायाया जानक्या शत्रुसदन-
वासजनित यदेव कौलीनवीजसाविरभूत् तन्नु वङ्गिपरीक्षया चारित्र्यविशुद्धि परीक्ष-
नाखेन सदा सवधा भङ्गीकृतमपीत्यथ, तदेतत् दैवस्य—दुरदृष्टस्य, दुर्विपाकात्,—
विषमपरिणामात्, टणाविषय्यासाहेतो इति यावत् । अलर्कं,—सत्तकुक्कुर (“शुनको
भदकं या न्याल्लर्कस्तु स रीगित ” इत्यमर) तस्मैदमालर्कं विषमिव—सत्तकुक्कुर
दशजातनगरालम्बव्यथ यद्वा,—शुक्लाकहचजन्य (“शुक्लेऽलर्कप्रतापसौ ” इत्यमर) पुन-
रपि—नानापि सर्वत प्रसृत—परित व्याप्तम् । हा हा—अहो अतीव क्लेशप्रदमतत्
[हा इति खदमृचकमव्ययम् । दैन्ये हिंसति] । धिक्, मानधन्यमिति शेष । यथा
हि कदाचिच्चरोगभाषित दुःखुरविष मन्दादिदेवोपायै प्रतिकृतमपि पुनरलक्षित-
रणे सभावदवेपु व्याप्त सत दीभागवशात् वहुकारानन्तर घोरविकाररूपेण आवि-
भवति तदन्ति वैदेहीगत दरगृहवासदूषणस आश्रयपरीक्षाऽऽदिना प्रतिकृतमपि पुन
सव्याज्याप्रेषु कालान्तरण न्यत प्रसृत तदधुना सर्वद्वैदमप्रतिवधेय जातमिति
भावे । । कानिदानामित पर कारवाणि मन्दभाय, । दवमधिन्य वनवञ्चति
नायाऽऽयाय । [अत उपमाऽलङ्कार स्फुट । स च यथा हि मूलदाराभावात्
शुक्लतटपवाटवोजस्य मनुष्य वनवद् घनामय समन्तात् व्याप्रुर्वान्, तथा
प्रप्रेक्षान् न न्य. दारितोऽपि सीताऽपवादीऽप पुन प्रादुर्भूय परिकानपदान्

तत् किमत्र मन्दभाग्यः करोमि ? [विस्मय सकरुणम् ।]
अथवा किमन्यत् ? (छ)—

सतां केनापि कार्येण लोकस्याराधन व्रतम् ।

यत् पूरितं हि तातेन माञ्च प्राणाश्च मुञ्चता ॥ ४१ ॥

सममानेव व्यानग्रे , अही कि करवाणि ? इति वन्तुवनि व्यनक्ति] । प्रहर्षिणी
व्रतम्, तल्लक्षणादिकन्तूक्तं प्राक् ॥ ४० ॥

(छ) तदित्यादि ।—तत् तस्मात् लीकापवादस्य सर्वत प्रसृतत्वादित्यथ, मन्द
भाग्य, —इतभागधेय, लोकाननुरञ्जयितु स्वगृहाधिदेवताभूताया अपि सीताया
विसर्जने हेतुत्वादात्मन दुर्भगत्वमुक्तम् । अत्र—एतथा प्राणाधिकर्षिताविवासान
दारुणलीकापवादरूपयो मध्ये, कि करोमि—अन्यत लोकसन्तोषणात् कि विद
धामि ? प्राणेषु गरीयसीमपि सीतात्यजामीति हृदयम् ।

सकरुणं निर्भरं विलप्य बहुधा सीताया परीवादचालनीपाय कमपि चेतसा
नियेतुमशक्तुवन् लोकानुरञ्जनस्य स्वकुलधर्मत्वेनावश्यपरिपालनीयत्व समीक्ष्य
सीताविवासनेन तद्दोष परिमार्ष्टुमिच्छति, सतामिति ।—केनापि काव्येण—येन
केनापि उपायेन, निरपराधाया अपि सीताया निवासनेनेत्यथ, लोकस्य—लौका
नामित्यथ, [जातावेकवचनम्] प्रकृतिपुञ्जानाम्, आराधन—प्रीणन, सता—
सञ्जनाना, व्रत—नियमवत अवश्यमेव पालनीयम् । तदेव दृश्यति, यदिति ।—
यद्भि—यदेव लोकानुराधनरूप कुलव्रत, पुन, तातेन—पिता दशरथेन, मा—
प्राणसन्धितं तनय, प्राणान्—स्वजीवनञ्च मुञ्चता—विजहता सता, [“लक्षण
स्त्री क्रियाया ” (१।२।१०६ पा०) इति पूरणक्रियाया हेतुत्वात् हेतौ शब्द] ।
पूरितं—परिपूर्णं कृत [“पूजितम् ” इति पाठे तु—पूजितं सत्कृत्य सयत्र परिपालित
मित्यथ । चकारइयोपादानात् काव्यकारणयोरेककालिकत्व नृच्यते, अत एव
व्रतरूपकारणस्य महनवास स्वजीवनविसर्जनरूपकाव्यणामेदेनाभिधानात् हेतुत्व
ज्ञानोऽपि ध्वन्यते] केकथी प्रीणयितुमनपराड मां वनाय स्वप्राणान् चिराथ विजहत
पिता दशरथ कुलधम्मानुपालमस्य पत्नी काष्ठा प्रदर्शितवान्, तथा अहमपि निरप
राधा दुर्बुद्धगभंगुर्वी सीतां वने विसृजामि । इदानीं करुणां हृदयान्तरात् दूरीकृत्य
मानसमगममारवत् सुदृढ करुणीयम्, अन्यथा लोकानुरञ्जनस्यासम्भावितत्वादित्या
शय । यती हि भगवता वशिष्ठेन इदानीमेव, “जामात्येनेन वय निरुडास्तं बाल

सम्प्रत्येव भगवता वशिष्ठेन सन्दिष्टम् ।

अपिच ।—यत् सावित्रैर्दीपित भूमिपालैः

लोकश्रेष्ठै साधु शुद्ध चरित्रम् ।

मत्स्रस्वन्धात् कश्मला किंवदन्ती

स्याच्चेदस्मिन् हन्त । धिक्क्षामधन्यम् ॥ ४२ ॥

एवासि नवज्ञ राज्यम्' इत्यादिना कुलधर्ममनुपालयितुमभीक्ष्णमंशीपदिष्टम्, अतः सीतापरित्यागं नया सर्वथा कर्तव्यं इति तु सन्दर्भात् । [अत्र सता केनाप्युपायेन प्रकृतिरक्षणं करणीयमिति सामान्येनाऽप्रस्तुतेन मया येन केनापि तत्र करणीयमेवेति विवेकावगतिर्न अप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः, मया जनरक्षणं करणीयमित्यस्य पुत्र-जीवितयोरत्यन्तं नापि पितृकर्तृकजनरक्षणरूपस्वकारणेन समयनादर्थात्तरन्यानालङ्कारश्च तथा सोचनकियाऽभिसम्बद्धयोः प्रस्तुतयोः नात्र प्राणाश्रित्यनयो रन्व्यादत्रादिभावेन तुल्य गीगतया सङ्गीणी] । अनुष्टुप् इतम् ॥ ४१ ॥

अथ आत्मनः दीभाग्यं विशदयितुं दग्धसिन्धुवत् सुविशालेऽतिधवले वैव-
श्वते दुग्धस्वस्वज्ञानतः कलङ्कसाकलप्रति, यदिति ।—सविता सूर्यः, ("भानुर्हस
सहस्रं तन्मपन सविता रविः' इत्यमरः) तस्य गीतापत्ये ["तस्यापत्यम्" (४।१।२२
पा०) इति मन्त्रेण अथपत्यम्] मध्यदशीर्यैरित्यर्थः । लोकश्रेष्ठैः,—लोकेषु भुवनेषु
उत्तमेषु वा दिष्टं प्रख्यातैः भूमिपालैः,—अक्षधर्मं भूमिपरिपालनं प्राणव्ययेनापि कुर्व-
न्निरिच्छन् पत्न्यु—साः, निरपवादमिति यावत्, गच्छ—सवथा दीघसम्पर्कारहितं,
एविदमिति यावत्, चारत्—प्रजाऽनुरक्षणनादिकार्यज्ञानं कुलमिवित्यर्थः, दीपितम्—
उज्ज्वलाकृतं सत्वात्कृपतामापादितम् इति भावः । तदिदानीं किमभुत्, तदेवाह,
गदिति ।—अग्निन्—एतस्मिन् एव नहनीये कुले, मत्स्रस्वन्धात्—हतदैवस्य मम
सम्पत्कालं कश्मला—मलिनता, किंवदन्ती—लोकवाद स्यात् भवेत् चेत्, तदा हन्त
—इत्युच्यते—भगवतोऽहं मा—धिक्, पताहशि अस्मिन् कुले कालयसारोपगत
मम न वद हन्त इत्युच्यते प्रत्यतः दीर्घकाथापत्यत्वे, किमित परं ह्येदं कर
रन्तीति ॥ ४१ ॥ सातासररूपे तु कश्मलायाः किंवदन्त्या कथञ्चिदपि व्यपगना
शङ्कात् तद्वत्वात् किंवदन्तीपदप्रसन्नार्थं सीताविधासनमिदानीं विध्यकवेति
—इत्युच्यते । [एतत् किंवदन्तीमिदं दोषनविभावं विलापादिभिरनुभावं विषाद
इत्यादिभिः कश्चित् परिपुष्टता गत शोकपस्यायिभावः कश्चरसता

हा देवि । देवयजनसम्भवे । हा स्वजन्मानुग्रहपवित्रीकृत-
वसुन्धरे । हा जनकवशनन्दिनि । हा पावकवशिष्टारुन्धती-
प्रशस्तशौलशालिनि । हा रामैकजीविते । हा महाऽरख्यवाम-
प्रियसखि । हा तातप्रिये । हा स्तोकप्रियवाट्टिनि । कथमेव-
विधायाः तव अयमीदृश परिणामः ? (ज)—

भजते । अथ प्रसिद्धे भूमिपाले महनीये कर्मणि उद्दीपिते अधन्येन स्वेन च
सातायनवासरुपातिजुग्मितकक्षणा कौलोनारोपणात् दूषिते सवितुरेकस्मिन् वशे
पृतत्वकगमलत्वयोरन्याऽन्याविरुद्धवन्मयी सदृष्टनात विद्यमानद्वार] ॥ ४२ ॥

(ज) साताविवासनस्यावगृकक्षयत्वेनेदानीं निययात भग्नसम्भवेऽमाने अनु-
शोचनाग्रहलै तद्गणाना निरतसनुध्यानादिभि शतधा उद्देश्य शोकादेशस्य प्रसार
नादुसशक्तुवन् रीरुयमान सुह विलपति, हा देवीति ।—हा देवि ।—द्युतिमति ।
रामस्य हतदेवस्य निखिलशुभाकरभते । इत्यथ , यथा—पृतचरित्रत्वात् देवीति
सम्बोधनम्, अथवा “देवो कृताभिपेकाद्याम्” इत्यमरीक्ते मया सह अभिपिक्ता
भूत्वाऽपि सम राजसुखापभाग भवत्याद्य वनवासदुःखम्, इति कृत्वा देवीति
सम्बोधनम् । देवीति ।—देवा इन्द्रादप इज्यन्ते अस्मिन् इति देवयजन यज्ञ
भुक्ति पथिवीत्यथ, सा एव सम्भव उत्पत्तिस्थान यस्या तथाभूत । यज्ञशोणितदोष
विनिर्मुक्तात्वात् जननादिदोषलशरहिते । इत्यथ । स्वजन्मेति ।—स्वस्या आत्मन
जन्म सातारूपेण शरीरपारग्रह एवानुग्रह दया तेन पवित्राकृता महत्त्वनापादिता
वसुन्धरा भूमि यथा तथाविधि । स्वजन्मस्वीकारानुग्रहपूर्तीकृतसम्भवत्ये । अनकेति ।
—जनकवशस्य तन्नामराजप कुलस्य, अथच जनक एव जनक तात इत्यर्थ ।
[अत एव श्लिष्टकालद्वार] । नन्दिनि । आनन्द बहुप्रिये । त्वदभावे इदानीं
तत्कुल निरानन्दमेव भवेदित्यर्थ, पावकेति ।—पावकस्य सर्वदेवमयस्य अमलस्य,
वशिष्टस्य ब्रह्मपे अमद्गुरी, अरुन्धत्या सतीना ललामभृताद्याद्य, यत प्रशन्ते प्रशम-
नोय शौल स्वभाव इत्यथ, अथवा तै वशिष्टादिभि प्रशन्त प्रशमित कालस्य
निष्पुक्तमिति यावत् यत् शौल वृत्तादिक तन । शालत इति शालिनि । परिशोभिते ।
अताव पवित्रचारते ।। अत त्व परमपतिव्रतेति नान्यत्र मशय इति भाव ।
[अत एव उदात्तालद्वारकान] रामकेति ।—रामस्य मसत्यथ एक दशम
जीवित जीवन तत्स्वरूपे । त्वया विना राम क्षणमपि न जीवियति, इति

त्वया जगन्ति पुण्यानि त्वय्यपुण्या जनोक्तय ।

नाथवन्तस्त्वया लोकास्त्वमनाथा विपत्यसे ॥ ॥ ४३ ॥

भाव । तथा चाक्तम् ।—“अस्या देव्या मनसस्मिक्तस्य चास्या प्रतिष्ठितम् ।
तेनेय स च धन्नात्मा मुहूर्त्तमपि जीवति ॥” इति । पञ्चान्तरे—राम एव एकमद्वितीय
जीवित घन्दा तद्याम् । रामगतप्राणे । [उभयत्र रूपकम्] । नहारयेति ।—
नहारण्य दण्डकारण्य तस्मिन् यो वास वसति तत्र प्रियसखि । मिथ सम्भाषणादौ
प्रीतिविवर्द्धिनि । स्वपानपि वनवासशोकशताना हितसधुरभाषणादिना सम्मूल-
मुन्मूलनात् “ममप्राण सखा नत” इत्युक्ते महानन्दविधायिनि । इत्यर्थः ।
तातेति ।—ताताना दग्ध्यादीना प्रिये । प्रीतिविधायिनि । [अतस्तत्र परित्यागेन
न स्वस्य पितुरप्यहं क्लेशकारणं भविष्यातीति भावः ध्वन्यते] । लोकेति ।—
लोकम् अत्रापि प्रियं वदितुं शीलं यस्या तद्यामुते । सितसधुरवादिनि । एवविधाय्या
—ईदृशगणनणापेताया, तत्र विशुद्धसत्त्वस्वभावसम्पन्नाया अग्निप्रियुद्धाया [गर्भ-
स्थितपवित्ररज्जुलाङ्गुराया अपि इति ध्वन्यते] कथं—केन हेतुना, कस्य विषमस्य
जन्मान्तरीयकर्मण्य दुर्विपाकवशात् इत्यर्थः । ईदृश, —शाकुनिकैश्चापदेभ्य दिष्ट-
स्यानिपत्यैव परिणाम, —दशाविपर्यय १ अजनि इति शेषः । आदर्शपूतचरिताया
असाधारणगुणभानविभूषिताया ते ईदृशारुन्नुद् परिणाम अतीव समनिकृन्तन
इति तात्पर्यम् । [अत्र अनुदायवाक्ये तु एतेषामेव प्रकृतार्थपरिपोषणाभिप्रायेण
प्रयुक्ताना विरूपसङ्गाना साभिप्रायकतया परिकरालङ्कारः ।—“उक्तिर्विशेषार्थै
नाभिप्राये परिकरो मत” इति लक्षणात्] ।

सता स्वभावपरिपूताना देवदुर्विपाकवशात् समापतन्त दशाविपर्यया सृष्टं हि
चेतनामुन्नायका भवन्तीति विभाव्य देवस्याचिन्तनीयप्रसरत्वमभिधत्ते, त्वयेति ।—
त्वया—सतीनामदरण्य, पूतचरितदेति यावत्, जगन्ति—विलोकीकृत्य, पुण्यानि
—[“पृथ्वी दत्त रक्त् इवच” (उणा० ५।१५) इति । पुण्य—पवित्रता, तत्र
अर्शं वादित्वात् अच् । एत एव अन्तर, “—अथ विषु द्रष्टे पापपुण्यसुखादि
च” इति ।] पवित्राणि, स्वजनपेति इय । अनानामुपजोत्यविरोधमाशङ्कते
त्ययेति ।—त्वयि—भवत्या, लोकाक्तय, —लोकवचनानि अपुण्या, —अपवित्रा
अमानान एतानि लिन्दावचनानि इत्यर्थः लङ्कामधुपिता सीता दुर्बलदशाननेन नून
दृष्टेया इत्येवमा इहवादा अकीर्तिकरा अपुण्यजनकार कथं हि आविर्भूता ।
एत एव इत्याना नाथ त्वत्त्व समापि यथाधिदेवतामन्तत्वात् नाथमता भवति,

[दुर्मुख प्रति ।] दुर्मुख । ब्रूहि लक्ष्मणम्,—एष ते नूतनो
राजा रामः समाज्ञापयति ।—[कर्णं पश्यसेवम् ।] (भृ)

दुग्धम् । कथं टाणीं अग्निपरिसुदाए गम्भपरिपुडिड-

अत लोके सयि निधापित नाथत्वं तत्कृतमेव त्वं तु तात्त्विकतया लीकाना
नाथभृता भवसि, मम नाथत्वसौपचारिकमेवेत्याशयेनाह, नाथेति ।—त्वया जना,
नाथ्यन्ते प्रार्थन्त इति नाथा अभीष्टवन्तूनि मङ्गलानोति यावत्, तदन्त सम्पन्ना
रक्षकवन्त वा भवन्तीति ज्ञेयं, लक्ष्मीभूतत्वात् तस्या इति भावः । त्वं स्वयं जपि नाथे
स्थिते सतीत्यर्थः, अनाथा—अशरणा मती, विपश्यमे—विपन्ना भविष्यसि ० मवद्या
विगह्योऽयं समाज्ञा निर्विकल्पक्य विधिरिति भावः । प्रतिफलवर्तिनं विधातुं चरित
नूनं सुदुःसहं वतेति तु सङ्क्षेपः । [अथ एकस्मिन् वस्तुनि सीतायाम् अत्यन्तमसम्भवतो
विभिन्नकालीनीयो पुण्यवटपुण्ययो नाथवदनाथयो विरूपयो सङ्घटनात् अन्याऽप्य
विरुद्धकायकारणयो वा जननात् विपमालङ्कारः ।—“विरूपयो सङ्घटना या च
तद्विपमं मतम्” इति लक्षणात् । न ह्येव विरोधाभासः शङ्कनीयः, विरोधे हि
देशिक कालिकय उभयविधे पञ्च विरोधे भासते, विपमे न तथा, केवलं देशिक
एव, अथ उभयविधविरोधाभावात्, केवलं देशिकविरोधसत्त्वात् इति व्युत्पत्तम्] ।
पथ्यावक्तव्यं इत्तम् ॥ ४३ ॥

(भृ) नूतन,—अट्टाऽयत्तपूर्वचरिततयाऽभिनव इत्यर्थः, उतोऽप्येतादृशी विगर्हिता
वृत्तिर्यदिदित्सर्ववृत्तान्तोऽपि परीक्षया सीता निर्दोषा इति निश्चिन्नाय, निरतिशयस्नेह
वानपि योऽसौ सर्वथा निर्दोषा स्वगतजीविता प्रियतमा जानको प्रति एव वृशसमा-
ज्ञापयतीति भावः । यदा नूतन राजा इति ।—राज्यरक्षणकाव्याणां कटाऽपि पुरा
अकृतत्वेन नवे राज्ये अभिपिच्य एव “प्रजारक्षन् हि केवलं राज्ञां परस धर्मं” इति
मन्यमानं करुणाऽऽकरोऽपि स्वयं स्त्रिया कठोरगभाया अपि सीताया विवासने
करुणावेशविरहितः, अतः कुत तस्य कार्याकार्यविवेकविधुरस्य राजपदभाक्त्वम् ?
राजैति विष्णुपकन्तु तस्य सर्वथा नूतनमेव एवविधराजचरितस्याट्टायात्प्रवृत्ता
दित्यवधेयम् । केचित्तु नव वृपासनमध्यारुह्यैव एष स्वानाम् अपरेपाञ्च सुख
जननादृते तेषां निर्वासनं प्रथमतः करोति, अतस्तस्य सर्वधैव नूतनत्व, पुरा तु कदा
केनाऽपि राज्ञा एव वृशसस्य कस्य अननुष्ठितत्वादिति व्याचक्षते । एवमेवमिति ।—
तपोवनप्रदशनमिषेण वात्रीकिवनीपकण्ठ सीता विसर्जय इति भावः ।

पवित्ररुडुलसन्ताणए देईए दुज्जणवअणादी एब्ब अण्ण
अण्णवसिद देएण १ * (ज)

राम । शान्तम् । कथं दुर्जनाः पौरजानपदाः १ (ट) —

इच्छाकुवशोऽभिमतं प्रजानां जातञ्च देवाहवनीयवीजम् ।

यच्चाहुत कर्म विशुद्धिकाले प्रत्येतु कस्तुङ्गुवि दूरहत्तम् ॥ ४४ ॥

* कथमिदानीमाप्रपरिग्रहाया गर्भपरिस्फुटितपवित्ररघुकुलसन्तानाया देव्या
दुर्जनवचनादेवमनाय्यमध्यवसितं देवेन ?

(ज) कथमिति ।—केन हेतुना दुर्जानां वीभक्षचरितानां पौरजानपदानां
वचनान् “सीता कल्पिता” इति वाक्यमावत एव देवेन विवेकिना परमह्मपालुनाऽपि
भगवता महाराजेन त्वया, अग्निना परिग्रहाया सर्वथा निर्णीतविमलचरिताया
तस्यास्त्वामुताया, जनापवादाद्दुरात्मूलनाय सर्वसमन्वयौ प्रविश्य तत्रापि स्वपाति-
प्रत्याघतया दाशान्चकष विख्यापितशोभनचारित्र्याया इति यावत्, गर्भेण कुञ्चि-
त्येव शिशुना परिस्फुटित आवेदित पवित्र अतीव पूत नारजातत्वादिदोषादुष्ट
रघुकुलसन्तान रघुवशादुर यस्या, यद्वा गर्भे उदरे परिस्फुटित जनित
पवित्र रघुकुलसन्तान यस्या तत्राविधाया, [एतेन अशरणाया तस्या विवासने
न य कल तन्नाशजायमान पातकम्, अपि तु रघुकुलीच्छेदश्च भविष्यति इति सूच्यते]
* एत एवमनाय्य—सतानननुमतं वर्गं मध्यवसितम्—अनमोदितमाज्ञसमित्यर्थः ।

(ट) शान्तमिति ।—ना भव नष्टं प्रजान् ते दुर्जना इति त्वया नैव
वाच्यमित्यर्थः । पुरवासिन वैदेशिकाश्च कथं केन हेतुना दुर्जना अभवन् ? ते तु
सर्वथा सन्तानां पदेति रामाशयः ।

कथं हि स्वभावपरिपृतायामपि सीतायाम् एवमथवा दीपमुद्गावयन्तीऽपि ते पौरा-
सन्ताना इत्युच्यते, तदेव संयुक्तकर्मभिधत्ते, इच्छाकुवश इति ।—इच्छाकी राजप-
* एतन्नाशजायमानं एववाय तत्प्रवृत्तिं मदवधारित्यर्थः, प्रजानां—प्रकृति-
पदानाम्, अभिमतं,—प्रेषणम्, पौरजानपदा कदापि मनसा इच्छाकुवशीयानाम्
अस्मिन् न आशङ्कते सुचिरसदुरता ते तेषु राजसु इति भावः । (“इच्छाकु-
वशीयते” इत्यपि पाठान्तरं दृश्यते, तदर्थस्तु—इच्छाकुवशादुद्भव उत्पत्तिश्च
तदा, *आदधन्तां कुलपादन्तान् मत्त इत्यर्थः । पञ्चानां तस्मिन् ।) तर्हि सीतायां
कथं त एव परीतादसरादप्या १ इत्याशङ्क्या परिहरति, देवादिति ।—देवात्—

तद् गच्छ ।

दुर्मुख । हा देव । ३

[इति निष्क्रान्त ।]

राम । हा कष्टमतिवीभत्सकम्पा नृशसोऽस्मि सहन्त ।(ठ)—

* हा देवि ।

दुर्देववशात् अस्माकमिति श्रेय, प्राकृतकर्मणां विष-मयात् परिणामादिति भाव । वचनीयबीज—लीकापवादबीज, जात—समुद्भूतम् उन्नमित्यथ, तवाऽतिविशुद्धे वैवस्वतमनीरन्वये इति श्रेय । पूर्वपान्तु महाभागानां तथाविधदुर्देवाभावात् वचनीयावसरो न जात, अधुना तु अधन्यस्य मे तथात्वात् ते निन्दन्तीति भाव । ननु वैदेह्या वक्रौ विशीध्य गृहीततया लङ्घ्यश्वरस्य भवने सुचिरस्थितिनिवन्धन दूषण परिहृत, तत् कथमिदानीं तद्वचनीयतापातमाशङ्कते ? इत्यत आह, यञ्चेति ।— यत, विशुद्धिकाल—अग्निना सर्वथा परिशुद्धिसमये, यच्च अद्भुत—लीकीत्तर कम्म, पतिव्रताऽऽदर्शभूततया तस्या तदधिष्ठाव्या सम्यक् समाश्वासनम्, अक्षतशरीरतया चाग्निमध्यात् साभरखाया सचैलाया तस्या निष्क्रमणञ्च देवं गुरुभि दशरथादिभिश्च मां प्रति बोधनम् इति, दूरे सुदूरवर्तिन्यां समुद्रमध्यवर्तिन्या लीकैरगम्याया लङ्गायां हस्त सम्पन्न, अतस्तद्भूत कमति श्रेय, भुवि क प्रत्येतु—विश्वसितु ? यदि पौरजानपदस्तत् न विश्वसन्ति, तव तेषा दोषो नास्ति इति रामाशय । [अथ वचनीयबीज प्रति प्रजाऽनुरक्तिर्देवायतत्वात् दूरहस्तत्वादिदृष्याणा भूयसा कारणानां खलु कपीतिकान्यायात् तत्स्वरत्वेनाभिधानात् समुच्चयालङ्कार, अपि च प्रत्यया-भावरूपकार्यं प्रति दूरहस्तत्वपदाथस्य हेतुत्वेनोक्तोर्धनात् पदाथहेतुक काव्यलिङ्गमित्यनयोऽन्योऽन्यसापेक्षतया सङ्गर] । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ।—“स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ ग ” इति सञ्चणात् । एकादशाक्षरपादच्छन्दसा ३५७तमप्रस्तारान्तर्गतञ्च ॥ ४४ ॥

(ठ) [अतिवीभत्स्यते अतिशयेन निन्द्यते इदमिति अतिवीभत्, वीभत्सने कम्पाणि अप । यथैथित्तविकारे इति धातो नित्य सन् । “मान् वध दान् शानभ्या दीर्घशब्दाभ्यासस्य” (७।१।६ पा०) इति दीर्घत्वम्] । वीभत्स जघन्य, तादृश कर्म यस्य स तथोक्त, जुगुप्सिताखिलवृत्त, अलीकलीकापवादभियामतीगपि म्वय विजह दिव्यथ । [ननु मानवाम् शसति रिगन्तीति नृशस । नृशसोपपात शसतेत्] । नृशस,—शूरकर्मैत्यथ । सहसोऽस्मि—सोतायां पाषाणवदतिकठोरशय भवामीति ।

शैशवात् प्रभृति पोषिता प्रियाम्

सौहृदादपृथगाश्रयामिमाम् ।

कृन्ना परिददामि सृत्यवे

सौनिको गृहशकुन्तिकासि व ॥ ४५ ॥

तत् किमिति अस्पर्शनीय पातकी देवीं दूषयामि । (ङ)

सीताविवासने आत्मन समधिक क्रौर्ष्यं विश्वासघातकत्वञ्च सविलाप विहृषीति, शशवाटिति ।—शैशवात् प्रभृति—आशैशव, बाल्यकालादारभ्येति यावत् [“काचिक्या आयाहायणी मासे ० ० ० काचित्क्या प्रभृति” इति भाष्यप्रयोगात् प्रभृतिथीने पञ्चमी] पोषिता—सद्यत प्रतिपालिता, सौहृदात्—प्रणयातिरेकादित्यर्थ [सुहृदी भाव इत्यणि “हृद्गसिद्धन्ते पूर्वपदस्य च” (७।१।१६ पा०) इति सूत्रेण उभयपदद्वयी प्राप्तायामपि असिद्धविधेरनित्यत्वात् प्रथमपदद्वय इति केचित्, केचित् तु आह सौहार्दानित्यस्यैव साधुत्वसंबन्धेयम् ।] अपृथक् अभिन्न एक आश्रय आलम्बन यस्या तथाविधा—सदेकानुपगिणी मा विहाय किमप्यजानतीमित्यर्थ, इमां प्रिया—प्रोतिकरी, प्राणेश्योऽपि गरीयसीम् [शिशुद्वयस्येत्यपि व्यन्यते] । सौनिक—मांसविक्रयीव, [पू प्रेरणे इति तौदादिकस्य सुवते ऋ, तत आप्, सूना—प्राणेशधर्याम प्राणिवधय । सून सूना वा जीविका यस्य स सौनिक (‘सौनिक सौनिक स्यात् कौटिकी मांसविक्रयी’ इति अमरमाला ।) गृहशकुन्तिका—गृहपालितपत्निणीमिव यवत गृहेषु परिवर्द्धितां पक्षिणीमिव [अनुकन्यायां कन्] कृन्ना—कृलिन, दीहृदपूरणमिषेण सृत्यवे—अन्तकाय परिददामि—अर्पयामि, एतस्या विनाश साधयामीत्यर्थ । यथा हि लुब्धक शकुनिक आ शैशवात् परिपालिता प्रियामपि पत्निणीं धनलालसया पिशितलीलुपेभ्य विक्रीणति, तथैवाहमपि सरलहृदया सदेकजीवितां सीता दीहृदपूरणव्यप-र्द्धिन वनाय विहजामि अत अहो मे क्रौर्ष्यमिति भाव । [अत पुष्पोपसाऽलङ्कार, एतेन रामस्यातीव क्रौर्ष्यं ध्वन्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनि] । रवीकृता वृत्तम् ।—‘राम परनरम् रघोऽहता’ इति लक्षणात् एतच्च दृष्टतमप्रस्तारं तर्कृतम् ॥ ४५ ॥

(ङ) तदित्यादि ।—तत्—तदा स्वस्यातीवाधन्यत्वाहेती, अस्पर्शनीय,—अति-पक्षितां सीता साहचर्यरत्न इत्यर्थ, पातकी—पतिप्रताया भाव्याया अशरणाया सापदकपुत्रे वने वसुजनात् गत्युत्सवधाय स्त्रीनुणादिहत्यादिनिवन्धनपातित्वान् अस्पर्शनीय । अस्पर्शनीय, परिवर्तित पातित्वनाह गीतम् दया—“ब्रह्महा . . .

[सीताया गिर स्वैरमुन्नमय बाहुमाकर्षन् । (३)]—

अपूर्वं कर्मचारुण्डालमयि मुग्धे । विमुञ्च माम् ।

श्रिताऽसि चन्दनभ्रान्त्या दुर्विपाकं विपद्गमम् ॥ ४६ ॥

पतिताऽत्याग्यऽपतितत्यागिनश्च पतिता ।” इति । टीका—सत्कराहं, पवित्रा सीता मिति यावत्, किम्—कथं हि नाम, दृपयामि—तद्देहस्यशनादिभिः प्रकृत्यैव परिपूतं पापिनीं करोमीत्यर्थः । पतितस्यैव पापसद्गमोऽपि भवति, तथाहि—गरुडपुराणम् ।—“आलापात् गावसम्पशात् सवासात् सह भोजनात् । आसनात् शयनात् यानात् पाप सद्गमते वृणाम् ॥” इति ।

(६) स्वैरिति ।—स्वैर—मन्द मन्दम्, उन्नमय—उत्थाप्य, [उतपूर्वकात् नमयते ल्यप् “ल्यपि लघुपूर्वात्” (६।४।५६ पा०) इति षे अयादेश] । बाहु माकर्षन्—उपधानभूत स्वकार तन्मन्कादपसारयन् ।

अपूर्वेति ।—अग्नि मुग्धे । सरलहृदयत्वात् कूटविवेकविरहिते । इत्यर्थः । त्वमिति शेषः । अपूर्वेण अदृष्टचरेण अश्रुतपूर्वेण च कम्पणा सतीत्यागरूपेणेत्यर्थः, चण्डाल एव चण्डाल, यद्वा—अपूर्वशासी कर्मचारुण्डाल तं वृणसत्रीभक्तवृत्तमित्यर्थः, [निपादोऽपि स्वानुरक्तां सतीं गभिर्णो स्वपत्नीमिव न त्यजति, अहन्तु, निरपराधामपि ता त्यजामीति ततोऽप्यधिकं सद्गत इति व्यतिरेकश्च व्यज्यते । नाहं जाल्या चण्डाल, परन्तु कम्पणा तथाभूत एव भवामीति भावः । तथा हि वशिष्ठः,—

“अमृयकी वा पिशुन कृतघ्नी दीर्घरीपक ।

चत्वार कर्मचारुण्डाला कश्मत्तयापि पञ्चम ॥” इति ।

पतेभ्यः अधिकत्वादेतेष्वनन्तर्भुक्तत्वाच्चात्मनः अपूर्वत्वमुक्तं रामभद्रेणेति अवधेयम्] । तथाभूतं मां विमुञ्च—विजहीहि, अतिनिष्करुणं मामाश्रिताया तवैतादृशं समजायत दुःखमिति भावः । यदि तादृशक एव त्वमेवभूतं भवसि, तदा कथं नाम पुरा सतीनामपि शरणमासी १ इत्याशङ्कां निरस्त्यति, परित्यागस्य चादृश्यकरणीयत्वमभि वक्षे, श्रितेति ।—त्वं चन्दनभ्रान्त्या—घनसारद्रुमभ्रमण, दुर्विपाकं—दुःखजनको विपाक परिणामी यस्य तं तयोक्तं, प्राणसंहारकमित्यर्थः, प्रथमतः प्राणप्रदतया प्रतीत्यमानसपि परिणामे अरुनुदमित्यर्थः । विपद्गमम्—विपद्गमं श्रिताऽसि । सत्पुरुषमणेश्च अतिकुर कम्पणं मामाश्रिताऽसीति भावः । त्वं शीतलव्रीधेन हृदि परिपालयसि मां पुनः प्राणेषु विपदमिति न जानामीति महती ते भ्रान्तिरित्यर्थः । अवेदमवधातव्यम्,—दृश्यते हि लीके फलिनतरुजातीयानामपि पादपानां वन्यत्वे तान् हिन्दन्ति जनाः,

[उवाच ।] हन्त विपर्यस्तः सम्प्रति जीवलोकः, अद्य पर्यवमित जीवितप्रयोजन रामस्य, शून्यसधुना जीर्णारण्य जगत्, अन्तार सन्तार, कष्टप्राय शरीरम्, (ण) अशरणोऽस्मि, किं करोमि, का गतिः, क्व गच्छामि ? अथवा, (त)—

अगभावहन्ते तु सुतरामवेति, तदापि विषमसत्त्वे कथं न नास्ति, दुर्विपाकतया लोकाशाकले तु सवधा तेषां हृदयमेव प्रसक्तम् इत्यत्र किमुत वक्तव्यम् । यदि पुन “विषहस्तोऽपि सवद्य स्वयं केषुमसाम्मतम्” इति न्यायात् सपदपरिवाङ्मत्स्य हृदयं न समीचीनमिति विभाव्यते, तथाऽपि तत्परित्यागस्तु सर्वथैव समुचितम् । अतस्तथाविधं विषट्टमदृश्यं ना सपदि विमुञ्चेति रामाश्रयम् ।

[अतः चन्दनद्रुमभक्षणेण विरुद्धविषट्टमसञ्चयणं सर्वथाऽसम्भवदपि तयोर्विरुद्ध-सम्बन्धं कल्पति, स चासम्भवं अपि चन्दनतरुभक्षणेण विषहत्सनाश्रयणमिव त्वया मयुरूपभक्षणेण अतिदर्जनाश्रयं कृतं इति विश्वप्रतिविश्वभावं बोधयति अतः असम्भवहस्तुसम्बन्धरूपा निदर्शनां ज्ञेया] ॥ ४६ ॥

(ण) हन्तेत्यादि ।—हन्त इति हृदि अव्ययम् । जीवानां प्राणिनां लोकः, जीवलोकः,—निखिलाप्राणिसनाथमत्तं भुवलयमित्यर्थः, सम्प्रति सीताविरहे विपर्यस्तः,—वि विरुद्धं परि सर्वतः अन्तः विच्छिन्नं, अन्यथाभूतत्वमागतं, विरुद्धं परिणतं इत्यर्थः अधुना सर्वमेव ने दुःसहासीमदं खायतनमिव प्रतिभाति, प्रियतमानापि वस्तूनि इदानीम् अप्रियता गतानि, किमधिकम् ? “तदा रम्याण्य-रम्याणि प्रिया शन्यं तदाऽसव । तदैकाकी मवन्तु सन् इदं रक्षितो यदा ॥” इति न्यायात् जीहितमपि कष्टजनकमिति भावः । रामस्य जीवितप्रयोजनस्य पर्यवमित—परिचर्या स्वजीवनाधिकवैदंहीविरहिततदेति शेषः । स्वजनानां सुखं चैव परिहृया जीवितप्रयोजनं, मम तु सम्प्रति सर्वथैव तस्यासम्भवत्वादेत परं जीव-धारणं निष्पत्तिजनकं फलाभावादित्यर्थः । इदं जगत् जीर्णं पादपलतादिभिः परिहीण-तया अशरण्यप्रायम् अरण्यं घनं लप्ताभावात् जीवमर्हन्नेवित विफलमिवाभाति । सन्तारोऽपि अन्तारः—न्तारं शून्यं, मतीं भाव्या सत्युक्तं सन्तारं सान्, तद्विनाशततया अशरण्यप्रायम् अरण्यं घनं लप्ताभावात् जीवमर्हन्नेवित विफलमिवाभाति । कष्टानां क्षीणानां भावी शून्यत्वं तथाविधं नलापन्यदिहमित्यर्थः शरीरं, तदभावस्य सर्वथैव वस्तुन तस्य अशरण्यप्रायम् अरण्यं घनं लप्ताभावात् जीवमर्हन्नेवित विफलमिवाभाति । [अस्मिन् सन्दर्भे अतिशयोक्तिरलङ्कारः] ।

(त) अशरण्योऽपि—नास्ति शरण्यं रक्षिता यस्य तथाहन्त, (“शरणं गृह्यरक्षितो”

दुःखमपेदनायैव रामे चैतन्यमर्पितम् ।

सर्मोपघातिभिः प्राणैर्वज्रकीलायितं स्थिरैः ॥ ४७ ॥

इति यादव) निराश्रयो भवामि, अनवलम्बोऽस्मीत्यथ । दुर्विपद्दुःखहृन्नाटात्मान रक्षितुमिति शय । “गृहिणी सचिव सखी मिथ प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ” या हि वेदेही पुरा मे आसीत्, तथा विना अहमधुना सर्वैरेव विरहितीऽस्मीति भाव । का गति,—कोऽभ्युपाय ? समाश्रय प्रतीति भाव , आश्रामोपाया न्येषणमिदानीं निष्फलमिति हृदयम् । इह स्त्रीविरहितत्वात् परत च एव विधपात किन् नरकपातस्यावश्यभावितात् नान्ति निष्कति इति वाऽऽशय, क्व गच्छामि ? —किमरणम् ? उत पातालविवरम् ? अथवा निधनं व्रजाम्नीति विकल्पिताशय ।

इदानीं पञ्चान्तरमधिकृत्य आत्मनः सुमद्दत्तौर्भाग्यमावेदयन्, स्वभाग्य विपर्ययवशात् सर्वमेतदसम्भावितं दुःखसन्तति आपततीति सूचयति, दुःखं व्यादि ।—दुःखानां क्लेशानां सवेदनमनुभव तस्मै, [निरवाच्छत्रदुःखसमूहसुपभोक्तु मेवेत्यथ न तु सुखभोगाय इति ध्वनि । निमित्ताद्ये तुमर्थे वा चतुर्थी] । रामे— [हृतभाग्ये मयीति ध्वनि] चैतन्य—सज्जा [न तु कदापि ज्ञानहीनता इति ध्वनि] अर्पितम्—अर्पितम् । दुर्दैवभूतेन विधातेति शेष, [न तु स्वयं जातम् इति ध्वनि] सत्यपि चैतनधर्मं सुखदुःखादौ अधन्यस्य मे भाग्यविपर्ययात् नियतं दुःखानुभूतिरेव भवतीति बोध्यम् । काचित् मन्त्रानुभूतिं विना प्राणैः कदमपि न स्थीयते, अतस्तथा सुखसम्पन्नमेव दुःखं नूनमुपभुज्यते इत्याशङ्कामपनेतुमाह, ममेत्यादि ।—सिद्यते यस्मिन्नाहते इति मर्म [सिद्यते मनिन् प्रत्यय] जीवनं स्यात् । मर्मणि उपघाती विद्यते येषां तैस्तथोक्ते, यद्वा मर्मणि उपघातं विव्यथयन्ति ये तैः अरुत्तुदै [हन्ते णिनि । न तु सुखप्रदं इति ध्वनि] तथापि स्थिरैः,—नियतैः [न तु तदसहनात् चक्षुर्लं इति ध्वनि] प्राणैः [न तु शरीरे इति ध्वनि] वज्रकीलं वज्रमयं शङ्कु इत्यथ, तेनेवाचरितं [न तु वज्रदण्डादिवत् भुगमिति ध्वनि] । अहो कठिनता प्राणानां यन्मर्माहता अपि न देहाभिर्गता इति भाव । एवञ्च प्राणविगम एवेदानीं श्रेयानिति रामाशयः । केचित् तु “प्राणैः चैतन्यं वज्रकीलायितम्” इति अन्वित्य “सत प्राणरूपैः वज्रकीलैः कौलितं चैतन्यम्, अती वद्विनिर्गन्तुं नेष्टे” इति व्याख्यानयन्ति, तदसत्,—अन्वयानुपपत्तेः । केचित् तु “वज्रकीलं अयितम्” वज्रकीलत्वं गतम्, इति व्याचक्षते,—तदपि न विचारसहम्, समासाभावात् । अन्ये तु “वज्रकीलायितम्” इति पठन्ति, व्याख्यान्ति च—वज्र

हा अस्व अरुन्धति । हा भगवन्तौ वशिष्ठविश्वामित्रौ ।
 हा भगवन् पावक । हा देवि भूतधात्रि । हा तात जनक ।
 हा तात । हा मातरः । हा प्रियसख सहाराज सुग्रीव । हा
 सौम्य हनूमन् । हा परमोपकारिन् लङ्काधिपते विभीषण !
 हा सखि त्रिजटे । दूषिता. स्थ परिभूताः स्थ रामहतकेन ।
 अथवा को नामाहमेतेषामाह्वाने ? (थ) ।—

कौलविशिष्ट कृतम्—[वज्रकीलवत शब्दात् तत्करोत्यर्थे णिनि, मत्पौ लक्]
 अयमेव पक्ष नाधीयान् इति नन्यामहे वयम् इति दिक् । [अत्र गद्योक्त
 'अथवा -पदेन अन्वयात् पात्तेपालङ्कार तथा वज्रकौलायितमित्यत्र तु क्यङ् ।
 नाह्वयक्षीधनात् उपमाऽलङ्कार, अनयो तिलतण्डुलबन्नेरपेक्ष्यावस्थानात् सृष्टि
 वैदित्या । ॥ ४७ ॥

(घ) हेति ।—हा अस्व सात । ['अस्वाऽनयो ङस्व " (७।१।१०७ पा०) इति
 ङश्च ङस्व । । ङरूपत्वात् नाहनमत्वादिति भाव । सतीनामप्यस्या अरुन्धत्या
 मोतादा पातित्रत्यानमोदनात् तद्वचनानप्यप्रमाणीकृतत्वेन, ता सञ्जीव्य इय सखे-
 त्रीक्ति । भगवन्नाविति ।—आपप्रतिभच्चक्षुभता भगवतामपि वशिष्ठविश्वामित्राणा
 दिव्यदृष्टि रङ्गनेप प्रतिहता अभुदित्याशय । पिगना तत्रभवतां वाच सुविमल्लिख्यि
 न प्रतिशक्तानामप्य । पावर्दति ।—हा भगवन् हिरण्यरित । तव पावनानि वचांसि
 अपि रङ्गना न विश्वसन्ति, तत्रवेशपराचा च व्यर्थाभूता । देवीति ।—हा
 देवि श्रुतिमात । संताना वज्रपा प्राणिना धात्रि । रक्षति । कथ त्वनेवविधान
 रङ्गना वज्रपरदितात् तत्कृताय अथवाऽनृत विफल वचसि सतत वहसि
 इति भाव । तातति ।—हा तात पित जनक । (पञ्च पितृत्वात् अग्ररुपि
 तत्परदेज) विदेह पित । हा तात । पित दशरथ । हा मातर कौशल्या-
 यत् एतावन्मपि वचनानि रङ्गना न विश्वसन्ति, नया तु अधस्तेन तदनु
 रङ्गनसमाश्रया रङ्गनप्रवचनानि अपि परिहृताति इति भाव । प्रिय
 नखति ।—हा प्रियसख । परममन । सहाराज । किञ्चिद्व्याधिपते । सुग्रीव ।
 तत् एतावन् ममान् एत सञ्जीव्यरूपि विनाम्य मन नात्यावकनम्यादनञ्च कृत
 नञ्च एतावन् एव भुदित्याशय । सौम्यति ।—हा सौम्य । नाथो । पृतचरित ।
 एतावन् एतावन् एतावन् एतावन् एतावन् एतावन् एतावन् एतावन् एतावन् एतावन् एतावन्

ते हि मन्ये महात्मानः कृतघ्नेन दुरात्मना ।

मया गृहीतनामानः स्मृश्यन्त इव पापना ॥ ४८ ॥

समहाक्रेश सविधाय, मम यदभूतपूर्वमानन्दमजौजनत, तत च सटालिङ्गनसौभाग्य भागासी, तत्सर्वमधुना विफलमभूदित्याशय । परमेति ।—एषा परमोपकारिन्, स्वसहादरस्यापि जीवनमनादृत्य किं पुन स्वपक्षम्, आत्मसत पुत्रमपि विनाशय सीतीदुरणे मे महोपकारकारक । तवाऽपि महोदक कायेज्जात किमपि फल नाऽभूतति भाव । सखीति ।—सखि । प्राणसमे । विजटे । विजटा नाम अतीव सीतायां वक्ष्यन्ता काचित् राचसी अशोकवनिकाया रावणेन सीतापरिचरणाय नियुक्ताऽपि रामविरहशकात्ताया भीतिविह्वलाया वदेष्ट्या सान्त्वनाप्रवणे वचोभि प्रसन्न तन्मानस क्रियञ्च समतीवृत्तम्, इयं हि सीतामनुकुलप्रित नियुक्ताना चेटा नामकतमाऽऽसीत्, अतन्नामुद्विग्लमभिधान वेदितव्यम् । रामहृतकेमेति ।—हृत एव हृतक, साताविवासनात् विगतशोकतया दुर्भग, [“कुम्भितानि कुम्भे ” (२१।५३ पा०) इति सूत्रे “विगिपण विगद्येति परगिपते प्राप्त विगिप्यस्य पूत्र निपातार्थं आरभ्य ” इति काशिकावचनात् राम इति विगिप्यस्य पूत्रनिपात कुम्भितायाभिधायकत्वात्] । महाभागानामरुन्धतीप्रभृतौना वचांसि अविगण्य दुर्जनवाक्यानुसारत सीताया विवासनादात्मन अध्वन्यत्नभिहितम् । दृष्टिता, —ससगादिना अपविहीकृता, परिभता, —तिरस्कृता, अवमानिता इत यावत् । वयं सख्य एव सीताचरिते विगिपे किमपि अविगिप्यनाना समभव ता स्वीकर्तुमर्वा चत, दुरात्मना मया तु ता पागलामाश्रय दने विवास्य दम्भद्वचांसि न प्रमाणी कृतानि, प्रत्युत तानि मिथ्याभतानीति निरणाथि, किमत पर खेदकरमर्नीति भाव । [“सुधिता ” इति पाठे—सीतारूपापहृतमन्त्रस्वतया विजटाया वक्षिताय इत्यथ । सुष्णात रूपमेतत ।] अथवा—पञ्चालर, नानेति दुरायाम् । (“नाम प्राकाय सन्नाय क्रीधीपामकुम्भे ” इत्यमर ।) तेषा—प्रतापनाम्, आह्वाने—आकारणे, कोऽह—किं योग्य अहम् ? इत्यथ । अहमतादृश पापात्मा यत् तादृगना पुण्यचरिताना महात्मना नामापि आत्ममुक्त्वनीशारपित नाधिकारा भवामीति भाव । [अत एव बालिपालहार] ।

पापकृता ममग पापात्कृतशरणात् महाऽऽमना तेषा नामात्कीरुने याचिक समगात् दृष्टितचण्डायां हेतु निदृशति, ते हीति ।—हि—यत, महात्मान, —पवित्रचरिता, ते—महाभागवशिडवित्यानिवाट्, कृत प्रत्युपकार हनीति [मूल

योऽहम्—

विश्वम्भादुरसि निपत्य लब्धनिद्राम्
 उन्मच्च प्रियगृहिणी गृहस्य शोभाम् ।
 आतङ्गस्फुरितकठोरगर्मगुर्वीम्
 क्रव्याद्भ्रमो बलिमिव निर्घृणः क्षिपामि । ॥ ४६ ॥

विभजादित्वात् कप्रत्यय] तेन—पूर्वकृतोपकारविस्मरणात् अकृतज्ञेनेत्यर्थं , कृतघ्न-
 लक्षणमाह स्कन्दपुराणम्—

“कृतस्य दीष वदति सकामात्र करोति य ।
 न करेच्च कृत यस्तु आश्रमान् यस्तु दूषयेत् ।
 चर्वास्तानृषिभि सार्धं कृतघ्नानब्रवीन्मनु ॥” इति ।

तस्य चाऽनिष्कृतिनाह अन्यतः—

“द्रुघ्नो च सुरापे च चीरे च गुरुतल्पगे ।
 निष्कृतिर्विहिता नाऽऽ कृतघ्ने नास्ति निष्कृति ॥” इति ।

परात्मना—उह तेन मया, गृहीतम् उच्चारित नाम येषां ते,—गृहीतनामान्, उच्चा-
 रितनामाहरा इत्यर्थः अत एव पापना—किन्विषेण, स्पृश्यन्ते—सृष्ट्यन्ते इवेति
 ननु—चित्तयामि [इत्युत्प्रेक्षा] अतिघोरपापानुष्ठानु मे वाक्कृतससर्गादपि
 स्वभावपरिष्ठाता ते नूनं दूषिता इति तु सन्दर्भसङ्गेषु । [अतः स्पृश्यन्ते इवेत्यत्र
 वाक्या क्रियोत्प्रेक्षा अलङ्कारः , नया गृहीतनामान् इत्यस्य यत गृहीतनामान्
 अत एव पापना स्पृश्यन्ते इति रौत्या पापित्याद प्रति हेतुत्वोत्कीर्णनात् पदाघहेतुक
 वाक्यविहितः अनवीरद्राष्ट्रिभावेन सङ्घः] ॥ ४८ ॥

[सीताया पादौ शिरसि कृत्वा ।] देवि । देवि । अथ पश्चिमस्ते
रामस्य शिरसा पादपङ्कजस्पर्शः । (द) [इति रोदिति ।]

[नेपथ्ये ।] अन्नह्नयम् अन्नह्नयम् ॥ (घ)

अधिदेवताभूततया सुपमाविधार्थी, प्रिया प्रियवादिनीं गृहिणीञ्च—द्वितीयद्वयभूता
भार्याम्, आतडेन स्वप्रीहेगेन स्फुरित दीर्घमुच्छ्रुता हृदयेन सम चाञ्चल्य गत
कठोर परिणत यी गर्भस्तेन गुर्वी मन्यरा—गर्भभाराकालतया नितान्तविधुरा,
वने श्वापदभयात् आत्मपरित्राणार्थं पलायितुमप्यत्रमाप्ति भाव । निर्घृण
नि नास्ति घृणा करुणा यस्य स तथोक्त, निर्दय इत्यथ । (“कारुण्य करुणा
घृणा इत्यमर”) । अहमिति शेष । क्रव्यम् राममांसमदन्तीति क्रव्याद
श्वापदा व्याघ्रादय, [“क्रव्ये च” (शर।६८ पा०) इति विट्, पक्ष्मासभोजने तु
क्रव्याद अणन्ती बोध्य । तथा च काशिका—“कथं तर्हि क्रव्याद ? कृत्तविकृत्तशब्दे
उपपदे अण्, तस्य च इषोदरादिपाठात् क्रव्यभाव ” इति] तेभ्य, बलिमिव—
यासाथोपहारमिव,—(“बलिर्देव्यप्रभेदे च करचामरदण्डयो । उपहारं पुमान् स्त्री
तु जरया श्लघचम्भणि । गृह्णदारुप्रभेदे च जठरावयवेषु च ॥” इति मदिनी ।)
क्षिपामि—क्रव्याद प्रीणयितुं परित्यजामि । [अत्र “क्रियाथोपपदस्य कम्भणि
व्यानिन ” (२१।१४ पा०) इति अप्रयुक्ततुमुन कम्भणि चतुर्थी] । अह
मिदानोमेवमकरुणोऽस्मि—यत् वराकी प्रियतमा जानकीं श्वापदसङ्कुलि महारणे
श्रामिपशकलमिव अनायासेनैव विकिरालोति भाव । [श्रवोपमालङ्कार स्फुट] ।
प्रहर्षिणी हृत्तम ॥ ४८ ॥

(द) पश्चिम इति ।—पथात्-शब्दात् डिमच्प्रत्यय । पश्चिम,—अन्तिम ।
पताट्टकपविवचरिताऽसि त्व यत्तव पादपङ्कजं मम शिरसा स्पर्शनयोग्यम् अत
शिरसा एव तत् स्पर्शामि, एष च स्पर्शं शेष । [“शिरसि” इति क्वाचित्क पाठ,
तत्र अवच्छेदे सप्तमी] । “पतिरेको गुरु स्वीणा सर्व्ववाऽभ्यागतो गुरु” इति
। नउमात, पत्न्या पादस्पर्शं शिरसि आपातत अनुचत इव यद्यपि प्रतिभाति,
तथापि,—“प्रथिव्यां ग्रानि तीथानि सर्तीपादेषु तान्यपि । तेजस्य सर्वदेवानां नुनीनाञ्च
सर्तीषु च ॥” इत्यादिवचनात्, स्वीमन्माननाद्योतनार्थं सर्तीनामरण्या अरुस्यत्या
अपि अधिक्रया सीताया पादस्पर्शं शिरसा गनकृत न विरुध्यत इति मन्याह ।

(घ) नेपथ्ये—अभिनेयवैशरचना, गृह्णाभ्यन्तरे । अन्नह्निति ।—ब्रह्मार्थं हि
ब्रह्मण्य, तन् न भवतीति अन्नह्नय, विपाषा वेदानाञ्चाविनाशाना नाशो जात

राम । ज्ञायता भो । किमित् ।

[पुनरेपथे ।]—

ऋषीणामुग्रतपसा यमुनातीरवासिनाम् ।

लवणत्वासितः स्तोमस्त्रातारं त्वामुपस्थितः ॥ ५० ॥

इदानीम् इत्यर्थः । तद्वक्ष्ये साम्प्रतमित्याशयः । यद्वा,—ब्रह्मणे विप्राय वेदाय वा साधु यत् तद् ब्रह्मण्य नास्ति ब्रह्मण्य वेदविप्रहितं यत् तद्ब्रह्मण्यम्, सर्वनाशकत्वात् आत इति भावः, तच्च सम्प्रति प्रतिकर्तव्यमिति अवधत्ताप्रायणा, यथा अस्मान् देवयज्ञीन् न निघ्नन्ति, तथा विधीयतां भवद्भिरिति फलिताय । [“अब्रह्मण्यं मवध्योक्तौ इत्यमरः । सम्भ्रुमं हिरुक्ति, अतिशयकातरताद्योतनार्थं वा] ।

किमन्याहितमभूत् तदेष सुविशद व्यनक्ति, ऋषीणामिति ।—यमुनाया नदी विशिष्य तीरे तटभूमौ वसन्ति ये तथाभूतानां तदुपकूलवासवानाम्, [एतेन तेषां कीमलपङ्कतित्वं सूचितम्] उग्रं समहत् तपं येषां तयोक्तानां तपसिद्धिसम्पन्नानाम् [एतेन तेषां श्रापदानादिना प्रतीकारयोग्यत्वमस्तीति गम्यते, एवमेवाह रघो कालिदासः,—“वाणाभावे हि श्रापान्ना कुर्वन्ति तपसो व्ययम्” इति] । ऋषीणां—तपोधनानां, [का कथा तच्छिष्यभूतमुनीनामिति अर्थापत्तिश्चेत्यन्ते] स्तोमः—समवायं लवणेन मधुर्देयात्मजेन रावणभागिनेयेन, [लुनाति इति लवणं, नन्दादिवात् ल्य, निपातनात् णत्वम्] वासितः,—भीषितं सन्, त्रातारः—रक्षितारं शरण्यामिति यावत्, त्वाम् उपस्थितः,—प्राप्तः । तपःप्रत्युद्गमाचरतां विबुधविषया लवणेन भीषिता तपोधना विघ्नप्रतिक्रियार्थं राममुपाययु इति फलिताय । [पुरा किल दिग्विजयार्थं बहिर्गतस्य रावणस्य मातृष्वसिथी रपयौवनवती कुम्भीनसी देव्यपतिना मधुना अपजङ्गे, तद्गर्भाञ्जातोऽयं लवण इति रामायणी कथा अनुसन्धेया । लवणी हि स्वमातुलस्य सुरासुराणां विजेतुं रावणस्य दध्वार्त्तशब्देन नितान्तवित्तहृदयं भगवतः राघवस्य किमपि अपकर्तुं अक्षमं प्रयत्नीकालङ्कारवत् सरलवृत्तं तपोधनेषु अन्याहितमकरोदिति । अयं हि लवणवर्धोद्यमः सीताविवाचनान्तरं पश्चिमं अपि सीताविरहविधुरस्य असह्यपीडिता सीता निर्वासनं कथमपि कथमुत्तमस्य रामन्यासपसारणाय आदावेव विनिवेशितं कविनेति हिमाञ्जन् । रामस्य निजमत्तात् परं कुमारं लक्षणं दीहदपूरणमिषेण दुर्वहं रत्नं दुर्वहं तां स ता दण्डकारण्ये विजहौ, रामस्य सन्निधौ तन्तुं असम्भावितमभदिति अन्यथा उपस्थात् सन्ते । एवमेव रघो कालिदासः,—

राम । आः । कथमद्यापि राज्ञमत्वासः ॥ तद् यावदस्य
दुरात्मनः कुम्भीनसीपुत्रस्य समुन्मूलनाय शत्रुघ्न प्रेषयामि ।
[कतिचित् पदानि गत्वा पुन प्रतिनिवृत्त्य ।] हा देवि । कथमेवविधा
गमिष्यमि । भगवति वसुन्धरे । श्लाघ्या दुहितरमवेक्षस्व
जानकीम् (न) ।—

“कृतसीतापरिव्याग स रत्नाकरसखलाम् ।
बुभुजे पृथिवीपाल पृथिवीमव केवलाम् ॥
लवणेन विगुप्तेज्या तामिस्रेण तमभ्ययु ।
सुनयी यमुनाभाज शरण्य शरणार्थिन ॥” इति] ।

पद्यावक्त इत्तम् ॥ ५० ॥

(न) आ इति कौपपीडोभयमृचकमभ्यप्रम् । (“आम्नु स्यात् कौप-
पीडो ” इत्यमर) । अद्यापि—इदानीमपि रावणवधाव्यवहितोत्तरकालाऽपि
नि शेषितराजसकुलत्वादित्याशय । कथ—किमिति विस्मये, दुरात्मनः,—दुष्टस्य,
कुम्भीनसी नाम रावणस्य स्वसा, कुम्भीव उखेव कटफलमिव वा चुटुकलस इव
वा नासिका यस्या इति विग्रहे [“पट्टनीमाम्—” (६।१।६३ पा०) इति सूत्रेण
नसादेश स्त्रिया डीप् च निपात्यते ।] तस्या पुत्रस्य लवणस्य, समुन्मूलनाय
—समूलमुच्छेदाय, यावत् प्रेषयामि—प्रेषयिष्यामि [“यावत्पुरानिपातयोर्लट्”
(३।३।४ पा०) इति सूत्रेण लट् ।] कतिचित्—कियन्ति पदानि गत्वा
सीता परिहायेति शेष, पुन प्रतिनिवृत्त्य—प्रत्यागत्य विहाय गन्तुमशक्यतयेति भाव ।
कथमेवविधेति ।—एवदशमापत्रा गर्भिणी मया च वक्षिता सती एकाकिनी, कथ
जनश्रान्तामरणानौ गमिष्यसीति भाव । यदा,—एवमजातकारणा विश्वस्तनिद्राऽपि,
अचिरेण तु वनगमनाय आहता अस्मान् परित्यज्याऽपुनर्दशनाय असहायैव
गमिष्यसीति भाव । [“कथमेवदशता भविष्यसि” इति पाठे तु,—एवदशता—दृष्टश्रीम
अवस्थासापत्रा, कथ—केन उपायेन, भविष्यसि—वक्षिष्यसे जीविष्यसीत्यर्थ ।]
सन्दर्भाद्या पुनन्तु मत्परिचागात् अस्मात् जणादव नि सहाया त्वमिति, तत् किमव
विव्रानित्याह, भगवतीति ।—भगवति ।—सर्वज्ञं । वसुन्धरे ।—पृथ्वि । श्लाघ्या—
सहजोत्सहीञ्च वचरिता, दुहितर—कत्यान्, अवेष्व—विपद् वायस्व । त्वमिदानीं
संथिलीसहाया रवेत्यर्थ ।

जनकाना रघूणाञ्च यत् कृतस्त्रं गीतमङ्गलम् ।

या देवयजने पुण्ये पुण्यशीलामजीजनः ॥ ५१ ॥

[इति निष्क्रान्त । (प)]

सीता । हा सोम्य अञ्जउत्त । कहि सि । [सहसोत्वाय ।]
हृदी । हृदी । दुस्त्रिविणरणरणत्रिविप्यलहा अह अञ्जउत्त

अधेदानी सीतायां कथङ्कार ज्ञाव्यत्वमित्य सस्यक् सम्भूत, तदेव विशदीकृत्य प्रकटयितु तामुभयवशैक्यमकरत्वेनोपवर्णयति, जनकानामिति ।—जनकाना—विदेहाधिपवशप्रभूताना, रघूणां—रघुकुलसमुद्भूतानाञ्च [तद्राजत्वात् सजायामञ्जि “तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियान्” (२।४।१२ पा०) इति बहुषु अञ्जी लुक्] । कृत्स्न—सम्य, गीतस्य वशस्य मङ्गल श्रम, [विधेयप्राधान्यात् यदित्यस्य स्त्रीवत्त्वम्] । या हि जानकी पुरा पूततमस्य निमित्तवशस्य पुरञ्जयान्धवायस्य च अखिलशर्मैकविधावो अधिदेवताभूता आसीत् इति भाव । या—सीतां, पुण्य प्रविवशाल सदाचार यस्या ता—पूतचरिता, पुण्ये—अतिपवित्रे, देवा इव्यन्तेऽस्मिन्निति देवपूजन यत्नमभि, तस्मिन् आकरदोषलशरहिते इत्यथ, तद्याधिधाय वसुन्धरायाम् इति यावत्, पञ्जीजन—उदपीपद, हे वसुधे । त्वनिति श्रुत्वा । जनककुलस्य रघुकुलस्य च इय मूर्तिमती त्री । विश्वम्भरे । त्वसपि इमा प्रसूय ज्ञाघनीया महता, यत्नदलत्ते ते सर्वेषांचित्तमित्यभिप्राय । [अत्र पुण्यशीलाया जनकतनयाया जनकरघुकुलयो निखिलकुशलत्वारीपात् उभयकुलयोर्वांश्वत्वेन तस्या मङ्गलभूततया प्रकृतीपदीकित्वाञ्च परिणामालङ्कार] । पद्यावक्तृ इत्यम् ॥ ५१ ॥

(प) [शाकुन्तल यथा शकुन्तलाप्रणयलीलापद्योषिलहरौनिभय नरपति सपदि तत् सस्यक् समुत्सुनं मुवन् महाकविकुलशेखर तवभवान् कालिदास भद्रीउत्तम नञ्जन् कस्याचदाश्नपीडा जनयत समागम समुच्चयन् प्राथम्यवाचनशालिन नरपति निष्क्रामयन् वैचित्र्यातिशयमजनगत, तर्धैवाव स्थावित वन्दे विरहविधानप्रसापि राघवनात्तद्वरप्रसन्न धर्मरत्नरघुतपरिकरस्य वसुना तोगाना शरणाग्निना सुनीना तस्याय विदुधविधिप स्वल्प वधाय च निष्क्रमण ननाग प्रतिष्ठापतया मन्दिरेणित ततभवता कविना, पुनरुच्छेदकरामसीता ततस्त्रिविणरणरणत्रिविप्यलहा इति शिल्पनामक सस्यक् इदित्यम् । तथा सीतम्—‘पदान्तरादपि च विदुग्च्छेदहारणम् ।’ इति] ।

आकन्दामि । (विलीक्य ।) हृष्टी । हृष्टी । कथ एत्रादृणी म
 प्यसुत्त उज्झिअ गटो अज्जउत्ती ॥—ता किं दाणीं एट ? भोटु
 से कुविस्स—जइ त पेक्खन्ती अत्तणो प्पह्विस्सं । की एत्थ
 परिअणो ? १ (फ)

० हा सौम्य आद्यपुत्र । कुवामि । हा धिक् । हा धिक् । दु स्वप्ररणरणक
 विप्रलब्धाऽहमाथ्यपुत्रमाकन्दामि । हा धिक् । हा धिक् । कथम् एकाकिनो मा
 प्रसुतामुज्झित्वा गत आद्यपुत्र ॥ तत् किमिदानीमेतत् ? भवतु तस्मै कीपिष्यामि—
 यदि तं प्रेक्षमाणा आत्मन प्रभविष्यामि । कीऽव परिजन ?

(फ) स्वप्ने प्रलापयद्बुद्ध वच उच्चाय निद्रावेशविधुरतया प्रथमतः चक्षुषी निमील्यैव
 इदमाह, हा सौम्येत्यादि । दु स्वप्नेत्यादि ।—दु स्वप्ने विप्रलम्भादिभृष्टे स्वापसमये
 इत्यथ, य रणरणक प्रियतमविरहात् जायमान उद्वेग तेन विप्रलब्धा । रामभद्रोऽव
 नास्तीति विस्मय्य क्रन्दितुनाश्चत्वान्, वन्तुत तत्र तदानीं रामो नाम्नीति न
 विज्ञातवती, अत विप्रलब्धेत्युक्त, तच्च अनुपदमेव व्यपगमिष्यति इति वक्ष्यम ।
 आद्यपुत्र—रामम्, आकन्दामि—आकारयामीत्यथ । पथात्तु चतु उन्वीच्य, इश
 च प्राणायिकविरहित तस्य, तुषारार्पणसहस्यचन्द्रमुखी अभौत्त विद्या कुरगीव
 रीकृत्यमाना सतार चक्रन्द,—“हा धिक् । हा धिक् । कथमकाकिनोम्” इत्यादि ।
 एकाकिनोम्—असहायाम । उज्झित्वा—विहाय । तत् किमिदानीमेतत् ?—एता हि
 कटापि भवान् एकाकिनो मा विहाय कुवापि न गतवान्, तत् कथं हि मे इदानीन्
 असम्भावितमेतत् दु स्वमापतितमिति भाव । भवत्विति ।—तत् घटेवान् इत्यत्र ।
 तयो—रामभद्राय, कीपिष्यामि—कपटकोप करिष्यामि, अत्राऽपराधस्य जालनाय
 इत्यथ, यदि त—राम, प्रेक्षमाणा—पश्यन्ती मती, आत्मन,—स्वस्मै इत्यत्र,
 [सम्बन्धविवक्षया पठौ] प्रभविष्यामि—प्रभुभविष्यामि, आद्यपुत्रस्य नीह्ननोरूप
 लान्धर्षदर्शनादिना तद्गतहृदया विमुक्ता च भत्वा सपश्यत तदर्थीना भवामि, अत
 मानरूपकीपनागे प्रभुत्व मृदुरपराहतमेव का कथा कीपत्येत्याशय । सत्य
 ह्येतत् सतीनामेव भवति पतिसन्तुष्टनादिति । [अत्र “दृष्टे निवृत्तम भविष्यति दथ
 मानस्य तस्मिन् अने” इत्युदाहरतवत तथा “अनापश्यन्तामहने तु अस्य न विप
 लनाभेदता, किन्तु सधीगसञ्चाय्यात्तभावत्वम्” इत्युक्तवती उपशकारस्य वादान्त
 रसभावनाचतुरै बीडयम्] ।

दुसुख । [प्रविश्य ।] देइ । कुमारलक्ष्मणी विखवेदि, सञ्जो रहो, आरुहदु देई त्ति । (ब)

सीता । इअमह आरुहत्ति । [उवाच परिक्रम्य ।] परि-
पफुरइ विअ मे गम्भमारो, ता सण्णिअ गच्छह्व । १* (भ)

दुसुख । इदी इदी देई । †

सीता । णमो णमो तवीधणायं, णमो णमो रहुडल-
देअदाण, णमो णमो अज्जउत्तचरणकमलाण, णमो णमो
सअलगुरुअणायं । § (स) [इति निष्क्रान्ता सर्वे] ।

इति चित्रदर्शनी नाम प्रथमोऽङ्कः ॥ १ ॥

* देवि । कुमारलक्ष्मणी विज्ञापयति, सञ्जी रथ, आरौहतु देवीति ।

† इमहमारोहामि । परिस्फुरतीव मे गर्भंभार, तत् शनैर्गच्छाम ।

‡ इत इती देवी ।

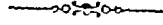
§ गनी नमनपीधनेभ्य, नमी नमी रघुकुलदेवताभ्य, नमी नम आर्यपुत्र-
चरणकमलभ्य नमी नम सकलगुरुजनेभ्य ।

(१) कुमारलक्ष्मणी — मौनिति, टवावरजत्वेनैवसभिमानम् । विज्ञापयति—
वादिष्यति । सज्ज, — तव दाहदमापूरयितुं वनप्रयाणाय प्रगुणीकृत, सुखगमनीप-
नागिवाहनादिभिः सनत् इत्यर्थः ।

(भ) परिस्फुरति—त्यन्तते । गर्भंभार — भारगत गर्भं, उदरस्य शिशु
इत्यर्थः । शनैः — सन्तमन्तम् । ["सिंहिलम्" इति पाठः—शिशुत्वमिति तस्याथ] ।

(स) रघुकुलत्यादि ।—देवता चि विष्णोरिणा, अतः प्रयाणकाले तासामभि-
वन्दनमुचितमेव ।—“आदित्यमण्डले विष्णो ध्यात्वा यावा प्रवर्त्तयेत्” इति स्मरणात् ।
यद्यपि मतीना पत्युरेव केवलं गुरुत्वेनादौ आर्यपुत्रचरणकमलान्यभिवन्द्या पश्यात्
सकलगुरुजनानां वन्दनमुचितं तथाप्यत्र प्रथमं तपीधनादीनां वन्दनं पति-
तत्पत्न्याः श्रुत्या इति वेदितव्यम् । [मूर्ति “तवीधणाय,” “रहुडलदेअदाण”
त्यादि पाठदर्शनात् “वर्त्तयन्त्या” “रघुकुलदेवतानां इत्यवसितज्ञापान्तरं समी-
पं च तन्निभाषणम् । “चित्रपद्मादिपद्यैः प्रथमोऽङ्कमिति विदिते” इति भाष्यात्
अत्र च चित्रपद्मादिपद्यैः प्रथमोऽङ्कमिति विदिते” इति भाष्यात्
अत्र च चित्रपद्मादिपद्यैः प्रथमोऽङ्कमिति विदिते” इति भाष्यात्
अत्र च चित्रपद्मादिपद्यैः प्रथमोऽङ्कमिति विदिते” इति भाष्यात्] ।

प्रथमाङ्कस्य विवृतिः ।

अथ तत्रभवान् निखिलमहाकविकुलसततीपगौयमानतुहिनाचलामलतुपाराव
दातविधीतपवित्रकोर्त्ति काविटकलापकुञ्जरशिर शंखुर भवभूति, अट्टचरमसूतपूर्व
मेकमभिनवं करुणविप्रलम्भाख्यगद्गारसमय नाटकमुपनिवडुमभीभुरादौ अनवशीत
शिष्टाचारपरिप्राप्ता सञ्जनसदाचारसञ्चरणपरिपूतविशीघ्रिताञ्च कविकुलवन्दना
विधाग्निनी द्वादशपदविमिश्रिता टेषस्तुतिमयी सभ्यानां महाऽऽनन्दसन्तानविधायिनीं
नान्दीर्गकामाञ्जलि ।

अथ सूत्रधारनटौ भगवत्कालप्रियनायोत्सवसमये समवेतान् सभ्यसङ्घान् कवे
तत्रभवत भवभूते कृतिमपूर्वमेकामभिनेष्याव इति विज्ञापयन्तौ अवान्तरे वितथाम्
आयोष्यिकसूक्तिकामधिगच्छन्तु सूत्रधार “यथा स्त्रीणां तथा वाचा साधुत्वे दुर्जनो
जन” इत्यादिना स्ववाक्यदोषसुरराकुर्वन् भगवत समीपस्थ रामभद्रस्य नवे राज्य
अभिषेक प्रक्रीतमारब्धवान् तत्कालसमुच्चितां सीतपद्मात् - निरूपयित न्ययुक्त । अथ
यदा हि दशमुखं निहस्य सीतामुडुल्य च उत्तरकोशलमुपगम्य अभिषेकसदाचारम
अनुत्तिवान् भगवान् रामभद्र, तत प्रभृति एव स्वाना लङ्काममरसुहृदां तपोधना-
नाञ्च विमजनात तदेव वशिष्ठाऽधिष्ठितानामरुन्धतीमहितानां शृणुणां जामातु ऋष्य
शङ्कस्य द्वादशवार्षिकं सत प्रति दोहदवती कठारगभगव्ती जानकीं विद्याय प्रयाणात्
च विमनायसाना सीतामनुमीदयितुं वासभवनप्रयाणं भगवत रामभद्रस्याऽभिनयन्तौ
प्रस्तुतकथानेपिकां प्रलावनामुपन्यास्यता निरक्रमिष्टाञ्च तौ ।

अथ भगवान् करुणानय रामभद्र तत्रभवतां जनकानां विद्वेगमनात् गुरु-
शीकमागरनिमया सीता सान्त्वयितुं गुह्यान्तागारसंभ्रमाम । अद्यान्तरे महपिरिटा
वक्र ऋष्यशङ्कायसात् राम विज्ञापयितुं वशिष्टसवादसादाशाऽप्रीध्यान्पात्रौ । अथ
मुनिप्रथमं प्राक् शालाया भगवत् अरुन्धत्याय निदेशात् सीतादोहदमापूरितमा
वेद्य उदीर्य च पश्यात् जानकीसमाश्रामनभूयिष्ठां भगवत वशिष्टस्य वाचम्, सर्ज
स्वल् रघूणा कुल प्रजासमाराधनेषु एव प्रसितमिति उपादिशत, तच्छ्रुत्वा भगवान्
रामभद्र प्रजा अन्तरङ्गित स्नेहं दया सुखं सव हि जीवलाक विमदमीर्ग, अन्येषा
का कथा प्राणसमामपि जानकीं परिलज्यत नानि मे व्यथेति सपदि विषोदकं
सेतप्राटकवोजभूत सीताविवासनं प्रत्यश्रणीत् ।

अथ क्रिया गच्छता कालेन कुमार सौमिति दुर्मनायमाना सीता प्रीणयितुं भगवता रामभद्रेण पुरत आदिष्टान् चितकरान्, ताडकानिधनाय भगवते राम भद्राय कौशिकेन सानुग्रह प्रसादीकृतानि सरहस्यानि जृम्भकास्त्राणि आरभ्य सीताया आ हुताशनविशुद्धे चिदाण अद्वापितानि, तानि समादाय च तान् समुपस्थितान्, व्यजिज्ञपत । तदाकर्णनसमकाल हि रघुमणि परिस्नानाननकान्ति सखेदमाह, देवि । एष हि अलीकलीकपरीवाद ते जीवितव्यशपमपरिष्यति, अधन्तेन च कुलधनभूत यश एव केवलमभीक्ष्णा सया प्रमृन्मालायिताया ते कियन्ति चरणाव-मर्दनानि कृतानि इति बहुधा सवाप्यगद्गद विललाप ।

अथ स्वभावधीर रामभद्र तपोधनतपस्सेज सम्भूतानि दिव्यास्त्राणि सीतायै प्रादीदृशत, सा हृषावनसमुखी तानि सगौरव धवन्ते । तत मिधिलाहृत्तान्त प्राद-दर्शञ्च । तदा तु जानकी प्रियतमसौम्यमुखमखण्डलम् अचिरप्रभाद्युतिविद्योतितमपि चिरमपन निरीक्ष्य गद्गदकण्ठी अभाषीत, स्मरामि खलु सर्व यत् यूयं चत्वार भातर गृहीतनाङ्गलिकोपचारा तव वचन्ते इति । अथ लक्षण विवाहात् परम् अयोध्या गमनपथे भगवद्भागवविजय दशितवान् । तत दृष्टा विनयसाहाय्यपरीतमूर्ति रघुवशकीर्ति गुरुणामवमाननाश्च श्रोतुमशक्तुवन् स्वविजयवाचोपवर्णन च स्वस्य पुरत एवोपगीयमानमवलोक्य वैलक्षाडवनसमुख “बहुतर द्रष्टव्यमस्ति—अन्यत्र दर्शय” इति लक्षणाथ निद्रिदेश ।

अथ सौमिति मिधिलात वयनयोध्यामुपगता इति प्राह । तत नवजलधरविनि-न्दितध्वनि रघुमणि तातपादजीवितदशायामातृणामनुपमसेहपीयूषधारानिषिक्ताना तेषा दिवसा कियत्कुखेन हि व्यतीता इति विभाव्य पर सीहमुपागत । जानकी च तदा कियन्ति मुखानि अदित, तदनिशमनुष्मरन् सीतायां रति प्रकटीकृत्य शराररस सन्त्यगेधाञ्जले । ततस्तु लक्षण मन्यराप्रस्नाव प्रासौत् । रामभद्रस्तु गुरभिरभ्यनुज्ञात स्ववनविवासन सर्वधैवाऽरन्तुदनपि मातु कैक्या अकीर्त्तिकरत्वेन तत तदेव विजृह्णी । अनुपद हि निषादाधिपतिनिषेवित शङ्खवेरपुरमिद्गुदीपादप सनापनदशयत । तत्र पुन यौवराज्यभाज देव राघव गटासयमनिरतमवलीक्य नतीं सीता कियदपि स्तेदमगला स्वभागवविपर्ययादेवमसन्भावित दुःखमापतितमिति पर विसिन्नाय । ततश्च प्रसन्नपुण्ड्रमन्दिना रघुकुलदेवता भगवती भागीरथीमवलीक्य एतदव सव प्रदेतु । अथ भगवान रामभद्र ‘अथ’ साताया शिवानुव्यानपरा अथ इति दशावे एतेन च स्ववशकुलाङ्गुरी कुशलवती भागीरथीपरिपालन च तदा प्रादिशोर्गव्यवसिताया कथञ्चित सनाशासन च विवन्ते । अथ लक्षण

भरहाजायस कियत्कालमध्युष्य, ऋषिप्रदर्शितमार्गेण गच्छन् कालिन्दीतटस्थित
ग्रामनामक वटपादप प्रदर्शितवान् ।

अथ “किमिम म्भरसि आद्येपुत्रम्” । इत्येव जानकीजिज्ञासया सर्वथा प्रकृति
रञ्जनी रामचन्द्र अल्पसञ्जातग्रामापन्न मन्दमधुरगीतलानिलसम्पादितसवाहनक्रियम
इम कथं विस्मयामीति अपि च यस्य सुशोतलतलप्रान्ते अल्पसविलसितपवित्रगात्रै
अशिशिलपरिरम्भमाटधतौ त्व मम अमन्दोरसि विद्यञ्च विद्यामसुख लभेथा, तत न
विस्मृत मया इत्युक्तवान् । ततो विन्ध्याटव्यां विराधीपरोधमाख्यत लक्ष्मणो जन
स्थानप्रस्थानसमारम्भश्च । तस्मिन् गिरसरिर्त्रर्भराणामनिर्वचनीयानि सौभाग्य
विज्ञानि वैखानसनिषेवितवनापालानि, गोदावरीकीलालकल्लोकोलाहलसुखरित
कन्दरम् अविरतधारिधाराविविधिवारिधरैरमलश्यामल प्रसवण नाम पर्वतमुपावर्णयत ।
वर्णितानि पुन गाटावरोवा रेपूतवनप्रदूनसुरभीणि स्वच्छन्दनिमज्जनानि, तदुपाल
तोरनववृत्तानि च । पुण्यशपरमणौषी तस्मिन्नशिशिलपरिरम्भमापृतानां श्लेषा
विभावरी गोदावरोतटविटपिपादप्रान्ते धरणिजानिन्दताङ्गसङ्गसङ्गावेनाऽणोरणीय
सीवाऽभूत् ।

अत पर पञ्चवद्यां विकटमुखनासाया मूषणखाया सवादमवलम्ब्य कमल-
कीमलमानसा सीता विगतविद्योगविपुलकृश पुनरापतित इति मत्वा विरहविनय
नम्ना बभूव । रामस्तु स्वयं विरोगवक्त्रा तथाविधां सीतां, “न चैय पञ्चवटी न
चापि मूषणखा, चियमेतत्” इति परिसान्वयन् पञ्चवटीवननिवासविषयस्वान्त
स्तदृष्टान्तमपरीक्षमिव विज्ञाय क्षणं चौणीजाया पञ्चवटीप्रस्थानरूपविगततिरुक्त
सम्भार । ततस्तु क्रनकमृगमायया वैदेहीं मोहयित्वा अतुलैश्वर्यबलवक्त्रो
रावण समपहृत्य च तां कियतां रामरोदनरुग्णहृदयाना विचेतनानामपि
विशंपक्षेभं सञ्चनयामास इत्युपवर्णिते तदानौ पतिपरायणा पवित्रचित्ता सीता
मन्निमित्तमेव दुर्विषहं विषमलेज्जालं बुभुजे भगवान् रामचन्द्र इति विचिन्त्य
मितरामनुतप्रवती । ततश्च सीताहरणमनुष्ण्य गलदशु विलपतो लक्ष्मणस्य शीकीकि
प्रवणार्द्रमानसस्य रामस्य च विलापवणनम् । अतश्च मन्वन्तरहृष्टधराजस्य जटायुपी
विशंपविच्छोभकर चरितसाभिदधे ।

अन्तर जनस्थानपरिमाशास्थितमञ्जुलकुञ्जमण्डित दण्डकारण्यभाग दर्शया
मास । हर्षप्रद ऋष्यमूकनामनगे महासुने मतङ्गस्याश्रमपट सिद्धशर्वरी यमगा
पम्यासरोवरञ्च प्रदर्शितवान् । ततस्तु सदमन्मल्लिकाचपक्षिणां पक्षपवर्नत्वस्मित
चञ्चलनालश्वेतसरोजसमूहीपशीभितान् परसरमणीयकुवल्लयचयान्दितानेकानन्द

प्रदस्यत्सारावरत्याशभागान् खाद्युप्रवाहाद्गमनपतनयारन्तरालमवलोकितवान् । तत्
सौमित्रि सातापरिहरणजन्यशोकसागरमप्रजोपलाकमर्होपकारक महाभाग कारुति
प्रदग्मितवान् । सर्वजनरक्षनाङ्गनामन्दनस्य सालात्कार सौभाग्यवशात् प्राप्त मत्-
हताघतया सम जगत् कृताघतामवापेति दाशरथिर्जगाद ।

अथ सरभिकुसुमसुशोभितकदम्बरलशाखामण्डनमयूरौहृतनृत्यभाजि यत्र चानु-
भावावावाशष्टमनष्टूलिनलिनशरीरश्रीराथ्यपुत्र क्षण विगतचैतन्यवत् तरुतली
पतित सायुनेवसौमित्रिणा विधृत इति विचित्रचित्रनगस्य कि नाम ? इत्येव
वैदेही प्रवचनीपर्वणित कुसुमित व्रततितति-विराजमान मञ्जुकुञ्जभर्भेदि तुङ्गशिखरीप-
कण्डस्य विनदन्तवलाकवलाहककाकलीकलितकुञ्जमण्डितस्य तस्य माख्यवत् स्मरणा-
ऽसहिष्णुना रामेण निवारिती लक्ष्मण चित्रप्रदर्शनव्यापारात् । कौशल्यानन्दनस्य
तथा “ बहुमानास्यदकपिरसामुत्तरीत्तरप्रवङ्गमानाद्भुतयुद्धचित्रमत पर परित्यान्नेय
विद्याम्यताम् ” इति लक्ष्मणीक्तिरुपवर्णिता ।

तत्रश्चित्रदर्शनतो जानक्या प्रसन्नगम्भीरारण्यश्रेणीभमणसुशीतलसुभगसलिला-
भागौरघीपरमपूतजलावगाहनवाञ्छाया विज्ञापिताया “ गुरुजनाज्ञापानाय चास्या
मनारदपूरण करणीयमिति सत्तारघी रथ सञ्जीह्वयानेतव्य ” इत्य समादिदेश दाश-
रथि । ततस्त् निद्रावशवत्तितया परमप्रियरूपतिपरितोषमातन्वती भयश्चमजनि
घमङ्किन्दुरिग्या निपाकरकिरणमम्पर्शप्रभुतजलविन्दुनिचित चन्द्रकान्तमणिनिर्मित-
हारप्रतिमवाहुता स्वकण्ठगतानित्यनुभयाऽनिवचनीयभाव बुभुले रामभद्र । चित्र-
प्रदर्शनञ्जित इच्च पूर्वराभचरित प्रदर्शित महाकविथीकच्छेन ।

अथ दुःखुर्खापस्थितौ विज्ञापिताया प्रतीहार्या पौरजानपदाना काव्यपरिज्ञानाय
निष्क्री गृन्धर इति विचार्य प्रकाशयन्त पुरप्रवेशनाज्ञा ददौ दाशरथि । “ परम
पवित्रचरित्राया जनकतनयाया अचिन्तनीयमिस लीकापवाद कथ स्वामिनि निवे-
दामि । अथवा निष्क्रीऽह मन्वभाग्यस्तादृश कम्पणि ” इति दुःखुख समचिन्त्यत् ।
तदानं तु रमरदक विधायि विरहः । अथवा लहेज्यमानाया सौताया स्वडोडिगसाकर्ण
। वचनितचेता रघुवति सजेह परिस्मृन् तदङ्क, “ निरुपधिनिम्नल दुर्लभमेव उज्जन
प्रम अथ हि पाप्यन ” इति चिन्ताऽऽकृन्तितचेता आसीत् ।

अतान्तरं दुःखुख पौरज नपदप्रसामुपवत् रामस्य स्वदीपजिनासावसर
अथ अच वामिन दुःखुख सौताया रावणभवनवासहृत्तदृशयसाङ्कने इति भगवती
राघवस्य करे निन्तनभित्ते । तत् सुतिसमकान्तसिब सप्तजधीरो रघुवीर तथाविध
के वनेन राघवस्य सप्त इत्य सपदि नोहनुपागत ।

अथ राघव “रघूणां प्रजारञ्जनमेव राजधम्म भगवद्विशिष्टाट्टिग्रय सम्मति तादृशी निष्कलङ्गातिपुत्रविवशगौरवे मस्येत् कलङ्कमिह दौभाग्य किमस्मात् ? धिन्ना नीवितान्तरतुल्यदारपारतन्त्राम् ॥ हे राममयजीविते । तव जन्मपरिग्रहरूपानुग्रह प्रकाशेन धरित्री पवित्रीभृता” इत्यादि बहु विलप्यापि स्वकर्तव्यवशात् “त्याज्या ऽसि” इति उक्त्वा सरथ लक्षणमानेतु दुर्मुख समादिदेश । सोऽपि लक्षणानयनायोन्मुखी दुर्मुख सीताविवासनशोकसन्तपधी “कथं हि भगवान् दुर्जन वचसा अतीव पवित्रार्था गर्भस्थितपवित्ररघुकुलाङ्कुरायां सीताग्रामेव व्यवस्यति” इति तदाकर्णनसमकालमुवाच । ततो विवशत्रुद्विष्वभावी राघव दुर्भाग्यवशात् स्वकुले लीकापवादकलङ्कवीजं समुद्भूतमिति विभाव्य घृणितवृशसायतिवादैरास्मानमवमन्य स्वनिलयपरिपालितपक्षिपल्लविक्रयिवत व्यवसितमतिकष्टञ्च इति मेने । सर्व्वत पवित्रामिनां मृष्टा कथं पापभागिनीं करीमीत्यञ्चापूर्व्वकर्मचण्डाल मा विमुञ्चेत्याद्यभिधाय तस्या मस्रकीपधानभृत स्वबाहुमाकर्षन् सम्यति विषय्यस्तत्र जीवलीकस्य निजजीवनधारणानयक्यञ्च चिन्तयन् वशिष्टारुन्वतीविश्वामिवादीन् लक्ष्मीकृत्यम्बदुर्जनतामुपालञ्चवान् । “विश्वामिवादिपसञ्जातनिद्रा गर्भभारविनमसां वराकीं वेदेहो कथं रात्रिचरेभ्यो विनियोजयामि ?” इति सायु विललाप ।

अथ यमुनातीरवासिभिर्ऋषिभिर्विज्ञापिते लवणवासि शबुद्ध लवणजननायमादेष्टु सीतालान्दुःखिती रामचन्द्र गृह्यात् प्रतस्थे । अतान्तरे स्वप्रोत्थिता अजानती तु शोकसधारपूर्णं स्वभाग्यविपर्य्यय रघुकुलकुलाधिदेवताभृता सतो सीता चिराय स्निग्धगम्भीरनिघोष स्यन्दन लक्षणाधिनायकमधिरुष्ट “रघुकुलदेवताभ्य आव्यपवचरणकसन्नेभ्य तपोधनेभ्यश्च नमः” इति अभीक्ष्णमुदीच्य चिराय वनाय प्रतस्थे । इत्यञ्च समाप्तिमगसत् प्रयसाङ् ।

इत्युपशान्ताट्टिमीसञ्चरणपञ्चानन कुलपतिकल्प “वि,ण” इत्युपनामक-

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागर-भट्टाचार्यविरचितायां तटात्मजाभ्यां

श्रीमदाशुवाधविद्याभूषण श्रीमन्नित्यबोधवित्पारवाभ्यां

परिवर्तित परिवर्द्धिताया सुखवाधिनीमसा

स्यावाम् उत्तररामचरित्याख्यायां

प्रथमोऽङ्कः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽङ्कः ।

(पञ्चवटीप्रवेश ।)

[नेपथ्ये ।] स्वागत तपोधनायाः ? (क)

अश्वगवैशा तापसी । [प्रविश्य ।] अये । वनदेवता—इय फल-
कुसुमपल्लवार्घ्येण सासुपतिष्ठते ॥ (ख)

(क) स्वागतप्रतििति ।—तु सुखेन आगतमागमन, सुखस्य आगत प्राप्तिर्वा, भवतीति शेष । निरुपद्रवमागमन विज्ञातुमेव हि लोकसदाचारसिद्ध कुशलप्रश्न, तदागमने किं क्लेशो जात इत्याकारिक । (“स्वागत कुशलप्रश्ने” इत्यमर ।)
[आदिथी वासन्त्या अनीचपावत्वात् संस्कृतभाषाप्रयोग न दीषावह] ।

(ख) अश्वनि पथि गच्छन्तीति अश्वगा पथिका, तदुपयुक्त वेशो यस्या सा। अश्वगाना पथिकाना वेश इव वेश यस्या तथाविधा, इति वा व्यासवचनम् । (“अश्वनीनां वशीऽश्वन्य पात्य पथिक इत्यपि” इति क्रीप) । वनेति ।—वनदेवता—वनादिव्यताभूता काचित् तापसी (इय हि वासन्ती नाम सीताया प्रियसखी, तत्तु हतौशात् व्यक्त भविष्यति) । फलति ।—अर्घ्यम् [अहते करणे घञ्, न्यङ्गादि ल्वात् कुत्वन् ततो देनाथ यत् । अय अद्भस्तु सामगै सयकार क्लीबलिङ्गवाच्य पठयत, त्रिप्रकारम् वेदान्तरपारग इति] । पूजार्थोपचार, —दूर्वाञ्चतादि (“मूल्ये पूजा विधावर्घ” इत्यमर) फलामि च कुसुमानि च पल्लवाय तैरुपचितेन अर्घ्येण, फलकुसुमकारणकिसलयपरिकल्पितनाव्यपात्रेण उपरुद्धहस्तैत्यथ । उपतिष्ठते—पत्रशतं सम्मिति शप । अतिथिपूजनस्यावश्यकत्वात्तथा, वेदविदमभ्यागतां मामव-
रात्र्य अथवा इत्यमरणा मदभिमुखमागच्छतीत्यथ । “सर्वदेवमयीऽतिथि”
५ अतिथिचरिता तथा देवत्व घोष्यम् । [“उपाद्देवपूजा—” इति वात्तिकराह्यान्तेन
आमर । ५ । ५ । अतिथिपूजाकरणं यद्यपि शान्तेषु अर्घ्यरचना विहितं, तथापि
वनागमनं तापसाना वनभूमिसुखेन फलकुसुमपल्लवार्घ्यदानं न विरुध्यते ।—
उपाद्देवपूजा— उपरुद्धहस्तैः स्थलजरपि । पदं सर्वं घघालाभ भक्तिमान् सतत
उप ॥ ५ । अतिथिचरिता । अथ द्रव्याणि यथा—“आप सीर कुशायाणि त्रिभि
मपठ ५ । ५ । यथा सिद्धाप्रकटैवतायाऽप्य प्रकीर्तितम् ॥” सिद्धा क, —
उपाद्देवपूजा— उपरुद्धहस्तैः पुष्प दूर्वाङ्चताकुशैस्त्रिभिः । सामान्य सर्वदेवा-

वनदेवता । [प्रविश्य अर्घ्यं विकीर्य (ग)]—

यथेच्छ भोग्य वो वनमिदमय मे सुदिवसः

सता सद्भिः सद्भिः कथमपि हि पुण्येन भवति ।

तरुच्छाया, तोयं, यदपि तपसो योग्यमशनम्,

फल वा, मूल वा, तदपि न पराधीनमिह वः ॥ १ ॥

नामर्षांस्य परिकोचित ॥” इति टीवीपुराणम् । रक्तविन्धु—कुडुम् “जाक्रान्”
द्रव्यभाषा । “अभावे दधिदुग्धादिमानस वा प्रकल्पयेत” इत्याचारादर्श । “चन्द
नीदक्षमिथ दत्त्वाऽर्घ्यं कुसुम रवे । मधुपर्क—” इत्यादि स्मृति । “दधिसर्पिर्जन
क्षीर्द्रं मिता चैतैश्च पञ्चभिः । प्रीच्यते मधुपर्कस्तु—” इत्यादि च शास्त्रदर्शनात्
प्राक्कालप्रधितपूजायद्रव्याख्येतान्यवगम्यन्ते] ।

(ग) अर्घ्यं मिति ।—विकीर्य—विचिष्य, तापसो प्रतीति श्रेय ।

विषासिताया सीताया हाटशपरिवत्सरपु व्यतीतेषु किं हि कुशलमयम्
अकुशलं वा उदन्तजात समजनि, तत् तावत् नीरस वन्तु विष्कम्भकेणावेदयितुम्
अभीष्टं तन्निग्रयसखी वनदेवता वासन्ती, इदानीं प्रसङ्गत वेदविदमातेथीमतिथि
नमुचित सत्कृत्य तस्या स्वच्छन्दचारित्य सुमनाऽमानतश्च प्राययते, यथेच्छमिति ।—
इद—सदीयमित्यथ, वन, वो—युष्माकमेवेति विनयोक्ति । [न तु युष्मदनुष्ठपमेतत्
सहृषीयप्रासादादिपरिशोभितमिति गम्यते, “युष्मदो गौरवे” इति बहुत्वम्] । सत्य
येव, यथाशक्ति सज्जनसभाजनस्य समुचितत्वात् आह, यथेच्छमिति ।—यथेच्छम्—
इच्छानतिक्रमेण, यथारुचि इत्यथ, भोग्यम् एतत्—मम परस्य वेति विभाव्याय
नाभिलाषसङ्घोच करणाय इत्यथ । यद्यपि वनभसे साधान्नाधनत्वेन यथेच्छ
मित्यादि शङ्काऽवसर नोदति, तथापि स्वस्य वनाधिदेवतात्वेन वने सदीयस्वत्वं
वर्चते इति प्रतिपादनाय तथोक्ति । शङ्काकारण किमपि नानीति तापप्रित्युसाह,
अथमिति ।—अथम्—उपस्थित इत्यथ, मे सुदिवस, —भवत्या समागमात् शुभ
दिन समुदितमित्यथ । कथमप्यसमागमात् सुदिवस ?—तवाथान्तरन्यामपूर्वकमाह,
सतामिति ।—सन्तीति सन्तस्तेषां सतां—प्राणिनां, पुण्येन—सुकृतेन, कथमपि—
देवानुग्रहादिकारणादित्यथ, सद्भिः,—साधुभिः, सद्भिः,—समागम, भवति—जायते ।
[एतेन साधुसङ्गस्य दुष्प्रापल ध्वनितम्] । हि एवाथ । तव पुण्यप्रकृपानुकूलदैवादन्यत
साधनान्तर नास्तीति भाव । एवञ्च ज्ञान्तरीयशुभकर्मपरिपाकवशादेव भवाद्गुणीना
पुण्यश्रीकानां सन्दर्शन भवति, तेन प्रायतेऽय मे सुदिवस इति फलितार्थ । अत

साप । किमत्रोच्यते ? (घ)—

प्रियप्राया वृत्तिर्विनयमधुरो वाचि नियमः

प्रकृत्या कल्याणी मतिरनवगीत' परिचयः ।

मयाऽयं दुर्लभ साधुनेत्राऽवसर प्राप्त इत्याशय । ("सख्ये साधौ विद्यमाने" "प्रशस्ते-
ऽप्यहिते च सत" इत्युभयताप्यसर) । यथेच्छभोग्यप्रकार पदर्शयति, तच्छायेति ।
—सरो क्राया [जातावैकवचनान्तेन समास । तरुणा क्राया इति विग्रहे "क्राया
वाहुल्ये" (२।४।२२ पा०) इति सूत्रेण क्रीवलपसक्ति] । तीय जलं यदपि तपस
तपश्चरणस्य इन्द्रियस्यसादेयानुकूलतया योग्य फल वा मूल वा अशन, यत्किञ्चित्
फलमूलादि भोज्यमन्त्राकीर्ति, तदपि तपस्विश्रीय तप साधकानां समुपयुक्तम् इत्यर्थ ,
["नपुंसकमनपुसकेनैकवचान्यतरस्याम्" (१।२।६६ पा०) इति सूत्रेणैकशेषैकवद्भावी] ।
इह वने बी युष्माक न पराधीनम् अनन्यायत्त, स्वाधीनमिति निर्वर्ष , ततश्च आत्म-
द्वन्द्वत् सर्वमेतत् यथेच्छ यथासुखमुपमुञ्चेति भाव । अत्र तपश्चरणयोग्याशनानि
सुखभानि कुत ? तदेव दर्शयति,—तथा हि अत्र प्रच्छाद्यशीतले तरुतले निषद्या-
ऽध्वखेद विनीदय , वनप्रसूनसुरभि स्वादु निर्मलञ्च निर्भरिणीसलिल निपीय तृषा-
मुपशमय , कन्दमूलफलानि च सुक्ता बुभुक्षा वारयेति ताव्यथम् । [अत्र पूर्वार्द्धे,
"सता मरि" इत्यादिना सामान्यरूपेणाथन सुदिवसरूपस्य विगेषाधस्य सोपपत्ति
कत्वकरणात् सामान्येन विशेषमनयनरूपीऽर्थांतरन्यास । अपि च, परार्द्धे यथेच्छ-
भोग्यत्वरूपकायस्य "न पराधीनम्" इत्यादिना अपराधीनत्वरूपकारणेन समनयनात्
कारणेन कार्यसमनरूपोऽर्थांतरन्यासश्च । इत्यनयो सजातीयसङ्कर । तथा
'अय ने सुदिवस' इत्यादिक प्रति अधिकहेतीरनामधानात् जायमानगिहेतुकत्व
दोषशदा, "भवकन्दर्शनात्" इत्यादि गम्यन हेतुना निरसनीया] । शिखरिणी
हन्—"रसै रर्देन्द्रिन्द्रा यमनसभला ग शिखरिणी" इति लक्षणात् । अस्य प्रकारस्तु
५२३३० तन ॥ १ ॥

(घ) अत्र भवदनुपालने वने आगमनात् सुदिवसीत्यादविषये इत्यर्थ ,
किञ्चुधत्त । रिञ्जित वनञ्च नास्तीति भाव । सता समागमादन्वत नाम्नि किमपि
पिडतरमिह सधिमिति तु ताव्यथम् ।

नत मडाऽऽपदानि परमन्नुद्धेन कि हि फल न प्रसूयते, सुष्ठ तप्रतिपादन
ए मर एवमत् समर्थद्वन्द्वरित्वा तापनी वनदिवताया माधुत्व सर्वथा प्रशान्तु
कारभर, ष्टिति —साधुन, सता भवाद्दृष्टीनामिति भाव , हतिर्वचन स्वभाव इत्यर्थ ,

पुरो वा पश्चाद्वा तद्विदमविपथ्यामितरसम्
रहस्यं साधूनामनुपधि विगुहं विजयते ॥ २ ॥

[इत्युपविशत ।]

कायकृतश्रवणार इति यावत्, प्राणिषु बाहुल्येन प्रिया निरतिशयप्रीतिजनिका । तथापि वाचा कौथ्य दीप स्यात् तदाशङ्कामपनयति, मधुर इति ।—वाचि वाक्ये निगम मयमनप्रकार, सत्याय मितभाषितरूप इत्यथ, विनयेन शिष्टाचारभूयिष्ठतया अनौद्धत्येनेति यावत्, मधुर सुखद, न तु अशिक्षिताना मदम्भा वाग्वि नितरा चेतसि व्यथयतीति भाव । साधवी हि नितरा कणामृतमेव भाषन्ते इत्याशय । सुश्लेषेण मनोहरे कल्पयन्ते मदनव गतमत एवाह प्रदत्त्विति ।—मतिवर्द्धि प्रत्या स्वभावेन कल्याणी जीवाना शुभकरी, सततं जगता शुभीत्यादने व्याप्रता इत्यथ । तथापि असत्सङ्गवशात् तदन्यथा भवितुमर्हतीति शङ्का निरस्यति, अनवगीत इति ।—परिचय प्रणय अनवगीत कपटादिदोषरहितत्वादिनिन्दित समधिकतमिसाधक इत्यथ । सतां चरिते गृह्यालिशविनाकृतत्वेनाकल्प्यतेषां प्रणयित्वनाधिहरश्चेति भाव । तत् तस्मात् पूर्वोक्तवृत्तगुणैर्गोदित्यथ, पुर अथे सता प्रणयस्येति शय पश्चात् परस्मिन् वा प्रणयान् परत वा तव कथित विगुपी नाम्नीति भाव, परिचयस्य तदभावस्य च उभयत्रैव समत्वात् अकल्पयत्वात् प्राथनालिशरहितत्वात् सर्वदकरूप मिति यावत् । अविपथ्यामित विपथ्ययमप्राप्त रस अनुरागो यस्मिन् तत तथाक्त समरम नित्यप्रीतिकरमित्यथ, यव हि काचित प्राथना विद्यते तत्रैव पुर वा पश्चाद्वा इति शङ्का आयाति, साधौ आचरिते साक्षात्करणमसाधौ तु असाक्षात्करण मिति दर्शनात्, यव तु नैव तद तु किमपि फल पुरो वा पश्चाद्वा इति भाव नाश इति तु तात्पर्यम् । अनुपधि अकपट विगुह मञ्जया निदोषमिदं रहस्य साधारणैरन्यमनिर्वचनीय चरितमित्यथ, विजयते मञ्जोत्कषेण वर्धते [“विप राथ्या जे” (१३।१८ पा०) इति मन्वेण आत्मनेपदम्] । साधुचरितवन नामान्यत किमपि अवदातसखिललोकाहितकरञ्चाव इति भाव । (“कपटोऽस्मी व्यादम्नोप धप्रकृशकतवे” इत्यमर) । [अथ प्रततवनटैवताचरितोत्कर्षवर्णनप्रसङ्गेन मधु चरिववर्णनादुदात्तानुसार । अपि च सता चारित्र्योत्कर्ष प्रति प्रियप्रादहति त्वादिरूपैककारणस्य पथ्यामत्वेऽपि कारणान्तराणा तत्करत्वेनोपादानानात समुच्चय लङ्कारय, द्यनधी सापेक्षत्वेन मद्गर । साधूनामत्यनेन वनटैवताया साधुत्वाभि

वन । का पुनरत्रभवतीमवगच्छामि ? (ङ)

ताप । आत्रेयी अस्मि । (च)

वन । आर्य्ये आत्रेयि । कुतः पुनरिहागम्यते, किं प्रयोजनं वा दण्डकारण्यप्रवेशे ? (छ)

धानाभिप्रायात् प्रस्तुतत्वप्रतीते नावाप्रस्तुतप्रशसा शङ्कनीया, तत्र हि केवलाप्रस्तुतात् प्रस्तुतावगम इत्यवगन्तव्यम् } । गिखरिणी वृत्तम् ॥ २ ॥

(ङ) कामिति ।—अत्रभवती का इति विज्ञातुमिच्छामीत्यर्थः ।

(च) आवेयीति ।—ब्राह्मणोचितसस्कारोपपन्ना, आवेयी नामाऽहमस्मीत्यर्थः । अविगोत्रसम्भूतत्वात् तस्या तथैव प्रसिद्धिः । तथा हि, आवेय शुक्लयजु सम्प्रदाय प्रवर्त्तक, वशगणनाया “भरद्वाज आवेयात्, आवेशी माण्ड” इति शतपथब्राह्मणे दर्शनात्, गङ्गधनुषा सम्प्रदायप्रवर्त्तकवशगणनायाम् “आवेयीपुत्रादावेयीपुत्र” इत्यपि प्राक्ब्राह्मणे दृश्यते, अत एव भारतेऽप्युक्त—‘पुत्रमन्यनकर्म्मण स्त्रीसस्कारा इत्वेनोक्तवात तस्मिन्निधानादय वश स्त्रौप्रधान उच्यते” इति । आवेयीपदस्य गर्भिण्याद्यधामिधाप्रकत्वेन रूढित्वमपि दृश्यते, तथा हि यम,—

“त्रयप्रभृतिसस्कारैः सस्कृता ब्रह्मवच या ।

गभिणी वा तथा या स्यात् तामावेयीं विनिर्दिशन् ॥” इति ।

(ङ) आर्य्ये इति ।—भो आत्रेयि । विदुषि । कुत कस्मात् स्थानात् इह अत्र वने आगम्यत भवत्येति शेषः । किमिति ।—दण्डकारण्यप्रगमनं भवत्या किमर्थं स्वीकृतमित्यर्थः ।

इदानीमात्मन दण्डकारण्यप्रवेशप्रयोजनमभिधत्ते, अस्मिन्निति ।—अस्मिन् प्रदेशे दण्डकारण्ये अस्मीति वदन् लङ्गीय प्रणव सामवेदान्तगतानां विदुषश्च विदन्तीति तथाका नगणब्रह्मविद उद्गीथवाच्यपरब्रह्मविद सामीपासनाशीलाय अगस्त्य-प्रभृत्या अदत्तप्रभृती मुनय इत्यथ, वसन्ति तिहन्ति ।

आवेयी । अस्मिन्नगस्थप्रसुखा प्रदेगे
 भूयास उद्गीयविदो वसन्ति ।
 तेभ्योऽधिगन्तु निगमान्तविद्याम्
 वाल्मीकिपाश्चादिह पर्यटामि ॥ ३ ॥

तथा हि कान्दोग्ये—“अथ यद्विदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दृश्य पुण्डरीक वेश्म दृश्ये
 ऽस्मिन्नन्तराकाशे तस्मिन् यदन्तमदन्तेऽप्य तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्” इति । साम
 हि पञ्चविधा सप्तविधा वा अवयवा सन्ति । तव तावत् साम आय भाग प्रमोवा
 गेय प्रस्तावनामा, द्वितीय भाग उद्गावा गेय उद्गीयनामा, तृतीय भाग
 प्रतिहृत्वा गेय प्रतिहारनामा, चतुर्थो भाग पुनरुद्गावा गेय उपद्रवनामा, पञ्चमि
 युगपद्गेय निधननामा इतः पञ्चविधः । गानारम्भकाल सर्वे ऋत्विग्भिः मिलिता
 हुङ्कारकरणरूपा हिङ्गारः । श्रीद्वारपूर्वकत्वात् सर्वेषां वेदानां प्रणवरूप प्रदमाव
 यवः । इति सतावप्रवत्सतदि सप्तपञ्चमुक्तं कान्दोग्ये । अग्न्यप्रसुखाणां तेषां
 मुद्गीयविद्यायां प्रोक्तायां पाण्डित्यत्वात् तयाऽभिधानं सङ्गच्छते इति बोध्यम् । तव
 हि कान्दोग्ये उद्गीयीपासना बहुधा प्रपञ्चिता, “वृष्टौ पञ्चविधं सान्नीपासीत”
 इत्यारभ्य “वर्षति स उद्गीथ” इत्युक्तम्, “ऋतुषु पञ्चविधं सान्नीपासीत” इत्यारभ्य
 “वषा उद्गीथ” इत्युक्तम् । “पशुषु पञ्चविधं सान्नीपासीत” इत्यारभ्य “गाव
 उद्गीथ” इत्युक्तम् । “प्राणेषु पञ्चविधं पशवर्गीयं सान्नीपासीत” इत्यारभ्य
 “चतुर्गुद्गीथ” इत्युक्तम् । इति बहुधा उद्गीयीपासना विहितः । एवं हि ‘गौ
 उद्गीथ’ “गाव उद्गीथ” “आदित्य उद्गीथ” इत्यादिना तत्तद्गुद्गीयीपासना
 बहुधा उक्ता, विस्तरभावात् सर्वेषां नीदाहृता । एष हि सगुणब्रह्मीपासनाविधिः ।
 एतेन तयाविधा हि दण्डकारण्यवामिनः अग्न्यप्रसुखा ब्रह्म कृपय सामगा
 सगुणब्रह्मीपासनशीला कस्मिन् आसन्निति ज्ञायते] ।

तेभ्यः अग्न्यप्रसुखेभ्यः [“आख्यातीपयोगे” (१।४।२६ पा०) इत्यपादानत्वात्
 पञ्चमी] निगमान्तविद्या निगमा वेदा तेषामन्ता चरमभागा उपनिषद् इत्यत्र,
 तत्प्रतिपादिता ब्रह्मविद्यासधिगन्तुमयेत वाल्मीकिपाश्चांतं वाल्मीके अन्तिकादिह
 दण्डकारण्ये पथ्यटामि तेषानाश्रयनमन्वेष्टुं समाम्नीत्यर्थं । (परा हि त्रिविधा
 त्रिगुणानुश्रूयन्ते, ऋत्वेभ्यो ब्रह्मवादिचयेति । तथा हि शर्गते,—“त्रिविधा
 त्रिगुणी ब्रह्मवादिभ्यः सयोग्यवद्भ्यः, तव ब्रह्मवादिनीनामुपनिषदन्मर्त्यान्वनं वेदाद्ययन

वन । यदा तावदन्त्येऽपि मुनयस्तमेव हि पुराणब्रह्मवादिन
प्राचेतमसृषि ब्रह्मपारायणाय उपासते, तत् कोऽयमत्र
आर्याया दीर्घप्रवासप्रयासः ? (ज)

आवे । तत्र महान् अध्ययनप्रत्यूह इति दीर्घप्रवासी-
ऽङ्गीकृतः । (झ)

वन । कीदृशः ?

स्वगृहे च भैक्षचर्या” इति । यतोऽपि,—“पुराकल्पेषु नारीणां मौञ्जीवन्धनमित्यते ।
अध्यापनञ्च वेदानां सावित्रीवाचन तथा ॥” इति । अत गृहवधूनामेव केवल
वेदाध्ययनं निषिध्यते इति गम्यते । वृसिंहतापनीयश्रुतिस्तु इत्यमेवाह, तथा हि,—
“सावित्री प्रणव यजुर्लक्ष्मीं स्वीशूद्रयोर्नेच्छन्ति” इति । “सावित्री प्रणव यजुर्लक्ष्मी
स्वी यथा याद जानीयात् सत सीऽधी गच्छति” इति निवन्धकतासभिमत व्याख्यानस्तु
गृहिणीविषयकमेव न तु ब्रह्मवादिनीपरमवधेयम् । अत आवेद्या परमब्रह्म
वादिन्या वदाऽयन न विरुध्यते इति बोध्यम् । इन्द्रवक्त्रा हतम् ॥ ३ ॥

(ज) यदिति ।—यदा—यत, यदि पुनरित्यथ । [तावत् वाक्यालङ्कारे] अन्त्ये-
ऽपि मुनय बहव अध्यतार, पुराण प्राचीन प्राचीनत्वादिशेषज्ञ प्रथित पुञ्जितय
था हि ब्रह्म वेदान् परमात्मान वा वदति उपदिशतीति ब्रह्मवादी त तथोक्तम् ।
तस्य प्राप्तवैदिककारमित्यथ, प्रचेतस वरुणस्यापत्य पुमानिति प्राचेतमी वान्भोक्ति-
त्तम । ब्रह्मणी वेदस्य पारमत्तत्व अयन गमन, प्रथमत प्रभृति आ समाप्तेरवि-
स्तृतायत तदि माहोपाङ्गवेदेषु सम्यग्युत्तिसाधनमित्यथ, तस्मै । दृश्यते
पि परव अन्तेवासिन गुरुमकाशमुपगम्य सममेव एव वेदमभ्यस्यन्तीति, यदा—
पुराण वेदस्य पारि अन्ते अयन गमन तस्मै, अखिलसाङ्गवेदानध्येतमित्यथ ।
उपासत—मेवन्त । दीर्घप्रवास महान् काल व्याप्य सुदूरे प्रदेश भवस्थानमित्यर्थ,
यदा प्रयास यत्र उपास इति यावत् । कि फलमभिप्रेत्य भवत्या स्वदेशमुत्सृज्य
तत्र परा लोकेऽवसाम्,ऽङ्गीक्रियत इत्याशयः ।

(झ) तत्रेति ।—अध्ययनस्य वेदपाठस्य प्रत्यूही विघ्न, ‘विनीऽन्तराय प्रत्यूह’
इति । एतान् एतदन्तरं जातं इति शब्द । अत तद्विघ्नोपशमार्थं, दीर्घ
प्रवास—सुदूरं विदेशं भवस्थानमङ्गीकृतं स्वीकृतम् । [अत्र इति स्वीकाराद्यक
सन्देहम् एतत् पदं हतं इति अन्ततद्वाचि चैव उपसर्गः] ।

आवे । तस्य भगवत केनापि देवताविशेषेण सर्वप्रकारा-
द्भुत स्तन्यत्यागमात्रके वयमि वर्त्तमान दारकद्वयमुपनीतम् ।
तत् खलु न केवलमृषीणामपि तु चराचराणा भूतानामान्त-
राणि तत्त्वानि उपस्नेहयति । (ज)

वन । अपि तयोर्नाममविज्ञानमस्ति ? (ट)

आवे । तयैव किल देवतया तयो. कुशलवौ इति नामनी
प्रभावश्च आख्यातः । (ठ)

(ज) तस्य भगवत वान्नीके सविधे इत्यथ, केनापि देवताविशेषेण—भगवत्या
भागौरथेत्यथ, सब्बपु प्रकारिपु निखिलेषु विषयेषु, भद्रुतमाय्यजनकमिति
यावत् । स्तनेति—स्तने भव स्तन्य नार तस्य त्याग मात्रमन्यपरित्यागप
लक्षित काल इत्यथ, स एव सावा कालपरिमाण यस्य तन्निन, तदुचिते वयसि
वाल्ये इति यावत्, वर्त्तमान, यस्यामवस्थाया शिशुभि स्तन्यपरित्याग क्रियते ताव
स्याववस्कमित्यथ । दारकद्वय—शिशुयुगलम् । उपनीतम्—आनौत्र प्रदत्तम् ।
तत्—दारकद्वयम् । खलु—निश्चये । ऋषोणा तवत्यानाम अप्रवृत्तिभासन्दर्शनेन
विभीहितानां तपीधनाना, न केवल तयामपि तु चराचराणां भूतानां स्थावर-
जङ्गमाद्यखिलजीवसहितभुवलयस्य । आन्तराणि—अभ्यन्तरवर्त्तमान, तत्त्वानि
—भावान् अत करणशक्तोरिति यावत्, उपस्नेहयति—स्नेहवन्ति कराति,
[स्नेहवच्छब्दात् “तत्करोति” (ग०) इति णिचि इष्टवद्भावात् मतुत्रलोपे उपपृवकात्
स्नेहिधातो लटि रूपमतदिति ज्ञेयम्] । तयो दारकरीरवलीकितयो सता सवेपा
मेव चेतांसि सममव वाक्सल्यरसापुतानि भवन्तीति भाव । [“महानध्ययनप्रयुक्त”
इत प्रथति “तस्य भगवत केनापि” इत्यन्तेन सन्दर्भेण, पुरा अष्टावक्रस्यै प्रवेगत
प्रथमाङ्गीपक्षिमस्य अत एव किञ्चित ज्ञायमानतया लक्ष्यस्य सोताविवासनवोजस्य
इदानीन्तु आसवीरवचान्तेन कथञ्चिदुन्नोयमानस्य दृश्यादृश्यरूपतया चर्द्धतात अथ
प्रतिमुखसम्भिरिति प्राञ्च । तथाहि दशरूपकम्—“लक्ष्यालक्ष्य इवोद्देष्टमस्य
प्रतिमुख भवेत्” इति] ।

(ट) अपीति ।—अपीति—प्रश्ने । तयो,—दारकयो । नाममविज्ञान—
नाम्नोरभिधानयो सविज्ञानम् अवगति ।

(ठ) तयैवेति ।—देवतया—भागौरथेति भाव । तयो,—दारकयो, कुशल

वन । कौटुम्भ प्रभाव ?

आत्मे । तयो किल सरहस्यजृम्भकास्त्राणि आजन्मसिद्धानि इति । (ड)

वन । अहो नु भो । चित्रमेतत् ।

आत्मे । तौ च भगवता वाल्मीकिना धात्रीकर्मवत्सलतां परिगृह्य पोषितौ परिरक्षितौ च, वृत्तचौडवार्मणोश्च तयो त्रयीवर्जमितरा विद्या सावधानेन परिनिष्ठापिता. , समनन्तरञ्च गर्भकादशे वर्षे चात्रेण कल्पेन उपनीय तौ त्रयी-विद्यासध्यापितौ, न ह्येताभ्यामतिप्रदीप्तप्रज्ञाभ्यामस्त्रदादेः महाध्ययनयोगोऽस्ति । (ढ) यत .—

पद्य इति तौ नामनी अभिधाने, तदभिधानप्रवृत्तौ हतुमाह रघौ तत्भवान कालिदास, तथा हि,—“स तौ कुशलबान्मृगमत्तौ तदाभ्यथा । क्वि कुश लषादेव चकार किल नानत ॥” इति । प्रभावश्च—लौकातिशादिशक्तिश्च । आख्यात, —उदीरित । तौ किद्रामत्रयौ लाङ्कविलक्षणप्रभावसंपितावास्तामिते तु आदेव भगवत्या भागोरध्या तौ वाञ्छीकपे विद्यामभ्येत प्रतिपादितौ इत्यर्थः ।

(ड) इदानीं तयो अलौकिक प्रभाव विशदीकृतमवतारयति, तथीरिति ।— तयो दारकयो कुशलवयो सरहस्योत —रहस्य भव रहस्य गोप्य प्रयागसहारकुशल मन्त्रप्राप्तमित्यर्थ, तस्महितानि, जृम्भकास्त्राणि—जृम्भयान् विपद्यान् जृम्भोपलक्षित निटादेशविशगान् कुर्वन्ति यानि, तथाभूतानि अपूर्वाणि अस्त्राणि, तानि हि कौशिकपसकान्तानि कृशाश्चतनयन्तानि । पुरा किल देवाना रक्षणाय द्रुह्यादिभि तपाधर्म तपमेजसा समेधिततया ज्योतिर्न्यायिण अशवद्विंति श्रूयन्ते, आजन्मसिद्धानि किलिति सम्भावनाया, सम्भावयामौत्थ जन्मत प्रभात लक्ष्यानि, महजत एव सगताः इत्यर्थः । [अवेद मुखसारनिर्विजित प्रथसाडापक्षिप्रथ “सर्वेदेदानी लक्ष्मणतमुपस्थास्यन्ति इत्यादिपथ्य वीजाभनवन्तन लक्ष्मालत्यरूपतया समुत्पत्त इतिख वात मथ्यइ वैदितयम । तथा चात्त दर्पण—‘फलप्रधानोपायश्च मुख सति ॥’ । लक्ष्मालत्य इवा । एव प्रतिमुच्यत तत ॥’ इति ।]

ता वति ।—तौ कुशलवौ भगवता अश्वत्थामादिना वाल्मीकिना आदिदेवताया सा अस्त्रकला—धारा उपगतु एत वर्ग परिपालनादिव तथा

भूतकर्मणा जायमानेति श्रेय, या वत्सलता—वात्सल्य स्नेह इत्यथ, तां परिगृह्य-
प्राप्य, स्वीकुर्येति यावत्, पोषितौ परिनालितौ परिचरितौ परिव्रातौ च, भगवा-
वास्मीकि विगतदृग्ण सन्नपि तौ हि अलौकिकलाक्षणप्रतिभालक्ष्मीवक्तौ वास्तव-
सदय स्वीकृत्य ततः प्रभृति तत्सङ्गवागुरथा विनिवृद्ध सादर लालयति परिचरति
च इत्याशयः । [“धावीकम्बवन्तुत ” इति पाठान्तरं दृश्यते, तदर्थम्—धावीकर्म-
रूपात् वन्तुत व्यापारात् तथाविधत्रापारम्भेति यावत् इति ल्यबय पञ्चमी]
ब्रजेति ।—इत्तं समाहितं चौडं कम्बं यथो तयो, यथाविधिनिष्पादितचूडा-
कर्मणोरित्यथ सुतो, [चूडा प्रयोजनस्य इति चूडाशब्दात् अण्, चूडाकरणरूप-
संस्कारविशेषः । तत्कालमाह वशिष्ठ, —

“तृतीये पञ्चमेऽन्द्रे वा स्वकुलाचारतो हितम् ।

चौल गिगना यवेन स्वगृह्योक्तविधानतः ।

आधानतो जन्मतो वा सप्तमान्द्रेऽपि कारयेत् ॥”

गुरुरपि,—“तृतीयेऽन्द्रे शिशोर्गभाज्जन्मतो वा विंशतः ।

पञ्चमे सप्तमे वापि स्त्रिया पुंसोऽथवा सप्तम् ॥” इति ।

“इत्तचूडौ” इति पाठे—इत्ता यथाविधिनिष्पादिता चूडा यथो तौ, तृतीयान्द्रे
चूडाकरणसंस्कारसंस्कृतौ, स्वस्वकुलाचारानुसारत एकां तिस्रं पञ्च वा शिष्या
वर्जयित्वा स्वगृह्योक्तविधिना शिरसी वापनं हि चूडाकरणसंस्कारं अभिधीयते ।
वधीति ।—त्रयो सामन्तगृह्यजूपि, ता वर्जयित्वा, [वर्जयते णमुल्] यद्वा—अथ्या
वज्रो वर्जनं यस्मिन् कस्मिन् तद् यथा तथा, उपनयनं विना वेदपाठानाधिकारान्त,
तथा हि मनु,—“नाभिव्याहारवेदङ्गं स्वधानिनयनादृते । गृह्येण हि समस्तावद-
यावदेदे न जायते ॥” इति । उपनयनात् प्रभृति एव वेदाध्ययनस्य विधानादिति
भावः । इतरा विद्या दण्डनीतिधनुर्वेदादयः सावधानेन—अवधानेन सद् वचसान-
तेनावहितचित्तेन सद्यवेनेत्यथ, ऋषिणा इति श्रेयः । परिनिष्ठापिता,—यथाविधि
साकल्येन समुपदिष्टा इत्यथ, समनन्ताच्च—इतरविद्योपदिष्टात् परमित्यथ । चावेण
कल्पेन—अविद्याणामुपदिष्टेन विधिना, उपनीय—उपनयनसंस्कारेण संस्कृत्य ।
अत्र मनु,—“गर्भादमेऽन्द्रे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् । गर्भादेकादशे रात्रौ गर्भात्तु
द्वादशे विशः ॥” इति । तौ—बालकौ, त्रयोविद्यां—श्रुतिम्, अज्यापितौ—पाठितौ,
[“गतिबुद्धि—” (१।४।५२ पा०) इति सूत्रेण कस्मत्त्वम्] । अतोति ।—अतिप्रदीप्ता
विमला तीक्ष्णा च प्रज्ञा बुद्धि यथो ताभ्यां कुशाग्रैकधाभ्यां [“प्रज्ञानेधाभ्याम्”
इति पाठे तु—नवनवीन्नेपशालिनी बुद्धिं प्रज्ञा, धारणावती धीं मेधा, तत्त्वायाव

वितरति गुरु. प्राज्ञे विद्या यथैव, तथा जडे
 न तु खलु तयोर्ज्ञाने शक्ति करोत्यपहन्ति वा ।
 भवति च तयोर्मूयान् भेदः फल प्रति, तद् यथा
 प्रभवति शुचिर्विस्वीद्वाहे मणिर्न मृदा चयः ॥ ४ ॥

वीधकुशला वा इति विग्रह । एताभ्यां—दारकाभ्या सह, अक्षदादे, —मम
 अन्वेषाच्च जडधियामित्यथ, अध्ययनयोग सतीर्थीभवनम्, एकस्मिन् गुरौ सम्भूय
 ताभ्यां सहाध्ययन न अस्ति न सम्भवति, अस्मात् प्रागेव बालाभ्यां ताभ्यां द्राक्,
 पाठस्यावबोधान्, एतन्ना नितरां वैलक्ष्यमादधातीति भाव ।

अस्माकन्तु जडधियां तथाविधविवेकाभावादेव निरपेक्षस्य गुरो सदुपदेश-
 गृहणापाटव, न तु तत्र तस्य कोऽप्यणीयान् पक्षपातीऽस्तीति सूचयितुमवतारयति,
 वितरतीति ।—गुरुरध्यापक प्राज्ञे प्रज्ञावति शिष्ये यथा विद्या वितरति ददाति,
 जडे अल्पबुद्धावपि शिष्ये तथैव अविशेषेणैव इत्यर्थे वितरति उपदिशति, न तु
 तयो प्राज्ञजडयोर्ज्ञाने शास्त्राश्वेदौ शक्ति सामर्थ्यं करोति जनयति, वा—
 अथवा, शक्तिम् अपहन्ति—विनाशयति । [खलु निश्चये वाक्यालङ्कारे वा] ।
 (“निषेधवाक्यालङ्कारजलानानुन्रै खलु” इत्यमर) । प्राज्ञस्य ज्ञाने अपूर्व्यां शक्ति
 न मलारशात्, जडस्य च ज्ञाने स्वाभाविकीं तदीयां शक्ति न नाशयति,
 द्विविधायाव शिष्यौ गुरुणा यथाविधि अविशेषेणैवाध्याप्येते इत्यर्थं । यदि तत्र
 काऽपि मृदा मणि तर्ह्य फल प्रति कथं वैपश्यमागच्छति, फलभेदस्येव हि कारण-
 ताभ्यां एकमेव शास्त्रज्ञानयमात्, अतस्तत्र कारणान्तरप्रतिपादनमुक्तेनाह, भव
 ताति ।—तयो प्राज्ञ-जडयो फल प्रति फल शास्त्रज्ञानरूपे इत्यर्थ, भूयान्
 मयान् भेदा विशेषो भवति । धोमान् हि अनायासेन गुप्पदेशे लब्ध्वा
 मटिस्यैव तदवधीधकुशल भवति, जडन्तु अमेधस्तथा सर्वथैव तदवधीधविहीन,
 तत्र तु स्वल्पविवेकस्यैव निरामकत्वमिति वेदितव्यम् । तत—भेदभवन, यथा [“तद्-
 मृदा इत्यत्र ततपा’ इति पाठान्तरे तत—भेदभवन, तथा—नियतमित्यथ ।
 एतादृशपाठान्कारे तु यथाशलाभावात् फलभेदभवन मणिसृष्टिकाचयदो विस्व
 शास्त्रज्ञानेनामशात् विभ्रप्रतिविम्बत्वावशात् दृष्टान्तालङ्कार] । शुचि स्वच्छी
 मणि इत्यत्र मणि एतेव चन्द्रकान्तादि विस्वीट्टाह प्रतिविम्बदृश्ये तडाग्ये
 तदपहने इत्यत्र प्रभवति मरुदो नवति, मृदा कृत्तिकाया चय रूप न प्रभवती-

वन । अयमस्मी अध्ययनप्रत्यूह ?

आवे । अपरश्च ।

वन । अथ अपर' क' ?

आवे । अथ स ब्रह्मपिरिकटा मध्यन्दिनसमये नदी तमसा-
मनुप्रपन्नः, तत्र च युग्मचारिणो क्रीञ्चयोरिक व्याधेन विध्य
मानं ददर्श । आकस्मिकप्रत्यवभासाच्च देवीं वाचमानुष्टुभेन
कुन्दसा परिणतामभ्युद्वैरयत् । (ग) —

त्यथ । ० सत्यपि समाने सवव गुरोरुपदेशे अन्तेसदा स्वस्वधिय तैत्प्रातैत्प्रादि
वशात् फलवेपस्य दृश्यते, तत्र तु गुरो नापराध इति भाव । [अत्र भेदभवन
शुचिसण्णिविति साम्बावगमात् यथाशब्दीपादानाञ्च यौती उपमा । परन्तु एकवाक्य
गतसादृश्यप्रतीतौ उपमा सादृश्यस्य भिन्नवाक्यगतत्वं तु दृष्टान्त एव इति नवीनाना
मतम् । “शुचिसण्णिविस्वाङ्गारहे इव प्राज्ञ एव उपदेशग्रहणे प्रभवति कटा च एव इव
जडा न प्रभवति” इति तत्पट्टेन उपमेयावगमादेकवाक्यगतत्वात् उपमा स्यात्,
अन्यथा तु दृष्टान्त । दण्डिमत् दृष्टान्ताख्याऽप्यङ्गारभेदा नास्ति । तत्रात तु —
प्रतिबन्धूपमाय उपमाभेदोऽङ्गीक्रियते । — “साम्य वाच्यमवेधस्य वाच्यैके उपमा”
इति लनयता दपणकृता तस्मत् नाङ्गीकृतमिति नय्यमत उपमा प्रतिबन्धूपमाया
विविक्तविषयता स्तुटेव । यथान्यज्ञानयो प्राज्ञजटथी अन्वयवोधत् यथासस्या
ऽलद्वार तथा “विद्या ददाति” “शक्ति नापहन्ति” मणि प्रभवति” “सुटा
चर्यो न” इति अन्ययपीहनात् शाब्दीपरिसङ्गाऽलद्वारय, इत्यथा सापेक्षत्वेन
सङ्गर । “न चोताभ्यासतिप्रदीतप्रताभ्यासस्यटाट महा-यजनयोगोऽस्ति । उत’ इत्यत
गत्यांश ‘-’ इत्यनेन कारणतया पत्यप्रतिपाद्याद्यस्यावयवनादप्रस्तप्रथमाया
नास्यत्वावसर । नत्याग स्वयन्वय प्रता जडत्वेनाङ्गीकारान् प्रत्युत तथा प्रस्तुतत्वादिन्व
वेरम्] । ह्रिगिणी हत्तम् । — नमनरमला ग यड्वेद ह्य हारणा मता” इति
लनयनात् । प्रचारशाम्य २२२३८तम इति ॥ ४ ॥

(ग) अर्थेति । — प्राज्ञश्च आरम्भायक, (“मङ्गलानन्तरारम्भप्रकारात्सोषधी
अथ’ इत्यसर) । ब्रह्मपि, — वाच्यैकिक, ब्रह्मा चासौ कपियेति । वदन् (“ब्रह्मा
विष प्रजापति’ इत्यसर) । मध्यन्दिनसमये — मध्य दिनस्य [इत्यतदर्थी पर्थी
समास अन्तु च] तदेव मध्यमन्दिन नयाऽसमये इत्यथ । ‘नाध्यन्दिन

“सा निषाद । प्रतिष्ठा त्वमगस शाश्वतोः समाः ।

यत् क्रीञ्चमिधुनादेकमवधीः काममोहितम्” ॥ ५ ॥

इति ।

सयनाय” इति क्वाचित्क पाठ, तदग्रम्—सध्वान्दिनसस्वन्धवगाहनकर्माणे इति] ।
 तमसा—तमसाक्षी नदीम् । अनुप्रपन्न, —आतु गत इत्यथ । युग्मचारिणी, —युग्म
 इव यथा तथा चरत [इति षिनि] युग्मोभय चरती, मिधुनभावेन स्थितशीरित्यथ ।
 क्रीञ्चयो, —अलचरविहगविशेषयो । [क्रीञ्ची च क्रीञ्चयेति तयो “पुमान् स्त्रिया”
 (१।२।६७ पा०) इति पुल्लिङ्गकशेष] । एक—पुलिङ्गीहात् क्रीञ्चम् । व्याधिन—
 पुल्लिङ्गेन । विध्यमान—वाणेन निहन्यमानम् । आकस्मिक अकस्मात् दृष्टकारण
 विनापि सम्पद्यमान अचिन्ताप्रसूत इत्यथ, प्रत्यवभास प्रकाशो यस्यास्ता तथाक्ता
 निर्हेतुकाश्चिन्ताम् । [“देवी वाचमव्यतिकीर्णवर्णाम्” इत्यधिक पाठ क्वचित्
 दृग्गते, तदग्रम्—अव्यतिकीर्णा निराकाङ्क्षादिदीर्घरहिततया सुविस्पष्टा वणा
 अक्षरपङ्क्तयः यस्या तथाभूतानिति । “परिणताम्” इत्यत्र तु “परिष्कन्ताम्”
 इति पाठ दृग्गते, उभयत्र तु विनिवृत्तामित्येवाद्य] । आनुष्ठुभेन—तत्सम्बन्धिना
 [खाधिकोऽङ्गप्रत्यय] अष्टभि अष्टभि अक्षरैः सख्यातैकैकक्षरणेन ह्रस्वसा—पद्य
 रूपेण (तन् पद्योऽभिलाषे च” इत्यमर) । परिणता—नियमिताम् । अभ्युदैरवत्
 —उच्चारणमास ।

तद्धि कथम्भूतसासौदित्यपेक्षायासाह, सा निषाद इति ।—रे निषाद । त्व
 शाश्वती [शश्वत् भवा इत्यर्थे शैषिक अणु] निरन्तरा वशी, समा, —वत्सरान् चिर-
 कालमिति साव [अत्यन्तसयोगे द्वितीया] प्रतिष्ठा स्थितिमाश्रयमित्यर्थ, “ब्रह्मपुच्छ
 प्रतिष्ठा” इत्यादिपुती अन्यत्र च काव्यादिषु तथैव दर्शनात् । सा अगम न
 प्राप्स्यति न कदाचित् त्व निरुद्देशकव घास प्राप्स्यतीति भाव । [अडागमस्फान्दस,
 अष्टभा नाऽद नाड् किन्तु तत्प्रतिरूपक माशब्द, नाशब्दयोगादतीतप्रदीग सार्व-
 कालिक । अत न माङ्गोः’ (६।४।७४ पा०) इति नैव अडागमप्रतिषेध ।
 यथा —‘माऽवा, तु, अन्, गन्’ इति ष्टेड । नास्ति ना लक्ष्मीधन्य, तस्मत्कीधने,
 सा अगम । अलक्ष्मीः । निषाद । प्रतिष्ठा तु ना तम कदापि न प्राप्स्यतीत्यथ ।
 एवञ्च न त न अ अक्षरपङ्क्तिरिति विभाव्यन्] यत् यस्मात् त्व क्रीञ्चमिधुनान्
 मोहाभावे—वदन्तीति । (क्रीञ्च इत्यस्य “वच्” इति भाषा) । काममोहित
 यत् क्रीञ्चनवधी इत्येवमिति, एव क्रीञ्चनवधी इत्येवमिति ।

वन । चित्रमात्रायादन्योऽय नूतनच्छन्दसामवतारः । (त)

यथा,—श्रीकौऽय रामायणस्य बीजभूतत्वेन व्याख्याते । तथा हि,—सा लक्ष्मी निषीदति अस्मिन्निति घञ् । मानिषाट् । लक्ष्मीपते । राम । भगवत् रामस्य विष्णोरगभूतत्वात् सीतायाय लक्ष्मीरूपत्वादिति भावः । यत् यस्मात् त्व क्रीञ्चमिथुनात् सन्दीदरी रावणरूपात् राक्षसदन्दात् कामभीहितम् एक रावणम् अवधी हतवानसि, तस्मात् शश्वती समा वत्सरान् यावत्क्षारमिति भावः, प्रविष्टां नित्यसुखाभिव्यक्तिसमखण्डानन्दमित्यथ, अगम लभस्व । [“भाञ्च्यो भूतवदङ्गी क्रियते” इति न्यायात् प्रायनायां लुङ्] । अथवा—हे अनिषाट् । निषाट् सट्ठण् । (साट्ठ्यार्थे नञ्, वनवासित्वात् निषाट्बन्धुत्वाच्च रामस्य निषाट्त्वता) । क्रीञ्च मिथुनात् इति सङ्केतेन तारा शालिनी सूचना । भाट्पत्रा रुमाया रसमाशान्नात् तस्य कामभीहितत्वं वेदितव्यम् । अपरञ्च—नितरा साट्ठ्यति ध्वमयति लीकानिति निषाट् रावण, तस्मिन्कुडौ, हे निषाट् । रावण । यत् यस्मात् त्व क्रीञ्चमिथुनात् अर्ण्याभावाद्वात् क्रुञ्चते पचाद्यचि क्रुञ्च तत् स्वार्थे अण्-प्रत्ययेन क्रीञ्च इति सिद्ध, तयोर्मिथुन तस्मान् राज्यलयवन्वासादिदुःखेन पर कार्प्य गतात् स्त्रीपुंसयुगलात् सीतारामरूपादित्यथ एक कामभीहित पतिरत स्त्रीजन सीतामित्यथ, अवधी हरणादिना बधतुल्यमतिघोरदुःखं प्रापितवानसि, तस्मात् त्व शश्वती समा प्रतिष्ठा स्वस्वीमाहित्येनेहलीकस्थितिमित्यथ, सा अगम न प्राप्नुहि, अचिरेण स्त्रिया विद्युज्य स्त्रियस्त्रेति काञ्चिद्यथ सूचित । यथा भगवान् रामभद्र त्वया सीताविरहितं कृतं, सा च सती रामविनाकृता, तथा त्वमपि स्वभाष्यया विरहितो भव, सा च त्वया विरहिता चिर विद्योगर्शकात्ता भूयादिति तु निर्गलिताथ ।

अत करुणी रस, आनन्दविभाव क्रीञ्च, तस्य च निषाट्कृतं बध उद्दीपन विभाव, महर्षेराऋन्दिदञ् अनुभाव, विषाट्चिन्तादृश्य व्यभिचारिण, एतैर्यत्र रस परिणीपत्वमगत इति । तथा हि ध्वनिकारः,—

“काञ्चस्यत्मा स एवाथक्त्वा चादिकवे परा ।

क्रीञ्चदन्ववियोगीत्यं शोकं शीकृत्यमागत ॥”

विविधविशिष्टवाच्यवाचकरचनाप्रपञ्चकरणं काञ्चस्य स एवाथ मारभूतं सन्निहितं महर्षेरीविरहकातरकौत्साऋन्दिदञ्चितं एव शीकृत्या परिणतं ॥ ५ ॥

(त) चित्रमिति ।—आम्नायं गुरुत्वं एवाकमेण अधिगत्य यथाविधि अभ्यस्तते

जाते । तेन खलु पुनः समयेन तं भगवन्तमाविर्भूतशब्द-
ब्रह्मप्रकाशमृषिमुपमङ्गुम्य भगवान् भूतभावनः पद्मयोनि
श्रवोचन् ।—“ऋषे ! प्रवृद्धोऽसि वागात्मनि ब्रह्मणि, तद् ब्रूहि

इत्याम्नायी वेदमन्त्रान् इत्यर्थे अन्य — अन्यविधीऽय, नूतन, — अभिनव । कृन्दसा
नवतार — प्रकाश । मन्त्रादिरुपवेदभागानामपि कृन्दीवृत्ततया, दैटिकानि यावन्ति
पञ्च कृन्तामि अनिग्रतपाटवर्णम्बरवृत्तिदीपट्टानि, ततः पुराऽनुष्टुप्कृन्दीऽनियत-
प्रयोगान् प्रतिपादयन् चतुर्णां नियतत्वेन वैषम्यात् सम्यक् मकाराभावाच्चास्य त्
श्लोकस्य तदिलक्षणतया नूतनचिन्तेश्च । मत्पि अती एवविधि वरुणे कृन्तसि अनुष्टुप्
पङ्क्त्यादौ लोकाद्यतवत्तुष तथापि मन्त्रेरभावान् “आम्नायादन्वीऽयम्” इत्यङ्गम् ।
एवविधानां वृत्तानां अती प्रायशः प्रसिद्धिदृश्यते तथाहि मुण्डकोपनिषत्,—

“भियते हृदयगन्धिः कियते सर्वसंशया ।

चीयते चास्य कर्माणि तस्मिन् हृष्टे परावरे ॥” इति ।

(८) तेनेति ।—तस्मिन् समभिव्याप्येत्यर्थे [प्रकृत्यादित्वात् तृतीया] । आवि-
र्भूतेत्यादि ।—जाते सम्पत्ति भूत शब्दरूपब्रह्मणः प्रकाशः अनुष्टुप्कृन्दीरूपेण “मा
निपाटः” इत्यादिरुपाखायकत्वस्य हृदयः नवीभूततया प्रथमावतारः यस्मात् त तथो-
क्तम् । ऋषि—शब्दीकिम् । उपमङ्गुम्य—तस्मिन्पत्तये । भूतभावन इति ।—भूतेन
अनुष्ठानेन अभिव्याप्येत्यर्थे स्वात् शरीरादिति शेषः, तथा च मन् — ‘सोऽभिध्याय
शरीरान् स्वात् मित्सा विविधा प्रजा’ इति । भावयति सृजतीति तथोक्तं यदा
भूत मन्त्रप्रतिहतमिति यावत् भावना अश्रयभाय मङ्गुम्य वा शस्य तथाविधः,
अथवा भूतानि प्राणिसहान् भावयति सृजति पालयति च य तथोक्तं, सर्वप्राणि-
सहेत्यर्थः । पद्मो निरिति — पद्म विष्णुनाभिकमलं योनि उत्पत्तिस्थानं यस्य स
तथाक्तं तन्मा इत्यर्थः । [परा किल “अहं येह, यती मद्गुदरमध्ये ब्रह्माण्डमस्मि”
इत्युक्त्वा विषदन्तान्यां विष्णुब्रह्मणो मध्ये ब्रह्मण उदरमध्ये दृष्टा निर्गम्य विष्णुरुवाच—
“भो, त्वददरे एकं ब्रह्माण्डं मद्गुदरे अनन्तब्रह्माण्डानि पश्य ।” अथ तदेष्युक्त्वा ब्रह्मा
यावत् विष्णु रदरे प्रविश्येत् विष्णुमावत् समन्तानि इन्द्रियधाराणि निरुत्तवान् ।
ततः निर्गम्य ब्रह्माण्डसुखात् विष्णुः — “भो ब्रह्मण ! नत्पत्तव गच्छामि चेत,
तदरे वा ५ तेषु विद्यामि वाग्ना इभ्यदम्” । अथ तदेष्युक्ते ब्रह्मणि स्वनाभिपद्रेन
पुनश्च तं निर्गम्य सात् विष्णुः । अतः ब्रह्मणः पद्मो निरिति चम् । इति ब्रह्मवैवत्तवाक्ता
५४ अध्यायः । प्रवृद्ध — प्रवृत्तमानवान् । वागात्मनि—वाग्मये । ब्रह्मणि—

रामचरितम् । अव्याहृतज्योतिरार्षं ते चक्षु' प्रतिभातु, आद्य
कविरसि" इत्युक्त्वा तत्रैवान्तर्हितः । अथ भगवान् प्राचेतम
प्रथम मनुष्येषु शब्दब्रह्मणस्तादृशं विवर्त्तमितिहास रामायण
प्रणिनाय । (थ)

सामादिसमान्नाये, ("वेदस्तत्त्व तपो ब्रह्म, ब्रह्मा विप्र प्रजापति" इत्यमर ।) अथा
हतेति ।—अव्याहृतम् अप्रतिहत ज्योति प्रकाशी यस्य तत, अकुण्ठित देदीप्य
मानश्च । आर्षम्—ऋषीणामिदं मनुष्येषु अदृष्टचर योगजमित्यथ । ते चक्षु प्रति
भातु—अव्याहृत सत् ते ज्ञानचक्षुषी ज्यातिर्दुरवगाहसद्यर्थं प्रविशतु प्रकाशयत
चेत्यथ । इत पर तव किमपि अज्ञातं न स्यास्यति, योगजसन्निकर्षेण भवान्
सर्वमपि परोक्ष वस्तु, प्रत्यक्षवत् द्रक्ष्यतीति भाव । ["ते प्रातिभ चक्षु" इति पाठ
कचिन् दृश्यत, तदथस्तु—प्रतिभा, नवनवाग्नेयशालिनी प्रजा, तदात्मकमित्यथ] ।
अन्तर्हित, —अदृश्यता गत । अथ—अनन्तरम् । प्राचेतस —वाञ्छीकि । शब्दब्रह्मण,
—वेदस्य । तादृशम्—"मा निषाद" इत्यादिरूपम् । विवर्त्त—परिणाम रूपान्तर-
मिति यावत् । यद्यपि वेदान्तेषु विवर्त्तशब्दस्य "अतत्त्वत अन्यथा प्रमा" इति
व्याख्यात, तथापि तस्य तव अन्यथान्यातिरूपतया, पारिभाषितत्वात्, तत्
सारूप्यमादायैव प्रकरणानुरोधादेव व्याख्यातम् । इतिहास—पुराहृतम् । [इतिह
पारम्यर्थोपदेश आस्ते अस्मिन्निति व्यत्यया इतिहशब्दात् आस्ते घञ्] ।
रामायण—राम एवाग्रजम् उपजीव्यत्वेन आययी यस्य तथाभूत करुणरसमय
महाकाव्यमित्यथ । प्रणिनाय—रचयामास । महात्मना वाञ्छीकिना इदानीं
रामायणरचनयैव कालो नीयते, अध्यापनावसर तस्य इदानी नास्तीति गम्यते,
अथश्चापर प्रत्यह इति भाव । तथा च रामायणम्—

"तमुवाच ततो ब्रह्मा प्रहसन् मुनिपुङ्गवम् ।

श्लोक एव त्वया बद्धो नाव काव्या विचारणा ॥

स्वच्छन्दादेव ते ब्रह्मन् । प्रहृत्तेय सरस्वतो ।

रामस्य चरितं कृतम् कुरु त्वमपिसप्तमम् ॥

* * * * *

न ते वागवृता काव्ये मग्नसादान् भविष्यति ।

कुरु रामकथां दिव्यां श्लोकवद्धा मनोरनाम् ॥" इति १।२।३८ ।

वन । हन्त तर्हि परिहृत ससार ॥ (द)

वादे । तस्मादवोच, “तत्र महानध्ययनप्रत्यूहः” इति ।

वन । युज्यते ।

वादे । विश्रान्ताऽस्मि, भद्रे । सम्प्रति अगस्त्याश्रमस्य पन्थान
ब्रूहि ।

वन । इतः पञ्चवटीमनुप्रविश्य गम्यतामनेन गोदावरी-
तीरेण । (ध)

वादे । [स्वात्मन् ।] अपि एतत् तपोवनम् ? अपि एषा पञ्च-
वटी ? अपि सरिद्विद्य गोदावरी ? अपि अत्र गिरि प्रसवण, ?
अपि वनदेवता जनस्थानवासिनी वासन्ती त्वम् ? (न)

(द) हन्तेति । हन्—हर्षे (“हन्त हर्षेऽनुक्तस्याथा वाक्यारम्भविषादयोः ”
इत्यमरः) । तर्हि—तदा । ससार—परित्यो जात इति शेषः । अधुना च भगवान्
जादुहरौ पठत इति भावः । भगवत वाक्येति रामायणरचनायाः पहतिदर्शनात्
मन्त्रस्य परित्यक्तव बोध्यम् । यद्यपि रामादयः वेदाः सन्ति, तथापि, “स्त्रीपुत्र
हिलक्ष्मणवती न द्युतिगचरा” इत्यादिदर्शनात् वैवर्षिकानामेव तत्र त्रवणाधि-
कारिणः न स्वयम्भुव तदानधिहारित्वेन विद्यावत्त, परन्तु इतिहासस्य रामा-
यणस्य अनुदरेण जातान्स्व दावतीमाना वपाना तुल्यतया त्रवणाधिकारात्
ससारमेव परित्यक्तानादातमित्यभिप्रायः । एवञ्च नानेतिहासात्मकस्य रामायणस्यानु-
सारात् वेदान् परित्यक्तस्य मन्त्रस्यैव समं नीत्यन्ते इति निश्चयः ।

वास । अस्ति एतत् सर्वम् । (प)

आत्मे । वत्से जानकि ।—

स एष ते वल्लभवन्धुवर्गः प्रामङ्गिकीनां विषयः कथानाम् ।

त्वां नामशेषामपि दृश्यमानः प्रत्यक्षदृश्यामिव नः करोति ॥६॥

सर्व्वैव अपि प्रयाथबोधकमव्ययम् । “गङ्गाममुच्चयप्रशङ्कासम्भावनास्वपि” इति । विन्ध्याटव्या दक्षिणाहि जनस्थानप्रान्तवर्त्तिप्रसवणगिरिनिर्भरिणीतीरस्थे शशिभि वैखानमै, निषेवित प्रसिद्ध तपसे वनस । तद्वनिणा गोदावरीतीरस्थायिनी पञ्चवटी । अपि च, तद्देश निकषा, यदुपत्यकापरिसरारण्यकल्लोलिनी नाना विहङ्गकलनिषेविता स्निग्धसलिला गोदावरी यत्कन्दरमुखरा प्रवहन्ती, स जन स्थानमध्यगत सततवर्षुकसेचमेदुरित गिरि प्रसवण, तयो सौतारामयो निरतिशय प्रीतिसुत्यादशमास, तत्र किलैषा अधिदेवताभूता वासन्ती तौ गृध्र माणा आत्मानं विनीदयन्ती सूचिर सुखेन काल निनाय, एतदखिलमनुज्यायन्ती परमविदुषो आवेयी मुह सवाथगद्गट विललापति तात्पथ्यम् । [अवाभीष्टस्य तपोवनस्य बहुकालमदृष्टत्वेन नष्टप्रायत्वात्, तस्मैदानीमन्वेषणपरत्वेनैतद्वचनम् “अप्येतत् तपोवनम्” इति । एतत्, परिमर्परूप प्रतिमुखान् वेदितव्यम् । तथा च दर्पणे—“इष्टनष्टानुसर्गण परिसर्पय कथ्यते” इति] ।

(प) अस्तीति ।—एतत् तु सत्तास्वीकारवाचकमव्ययम् । यदात्य तत् तथैव इत्यर्थः ।

इदानीमनुष्णताया विशासिताया सीताया अत्याहितमाशङ्कमाना पर निध्विंसा आवेयी तदुद्दीधकानि तानि तानि वस्तूनि सन्दृश्य निभर विलपति, स इति ।— प्रसङ्गादागता प्रासङ्गिक्य तामा प्रसङ्गाटलितानामित्यथ, कथानां प्रत्यप्रतिवचनक्रमेण प्रामाणानिति यावत्, त्वत्तस्वस्मिवाश्रयाना विषय प्रतिपाद्य त्वया एवसर्वमित्यादि प्रकारेण वर्णित सम्प्रति तु प्रत्यक्षविषयीभूत इत्यथ स एष ते तव वल्लभ प्रियो वन्धुवर्गो वामन्तीप्रमुख [“वल्लभशाशिवर्गः ” इति पाठे—भाताया मन्मन्वदत् त्वात् प्रीतिप्रदत्वम्] दृश्यमान विन्ध्याकमान मन् नामैव शयो यस्या तथोक्ता नाममाधावशिष्टा न तु शरीरेणति यावत्, भूतानधीत्यत्र, त्वान् अध्याक प्रत्यक्ष दृश्यामिव प्रत्यक्ष दृश्या तामिव साक्षात् दृक्सस्वदामिव साक्षादुपस्थितामिवेति यावत्, करोति । अत्र पुन वनदेवतां जनस्थानसञ्च गोदावरीप्रभृतिष तप्त

वास । [सभय स्वगतम् ।] कथ नामशेषामित्याह ॥ [प्रकाशम् ।]

आर्य्ये । किम् अत्याहित सीतादेव्या । १ (फ)

आते । न केवलमत्याहित सापवादमपि । (ब)

वास । कथमिव ?

[आते । कर्णे एवमेवम् ।] (म)

वास । अहह । दारुणो दैवनिर्घातः । (म) [इति सूर्च्छति ।]

आते । भद्रे । समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

वास । हा प्रियसखि । हा महाभागे । ईदृशस्ते निर्माण-

प्रियवन्नुनातञ्च सदृश्य सृतामपि ता स्नेहातिशयात् जीवितामिवावलीकयामीति भावः । [अत्र वाच्या क्रियेत्येवा, करोतीवेति परात्मना सम्भावनात्] । अत्र प्रथममुपेन्द्रव्याज्ज्वालात् कोर्त्तिनाम उपजाति वृत्तम् ॥ ६ ॥

(फ) नामशेषामिति युक्त्वा सीत्कण्ठ प्रकाशमभिधत्ते, आर्य्ये । इति ।—किमिति प्रश्नः । अत्याहितम्—असङ्गल, प्राणहानिरिति भावात् । अत्यथसाधीयते मनो यन्निवारणाय तदित्यर्थः । तथा चामर,—“अत्याहित महाभीति कर्म जीवानपेक्षितम्” इति ।

(ब) न केवलमिति ।—अत्याहितन्तु जातमेव, नेतावदत्त पर्याप्त परन्तु अपवादमारतमेव तदुदीयमानमभूत् इत्यर्थः । अपवादसहितमेव तदत्याहितम् अस्मद्भावावपथ्ययादजायतति वृषकाभिप्रायः ।

(म) एवमेवमिति ।—सीतामिवासनव्यापारस्य पीनरुक्त्वपरिहाराय आलङ्कारिक-शक्त्यानुवादाच्च कर्णे कथनम् । एतत् प्रपञ्चितं प्राक् ।

(म) अहह इति ।—अतीवहृदयकमस्यञ्जतत । दारुण, —दुःसह, असन्तुद इति शब्दात् । दैवनिघात —दृश्य भाग्यस्य निघात इत्यर्थः न केवलं सीताया इदानीं सतीपि । देवकृतव्याघातमदृशोऽयमाघात इत्यर्थः । ('निघातो विद्युदुल्कार्यै-राघात' इत्यन्तरः) ।

(ब) आते ।—प्रियसखि । आभन्नददये । इत्यर्थः । महाभागे—महाभाग्य इति । एव तव आयाता इह ।। वदन्मा परिणतारति भावः । त—तव, निर्माणस्य रूपम् ।। तदापि उच्यते ।। इह ।। एतदमीनशोकरुन्तितुष्टनाथमेव त्वं महाभागे त ।। अतः त्वयि तादृशीदतिशयिण्युक्तमस्मद्भावादेश्चिन्तु विदुः ।। तदा निन्दित्वत्त निन्दरणात्सायाततमिति तात्पर्यम् । [अत्र

भागः ॥ रामभद्र । रामभद्र । अथवा अल त्वया ॥ आर्ये
आत्रेयि । अथ तस्मादरण्यात् परित्यज्य निवृत्ते लक्ष्मणे सीता-
देव्या किं वृत्तमिति काचिदस्ति प्रवृत्तिः ? (य)

आत्रे । नहि नहि ।

वास । हा कष्टम् । आर्यारुन्वतौ-वशिष्टाऽधिष्ठिते रघुकुल-
गृहे जीवन्तीषु च प्रवृद्धराज्ञीषु कथमिदं जातम् ? (र)

कृष्णी रस, देवनिन्दादिभिरनुभावे विषादचिन्तादिभिर्य व्यभिचारिभि
स्थायिभाव शोक स्फुटीक्रियते] । रामभद्र । इति शोकाङ्किक्रि । [अत्र “हा
रामभद्र ।” इत्यादिबचनस्य साक्षात् निरतिशयशोकीद्वेगकरत्वेन वज्रवत् दर्दिषद्
दुःखप्रदत्वात् अतिकठीरवचनमेतत् वज्रनामक प्रतिमुखाङ्गमुदीच्यते ।—“प्रत्यक्षनिष्ठुर
वज्रम्” इति साहित्यदर्पणे] । केवलमलौकलीकापवादमाकर्ण्य प्राणसमाप्त
अकल्प्यां जानकीं विजने वने विहाय अतीव विगर्हित कृत्यमनुष्ठितवानसीति भाव ।
अथवेति ।—अल त्वया निन्दितेनेत्यथ, निर्ममथ तत्र निन्द्या इदानीं किमपि फल
नासीति भाव । अथ कथञ्चित् शोकमङ्गीभमपनीयाह, आत्रेयीति ।—अथ—अत
पर, तस्मादरण्यात्—वाञ्छीक्रियन्तीपकण्ठात्, परित्यज्य सीतामिति श्रेय । अति
शोकीद्वीपकत्वेन जानकीनामग्रहण नाकारीति सुधीभिरवधेयम् । निवृत्ते लक्ष्मणे—
सीमिती प्रस्थिते सतीत्यथ । किं वृत्त—का दृशा ममजनि । इति काचिदस्ति
प्रवृत्ति, —तद्विषयिणी काऽपि कथा तव विदिता अस्ति किमु ? इत्यथ । (“वाक्ता
प्रवृत्तिर्हन्तान् ” इत्यमर) । तद्विषयिणी कापि कथा श्रूयत किंल इत प्रज्ञात् ।

(र) हा कष्टमिति ।—अतिविषादमूचकमव्ययम् । आर्येत्यादि ।—आद्याभ्यां
कर्त्तव्याकत्तव्यनिर्णयपूर्वकप्रकृताचारस्मिताभ्याम्, अतस्मैनिर्गन्तव्येपु गृह्य काऽपि
अशुभोत्पत्तिर्भूयितुं न हि अर्हतीति भाव । अरुधत्या कुलगुरुपता वशिष्टेन
गुरुणा, अधिष्ठित अधिनायकभक्तिकामित्य सतत सदुपदेशदानेन सुप्रथि प्रवच्य
सौभाग्यलक्ष्मणामानीयमाने इत्यथ । [“अधिष्ठितम्” भावे तिङात्ता व वाचि ।
यत् अतीन्द्रियप्रभाववान् गुरु स्वयं सम्प्रागतपुर मर स्वपत्नी पुरस्तात् सुखदा
तिष्ठति, तत्र कुल कथमेव पत्नीनिगल जात, इति सूचयित् प्रवृत्ततरन्वतो
नामग्रहण कृतम्] । रघुकुलस्य—रघुणा रघुदशीयात् यत् कुलमन्ववाय
तेषा यद् गृह्य तस्मिन्, गृह्यन्ततिततिभयितीदवमिते इत्यथ । तस्मिं कथ
वृद्धसतेषु युतिन कृतिनथ रामभद्रस्य अशरण्याया सीताया विवासात्प सुधीरम्

भावे । ऋष्यशृङ्गसत्रे गुरुजनस्तदा आसीत् । सम्प्रति तु परिसमाप्त तद् द्वादशवार्षिकं सत्रम्, ऋष्यशृङ्गेण च सम्पूज्य विसर्जिता गुरवः, ततो भगवती अरुन्धती “नाहं बधूविरहिताम् अयोध्यां गमिष्यामि” इत्याह, तदेव राममाहृभि अनुमोदितम् । तदनुरोधाद्भगवती वशिष्ठस्य परिशुद्धा वाचः,—“यथा वाञ्छीकृतपीवनं, गत्वा तत्र वक्ष्यामि” इति । (ल)

एतदन्याय्य समाचरितमिति तात्पर्यम् । [“रषकदम्बकेषु” इति पाठान्तरं दृश्यते, तदयम् —रघूणा रघवशीलवानां कदम्बकानि समूहा तेषु] । प्रवृत्तासु—वर्षीयसीषु पानहङ्गाम् वयोवृद्धासु चेति प्रशब्दाद्य राज्ञीष महाराजस्य स्वर्गगतदशरथस्य पत्नीषु कौशल्यादिषु [अत तासामाशा अनुलङ्घनीयेति सूचते] । जौवनौषु—प्राणितीषु, अतस्मात् वर्षमानासु किमपि अलम्बमुत्पादयितुं नालभित्वाशयः । कथमिदं जातं—केन रघुना तैः सीताविवासनात् रामभट्टं न निवारितं ? इति । [सन्तर्भे गौतेन प्रथमाङ्गीपक्षिभूजमुदाटितम् । विष्कम्भकस्य हि वृत्तानां वक्षिष्यमाणानाञ्च कथांशानां निदर्शकत्वात्] ।

(ल) अथ वक्षिष्यमाणकथांश्च चतुर्धाङ्गीपक्षिः प्रकीर्तुमारभते, ऋष्यशृङ्गसत्रे इत्यादिना ।—गुरुजन —पुण्यवर्गं वशिष्ठकौशल्याप्रभृतय इत्यर्थः । ऋष्यशृङ्गसत्रे—जामातुः द्वादशवार्षिके यज्ञे । तदा—रामकृतसीताविवासनसमये । परिसमाप्त—सम्पूर्णम् । द्वादशवार्षिक—द्वादशभिः वर्षैः सम्भूत [तद्विधायी दिग्गु “कालात् ठञ्” (१११११ पा०) इति ठञ्प्रत्ययः] सत्र—यज्ञः । विसर्जिता,—स्वर्गं प्रति प्रयाणाय अनुमोदिता । गुरवः —वशिष्ठादयः । बधूविरहिता—बध्वा सुदया सीतयेत्यर्थः, विरहिता—शून्यान् अधिदेवतापरित्यक्तामिति यावत् । राममाहृभि—कौशल्यादिभिः, तदेव—तथाविधमरुन्धतीवचनं, अनुमोदितं—सादरं स्वीकृतं, मन्वात् करणेन समर्पितचेत्यर्थः । तदनुरोधात्—तासामरुन्धती कौशल्यादीनाम्, अनुरोधात्—अत्यागहात् । परिशुद्धा,—सबधा निर्दोषा स्पष्टा इति यावत् । यथा—एव प्रदंशे इत्यर्थः वाञ्छीकृतपीवनम् अस्मीति ज्ञेयम् । यत्र हि सीता निवसति तत्रैव यद्य वक्ष्यामि अन्वयः गत्वा अलम् इति । एतानि मत्पदे भूवत वशिष्ठस्य सर्वदेव तस्यानि वचनानि उपरिहात चतुर्धाङ्गी मुमुक्षु विहृतानि ।

वास । अथ म राजा किमारम्भ सम्प्रति ? (व)

आत्रे । तेन राज्ञा क्रतुरश्वमेध प्रक्रान्त ।

वास । हा धिक् । परिणीतमपि ॥ (ग)

आत्रे । शान्तं पापम् । (घ)

वास । का तर्हि यज्ञे सहधर्मचारिणी ? (स)

आत्रे । हिरण्ययी सीताप्रतिक्रति । (ह)

(व) अथेति ।—आरभ्यते क्रियते इत्यारम्भ कर्म, क आरम्भोऽथेति किमा रम्भ, कस्मिन् कर्मणि व्यापृत इत्यथ । प्रजानुरञ्जनार्थं गृहलक्ष्म्या अपि सीताया विवासनात्, नवे राज्येऽभिषिक्तस्य रामस्य राजेति विशेषणं सात्तेपीड्युक्तनीतिपुत्र वेदितव्यम् । सीताविवासनसमये, “एय ते नूतन राजा राम समान्नापयति” इति स्वयमेवोक्तं रामभद्रेणेति विभाव्यम् ।

(ग) हेति ।—हा धिक्—कष्टमूचकमव्ययम् । परिणीतमपि ।—विवाहोऽपि कृत । न केवलं निरपराधां पत्नीं वनाय विमुच्य कृतकप्रणतित्वेन आत्मन लघुचेतसः प्रख्यापितम् अपि तु स्वयन्तरस्वीकारोऽपि कृत इत्यभिप्रेक्ष्यते । [एतद्वे न निरति शयाक्षेपकारणमिति गम्यते । “सस्त्रीकी धम्माचरंत” इति स्मरणादश्वमेधादिषु च क्रतुषु अपत्नीकस्याधिकारविरहात्, “अश्वमेध प्रकान्त” इति आत्रेयीवचनेन राज्ञः सस्त्रीकत्वमपि ध्वनितम् । अत एवैतदासन्तीवचनस्य परिणयान्तरमन्तरेण तादृशं यजानुष्ठानस्यावैधत्वमित्याशयं स्वीकृत] ।

(घ) शान्तमिति ।—पाप—पापीत्यादकरमित्यथ, पापवदिति यावत्, श्वशुरा दपि पूतचेतसः सपाप करोति, अत एतत्, शान्तम्—अलीकम्, न वक्तव्यमित्यथ । रामेण सहधर्मचारिणी सीतां विवास्य न हि परिणयान्तरं कृतं, तथात्वे चैतत् नो निर्भरं मनस्त्रापसामादयेत् इति सन्देहात् । [“शान्तं शान्तम्” इति पाठे—एतादृशा ऽशिष्टाचारनिर्वचनं न कदाचित् सम्भवति रामभद्रेण] ।

(स) केति ।—तर्हि—यदि, रामेण न परिणीतं तद्वेत्यथ । यज्ञे—अश्वमेधे, का सहधर्मचारिणी—धम्मा वेदविहितम् इष्टसाधनं कर्मव्यथ, चरति अनु तिष्ठति या, सह पत्येति शेष, सा, अभिन्नतया धम्मकारिणी धम्मपत्नीत्यथ ।

(ह) हिरण्ययीति ।—हिरण्यस्य विकार इति [विकाराद्ये मयट्, “दाण्डि नायन—” (६।१।२७४ पा०) इत्यादिना यलोप निपात] सुवर्णमयी,

वास । हन्त भो ।—(क)

वञ्चादपि कठोराणि सृष्टूनि कुसुमादपि ।

लोकोत्तराणां चेतासि को हि विज्ञातुमर्हति ॥ ७ ॥

स्वर्णनाम्नतति यावत्, सीताप्रतिकृति, —सीताया प्रतिमूर्त्ति । विहितद्रव्याऽसम्पत्तौ प्रतिनिविनाए कात्यायन ,—

“यद्यीक्ष्वस्वसम्पत्तौ यास्य तदनुकारि यत् ।

यवानामिव गीधूमा त्रीहीणामिव शालम् ॥” इति ।

अपि च गरुडपुराणम्—“भार्या भर्तृव्रतं कुर्याद् भार्यायाश्च पतिस्तथा ।

असामर्थ्यं ह्ययोक्ताभ्यां व्रतभङ्गी न जायते ॥” इति ।

[एत “हिरण्यश्री सीताप्रतिकृति ” इत्येतद्वचनस्य उत्कृष्टतरोत्तरभूतत्वेनात्यनुराग-प्रकाशकत्वान् प्रगमन नाम प्रतिमुखाङ्ग वेदितव्यम् । “—प्रगमन वाक्य स्यादुत्तरी-त्तरम्” इति साहित्यदर्पणे] ।

(क) हन्तेति ।—हृष्यविषादनेहविष्णुभोक्तिरियम् । वराकौ जानकौ चिराय वहि वनात् विज्ञेयः । न तत्रभावधीर रामभद्र खड्गदयतलात् ता नाहासीत्, एतत् सारभूत कल्पसनात्नान वच समाकर्ष्यं हृष्टाभूत वासन्ती । एतदेव स्फुटतया विग्रह परवत्प्रीति ।

महादारुचरितानां चेतानि अनिवचनीयानि इति जानती, मृणालकीमलानि । अपि तानि द्रव्यान्तरमपि गमय कालात्सकठाराणि भवन्तीति वर्णयति, वञ्चा-प्रति ।—वञ्चादपि कठोराणि अतिकठिनानि, लीकानिन्द्रा केवल प्राणभृताया सीताया विवासनादथ, अपि च, कुसुमादपि सृष्टूनि सृष्टमानि, रावण-भूतापहारान पर हत नतिकासपि सनालिप्त निर्भरगदनकरणादित्यथ । अथ पुन तृतीयात्मना प्रति-तिनादात् प्रमाधरणाच्च । अश्वनीधादिहती सावज्ञाश-तया सीत मङ्गलप्रतिम करण हि सृष्टुवापादकमेव । पुरा हि यानि सीताया पुष्पाघातत् स्वल्पे नैतमशक्तानि आसन् तानि रामसनासि पुन प्राणेश्योऽपि प्रियतरा निरति-दसेहभाविता स्वहृताप्रिपरीक्षया निर्दोषतया ज्ञाता सती-मद पदो महत्त्व-प्रतिनादेश परित्यक्तु पटीवासि अभवन्, अत लोकेभ्य चराराणान् लोकेभ्यःकृतता सहता अनाना चेतानि हृदयान विज्ञातु विप्रदेष्य भवत इह, एतत् वा अदति प्रोक्ता भवति ? न कीऽपीति भाव । दुरवगाह-विप्रदेष्य स्वप्नसमान इति मन्दमन्सारः । श्लिषा सीता विसर्जितेति विषादः,

आत्मे । विसृष्टश्च वामदेवानुमन्वितो मेधोऽश्ल', उपकल्पिताश्च यथाशास्त्रं तस्य रजितार', तेषामधिष्ठाता च लक्ष्मणात्मजश्चन्द्रकेतुः दत्तदिव्यास्त्रसम्प्रदायः चतुरङ्गसाधनान्वितोऽनुप्रहितः । (ख)

मित्रो रामो न निष्करुण पापकारोति विश्वजनीनप्रहस्तिरेव प्रमाणमिति न्यायात् निर्दोषामपि साधारणजनविगर्हितां सीतां विहाय महती निस्वायता प्रजान्मलवा न्यायपरत्वा च दक्षिता रामेणेति स्नेहविषादहर्षविस्मयविकाशकारणम् । [अत्र एकस्मिन् धर्मिणि लोकीतरचेतसि अन्योऽन्यविरुद्धयो धर्मयो कठोरसूत्री सङ्घटनात् विषमालङ्कार । अपि चाप्रस्तुतात् सामान्यात् प्रस्तुतस्य रामभद्ररूपविशेषस्य प्रतीते अप्रस्तुतप्रशंसा, अपि च उक्तानुगतैर् सामान्येन विशेषस्य रामभद्ररूपवस्तुन समर्थनात् अर्थान्तरन्यासान्कार । इत्येवामङ्गाङ्गिभावेनावस्थिते सङ्कर । अत्र आरब्धव्यशेषेण रामभद्रसाकण्ये धर्मपर्वो विहाय तदनुष्ठानस्यासम्भव विनाय च अक्षयेण रामभद्रेण स्वप्रियसखीं जानकीं विवास्य स्यन्तर परिगृहीतमिति निश्चित्य भगवति रामभद्रे वासत्या क्रियदरुचिरजायत, अथ हिरण्ययीं सीताप्रतिकृति यज्ञे सहधर्मचारिणीं विदित्वा तस्या एव रामभद्रे तथाभूताया अरते उपशमोऽभव इत्ययं “वञ्जादपि कठोराणि” इत्यादिसन्दर्भं अख्युपशमनात्मक प्रतिमुखाङ्गभूतं शम ण्वेति दशरूपकम् । दर्पणरूपेण तु एष रागजनकत्वेन विशेषवचनतया पुष्पनामक प्रतिमुखाङ्गं वेदितव्यम् । “—पुष्प विशेषवचनं मतम्” इति वचनात् । केचित्तु दर्पणरूपेण तापनं नामैतत् प्रतिमुखाङ्गमिति व्याचक्षते । “उपायादशनं यत्तु तापनं नाम तद्भवेत्” इति दर्पणलक्षणात् । एतस्यैव “शम” इति नामान्तरं वदन्ति च] । पद्यावकां वचनम् ॥ ७ ॥

(ख) विसृष्ट इति ।—वामदेवेन—तदाख्येन केनचित् ऋत्विजामन्यतमेन, कुलगुरो वशिष्ठत्यासाद्यि ज्ञात एतेनैवास्त्विज्यं कृतमिति भावः । अनुमन्वित, —मन्वसंस्कृत । सेय, —मध्याय प्रणाय हित, यन्मोत्र इत्यर्थः । [मधु—वधे, सेयते वयते असाविति मेषते भौवाटिकस्य श्लत् मेष्य, यज्ञे मध्य इत्यर्थः] । अत्र, —यज्ञीयतुरङ्ग इत्यर्थः । विसृष्ट, —अव्याहृतस्वैरगतये विमुक्तः । उपकल्पिता, —निर्दिष्टा निश्चीजिता इत्यर्थः । अधिष्ठाता—अधि अधिनायकत्वेन, स्याता—स्थितिशील प्रधानपदारूढ, अधिनायक सेनापतिरित्यर्थः । दत्तदिव्यास्त्रसम्प्रदाय, —दत्त दिव्यानाम् अलौकिकज्ञानान् अस्त्राणां सम्प्रदाय समुह प्रयोगसङ्घार

वास । [सखेहकौतुकासन् ।] कुमारलक्ष्मणस्यापि पुत्रः ॥ हन्त
मातर्जीवामि । (ग)

श्रावे । अत्रान्तरे ब्राह्मणेन मृतं पुत्रमुत्क्षिप्य राजद्वारि,
सीरस्ताडनमब्रह्मण्यमुद्घोषितं, ततो “न राजापचारमन्तरेण
प्रजासु अकालमृत्युश्चरति” इति आत्मदोषं निरूपयति करुणा-
मये रामभद्रे, सहसैव अशरीरिणी वाक् उदचरत् । (घ) —

सन्वसहित यस्मै स तथीकृत, तथा चतुरङ्गसाधनान्वित, — चत्वारि अहानि येषां
तैस्तथीकृतं साधने हस्यशरयपादातुपीपकरणै रचयसाधनै इत्यर्थः, अन्वित अतु
गत, (“हस्यशरयपादातु सीनाङ्ग स्याच्चतुष्टयम्” इति, “निवर्त्तनीपकरणानुब्रज्यासु च
साधनम्” इति चामर) । अनुग्रहित, — प्रेरित । [“विष्टष्टय वामदवानुमन्वित ”
इत्याधारभ्य ‘जनस्थान एव तपश्चरति’ इत्यन्तेन सन्दर्भेणात्र ब्रह्मचक्षुशद्रादिवर्णाना
मेलनात् वणसहारमासक प्रतिमुखसम्बद्ध वेदितव्यम्, — “चातुर्वर्ण्योपगमन वण
सहार इत्येते” इति दर्पणीके] ।

(ग) सखेहकौतुकासन् — कुमारलक्ष्मणस्य वार्त्ताश्रवणात् वात्सल्यीदय,
तदनयस्य च सीनानायकत्वयुते हर्षाधिक्यात् कौतुकाविर्भाव, तेषाञ्चेदानीमदर्शनात्
अश्रुपात, खेहकौतुकासौ सह वर्त्तमान यथा तथेति विशय, प्राग्भगवत् रामभद्रस्य
पुत्रयो कुशलवयो सवादश्रवणसमकाल हि अतिहर्षं आसीत्, अथ कुमारस्य
सिग्धस्य सीमन्त पुत्र जात इति श्रवणात् स हर्षं अतिभूति गत इति अपि
कारतात्पथ्यम् । हन्त — हर्षे । मातर्जीवामि — प्रत्युज्जीविताऽस्मि । वराक्या
प्रियसख्या सीताया दारुणपरिधानश्रवणसमकालमेवाह कृतकल्याणभवम्, इदानीन्तु
निरतिशयप्रेमवत् सौमिके तनयजननसवादमस्तथायमानमाकर्ण्य पुनरागतप्राणा
पवाप्ति इत्याशय ।

(घ) अशरीर इति । — अश — अस्मिन्, अशरी — शवकाशे । मृतम् — अकाले
मृतमाणम् । राजद्वारि — राज रामभद्रस्य प्रासादद्वारभूमी, उत्क्षिप्य — आरोप्यत्यर्थः ।
सीरस्ताडनम् — उरसां यत्कस्ताडनेन प्रहारिष्य सहितम्, पुत्रशोकार्दिततया
शराभ्या स्वकीय वल् असीकृ विताश इत्यर्थः । अन्नद्रव्यम् — अर्थात् अन्नरूपम्
अन्नद्रव्यम्, अममद्वसमिति सरलाद् । उदापतन् — ताणायम उच्चैरुच्चारितम् ।
हन्त — तन्ममद्वानन्तरम् । राजापचार — राज तदधिकृतस्य पुरुषस्य वा च,

“शम्बूको नाम वृषलः पृथिव्या तप्यते तपः ।

शीर्षच्छेद्यः स ते राम ! त हत्वा जीवय द्विजम्” ॥ ८ ॥

अपचार, धम्मव्यतिक्रम तम् । अन्तरेण—विना, [अन्तरेणेत्यव्यय तदर्थीनेर
“अन्तराऽन्तरेण युक्ते” (२३४ पा०) इति द्वितीया] । प्रजासु—प्रकृतिपुञ्जेषु ।
अकालमृत्यु,—अनुचिते वयसि विनाश । न चरति—न प्रसरति, प्रजा नाऽकाले
म्रियन्ते इत्यर्थः । तथा च रामायणम्—

“राजदोषैर्विपद्यन्ते प्रजा ह्यविधिपालिता ।

असहृत्ते हि नृपतावकाले म्रियते जन ॥” इति ।

भारतेऽपि—“असाधुशासनाद्राजो महामौतिरुपपन्नः ।

प्रवर्त्तते च नियतमकालमृत्युरीतय ॥” इति ।

आत्मदोषम्—आत्मन स्वाधिकृतस्य राजपुरुषस्य वा शासनदाप प्रकृतिपुञ्जानाम्
अथथापरिपीडनरूपमित्यथ । निरूपयति—निश्चिन्वति, न हि मम दोषादत ब्राह्मण
बाल अकाले मृत इति अवधारयति इत्यर्थः । करुणामये—परदुःखदुःखित्वरूपाऽनु
कम्पाप्रचुरे, ना चेदेव तदा सर्वाधीश्वरस्य अनेककोटिसङ्घातप्रजापालकस्य भगवत
राघवस्य कस्यचिदेकस्य द्विजशिशी निधनात् नितरामाधिनाऽभविष्यदित्यर्थः ।
अशरीरिणी—न विद्यते शरीर ताल्लोहपुटाघातादिक यस्यां सा [“सर्वधनी”
इत्यादिवत् इत्यन्ती बहुव्रीहि] । “अशरीरिणीवाक्” इत्येकपदत्वे—शरीरं देह
विद्यते अस्या इति शरीरिणी, सा न भवति इत्यशरीरिणी देवतत्वेन मनुष्यैरलक्षित
शरीरा, सरस्वती इत्यर्थः, तस्या वाक्, उभयत्रापि आकाशवाणी इति भावः ।
उदचरत्—उदतिष्ठत । दैवी वाणी उद्भूतेत्यर्थः ।

कथं सा दैवी वाणी ? इत्याह, शम्बूको नामिति ।—शम्बूको नाम तदास्य
कथित्, वृषल शूद्र, वृष धम्म लुनाति हिनन्ति, उपदेशनात् उपसेवनाद् वा इत्यर्थः
इति व्युत्पत्ति, धैवर्णिकाणां सुकृतापहारक, तथा च मनु,—

“न शूद्रे पातकं किञ्चित् न च मस्कारमर्हति ।

नास्याधिकारी धम्मोऽस्ति न धम्मात् प्रतिषेधनम् ॥” इति ।

पृथिव्या भूम्या तप तप्यते तपस्यति [“तपन्नप कम्मकस्येव” (३११८८ पा०) इति
आत्मनेपद यक् च ।] हे राम ! स वृषल ते तव [“कल्याणा कश्चि वा” (२३१०१
पा०) इति सूत्रेण वैकल्पिकी पठौ ।] शीर्षच्छेद्य शीर्षं तद्वच्छेदं इत्यर्थः, हे
रुद्रयितुमर्ह, यद्वा—शिरच्छेदमर्हति शीर्षच्छेद्यः । [“शीर्षच्छेदात् यच्च” (३११६५

इति उपश्रुत्यैव आकृष्टकृपाणपाणिः पुष्पकं विमानमारुह्य
सर्वा दिशो विदिशश्च शूद्रतापसान्वेषणाय जगत्पतिः
सञ्चरितुमारब्धवान् । (ङ)

वास । शम्बूको नाम धूमपः शूद्रोऽस्मिन्नेव जनस्थाने
तपश्चरति, तत् अपि नाम रामभद्रः पुनरपि इदं वनम्
अलङ्कुर्यात् ॥ (च)

पा०) इति सूत्रेण यत्प्रत्यय, शिरस शीर्षादिशब्दो निपात्यते, तेन च शीर्षच्छेद्य
सिध्यति इति व्याचक्षते प्राञ्च । अत्र तु "ने" इत्यत्र सस्वन्त्वे षष्ठी] । शूद्रस्य तपसि
अनधिकारयुने वरुणधम्ममुल्लङ्घयत शम्बूकस्य शिरस्केद एव न्याय्य इत्यवधेयम् । तम्
एवभूत दण्डार्ही शम्बूकमित्यथ, हत्वा विनाशश्च द्विज गतप्राण विप्रसाल जीवय रच,
प्रत्युज्जीवयेत्यथ ॥ ८ ॥

(ङ) इत्युपश्रुत्येवेति ।—इति पूर्वोक्ता देवी वाचम्, उपश्रुत्यैव—समाकर्ण्यैव ।
आकृष्टकृपाणपाणि, —आकृष्ट कीशादृष्टिकृत कृपाण खड्ग पाणौ यस्येति विग्रह,
उडतखड्गहम इत्यथ, ["प्रहरणार्थेभ्य परे निहासप्तस्यौ भवत " वा० इति सप्तम्यन्तस्य
परनिपात] जगत्पति, —जगता पति पालक, रामभद्र इति यावत् । शूद्र-
तापसान्वेषणाय—शूद्रतापसस्य शम्बूकस्य अन्वेषणाय, कुत्र स तपस्यतीति मार्गणा-
येत्यथ । पुष्पक—पुष्पकनाम्ना प्रसिद्धं, [पुरा किल पुष्पक नाम मनीहर जवरूप
विमान धनाधिपतये यक्षराजाय कुबेराय ब्रह्मणा दत्तम्, तं विजित्य गृहीतवन्त
रावण निजिय राघवस्तन प्राप्तवान् । इति रामावणौ कथा] । विमान—ओम-
यानम् । विदिश,—प्राग्नेत्यादय, ता, दिश प्राच्यादय तास सर्वा ।—["काल
भावाध्वदेगनामन्तर्भूतक्रिग्रान्तरे । सर्वैरकम्पकेर्योगे कम्पत्वमुपजायते ॥" इति
कर्ममपाया हरिकारिका] । ("दिशीर्मध्ये विदिक् स्त्रियान्" इत्यमर) ।
सञ्चरितु—परिमित्तुम् । आरम्भवान्—प्रचक्रमे ।

(च) धूमप इति ।—धूम पिवतीति ["आतोऽनुपसर्गे" (शाराश् पा०)
इति व प्रत्यय] हृत्शखादौ पादौ इहा धूमपानायम् अधीनुग्र इत्यथ, यज्ञीय-
धूममाहर्षित्वात् निष्पापवामित्वाच्चेति भाव । तत—तस्मात्, अस्मिन्नेव दण्डकारण्ये
तपश्चरणादेर्हो, [अपि अत्र प्रथम सम्भावनाया, द्वितीयम् समघायक । तदृशोनि
लिङ्] । अलङ्कुर्यात्—गीभदेत्, तर्हि भगवत अह सर्वदंता ककुमहामीत्याशय ।

भावे । भद्रे । गम्यतेऽधुना ?

वास । एवमस्तु, कठोरीभूतोऽयं दिवसः । (क)

तथा हि—

कण्डूलद्विपगण्डपिण्डकपणोत्कम्पेन सम्पातिभि-
र्घर्मस्रसितबन्धनैः स्वकुसुमैरर्चन्ति गोटावरीम् ।

(क) एवमस्त्विति ।—तर्हि इदानीं गम्यतां भवतीमिदमित्यथ । कुत ? तदे-
वीच्यते,—कठोरीभूत इति ।—अकठोर कठोर सम्पद्यमानो भूत इति कठोरीभूत
पूणतां गत, मध्याह्नीऽभुदित्यथ, प्रचण्डचण्डाशीरशुसन्तापस्य सोढुमशक्यत्वादित्या-
शय ।

अधेदानीं निदाघातपस्यातीवासहनौशत्ववर्णननिषेधेण प्राकृतिकैतादृशदृश्यदर्शना-
दनुमीशमान घर्मातपताप विशदीकृत्य वर्णयति, कण्डूलति ।—कूर्मि गोटावरीतीरे
स्थिता इति शेष, मृदुस्निग्धकल्लोलमालाघातं शिशिरीकृतरुचिरगोटावरीतीरे
तरुणामपि परमरामणीयकमवलीक्य तेषामेव प्राधान्येनातपतापविर्गोपवर्णनमित्य-
वधेयम् । क्वायेत्यादि—क्वायाशामनातपे विश्रामजसुखमुपभुज्येति शेष ।
अपस्किरमाणा कौटनिष्कीपणार्थं तद्वचणाच्च हृषेण तरुवस्कलेषु चञ्चुघात
कुर्वन्त नखरैरालिखन्त्य इत्यथ, [“किरतेर्हृषेजीविकाकुलायकरणेऽपि वायुम्”
इति वक्तव्यान् ज्ञानच् । “अपाञ्चतुष्याच्छकुमिष्वालिखने” (६।१।१४२ पा०) इति
मतेण अपात् परस्य किरते मृट्] । ये विष्किरा पक्षिण । (“खगे विहङ्ग” इत्याद्या-
रभ्य “नगौकीवाजि विष्किर वि विष्किरपतत्रय” इत्यमर ।) तैसुखं करणैर्व्याकृष्टा
आकपणेन वह्निष्कृता कौटा याम्यस्तधीक्तास्तची वस्कलानि येषां ते तथोक्ता, येषां
हि प्रश्नायमुद्योतले तले विश्रामजसुखमुपभुञ्जाना विविधा विहगा सानन्द तरु-
त्वग्भ्य चञ्चुभि चरणैश्च कौटान् निष्कीप्य उपभुञ्जते इति भावः । [एतेन च मुनीनां
गृहेषु अतिथय निरन्तरे स्वयमागत्य भीज्यानि भुञ्जते इति प्रतीयते] । कृजतकलाने-
त्यादि ।—तथा कृजन्ति मधुरमव्यक्तञ्च शब्दं कुर्वन्ति कलानि मध्याह्नमासगण्ड-
भातपतापात् खेदमुपगतानि कपातानां कुक्कुटानां चरणायुधविशेषाणाञ्च कुलानि
येषु तथोक्ता, अपि च येषां तथाविधेषु विटपेषु तलेषु च विशिष्टा पारावता वन्य-
कुक्कुटाय मधुर रुवन्त निद्रान्मसाय अन्तनिभरमानन्द लभन्ते इति भावः । [एतेन
च मध्याह्ने प्रोद्गुष्टमार्चण्डोत्पापविततानां यान्तानां वटूनां नानाशास्त्राध्यतृणान्

छायाऽपस्किरमाणविष्करमुखव्याकृष्टकीटत्वचः

ब्रूजत्लान्तकपीतकुक्कुटकुला कूले कुलायद्रुमाः ॥ ६ ॥

(इति परिक्रम्य निष्क्रान्ते ।)

[इति विष्कम्भक (ज) ।]

आस्त्रायाभ्यसनम् उद्गीधाद्युपासनञ्च निवाध भवतीति व्यज्यते] । कुलायद्रुमा
विहगावासन्नतरव । [कुलायभ्रता रुमा इति शाकपार्थिवादित्रय समास ।
“कुलायभ्रत पुमान् भ्यानमात्रे स्यात् प्रचिवासके” इति मेदिनी । एतेन च तेषां
रुहमेधिना बहुकुटुम्भरणे प्रसितत्व ध्वन्यते] । कण्डूलेत्यादि ।—तथा कण्डूलाना
कण्डूयुतानां तद्वहलाना वा, [कण्डू कण्डूति विद्यते येषाम् इति “सिधादिभ्यश्च”
(५।२।६७ पा०) इति सूत्रेण लक्षप्रत्यय] दिपगण्डपिण्डानां हाभ्या मुखनासिकाभ्यां
पिबन्तीति द्विधा हस्तिन (“दन्ती दन्तावली हस्ती हिरदोऽनेकपी द्विप ” इत्यमर ।)
तेषां गण्डा एव पिण्डा तेषां करिकपीलभागानामिति यावत्, कर्षणेन
कण्डूतिनिवारणार्थं घषणेन य उक्तस्य परिचालन तेन सम्पातिभि समूहेन
खलद्भि पतद्भिर्धर्ष, [एतेन तत्र तपीवने दुरुहणास्त्रतत्त्वानि निर्णेत्तु सततम्
उपगतानां अनुजा नखीपदर्शतया च विगतमशयानां तेभ्य सुगौरवद्व्यदानानि
अनिश्चय भवन्तीति व्यज्यते] । तथा घर्षेण आतपेन (“घर्षं स्यादातपे ग्रीष्मे
ऽप्यत उदाभ्रमारपि” इति मेदिनी ।) ससितानि शिथिलितानि धन्वनानि हन्तानि
तेषां तलधाक स्वदुग्धम् [एतेन च निहततपे तै अधिगतद्रव्याणि देवसात्
अतिदिसाच्च निवृत क्रियन्ते, इति प्रतीयत] । गोदावरीम् अञ्जलि पूजयन्ति,
मातृदुर्द्धति भाव । [अञ्जलीति स्वादिगण्णीयार्चधातो प्रयोग । एतै सवे
श्रीतमिन्निरतानां उरभधिना माघान्दिनहस्त ध्वन्यते । अत्र कुसुमपतनस्य
गोदावरीपूजनत्वेन लभावनत्, तहाचकण्डाभावाच्च प्रतीयमानोत्प्रेचाऽलङ्कार ।
उ च उभाषिणा नदीव्यते । हृद्युप्रासश्च अलङ्कार] । इति शार्ङ्गल
द्विः ।

तत प्रविशति पुष्पकस्य सदयीद्यतखड्गी (भ्र) रामभद्र ।

राम । रे हस्त दक्षिण । मृतस्य शिशोर्द्विजस्य
जीवातवे विष्टज शूद्रमुनी कृपाणम् ।

चोक्त,—“मध्यम मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां सम्प्रयोजित । गृह स्यात् स तु सङ्गीर्णो
नीचमध्यमकल्पित ॥” इति च साहित्यदर्पणे । तथा चात्र सीताविवासन, कुण-
लवीत्यपत्ति, भगवत वाष्पिके सविधे च तेषां समर्पणं यथाविधि शिन्ना चेत्याद्यतीत
विषयाणामुपस्थापनम्, अपि च शम्भूकहननाय दण्डकारण्यमभित भगवत राघवस्य
पय्यटनं हयमेधस्यैवायीजनञ्च इत्यादीनां वर्तिष्यमाणविषयाणाञ्च निर्देशं वेदितव्यं ।
[केचित्तु, चूलिका नाम अधोपचेपकीऽयमिति वदन्ति, नेपथ्यस्थितया वनदेवतया
वासन्या आवेष्ट्या प्रवेशस्य सूचितत्वात् । तस्य न सम्यक् अधोपचेपकेषु पञ्चसु एकैव
चूलिका-विष्कम्भकयोर्द्वयोरेवार्थोपचेपकयोरेवस्थानासम्भवात् । यद्यपि महावीरचरिते
“भी भी वैमानिका । प्रवर्त्यन्तां प्रवर्त्यन्तां मङ्गलानि,—कृशाश्रान्तेवासी जयति
भगवान् कौशिकमुनि ” इत्यादौ एकैव द्वयोरेव समावेशं दृश्यते, तथापि तत्र
नेपथ्यपादाणि इन्द्रादिदेवा, विष्कम्भकपात्रे च शूर्पणखा मान्यवन्तौ इति पादभेदो
दृश्यते, अत्र तु तथाऽभावादित्यवधेयम्] ।

—

(भ्र) तत इति ।—पुष्पकस्य,—पुष्पकविमानाखण्ड । सदय सह्यपमुद्यत
शूद्रकषधार्यम् उचीलित खड्ग कृपाण येन, तथाविध, करुणामयत्वेन वर्षधम्माचार
मुल्लङ्घयत अपराधिन अपि शम्भूकस्य उपरि कृपाणनिपातने सदयत्वं वेदितव्यम् ।—

[“त्रिभ्यो युगेभ्यस्त्रीन् वृणान् धर्मं परिनिष्ठित ।

न शूद्रो लभते धर्मं युगतस्तु नरर्षभ ॥

हीनवर्णो नृपश्रेष्ठ । तपते सुमहन् तप ।

भविष्यच्छूद्रयोन्वां हि तपयथा कलौ युगे ।

५ * * *

स त्व पुरुषगार्तल । मागस्व विषय स्वकम् ।

दुष्कत यत्र पश्येथामत यत्र समाचर ॥

एव धर्मविद्विष्य नृणाञ्चायुर्विवर्द्धनम् ।

भविष्यति नरश्रेष्ठ । बालस्यास्य च जीवितम् ॥”

रामस्य गात्रमसि, दुर्वहगर्भखिन्न-
सीताविवासनपटो. करुणा कुतस्ते ? ॥ १० ॥

इत्यादि नारदवचनमाकर्ण्य दिनकरकुलेन्दु भगवान् भागवविजेता तपस-
तपस्विन शम्भुकस्य वधायोद्यममकरोत प्रसादस्य हतवान् । हारीतस्तु तपश्चरणे शूद्र-
स्यानाधिकारमावेदयन् पापमेव भवति इत्यभिधत्ते, तथा हि,—

“अग्निहोत तप सत्य वेदानाञ्चानुपालनम् ।

आतिथ्य वैश्वदेवस्य इष्टमित्यभिधीयते ॥

द्रष्टापूस्त्रीं द्विजातीनां धर्मं सामान्य इष्यते ।

अधिकारी भवेच्छूद्र पूर्वधर्मे न वेदिके ॥” इति ।

तथा चावाधिकारविरहान् तदनुतिष्ठत अपराधः अर्ह्येव, स तु न प्राणदण्ड-
प्रयोजक सत्यप्येव, नारदवाक्यात् विप्रबालस्य चोच्चैवनाय भगवानित्य विदधे इति
कथम् । तथा च स्तु,—

“न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च सस्कारमर्हति ।

मास्याधिकारो धर्मेऽस्ति न धम्नान् प्रतिषेधनम् ॥” इति] ।

वेदानां दण्डकारण्यमागतस्य रामभद्रस्य तपस्यन्त निरपराधमपि अनयकारिण
शूद्रक जिघांसितुं प्राक् हृष्या प्रहता, तस्य तु दण्डास्य द्विजशिशी जीवनाथमाहितत्वेन
कदञ्चित् अगर्हणीयत्वेऽपि अनपराधदण्डविधानस्य नृपाणान् अग्रशस्करत्वेन, धरावी
सीता विवासयत अरूपस्यात्मन नास्ति तत्र कापि व्यपेक्षति उपवर्णयितुमाह, रे
इति ।—रे हस्त । दक्षिण । रे अपसव्य हस्त । [रामावयवत्वेन श्रेष्ठत्वेऽपि तपस्विह्न-
नापराधं प्रहसत्वेन अतीव निष्करुणत्वख्यापनाय रे इति नीचसम्बोधनपदनुपाप्तम्]
रतस्य काले कालेन दैवस्वतन्त्रय नीतस्य, तथा च रामावर्णं उत्तरकाण्डम्—

“तत कतिपयाह मु वृद्धी जानपदो द्विज ।

स्त वानुमुपादाय राजहारमुपागमत् ॥

* * * *

अमातयौवन धाल पक्षवर्षसहस्रकम् ।

अकाल कालमापन्न मम दु खाय पुत्रकम् ॥

* * * *

नेहम् हृष्टपत्रं नै मुत वा धीरदृग् नम ।

रतुप्रसादकालानां रामस्य विप- इति ।

[अथ कथञ्चित् प्रहृत्य (ञ)] । कृत राममदृश कर्म, अपि जीवित्
स ब्राह्मणशिशु १ (ट)

द्विजस्य शिशो विप्रवालस्य, जीवातवे प्रत्युज्जीवनात् (“जीवातुर्गस्त्रियां भर्त्ये जीविते
जीवनीषधे” इति मेदिनी) । शूद्रमुनौ वृषभतापसे तदवायेत्यथ, कृपाण खड्ग
विस्त्रज सुध तदुपरि पातयेत्यथ । अनपराधस्य तपस्विन विप्रसने कथं हि जगति
करुणामयेतिख्यातस्यापि उपलोपमद्दद इव ते करुणा नीदति ? इत्याशङ्क्यासाह,
रामस्येति ।—दुर्व्वेह प्रवृत्तत्वात् दुःखेन वीढुं शक्यं यो गम तेन श्विन्ना क्लिष्टा तथा
विधा या सीता तस्या विवासनपटो निर्वासनसमयस्य, रामस्य अकरुणरसस्येत्यथ,
[अत्र रामपदम् अकरुणत्वरूपायान्तरसङ्गमित, सख्योकरमणत्वेन करुणामयराम
पदस्य अकरुणरामपरत्वेन मुख्याद्यस्य स्वविशेषरूपायान्तरसङ्गमितत्वादथान्तरसङ्ग
मितवाच्यो ध्वनि, इत्यवधातव्यम् । अकरुणत्वातिशयञ्चात्र व्यङ्ग्यम्] गावम्
अङ्गम् असि भवसि, ते तव करुणा दया कुत ? अतिक्राठनस्य कठोरगर्भभाराल
साया सीताया विवासनपटुत्वेन निर्घृणस्य, अतिथीभक्तकम्पकृत रामस्याङ्गत्वात्
त्वयि करुणा न सम्भाव्यत एवात भाव । तर्हि कथमिदानीं शूद्रतापसप्रधाय अथया
शङ्कसे ? इति शङ्कासन्देहाय । रामस्य गादत्वात् तव किमपि अकृतं नास्ति इति
सखेदोक्ति इत्यवधेयम् । [अत्र करुणाभाव प्रति सौतापववागनपटत्वस्य हेतुत्वात्
पदाथहेतुक काव्यलिङ्गमलङ्कार, अथापत्तिशेवनी सरर । अपि चात्र “रामस्य
गावमसि” इति वचनगनुपयुक्तं सत् रामस्येत्यनेन स्वस्यान्तर्निःकरुणत्व गभी
करोति । तच्च “दुर्व्वेहगर्भञ्जिन्नसीताविवासनपटो” इति वाक्यात् प्राचीनमतन विध्य
लङ्कार । तथाच—“सिद्धस्यैव विधानं प्रतदाहुर्विध्यतद्भूतिम् । यथा—“पञ्चमादकने
काले कोकिल कोकिलो भवेत् ॥” इति] । वसन्तावलक इधम् ॥ १० ॥

(ञ) कथञ्चित् इति ।—दयासमुद्रस्य रामभद्रस्य तदानीम् अनपराधस्य
शत्रूकणाधोगुत्वस्य यौवायां कृपाणनपणे सुमहत कष्टमापाति, सत्पथ्यव द्विज
शिशोरुज्जीवनाशमवेतदध्यवसितं वेदितव्यम् । सत्यं हि भवति एव सामान्य
पुरुषस्य, का कला तापवतारस्य ? कथञ्चित्—दयाद्रावत्ततया अतिकष्टनेत्यथ,—
“दूराहागं वधीं वुड्म” इति वचनेन रङ्गमध्ये वधप्रदर्शनान्तात् ताव वा ‘कथञ्चित्’
इत्युक्तं कविना ।

(ट) राममदृशकृति ।—अत्र दादृश क्रूरमादृश त्वं कर्म नवानित्यथ,
न तु पितु मृत्पाति भाव । [पिता हि पुरा स्वगार्थं वनं प्रयातं भगान् तस्यक

दिव्यपुरुष । [पवित्र्य] । (ठ) जयति जयति देवः । (ड)—
 दत्ताभये त्वयि यमादपि दण्डधारे
 सञ्जीवित शिशुरय, मम चेयमृद्धिः ।

नूने बालस्य बधमकरोत्, “पितु शतगुणं पुत्र” इति न्यायाच्चाह पितु महनीयगुण सद्भात परिहृत्य दीवेषु एव वित्तं अभवमिति, रामस्य स्त्रीपालनं व्यञ्जते, येन हि पुरा वराकी सीता अनायासेनैव विमुच्यते, तथातीव वृशसस्य तपस्विन शम्भूकस्य प्रतिघातन समुचितनेव उभयोन्तत्यरूपत्वादित्याशयः । एषा हि अरुन्तुदीक्षिता रामस्य। अपौरुषादि ।—अपिरव अवधारणे । इदानीं स बालकी निश्चित जीवितवान् इति भावः । अथवा सम्भाषनायान् अपि । तेन यद्वि न जीवति तदा हृद्येद हत्याकर्म इत्युक्त्यावचननतत् । पावकवचसा सीताया पवित्वनिश्चय इव देववाण्या शिशुजीवमस्य निश्चितत्वेऽपि रुद्राग्यात् विसदृशघटनसम्भवात् इति भावः ।

(ठ) दिव्यपुरुष इति ।—शम्भूकशरीर विहाय देवत्वसधिगत्या स्वर्गीयवपुषा विराजमान इत्यर्थः । भगवदवतारस्य रामभटस्य हस्तन ताडशक्तिकार साम्प्रत्यक्ष अधिगतस्य शम्भूकस्य नश्वरपार्थिवशरीरनाशात् मनीषरदिव्यवपुषीऽस्मात्, न तु तपदृश्यैत्यवधेयम् ।

(ड) देव, —भगवान् जयति—मर्वोत्कषेण वर्त्तताम् । [सर्वोत्कषेणवाचकस्य जयशब्दस्य अस्यादर शीतयित्, हर्षान् वीर्यायां त्रिर्वचनम्] ।

मन्यपि स्वस्य शिरश्चेददृष्टपत्रिकारे तस्य तु द्विजशिशी प्रत्युञ्जीवनफलकत्वेन आत्मनयापि उत्कर्षाधायकत्वेन, भगवत्कतनिधनमपि महोदकं भवतीति प्रतिपादयितुं शूद्रकस्याऽनपराधस्य हननात् भृशं दुःखित रामभद्र विजयनार्दनं प्रकौति, दत्तेति ।—यमात् कृताकादपि, दत्तम् अभयं येन तस्मिन् दत्ताभये (नारायणरूपत्वात् यमलीलादासीं ब्राह्मणशिशी पुनरुञ्जीवनात् यमादभयदातृत्व सिद्धम्) यमशामितुं राहस्यं शासनात् वा, यमभयनिवारके इत्यर्थः, अतस्य शिशो सञ्जीवनात् मम हं, हारात् त्वं यमादपि परिव्राने लस इति वा भावः । कुतो यमादप्यभयप्रदत्वम् ? इति, तद्दृश्यति,—त्वयि दण्डं धारयति शासनं विदधातीति [अणुच ह्य, लिङो लुक्] तदीके सति, मदीं शिरश्चेददृष्टं शासनं कुर्वति सति, अयं शिरसादरपुत्र सञ्जीवित प्रत्यागतमात् [दिव्यवपुलाभात् योगसन्निकषेण द्विज-शिरसादरपुत्रत्वात् “अयम्” इति प्रत्ययनिदेश इत्यवधेयम्, तदुक्तम्—

शम्बूक एष शिरसा चरणौ नतस्ते,
सत्सङ्गजानि निधनान्यपि तारयन्ति ॥ ११ ॥

राम । ह्यमपि प्रिय नः, तदनुभूयतामुग्रस्य तपस परि-
पाकः । (ढ)—

“इदमस्तु सन्निकृष्ट समीपतरवर्तिं चैतदी रूपम्” इति] मम च तपस्या
कारिण शूद्रस्य, परधम्मस्वीकारात् पापम्येत्यर्थे, इयम् ऋदि समुन्नति दिव्यवपु
प्राप्ति इत्यर्थ, [यस्मिन् एव काले भगवता अय दण्डी विहित, तदैव सत
बालकस्य मम चेदं दशान्तर जातमिति भावविहितमतस्या म्च्यते] । ननु कस्तम् ?
इत्याशयेनाह, एष इति ।—एष एव देवत्वप्राप्तिहेतुकत्वादुपकृत इत्यर्थे, शम्बूकोऽय
शिरसा ते तव चरणौ नत नमस्यति, [नमते वर्त्तमाने कस्मिन् क्त] । ननु नाह
ते उपकारी, प्रत्यत सहारकत्वादुपकारक एव, तत् कुत अप्रियकारिण एव विनय
क्रियते ? इत्यर्थान्तरन्यासेन विग्रहीकरोति, सदिति ।—सत्सङ्गजानि साधुसंगे
जातानि, निधनान्यपि सरणान्यपि, तारयन्ति ससाराञ्छेरितं शय, उद्धारकारणानि
भवन्ति इति सङ्केप,—“समुन्नतं भूतिसनार्यसङ्गमात् वर विरोधोऽपि सम
महात्मभि ” इत्यादिदर्शनात् । सत्परुषमसर्गकृतं सर्वमेव कश्चिद्विद्यमानं भवतीत्यहो
सत्सङ्गमाहात्म्याम् । इति तु सन्दर्भतात्पर्यम् । [अत्र दण्डरूपात् कारणात्
“कारणगुणा हि कार्यगुणमारभन्ते” इति न्यायात्, तद्विरुद्धस्य सम्यग्प्राप्तिरूपस्य
कार्यस्योत्पाददशात्, हेतुविरुद्धकार्योत्पत्तिरूपो विषमालङ्कार, तस्य च द्वितीयार्द्ध
गतेन सामान्येन प्रथमार्द्धगतस्य विग्रहायस्य सापत्तिकत्वकारणात् सामान्येन विग्रह
समयनरूपोऽर्थान्तरन्यास, अनयोथाङ्गाङ्गिभावतया सस्थिते महार] । वसन्ततिलक
वृत्तम् ॥ ११ ॥

(ढ) ह्यमिति ।—एक दिजपुत्रपत्युज्जीवनमपरञ्च तव दिव्यदेहावाप्तिरिति ।
यदि हि पुन दिजशिशोरुज्जीवनाथमेव शम्बूकवधीयमात तदुज्जीवनमेव मुख्य
मासीत्, अन्यच्च गौण, तथापि, शम्बूकस्य दिव्यदेहावाप्ति भगवत रामस्य निरति
शयानन्ददायिका अभूत्, परेपामभ्युदयदर्शनात् सता साहजिकरूपोदयदर्शनात् ।
उपस्य तपस,—अतीव दुष्करस्य तपश्चरणस्य, परिपाक,—परिणाम फलसिद्धि
दिव्यवपुर्धिगतिरूपेत्यर्थ । अनुभूयतां—मुञ्जतां, प्राप्यतामित्यर्थ ।

यवानन्दाश्च, सोदाश्च, यत्र पुण्याश्च सम्पदः ।

वैराजा नाम ते लोकास्त्रैजसाः सन्तु ते भ्रुवाः ॥ १२ ॥

शब्दक । युष्मत्प्रादप्रसादोपाय एष महिमा, किमत्र तपसः फलम्, अथवा महदुपकृत तपसा . (ण)---

अन्वेष्टव्यो यदसि भुवने भूतनाथः शरण्यो

सामन्विष्यन्निह ह्यलक योजनाना शतानि ।

भगवत रामभद्रस्य हस्तात् शिरस्के दक्षुप दखसधिगतस्य तपस्यत शुकस्य किं फलमासीत् ? तदेव विवृणोति, यत्नेति ।—यत्र येषु लोकेषु आनन्दा, प्रियसन्दर्भजनितानि सुखानि, आत्मसाक्षात्काराज्जायमाना दुःखासम्भवा सुखसमुदाया. वा, यत्र च सोदाश्च स्वाभिलाषमावीपनीतप्रियवस्तुलाभजन्या हर्षा दिव्यविषयोपभोगमनिता वस्तयश्च, अपि च, यत्र पुण्या पवित्रा अकलमषा इत्यर्थं, सम्पद, अणिमादिविभूतय . [“पुण्याभिसम्भवा ” इति पाठे—पुण्यात् तपस्याद्युद्भूतात् सम्भवं उत्पत्तिं वेपाम् । इति आनन्दादे विशेषणम्] । विराजो ब्रह्मण इमे ते वराजा नाम ते त्रैजसा त्रेजोमया नित्यालीकसम्भवा इत्यर्थं, लोका ब्रह्मलीका इति यावत्, ते तत्र सस्वन्ते, भ्रुवा सुचिरभोगाय सन्तु भवन्तु, एवभूतं ते तपसः फलमस्त्विति भाव । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १२ ॥

(ण) युष्मत्प्रादेत्यादि ।—युष्मत्प्रादानां भगवच्चरणानामित्यर्थं, य प्रसाद, अनुग्रहस्त्वेत्यादुपाय प्रागगो यस्य, यथा,—स एव उपाय प्रातिहार कारण वा यस्य तदात्त एव महिमा माहात्म्यं वैराजलीकप्राप्तिरूप दिव्यदेहावाप्तादिरूपश्च,—“धातु प्रसादान्प्रतिमानमीदृशम्” इति श्रुते । अत्र—एतादृशसिद्धिलाभविद्ये, तपस फलं किम् ? (काकृति) न किञ्चिदित्यर्थ । इयमचिन्तनीश पुण्यलोकावाप्तिं तवानु यथादेव भता, न तु तपस इति भाव । अथवेति ।—पञ्चान्तरे । तपस एवेतत् फल, क्त “—यदेष्टव्येनैव भवद्दर्शनेन भवात्सिलारकेण नै इदंश सङ्गीपकार क्त, तपसा विना भगवत्याहात्कारस्य असम्भवात् इति भाव ।

किं यदि तपसा उपकृतं तदेव सपश्य विविध्य विवृणोति, अन्वेष्टव्य इति ।—भ्रुवन्ते तिलीका भतागा प्राप्तिना जाय पति, अत्र एव शरणे रक्षे सधु शरण्य एव तत्रैव सारात् निहत्ततैरपि नियतमाश्रयणीय इत्यर्थः । (“शरण्य एव रक्षे” इति ३-५-१०) । भवान् एव अन्वेष्टव्य सतत हि शरणमनननिदिध्या स्यादिति प्राप्तिभिरपि नितरा साक्षात्करणीय असि भवसि, मानुषरूपेण

क्रान्त्वा प्राप्त' न इह तपसा सम्प्रसादोऽन्यथा चेत्
 काऽयोध्याया पुनरुपगमो दण्डकाया वने व. १ ॥१३॥
 गम । किं नाम दण्डकैयम् ? [सर्व्वंताऽवनीक्य] आम्, (त) —
 स्निग्धश्यामा' क्वचिदपरतो भीषणाभीगरूचाः
 स्थाने स्थाने मुखरककुभो भ्राडृतैर्निर्भगाणाम् ।

साक्षान्नारायण एव भवानिति भाव । हयलक गूद्राधमम्, [कुन्ताया कन्, स्वधम
 श्यूपारुष विहाय परधम्मस्य स्वतन्त्रतपश्चरणरूपस्यानुष्ठानात् हयलकत्वेन निद्रेण] ।
 मामान्वित्यन्—सृग्यन्, योजनानां शतानि, [दण्डकाऽयोध्यायौ दूरत्वैश्चानिर्णय
 सत्त्वेऽपि शतयोजनविप्रकर्षावस्थायित्वमनयो कथं सङ्गच्छते ? इति तु न शङ्कनीय,
 “पृथिव्यां तप्यते तप ” ईदृशीमश्रुगौरिणीं वाचमाकर्ण्य भगवत शतयोजन
 मिताया भुव पथ्येऽनादिति व्येथम् ।] क्रान्त्वा अतिक्रम्य, इह अस्मिन् प्रदेशे
 दण्डकायां, यत् प्राप्तोऽसि आगताऽसि, स तपसा तपोनिमित्तक इत्यथ, सम्प्रसाद
 अनुग्रह परिपाक इति यावत्, अन्यथा चेत् तत्रो यदि स्यादित्यथ, वो युष्माक
 मन्वेष्टव्यानामित्यथ, अयोध्याया शतयोजनदूरवर्तिन्या इति भाव, दण्डकायां वने
 दण्डकारण्य पुनरुपगम रावगादिश्रधानन्तर पुनरागमन क ? कुत ? न सम्भवेद्वे
 ल्यथ [विवेचात् सार्व्वविभक्तिक अचप्रत्यय क्रादंशश्च] । अत्यन्तसम्भवितमेतदित्यथ,
 अतस्तपस एवैतत् फल यदन्वेष्टयोऽपि भवान् मदीयतपसैव इह प्राप्त इति भाव ।
 यद्यह तपो नाचरिष्य तदा कथमपि भवान् इयददूरवर्तिन्यां दण्डकायां नागमिष्य
 दिति तावत्यन्म् । [अह भगवति रामभद्र एकस्मिन् वस्तुनि जगज्जनान्वेष्टयत्
 हयलकाऽन्वेषकत्वत्पविरद्गधर्मयो ण्डत्वात्यन्तसम्भवतो समावेशत, विरुपथो
 सघटनारुप विपसाऽलङ्कार, अपि च वधाथ भगवदागमनस्य वर्धाद्देयकस्य
 तप फलभूततपऽऽयवसितत्वात्, भेदेऽभेदाध्यवसानरूपाऽतिशयोक्ति, अपि च चतुश
 पादस्य पादत्रयाव्याणा हेतुत्वेनाभिधानात् वाक्यायहेतुक काव्यलिङ्गम् । इत्येषा
 मद्भाङ्गिभावान् रुद्धम्] । सन्दाक्रान्ता वृत्तम् । लनगात्क्रिकन्तुक्त प्राक् ॥ १३ ॥

(त) आतिथि ।—अनुभूतस्यापि अतिविष्कृतस्य द्रव्यस्य चिह्नदशनादिना
 यत् स्मरण तत्रतिपादकमिदम् अव्ययम्, निययेऽपि,—(“आम् ज्ञाननिश्चयधृष्यो ”
 इति लभयव नेदिनी) ।

अथेदानीं पूर्व्वपि चिता दण्डकारण्यभभागसम्पद विशिष्योपवर्णयितुमारभते,
 स्निग्धति ।—कवित् क गचित् दिशि प्रदेशे वा, स्निग्धश्यामा,—स्निग्धा मसृषा

एते तीर्थाश्रमगिरिसरिद्धर्तकान्तारमिश्रा.

सदृश्यन्ते परिचितभुवो दण्डकारण्यभागा ॥ १४ ॥

शङ्क । दण्डकैवेयम्, अत्र किल पूर्व निवसता देवेन,—

चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां भौमकर्म्मणाम् ।

तयश्च दूषणखरत्रिमूर्छानो रणे हताः ॥ १५ ॥

नयनप्रीतिकरा सीम्यदर्शनतया इत्यथ, तथा श्यामा श्यामवर्णा कीमलतरु-
लतादिकिसलयाना सहावादित्यथ, अपरत अन्यस्यां दिशि प्रदेशे वा भौषणी घ.
आभोग पूर्णता, असीमवित्सार इति यावत्, तेन रक्षा अस्मिन्धतया नयन
कान्तिकरा, तरुलतिकदादिभि कैश्चिदपि सल्लैश्च विरहिततया प्रथमदर्शनेन नितरा
मानसीन्मायका इति भाव । तथा स्थाने स्थाने यत्र कुवचित, निर्भरणां शैलादध-
पतितानां वारिप्रवाहाणा ("वारिप्रवाहो निम्नरी भर" इत्यमर), भाङ्गते अव्यक्त
शब्दविशेषे मुखरककुभ मुखरा ध्वनिता ककुभ दिशो यासु तद्योक्ता, ("दिशस्तु
ककुभ काष्ठा आशय हरितश्च ता" इत्यमर) । तीर्थेत्यादि ।—तथा तीर्थानि
ऋषिबुधजलादिसयुक्तस्थानानि, तथा चोक्तम्,—“प्रभावादद्गुताङ्गुनी सलिलस्य च
तेजसाम् । परिग्रहान्मनूनाश्च देशानां तीर्थता श्रुता ॥” इति । आश्रमा, मुनौनां
निवासा, गिरय पर्वता, सरितो नद्य, गर्वा कन्दर्भ्य, खातानि श्रवटा वा, तथा
हि—“धनु सरसाख्यष्टी च गतिर्थासा न विद्यते । न ता नदीशब्दधरा गर्वासा परि-
कीर्त्तिता ॥” इति । [“गत्त” इत्यत्र “गर्भं” इति क्वचित् पाठ, तदथस्तु ता गर्भे
अन्वरे येषां तथाविधा] तैः परिशीभिता इत्यर्थं, ये कान्तारा दुर्गमवर्तमानि,
("सहारणे दुर्गपथे कान्तार पुन्नपुसकम्" इत्यमर) तैर्मिश्रा मिश्रिता, युक्ता
इति यावत् परिचितभुव, परिचिता अनुभूतपूर्वा भुष स्थानानि येषां तद्योक्ता,
एते समुखस्या इत्यथ, दण्डकारण्यभागा, दण्डकारण्यस्य भागा अशा प्रदेशा
इत्यथ सदृश्यन्ते विलोक्यन्ते, सर्वेति शेष । [अत्र स्वभावोक्त्यलङ्कार । भयानकी
रस्य भी.याभोगरक्षा भूभागा आलम्बनविभाषा, मुखरककुभा घोरतर-
भारुतपरीर्षीपनविभाषा रङ्गदस्वरभाषणदिक्रिस्त्रपादय अनुभावा, आविगमोद्
र्षकादयश्च व्यभिचारिण, एतैरभिव्यक्ता सहृदयमातृसर्वेया भीति भयानकरसता
अत्रे] । सन्दाहान्ता हत्तम् ॥ १५ ॥

दण्डकादा सदृशकाना घारटपाणा रक्षसा विनाशान् अत जनस्थाने सर्वेषां
सदृश्यन्तश्च नगदता विरित इत्यादिदयति, चतुर्दशति ।—पुरा वनवासाऽवसरं

येन सिद्धचेत्त्रेऽस्मिन् जनस्थाने मादृशानामपि भीरुज्ञान
पदानामकुतोभयः सञ्चारो जातः । (थ)

राम । न केवल दण्डकेय, जनस्थानमपि ॥ (द)

(अत्र निवसता देवेन इत्यध्याहाय्यम्) भीममतीव क्रूर कम्प प्राणिहिसनरूप वेधां
तथाविधाना, रक्षसा राक्षसानां, [सम्बन्धे षष्ठी] चतुर्दशसहस्राणि चतुर्दशगुणितानि
सहस्राणि, तेषामधिनायकभ्रता दूषणखरविमूढान इति त्रयय, रणे हता विना
शिता । (रामस्य शौर्यातिशयप्रकटनार्थं “रणे” इति पदप्रयोगः ।) [समासान्
विधेरनित्यत्वात् “विमूढान” इत्यत्र “द्विविधा षो मूढं” (५।४।११५ पा०) इति
न समासान् ष । अत एवात्र न श्युतसस्कारता दीष इति केचित् । केचित् तु
तमेव दीष मत्वा कथयन्ति तदुद्धारप्रकार,—“त्रयय दूषणखरविमूढा रुमरे हता”
इति पाठ परिकल्प्य, यद्वि पुन, “ विमूढां, न” इति क्त्वं स्यात् तत्र
न अस्माक, रणे भवन्तुक्तसमरे इत्यर्थ, इत्यभिप्रेत्य व्याख्यातवन्त, एके तु “नो”
किम् ? इति काक्ययोजनया सिद्धान्तानुभवसगौरवप्रत्यभिज्ञापन समाद्रियन्ते,
तदा न भवति प्रोक्तदीपस्पर्श इति ध्येयम्] । पथ्यावक्तुं वचनम् ॥ १५ ॥

(थ) येनेति ।—येन—खरदूषणादिराक्षसनिधनेनेत्यथ । सिद्धानाम् अणि
सादिसिद्धिमता मुनीनां देववीनिविशेषाणां वा (“पिशाचो गुह्यक सिद्ध भतोऽभौ
द्वेषीनय” इत्यमरः) । क्षेत्र स्थान तस्मिन् । भीरुज्ञानपदानां—भीरवी भय-
शंला ये ज्ञानपदा जनपदवासिन तेषाम् । [“भीरुजनानाम्” इत्यपि पाठ
दृश्यते, तस्य तथैवाथ ।] अकुतोभय,—नास्ति कुतोऽपि कारणात् भय
यस्मिन् स । [“मयूरव्यसकादयथ” (२।१।७२ पा०) इति निपातनात्
समासः] ।

(द) न केवलमित्यादि ।—अस्ति हि विश्वशैलपादाददूरस्थिताया दण्डकाया
उपान्ते महारण्य जनस्थान, तत्र पुरा भगवान् सीतया सौमित्रिणा च सह
साम्राज्योपभोगं सुखमपि तृणाय मत्वा क्षियन्त काल निनात्, तत् सञ्जमधुना
स्मृतिपथमुदीयमान समिदाग्निशिखानिभ निष्वासिताया सीताया स्मरणत जीव
जोवनपरिहाराच्च शुष्केभ्यनप्राय रवमणे चेत निर्दहति स्म । एष हि मन्दर्भमार ।
दण्डकाया दर्शनस्य भर्गं दुःखाकरत्वेन सा एष पुरा दृष्टेशा आसीत्, इतानीन्तु
हतद्वैवस्य मे कम्पविपणामात् ततोऽप्यधिकतरं दुःखस्थानमासादितम् इत्यपि
शब्दाथ । [“दण्डकैव” इति पाठ—एवशब्दोऽवधारणायकः] ।

शम्भूक । वाटम् । एतानि खलु सर्वभूतलोमहर्षणानि
उन्मत्तचण्डश्वापदकुलमङ्गुलगिरिगह्वराणि जनस्थानपर्यन्तानि
दीर्घारण्यानि दक्षिणा दिशमभिवर्तन्ते । (ध)

तथाहि—

निष्कृजस्तिमिता क्वचित्, क्वचिदपि प्रोञ्चण्डसखस्वनाः.
स्वेच्छासुप्तगभीरभोगभुजगश्वासप्रदोमाग्नयः ।

(ध) वाटमिति ।—स्वीकारसूचकसव्ययमेतत् । (“भृशप्रतिज्ञयीवाटम्”
इत्यमर) “शीम् एवम्” इत्यादिवत् । सर्वभूतेत्यादि ।—सर्वेषां भूतानां प्राणिना
लोमानि हृषयन्तीति लोमहर्षणानि, वेष दृष्टेषु प्रभृतेन भयेनाभिमतानां सर्वेषामेव
जीवानां रोमाञ्चो जायते इति भाष, भीतिप्रदानि इत्यर्थः । उन्मत्तेत्यादि ।—
उन्मत्तानां क्षिप्तानाम् अत एव चण्डानामतिकोपनानां श्वापदाना [शुन पदानीव
पदानि येषां तथाभूतानाम्] हिंस्रपशूनां कुलानि सजातीयसमूहा तैः सङ्गुला
आकीर्णा, (“सङ्गीर्णं सङ्गुलाकीर्णं” इत्यमर) गिरिगह्वरा येषां तानि तथी
ज्ञानि । जनस्थानेत्यादि ।—जनस्थान पर्यन्त सीमा येषु तानि तथीज्ञानि, जन-
स्थानस्य सीमारूपतया अवस्थितानीत्यर्थः । दीर्घारण्यानि — अत्यायतानि महावनानि ।
दक्षिणा दिशमभिवर्तन्ती — अर्वाची दिश व्याप्य तिष्ठन्तीत्यर्थः, दक्षिणदिग्विलम्बित-
त्वात् नेपासतीव दीर्घत्वमिति भावः ।

अपेदानो जनस्थानस्य गभीरत्व भीमत्वञ्च प्रतिपादयित्वा तत्स्थानतत्ककीटरशयाना
कलकलप्रियाणां विहगानामपि हिंस्रकीच्य भयात् न शब्दावस्थान परिभ्रमणप्रियाणा
सञ्चारवजनञ्च सूचयति, निष्कृजेति ।—क्वचित् कुवचित् प्रदेशे जनस्थानस्येत्यर्थः,
निष्कृज कृजन्त्याभाव [नञर्थेऽव्ययीभाव] तेन स्तिमिता नियन्ता, हिंस्रकाणा
भयात् स्वभावसुलभ कलकलमपि विमुच्य यच्च तिस्यञ्च मूका सक्त नियतमासते
वा कदा अन्येषामित्यर्थः, यदा,—नि नास्ति कृज कृजनम् अव्यक्तमधुरध्वनि
येषां तदाभूता अत एव निमित्ता नियन्ता हिंस्रकसञ्चारदर्शनादिति भावः, [इति
विर्णयणमसाम । एतेन सिहव्याघ्रादिश्वापदसञ्चारी ज्ञेयते] । क्वचिदपि, प्रोञ्चण्डा
वाग्निपालाभात् रौद्रतरा सत्त्वानां सिहव्याघ्रप्रसुखाणां श्वापदाना स्वना शब्दा श्याम्
तामधीता, श्वापदवारगर्जनं प्रतिध्वनिता इत्यर्थः । क्वचिञ्च, स्वेच्छया सुप्तानघा
त्कारा अपरिमेशा भोगा शरीराणि येषां ते तथीका (“भोग मुखे धने चार्त्
शरीरपरिपरीरपि” इति विश्व) [“भोग” इत्यत्र क्वचित् “घोर” इति पाठ — तदर्थम्

सीमान' प्रदरोदरेषु विलसत्स्रव्याम्भसो यास्वयं
 त्व्यङ्गिः प्रतिसूर्य्यकौरजगरस्वेदद्रव' पीयते ॥ १६ ॥

सुगम । क्वचिच्च "घोष" इति पाठ दृश्यते । तत्र—गभीर घोष शब्दो येषां ते
 इति सुजगद्विशेषणम्] ये सुजगा अजगरा, तेषां आसैर्विषमयोरित्यर्थं, प्रदोसा
 प्रज्वलिता अग्रया दावानला यासु तास्तथोक्ता, यत्र हि यद्येच्छ प्रगाढ निर्द्रतानां
 भीषणवपुषाम् अजगरव्यालानां गभीरघोषा आसमारुता कुर्वाचित् पादपसङ्घं
 जनितानां दावानलानां समेधका भवन्ति । तथा प्रदराणां गर्तानां भूविदारणां
 ("फाट" इति भाषा) विदीर्णभ्रूखण्डानामित्यर्थः, ("प्रदरो रोगभेदे स्यात् विदारे
 शरभङ्गयो" इति मेदिनी, "प्रदर स्त्रीरुजो भेदे प्रदर श्मभोतयो" इति च विश्व)
 उदरेषु मध्येषु विलसत् सशौतलतया स्वच्छतया च शोभमानं, दुष्प्रापतया च स्वल्प
 मन्धो जल यासु ता, तथोक्ता सीमानी भागा इत्यर्थः, विद्यन्ते इति शेष [एतेन भुव
 प्रचञ्छातपतापशुक्ल व्यज्यते] यासु सीमासु दण्डकारस्थीपान्भूमिषु इत्यर्थं,
 त्व्यङ्गि आतपोल्लङ्घनात् बलवदस्वस्थतया त्वयाऽऽर्त्तं, सुपेयसलिलपूर्णकूपपादभावा-
 दित्यर्थं, तत्तत्स्थलेषु जलानां सुदूरकूपतलस्थितत्वेन तेषां तत्र पानासम्भवादित्याशयः ।
 प्रतिसूर्य्यकौ ककलासै ("सरट ककलास स्यात् प्रतिसूर्य्यशयानकौ" इति हलायुध)
 अजगराणाम् आतपोत्पापजक्तेशोपशमाय शौतलपादपतलेषु गाढ प्रसप्तानां व्याल
 विशेषाणां पूर्वोक्तानां वृहत्सर्पाणामित्यर्थः, स्वेदद्रव घग्मवारि, ("स्वेदन्तु स्वेदने घग्मे"
 इति मेदिनी) पीयते । यस्यां हि जनस्थानसीमाशयिन्यामरण्यान्यां क्वचिद्विरत
 चङ्गुम्याणानां आपदकुलानां भीष्मगर्जनमाकर्ण्य भयात् विहगा तूष्णीभूय स्थिता,
 मराय नि शब्दपदसञ्चार क्रमन्ते, अत एव नि शब्दगभीरा वनभूमय दृश्यन्ते ।
 क्वचिच्च क्षुष्पीडिता सिंहशार्दूलादय भ्रष्ट गर्जन्त क्रमं बध्नन्ति, अत एव कौलाहल
 मुखरिता, कुवचिच्च प्रसप्ता दन्दशुका घोरा निश्चसन्त घग्मातिशयात् श्रावि
 महर्षीर्ज्ञात दावानल समेधयन्ति, प्रचुरजलाशयाद्यभावात् त्व्यन्तय सरटा त्वावेग
 विमोदमशङ्कवाना अजगरस्वेदद्रवं निपीय क्वचिन्त् तेषां वारयन्ति, इत्यती रौदत्वं
 वनस्थव्या इति तात्पर्यम् । [अत्र महारण्यस्य यथायथोपवर्णनानात् स्वभावात्प्रत्यङ्कार,
 अपि चात्र, वीभक्षी रस भयानकरसत्याङ्गभूततथोपवर्णित, इति रसवदलङ्कार ।
 तथाहि,—"रसभावो तदाभासो भावस्य प्रथमकथा । गुणीभूतत्वमायाति यदा
 ऽलङ्कृतयस्तदा । रसवत् प्रेय ऊर्जस्वि समाहितमिति क्रमात् ॥" इति दर्पणे ।
 तथा चाङ्गिन भयानकरसस्य आलम्बनविभावा ग्रीष्मसत्त्वा अजगराय,

राम । पश्यामि च जनस्थान भूतपूर्वखरालयम् ।

प्रत्यक्षानिव वृत्तान्तान् पूर्वाननुभवामि च ॥ १७ ॥

[सर्वतोऽवलोक्य ।] सर्वथा प्रियारामा हि वैदेही आसीत्, एतानि तानि नाम कान्ताराणि, किमत' पर भयानक स्यात् ॥ (न) ।—

तेषाञ्चोद्दानविचेदनानि घोरतरनिश्चासायोद्दीपनविभावा, नरविहगादीनां रोमा-
चोत्कम्पकृजितादयश्चानुभावा, ते ते त्रासदैव्यशङ्कादयश्च व्यभिचारिणो भावा, एव-
नेते व्यज्यमाना भीति भयानकरसतामिति, अपि चाङ्गभूतस्य वीभत्सस्य आलम्बन-
विभावा अजगत्स्वेदद्रवादय, तत्र च दौर्गन्ध्यक्रियादयश्चोद्दीपनविभावा, ससखं
तद्रसपानादयश्चानुभावा तै, मोहावेगादिभिश्च व्यभिचारिभावै परिपुष्टा लुगुष्मा
वीभत्सरसतानादत्ते इति ध्येयम् । अत्र निम्नायशक्तस्य गभीरशब्दस्याऽपरिमेयाद्यर्थे
वाचकत्वाऽभावात् रुद्धिप्रयोजनादिभावेन लक्षणया तदद्यप्रतीति नेयायत्वदीष,
विशालत्वादितदथवाचकशब्देन परिहरणीय] । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ १६ ॥

अथ जनस्थानस्थितानां द्रव्यनिचयानां परिचयात् अनावेदितमपि अनन्य
साधारणतया तदेतदिति प्रत्यभिज्ञापयति इत्यभिप्रेत्याह, पश्यामि इति ।—पूर्वं भूत,
[सुप्तपति समास], यद्वा,—पूर्वस्मिन् काले भूत [राजदन्तादित्वात् परनिपात]
खरस्य राजसविशेषस्य आलये यस्मिन् तथाविध, जनस्थान पश्यामि, अरण्यान्वा-
द्येतस्या अङ्गनाऽपि एतादृगेव भौमाकारकत्वं यत् तेषां राजसकण्ठकानां समूल
सुमूलनेऽपि सञ्चयेव तथाविध भीत्यावहत्वं नापसरतीति भाव । अत पूत्वान्
पूर्वकालकान्, वृत्तान्तान् उदन्तान्, प्रत्यक्षानिव अचमिन्द्रिय प्रतिगता प्रत्यक्षा
(गतिवनास) तानिव साक्षाद्दृश्यमानानिवेत्यथ, अनुभवामि प्रतीतिपद्य
पातयामि, साक्षात्करीभोति समुदिताथ, [तेषां तेषामनौतविषयाणामिदानीं समुद्-
गोपकृपणात् तस्यजातायबन्तुसन्दर्शनाच्च स्युदयात् प्रत्यक्षदृश्यमानत्वमित्युक्तेऽत्र
तथा क्रियते एकस्मिन् कतरि रानेऽन्वयात् दीपकालङ्कार, अपि च भूत
विषयाणां प्रचलायनात्वेन निर्देशात् नाविकालङ्कारध्वनि, एताभ्यां सङ्घोष्यते ।—

अत्र २० प्रसृतयो दीपकं नु १ नगयत । अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चत ॥
इति ३०१ २५५ ॥ पद्यावयव वृत्तम् ॥ १७ ॥

(१) सर्वथादि ।—सर्वत्र राम, स्वच्छन्दानुवर्तनं विनैव यात्मन तप्तत्
२०१ सुखात्तद्वत्तत्वादिषु । अनिरानति ।—आ विशिष्य रम्यते अस्मिन्

त्वया सह निवत्स्यामि वनेषु मधुगन्धिषु ।

इति हा रमते सीता स्नेहस्तस्याः स तादृशः ॥ १८ ॥

इत्याराम उपवनम् [आरमते घञि रूपम्] प्रिय आरामी यस्या सा तयोक्ता वन दर्शनोत्सुका इत्यथ । पदान्तरं—आरामप्रिया, [बहुव्रीहौ प्रियशब्दस्य पात्तिकपर निपातदर्शनादिति ध्येयम्] । (“आराम स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत्” इत्यमरः), अत्र लक्षण्या वनमात्रपरत्वमवधेयम् । यद्वा,—प्रिय आराम [भावे घञ्] आरमण यस्या तथाविधा । एतानि तानि—तथा सीतया सह मया प्रीत्या अनुभूतपूर्वाणि, सा हि मे महारण्यवासप्रियसखी आसौदिव्याशयः । कान्ताराणि महाऽरण्यानि, (“कान्तारोऽस्त्री महाऽरण्यं विलि दुर्गमवर्त्मनि” इति मेदिनी) । अत परम्—एष अधिक, किं—वस्तु, भयानकं स्यात् ?—दुःसहदुःखाविगावहृत्वादित्यथ सीता विरहितया जनस्थानप्रवेशस्य नितरामेव ममसृज्यमत एव सीतां विना अयं सकलमव भीषणं दुःखास्पदमिति भावः । यासु यासु हि वनस्थलोषु पुरा सीतया लक्षणेन च सहऽहमक्रेश महामोदेन च साऽननिशं बध्नितवान्, कथमिदानीं तद्विनाकृत असहायं सन् तासु तासु भूमिप्यामीति महादुःखकरमेतदिति तात्पर्यम् ।

तदीयामकल्पयामप्रार्थितोपनता प्रत्यर्पणायालेशनिष्पत्ताञ्च प्रीतिं प्रदर्शयितुं स्वसहवासप्रणयित्वं प्रक्रीतिं, त्वयेति ।—अहं त्वया सह मधुगन्धिषु [मधुन गन्धं लेशं येषु इदं गन्धगन्धविशिष्टेषु इत्यथ (“गन्धो गन्धकं आमोदे लेशे सम्बन्धगर्ज्वयो” इति विश्वोक्ते) “अल्पाख्यायाम्” (प्राश्ना १३६ पा०) इति इदं ताऽऽदेशः] । “प्रचुरं मधुविशिष्टायत्नं” तु मधुन पुष्परसस्य बहुलगन्ध एषु, इति मत्वर्थोऽयं इति “भूमनिन्दाप्रशसासु” इत्युक्तेः] विविधवनप्रसूनसुशोभिततृणतृणमत्तयेत्यथ, वनेषु निवत्स्यामि अत्रस्थास्ये, न मे राज्यादिभुक्तिषु प्रयोजनमिति भावः, इति सचिन्तं सौत्वक्यञ्च उक्तेयथ, हा श्रीकाविकगमूचकध्वनौ, सीता रमते सततम् आनन्दं प्रकाशितवती, दीहृददशागन्तुं सुतरामेवेत्यथ । [कारणस्य काव्याऽव्यवहितपूर्व सत्त्वस्यापेक्षितत्वात् राममहकृतवनवासानन्तरमेव काव्यभतमीतारमणं युक्तम्, अत्र न तथाविधेषां वाप्येविविधयदर्शनात् काव्यहृत्वी पौञ्चापथ्यात्ययरूपातिशयोक्त्यालङ्कारचिन्तनाय । अत्र क्वचित् “इति वारमतोवासी” एव पठ्यते, तदयमुपुष्वन्त, परं “व्याङ्परिभा रम” (१३१८३ पा०) इति परमैपदम् । “इति हारमतेवासी” पाठे तु—“ह”शब्दयोगात् “हृद्यतीर्णं च” (१३१२६ पा०) इति १६ चित्रपक्षेवम् ।] तदनुरागस्याकृत्रिमत्वमनुपमत्वञ्च व्यक्तोक्तिरिति श्लेष इति ।—तस्या

अकिञ्चिदपि कुर्वाणः सौख्यैर्दुःखान्यपोहति ।

तत् तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः ॥ १८ ॥

स चेह मयि आहिता निरतिशया अनन्यसाधारणी च प्रोतिष्ठादृश तथैव आसीत् इति शेष । नदेकमुखा सीता आसीदिति भाव । यथा, स तु तादृश, स इव आसीत्, तस्य सदृश किमपि इह जगति नासीति तावद्यन् । तत्सदृशस्य वस्त्वन्तर-स्यासत्वात् कुरेपि सुभगे, पुरा तच्चातोद्यमुखस्यानास्तादितत्वादित्याशय । [“हृदय-त्वेव जानाति प्रीतियोग परस्परम्” इत्यादि वक्ष्यमाणवचसा तस्य परिच्छेदातीतत्व गम्यते । अत्र सीतास्येष्टस्यैकस्यैव वस्तुन उपमानोपमेयत्वपरिकल्पनात् अनन्यथा-ऽलङ्कार, “उपमानोपमेयत्वमेकस्यैव त्वनन्वय” इति साहित्यदर्पणात्, तेन च सीतास्येष्टस्याऽलौकिकत्वमसाधारणत्वञ्च व्यज्यते, इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिगिति ध्येयम् । अपि चात्र कारणभूतस्य सीतायास्तादृशस्येष्टस्य तथाविधवनवासरमणादिकार्यं प्रति सम्यक्त्वनापन्यासात्, कारणेन काव्यसमयनरूपोऽप्यान्तरन्यासोऽलङ्कार, एतयो-ऽन्याऽन्यनैरपेक्ष्यणकभावस्यानात् सद्यष्टि वेदितव्या] ॥ १८ ॥

कथं हि सा धीरा ज्ञानज्ञौ तयाविशेषु मधुगन्धिषु वनेषु अभीक्ष्ण दीहदवती आसीत् ? कथं वा किञ्चिदपि अकुर्वाणो, प्रत्युताविषण्णदुःखदायके अतीवदारुण निष्कृपे त्वयि इत्य प्रणयिनौ आसीत् ? इत्याक्षेपे, तस्या सुगधाया अक्षितुकसेहवत्त्व, दर्शनमावादेवानौषा, तस्या व्यलौकिकतापहरणात् तेषु तेषु मयि च अकपट-निरतिशयस्येहवत्त्वमित्यभिदधाति, अकिञ्चिदिति ।—अकिञ्चिदपि कुर्वाण किमपि प्रातिकर कर्म अकुर्वन्नपि प्रियो जन इति शेष, [यद्यप्यत्र क्रियया सद्य नञ् सादादन्वितत्वेन प्रसज्यप्रतिषेधत्वात्, तेन नञा साहं तत्पुरुषसमाच अयुक्त, पशुदासिनव तक्षमासस्येष्टत्वादिति मन्यते, तथापि, कुत्रचित्, अथाहभोजी अन्वये भक्ष्या अपुनत्रया त्रीका इत्यादिबन्त् स्थलविशेषेषु तस्य पशुदासत्वमङ्गीकृत्य तेन साक सनातोऽपि अद्वाकृत आचार्यैरिति, तथाहि, यथा अथाहभोजी इत्यत्र भोजनरूप-क्रियया नञाऽन्वयमन्वीकृत्य कर्त्तरि षिने प्रयोगात् कर्त्तृगैर्वात्वर्थोऽनिततया स्वीकृत, तथा च न प्रोक्तोपावकाश्च, तद्वदिहापि अकिञ्चिदपि कुर्वाण इत्यत्र कर्त्तरि अपि-करात् शानञ्चिधानदर्शनात् तत्कर्त्तरि एव तदन्वयत्वानात् तस्य किञ्चिदुपहृति अणु-भेदात् जनात् इत्यन्तरत्वेन तत्र न काऽपि सनासानुपपत्ति न वा अविमृष्ट-वचने दर्शनावकाश्च इति वेचित् । नात्र अन्वयतन्मन्वदाप्य अवसर, तस्य हि अन्वयानाध-नवेन प्रायश्च सन्वात् तत्काले तु सववाङ्गाद्यय कटिति धीधाऽनुदयात्

अभूत् । तदलमेभिर्दुरासदैः । अथैतानि मदकालमयूर
कण्ठकोमलच्छविभिः अवकीर्णानि पर्वतैः अविरलनिविष्ट-
नीलबहुलच्छाय-तरुण-तरुपर्ण्ड-मण्डितानि असम्भ्रान्तविविध-
मृगयूथानि पश्यतु महानुभाव. प्रशान्तगम्भीराणि मध्यमा-
रण्यकानि (प) ।—

विधेयाविमर्शदीपसत्त्वदशायान्तु यदेवाविमृष्ट भवति तस्यैव दुष्टत्वात्, अत्र तु नञ्
विशेषणत्वेनान्विततया गुणीभावात् अविमृष्टविधेयांशरूपत्वमेव, तदुच्चारोपायस्तु
प्रदर्शित इति स्यात्] । सौख्यं सुखसमूहैः दर्शनस्पर्शनसम्भाषणमात्रात्ममापतितै
रित्यर्थ, दुःखानि शरीरिभिरपरिहाय्यान् शोकसलानान् अपीहति, नाशयति ।
प्रियजनानासैव हि सम्प्रीहिका अन्तर्निगूढा प्रीतिरासाद्यते, यत् तैः कदाऽपि किमपि
अकुर्वन्निरपि नेवमोहनैः तदीयप्रीतिदशने प्रियजना नितराम् अनुरज्यन्ति इत्याशयः ।
एतदेव विशदीकृत्य उपपादयति, तदिति ।—यो हि यस्य प्रियो वल्लभी जन भव
तीत्यथ, तत् तथाभूतं क्षिप्रं जन [विधेयप्राधान्यात् क्लीबत्वम्] तस्य अपीह
नीयदुःखवत् नितरा प्रेसवत् जनस्य इत्यथ, किमपि द्रव्यं कथिदनिर्वचनीयं पदाय
भवति, कथंभूतं भवतीति वचसा विवेचयितुं न शक्यते इत्यभिप्रायः । सान्निध्य-
मात्रेणैवालोकीकसुखसम्भारस्य जननादित्याशयः । तादृशक्षिप्रजनस्य ससगात्
दुःखसमूहस्य समुत्पत्तौपघातदशानात् प्रियजनस्य किञ्चित्कारणेश्चस्यस्यापि मे तद्दुःख-
निवर्त्तकसन्निधिमात्रमेव वराकी जानकी वनवासजनितासीमदुःखसलन्ति
कदाऽपि कथमपि मनसि नाजीगणत्, अवाक्प्रसरमखिलं विधेहे इति तु तात्पर्यम् ।
अतः निखिलविपत्त्यातहेतुं तथा सदा सार्द्धं कान्तारागमनदोषदमपि तउदिस्य
तस्या युक्तमवैति सन्दभसङ्गेप । [अत्रापन्तुतात् प्रियसामान्यात् प्रस्तुतस्य मोतोऽप
प्रीतिकरस्य वस्तुन प्रतीतेः अप्रस्तुतप्रशसाऽलङ्कारः । अपि चात कारणभतस्य
अनिर्वचनीयद्रव्यभतस्य प्रियवस्तुन, तद्दर्शनसमुत्थमसुखप्रवाहेण दुःखसमूहनाशरूपस्य
काव्यस्य समथकवेनोपयासात् कारणेन काव्यसमथनरूपोऽयान्तरन्यासोऽलङ्कारः,
एतयोः परस्परसापेक्षेण सन्धिने सङ्गर] ॥ १८ ॥

(प) अथ रामस्य अभावजोऽामुत्कण्ठामालोक्य सा च दण्डकारण्योपान्तस्य
गम्भीरारण्यस्य कठोरतासन्दग्धजननिर्तातं बुद्ध्या पुनस्तदुपशमाय कठोरता परित्यज्य
जनस्थानतः प्रसारणस्य क्षिप्रं वर्जितं, तदिति ।—तत्—तस्मात्, एभिः,—दुःख
नासाद्यते एभिरिति दुरासदैर्दुःखोत्पादकैर्जीवानामातपकान्यादिप्रसक्तैर्नविचरन्ते

इह समदशकुन्ताक्रान्तवानीरवीरुत्-
प्रसवसुरभिशीतस्वच्छतीया वहन्ति ।

रित्यथ भीषणतया दुष्प्रेक्षणैर्यैरिति यावत्, अल—प्रयोजन नास्ति । [व्यर्थाशकाऽल-
मच्यग्रच्छ्रुतीगतं तृतीया, समयाशक्तदृष्टीने तु चतुर्थी भवति] (“अलं भूषणपय्यामि
शक्तिवारणवाचकम्” इत्यमरः) । अथ पुनर्वाक्यारम्भे । पश्यतु महानुभाव एतानि
प्रशान्तगम्भीराणि मध्यमारण्यानि । प्रशान्तत्व गम्भीरत्वञ्च ख्यापयति, मदेति ।—
मदेन हपातिरेकेण कला येषाम् अच्यक्तमधुर केकारव कुर्वन्त इति यावत्, ये मयू-
रालेषां परमानन्दप्रफुल्लानामित्यर्थं ये कण्ठाक्षतइत् कीमला पेशलतया मनीमुग्धकारिणी
इति यावत्, क्वि कान्तिवधा तैस्तयोक्तै पर्वतै अभ्यन्तरारण्यावच्छेदेन सुभगै [पय्यन्तै
इति पाठ—पय्यन्तै परिसरै मध्यमारण्यस्तेति शेष] । जनस्थानांपान्तवनस्य अतीव
भयावहत्वेऽपि दूरत एव परमरमणीयतया तस्याभासमानत्वात् इयमुक्ति, मध्यमा-
रण्यस्यैव चारण्यके रमणीयविविधविहङ्गमैयाध्युषितत्वात् सुषमाऽतिशयवत्त्व वेदि
तव्यम् । अवकीर्णानि—सङ्कुलानि । अविरलत्वादि ।—तथा अविरल निविड यथा
तथा निविष्टा स्थिता अत एव नीलेन वहला गादश्यामा क्वाया येषां ते ,
एवभूता ये तरुणा नवीना समधिकवीर्यादिवत्त्वात् मनोहरा तरव पादपा तेषां
पङ्क्तानि समूहा । (“पण्ड पद्मादिसङ्घाते न स्त्री स्यात् गोपती पुमान्” इति मेदिनी ।
“पद्मादि” इत्यादिशब्दात् वृत्तादे परियह) तैर्मण्डितानि भूषितानि, तथा
असम्भ्रान्तानि भयादिरहितत्वात् स्वच्छन्दचराणि विविधाना मृगाणां पशूनां यथानि
येषु तानि तर्थाक्तानि । प्रशान्तगम्भीराणि—प्रशान्तानि हिंसकसङ्घातसञ्चारणाद्य
भावात् अनुहेगकराणि, गम्भीराणि विशालतरुषण्डमण्डितत्वात् सुविकृतत्वाच्च तरसा
विध्वंससम्भ्रमकराणि, मध्यमारण्यकानि—जनस्थानस्य मध्यभूमिभागास्थितानि
विध्वानकानि विकृतविपिनानि, तदध्यर्षोपानारण्यमेव नितरा भीषयति हिंसक-
परिपूर्णत्वात्, तस्य तु तथात्वाभावात् सौम्यदृग्गन्तव वेदितव्यम् ।

अथ विषादनलोमस राघवस्य मानस प्रीणयितुमाह, इहेति ।—इह अस्मिन्
मध्यमारण्यमभिभागे, समदे यौवनीहामजनितमदातिरेकात् सततपुलकितै शकुन्तै
विहङ्गनै आक्रान्ता अध्युषिता अत एवानारत व्याधुतायेति भावः, या वानीर-
वाक्ष वेतसलातका तासां प्रसवै मनोहरप्रतूनै सपदि शकुन्ताक्रमणात् अनारतमेव
इत्युक्ते इत्यथ, सुरभीषि सुरभीकृतानि शीतानि शीतलानि स्वच्छानि निम्नलानि
तं दानं सलिलानि दासा तदाविधा । तथा फलभराया फलसमूहानां परिणामात्

फलभर-परिणाम-श्याम-जम्बूनिकुञ्ज-

खल्लन-मुखर-भूरि-स्रोतसो निर्भरिख्य ॥ २० ॥

अपि च ।—दधति कुहरभाजामत्र भङ्गुकयूनाम्

अनुरसितगुरुणि स्यान्मम्बूकृतानि ।

शिशिरकटुकषायः स्यायते शङ्गकीनाम्

इभदलितविकीर्णग्रन्थिनिष्यन्दगन्ध ॥ २१ ॥

परिपाकाहेतो श्यामा श्यामवर्णा, यद्वा फलभरेण क्लवकपूष्पप्रसवभागावनस्रतया इति भावः, परिणामा परिणामवन्त ईषद्वनता अत एव वेपनानायेत्यर्थः, ये श्यामजम्बूनिकुञ्जा श्यामाप्रमानजम्बूलतिकापिहितोदरा गर्भगृहा इति प्रावतः, तेषु खल्लनेन पतनेन मुखराणि श्छाद्यमानानि भूरीणि स्रोतांसि बहवः प्रवाहा यासां तास्यथोक्ता, निर्भरिख्यो गिरिणदी बहन्ति गच्छन्ति । फलानां परिणाम कुञ्जानां श्यामत्वे फलानां पतने च हेतुः । [अत्र स्वभावोक्त्यलङ्कारः] । मालिना वृत्तम् ॥ २० ॥

कुवचिञ्चैतस्य मध्यमारण्यस्य द्विस्रकभृष्टितया तद्गर्जनप्रतिध्वाने भीष्मतां, वन्य कुञ्जरोपसेविततया च मनुजानां स्वच्छन्दसञ्चारराहित्यं स्यान्ववशेषपादपानाच्च निर्यासगन्धै मृदुमधुरामोदकारित्वञ्चोपवर्णयितुं प्रसौति, दधतीति ।—अत्र मध्यमारण्यकोपान्तभृविभागेषु कुहरभाजा गिरिगह्वरस्थितानां भङ्गुकयूना तरुण भङ्गुकानाम्, अनुरसितेन गर्जनायवह्नितोत्तर जाग्रमानेन प्रतिध्वनिना गुरुणि प्रतिशब्ददीघाणि अम्बूकृतानि सनिष्ठौध्वनयः, (“अम्बूकृत सनिष्ठावम्” इत्यमरः) । स्यान् इति दधति । (“स्यान् द्विध्वे प्रतिध्वाने घनत्वान्मस्योरपि” इति वित्थः) । भङ्गुका हि शीय्यादिवशात् ज्वरादिकान्ति वा स्वभावत एव निष्ठोवनसहित ध्वनि कुर्वन्ति । स तु ध्वनि अनुरणनसङ्घातकमेव उच्यते गत्वा नितरा पथिकमनासि भीषते इति भावः । अपरतय मध्यमारण्यकस्य गजपुत्रसञ्चारभयावद्वलञ्चोपपादयति, शिशिरैत्यादि ।—तथा शङ्गकीना गजभक्ष्यलताविशेषाणां (“गन्धिनी गजभक्ष्या तु सुवहा सुरभो रसा । महैरुणा कन्दरुकी शङ्गकी ज्ञादिनीति च” इत्यमरः) । शिशिर शीतल कटुकौत्र कषाय कषायरसोद्गारी सुरभिः, (“कटुतिक्तकषायान्त सौरभे च प्रकीर्णिता” इति हलायुधः) । इभैर्दन्तिभिर्मदन्ताविभिरियथः, (“दन्ती” इत्याद्यात्थ “इभः सन्वेरस पद्मी” इत्यमरः) । दन्तिता विदाग्निता मर्दितायेत्यर्थः, अत एव विकीर्णा परितो विचिन्ताय वे यन्त्र पवाणि तेषां

राम । [सवाप्यनमम् ।] भद्र । शिवास्ते पत्यानो देवयानं प्रतिपद्यस्व पुण्येभ्यो लोकेभ्यः । (फ)

शम्भूक । यावत् पुराणब्रह्मवादिनमगस्त्यमृषिमभिवाद्य शाश्वतं पदमनुप्रविशामि । (ब)

[इति निष्कान्त ।]

निष्यन्दस्य निस्रवस्य रसचरणस्थेत्यथ, गन्ध स्याद्यते वद्धत । इभमदगन्धैर्माश्रित सन् द्विगुणोभूय परित प्रसरतीति भावः । एतदाप रामस्य सीतावियोगविधुराग्रघस्य मन प्रसादनार्थं वणितः । विष्णुयकवस्तुवर्णनाश्रवणसमकाल हि प्रायश्च मानसी व्यया कियञ्चोपश्राम्यतीति प्रसिद्धिः । [अत्राऽपि स्वभावोक्त्यलङ्कारः] । मालिनी वचनम् ॥ २१ ॥

(फ) सवाप्यनममिति ।—वाप्याणामश्रूणा सीतावियोगजनितानामित्यथ, नम्र क्लम्र कथञ्चित् प्रियजसलापनानतेन हर्षेण उषशमीकरणेन सह वचमान यथा तथा । रामस्य तु सीताविरहशोकावेगं तत्तद्वृष्टवन्वस्तुसन्दर्शनात् एभिरपि शम्भूकवचनैर्न उपशानत, अपि तु एकाग्रतया वद्धित एवेति स कथञ्चिद्वाप्यं क्लम्रयित्वा शम्भूकं विच्छिनोति, शिवा इति ।—ते तव पत्यान शिवा सुखजनका सन्त्विति शेषः, पुराण्य पवित्रेभ्यो लोकैभ्य भुवनेभ्य पुराणान् लोकान् गन्तुमित्यथ [“क्लिघार्थोपपदस्य च क्लम्रणि न्यायिनः ” (२।२।१४ पा०) इति सूत्रेण चतुर्थी] । [“देवयाना ” इति पाठान्तरं दृश्यते, तदथस्तु पुराणलोकप्रयाणीपर्योगिन शुभा सुप्ताथ पत्यान ते सन्तु इति, ते च पत्यान अग्रिज्योतिरह गृहं षष्ठासा उत्तरायणम् ” इति विविधा उपदिष्टा । अथवा देवयानं देवविमानं भगवत्करकमलसस्यशर्जानतपुराणसन्तिविपाकवर्णनं समुदायनानं, प्रतिपद्यस्व पावनलोकगमनार्थं आरोहंत्यर्थं । यथा देवयानं ज्योतिष्मता वन्दना अत्रिरादिमार्गेषुति यावत् छिरण्यगर्भलोकगमनमित्यथ, भारुपादिनोच्चावातये प्राप्नुहि, ब्रह्मानन्दसर्हादर भोजं भजति भावः । तद्रमन-प्रकारी यथा वान्दाये— ‘मासन्त्यं सवत्सरं सवत्सरादादित्यम् आदित्याञ्चन्द्रमस चन्द्रमसी विद्युत तत्पुरुषी नानव स एना गनयत्येष देवयानं पत्या इति’ । इति ।]
याप्य इत्यादिषु श्रुतस्य तपस्याधिकाराभावात् नैतादृशं फलत्राभं सम्भवतीति शक्यं, तथाऽपि भगवत्कृतस्य महिनभूयत्वादेवमुद्भूतमित्युद्देशनाथम् ।

(ब) पुनातेत्यादि ।—यावदवधारणे । ब्रह्मवादिषु वेदापदिष्टेषु तपीधनेषु पुनातेत्यादिनां सत्तात्पर्येण जन्तमित्यथ, तस्य अतोव ब्रह्मपरायणीपासकेषु ब्रह्मवाते

राम । एतत् तदेव हि वन पुनरद्य दृष्टम्
 यस्मिन्नभूम चिरमेव पुरा वसन्त ।
 आरण्यकाश्च गृहिणश्च रता. स्वधर्मे
 सासारिकेषु च सुखेषु वय रसज्ञाः ॥ २२ ॥

इति भाव । यथा—पुराण पुरातनीऽसौ ब्रह्मवादी वेदतत्त्वोपदेष्टा तमित्यथ ।
 अगस्त्यमपि—तपोधनम्, अभिवाद्य—सत्कृत्य वान्दत्ता । शश्वत—शश्वद्वं चय
 रक्षितसपुनरावर्त्तनीय, पद—स्थान ब्रह्मपदमिति यावत्, देवीपुराणमतस्य पतन
 राहित्यमावेदयति । तथा हि,—“सत्यस्तु सप्तमो लोको ह्यपुनर्भववासिनाम् ।
 ब्रह्मलीक समाख्यातो ह्यप्रवीचातलक्षण ” ॥ इति । अनुप्रविशामि—अनुगच्छामि,
 पूज्याना पूजाव्यतिक्रमे श्रेयोलाभस्य प्रयुङ्गभूतत्वादित्याशय ।

अथेदानीं भगवान् रघुमणि सुदु सद्ग वनवासदु खनिवहमपि सधुय वनी
 भूत्वाऽपि गृही भवन् सीतया सद्ग कियता सुखेन काल निनायेति विचिन्त्याह,
 एतदिति ।—तदेव प्रियया सद्ग पूर्वं सुखेनाध्युषित तथा विना भृश पुनर्दुःखकर
 मित्यथ, एतद्धनम् अद्य पुन दृष्ट बहो कालात् पर नयनपथ समागतमित्यथ । यस्मिन्
 वने पुरा पूर्वं चिरमेव चतुर्दश समा व्याप्य वय सीता लक्षण अहञ्चेत्यथ, वसन
 कृतनिवासा अत एव स्वधर्मे चतुर्चिते रता वनिनामसकलमाचारमनुपालयन्
 गृहिणश्च गृहस्थाय आरण्यका वानप्रस्थाय सन्त सासारिकेषु गृहायमसमुचितेषु
 एकदेव मनुष्यजन्मलभ्येषु सर्वेषु सुखेषु इत्यर्थे, रसज्ञा अभूम आस्वादज्ञा भूता ।
 (“गृह्यारादौ वने वीर्ये सुवणे विषयक्रयो । आन्वादे च रस प्राहुः ” इति शब्दा
 र्थव ।) प्रकृते वनवासिन अभवन् अपि वय सीतया सद्ग तामु तामु वनस्थलीषु
 सुचिर विहरन्त गृहिणां यावद्भागराधनमुपमुञ्जाना अविदितगतयामा चिराय
 सुखिनानुपसन काल यापितवन्त । अत्राप्याक सुखभोगानां परा काष्ठा जाता इति तु
 सद्गप । पितुराज्ञया अरण्यनिषेवणात् वनिन्व, सीतया सद्ग गृहस्फूर्तिमुत्स
 सन्तानोपभोगाश्च गृहत्वमवधेयम् । अत कारणभेदात् समुपजायमानो विरुद्धयो
 रपि आयमयोरेकवाऽस्थान सद्गच्छते इति वेदितव्यम् । गृहस्थवास्याग्रममधि
 कृत्याह देवोपुराणम्,—“पञ्चमिय महायज्ञे श्रद्धानी दजेदिह । देवताऽतिथि
 शिष्टाशी नियतो वेदकर्मसु ॥” इत्यादि । पञ्चमहायज्ञाय स्वाध्यायप्रियद्दीवातिथि
 पूजनपितृतर्पणवलिकर्मऽप्य । “भूमौ मूलफलाग्निस्व स्वाध्यायस्तप एव च । मर्व
 भागो यत्रान्वाय धर्मोऽय वनवासिन ॥” इत्यादि च । वसन्तातलक वतम् ॥ २२ ॥

पि च ।—एते त एव गिरयो विरूवन्मयूरा-

स्तान्येव मत्तहरिणानि वनस्थलानि ।

आमञ्जुवञ्जुलतानि च तान्यमूनि

नीरन्ध्रनौलनिचुलानि सरित्तटानि ॥ २३ ॥

मेघमालेव यद्यायमारादपि विभाव्यते ।

गिरिं प्रस्रवणं सोऽयं यत्र गोदावरी नदी ॥ २४ ॥

निसर्गशोभाऽऽकरीभूतानां तासां हि वनस्थलीनां कियत् मानसोन्मादकरत्वमासीत्, ससीतैरस्माभिरुपमुक्तासु स्वभावलीलालासुभूमिषु तासु तासु च मत्तहरिणा विश्रामजसुखोपमुक्तये निचुललतिककुञ्ज निर्भंगमधिशय्य रोमन्यायमाना सीतया कथं हि सञ्चेदमालोकिता ? इति अनुध्यायन् रघुमणिं सगद्गद पुनरभिधत्ते, एत इति ।—
त एव पूर्वपरिचिता इत्यथ, पुरा सीतया सार्द्धं मया सुचिरं सुखमध्युषिता इति यावत्, विरूवन्तं सुमधुरं ककारव कुर्वन्तं मयूरा वर्हिण्यं येष तथाविधा सुमधुरकलान्नापकलापिशांलिन इति यावत्, एतं पुरतः दृश्यमाना गिरयः पर्वता, तान्येव सीतया पवट्टानोत्थय, सप्ता मदातिरेकात् अभिवातं धावन्तं अत एव प्रफुल्लायैत्यथ, हरिणा येषु तानि तथा कानि वातमज्जरिणान्विनानि वनस्थलानि वनभूमयः, तानि च भ्रमणादिनोपमुक्तानोत्थय, अमूनि मम्मखवर्त्तानि, आ अत्यर्थं मञ्जवीऽधिकमनीहारा इत्यथ, यञ्जुला अशकृत्वा वेतस्या तिनिशा वा तेषां ते एव वा लता येषु तानि तर्थाक्तानि, ("वञ्जुलं पुंसि तिनिशं वेतसाशोकयोरपि" इति मेदिनी) नीरन्ध्रा निरवकाशा अविरलनिविष्टा इति यावत्, नीला श्यामवर्णा अनूपदर्शज्जायमानतया अति-सरसकिसलयोपगामिता इत्यथ, निचुला स्थलवतसलतिका येषु तानि तर्थाक्तानि सरित्तटानि, सर्व्वतः सन्नीति क्रियया अन्वयः । ("वानौरे कविभेदे स्यान्निचुल-स्थलवतस" इति शब्दाणवः) । [अत्र क्रियापदस्याध्याहार्याद्यत्वेनान्वयान् न्यूनपदत्वदीपनाशङ्कनाय, प्राचीनैरालंकारिकाचार्यैः क्रियापदस्याध्याहारादिश्यन्ते तथाविधदीप-स्थानाकारादीनां अवभावोऽयम् । अत्र प्रस्रवणानां गिरिवनस्थलादिपदाद्यसङ्गानाम् एकान्तानाम् उपपद्यन्तान्वात् प्रस्रवणपदाद्यकथंमामिसम्बन्धरूपं तुल्ययोगिताऽलङ्कारः ।
— "पदाधानां प्रस्रवणानामयेषाञ्च यदा भवेत् । एकवय्याभिसम्बन्धं स्यात् तदा तु प्रयोगिता ॥" इति दृष्ट्यात् । वस्तुनातलकं दृष्टव्यं ॥ २३ ॥

जगन्धाराशानवाचनं निदतवपुनकादिविन्नामं सततसमुपसैविततया रघुमाला
पदस्य दूरतः शानासनावन् गोदावरीगङ्गानुं प्रस्रवणगिरिं तथातभूनी सीतया

अस्यैवासीत् महति शिखरे गृध्रराजस्य वास-
स्तस्याधस्ताद् वयमपि रतास्तेषु पर्णीटजेषु ।
गोदावर्यां पयमि विनतश्यामलानीकहृद्यौ-
रन्त कूजन् मुखरशकुनो यत्र रम्यो वनान्त ॥ २५ ॥

सहात्मन विहरणमुपस्यूय इदानीं विसृष्टसीततया अर्भोष्ण विलपन्नाह, नघमान
वेत्यादि ।—अथ पुरत दृश्यमान य मघमालव कादासनीव आरादपि दूरादाप
(“आरादूरसमीपयो” इत्यमर) विभाव्यते पर्वतत्वेन प्रतीयते, सोऽय प्रसवथा
नाम गिरि पर्वतविशेष, इति वेदितव्य । यत्र पर्वतोपान्तभूमौ इत्यथ, इय गोदावरी
नाम नदी प्रवहतीति शेष, अस्यैव पाददेशप्रवाहिणी इयमवधातव्या इति भाव ।
अत्युन्नततया अस्यैव गिरे सज्जलजलदपङ्क्तिरिव अतिदूरात् तथाविधप्रतीयमानत्व
मित्यवधेयम् । [अतीपमाऽलङ्कार स्फुट एव । अत्र चोपमानोपमयभावे लिङ्गव्यास
दर्शनात् “सुधेव धवलयन्त्र” इत्यादिवत् भयप्रकमतादीषो नाशङ्कनीय, उपमानोप
मङ्गतसाधारणधम्मसान्ध्याभावाददर्शनात् मघमालवस्याजङ्गिन्नतया लिङ्गविभेदे
ऽपि नाक्तदीपावसर । “अयम्” इति पदस्य वारह्वय प्रयोगात् पुनरुक्तिदोषस्तु
अस्तिव इति विभावनीयम्] । पद्यावकं वृत्तम् ॥ २४ ॥

तस्यैव शैलस्याधस्तात् सुमधुरराविभि विविधै विहङ्गमैरभ्युपिते तस्मिन्नेव
वनान्ते रम्या पर्णशाला विरचय्य सीतया सहाऽह सुचिर मुखमुपित्वा तत्पर्वतमाध
शयानेन परमीपकारिणा पिष्टमुहदा जटायुषा सखेह निरीक्ष्यमाण कालम् अनैय,
गोदावध्याय नद्या विमलं कलधौतधवलच्च सलिल भयमवगाह्य सीता कामपि वन
वासजा वेदनामननुभूय कियता हि सुखेन दिवस यापितवती तत् तर्देवेदाना वृद्धा
विलप्याह राघवेन्द्र, असति ।—अस्यैव गिरे प्रसवणस्येत्यथ, महति अत्युन्नत विमान
च, शिखरे गृह्णे, (“शिखरोऽस्त्री द्रुमायेऽद्रिगृहे पुलककनयो” इति मेदिनी) । गृध्राणा
(दानिषान्याना “शकुनि” इति भाषा) राजा गृध्रराज तस्य, [“राजाह सखिभट्”
(५ श्लो२ पा०) इति टच् समासान्त] गरुडाम्रजस्य पिष्टमग्नस्य अस्मत्पूजितम
जटायुष इत्यथ, वाम वसतिरासीत् । तस्य तडासस्य तन्किरणस्य वाऽवभासस्य
प्रदम्, तन्निवस्येवित्यथ, [अधस्तादिति पदम् अधर । अस्तात्प्रत्ययेन, अधर
शब्दाधादमन च सिद्धम्] तेषु पूर्वाभ्युपितेषु पर्णीटजेषु, पणानाम् उट्तेषु पण
शालाम् [अत्र उट्जशब्दस्यैव पर्णशालायाश्च कत्वोपि पुन पणयवण कुटारश्च प्रनुरण
विरचितत्वविद्योतनार्थं, कुण्डलशब्दस्यैव कर्णभूषणाय कत्वोपि यवणकुण्डलानादिमद

आ, तदत्रैव सा पञ्चवटौ, यत्रातिचिरनिवासेन विविध-
विश्रम्भातिप्रमङ्गसाक्षिण प्रदेशः (भ) प्रियायाः प्रियसखी च

प्रयोगवत् ।) वयमपि सौतारामलक्षणा रता अत्यासक्ता सन्त न्यवसामेति शेष
निःप्रसङ्गसौन्दर्यावलीकनतत्पराणामस्याक पथावासेष्वपि अत्यासक्तिरासौर्दिति
भावः । यत्र यस्मिन् प्रदेशे गीदावर्ष्या तन्नामधेयाया सरितः पर्यासि जले विनताना
फलभरावनताना सलिलपय्यन्तपतितानामित्यथ, ज्वालमाना श्यासैः पल्लवैविराज-
नानानामनीकहाना वृक्षाणां श्री शोभा यस्मिन् स तथोक्त, [“विनत” इत्यत्र
“वितत” इति पाठे—वितताना पर्यासि प्रतिविव्वितानां श्यामलानाम् अनौकहाना
श्री शोभा यस्मिन् स तथोक्त इत्यत्रापि । ‘अनौकह’ इत्यस्य अनसः शकटस्य अक
गतिः हलीति व्युत्पत्तिलभ्योऽथ पर्यालोचनीय, (अनम् + अक + हन् + ड ।
“अनौकहः कुटः सारः पलाशौ दुद्रुमागमा” इत्यमरः) । एकदेशान्वयस्य सर्व्वेव
साधुत्वाभावेऽपि “प्रतिगोपिपदादन्वष्ट यदन्वत् कारकादपि । वृत्तिशब्दैकदेशस्य
सम्बन्धेन नेष्यते ॥” इति नियमेन अत्र कारकेण पर्यास्यत्वेन वृत्तिशब्दैकदेशी-
भूतविनतशब्दस्यान्वयेऽपि न चातिरिति सुधीभिर्भाव्यम्] तथा मुखरा शब्दायमाना
शकुना पक्षिणः, (“शकुनिपक्षिशकुनिशकुनशकुनइजा” इत्यमरः) यस्मिन् स
तथोक्त, अत एव अन्तर्मध्ये कूजन् प्रतिध्वनन्निव स्थित इत्यथ, [केचित्तु—“अन्त-
कूजन्मुखरशकुनः” इत्यकपदस्य माना अन्तः अभ्यन्तरे कूजन् इवन्त मुखर-
शकुना गीतपरा पक्षिणः यत्र स तथोक्त इत्येव व्याचक्षत] रम्य रमणीय
सुदृश्यसुशायसुसंख्यत्वादिना मनीषर इत्यथ, वनान्नी वनस्वरूपम् । (अत्र अन्तःशब्द-
स्वरूपवाचक, तथा च नदिनी—“अन्तः स्वरूपे नाशे नाऽस्त्री शेषे चान्तिके त्रिषु”
इति) दृश्यत इति शेषः । [अत्र कूजनस्य अप्राणिवनकर्तृकत्वासम्भवेऽपि अन्त-
कूजन्निवैयथ्यतः वने कूजनकर्तृत्वस्य प्रतीयमानतया भावाभिमानिनी प्रतीयमाना
किरीप्रदा नामालङ्कारो बोध्यः] । मन्दाकाला वृत्तम् ॥ २५ ॥

(भ) पूर्वदृष्टदण्डकारण्यरामणीयकमपना पुनरवलोकयन् भगवान् राम-
चन्द्रः स्थानसंक्रमणसम्पत्तिं समुदीक्षितया पञ्चवटौप्रत्यभिज्ञया नितरा दृश्यमानौ
वल्लपति आ इति ।—आ इति प्रत्यभिज्ञानसूचकमन्वयः (“आ द्रष्टव्यं स्मृती वाक्य”
इति नन्दो) । तत—तदा यद्यतदव बहुतरप्रत्यभिज्ञानेन दण्डकारण्यमिति मुच्यत-
इत्यथ । अत्रैव—अस्मिन्नेव प्रदेशे, यत्र—पञ्चवट्यान्, अतिचिरनिवासेन,—अतिचिर-
वृत्तौ च आद्ये निवासः तत्र, [“अन्तसर्गो च” (रा१।२८ पा०) इति द्वितीयदा

वासन्ती नाम वनदेवता प्रतिवसति । तत् किमिदमापतितमद्य
रामहतकस्य ॥ (म) सम्प्रति हि (य) —

चिरोद्देशगारभौ प्रसृत इव तीव्रो विपरस

कुतश्चित् सप्रेगान्निहित इव शल्यस्य शकलः ।

समास] वङ्कालावस्थानेनेत्यथ, यत्र हि लोके बहुकालमवस्थीयते कालेन तवया
ऽवस्था सुप्तु परिज्ञाता भवेदिति तत्र विद्यम्भातिप्रसङ्गस्य सर्वथा सम्भव इत्याशयः ।
विविधेति ।—विश्लेषेण कायान्तरप्रस्यतस्य लक्षणस्य सत्वरप्रत्यावृत्तेन लोकप्रचार
विरहिते चात्र अपरस्य कस्यचिदप्यागमनञ्चात्यन्तमसम्भवोति न कस्यापि दर्शनमभव
इति विश्वासेन, (“समौ विद्यम्भविद्यमौ” इत्यमर) ये अतिप्रसङ्गा लज्जासङ्कोचादि
वञ्चितविलक्षणप्रेमालापविहारादीनामन्यास्तत्र अधिकसम्भवा इत्यथ, ते
विद्यम्भातिप्रसङ्गा, विविधानां अनेकप्रकाराणां विद्यम्भातिप्रसङ्गानां साक्षिण
साक्षाद्दृष्टार, आधारभूता इत्यथ, [साचीतिपदं “साक्षाद्दृष्टरि सजायाम”
(५२२ २१ पा०) इति इति प्रत्ययेन निपातनात् सिद्धम्] प्रदर्शा,—स्थानानि
सन्तीति शेषः ।

(म) सहज कृत्विसं वा यदेव रामणीयक प्रियजनसङ्गतस्य चेतसि नितरान्
अननुभूतपूर्वसानन्दमुत्पादयति, काले तदेव प्रियजनविरहितो दृष्टिपथमापतितमधिक
तर चेतो दुनीतीति नित्यसत्यायत्तो रघुमणिरपि प्रियाविरहिततांस्तान् सम्पत्यव
लोकयन् नितरां दुःखितो विलपति तदिति ।—तत—तस्मान् । आपतितम्—
उपस्थित, प्रियता सार्द्धं पूर्वं सानन्दमवलीकितानामतेषा दर्शनं सम्प्रति तथा विर
हितस्य मे नितरामरुन्तुद ज्ञातमिति समुदिताथ ।

(य) अरण्यवासकाले प्रियता सङ्गतो रघुनाथ पथोत्तजस्थोऽपि यामेव
दृष्टकारणरमणीयतामवलीक्य वनवासजमपि क्रोधाज्जात विसम्भार, सम्प्रति तत्र
विरहितोऽसौ तामेव रमणीयतामवलीक्य समुद्धोषितपूर्वम्भूतिरनुभुजमाना सम्भ्रमातना
वक्ष्यमाणश्लोकेन विवृण्वन्नाह, सम्प्रति हीति ।

चिरोद्देशेति ।—चिरादुद्देशे च दृग्दृशमारभते उत्पादयताति चिरोद्देशगारभो,
चितकृद्गुरादिविषयेव कालान्तरपरिणामीत्यथ, (देहलोपोपन्यासेन विशेषणमिद
मुनरोत्तरत्वपि वाक्येषु भवेति) प्रसृत सत्त्वावयवेषु व्याप्तं तोन शल्यस्य विपरस इव
विपदव इव । (“रसो गन्धे रस स्वादे तिकादौ विपरागयो । गृहारादौ द्रवे वाथ
देहशालस्युदारदे ॥” इति विश्व) अत्र रसशब्देन विपगत कश्चिदुत्कथो यो य, तथा

त्रणो रुढयन्त्रि स्फुटित इव हृन्मर्मणि पुन-

र्घनीभूत. श्लोको विकलयति सम्भूर्च्छयति च ॥ २६ ॥

तथापि तान् पूर्वसुहृदो भूमिभागान् पश्यामि । [निष्प]

अहो । अनवस्थितो भूमिसन्निवेशः (र) । तथा हि—(ल)

कुतश्चित् यस्मात् कस्मादपि स्थानादागत्येत्यथ, सवेगादतिवेगात् निर्दहत अन्त-
प्रविष्ट शल्यस्य शङ्को तीक्ष्णायस्य अस्त्रविशेषस्येत्यथ, ("वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना" इत्यमर) शकल इव खण्ड इव ("भित्त शकलखण्डे वा पुंसि" इत्यमर) तथा हृन्मर्मणि हृदेव मस्य हृन्मर्म तस्मिन् हृदयरूपजीवस्थाने, रुढयन्त्रि जातसन्धि, सङ्घट्टमूल इति यावत्, पुन स्फुटित विदीर्णं त्रण इव ईर्षमिव ("त्रणोऽस्त्रियाभौममरु क्लीवे" इत्यमर) श्लोक प्रियाविरहजं दुःख पुनर्घनीभूत [अघनी घन सम्ययमानो भूत इति घनीभूत इत्यभूततद्भावे च्चुप्रत्यय] कालवशेन नष्टप्रायोऽपि पञ्चव्यादिबहुविधोद्दीपकवस्तुसन्दर्शनात् पुन सान्द्रतामधिगत सन् विकलयति व्याकुलीकरोति (विकल करोति इति विकलयति "तत् करोति तदाचष्टे" ग० इति णिष्) सम्भूर्च्छति च सम्भोहयति च, मामिति शेष । यथा तीव्री हालाहल कालक्रमेणान्त ग्ररीर प्रसर्पयेती विकलयति, तथा मनसि विलीन-
प्रायोऽपि प्रियाविरहज श्लोकीहेग सम्पति सुचिरपरिचितानां वनगहनपर्वतादीना-
मवलीकनेन पुन क्षतिपद्यनादो नवीभूत इव मामतितरां विह्वलयतीति भाव । [अत्र केचित् द्वितीयपादे "निहित" इत्यत्र "चलित" इति पाठ मन्यमाना व्याच-
धते—कुतश्चित् यस्मात् कस्माश्चित् सवेगात् सम्भ्रगादिजन्यात् सङ्घटनात् चलित क्षम्यित शल्यस्य अन्त शरौरप्रविष्टस्येति भाव, शकल खण्ड इवेति । अत्र एकस्मि-
न्नेव श्लोकोपनिषये विषयश्लयत्रणरूपाणां बहुनाना उपनानाना दर्शनात् मालीपमा-
नामालदार स्फुट एव, तथा विकलनसम्भूर्च्छनरूपीरुभीरेव क्रिययो श्लोकरूपैक-
कर्तृकवाद्वापकवाप्यनङ्कारा बोध्य] । शिखरिणी वृत्तम् ॥ २६ ॥

(र) ननु "प्रचालनाडि पङ्कस्य दूरादत्यर्शनं वरम्" इति श्लोकीहेगहेतुभूताना-
नेतयामवर्णनं यत्रत परिहोयतानित्याह, तथाऽपीति । तथाऽपि—एतेषां भभागानां
शकार्पकत्वेऽपि । पूर्वसुहृद, —पूर्वं सुहृदत कृतप्रियाचरणा, एते हि पूर्वं नित्य-
सन्निधेन बहुविधानुज्ज्वलेन चास्माक वनवासजमपि दुःखजातमपाकुर्वन्त
सुहृदता इति भाव । निष्प—इतस्ततो विप्रविषावलीक्य । अनवस्थित,—
विपश्यन्, दुःखावस्थाया वैद्यस्यनविगत इत्यथ । भूमिसन्निवेश,—भूमीनां तत्-

पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरिता
 विपय्याम याती घनविरलभावः चितिरुहाम् ।
 बहोर्दृष्ट कालादपरमिव सन्धे वनमित
 निवेशे शैलाना तदिदमिति बुद्धि द्रढयति ॥ २७ ॥

स्थानीयानां भभागानां सन्निवेशे अवस्थानम्, पुरा यादृशं भूमिसंस्थानं दृष्टम् अधुना
 न तथाऽवस्थितमित्यर्थः ।

(ल) सुचिरकालानन्तरं कार्यानुरोधात् दण्डकारण्यमनुपविष्टो दाशरथि
 पञ्चव्यादिसन्दर्शनात् समुद्धीक्षितपूर्वस्मृतिरालम्बनविभावस्वरूपाणामुत्पत्त्यां सरिद्वन
 मूधराणां सङ्गसौन्दर्यसन्दर्शनेन समुद्धीप्तप्रियाविरहजमीकीऽपि कर्मण्यनिर्वचनीय
 मानन्दसन्दीहमनुभवप्रितस्ततः समालीक्यथ यदेवावस्थ्यादैषम्यमन्वभवत्, तदेवेदानीं
 वक्ष्यमाणश्लोकेन विह्वलनाह, — तथा हीति ।

कौटुम्बसवस्थावैषम्यम् ? इत्याह, पुरेति ।—पुरा प्राक् अस्मिन्नेव वने प्रियतमश
 स्रोतया सङ्घावस्थानकाल इत्यर्थः, यत्र याम्भन् स्थाने सरितां नदीनां स्रोतः प्रवाह
 आसादिति शेषः, अधुना सम्प्रति, सुचिरकालानन्तरं मम वक्ष्यमानदर्शनावस्थाया
 नित्यं, तत्र तस्मिन्नेव स्थाने पुलिनं साललसमुत्थितं सिकतासनाय तटं सम्पन्नमिति
 शेषः, पूर्वं यत्र स्रोतस्वतोप्रवाहः प्रवहन्नविरतः कलं निनदयः सन्ततमम्यानभ्यनन्दयत्,
 स एव सम्प्रति कुटिलकालवशेन सन्तिलसमुत्थितभूमिरूपेण सत्रया परिणमन्
 काटाचिक्कमपि स्वकौयं तत्रत्यनलितं न कथमपि प्रमाणयतीति भावः । चितिरुहाम्
 रुहा हवाणा [चितौ रोहति ल्यप्पन्ने ये ते चितिरुहः तेषां, चितिरुहः + क्रिप्]
 घनविरलभावः निविडलः प्रतनुलक्षेत्यर्थः, विपय्याम वेपरीत्य यातः प्रातः, पुरा
 यत्र घनसन्निविष्टा पादपा आसन्, तत्र ते कालवशेन विरलतामुपगता, यत्र
 पुनरपरं पादपा विरलसन्निवेशमाधिगता आसन्, सम्प्रति त एव घनोन्ता इति
 नेत्रं ते समुपयुज्यन्ते प्रथमभिजातामिति भावः । अत एव त्रहो कालात् सुचिर
 समवातः परमिति शेषः [तदुग्रद्वयं सङ्घाप्रचरुषीभयाशक्तत्वेन सङ्घावाचकान् नित्यं
 वधुवचनं प्रचारायकात्वेकवचनमपीति त्रहोरित्यत्र एकवचनप्रयोगः 'क्रि वचना'
 इत्यादिवङ्गतरङ्गिष्ठप्रयोगवत् न कस्यपि दीपमावहतीति मूधोभिविभावस्यम् । "कालान"
 इत्यत्र अनन्तरार्थे परमो, परमिति शब्दस्याध्याहारिणः समशर्तो ग] दृष्टम्
 प्रवर्तितम् इदं परिदृश्यमानं वनमरणम् अपरमिव अन्यद् वनमित्यस्य अन्ये वन
 भवामि इत्यर्थः । नन्वेव प्रथमभिजापकानां स्रोतः पादपप्रयतोनामन्वयामावात

हन्त परिहरन्तमपि मामित पञ्चवटीस्नेहो बलादाकर्ष-
तीव । (व) [सक्तव्यम्]—

यस्या ते दिवसास्तया सह मया नीता यथा स्ने गृहे
यत्स्वन्धिकथाभिरेव सतत दीर्घाभिरास्थीयत ।

तदेवेदमरणमिति विनिश्चये कक्षावदव्यभिचरितो हेतु १ इत्यपेक्षायामाह, निवेश इति ।—शैलानां पर्वतानाम् अनतिपरिवर्तनशीलतया सम्प्रत्यापि पूर्ववदवास्थितानामित्यथ, निवेश सस्यानम्, अपरिवर्तितमवस्थानमित्यथ, इदं परिदृश्यमानं वनं तत् पूर्वदृष्टम् इति बुद्धिं ज्ञानं द्रष्टयति दृष्टीकरोति [दृष्ट्वा करोति इति द्रष्टयति] तत्करोति तदाचष्टे"ग० इति णिचि "भृशकृशदृष्टपरिवृष्टानामेव रत्नं" वा० इति ऋकारस्य रत्वम् ।] तदेवेदं वनमिति निश्चयज्ञानं जनयति इत्यथ । सर्वत्रैवानुमिते प्रमात्व प्रति साधनगतत्याश्रयिभिरितत्वाद्दिरपेक्षिततया अत्रापि पूर्वदृष्टतदनगततत्तच्छैलादिसाधनेन सुचित्काननाचनातपरिवर्तनशीलतयाऽव्यभिचारिणा इदन्त्वावच्छिन्नपक्षकतदनत्वसाध्यकानुमितौ कस्याचिदपि हत्वाभासस्य असत्त्वाद्देदमनुमानमप्रमात्वशङ्काकलङ्घितमिति भावः । [अत्र प्रकृतं पञ्चवटीवने तादात्म्यसमर्गकापरवनत्वप्रकारकात्कटिकाटिकसमग्रप्रदर्शनादुत्प्रेक्षानामालङ्कार, सा अपरवनत्वरूपभावपदाथप्रकारकतया भावाभिमानिनो, इवशब्दोत्थापिततया च वाच्या । तथा तस्मिन्नेव वने अन्यवनवद्वुद्धिप्रतिप्रथमद्वितीयपादौकसरिद्धादिगतावस्थावैषम्याथप्रतिपादकवाक्याद्यदस्य हेतुतथोपन्यासात् काश्चलिलङ्गमालङ्कारः । तथैतदलङ्कारइयमितिपादितवैचित्र्यविशेषवर्जितं च तदनगततत्तच्छैलादिसाधनेन इदन्त्वावच्छिन्नपक्षकतदनत्वसाध्यकानुमित्युत्पत्तेरनुमानालङ्कारयेत्येतेषामलङ्काराणाम् अङ्गाद्भिभावेन सङ्गरः] । शिखरिणौ वृत्तम् ॥२७॥

(व) इति ।—इति खेदसूचकमव्ययम् । परिहरन्तमपि—परित्यजन्तमपि, पञ्चवटीं परित्यजन्तमपीत्यर्थः । पञ्चवटीं स्नेहः,—पञ्चवटीं प्रति प्रबलानुरागः । आकर्षणतोव—प्रत्यावर्तयतोव [इति क्रियोत्प्रेक्षा], पूर्वमतिदीर्घकालवसतिवसतिानुरागं पुनरतिदशनसन्दर्शनाद्भवेभूतं सम्प्रत्येतदनयां सङ्घातं प्रत्युहसङ्घात इति भावः ।

विनाग रि रणशोथवस्तुनातदर्शनस्यैव दुःखरतया पूर्वाग्रहतेन पञ्चवटीरामर्षीयकसन्दर्शनात् । नानातदुःखं भवेदिति पूर्वमुच्यते एतान् श्राद्धरसिद्धे नोऽप्येकक्यानि न वत्स्यति । तदनुत्पत्तौ रामस्य स्यात्कलाहः, यस्यानिता —यथा पञ्चवटी स्ने गृहे यथा स्यात् रामस्यैव इव (यथा यथा तथैव चान्ये इ मर) सन्त्या निरूप-

एकः सम्प्रति नाशितप्रियतमस्तामद्य रामः कथ

पापः पञ्चवटीं विलोकयतु वा, गच्छत्वसम्भाव्य वा ॥ २८ ॥

द्रवत्वरामणीयकादिभि राजभवनतुल्यायां यस्यानिति यावत् । सया तथा प्रिय
तमया सीतया सह ते अर्जुनसखइतुतया विर्जयत प्रसिद्धा दिवसा दिनान नीता
यापिता, [अत्र दिवसपदेन न केवल रजन्य समधिकमुखिन यापिता, परन्तु दिवसा
अपौति ध्वन्यते, तेन च राजधान्यपेक्षयाऽस्या किञ्चिद्वैशिष्ट्यमपि द्योत्यते, तथा हि
तत्र राजकार्यादिना दिवसेषु सद्भावस्थानसम्भवम्, इह तु काव्यान्तरगुरुजनसांनि
ध्यायसम्भवतयाऽहर्निश नि सङ्गीचप्रणयाभिव्यक्तिरिति स्वगृहादिशेषे ।] तथा
दीर्घाभि प्रशसावाहुल्यादृटनावाहुल्याद्वा अतिविस्मृताभि दत्तस्वात्मिकयाभि दत्ता
पञ्चवट्या सन्धस्मिन्य विषयिष्य कथा आलापा ताभि एव यां पञ्चवटी-
मधिकृत्य प्रवृत्तैरालापैरेवेति यावत्, [एवकारेण च कथान्तरप्रवृत्तियुदास ।
यत्कथाभिरित्यनुक्रा यत्सम्बन्धिकथाभिरिति कथनात् पञ्चवटीवनसमीपवर्तमानाभि
रम्यता व्यत्यत] सततम् अहर्निशम् आसीत् स्थितम् आवाभ्यामिति शेष ,
वनवासाद् गृह प्रतिनिवृत्त्य प्रेयसा सह दिवानिश पञ्चवटीविषयकालापमवाकरव
मिति भाव । [अत्र आस्योत् इति पाठेऽपि व्याख्यान सुकरमव, किन्तु प्रक्रमभङ्ग,
भूतकालनिदर्शोपक्रमे वर्तमानकालिकप्रत्ययनिर्देशस्यानुचितत्वात् ।] सम्प्रति इदानीं
नाशिता नाश प्रापिता नाशार्थं विपिने विस्मृष्टेत्यथ, प्रियतमा प्राग्भ्योऽपि प्रिया
पत्नी येन स तथाक्त, [अत्र नाशितप्रियतम इत्यनेन प्रियतमाया विनाशो यदि
देवाधोन स्यात्, तदा यथाकथञ्चित् सञ्जात, अत्र तु विनाशोऽसौ मयैव प्रापत इति
क्षेत्रातिशय्य, "सम्प्रति" इत्यनेन दुःखस्य नवोभावय व्यज्यते] अत एव अद्य एक
एकाकी सीताविरहित इति यावत्, पाप पापान्ता नृशसकम्पा इत्यथ, राम ता
विरसहचरीभूतामित्यथ, सामान्यतो रमणीयवस्तूना सन्दर्शनस्य विरह क्रमकर नि
पुन प्रियया सह प्रागनुभूतानामतपानिति भाव । पञ्चवटी कथ क्त प्रकारेण
वा विलोकयतु पश्यतु, विलोकयितु शक्तु यादित्यथ, कथ वा असम्भाव्य किञ्चित्कान
दर्शनावस्थानादिना असमाहत्य गच्छतु अन्यतो व्रजतु ? उभयत्रापि सुत्कारमित्यभि
प्राय । कदाचित् प्रियाया सम्बन्धवत्त्वात् तदादृतत्वाच्च पञ्चवटीप्रना तत मा
सुखकरी, किन्तु यत्सम्बन्धवत्त्वात् पञ्चवटी प्रिया आसीत्, सेदानो हता, अत सा
दुःखकरीत्येव पञ्चवटी स्वदर्शनेन सीताभरणकारणतया दुःखाय च सुखाय च
भवतीति अत्र किञ्चित्कालसम्बन्धाननिदानानितो गमन वैतदुभयत्रापि अशक्य रामदीति

शम्भुक । [प्रविश्य ।] जयति जयति देव । देव । भगवान-
गस्त्यो मत्त श्रुतभवत्सन्निधान त्वामाह,—“परिकल्पितविमाना-
वतरणमङ्गला प्रतीक्षते वत्सला लोपामुद्रा, सर्वे च महर्षय-
स्तदेहि सम्भावयास्मान् । अथ प्रजविना पुष्पकेण स्वदेशमुप-
गम्याश्वमेधाय सज्जो भविष्यसि” इति । (श)

भाव । [अत्र रामस्य पापवृत्तार्थां नाशितप्रियतम इति पदाश्रय्य हेतुतथीप
न्यामान काव्यलिङ्गमलङ्कार , तथा प्रथमपादे “यथा स्वे गृहे” इत्यत्र उपमाऽल
ङ्कारश्च, सा च यथा शब्दवाच्यतया श्रौती । तथैव च स्वभवन इव पञ्चवक्त्रा निरुप
द्रवमात्रविहरणादिकमामोदिति वन्त ऋज्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिरुद्देश्य ।]
शार्दूलविकीर्णित वनम् ॥ २८ ॥

(श) भगवान्—भग ऐश्वर्यादिषड्गुणा विद्यते यस्य स भगवान्, ऐश्वर्यादि-
शालीत्यर्थ , “ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसश्च श्रियः । ज्ञान वैराग्ययोश्चैव षष्ठां भग
इतीहना ॥” मत्त —मत्तकाशात् मन्मुखादित्यर्थ । श्रुतेति ।—श्रुतम् आकर्णित
भवत् सन्निधानम् उपपद्यति येन स तथीकृत , आहित्यस्य ‘सज्जो भविष्यसीति’
परोक्षप्रतीकान्तर्येण इति शब्देनान्वयः । परिकल्पितेति ।—परिकल्पितानि सज्जी
कृतानि, आराजितानीति यावत्, विमानान् पुष्पकाद् अवतरणे मङ्गलानि अवतरण-
कालोचितमङ्गलजनकदूर्वाचित्वादिबस्तूनि यथा मा तथीकृता । वत्सला—त्वयि सस्नेहा
[वत्स काम अस्या अस्तीति वत्सला, “वत्सा साभ्यां कामवले” (प्रा०रा०८ पा०) इति
लक्ष्मणम्] लोपामुद्रा—तन्नाम्नी अगस्त्यपत्नी । प्रतीक्षते—भवद्दर्शनाथमवतिष्ठते,
त्वा द्रष्टुं त्यक्तसञ्जव्यापारा तिष्ठतीत्यर्थः । सल्ल च—सकलाशयमवाप्तिन , [अत्र
“आगस्त्यायना ” इति पाठे—अगस्त्यायमवाप्तिन , अगस्त्यगोदापत्तानि वेत्यर्थः] ।
सम्भावय—आगमनेन सम्मानयेत्यर्थः । प्रजविना—प्रकृष्टो जगो विद्यते यस्य तेन,
कुर्यावेतमालिनेत्यर्थः, अग्न्याक सम्भावनाया चेत किञ्चित्कालक्षेपो भवेत् स रथे
किञ्चिदधिकवेगोत्पादनेन पूरणोश्च इति भावः , [“न कन्दधारयान्मूर्त्तार्थी बहु
प्राहिद्वेदथपतिपतिकर ” इत्यनुशासनात् तादृशस्थले कम्पधारयान्मूर्त्तार्थीयप्रत्ययस्या-
साधुत्वेऽपि प्रजविनेत्यत् सत्वर्थीयेन इति प्रत्येनाधिकस्यातिशय्युत्पादस्य वाच्यतया न
दाय इति सुवर्तनेविनाशम्] । अश्वमेधाय—अश्वमेधनामानं क्रतुं सम्पादयितुमित्यर्थः,
[अत्र “निगोधोपपदस्य च” (रा०श०१४ पा०) इति चतुर्थी] सज्ज,—उदयोगीत्यर्थः ।

एकः सम्प्रति नाशितप्रियतमस्तामद्य रामः कथं

पापः पञ्चवटीं विलोकयतु वा, गच्छत्वसम्भाव्य वा ॥ २८ ॥

द्रवत्वरामणीयकादिभि राजभवनतुल्यायां यस्यामिति यावत् । मया तथा प्रियतमया सीतया सह ते अग्रपसुखहेतुतया विग्रपत प्रसिद्धा दिवसा दिनानि नीता यापिता , [अथ दिवसपदेन न केवल रजन्य समधिकमुद्धिन यापिता , परन्तु दिवसा अपीति ध्वन्यते, तन च राजधान्यपेक्षयाऽस्या किञ्चिद्देशिष्यमपि कील्यते, तथा हि तत्र राजकार्यादिना दिवसेषु सहावस्थानमसम्भवम्, इह तु कार्यान्तरगुरुजनसामिध्यायसम्भवतयाऽहर्निश नि सङ्गीचप्रणयाभिव्यक्तिरिति स्वर्गद्विज्ञेय ।] तथा दीर्घाभि प्रशसावाहुल्यादृष्टनावाहुल्याहा अतिविस्मृताभि ददन्त्वात्मिकायाभि दसा पञ्चवत्या सम्बन्धिन्य विषयिष्य कथा आलापा ताभि एव या पञ्चवटीमधिकृत्य प्रवृत्तरालापरेवेति यावत्, [एवकारिण च कथान्तरप्रवृत्तियुदास । यत्कथाभिरित्यनुक्ता यत्सम्बन्धिकाभिरिति कथनात् पञ्चवटीवनसमीपवर्तमानामपि रम्यता व्यज्यत] सततम् अहर्निशम् आस्थीयत स्थितम् आवाभ्यामिति श्रेय , वनवासाद् गृहं प्रतिनिवृत्त्य प्रेयस्या सह दिवानिश पञ्चवटीविषयकालापमेवाकरवमिति भाव । [अत्र आस्थीयत इति पाठेऽपि व्याख्यानं सुकरमव, किन्तु प्रक्रमभङ्ग , भूतकालनिदर्शोपक्रमे वर्तमानकालिकपत्यग्रनिर्देशस्यानुचितत्वात् ।] सम्प्रति इदानो नाशिता नाशं प्रापिता नाशार्थं विपिने विसृष्टेत्यथ , प्र-तना प्राग्भोऽपि प्रिया पत्नी येन स तथाक्त , [अत्र नाशितप्रियतम इत्यनेन प्रियतमाया विनाशो यदि देवाधोने स्यात्, तदा यथाकथञ्चित् सञ्जात, अत्र तु विनाशोऽसौ मयैव प्रापत इति क्षेत्रातिशय्य, "सम्प्रति" इत्यनेन दुःखस्य नवीभावस्य व्यज्यते] अत एव अथ एक एकाकी सीताविरहित इति यावत्, पाप पापात्मा वृशसकम्पा इत्यथ , राम तां चिरसहचरोधृतामित्यथ , सामान्यतो रमणीयवस्त्रूना सन्दर्शनस्य विरह क्रेशकर कि पुन प्रियथा सह प्रागनुभूतानामतयामिति भाव । पञ्चवटी कथ केन प्रकारेण वा विलोकयतु पश्यतु, विलोकयितु शक्नुयादित्यथ , कथ वा असम्भाव्य किञ्चित्कालि दर्शनावस्थानादिना असमाप्त्य गच्छतु अन्यतो व्रजतु ? उभयमपि सुदुष्करमित्यभि प्राय । कदाचित् प्रियाया सम्बन्धवत्त्वात् तदादृष्टत्वाच्च पञ्चवटी प्रिया तत सा सुखकरौ, किन्तु यत्सम्बन्धवत्त्वात् पञ्चवटी प्रिया आसीत्, सेदानौ सता, अत सा दुःखकरात्येवैव पञ्चवटी स्वदर्शनेन सोताक्षरणकारणतया दुःखाय च सुखाय च भवतीति अत्र किञ्चित्कालमवस्थानमिदानीमितो गमन वैतदुभयमपि अशक्य रामश्चेति

शम्बूक । [प्रविश्य ।] जयति जयति देवः । देव । भगवान-
गस्थो मत्त श्रुतभवत्सन्निधान त्वामाह,—“परिकल्पितविमाना-
वतरणमङ्गला प्रतीक्षते वत्सला लोपामुद्रा, सर्वे च महर्षय-
स्तदेहि सम्भावयास्मान् । अथ प्रजविना पुष्पकेण स्वदेशमुप-
गत्याऽश्वमेधाय सञ्जो भविष्यसि” इति । (श)

भाव । [अत्र रामस्य पापवत्तार्गं नाशितप्रियतम इति पदाशय्य हेतुतथोप-
न्यासान् काव्यलिङ्गमलङ्कार तथा प्रथमपादे “यथा स्वे गृहे” इत्यत्र उपमाऽल-
ङ्कारय, सा च यथा शब्दवाच्यतया श्रौती । तथैव च स्वभवन इव पञ्चवद्या निरुप-
द्रवमुत्सविहरणादिकमान्नीदिति वस्तु ऋज्यने इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिरुहणीय ।
शार्दूलविक्रीडत वृत्तम् ॥ २८ ॥

(श) भगवान्—भग ऐश्वर्यादिषड्गुणा विद्यते यस्य स भगवान्, ऐश्वर्यादि-
शालीत्यर्थ, “ऐश्वर्यस्य समसस्य वीर्यस्य यप्रस स्रिय । ज्ञान वैराग्यदीर्घैव षष्ठां भग
इतीदृशान् ॥” मत्त —मत्सकाशात् मन्मुखादित्यर्थ । श्रुतति ।—श्रुतम् आकर्णित
भवत सन्निधानम् उपस्थिति येन स तथोक्त, आहित्यस्य ‘सञ्जो भविष्यसीति’
परोक्षप्रतीकान्धयेन इति शब्देनान्वय । परिकल्पितति ।—परिकल्पितानि सञ्जो
कृतानि, आशान्निधानीति यावत्, विमानान् पुष्पकाद् अवतरणे मङ्गलानि अवतरण-
कालोचितमङ्गलजनकदूर्वाचतादिवस्तूनि यथा सा तथोक्ता । वत्सला—त्वयि सखेहा
[वत्स काम अस्या अस्तीति वत्सला, “वत्सा साभ्या कामवले” (१२।२।८ पा०) इति
लक्ष्यम्] लोपामुद्रा—तन्नास्त्री अगस्त्यपत्नी । प्रतीक्षते—भवद्दर्शनाथमवतिष्ठते,
त्वा द्रष्टुं त्यक्तसञ्चयापारा तिष्ठतीत्यर्थ । सञ्ज च—सकलाशयमवाप्तिन, [अत्र
“आगस्त्याऽना ” इति पाठे—अगस्त्याश्चमवारुन, अगस्त्यगोदापत्यानि वेत्यर्थ] ।
सम्भावय—आगमनेन सम्मानितेत्यर्थ । प्रजविना—प्रकृष्टी कवी विद्यते यस्य तेन,
महाविगमालिनित्यर्थ, अस्माकं सम्भावनायां किञ्चित्कालोत्पेयो भवेत् स रथे
। काचदीधकवेरीत्यादनेन पूरणोऽ इति भाव [“न कम्पधारयान्त्वर्धाथप्रत्ययस्या-
त्वात्वेऽपि अत्रान्वयेन सत्वर्धेऽपि इति प्रत्येनाधिकस्यातिशय्यरूपायस्य वाच्यतया न
दास इति सुवर्णविनाशम्] । अश्वमेधाय—अश्वमेधनामानं क्रतुं सम्पादयितुमित्यर्थ,
[अत्र “देवादीन्पदरुष” (२।१।४ पा०) इति चर्तुर्धा] सञ्ज,—उदयोगीत्यर्थ ।

राम । यथाऽऽज्ञापयति भगवान् । (प)

शम्भूक । इतस्तर्हि देव प्रवर्त्तयतु पुप्यकम् । (म)

राम । भगवति पञ्चवटि । गुरुजनानुरोधात् क्षण क्षम्यता-
मतिक्रमो रामस्य । (ह)

शम्भूक । देव । पश्य पश्य ।—

कूजत्कुञ्जकृटीरकौशिकघटाघुत्कारवल्कीचक-

स्तम्बाडश्वरभूकमोकुलिकुल क्रौञ्चावतोऽय गिरि ।

(प) यथेति ।—भगवान्—तप ममुञ्जैश्वर्यादिगुणशाली भगस्य । यथाऽऽना-
पयति—यथैवादिशक्ति, तद्वद्वानुतिष्ठामीत्यर्थ ।

(म) तर्हि ।—यदि भवान् भगवतोऽगस्त्यस्यादेश पालनीय इति मन्यते
तदेत्यर्थ । इत, —अनेन पथा । प्रवर्त्तयतु—प्रेरयतु, चालयत्वित्यर्थ ।

(ह) भगवतीति ।—दुष्करतप प्रभावीडासितानामुष्णीणामाश्रनस्वरूपतया
पञ्चवट्या भगवतीति सस्वीधनम् । गुरुजनानुरोधात्—गुरुजनस्य पूजनीयस्यागस्त्यस्य
अनुरोध कन्दानुवर्त्तन तस्मात् । अतिक्रम —असम्भावनया युक्ताचारस्य उल्लङ्घनम्
उचिताचार विना अतिक्रम्य गमनं वा । क्षम्यता—स्य्यतां, भगवतोऽगस्त्यस्यादेशेन
तच्छन्दानुवर्त्तनाश्रमेवाश्रमतिक्रमो न तिच्छाकृत इति भाव ।

अगस्त्यादेशेनालङ्घनीयेन सचिर पूर्वसद्वृत्तपञ्चवटीगोभासन्दर्शनसुखमनुभवितुमसमर्थो
रामभद्रनाञ्जिनाञ्जिकुली भवेदिति शङ्कमान शम्भूक स्वभावशोभासन्दर्शनेन तस्य चित्त-
विक्षेपमनाकुर्वन् पथि प्राकृतगोभानुवर्त्तनं तत्राह कूजदिति ।—कूजा लतायात्खन्नानि
स्थानान्येव कृटीरा चद्रग्रहा तेषु स्थिता कौशिकघटा पेचकसमूहा (“महेन्द्र-
गुण्जलूकञ्जालपाहिषु कौशिक ” इत्यमर) कूजतोनाम् अन्यत्त शब्दायमानानां
कुञ्जकृटीरकौशिकघटानां कुञ्जप्यपेचकसमूहानामित्यर्थ, ये घुत्कारा घृतवत् इत्या-
कारा रवा तदन्तस्तदिगिष्टा ये कोचकस्तम्बा वेणुविशेषगुच्छा (वांशस्ताड इति
भाषा । “वेणव कौचकास्ते स्युये स्वनन्वनिर्लोडता ” इति “अपकाण्डे सस्वगुणौ”
इति चामर) तेषां आडश्वरेषु समूहेषु (“आडश्वरो गजानां पटहरवै गर्जति
प्रसृष्टे च ” इति हलायुव) मूकानि कौशिकवासात्रि शब्दसवतिष्ठमानानि मौकु-
लोना वायसानां (“एकदृग् वनिभुग् ध्वाडौ मौकुलिवायसोऽन्यभत् ” इति कोष)
कुलानि समूहा यस्मिन् स तथोक्ते, अथ पुरत परिदृश्यमान क्रौञ्चावत तन्नामधेय

एतस्मिन् प्रचलाकिना प्रचलतामुद्वेजिता कूजितै-
रुद्वेल्लन्ति पुराणचन्दनतरुस्कन्धेषु कुम्भीनसाः ॥ २६ ॥

अपि च ।—

एते ते कुहरेषु गद्गदनदन्तोदावरीवारयो
मेषान्स्वितसौलिनीनशिखरा चीणीभृतो दक्षिणा ।

गिरि पर्वत विद्यत इति श्लेष, एवमय गिरिर्विद्यते त, पश्य पश्येति गद्याश्रानान्वय ।
यत्र कुञ्जेषु शब्दायनानाना पेषज्ञाना सुत्कारशब्दमाकण्य चञ्चलम्भभावा अपि वायसा-
स्नेभ्याऽनिष्टमाशङ्कमाना तासां त्रि शब्दनवतिष्ठन्ते, तादृशीऽय कौञ्जावताभिधेयो गिरि-
रम्भाक पुरत प्रतिभातीति पश्येति समुदिताशय । एतस्मिन् दृश्यमाने कौञ्जावता
भिधेये गिरौ प्रचलतान् इतस्तत परिधावता प्रचलाकिना—प्रचलाक शिखण्ड,
न एषामस्तीति प्रचलाकिन मयूरा तेषा (“प्रचलाकिसितापाङ्गशिखावलगतत्रता ”
इति चिकाण्डश्लेष) कूजितैरव्यक्तशब्द कक्षाभिरित्यथ, उद्वेजिता उद्वेग नीता
सन्तप्ता इति यावत्, कुम्भीनसा भयङ्करसर्पविशेषा (“कुम्भीनस क्रूरसपे स्त्रिया लवण
मातरि” इति नेदिनी) [कुम्भी इव नासिका येषां ते कुम्भीनसा “भञ् नासिकाया
सप्राश नचञ्चाख्युनात” (५.४।११८ पा०) इति नासिकाया नसादेश, समासान्त,
अचपत्ययश्च] पुराणाना प्राचीनाना जीणानामित्यथ, चन्दनतरुणा चन्दनपादपाना,
[“चन्दनतरु” इत्यत्र “राक्षिणतरु” इति पाठे—राक्षिणतरु,—वटवृक्ष इत्यथ]
लम्बेषु प्रकाण्डेषु उद्वेल्लन्ति इतस्ततश्चलन्ति, प्रतिमात व्याकुलौभवन्तीति यावत्,
[उपप्लवकस्य वेङ्ग चलन इति न्वादिगणौयवेङ्गधातोरय प्रयोग] विषधराणा
हि खल्लादकाभयूराद्वाति अतितरा सौरभातीदिता च प्रसिद्धा, तथाप्राचीनावस्थाया
चन्द्रादादयश्च च सौरभातिष्यनिति । अत्र चन्दनगन्धानन्दिता कुम्भीनसा
शत्रुभेत्वा एतन्व पादपनादित्य स्यात् सौरभातिष्येत्या सहसा त विहाय गन्तु
वाऽननुवन्त किञ्चरुंश्चिन्तितराऽतितरा व्याकुलौभवन्तीति भाव । [अत्र
प्रधानतया च्चनाना क, तथा कनापि कूजितरूपपलायनकारणसत्त्वेऽपि कुम्भीनसाना
पलायनतया च्चनाना नुवन्ते सति हतौ फलाभावतया विग्रीषीकृति, तथा कञ्च
कुटारित्यत्र रूपकमेति मन्त्राणान्पादद्वाराणान्द्राङ्गिनावेन सङ्कर । स्वभावोक्त्या
च । १२२२ च । काव्यप्रज्ञानवसं० १०५ वस्तु ध्वन्यते इति अलङ्कारश्च वस्तुध्वनिगच्छ
नीन] । नादुद्भवत् इति ३७१ ॥ २६ ॥

पुराणेषु स्वकाव्येषु गानुपपन्नैर्नाह, एत इति ।—कुहरेषु गद्गरेषु, गद्गद तादृग-

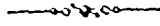
अन्योऽन्यप्रतिघातमङ्गलचलत्कल्लोलाहलै-
रुत्तालास्त इमे गर्भोरपयस पुण्या सरिस्सङ्गमा ॥ ३० ॥

इति निक्रान्ता सर्वा । (क)

इति पञ्चवटोपर्वणो नाम द्वितीयोऽङ्कः ।

विष्यष्ट यथा तथा नर्दान् शब्द कुवान् गाढावध्या स्वनामवन्धाया सरित्
वारोणि सलिलानि येषु त तर्थाक्ता गोदावरीजलकलीलितकुहुरा इति यावत्,
तथा मेघे सजलजलदैरिचय, आलम्बिता आक्रान्ता मौलय अयभागा द्येषा
तानि अत एव नीलानि जलदाश्रिततया ग्यामाश्रमानानि शिखराणि शङ्गाणि
येषा ते तर्थाक्ता, (अथ शिखरायभागी मौल, पर्वतायभाग्य शिखरमिति
भेद) बहुविधधातुजातै निरर्चितान्यपि एतया शङ्गाणि अलुद्रततया सजल
जलदसम्पत्कामिश्रयवशात् निरर्तितशय ग्यामाश्रमानानि प्रातभान्तीति भावः । [एत
नैतेषां निरर्तितशयभौन्नत्य प्राकृतिकसौन्दर्यालालञ्च व्यज्यत] त भवता पार
जातपूर्वा एतं परिदृश्यमाना दक्षिणा भारतवर्षस्य दक्षिणदिग्भागवर्तिन
चौणीभूत पर्वता । चौणी पृथिवी विधति धारयति ये ते (चौणौ + भू + क्तिप्)
सन्तीति शेष, तथा अन्योऽन्यप्रतिघातेन परस्परपतिरोन्नेन सङ्कुलम उच्छङ्खल
यथा तथा चलन् गच्छन् ये कल्लोला महातरङ्गा तथा कौलाहलै उप-
लब्धता ["इत्यभूतलक्षणे" (रा३२१ पा०) इति तृतीया] उत्ताला
उल्कटा, भोषणा इति यावत्, (उत्ताल उल्कटे श्रेष्ठ विकराले प्रवङ्गमे" इति
मद्दिनो) तथा गर्भोरमगाव पर्या जल येषा त तर्थाक्ता, अगाधसलिला इत्यथ,
पुण्या पवित्रा ते पूर्वपरिचिता इमे परिदृश्यमाना सारस्वङ्गमा नदीसन्निपाता
विद्यन्ते इति शेषः । ["सरिस्सङ्गमा" इत्यत्र "क्षुद्रमिहिता भावो द्रव्यवत्प्रकाशते"
इति न्यायान् सङ्गता सरित् इत्यर्थो लभ्यते इति बोध्यम् । अथ शिखराणां जलद
चुम्बितमौलितया नानाविधधातुसम्भूतस्वकीयायवर्णपारव्यगिन जलदगतस्यामलता
यद्व्यकथयानात् तद्गुणो नामालङ्कारः] शार्दूलविक्रीडित वृक्षम् ॥ ३० ॥
(क) इतीति ।—अथ रामशस्त्रकथोरविह्व अवस्थानात् "सर्व निक्रान्ता"
इति बहुल कथं युज्यते ? इति नामङ्गनीयम्, सारथिसाहित्यनैवानयोवहुत्वसम्भवा-
दिति ।

द्वितीयाङ्कस्य सङ्घिसविहृतिः ।

अथावाङ्प्रारम्भ एवाध्वगवेशा तापस्यावेधी नेपथ्यीच्चारितवनदेवतास्वागतवचन
माकर्ण्य समधिगत्य च तदुपकल्पितमातिथ्य तदीयविनयमधुरव्यापारव्यवहारविनि-
मयेन स्वकीयामन्तर्गता कृतज्ञतामतितरा विज्ञापयन्ती स्वसमीपमागतया तथा सम
तवैवोपविष्टा पृष्टा चावागमनकारण तयैव, “सामाद्यशेषवेदविद्विरगक्ष्यप्रमुखैस्तर्षी
धनेरध्वुषितैःस्मिन्नरण्ये तेभ्यो वेदान्तविद्यामधिगन्तु वाञ्छीकिपाश्चादिहोपस्थिता” इति
प्रत्यवोचत ।

अथ वेदवेदान्ताद्यशेषविशेषशास्त्रकालनसञ्चरणपञ्चाननाहाञ्छीकिरेनायासामाधाध्य
यनसम्भवेऽपि तन्ननाट्य कथमेतादृग्दूरतरप्रवासप्रयामन्तवभयतीनामितीत्य वन-
देवतया तत्रा जिज्ञासिताऽसौ अलीकसामान्यशक्तिमती कुशलवाभिधेयथी
कथोचित तदन्वेवासिनोरन्यत प्रतिभातिशय्य, तथा तस्यैव महपभुंग्वात् सुरतरतवक-
वधाशयतव्याधानिशापाधे ऋटिति विनिर्गन्नेनानुष्टमेन च्छन्दसा पश्योन्यतुरीधेन तेनैव
विरचितस्य रामायणस्य बहुलप्रचारश्च तत्रत्यमध्ययनप्रत्यूहमचीकयत्, अप्रच्छन्ना-
गक्ष्याग्रमनागी वनदेवता तामेव ।

अथ तत्कृतपथपरिचापककथाप्रसङ्गसङ्गतपञ्चव्यादिनामश्रवणीहोधितातीत
सौताकृतिस्मानेव वनदेवता सौतासहचरीय वासकीति प्रत्यभिज्ञानव्यभिदधतौ च
प्रलापवशाज्ज्ञानकौ नामशपाम्, आश्चर्याना च तयैवासङ्गत्रासर्षपा-कथनाभिप्राय,
विहङ्गाना चालोकलीकापवादत सौताविवासनहस्त, तथा सुवक्त्रिनिश्चितसौताप्रति
कतिप्रतिनिधिना शास्त्रविधिनानुष्ठीयमानमन्त्रमेधाभिधेयक्रतुश्च सकरुणमसौ विल-
नाप आनलाप च पुन पुनरितनेत्र विषयमधिकृत्यातिविसृतरत ।

अथ कथाप्रसङ्गेन वासन्ती, अकालकालकवलितमात्मसुतमुरसा समुद्रहत
सौरसाडनमत्रश्चन्द्रमुहोषयस कस्यचिद् ब्राह्मणस्य सकरुणरीदननाकल्यात्मापराध
नाऽङ्गमानो रघुनाथ सहस्रैव शम्भूकहपलस्य तपयरणसमुत्पाधन्मविर्षीविर्षीमाकाश
वायोमस्ति- ननुपजातात्मावप्रकृष्टधाय कृपावपाथि पुष्पक विमानमारुह्य तमन्वेष्टु
निनफत पश्यताश्चमस्य मधुच च मनस्थाननवास्य शम्भूकहपलस्य तपयरणव्यान,
लादस्य वैतपयस्य वचण राननद्रत्याव युनागनन चणनननुभूतपूर्वमानन्दमन्दोद्द
नननुव विचरन् च तानामर्षीनाम्नाश्रयण वषयन्तो दास्यतापतापदुरतिक्रमत्
१२५०२ ।

अथ गृहकमन्वियन् रामभद्रौ जनस्थानमनुप्रविश्याहृत्य च तमकूप कूपान्नेन
 दिश्यान्दिशामनयन् । ततो मिलित समभिनन्दित्य पुन पुर स्थेन तेन कृतप्रवर्तना
 पूञ्जपरिचितानामरणानामशेषसन्तापहारिणीं चित्तविनोदकारिणीं श्रीभा, सच्चिन्
 यन् खुरदूषणादिवधवृत्तान्त, पथ्यटथेतस्तत सञ्चत गुभाश्रीर्वचनपुर सरमम् विससर्ज
 दिव्यपुरुषम् ।

अथासावपि शाश्वतपदावाप्तिं पूर्व्वमगन्वर्षिचरणयुगलमभिनन्दयितु तदाग्रम
 सुपेत समादिष्ट्य स्वमुखात् श्रुतरामागमनवृत्तान्तेन तेनैव मुनिपुङ्गवेन वत्सलया
 भद्रमुपागमत्, न्वेदयञ्च मुनिदम्पत्योर्वक्त्रव्यजात विशषेण ।

सहसा शम्बूकमुखात् सस्त्रीकस्य जगद्गुरोरगस्त्यार्दश्वचनमाकण्य विचिन्त्य च
 सुदुष्करत्वं पुर्व्वमुद्दद प्रियसङ्घचरौमिव प्रियाया पञ्चवटीं स्मरति मुचिरादस्यानिनास
 भाव्य प्रस्थानस्य, नितरा सन्देहदोलामारुढ किञ्चत्तञ्चिवमूढ सर्वथाऽनच्छत्राप
 गुरुजनादेशस्थानतिक्रमणोदतया गृहीतानुमति पञ्चवटीसकाशात् तेन सम तद्वा
 यमपदमभिप्रतस्थे ।

इत्यंशपशास्त्राटवीसञ्चरणपञ्चानन कुलपतिकस्य “वि, ए” इत्युपनामक
 श्रीमञ्जीवानन्दविद्यासागर भट्टाचार्यविरचितया, तदात्मजाभ्या
 श्रीमदागुत्राधविद्याभषण श्रीमन्निव्यत्रोधविद्यारवाभ्या
 परिव्रत्तित परिर्वर्तिताया सुखत्रोविनोसमा
 ख्यायाम् उत्तररामचारतश्चाख्याया
 द्वितीयोऽङ्क ॥ २ ॥

तृतीयोऽङ्कः ।

[तत प्रविशति नदीद्वय—तमसा मुरला च] । (क)

तमसा । सखि मुरले । किमसि सम्भ्रान्तेव ? (ख)

मुरला । भगवति तमसे । प्रेषिताऽस्मि भगवतीऽगस्त्यस्य
पत्न्या लोपामुद्रया सरिद्धरा गोदावरीमभिधातु, जानास्येव
यथा बधूत्यागात् प्रभृति, (ग) —

अनिभिन्नी गभीरत्वादन्तर्गूढघनव्यथः ।

पुटपाकप्रतीकाशो रामस्य करुणो रसः ॥ १ ॥

(क) तत इति ।—एव चेतनकर्तृकस्य प्रवेगस्य सलिलप्रवाहरूपाचेतन-
नदीकर्तृकत्वासम्भवात् नदीद्वयपदेन नद्यधिष्ठातृदेवताद्वयमेवावगमनीयम् ।

(ख) सम्भ्रान्तेव—व्याकुलेव, अस्थिरचित्तेवेति यावत् ।

(ग) भगवतीति ।—भगवति—ऐश्वर्यादिषड्गुणप्रालिनीत्यर्थं, तमसायान्नीय-
स्वरूपतया एव सम्बोधनं प्रयुक्तम् । सरिद्धरां—स्रोतस्वतीश्रेष्ठा, श्रेष्ठत्वन्तु तस्या माहा-
त्म्यातिशयादीभ्यम् । अभिधातु—वक्तु, प्रेषितास्मीति पूर्वेणान्वयः । बधूत्यागात्
प्रभृति—बध्वा पत्न्या सीताया, त्यागात्प्रभृति—विवासनमुपक्रम्य, भार्यात्यागमाग-
म्येति यावत्, (“बधूजाया सुपा स्त्री च” इत्यमरः) । [बधूत्यागादित्येव प्रभृति शब्द-
योगे पञ्चमौ] ।

तमसया ससम्भ्रमप्रवेशकारणं पृष्ट्वा मुरला भागीरथीं प्रति लोपामुद्राया
वक्तृव्यविज्ञापनप्रसङ्गेन रघुपतेस्तदानीन्तनमनोभाव विज्ञापयन्त्याह, अनिभिन्न
इति ।—गभीरत्वात् गाभीर्यात्, धैर्यातिशयवशादित्यर्थः, पचे—घनप्रलेपशान-
त्वात्, अत्यन्ताभ्यन्तरस्थितत्वादिति यावत्, अनिभिन्न अप्रकाशित, लीकलीचन
वर्द्धित इत्यर्थः, पचे—पादात्रिभेदं न प्राप्तं, अविदोषं इति यावत्,
एत एव अन्तः अन्तःकरणे गृष्टा अपकाश स्थिता घना गाढा, अतिशय
नात् यावत्, अथा वेदना यस्य स तथोक्तः, पचे—अन्तर्मध्ये गृष्टा गुणा
घना प्रागुक्ता व्यथा सन्नाप यस्य स तथोक्तः, रामस्य करुणो रसः सीताविरह
बहुव्यथः शोक इत्यर्थः, पचे—रस पारदः, पुटे वर्द्धितं हिलपावरुद्वयपादिनिमित्तपाच-

तेन च तथाविधेष्टजन कष्टपात जन्मना (घ) प्रकर्षगतेन दीर्घशोकसन्तानेन (ङ) सम्प्रति अतितरा परिचीणो रामभद्र ,

विगणे य पाक औपधादीना सन्तापन तत्प्रतीकाश तत्तुल्य प्रतिभातीति शेष , [“इक काग” (६३।२२३ पा०) इति दीघता] , यथा वहि प्रगाढतरमृत्प्रलेपाव रुदस्य पुटम्याभ्यन्तरवर्तिनो नितरां सन्तप्यमानस्य भेपजस्य सन्ताप कथमपि वहि नोपलभ्यते, तथा स्वपङ्कतमीताविवासनसमुत्थ शोकसम्भारी नितरा दुःसहोऽपि रघुपतनिर्गर्भीरतया कथमप्यन्निर्गृहीतो वहिर्न प्रकाशत इति भाव । पुटपाक श्लोक परिभाषाप्रदीपे—

“पुटपक्कस्य द्रव्यस्य स्वरसो गृह्यते यत ।

अतोऽयं पुटपाक म्यात् विधानं तस्य कथ्यते ॥

द्रव्यमापीयित जम्बू-वटपवादिस्मृटे ।

वेष्टयित्वा ततो वडा दृढ रज्ज्वादिना तथा ॥

मृत्तेप इत्युल कुथ्यादथवाऽङ्गुलिमात्रकम् ।

दहेत् पुटान्तरादधौ यावन्नेपस्य रक्तता ॥” इति ।

[अत्र करुणविपलभाण्ड्यो रस स्वशब्देनोक्त — “तामुञ्जीक्ष्यकुरङ्गाद्यौ रसो न कीऽप्यजायत” इत्यादिवत् दीपनावहतीत्यापातत प्रतिभाति, “रसशोक्ति स्वशब्देन” इति रसदीपकथनप्रसङ्गे दर्पणकदभिधानात् । वन्तुतन्तु यवालस्वनविभावादिव्यञ्ज्या रस स्वशब्देन वाच्य स्यात्तवैवासौ दीपपदवीमारीहेत् , इह तु केवलं रामस्य तदा नीलनावस्थारवर्णनमुखेन रसशब्दील्लेखान्न कापि दीपशब्देति ध्येयम् । इह उपमा नामालङ्कार , सा च सामान्यधमादीना वाच्यतया पूणा, युतिमात्रेणैत्रीपनेयोपमानगत सादृश्यलक्षणसम्बन्धाबोधकतया प्रतीकाशशब्दाद्योनुसन्धानसापेक्षतया चार्थीति] । अनुष्टुप् इतम् ॥ १ ॥

(घ) तेनेति ।—तेन—पुटपाकप्रतीकाशनेत्यथ । तथाविधेति ।—तथाविध

नित्वासनसमुत्थ इत्यर्थ , इष्टजने प्रियजने, जनकतनयारूपे इति यावत्, य

स्य अनिष्टस्य, पात पतन, सघटनमिति यावत्, तस्मात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य तेन

निवासनसम्भवेनेत्यथ ।

(ङ) प्रकपेति ।—प्रकर्षमातिशय, गतेन प्राप्तिन, निरतिशयेनेत्यथ । दीर्घ

कति ।—दीर्घेण बहुकालव्यापिना, निरवधिनेत्यथ , शोकसन्तानेन दुःखप्रवाहेप,

निरवच्छिन्नशोकपरम्परत्वेत्यथ ।

तमवलोक्य कम्पितमिव (च) मे हृदयम् । अधुना च प्रति-
निवर्त्तमानेन रामभद्रेण नियतमेव पञ्चवटीवने बधूसहनिवाम-
विश्रम्भसाक्षिण (क) प्रदेशे द्रष्टव्या, तेषु च निसर्गधीरस्यापि
एवविधायामवस्थायाम् अतिगम्भीराभोगशोकक्षोभसवेगात् (ज)
पदे पदे महान्ति प्रमादस्थानानि शङ्कनीयानि रामभद्रस्य,
तद्गवति गोदावरि । तत्र त्वया सावधानया भवितव्यम्, (भ) —

(च) सम्प्रतीति ।—सम्प्रति—इदानीं, सीतानिर्घ्वासनत परमित्यर्थे । अति-
तराम्—अत्यधम् । परिशील्य,—अत्यन्तं काश्यमापन्नं । त—तादृशं कार्यमापन्नं
रामभद्रनित्यथ [सर्वत्र ल्यबन्तक्रियाया सनापिकया क्रियया सहैककर्तृकत्वमाव-
श्यकम्, इह तु “अवलोक्य” इत्यनन्तरं स्थितादिपदाध्याहारेण तत् समाधेयम्] ।
कम्पितमिव—रामभद्रस्य भविष्यदनिटापातभीत्या सातिशयमस्थिरमित्येत्यर्थं ।

(क) प्रतिनिवर्त्तमानेनेति ।—अगस्याश्रमादश्वमेधमनुष्ठानमयोध्या प्रति-
गच्छता । नियतमेव—अवश्यमेव । बधूसहेति ।—बध्वा सीतया सह साईं
निवासे एकत्रावस्थाने ये विश्रम्भा स्वच्छन्दविहरणादिविश्रम्भव्यापारा तेषा साक्षिण
सावाहृटार, निजमत्वात् सीतारामयो परस्परमसङ्कुचितचेष्टितानि यत्र अभव-
न्तादृश इति यावत् ।

(ज) भवन्तु ते द्रष्टव्या, का चतिस्रो रामचन्द्रस्येत्याह, तेष्विति ।—तेषु—
प्रदेशेषु, प्रकृत्यातिरमणोर्वेष्विति यावत् । निसर्गधीरस्यापि—प्रकृत्यातिगम्भीरस्यापि,
का कथा चपलचेतसामिति भावः । एवविधायाम्—सीताविधोगजशोकेनातिविधनाया
नित्यथ, अवस्थायाम्—दशायाम् । अतिगम्भीरिति ।—अतिगम्भीरं प्रगाढं, दुःसह
इति यावत्, आभोगं, प्रसरो यस्य तादृशो यः शोकं प्रियाविरहजं दुःखं, तेन य-
थाभं प्रकृतिविषयं, नर्कस्यापात इति यावत्, तस्य सवेगात् प्रावल्यात् ।

(भ) पदे इति ।—पदे पदे—प्रतिपदं, इतस्तु सर्वत्रैवेत्यर्थः । महान्ति—
धोरापि । प्रमादस्थानानि—प्रमादं अनवधानता, कर्त्तव्याकर्त्तव्यविषययज्ञं मह-
दान्तमिति यावत्, तस्य स्थानानि उत्पत्तिस्थानानि कथं स्थानोति यावत् । शङ्क-
नीयानि—संभावनीयानि । रामस्य महान्ति अतिशयानि संभवित्वात्तनुमन्यान्ते
इति भावः । तत्र—तत्रातः, तेषु तेषु स्थानेषु सततविरहीद्वीपकवस्तुच्छन्दश्चनेना-
कथं विददापातका वा दन्द । तत्र—तत्र तु प्रलिनोत्तरेषु स्थापित्विति यावत् ।
सावधानया—अवधानया संभावितं प्रतिशराय नियतनाविष्टेत्यर्थः ।

वीचीवातै शीकरक्षीदशीतै-
 राकर्षद्भि पद्मकिञ्चल्कगन्धान् ।
 मोहं मोहं रामभद्रस्य जीव
 स्वैर स्वैर प्रेषितैस्तर्पयेति ॥ २ ॥

तमसा । उचितमेव दाक्षिण्य स्नेहस्य , सञ्जीवनोपायस्तु
 मौलिक एव रामभद्रस्याद्य सन्निहित' । (ज)

ननु समयस्यैव कर्मणि विनिर्गो युज्यते, नाममय्येति गोदावत्या सलिलस्वरूप
 तथा तथेदानीमवहितप्रापि रामस्य कौटुम्बिकारसम्भावनेत्यपचाया सलिलस्वरूपाया
 अथवधानप्रकारमुपदर्शयन्त्याह, वीचीति ।—शीकराणामम्बुकणाना (“शीकरोऽम्बु
 कण्य छृत ” इत्यमर) क्षीदिन चूर्णसम्पर्केण (“चूर्ण क्षीद ” इत्यमर) शीतै
 शीतलै शीतलजलकणवाहिभिरित्यथ, पद्मकिञ्चल्कगन्धान् कमलकेशरसौरभाषि
 षाकर्षद्भि आकृत्य वदद्भि, निरतिशयप्राणतर्पणैरित्यथ, स्वैर स्वर मन्द मन्द यथा
 स्यात् तथा प्रेषितै प्रेरितै (षभिर्विष्णुषणैवाथौ क्रमशः शैत्य शौगन्ध्य मान्यञ्च दशितम्)
 तव वीचीवातैस्तर्पयन्त्युभयोरुभिरामचन्द्रस्य जीव जीवन मोहं मोहं प्रतिमुखाय
 स्यायां तर्पय पीपय । रामो हि यदा यदा दुःसहशोकसन्तापेन समाकुलित
 मूर्च्छामधिगच्छेत्, तदा तदैव तमवहिता मन्दस्निग्धमुरभिसमीरणसञ्चालनेन तस्य
 मूर्च्छानपनयेरिति भावः । [मोहलक्षणं यथा साहित्यदर्पणे,—“मोहो विचिन्तता
 भीति दुःखवेगानुविन्ननै । मूर्च्छनाश्चानपतन धमणादर्शनादिक्तम् ॥ ” इति । तपयेत्यत्र
 विध्यर्थं “विधिनिमन्त्रणामन्त्रण—” (३।३।१६१ पा०)] इति लीट् । इतीति ।—
 मुरलामुखेन अभिहितस्य भगवत्पवत्रा वाक्यजातस्य समामिन्चकमन्वयम् । तच्च
 “गोदावरीमभिधातु प्रेषितास्मि” इति पूर्वेषु अन्वेति । शालिनी नाम उत्तम, तद्वचण
 यथा—“मात् तौ गौ च्छालिनी वेदनाकै ” इति । एकादशोत्तरपादच्छन्दस
 २८८ तम प्रस्तारे शालिन्वन्तभावः ॥ २ ॥

(ज) उचितमिति ।—शौगन्ध्यमित्यथ, दाक्षिण्यम्—शानुकृत्यम् । स्नेहस्य—
 वात्सल्यस्य, राम प्रति परमवत्सला क्षीपामुद्रा तस्य भविष्यदत्याहृतमाशङ्कमाना
 इदानीं यत् शानुकृत्य दर्शयति, तद् युक्तमेव, परन्तु सन्नति नास्ति तस्य किनाप
 आवश्यकमिति सनुदिताभिप्रायः । कुत एवम् ? इत्याह, सञ्जीवनेत्यादि ।—तु—
 किन्तु । सञ्जीवनोपाय,—मूर्च्छितस्य रामस्य सन्नाप्रतिपत्तिहेतुः । मौलिक,—

मुरला । कथमिव ? (ट)

तमसा । श्रूयताम् ।—पुरा किल वाल्मीकितपोवनोपकण्ठात् परित्यज्य गते लक्ष्मणे, सीतादेवी प्राप्तप्रसववेदना आत्मानम् अतिदुःखसवेगाद्गङ्गाप्रवाहे निक्षिप्तवती, तदैव तत्र दारकद्वय प्रसूता, भगवतोभ्या पृथ्वीभागीरथीभ्याम् अभ्युपपन्ना रसातलञ्च नीता ; स्तन्यत्यागात् परेण च तद्दारकद्वय तस्याः, प्राचेतसस्य महर्षेर्गङ्गादेवी स्वयमपितवती । (ठ)

मूलोभूत, रामस्यैतादृशशोकमाहादे यत् मूल कारण, तदैव अथ शोकमाहादे-रपनीदनकारण रामस्य निकटवर्तीत्यथ, सीता अथ रामस्य अतिनिकटे वर्तते इति भाव ।

(ट) कथमिवेति ।—रामस्य सञ्जीवनीपाय सन्निहित इत्युक्त, स उपाय कौटुम्भ ? इति मुरलाप्रश्नाभिप्राय ।

(ठ) श्रूयतामिति ।—इदं हि वृत्तव्यापारकथनरूपं विश्वम्भाङ्ग, —“वृत्तवर्तिष्य-माषानां कथांशानां निदर्शकं” इति साहित्यदर्पणवचनात् । वाल्मीकीत्यादि ।—वाल्मीके तपोवनस्य आश्रमस्य उपकण्ठात् समीपात् । परित्यज्य—विहाय, सीता मिति शय । प्राप्तेत्यादि ।—प्राप्ता—आसादिता, प्रसववेदना—प्रसवकालीनयन्त्रणा यथा सा तयोक्ता, असहनीयप्रसववेदनया निरतिशयं क्लेशमापन्नेत्यथ । आत्मानम्—स्वदेहम्, (“आत्मा देह इतौ जीवे स्वभावे परमात्मनि” इति कोप) । अतिदुःख-सवेगात्—दुःखक्लेशातिशयादित्यथ । तदैव—निक्षेपाव्यवहितानन्तरमेव । तत्र—गङ्गाप्रवाहे । दारकद्वय—शिग्रुद्वय (“दारकी बालकैऽपि स्यात्” इति मेदिनी) प्रसूता—प्रसूतवती [प्रसूता इत्यत्र कर्त्तरि निष्ठा] । अभ्युपपन्ना—वृता, अनुग्रहीता वा (“अभ्युपपत्तिरनुग्रहः” इत्यमर) रसातल—पातालम् । नीता च—प्रापिता च । स्तन्यत्यागात्—स्तन्यस्य नातु स्तनसम्भूतस्य पयसः त्यागात् परिहारान् । परेण—अनन्तरमित्यथ [‘परेण’ इति न एनवन्तपद, तथा सर्ति तेन योगे “एनपा द्वितीया च” (२।१।६१ पा०) इत्यनेन द्वितीयाविधानात् ‘स्तन्यत्यागात्’ इत्यत्र पञ्चमो-विधानसंयुक्तं स्यात्, वस्तुतस्तु अथ अप्रवृत्तं तर्तयेति] । तस्याः,—सीताया । प्राचेत-सस्य—वाल्मीके [वाल्मीकेरित्यत्र परस्वल्पात्पादकल्याणान्वावात् न सम्प्रदानता, अपि तु किदासेवन्वना विवचनं पठौ] स्वयम्—आत्मना, स्वयं गत्वा दत्तवती, नत्वन्ये-त्यथ । [स्वयम्—स्वयं गत्वा शिग्रुद्वयं प्रातः गङ्गादद्यात् क्लेशातिशयं मुच्यते] ।

मुरला । [सविस्मयम्] ।—

ईदृशाना विपाकोऽपि जायते परमाद्भुत' ।

यत्नोपकरणीभावमायात्येवविधो जनः ॥ ३ ॥

तमसा । इदानीन्तु शम्बुकवृत्तान्तेनानेन सम्भावितजन-
स्थानागमन रामभद्र सरयूमुखादुपश्रुत्य भगवती भागीरथी,
यदेव भगवत्या लोपामुद्रया स्नेहादाशङ्कित तदेवाशङ्क
सीतासमेता, केनचिदिव गृह्याचारव्यपदेशेन (ड) गोदावरीं
विलोकयितुमागता ।

तमसया वर्णितं सीतावृत्तान्तमाकर्ण्य मुरला स्व यद् विस्मितमिवादर्शयन्, तदेव
विस्मयकारणमुपदर्शयन्त्याह, ईदृशानामिति ।—ईदृशाना रामसदृशपरमाद्भुतचरि-
तानामित्यर्थ, विपाकोऽपि दशाविपर्ययोऽपि, सम्पद का कथा विपदपीत्यथ,
परमाद्भुत अत्यर्थं विस्मयजनकं, असाधारण इत्यथ, जायते भवतीत्यर्थ । यद्
विपाके एवविध पृथ्वीभागीरथीवालीकिसदृशी जन उपकरणीभावम् उपकारित्वम्
आयाति प्राप्नोति, उपकरणार्थं सहायी भवतीत्यथ । येषां क्षणिक दर्शनं सतत
समाराधनतत्परैः अपि न सुघटं तेऽपि एवविधानां विपाके स्वत एव उपकर्तुं
यतन्ते इति परमाद्भुतत्वं विपाकस्येति भावः । [अत्र विपाकस्य परमाद्भुतत्वं प्रात
उत्तरार्द्धवाक्यायस्य हेतुतथोपन्यासात् काव्यसिद्धमलङ्कारः] । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ३ ॥

(ड) शम्बुकैति ।—शम्बुकस्य वृत्तान्तं शिरस्केन्दनविधानात्मको व्यापारः तेन ।
सम्भावितेति ।—सम्भावितम् उत्प्रेक्षितं जनस्थाने आगमनम् उपपश्याति यस्य स तमः ।
सरयूमुखात्—सरयू भयोध्यासमोपवर्तिना काचित् नदी तस्या मुखात् । उपश्रुत्य
—समाकर्ण्यं ज्ञालेत्यथ । [अत्र रामभद्रस्य श्रावणप्रपञ्चकगतासम्भवेन 'रामभद्रमुप-
श्रुत्य' इत्यस्य कर्तुं सङ्गतिः ? इति नाशङ्कनीयम्, युधातोः शाब्दवीधवाचितया
रामभद्रे तत्कर्मालसम्भवादिति चिन्त्यम्] यदेव—रामस्य अत्याद्भुतमेव । सीता
समेता—सीतया जानक्या सह समेता सङ्गता, मिलिता सतीत्यथ । गृह्याचा-
रेति ।—गृहस्य य आचारः कुलक्रमागती व्यवहार तस्य व्यपदेशनं व्याजिनं, कुला-
चितानुष्ठानवृत्तिनेत्यथ । [गृह्याचारव्यपदेशनेत्यत्र प्रकृतोपर्यागिष्कलयङ्गणरूपम्
अभूताहरणं नाम सव्यङ्गमुक्तं—'तव व्याजाश्रयं वाक्यमभूताहरणं सतम्' इति
साहित्यदर्पण] ।

मुरला । सुविचिन्तित भगवत्या, भागीरथ्या । राजधानी-
स्थितस्य खलु तैस्तैर्जगतामाभ्युदयिकैः कार्यैर्व्यापृतस्य राम-
भद्रस्य नियताच्चित्तविचेपाः, अव्यग्रस्य पुनरस्य (ठ) शोकमात्र-
द्वितीयस्य पञ्चवटीप्रवेशो महाननर्थ इति, तत् कथमिदानीं
सीतादेव्या रामभद्र आश्वासनीयं स्यात् ? (ण)

तमसा । उक्तमेव भगवत्या भागीरथीदेव्या,—“वत्से । देव-
यजनसम्भवे सीते । अथ खलु आयुष्मतो कुशलवयोर्द्वादशजन्म-
सवत्सरस्य सङ्ग्रामङ्गलयन्त्रिरभिवध्यते, (त) तदात्मनः पुराण-

(ठ) सुविचिन्तित—साधुविवेचितम् । भगवत्या—ऐश्वर्यादिषड्गुणशालिन्या
इत्यथ, सततश्रीकोट्टीपकवन्तसन्दर्शनेन रामस्यावश्यम्भाविनि विपत्पाते सीतामेव
सान्त्वनीपायत्वेनावधाय भागीरथ्या युक्तियुक्तमाचरितमिति भावः । राजधानी
स्थितस्य—राजधान्याम् अग्रीध्याया वर्त्तमानस्य, आभ्युदयिकैः,—उन्नतिसाधकै बहुभि
प्रजाहितकरव्यापारैरित्यर्थः । चित्तविचेपा,—चित्तस्य विचेपा विविधदिक्षु चेपा ।
नियता,—नियन्तिता, रुद्रप्रसारा इति यावत्, भवन्तीति शेषः, अतः शोकस्य न
अवकाश इति भावः । अव्यग्रस्य पुनः,—सम्प्रति अविचिन्तितस्य व्यापारान्तरा
सक्तिशून्यस्येत्यर्थः ।

(ण) शोकमात्रेति ।—शोक एव इति शोकमात्रं केवलं शोक इत्यर्थः, तत्
द्वितीयस्य तथोक्तस्य, सीताविरहजदुःखं कस्यचिदस्तेत्यर्थः । अनथ,—अनिष्टहेतु-
रित्यर्थः । [अतः “अनथ” इत्यस्य काव्यकारणभावसम्बन्धेन लक्षणया “आयुर्धृतम्”
इतिवत् अनथहेतुषुपोऽर्थो बोध्यः । एवञ्च पञ्चवटीप्रवेशो रामस्य अत्यन्तानिष्टसम्पा-
दनरूपकाद्ये अव्यभिचारो हेतुरिति सूच्यते] । तन्—तस्मान् । आश्वासनीय,—
आश्वासयितुं शक्य इत्यर्थः ।

(त) उक्तमेव—कथितमेव [अथ एवमस्य स्त्रीयैः व्यवचिन्तित इति बोध्यम्,
उक्तमेव इत्येव पुनस्तथा इति” इति वक्ष्यमाणेनावयः] । आयुष्मतो,—दीर्घ-
जीवनीरित्यर्थः [आयुर्जीवनकाल, स प्रथमतया विद्यते ययो तौ आयुष्मन्तौ
तौ, अथ प्राशस्त्यादि ननुप, “मननिन्दाप्रशंसासु नित्यधीर्गतिशायने । ससर्गोऽनि-
वयवत् । नवन्ति ननुवादी ॥” इत्यनुशासनात्] । दादमिति ।—जन्मसवत्सरा-
परम्परादादशपुराणस्य वक्ष्यतेत्यर्थः [दादशाना पुराण इति दादश “तस्य

श्वशुरम् एतावतो मानवस्य राजर्षिवशस्य प्रसवितारं सवि-
तारमपहतपाप्मानं देव स्वहस्तावचितैः पुष्यैरुपतिष्ठस्व । (य) न
च त्वामवनिपृष्ठवर्त्तिनीमस्मत्प्रभावाहनदेवता अपि द्रक्ष्यन्ति,

पुष्णे उट्” (५।२।४८ पा०) इति उट् प्रत्यय , स चामौ जन्मसंवत्सरयेति तस्य]।
सङ्गति ।—वय कालनिरूपणाय मङ्गलायय हस्ते धारणीये सूत्रे गन्यिरित्यथ,
(प्रतिवर्षं जन्मतिथौ गणपतिं दिनपतिञ्च सम्पूज्य मात्रादिभिः बालकानां मङ्गलाप-
करे म्रवमभिवध्यते इति आचार , तच्च सूत्रं जन्मगन्यिरित्यभिधीयते । तदुक्तं कृत्य
चिन्तामणौ—“गुडदुग्धतिलानद्याज्जन्मगन्येयं बन्धनम् । गुग्गुलु निम्बसिद्धाश-द्रुवा
गोरोचनान्वितम् । सम्पूज्य भानुविघ्नेशौ मङ्गपि प्राथयेद्विदम् ॥” इति) । अभि-
वध्यते—संनद्यते, वासनीकिनेति शेष ।

(थ) अथ तथोवाल्मीक्यायमस्थितत्वेन असनीपवर्त्तितया मया किमपरमिदानी-
मनुष्ठेयम् ? इत्याह, तदिति ।—तत्—तस्मात्, पुत्रस्य जन्मतिथौ जननीनां कस्यचित्
मङ्गलाचरणस्य अवश्यकर्त्तव्यत्वादित्यर्थः । पुराणश्वशुर—आदिम श्वशुर, श्वशुरवशस्य
आदिपुरुषमिति यावत् । [सीतायां श्वशुरवशस्य सूर्यादाविर्भूततया तदपासनाया
अस्या फलावश्यकभाव इति सूचनाय सवितुं पुराणश्वशुरत्वविशेषणं बोध्यम्]।
एतावत् —इयत्कालकस्य । मानवस्य—वैवस्वतमनुस्वम्भिनः तदपत्यस्येत्यर्थः ।
(अथ सवितुर्वैवस्वतो नाम मनु, तत् इत्याह, तत् रघुरित्येव वशप्रवर्त्तकानामेया
वशं समजनीति ज्ञेयम्) । प्रसवितारम्—उत्पादयितारम् । अपहतैति ।—अपहत
विनाशित, पाप्मा—पाप येन त, स्वमहिम्ना निरक्तसमस्तपापतया सर्वैराराधनीय-
मिति भावः । सवितारं—देव, मुख्यदेवमित्यर्थः । स्वहस्तेति ।—स्वहस्तेन स्वकरणे
अवचितैः अवलूनैः, स्वयं सङ्गृहीतैरिति यावत् । (तेन च पूजायां फलातिशय
सम्भावना सूचिता,—“समित्युक्कृशादीनि शीविष्य स्वयमाहरेत्” इति पद्मपुरा-
णोद्यवचने शीविष्यपदस्य उपलक्षणतया सर्वस्यैव पूजाधिकारिण्यं स्वमुपचितकुसुमा-
दिभिरञ्जनायां विहितत्वात्) । उपतिष्ठस्व—सेवस्व । [अत्र “उपाद्देवपूजा—” इति
वाचिकसूत्रेण देवपूजायाम् उपात्तं तिष्ठतेरात्मनेपदम्] ।

(द) स्वयंकुसुमचयचनायमित्ततः पय्यटनी कदाचिच्चेदहं साधारण
जननयनपथपथिका भवेयं तदा लोकालापपरम्परात् युतमदागमनउत्तान्त आय्यपवी
नूनमत्यन्तमनुत्पादप्रियतीति भीताशङ्कामाशङ्कमाना भागीरथी तां पूर्वत एव
निरसति, न चेति ।—अस्य च “द्रक्ष्यन्ति” इति परेषान्वयः । अवनिपृष्ठवर्त्तिनी—

कि पुनमर्त्या” इति । अहञ्च आज्ञापिता,—“तमसे । त्वयि प्रकृष्टप्रेमैव बधूर्वत्सा जानकोति , अतस्त्वमेवास्याः प्रत्यनन्तरौ-भव” इति । साहमधुना यथादिष्टमनुतिष्ठामि । (द)

मुरला । अहमप्यमु वृत्तान्तं भगवत्यै लोपामुद्रायै निवे-
दयामि । रामभद्रोऽप्यागत एवेति तर्कयामि । (घ)

तमसा । तदिय गोदावरीङ्गदानिष्क्रम्य (न)—
परिपाण्डुबलकपोलसुन्दर
दधती विलोलकवरीकमाननम् ।

पृथिवीतलस्थिता, (“गोता कु पृथिवी पृथ्वी आऽवनिर्मादनी मही” इत्यमर.) ।
अस्मत्प्रभावात्—अस्माक वरमहिम्ना इति यावत् । [अस्माक प्रभाव अस्मत्प्रभाव,
अत्र बहुवचनप्रयोगस्तु “अस्मदो द्वयोश्च” (१।२।५८ पा०) इत्यनेन सूत्रेण समर्थनीय] ।
द्रक्ष्यन्ति—द्रष्टु शक्यन्तीत्यर्थ । “वनदेवता अपि” इत्यत्र अपिकारव्यवच्छेद्य दर्शयति,
किमिति ।—मर्त्या, —मर्त्से पृथिव्या भवा इति मर्त्या, मानवा इत्यर्थ ।
(“मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नरा” इत्यमर.) मम माहात्म्या-
दलौकिकशक्तिशालिनोभिर्वनदेयताभिरपि द्रष्टुमशक्यां त्वा मानवा पुनर्न द्रक्ष्यन्तीत्यत्र
किमु वक्तव्यम् ? इति भाव । अह—तमसा । प्रकृष्टप्रेमा—प्रकृष्ट सातिशयं प्रेम
प्रोतिर्यस्या सा तथाक्ता, समधिकप्रणयशालिनोति यावत् । बधू,—सुपा, (“—बधू-
स्त्रो सारिवीषधी । सुपाशटौनवीटासु । भाव्यापृष्ठाङ्गनासु च ॥” इति मेदिनी ।
अत्र स्वकीयपूर्वपुरुषभगोरथेनानोततया भागीरथौ रामस्य नाटस्थानीयेति सा सीता
बधूरित्याभिहितवतीत्यवधेयम्) प्रत्यनन्तरौभव—अप्रत्यनन्तरा प्रत्यनन्तरा भव इति
प्रत्यनन्तरौभव—सन्निहिता भव, सतत सीतासाहचर्यमुपगता, तदानुकूल्य विधिज्ञोति
यावत् । यथादिष्टम्—आदिष्टम् आदेश, तदनतिक्रम्य इति यथादिष्टम्, आदेशानु-
पपत्तित्यर्थ ।

(घ) अमु हधानमिति ।—तनसामुखाच्छ्रुत सीतासहिताया भागीरथ्या
भागमनस्य व्यापारम् । तर्कयामि—सम्भावयामि ।

(न) तत—तस्मात्, रामस्य अचिरादेव अवागमनसम्भवादित्यर्थ । इय—
परिहृश्यमाना, प्राक्स्थेन “जानका” इत्यनेनान्वय । निष्क्रम्य—नित्याय, उत्था-
यात् यावत्, “वनकति” इति श्लोकाश्रितान्वय ।

करुणस्य मूर्त्तिरथवा शरीरिणी
विरहव्यथेव वनमति जानकी ॥ ४ ॥

मुरला । इय हि सा ।—

सहजसौन्दर्यातिशयवशान्मधुरतराक्ततिरपि सम्प्रत्यङ्गरङ्गरसहविरहवेदनाऽतिदूना-
चीषाप्यतितरा कामप्यभिनवानतिरमणीयामभिव्यामधिगता सतीकुलललामभूता
सीता सर्वेषामेव समवेदनाभाजन जातेति वर्णयन्त्याङ्ग, परिपाण्डुत्यादि ।—परिपाण्डु
दुभरप्रियपरित्यागशोकाभिभवात् पाण्डुवर्णा दुर्बलौ चीषी च कपोली गञ्जौ
बन्धिन् तत् तथोक्त, तथापि सुन्दर मनोहर, तथा विलोला सत्काराभावात् श्व
लम्बिनी कवरी केशपाश यस्मिन् तत् तथोक्तम् (“कवरी केशवेशोऽय धम्मन्न
मयता कषा” इत्यमर) आनन मुख दधती धारपत्नी जानकी जनकनान्दनी
सीता करुणस्य शोकस्य मूर्त्तिं आकृतिरिव, मूर्त्तिमान् शोक इवेत्यय, अथवा
शरीरिणी मूर्त्तिमती, विरहव्यथेव रामवियोगवेदनेव, वनम् अरण्यम्, एति आग
च्छति, [“मूर्त्तिरथवा” इत्यत्र “मूर्त्तिरिव वा” इति पाठेऽपि सुस्पष्ट एवाय ।
सतत प्रियतमविरहशोकसन्तप्ता चिन्ताचीणमाननमादधानापि सहजसौन्दर्यातिशय
वशात् सम्प्रत्यपि निरुपमरमणीयाकृतिरिव दृश्यते इति भाव । पतिव्रताया
लक्षणमाह अङ्गिरा,—

“आत्ताप्ते मुदिता हृष्टे प्रीयिते मलिना कृशा ।

रुते सिन्धेय या पत्न्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥”

अस्यानुरूप कथित्वाक यथा शकुन्तल—

“वसने परिधूसरे वसाना नियमचाममुखी धृतैकवेणि ।

अतिनिष्करुणस्य गदगौला मम दाघ विरहव्रत विभक्तिं ॥”

प्रकृतैनाथ निरपेक्ष समालोच्यते चेत् तदा सुललितशब्दसम्पत्त्यायसम्पत्त्यालङ्कार-
सम्पत्त्या च सुकुमारचैतसा चैतसि विच्छित्तिविशेषाधाप्रकृतया इत प्रकृतस्यैव
गौरवातिशयदशनादनिच्छद्भिरप्यप्याभि प्रकृतस्यैव साधोयन्त वाच्यमिति सुधीभि
र्विचारणीयम् । [सर्वत्र कपोलधो पाण्डुता चीषता च सौन्दर्यहीनकारणतयैव
प्रसिद्धा, इह तु तथोविद्यमानतावामपि सौन्दर्योत्पत्तिकथनात् प्रथमपादे विषमाल
ङ्कार, तथा लतीयचतुयपादयोर्भावाभिमानि वाच्योत्प्रेचाइयञ्चैत्येतेषा परस्परनिर
पेक्षतया सृष्टि] । मञ्जुभाषिणीउक्त, तल्लक्षण यथा—“सजसा जगौ च यदि
मञ्जुभाषिणी” इति ॥ ४ ॥

किसलयमिव सुग्ध बन्धनाद् विप्रलून
हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घशोकः ।

सहजत कुसुमसुकुमारार्थात् लोकलोचनानन्दविधायिनी जनकानन्दनोमिदानी-
नतितराप्रियविरहकातरामवलोक्य सातिशयमन्तर्दूयमाना मुरला तदीयां परिदृश्य-
मानामवस्थामुपवर्णयन्ती आह, किसलयमिति ।—शरदिज शरत्कालभय [अनेन
घमस्य अतितापहेतुता व्यज्यते । “शरदिज” इत्यत्र शरदि जायते य इति
“सप्तम्या जनेडं” (३१।२७ पा०) इति उपन्यय, तत “प्राहृत्शरत्कालदिवाञ्जे”
(६।३।५ पा०) इति सप्तम्या अलुक् च] घम आतप (“घम
स्यादातपे यौषेऽप्युद्वेदाश्लोसि” इति मेदिनी) । केतकस्य पुष्पम् [“अवद्ये
च प्राण्यौषधिहृत्सेभ्य” (४।३।३५ पा०) इत्यण्, तत “पुष्पमूलेषु बहुलम्” वा०
इति तद्धितलृकि हरीतक्यादित्वात् स्त्रीत्वम्] (“हिहीन प्रसवे सर्व्व हरी-
तक्यादय स्त्रियाम्” इत्यनरोक्ते) तस्या केतककुसुमस्य गर्भपत्र कुसुममध्य-
गतदलमिव, [अत्र गर्भशब्दग्रहणेन सृष्टतातिशय्य पाण्डुता च व्यज्यते] हृदय
सुकुमारतया कुसुमम् इव [अत्र व्याघ्रादेराकृतिगणत्वात् “उपमित व्याघ्रादिभि”
(३।१।५६ पा०) इत्यनेन उपमितसमासः ।] तत शोषयति य च तथोक्तं,
निरतिशयसुकुमारतया कुसुमसदृशसतस्या हृदयमयमतितरां तापयतीति भावः ।
दारुण विपत्त, दुसह इत्यथ, [तपनातप विरहतापशोरयमेव विशोषो यद्वैतयो
रादत्त स्वेन प्रखरतप्रभावेण श्लापयन्नितरपदाधान् हतप्रभान कराति, अन्तिमस्तु
स्नापयन्नपि । व. भागन केनाप्यभिनवनिानुभवैकगन्धेन शोभाऽऽतिशयेन पुष्करलङ्करीतौ
व्ययमानदादयोऽप्यदारुण एवेत्यवगम्यते ।] दीर्घं मुचिरकालव्यापौ, निरवधिरिति
यावत् य शोक प्रियविरहस्य सन्ताप, सुग्ध जनीकर, बन्धनात् बन्तात् (‘द्ववादीना
फल शस्य हन्त प्ररुपदव्ययनम्” इत्यमरः) विप्रलून प्रसृत्य । वच्छिन्न किसलय नवपल्लव
मिव, अथा उताया पारपाण्डु परित पाण्डुवर्णं, विदोशरसिनमिता यावत्, चान
कम् [‘चान्त’ इति पद उधातो क्तप्रत्ययेन सिद्धम्, “चानो म” (३।१।५३
पा०) इति सूत्रेण तस्य अकारादश्] शरार, स्वपति ग्याण प्रापयात् । यथा
प्रपञ्चरीदपकरकरनिजर ३ । उपनाथ । तस्य सुसुप्तसुकुमार । किसलयसुमार
सहजत इन्द्रो जगदति, तथा दुःखप्रियविरह-लोकसनापल्लवानेय जानकी
नियतगुणोचनोत्पत्त्या जानावतरा दत्तोति भावः । [यव किसलयो हरीरस्य,
इत्यमरः इन्द्रो, प्रपञ्च य प्रोक्तस्य शरारस्य नोदुपनानामादत्तः, सा च

ग्लपयति परिपाण्डु क्षाममन्या शरीर
शरदिज इव घर्म केतकीगभेपत्रम् ॥ ५ ॥

[इति परिक्रम्य निष्क्रान्ते] । (प)

इति विष्कम्भक । (फ)

इवशब्दवाच्यतया यतीती । अथ लिङ्गादभ्युद्भूतरूपम् अनुमान नाम सव्यङ्गमुक्तम्] ।
उक्त मालिनी ॥ ५ ॥

(प) इतीति ।—इति इत्यमालपन्थौ इति शेष । निष्क्रान्ते—तमसामुरन
इति शेष ।

(फ) विष्कम्भक इति ।—विष्कम्भकस्य लक्षणादिक विस्तरत द्वितीयाङ्गप्रारम्भे
उक्तमिति नात्र पुनश्च्यते । अत्रापि “प्रेषितास्त्रि भगवतीऽगन्वस्य पत्रा
लोपासुद्रथा” इत्यादिना मुरलाकाशितवाक्येन, तथा “युयतां पुरा किन” इत्यादिना
तमसाकाशितवाक्येन च अतीतकथाशानां निदर्शन, तथा “अहञ्चाज्ञापिता,
तमसे । त्वयि प्रकृतप्रेमैव” इत्यादिना तमसाकाशितवाक्येन च वक्तिष्यमाण-
कथाशाना निदर्शनं वेदितव्यम् । तस्य च गुडसङ्कीर्णरूपत्वेन देविध्य, प्रकृतस्य
तु तमसामुरलाढ्याभ्या मध्यमाभ्या पादाभ्या सम्प्रयोजितत्वात् गुडरूपत्वमव,
“मध्यम मध्यमाभ्या वा पादाभ्या सम्प्रयोजित । गुड स्यात् स तु सङ्कीर्णो नीच
मध्यमकल्पित ॥” इति साहित्यदर्पणकण्डवचनात् ।

अत्र चिन्त्यते,—इह हि सकलकाव्यकलाऽऽलीचनलोलीचनानाम् अनुना-
तनागा ननासि समुद्रवल्भिनव कायत सशय,—यत् सरसकवितारसपरवशमातना
कविकृतापतिना भवभूतिना विरचिते सुपरिचितेऽस्मिन्नुत्तरराम वरिते कथमनन्यकल्पना
प्रनूत सद्भावपुत ंगुपनिबद्धाऽऽ त्तोयोऽङ्ग ?—तथाहि, सल्लभ्यभिनवे कवेनवनव-
भार्वःदावनपाटवे प्रयाजनभनुयुञ्ज चिन्न लभ्यते सदुत्तर विरचित, तदा व्यथपदा-
समाधिगण्डापाङ्कनविदितचेतसा चेतसि नेवीपजायते कियानपि परितापल्लग, इत्ये
तेषाम् अत्यद्भुत स. याकृत विना । इति च तृणोम्भ -म प. साधायनेन मन्यासर्त,
त अपि “तुयत् दुर्जन” इति न्यायेन साम्प्रतमव वृत्त, तथाहि—अनितरसाधा-
रणा कल्पनेकधना कवयो हि कुटिलसमालोचकानोक्त्वाचनपद्यमतिवत्तमाना
स्वातन्त्र्यैवपनिवध्नन्ति काव्यजातम् । तव च सरसकाव्यरनास्वादव्यताना
र. चाना कुटिलकटाचपातर्त्तरुपचापचनिचन एव भवति ।

[नेपथ्ये] प्रमाद प्रमाद' ॥ (ब)

[तत प्रविशति पुष्यावचयव्यग्रहस्ता सकरुणौत्सुक्यम्
आकर्णयन्ती सीता] । (भ)

परमाद्यतन्तु विचाय्यमाणे न ह्येवविधा कविकुलललामभृता' कालिदास
भवभूतिप्रमुखा नियत भावपारतन्त्रेणास्वतन्त्रा अपि किमपि प्रयोजनमननुसन्द
धाना कुवाप्युपनिवृत्तन्ति किञ्चिदित्येव ब्रूम । इहापि चेदतिनिपुणधियाऽतिसूक्ष्म-
मौल्यते प्रयोजन किञ्चित् तदाऽस्माकमपि लीचनपथमुपैति प्रयोजनवितयमेवापा-
तत , प्रथमतस्तव तावदलोकसाधारणपूतचरिताया सतीकुलललामभृताया
सीताया अलौकिकपातिव्रत्यप्रदशन, तथाहि प्रचुरतरप्रमाणावगतविशुद्धभावा
सीताम् अतिशुद्धपूतचरिता विदित्वाऽपि अन्तरेणैव निर्वासनसाधकं कश्चिदपराध
केवल लोकानुरन्तरार्थं विजनकानने विवासयितरि भर्त्तरि रामचन्द्रे धम्मत साप-
राधऽपि कथमप्यनभिव्यञ्जयन्ती लेशतोऽपि विरामं, प्रकटयन्ती च प्रतिपदमेवा-
यणनीय कातरताऽऽतिशय्य मुहुर्मोहमापन्ने भर्त्तरि सीता समदर्शयत् सम्प्रत्यपि परा
कोटि पातिव्रत्यधम्तस्य । द्वितीयतस्त्वावदासन्त्या सङ्गलापावसरं राजकीयकठीर-
कतत्र्यपारतन्त्रेणैवानिच्छताऽपि रामेण निरपराधा निर्वासिता सीतेति समन्तात्
विज्ञापनम् । तथा तृतीयत सर्वान्तर्यामिणा जगत्स्वामिना रामेण निर्दय निर्वा-
सिता सीता भर्त्तवमवमता वनवाससङ्घचरीणा वासन्त्यादीनां समच्च मुखमपि दर्शयित्
नञ्जमाना सम्प्रति तत्तत्सखीसमच्चमेवाय्यपुत्रमुखात् "अस्ति चाश्वमेधाय द्विरस्मयी
सीताप्रतिहृति" इत्यादिकमाकर्णयन्ती जानकी परित्यक्तवत्यात्मन्यवज्ञाजातमिति
प्रत्यापनञ्चेति सुधीभिविभाव्यम् ।

(ब) प्रमाद इति ।—प्रमाद,—महान् अनिष्टापात इत्यथ, (यदि च
प्रमादमद्भ्य धनवधानतादुषीऽथ कीधप्रसिद्ध, तथापि अनिष्टापातरूपार्थेऽपि बहु-
तरप्रयोगदर्शनात् तत्रापि अयं भाक्त इत्यवधेयम्) ।

(न) पुष्येत्यादि ।—पुष्याणां कुसुमानाम् अवचये सञ्चयनकार्ये व्यग्रे व्याश्रुती
रूपा यस्या सा तर्थाका । सकरुणेत्यादि ।—करुणा सङ्गसा पूर्वपरिचितपञ्च-
व्याददर्शनसमुद्बुद्धपुष्पफुतिजन्य शोक, श्रीकृष्ण पूर्वमुद्बुदानेतया पुन पुन-
दर्शनात् तत्कण्ठा, तान्था सङ्घित यथा स्यात् तथेत्यथ । आकर्णयन्ती—अप्यन्ती,
नेपथ्यां प्रमादमद्भ्यनिर्गतेत्यर्थः ।

सीता । अहो ॥ जानामि पित्रमर्हो मे वासन्ती वाह
रदि त्ति १ । (म)

पुननेपथ्ये ।—

सीतादेव्याः स्वकरकालिते शल्लकीपल्लवाद्यै-
रग्रे लोल करिकरभको यः पुरा पोपितोऽभूत् ।

सीता । किं तस्म १ ॥

* अहो । जानामि प्रियसखी मे वासन्ती व्याहरतीति ।

+ किं तस्य १

(म) अहो इति ।—[अहो इति विस्मयसूचकमव्ययम्] । अकस्माद्वासन्तीकण्ड
स्वरश्रवण विस्मयकारणम् । जानामि—मन्ये । व्याहरति—कथयति , पाराचतपूज
तत्कण्डस्वरत्वेन प्रतीमानत्वादिति भावः ।

“प्रमाद प्रमाद” इति नेपथ्याक्तवचनानवसान एव प्रविशन्त्या जनकनन्दिन्या
तद्वासन्तीव्याहारत्वेनाशङ्कमानायाम् अन्तरान्तरा सीतीक्तिव्यवहित नेपथ्याक्तावशिष्ट
नेपथ्यत पुनरप्युक्त श्लोकेन व्याहरति, सीतादेव्या इत्यादि ।—पुरा पूर्वस्मिन् काल,
रामस्य अरण्यवाससमये इत्यथ, अग्रे सीताया सम्मुखे इति शष, लोल पल्लव
यद्दृष्टार्थं चञ्चल (“लालयलतदृष्टयो” इत्यमर) य करिकरभक इतिश्रावक,
[अत्र यद्यपि करभशब्दस्य करिश्रावकाशयकत्वेन पुन करिपदसमभिव्याहार
अधिकपदतादीपदुष्टत्वमङ्गामुत्थापयति, तथापि “विशिष्टवाचकपदाना सति
विशेषणपदसमभिव्याहारं विशिष्यमावपरत्वं करिकलभादिशब्दवत्” इति वाचन
सूत्रादेव करभशब्दस्य करिरूपविशेषणशब्दसमभिव्याहृतत्वेन सामान्यत शावकमाव
परतथा न कापि दोषमङ्गिति, अत एव कलभशब्दाद्यप्रदशनप्रसङ्गे “शावकमाव
परत्वेन करिकलभकरमुदिततमालकिगलया मेदिनी” इति वाचस्पत्यभिधानलेखी
दृश्यते इत्यवधेयम् । “करभक” इत्यत्र करभशब्दादनुकम्पाया कन्प्रत्ययः] । सीता
दया जनकनन्दिन्या स्वकरण स्वहृत्तेन कालिते हृतै अवचितैवा, । त्वन्येन
कनचित हृतै सङ्गृहीतेवेति भावः [एतेन सीतायाम्पिन्नतिशयसङ्ग्रेहप्रवणता नृचिता]
शल्लकीना तदाख्याना गजप्रियाणां इत्यविगपाणा पल्लवाद्यै अयत्किमलप्रैरित्यथ,
पोपित पालित अभूत्, सीत्य करिकरभक यथा निजस्त्रिया करेणकदा इत्यथ,

पुननपद्ये ।—

ब्रध्वा साहं पयसि विहरन् सोऽयमन्येन वेगा-
दुद्दामेन हिरदपतिना सन्निपत्याभियुक्त' ॥ ६ ॥

सौता । [समभ्रम कतिचिन्पदानि गत्वा] अज्जउत्त । परिताआहि
परिताआहि मम त पुत्तअ । [कृतिमभिनीय सर्वैक्यम्] । हद्दी
हद्दी ताइ ज्जेव चिरपरिचिदाइ अक्खराइं पच्चवटीदसणेण म
मन्दभाइणी अणुरुन्धन्ति , (य) हा अज्जउत्त ।—“”

[इति मूर्च्छति] ।

* आर्यपुत्र । परित्रायस्व परित्रायस्व मम त पुत्रकम् । हा धिक् हा धिक्
तान्येव चिरपरिचितानि अचराणि पच्चवटीदर्शनेन मा मन्दभागिनीमनुरुन्धन्ति, हा
आर्यपुत्र ।—”

साहं सह पयसि जले विहरन् क्रीडन्, जलकेलि कुर्वन्नित्यथ, अन्येन अपरेण
कनचित उद्दामेन उच्छृङ्खलन, मत्तेनेत्यथ, (“उद्दामी बन्धरहिते स्वतन्त्रे च प्रच-
तसि” इति मेदिनी) हिरदपदिना गजपतिना, अतिमहतेति भाव, वेगात् ज्वन,
[दपादिति पाठे—इलगवात इत्यथ,] सन्निपत्य कुतोऽपि समागत्य, अभियुक्त
आक्रान्त । अपत्यखेडाकृता जानकी स्वकरावचिते पञ्चवैर्यमपत्यनिर्विशेष पुपोप, स
पवाय करिणावक सम्पत्यपरेण कनचिदाक्रान्तोऽशरणी विपद्यते, इति त परित्राय-
स्वति अनुदिताकृतम् । मदाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ६ ॥

(य) ससभ्रमिति ।—सचकित, ससाध्वसम् इत्यथ, सहसा पुत्रकाभभव
श्रवणादिति भाव । (‘सभ्रम साध्वसऽप स्यात् सर्वेगादरयीरपि’ इति मेदिनी) ।
कातचित—आयनि, पदाणि—पादव्यासानित्यथ, किञ्चिदयसरोभ्य इति यावत् ।
पुत्रक—पुत्रनिजशेषेण पालत, पुत्रप्रतिकृतितित्यथ, [अत “इवे प्रातकृतौ”
(५२२६ पा०) इति नृषि कनप्रत्यय] । श्रुतिमभिनीय—पूर्वज्ञानात्तद्व्यकरण
मेषकानान् अभिनयेन दर्शयत्वा । सर्वैक्य—आकुलतासहितम्, आर्हति शय ।
परिपारोसतान—चिरालम्बान, पूञ्च पुन पुन कथनादिति भाव । अचराणि—
न पुत्रोपगतान पदानि, “आर्यपुत्र” इत्येवदपा वणा इत्यथ, मन्दभागिनो—
मन्दा । “मन्दा” अस्तीति मन्दभागिनो वा, रतनाग्या [अत रसाप
“ । अ परि त मलना ” इत्युत्तरनेन कनधारना र्दर्शय इति च उपसारात्पुत्र-

तमसा । [प्रविश्य] वत्से । समाखमिहि ममाखसिहि ।

[नेपथ्ये ।] विमानराज । अत्रैव स्थीयताम् । (र)

सीता । [ससाधस्य ससाधमात्कम्भोद्गासम् ।] अह्लाहे । जलभरिद-
मेहृत्यणिदगम्भीरमसलो कुदो णु एसो भारदीणिग्घोसो
भरन्तकस्सविवरं म पि मन्दभाइणी भ्मत्ति उस्सावेदि १ ६ (ल)

* अहो ! जलभृतमेघस्तनितगम्भीरमामल कुतो नु एष भारतीनिर्घोष
द्वियमाणकणविवरा मामपि मन्दभागिनीं भटिति उक्त्वासति ?

सेवापातत प्रतिभाति, तथापि—“भूमनिन्दाप्रशंसासु” इत्यादिना मत्वर्थीयप्रत्ययानाम्
अत्यथव्यतिरिक्तप्राशस्यादिरूपाधिकायबोधकतया केवल बहुव्रीह्यादिना तदबोधक-
तया च अतिरिक्तस्य प्राशस्याथस्य विवक्षितत्वेन कर्मधारयादिनिप्रत्यय कृत , तेन
च अत्यन्तमन्दभाग्यवत्त्वस्वरूपार्थो लभ्यत इत्येव समाधेयम् , यदा—मन्द भजत इति
घिनुणन्तात् स्त्रिधां सिद्धम् । अनुरुन्वन्ति—अनुसरन्ति, अभ्यासवशात् अधुनाऽपि
मन्मुखात् उच्चरन्ति इति यावत् ।

(र) विमानराज इति ।—विमानेषु व्योमयानेषु रथेषु इत्यथ , राजा
श्रेष्ठ इति विमानराज तत्सम्बुद्धौ , (पुष्पकविमानस्य सम्बोधनम् । रामचन्द्रस्योक्ति-
रियम्) । स्थीयतां—निवृत्त्यतां, त्वयेति शेष । (पुष्पकादे स्वर्गीयविमानत्वेन
तस्मिंशेतनववर्षावहार) ।

(ल) ससाधसेत्यादि ।—साधसेन भयेन, उल्कम्पेन सात्विकभावरूपेण
वैपथ्युना, उल्लासेन आनन्देन च सहित यथा स्यात् तथा, आहृति शेष । (अत्र
सहसा भर्तृकण्ठस्वरकार्णनेन स्वीस्वभावसुलभ साधस, सुचिरकालानन्तर लेशतो
ऽप्यसम्भावित भर्तृकण्ठस्वरमाकण्य पुन प्रियस्मरणत सात्विकभावोद्गादुल्कम्प,
तथा यद्यथ तत्त्वत एव आध्यपतकण्ठस्वर स्यात्, तदा भाग्यादथ पुनरपि प्रिय
समागमसम्भावनेति पतित्रताया सीताया पतिदशगलालसया उल्लास इति
बोध्यम्) । जलभृतस्य जलपूर्णस्य मेघस्य स्तनितमिव गजितमिव, [स्तनित
गन्तित मेघनिर्घोषे रसितादि च” इत्यमरोक्ते “मेघस्तनित” शब्दस्य प्रयोगे मेघशब्दस्य
वप्यथ न दोषाय इत्यादि विवेचितमग्नाभि “करिकरभ”शब्दे पूर्वव १६६ पृष्ठे
१८ पङ्क्तौ] गम्भीरो धीरो मामन्तो बोध्यवान् एष न्यूनमाण, भारतीनिर्घोष
वाक्स्वनिरित्यथ, सजलजलदनादसदृशधीरपुष्ट वाक्शब्द इति यावत् । नु इति

तमसा । [सम्मितासन् ।] अयि वत्से । (व) —

किमव्यक्तोऽसि निनदे कुतस्थेऽपि त्वमीदृशी ।

स्तनयिन्नामयूरीव चकितोत्कण्ठिता स्थिता ? ॥ ७ ॥

वितर्के पृच्छाया वा, (“—नु वितर्कोपमानयो । विकल्पानुनयातीति प्रश्ने हेत्वप-
देश्यो ” इति मदिनी) । कुत,—कस्मात् जनात् उत्पन्न इत्यथ । भिद्यमाणे
त्यादि।—भिद्यमाण पूयमाण कण्ठयोर्विवर रन्मु यस्या. ता तथोक्ता चिराकार्हात-
रवन्नवणपरितृप्तकणकुहरामिति यावत् । नामपीति।—का कथा अन्यासाम् ?
इत्यथ । भक्ता लीकापवादान् चिराय निर्वासिततथा निरतिशयदुभाग्यवत्तया च
कथनपि पुन प्रियतमसनागमासम्भवान् नियत भिद्यमाणाया सम पुनरार्थपुत्रचरण-
दर्शनाज्ञा दूरापास्तेवेति अपिकाराशय । भटिति—श्रीभ्रम्, चञ्कासयति—जीवयति,
रानदर्शने आशा जनयतीति भाव ।

(व) सम्मिनति ।—अहो सुचिरपरिचितेऽप्यस्मिन् पतिकण्ठस्वरस्य
सन्देह इति चिन्तया स्मितम् । विरागहेतावपि पतिव्रतेय पुन पतिदर्शनाकाङ्क्षाया
वृष्यति, परन्तु एतयो परस्परसाक्षात्कारो न स्यादिति चिन्तया अस्र, ताभ्या
सहित यथा स्यात तथा, आर्हेति शष ।

विदितसकलज्ञानाना अपि तमसा सखीसकाश भावगुणार्थ सम्प्रत्यनभिज्ञेवाह,
किंजात।—सनपिबामेषस्य, [स्तनयति य स स्तनयिदुरिति अदन्तचुरादि-
गणोऽात स्तनधातो इवुचप्रत्ययेन सिद्धम्] (“अन मेघो वारिवाह स्तनयिदुर्बला-
धक ” इत्यनर) निनदे शब्द (अवापि “निनदे” इति पुष्पाहादिनुपज्ञनीयम्)
मयूरी इव [मध्या एदिना रौति या सा मयूरी (मही + रू + क) पृष्पादरादित्वात्
भाष] शिखिनोव, कुतस्थे [कुतो भव इति कुतश्च ‘अव्ययात् ल्यप्’ (धारा १०६
५०) इत्यनेन ल्यप्प्रत्यये] कस्मादपरिज्ञातस्यानादागतेऽपि , शब्दीत्यत्तिस्थानविशेष-
विज्ञाने इह मध्यानुसारेण पुनःविषयविज्ञानपि सम्भवति, अथ तु “कुतोऽय-
मागत इत्य” इति कान्तपथादत्यक्तिनिर्दिष्टणमसम्भवोति भाव । अव्यक्ते अपरिच्छुटे,
कान्तपथात् तत्पतत आगच्छते इत्यत्र, निनदे विमानराज । अथैव स्त्रीपताम्”
इति चोदने च त इत्यत्र । न कथम् इदृशो एतादृशी, चकितो चञ्चला उत्कण्ठिता
इति चोदनात् । तत्र चोदने इत्यत्र । [“चकितोत्कण्ठितम्” इत्यपि
अपराधे च चञ्चला विदुःपरत्वे तात्पर्यात् इति मुनिप एव । अत्र चञ्चला
इति चोदने परीत्यात्पर्यात्पर्यात् इति चकितो, तथा सुचिरकाशानन्तर पुन,

मीता । मत्रवदि । किं भणामि अपरिष्फुडं त्ति ? मण
उण स्सरमजोणण पच्चभिआणिट्ठ, अज्जउत्तो ज्जेव आह
रदि त्ति । * (ग्र)

तम । श्रूयते, तपस्यत किल शूद्रस्य दण्डधारणार्थं
मैच्छाको राजा जनस्थानमागत इति । (प)

* भगवति । किं भणामि अपरिष्फुटेति ? मया पुन स्वरस्योगेन
प्रत्यभिज्ञातम्, आश्रयपुत्र एव व्याहरतीति ।

पतिसमागमपददर्शनसम्भावनात् उल्काण्डितता चेति शीघ्रम् । उल्काण्डालक्षणे
यथा—“रागे ललञ्चविषये वेदना मङ्गती तु या । मशीपथी तु गात्राणां
तामुल्काणां विदुर्बुधा ॥” इति । अत्र उपमानामालङ्कार, सा च इवशब्दवाच्य
तया, श्रूयते । तथाऽत्र “आस” इति क्रियापदस्य उपमानभूतया मयूष्या अन्वये
“अस्ति” विपरिणामस्यावश्यकतया “लतेव गजसि तन्वि” इति साहित्यदण्ड
धृतीदाहरणवत् उपमागतभङ्गप्रक्रमतारुपालङ्कारदीपो बोध्य, स च “निन्दे
कथमन्यक्ते” इति “किमन्यक्ते नु निन्दे” इति वा पाठान्तर कल्पित्वा समाधात्
शक्यते इति चिन्त्यम्] । पथ्यावक्त उक्तम् ॥ ७ ॥

(ग्र) भगवतीति ।—तमसे इत्यथ । अपरिष्फुटेति ।—अविस्पष्टेत्यथ ।
(पूर्व ‘ किमन्यक्तेऽसि’ इति श्लोके तमसया अन्वयेति शब्दो व्यवहृत, अत्र
सातावाक्य तमसावाक्यप्रतीकत्वेन “अपरिष्फुटेति” इत्यमुत्रेख तदाश्रयार्थमात्र
ग्रहणेन, न तु स्वरूपत इति बाध्यम्) । स्वरस्योगेन—श्रूयते कण्ठरवसम्बन्धेनेत्यथ ।
प्रत्यभिज्ञात—स एवापनिति ज्ञात, (अनुभूतस्य उदाहरणसहभावेन पुन स्वरस्य
प्रत्यभिज्ञा, इति तात्पर्यात्) । व्याहरति—कथयति ।

(प) श्रूयते इति ।—नोकपरम्परया इति शेष । अस्य च—“आगत
इति” इति वक्ष्यमाणेति शब्देन अन्वय । तपस्यत, —तपयत, [तपयतीत्यर्थे
“कर्मणां रीतन्यतपोभ्या वर्त्तिचरी” (३।१।१५ पा०) इत्यनेन वाङ्, तथा
‘तपस परस्मैपदच (वा०) इत्यनेन च परस्मैपदमिति शक्येत्यथ] शूद्रस्य—
मन्वुकस्य । दण्डधारणाय—दण्डविधानाय इत्यथ, [दण्डधारणाय इदम् इति
दण्डधारणायम् अत्र न च नित्यसमास विशेष्यलिङ्गता च” (वा०) इति

सीता । दिष्टिञ्चा अपरिहीणराजधर्मो क्व सो राज्ञा । * (स)
 [नेपथ्ये]—यत्र द्रुमा अपि ऋगा अपि बन्धवो मे
 यानि प्रियासहचरश्चिरमध्यवात्सम् ।
 एतानि तानि बहुनिर्भरकन्दराणि
 गोदावरीपरिसरस्य गिरिस्तटानि ॥ ८ ॥

* दिष्ट्या अपरिहीणराजधर्मं खलु स राजा ।

निष्पत्तिसमास] ऐच्छाक — इच्छाकुलीत्पन्न [ऐच्छाक इति, इच्छाकी गोवापत्य
 पुनान् इति व्युत्पत्त्या “दाण्डिनायन—” (६।४।१७४ पा०) इत्यनेन निपात्यते] ।

(स) दिष्ट्या—भागेन, [दिष्ट्या इति तृतीयान्तप्रतिरूपकमव्ययम्] अपरि
 हीण अपरित्यक्त राजधर्मो येन स तथोक्त यथाशास्त्रमनुष्ठितराजकार्यं,
 द्रववशात् चिरहविषरोऽपि राजधमात् न त्रिचलित इत्यर्थः ।

सम्प्रत्यगन्त्याश्रमादग्राह्या प्रतिनिवर्त्तमानो रामचन्द्र पथि पञ्चवटीमनुप्रविश्य
 सुविरसहवासनुष्ठदद्रुममृगाद्यमितपदाथावलीकनात् तानेवेदानी पूर्वंसुदृष्ट्वेन प्रत्यभि-
 जानन् नेपथ्यत प्राह, एतेति ।—यत्र येषु तटेषु द्रुमा हृत्वा अपि, तथा ऋगा अपि
 पशवोऽपि, (“नृग पशौ कुरङ्गे च करिनचतभेदयो” इति नेदिनी) मे मम बन्धव
 यत्कालमिकवावस्थानात् यागामहिष्णव प्रणयिन, तथा यानि तटानि, [अत्र
 उपान्वध्याङ्वस (१।४।४८ पा०) इति सूत्रेण अधिपूर्व्ववसन्तेरधिकरणस्य
 कर्मत्वमिति हितायाः] प्रियया जनकनन्दिन्या सह चरति य स तथोक्त, प्रियया
 सीतया सहत्यर्थ, चिर बहुकालम् अर्धवात्सम् अधुपितवान्, पूर्व्वमरणवासकाल
 प्रप्रतमया सहवैक्यावस्थानादमितानन्दसम्पादकतया अस्माकमतिप्रियाख्येयानि
 तटानि तानि नाव । सहसो निर्भरा जलप्रवाहा येषु ते तथोक्ता, कन्दरा गत्वा
 येषु तानि तथोक्तानि (“उक्त प्रसवण वारि प्रवाहो निर्भरो ऋ” इति “टरी तु
 कन्दरो वा लो देव्यात्तत्रिन गुहा” इति चानर) । एतानि परिदृश्यमानानि,
 तानि परंपाराचतानात्य, गोदावद्या नद्या परिसरस्य प्रान्तवर्त्तन इत्यर्थ,
 र पर्यन्तम् प्रसवण्येति यावत्, तटानि प्रदेशा वर्त्तन्ते इति श्रुय ।
 एतानि परिसरसहवासनं चेत्येतेनसाधारण्यं पादपङ्क्त्यादयोऽपि सुहृद्भावमुपगता,
 यो यद्यो तान् कुर्यात्तदपि तान् कुर्यात्तानि तदप्येवानी सदारापत्य तदीधनानि तेषु तेषु

सीता । [दृष्टा ।] हा कथं पहाटचन्द्रमण्डलावगडुरपरि-
क्वामदुब्बलेण आआरिण अत्र सोम्यगम्भीराणुभावमेत्तपच्चभि-
आणिदो अज्जउत्तो ज्जेव, ता म धारहि । २ (ह)

[इति तमसामाश्रित्य मूर्च्छति] ।

तमसा । [धारयन्ती ।] वत्से । समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।
[नेपथ्ये] । अनेन पञ्चवटीदर्शनेन ।—

* हा कथं प्रभातचन्द्रमण्डलापाखुरपरिचामदुब्बलेनाकारिण अयं सोम्यगम्भीराणु
भावभावप्रत्यभिज्ञात आश्रयपुत्र एव, तन्मा धारय ।

दण्डापूपिकया लाभादर्यापत्तिर्नामालङ्कार । तल्लक्षणं यथा दर्पणे,—“दण्डापूपि-
कयाऽन्यथागमोऽथापत्तिरित्यने” इति] । वसन्ततिलक उक्तम् ॥ ८ ॥

(ह) हा कथमिति ।—हा इति विषादे (“हा विषादगुणार्त्तपु”
इत्यनेन) कथमिति सभावनायाम् । प्रभातेत्यादि ।—प्रभाते प्रच्युषे यत चन्द्र
मण्डलं सुधाकरविश्वं तदिव आ समन्तात् पाखुरं विरहसन्तापातिरेकाद्
धूसरवर्णं, अतिस्नान इति यावत्, परिचानोऽतिक्रमस्तथा दुबलं शक्तिहीनत्वेन
प्रतीयमानस्य य आकार आकृतित्त्वेन उपलक्षित इत्यर्थः, [अत्र “इत्यभूतलक्षणे”
(२।३।२२ पा०) इति उपलक्षणे तृतीया] । सौम्येत्यादि ।—सौम्येन प्रशान्तेन
गम्भीरेण धीरेण च अनुभावमात्रेण केवलिनं प्रभावेण, केवलाकृतिगतसहजतेजो-
महिम्नेति यावत्, प्रत्यभिज्ञातं पूर्वसंस्कारवशाद्बोधकमहभावेन “स एवाऽमाय्य
पुत्र” इति कथमपि ज्ञात इत्यर्थः । चिरविरहसन्तापेनातिचीणमग्निनाकृति-
रऽमाय्यपुत्रं पुत्राकारविपर्ययात् “स एवायं न वा ?” इति सशयमन्माकमुत
पादत्रयपि स्वकीयप्रसन्नगम्भीरस्वभावप्रभावेण स्वयमेव “स एवायम्” इति
निष्पाद्यतीति भावः । तत्—तस्मात्, आय्यपुत्रस्येतादृशदुःखावस्थावलीकनेनाचिर-
मेव मम मोहसम्भवादिभ्यः । धारय—अवलम्बस्व, इतरथा मूर्च्छया भूमौ पतने
मम गुरुतरापातसम्भवः, तस्मिन् सति चोत्कारादात्मप्रकाशसम्भावना, यदृच्छया
समागतस्य आय्यपुत्रस्य चरणकनलसन्दर्शनजनितमुखलाभसहितापूर्वधमप्राप्ति-
विरहयेति भावः ।

अन्तर्लीनस्य दुःखाग्नेरद्योद्दाम ज्वलिष्यत ।

उत्पीड इव धूमस्य मोहः प्रागावृणोति माम् ॥ ६ ॥

हा प्रिये जानकि । (क)

तमसा । [ज्वगतम् ।] इदं तदाशङ्कितं गुरुजनेनापि । (ख)

सीता । [समाश्रयः ।] हा कथं एतद् ॥ ३०

* हा । कथमिदम् ॥

अथ गच्छन् पथि पञ्चवटीश्रीभाससद्विभवलीकयन्नेवविधैर्विधैरुदोषकैः
 कृतातीतवृत्तान्तजातो जानकीनाथो मुहुमुद्यमान साधिवेषमाह, अन्तराति ।—
 अन्तः अन्तःकरणे, लीनस्य गूढं स्थितस्य, उद्दामं शाकीहीपकदण्डकादिदर्शनेन
 अत्यन्तमधिकं सर्वमाच्छाद्य धग्धगिति, घोररावमिति यावत्, ज्वलिष्यत देदीपि-
 ष्यत, दुःखाग्नेः शकानलस्य, धूमस्योत्पाद इव घनीभूत धूमराशिरिव,
 मोहं मूच्छां, अथ अधुना, मां मम चैतन्यमित्यथ, प्राक् दुःखाग्नेः प्रज्वलनस्य
 युवमित्यथ, आवृणोति आच्छादयति, अतिशयेन शोकाभिभूतोऽस्मीति भावः,
 यथा कश्चित् सूक्ष्मभाविणावतिष्ठमानोऽनलं कदाचित् दृष्ट्वा आश्रयसम्पर्कादत्यन्तघनी-
 भूतं धूमपटलं सूक्ष्मत्वेतदव्यर्थादन्तरक्षणभाविभीषणज्वलनं स्वस्य, तथा
 अपि प्रियाविशेषजं शोकाविगं काव्यान्तरव्यावृत्ततया प्रागन्तनिगूढोऽपि सम्प्र-
 त्यन्तरवोदाधकैर्नवीभूतं साप्यन्तरं मम भविष्यदत्याहतमवावेदयतीति समु-
 दितशयः । [अथ पूज्याह "दुःखाग्ने" इत्यत्र "दुःखमाश्रिव" इत्युपमिति
 समासात् लुभापमा, पराह चासी श्योतीत्युभयोः परस्परनङ्गाङ्गिभावेन सदृशः ।
 कावन्तु "दुःखाग्ने" इत्यत्र भविष्यज्वलनसम्यक्तात् निरङ्गुपकमाहुस्तदसना-
 चीनतया न अथ्यं राचत, पराद्गोपमयैकैवाक्यताया एव युक्तत्वादित्यवधयन्] ।
 अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ६ ॥

(क) हा प्रिये इति ।—कृतं इदानीं वृत्ते ॥ इति शब्दः ।

(ख) इदमिति ।—तदिदं—गतस्य शोकाभिभूतिनाहपतनादिकं, सम्प्रत्युप-
 स्थितानात् यावत् । गुरुजनन—नागारघोलापासुद्राप्रवृत्तिनेत्यर्थः । आशङ्कितं—
 अशङ्कितं, यदि गुरुजनेनावश्र्भावितया सम्भावितं काव्यतत्तदेवेदानीं दृश्यत इति
 भावः ।

[पुनर्नपथ्ये ।] हा देवि । दण्डकारण्यवामप्रियमखि । हा
विदेहराजपुत्रि । (ग)

[इति सूच्छति] ।

सीता । हद्दी । हद्दी ॥ म मन्दभाङ्गी व्याहरिअ आमी
लन्तणेत्तणीलुप्पलो मुच्छिटो ज्जेअ अज्जउत्तो । हा हा । कः
धरणीपिट्ठे णिरुस्साहणीसह विपल्हत्थो ? भअवटि तमसे ।
परित्ताआहि परित्ताआहि, जीआवेहि अज्जउत्त । - (घ)

[इति पाठयो पतति] ।

* हा धिक । हा धिक् ॥ मा मन्दभाङ्गी व्याहृत्य आमीलनेवनीलीवली
सूच्छित एव आव्यपन्न, हा हा । कथ धरणीपृष्ठ निरुत्साहनि सह विपथ्यन् ?
भगवति तमसे । परिवायस्व परिवायस्व, जीवय आव्यपुत्रम् ।

(ग) दण्डकेत्यादि ।—दण्डकारण्ये जनस्थाने वास, तत्र प्रियसखी इति
दण्डकारण्यवामप्रियमखी, पूर्वं जनस्थानावस्थानकाले सहायरूपेण विगेषतो नाना
प्रकारोपकारकरणादिति भाव ।

(घ) मामिति ।—मां सीतामित्यथ । मन्दभाङ्गी—हतभाग्याम् । व्याहृत्य—
उद्देश्येन उच्चाव्य, भाग्यहीना मामेव नामत उल्लिख्य इति यावत् । [“व्याहृत्य”
इत्यत्र “उद्दिश्य” इति पाठे—उद्देशेन मन्त्रान उच्चाव्य” इत्यर्थो पाठ्य] ।
आमीलदिति ।—आमीलनी इपन्मुद्रिते नेवे नयने नीलीवली नीलन्दीवरे इव
यस्य स तथोक्त, इपन्मुद्रितनयनकमल इत्यर्थ । [अत्र पञ्चापमागामालङ्कार] ।
निरुत्साहात् । अनरात्पथ्यगीकाङ्गिणेन उत्साहभङ्गात् वैकृत्यवशात् नि सङ्गम् अचमनव-
शमित्यर्थ, यथा स्यात् तथा, [निरुत्साहनि सङ्गम्” इत्यत्र “निरुत्साहनासिनि सङ्गम्”
इति पाठे—“निरुत्साह व्याहृत्य निशाशा यन्मन् कम्पाण, तट यथा स्यात्
तथा, नि सङ्गम् अचम विवशमिति यावत्, यथा स्यात् तथा । तप्यन्त ” इत्यर्थ,
यावत्] । धरणीपृष्ठे—धरणी पृथिव्या पृष्ठमुपरिभाग तन्निम्न, भूतने इत्यर्थ,
विपथ्यन्,—अपतित । “हा धिक् हा धिक्” इति पारतायस्व पारवायस्व”
इत्यत्र च आभीक्ष्य विरक्ति न दापपदवोभाराहात्,—“विवाह निशये इप खेद्
देव्यावधारणे । प्रसादने सम्भ्रम च दिम्भिराकान दृष्यति ॥” इति वचनात् ।

तमसा ।—त्वमेव ननु कल्याणि । सञ्जीवय जगत्पतिम् ।

प्रियस्पर्शो हि पाणिस्ते तत्रैव नियता भव ॥ १० ॥

सीता । जं भोदु त भोदु, जधा भञ्जवदी भणादि । ३ (ड)

[इति ससम्भ्रम निष्क्रान्ता] ।

० महवत् तद्भवत्, यथा भगवतो भवति ।

जनकनन्दिन्या नामयाह विलपन्त जानकीजीवनमकस्मान्मुद्यमानमवलोक्य
सम्भविष्यदिपद्मिकातरया सपादयद्दमावेदिता पतिव्रतासमाचारपरिरक्षणकामा
तमसा तामेव जगज्जीवनजीवनसाधनत्वेन निरूपयन्ती बक्ति, त्वमिति ।—ननु भीः
कल्याणि शुभे । [अत्र ननु इति आमन्त्रणाद्यथकमन्ययम् (“प्रभावधारणानुशासनया-
मन्त्रणे ननु” इत्यमर) एवविधे चिरनिव्वासनेऽपि भाग्यादय ते पिशतमस्पर्शलाभ-
इति सूचनाय “कल्याणि” इति सम्बोधनम्] । त्वमेव जगत्पति लीकनाथ, राममिति
श्रेष्ठ, सञ्जीवय करस्पर्शादिना सचेतन्य कुरु, [अत्र एवशब्दस्य अन्ययोगव्यव-
च्छेदाद्यतया “एष रामरुक्मतीकारस्वयैव साधो नान्यथा” इत्यर्थो लभ्यते] ।
कथं सयैव साधो न च त्वथा ? इत्याशङ्क्याह,—प्रियस्पर्श इति ।—हि यत, ते तव
पाणि कर, प्रिय स्पर्शो यस्य स तथोक्त, रामाभिजातत्वात् त्वपाणिस्पर्श एव
त्वदिशोपायस्य तस्य अत्यभिचारितया चैतन्यसम्पादक इति भाव । तस्मादित्युद्धं,
त्वपाणिस्पर्शश्चैतिरेकेणालस्य चैतन्यसम्पादकहेतोरभावादिति तदर्थं ; तवैव स्वपाणिना
प्रियतमाङ्गस्पर्शे एव नियता व्याप्ता भव । [अत्र चानेकविधा पाठभेदा
दृश्यन्ते, तत्र च शक्तिवादीरथौ, तदयथा—“तवैव निरतो भव ” इति पाठे—तत्र
वकिन्नेव तत्र पाणिस्पर्श, भव सञ्जीवन रामस्येति श्रेष्ठ, नियत स्थिर, तत्र पाणि
स्पर्श एव अत्यथ सञ्जीवनोपाय रामस्येति भाव । तथा “तत्रैव निरतो जन ”
इति पाठे—तत्र तकिन्नेव तत्र पाणिस्पर्श एव जन राज इत्यर्थ, निरत नितराम्
अत्यथ मततानुशासनशाल इत्यर्थ, यत्तमेव एतादृश मीत्कण्ठ, सम्प्रति कर-
स्पर्शन ताननुभव । अत्र पराङ्मुख्य-
वापराङ्मुख्यपदाई तन्मयाय प्रति हतुतया उपस्थामान वाक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्ग
नामानुसार । तत्रैव दशा दपय,—हेतोर्वाक्यपदायत्वे काव्यलिङ्ग निगद्यते”
इति] । अनुष्टुप् १०-५

(ड) यदत ।—एतन् नष्ट वा इत्यर्थ । आर्यपुत्रेणानन्दनतरेदिदातोमह

वदन् ननु तदा ननु इति प्रात् पुन सातनादिति मयि वदन्मुष्टी वा भवत्,

[तत प्रविशति भूमौ निपतित सामया मीतया स्पृश्यमान

साहादीच्छासौ गमभद्र] । (च)

सीता । [किञ्चित् सदृशम् आत्मगतम् (कृ) ।] जाणे पुणो वि
पञ्चागट विअ जीविद तेत्तोअणाहस्स । * (ज)

* ज्ञाने पुनरपि प्रत्यागतमिव जीवित विलोकनाद्यथ ।

मायमवसरस्तडिचारणाया , परन्तविचार्यैव मम भविष्यदिष्टमनिष्ट वा अनति
चिरमवानुष्ठेयो मया आत्यपुत्रस्य पुनर्जीवनोपाय इति भगवत्योपदिष्टमेवानुतिठा-
सीति भाव ।

(च) तत इति ।—भूमौ निपतित,—मूच्छित सन् भूतले श्रित ।
साहाया—अशु मुञ्चत्या, प्रेशाम सदृसा मूच्छितमवलीक्य बलदयुलीचनश्च इति
यावत् । स्पृश्यमान,—परस्पृश्यमान । साहादीच्छास,—आहादेन सदृसा
प्रियतमाङ्गसद्भजेन आनन्देन, चच्छासेन पुन सञ्जालाभात् निश्वाससञ्चारण च
सहस्यथ ।

(कृ) किञ्चिदिति ।—न पूर्णतपेति यावत् । सदृशे—मानन्दम् । इदानीं
श्यामसञ्चारोऽपि पुनराक्यस्फूर्त्तिमन्तरा नास्य पुनर्जीवने सम्युक्तो विश्वास इति नाद्वादस्य
पूणता, अपि तु पूष्वावस्थातो वर्त्तमानावस्थाया किञ्चिदुत्कर्षदर्शनात् किञ्चिदानन्दो
ज्ञान इति आशय । आत्मगत—स्वगतमित्यत्र, आह इति शेष , पाठकपरि-
ज्ञानाशयेव हि तस्य नाटके लेखन, वस्तुतस्तु मनागतो भाव । स च भाव
अभिनयकाले मन्दमुञ्चारणोऽयम् । तथाहि—“अथाय खलु यदन्तु तदिह स्वगत
ज्ञतम्” इति दर्पणम् ।

(ज) ज्ञाने इति ।—मन्ये इत्यथ । [ज्ञाघातो परस्मैपदित्वेऽपि अत्र
अकर्मकवविवधात् “अकर्मकाच्च” (१।३ ४५ पा०) इत्यनेनात्मनेपदम् । अत्र
केचित्त “पारपि” इत्यादिवाक्यार्थं ज्ञाघातो कर्मत्वेन मचमाना “ज्ञानामि” इत्येव-
मेव पाठमाह ;] प्रत्यागतमिव—परतत्त्वं प्रागतमित्येत्यथ । [अत्रोत्प्रेक्षया तावदेव-
मवगम्यते यत्, यद्यपि गतजाहितस्य पुनर्जीवनमसम्भवीति मयाऽवगम्यते, तथापि
आत्यपुत्रस्य तादृगचेतनावस्थादर्शनेन कृततत्त्वोवनापगमशुद्ध्या मया सम्प्रति पुन
श्यामसञ्चारदर्शनेन पुन प्राप्तजीवित इवात्मन् मन्यते इति] विलोकनापरु—
विभूवनवासिनी रामचन्द्रस्य । [वयाथा लोकाना नाथ तस्य, “तद्विताथोत्तरपद-
समाहारे” (१।१।५१ पा०) इति उत्तरपदसमास । “वयाथा लोकाना समाहार

रान । हन्त भो । किमेतत् ? (भृ)—

प्रथ्यीतनं नु हरिचन्दनपल्लवाना
निष्पीडितन्दुकरकन्दलजो नु सेकः ।
आतप्तजोवनमन परितर्पणी मे
सञ्जीवनौषधिरसो नु हृदि प्रसिक्तः ॥ ११ ॥

इति त्रिलोक तस्य नाथ” इति तु न समीचीनम्, समाहारद्विगौ “द्विगौ” (४।१।-१ पा०) इति सूत्रेण ङीप्प्रत्ययावश्यम्भावात् । क्वचित्तु पुस्तके “वैलीक्य-
नाथस्य” इत्यपि पाठो दृश्यते, एवन्तु न कापि दोषशङ्का इति बोध्यम्] ।

(भृ) इत्यति ।—हन्त इति हर्षसूचकमन्वयम् । (“हन्त वाक्यारम्भेद्विधा-
द्वर्षसम्भ्रम” इति मेदिनी) । सुचिरपरिचितपादपर्व्वतादिदृशनीद्विधितपर्व्वच्छूति-
रथ नादादिल्लभ्यतेनोऽपि सहसा चिराभ्यस्तद्वस्तावमशान् शनै प्राप्स्यन्त भोतापति
किमप्यनवलोक्यन्नयत सजासाधन, वक्ष्यमाणरूपेण सर्व्वप्यमाण आह, किमेतदिति ।
—अस्य च श्लोकस्थेन “प्रथ्यीतनम्” इत्यनेन अन्वयः ।

सम्यप्रकारमाह, प्रथ्यीतनमिति ।—नु इति सर्व्वदैव वितर्के । (“नु वितर्काप-
मानयो । विक्रयानुनयातोत प्रथे हत्वपदेश्या” इति मेदिनी) किमेतदिति
पूर्व्वेषान्वयः । कि नु एतद् हरिचन्दनपल्लवानां सुरतरुपल्लवानां, तन्नामवृत्तविशेषस्य
किसलप्रानामिति यावत्, (“पञ्चैते देवतगव मन्दार पारिजातक । सन्तान कल्प
हृत्पु सि वा हरिचन्दनम्” इत्यमर) [अथ अङ्गुलिस्पर्शयतीतनाथे श्रैत्याति-
प्रथ्यीतनाथस्य पल्लवपदयङ्गम्] प्रथ्यीतन द्रव, चरितो रस इति यावत्,
अलौकिककारणव्यतिरेकेण कुतोऽयमलौकिकसुखसम्भव इति भावः । हृत्तविशेष-
पल्लवरसाद् वा कथमव सुखोत्पादनसम्भावनेत्याह, निष्पीडितति ।—निष्पीडित
रसाय करिण आमर्दित य इन्दुकरकन्दल मुधाकरकरकलाप तस्माज्जायते य स
तथाक्त सेक रसधारापतन नु ? मन्ये मुधाशुकिरणानि एकत्र कृत्वा किञ्चिदामर्दा
रमोऽय नि सारित अन्वया अथ अमृतस्य कुत सम्भव ? इति भावः । आतप्तयो
सन्तापदग्धनाजीवनमनसो आत्मचेतसो परितर्पण सम्यक् सुखद, [अथ
आतप्तजोविततरा” इत्यपि पाठो दृश्यते, तस्मात्प्रमथ,—आ समन्तात् तप्तस्य
जोवतत्पत्स तरोवचस्य परितर्पण इत्यनेनान्वयः] सञ्जीवयतीति सञ्जीवन [‘परि-
तर्पण, तत्र वन” इत्यादिक “नन्दिगृहपचादिन्दील्युषिन्वच” (३।१।१३४ पा०)
इत्यनेन नत्यादिवात कतरि ल्युप्तत्वेन ।सङ्गम्] औषध कस्यापि फलपाका

[तत प्रविगति भूमौ निपतित मामथा मोतथा स्पृग्यमान

साहादीच्छामो रामभद्र] । (च)

सीता । [किञ्चित् सदृशम् आत्मगतम् (छ) ।] जाणे पुणो वि
पञ्चागदं विअ जीवित्ते तेल्लोअग्गाहस्स । ? (ज)

? जाने पुनरपि प्रत्यागतमिव जीवित विनाकनाद्यस्य ।

नाथमवसरक्तकिचाराणाया , परन्वविचार्यैव मम भविष्यदितमनित वा अनति
चिरमवानुष्ठेया मया आथ्यपुवस्य पुनर्जीवनापाय इति भगवत्यापदिटमेवानुतिष्ठा-
सीति भाव ।

(च) तत इति ।—भूमौ निपतित, —मूर्च्छित सन् भूतलं श्रित ।
साम्प्रया—अथ मुञ्चत्या, प्रेयाम सदृसा मूर्च्छितमवलीक्य मन्दद्युलीचनया इति
यावत् । स्पृग्यमान, —परास्पृग्यमान । साहादीच्छाम, —आहादेन सदृसा
प्रियतमाङ्गसङ्गजेन आनन्देन, उच्छासेन पुन सञ्चालाभात् निश्वाससञ्चारेण च
सदृश्यथ ।

(छ) किञ्चिदिति ।—न पूर्णतयेति यावत् । सदृश—मानन्दम् । इदानीं
श्यामसञ्चारोऽपि पुनराक्यम्फूर्त्तिमन्तरा नास्य पुनर्जीवने मन्पूणो विश्वास इति नाद्वादस्य
पूणता, अपि तु पूर्वावस्थाता वक्तमानावस्थाया किञ्चिदुत्कर्षदर्शनात् किञ्चिदानन्दो
जान इति आगव । आत्मगत—स्वगतमित्यत्र, आह इति शेष , पाठकपरि
ज्ञानाशमेव हि तस्य नाटके लेखन, वस्तुतस्तु मनागतो भाव । स च भाव
अभिनयकाल मन्दमुञ्चारणौघ । तथाहि—“अथाय खलु यद्वन्तु तदिह स्वगत
जतम्” इति दर्पण ।

(ज) जाने इति ।—मन्ये इत्यथ । [ज्ञाधातो परस्मैपदित्वेऽपि अत्र
अजम्भ्रवविवचात् “अकम्भकाञ्च” (१।३।४५ पा०) इत्यनेनात्मनेपदम् । अत्र
केचित्त “पारपि” इत्यादिवाक्यार्थं ज्ञाधातो कम्भत्वेन मयमाना “जानामि” इत्येव-
मेव पाठमा ।] प्रत्यागतमिव—पराहत्व प्रागतमिवेत्यथ । [अत्रोत्प्रेक्षया तावदेव-
मवगम्यते यत्, यद्यपि गतजीवितस्य पुनर्जीवनमसम्भवीति मयाऽवगम्यत, तथापि
आथ्यपुवस्य तादृगचेतनावस्थादर्शनेन कृततज्जीवनापगमशब्दा मया सम्प्रति पुन
श्यामसञ्चारदर्शनेन पुन प्राप्तजीवित इवाऽयम् मन्यते इति] दिलीकनाद्यस्य—
विभुवनवासिनी रामचन्द्रस्य । [वयाणा लीकाना नाथ तस्य, “तदिताद्योत्तरपद-
समाहार” (२।१।५१ पा०) इति उत्तरपदसमास । “वयाणां लीकाना समाहार

रान । हन्त भोः । किमेतत् ? (भ्र)—

प्रथ्योतन नु हरिचन्दनपल्लवाना

निष्पीडितन्दुकरकन्दलजो नु सेकः ।

आतमजोवनमनःपरितर्पणो मे

सञ्जीवनौषधिरसो नु हृदि प्रसिक्तः ॥ ११ ॥

इति त्रिलोक तस्य नाथ” इति तु न समीचीनम्, समाहारविधौ “विभो” (४।१। १ पा०) इति सूत्रेण डीप्प्रत्ययावश्यम्भावात् । क्वचित्तु पुस्तके “वैलीक्य-नाथस्य” इत्यपि पाठो दृश्यते, एवन्तु न कापि दीषशब्दा इति बोध्यम्] ।

(भ्र) इत्यति ।—इत् इति हर्षसूत्रकमन्त्रयम् । (“इत् वाक्यारम्भेदिषाद्-हर्षसन्धुम्” इति मेदिनी) । सुचिरपरिचितपादपर्व्वतादिदर्शनोद्दीधितपर्व्वस्युति-रय माहादिल्लसचेतनोऽपि सहसा चिराभ्यस्तहस्तावसर्गात् शनै प्राप्सज्ज भीतापति किमप्यनवलाकध्वजत सजासाधन, वक्ष्यमाणरूपेण सम्यग्भाषण आह, किमेतदिति ।—अस्य च श्लोकस्थेन “प्रथ्योतनम्” इत्यनेन अन्वयः ।

सम्यग्प्रकारमाह, प्रथ्योतनमिति ।—नु इति सर्वदैव वितर्कः । (“नु वितर्काप-मानयो । विक्रान्तानुनयातोत प्रश्ने हेलपदेश्यया” इति मेदिनी) किमेतदिति पूर्व्वेणान्वयः । किं नु एतद् हरिचन्दनपल्लवानां सुरतरुपल्लवानां, तन्नामवृक्षविशेषस्य किसलयानामिति यावत्, (“पञ्चैते देवतरव मन्दार पारिजातक । सन्तान कल्प वृक्षस्य पुंसि वा हरिचन्दनम्” इत्यमर) [अथ अङ्गुलिस्पर्शशीतनाथे श्रैत्याति-ग्रथ्योतनाथस्य पल्लवपदयङ्गम्] प्रथ्योतन इव, चरितो रस इति यावत्, अलौकिककारणव्यतिरेकेण कुतोऽयमलौकिकसुखसम्भव इति भावः । वृक्षविशेष-पल्लवरसाद् वा कथमव सुखोत्पादनसम्भावनेत्याह, निष्पीडितेति ।—निष्पीडित रसाय करेण आमर्दित य इन्दुकरकन्दल सुधाकरकरकलाप तस्माज्जायते य स तथाक, सेक रसधारापतन नु ? मन्ये सुधाशुकिरणानि एकव कृत्वा किञ्चिदामर्दा रसाय नि सारित अन्यथा अथ अमृतस्य कुत सम्भव ? इति भावः । आतमयो सन्नापदन्धराजीवनमनसो आत्मचित्तसो परितर्पण सम्यक् सुखद, [अथ आतमजोविततरा” इत्यपि पाठो दृश्यते, तस्यायमर्थः,—आ समन्तात् तस्य जायतव्यस्य तरोनचस्य परितर्पण इत्यनेनान्वयः] सञ्जीवयतीति सञ्जीवन [“परि-तर्पण, सञ्ज वन” इत्यादिक “नन्दिगृहपचादिभ्योऽन्युपिच” (३। १। १३४ पा०) इत्यनेन गत्यादिवात् कतरि ल्युप्रत्ययेन सिद्धम्] औषधे कस्यायित फलपाका

स्पर्शं पुरा परिचितो नियत स एष
 सञ्जीवनश्च मनसः परिमोहणश्च ।
 सन्तापजा सपदि य. प्रतिहत्य मूर्च्छा-
 मानन्दनेन जडता पुनरातनोति ॥ १२ ॥

न्ताया लताया रस द्रव, (श्लेष्य फलपाकान्ता ” इत्यमर) हृदि हृदये, प्रसिद्ध
 प्रलिप्तो नु ? अन्वया व्यथापगमात् कृत इयं दग्धजीवित सुखीत्यपि रिति भाव ।
 [अत्र “स्पर्शं पुरा परिचितो नियत स एष ” इत्यादिपरश्रीकात्तवचनेनाविशेषत
 स्पशविषयकज्ञानय अनुभवितरि सत्त्वप्रमापणात्, प्रकृते च स्पशे प्रयत्नातनादीना “स
 सशयो मतिर्या स्यादकवाभावभावो ” इत्युक्तलक्षणकभावाभावोभयकोटिकरुग्रयस्य
 कविप्रौढीकिसिद्धतया नि सन्देह सन्देहालङ्कार । तस्य च सशयपथ्यवसिततया
 शुद्धत्वं, तथाच दपण,—“सन्देह प्रकृतेऽन्वस्य सशय प्रतिभोत्थित । गुडो नियय
 गर्भोऽसौ नियथान्त इति विधा ॥” इति । केचित्तु अत्र प्रकृते स्पर्शं प्रयत्नातनादो
 नामप्रकृतानां सभावनां मन्यमाना उत्प्रेक्षाऽलङ्कारमाहुस्तच्चिन्त्यम् । तथाच
 “निष्पठितन्दु—” इत्यादौ प्रकृतस्पर्शरूपविषयनिगरणेन तादृगसैकार्दरभेदप्रतिपत्ते-
 रतिशयोक्तियेनधीरङ्गाभिभावेन सञ्जर] । वसन्ततिलक वृत्तम् ॥ ११ ॥

पूर्वमुक्तदपि सशय सम्प्रति प्रकृतस्य सुचिरपरिचितस्पर्शरूपत्वमव नियनीति,
 स्पर्शं इति ।—पुरा पूर्वमिन् काले, सीतया साहमेकवावस्थानदशायामिति यावत्,
 नियतम् अभीच्छ यथा स्यात् तथा परिचित अभ्यक्त, मनस चेतस, [अत्र “सञ्जी-
 वन ” इति क्लृप्तक्रियाया कम्मणि “कर्तृकम्मणी कृति” (२।३।६५ पा०)
 इति सूत्रेण षष्ठौ] सञ्जीवन उत्साहप्रद, विपादापनीदनेन परितापण इति
 यावत्, परिमाहणश्च आनन्दसम्भारात् मीहीत्यादक, चित्तद्रुतिकारक इत्यथ,
 [परिमोहण ” इत्यत्र “श्रेये विभाषा अकखादावपान्त उपदेशे” (८।४।१८।
 पा०) इत्यनेन वैकल्पिक णत्वम् । अत एव क्वचिद्द्वयान्तोऽपि पाठ दृश्यते]
 एष सम्प्रत्यनुभूयमान, स स्पर्शं, य स्पर्शं सन्तापजा सीताविद्योगजन्यां मूर्च्छां मीह
 सपदि तत्क्षणात् भ्रष्टित्वीत्यथ, प्रतिहत्य निवाच्य, पुन भूय आनन्दनेन सुखीत्
 पादनेन, जडता सुखजां विह्वलतामित्यथ, आतनोति विस्तारयति, करोतीत्यथ ।
 [अत्र तच्छब्दसङ्गतयच्छब्दस्य उत्तराङ्गतत्वेन अविन्दविधेयाश्लेषो दीपो
 बोध्य । स च प्रथमपादस्य “स्पर्शं पुरा परिचितो नियतं सुकान्त ” इत्येवं पाठ
 परिवचनेन समाधेय, केवल्यच्छब्दस्य उत्तरवाक्यगतत्वेऽपि दीपाभावात् “आत्मा

सीता । [समाध्वसोत्कम्पमपहृत्य (ज) ।] एत्तिअ ज्जेव दाणि
मे बहुदर । * (ट)

रान । [उपविश्य ।] न खलु वत्सलया सीतादेव्या अभ्युप-
पन्नोऽस्मि । (ठ)

* एतावदेव इदानीं मे बहुतरन ।

जानाति यत्पाप” इतिवत् तथा च दर्पण,—“यच्छब्दस्य उत्तरवाक्यगतत्वेन उपा-
दाने सामप्यात पूर्ववाक्ये तच्छब्दस्याधत्वम्” इति । अथवा परार्द्धं प्रथमं पठित्वाऽसौ
अन्वयाध समाधत्त । अथ परार्द्धं “मूर्च्छां प्रतिहृत्य जडता तनोति” इत्येव
विरुद्धाद्याभिधानात् विरोधालङ्कार, तथा च “विरोधं सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन
यद्वच” इति काव्यप्रकाश । स च विरोधं जडताशब्दस्य आनन्दविद्वल्लतारूपाय-
सम्पादनेन परिहरणाय । तथाऽपि निश्चयालङ्कारमपि केचिदाहुस्तत्र समीचीन
प्रतिभाति, तथाहि—“अन्यत्रिपिध्वप्रकृतस्यापन निश्चय पुन” इति लक्षणे निश्च-
यान्तसन्देहादस्य भेदकधनावसरे सशयनिश्चययोरेकाधिकरणावस्थानानवस्थानाभ्या
निश्चयान्तसन्देहनिश्चययोर्भेदस्य दर्शितत्वात्, प्रकृते च एकाधिकरणकसंशयनिर्णय-
दर्शनात् तावद्व्यतिर्थाऽपि निश्चयालङ्कारसम्भव इति सुधीर्भविभाव्यम्] । वसन्ततिलक
४८३ ॥ १२ ॥

(ज) समाध्वसोत्कम्पमिति ।—साध्वसेन अननुसृतसन्निधानवशाद् भयेन य
उत्कम्प्य शरीरजाड्यत्वं तत्र सहितं यथा स्यात् तथेत्यर्थः । [समाध्वसकरुणमिति
पाठे—ननुश्रीरामारतम्] ।

(ट) एतावदिति ।—एतावदेव—नदायस्पर्शस्य निरतिशयानन्दहृतुत्वज्ञान-
पक्षेणमेव । इदानीं—विद्योशक्तये । बहुतर—सातिशयशान्तिजनकमिति यावत्,
एतावदादादाराय निवासेताया जन पुनराद्येपुत्रसङ्गप्रसङ्गादिमुखसम्भाषनाया
ननु ननु एतत्तया सम्प्रात नतस्यभ्रमनुखाजुनतिस्त्राङ्कार एव पथ्यातत्वेन नन्यते
२०७ ॥ १३ ॥

सीता । हृद्दी । हृद्दी ॥ किं त्ति म अज्जउत्तो मग्गि-
स्सदि । * (उ)

राम । भवतु, पश्यामि । [इति समन्तादवलीकयति ।] (ढ)

सीता । भअव्वदि तमसे । आंसरत्तम, जइ दाव्व म पेक्खि-
स्सदि, तदो अणव्वभणुणादसण्णिधाणेण अहिअ पि मम मन्हा-
राओ कुव्विस्सदि । † (ण)

* हा धिक् । हा धिक् । किमिति मामाद्यपूर्वा मागिष्यति ।

† भगवति तमसे । अपसराम, यदि तावन्मा प्रेष्यते, तदा अन-
भ्यनुज्ञातसन्निधानेन अधिकमपि मद्य महाराज कोपिष्यति ।

समागमस्येदानोत्सम्भाव्यमानतया अनुभूतस्पर्शस्थानव्यसाधारणतया च रघुपतरि-
विषयविकल्पिता पृच्छेति बोध्यम् । [एतद्विद्वज्जनाभिसम्बन्धनरूपमधिवल नाम
सम्यङ्गमुक्तं, तथा च— उद्दिष्टजनसम्बन्धनं बुधा अधिवलं विदुः ” इति] ।

(उ) हा धिगिति ।—हा इति शक्ति, (“हा विषादगुणात्तु” इत्यमर)
धिगिति आत्मभक्षनायां, (“धिक् भक्षने च निन्दायां”) तथाच—यस्याह
सततसहचारिणो प्रणयनी आस स एवेदानीं मम मन्दभागिन्या अन्वेषणार्थं
यतिष्यमाणा दृश्यत इति मद्दृष्टमापतितमिति भावः । मार्गिष्यति—अन्वेषयति ।
रामस्य तदानान्तर्गते चेटामवलोक्य सीता तत्कर्तृकभविष्यदन्वेषणं सम्भावितवतीति
बोध्यम् ।

(ढ) भवत्विति ।—अस्या अभ्युपपत्ते हेतुभूता सीता अन्या वा भवत्वित्यर्थः ।
पश्यामि—इतस्ततोऽन्वेषणेन तत्त्वतो निरूपयामीत्यर्थः ।

(ण) भगवतोति ।—अपसराम,—इतोऽपसृत्य अन्यत्र याम इत्यर्थः,
[अत्र सीतातमसयोर्द्विलेपि “अस्मदी इयोय” (१।२।५८) इति मतेण बहुवचन
प्रयोगः । “अपसराव” इत्यपि पाठः कश्चित् पुस्तके दृश्यते] । अनभ्यनुज्ञाते-
त्यादि ।—न अभ्यनुज्ञातं अनुमोदितमिति अनभ्यनुज्ञातं, इदानीं मत्समीपवर्तिनी
सती मां परिचरित्वैव नानुमतेति यावत्, यत् सन्निधानं समीपावस्थानं, तेन
हेतुना इत्यर्थः । अधिक—अतिशय, “लोकसमच पतिसान्निध्यमेव प्रगन्त-
सुचरतया पत्युस्त्वेगकर, किमुत लोकापवादाच्चिरनिव्वामिताया समवज्ञाताया
पुनरनुमोदिताया मम सान्निध्यमिति” अथमवाधिकपदस्य तात्पर्याथः ।

तन्ना । अयि वत्से । भार्गुरथौवरप्रभावाद् वनदेवतानामपि
अदृश्या सञ्जासि । (त)

हेला । आ, आत्य एद । * (य)

रान । ह्य प्रिये जानकि । ननु प्रिये जानकि ॥

नैव । . चतकुन्दम् । ! अज्जउत्त । अत्तरिस क्वु एद वअण
इमत्त बुत्तन्तत्त । . गान् । ! अइवा कि त्ति वज्जमइ जम्भन्तरेसु
वि पुया अतन्माविददुत्तहदसए म ज्जेव मन्दभाइणी उद्दित्तिअ
वच्छलत्त एववादिपो अज्जउत्तत्त उवरि णिरणुक्कोसा भवित्त ।
अइ एदत्त हिअअ आणानि मम वि एत्तो त्ति । १' (द)

० ६ इति पत्रम् ।

• वाग्भुवः वत्सुखं खनु एतद्वचनस्य वृत्तान्तस्य । अथवा चिन्तित
वचनस्य अन्वयस्य, अथ पुनरन्वयवित्तुर्बन्धनस्य नामैव नन्दनामिनीसुद्धिस्य
वत्सुखस्य एवमादिषु वाग्भुवस्य उवरि निरनुकीया भवित्तानि । अहनेतस्य इत्य
वचनं नन्दनादिषु इति ।

नन्द—हेला इति । अत्र "कुन्दकुन्दैवानुपाशाना उन्नतिलोपः" (१।३।३।पा०)
इत्यनेन वक्तुं । नन्दाराज — अन्वयानाम् रानवन्त्र, [पूर्वं हि तदि साति-
यान्नुवत्तानामुवत्त एव । नन्दि सादराधानानि सन्नावनौयानौत्, नन्तित
तु न अन्वयस्य नन्दाराजानुवत्त वनाधिगमाया सुदूरपराहतेति अत्र "नन्दाराज -
वत्सुखस्य इति वक्तुं ।

० ६ इति ।—अत्रानि लोकावस्थाने अत्रानम् । भार्गुरथौवरप्रभावात्—
नन्दाराजस्य इति वक्तुं । वनदेवतानामपि—अरण्याधिष्ठातृदेवीनामपि देवी
वत्सुखस्य इति वक्तुं । अहना इति वक्तुं । अत्रानम् इति वक्तुं । अत्रानम् इति
नन्दाराजस्य इति वक्तुं ।

राम । [सर्वतो विलोक्य सनिवेदम् ।] हा । न काचित् अत्र । (ध)

रैकेण वाप्यावरुडकाण्डनाय वैश्वयण अस्पटीचारण, ताभ्या सहित यथा स्नात्
तथा, आहृति ण्य । (—“मन्यु पुमान् क्वि । दैन्ये शाके च यने च” इति
मेदिनी, “मदसम्पदपीडाये वैश्वय गङ्गट विदु” इति दण्ड) । आश्वपुत्रेति ।—
आश्वपुत्र ।—स्वामिन् । एतदचन—“हा प्रिये जानकि ।” इति सन्नेहसम्भाषणम् ।
अस्य वृत्तान्तस्य—अनन पराजितविशुद्धभावाया अपि पौरजनापवादात् निदय
निवासनरूपत्यापारस्य । असदृशम्—अयोग्यम्, पौरजनापवादान्निश्चासिता प्रति
कठोरमानन्दणमेवाचित, न तु “प्रिये” इत्यनुरागातिरेकसूचकमिति भाव ।
सुचिर रचाट्टहवासेऽपि लेशताऽपि नाविशन्तोऽयमाश्वपुत्रो मयि निरतिशयमनु-
रक्तोऽपि केवल राजधम्म इति प्रजानुरन्नाय कथमपि मा विवासितवानिति
समुपपुञ्ज्यत नायमनुयाग इति पचान्तरमाह, अथवेति ।—अथवा—पचान्तरे ।
वज्रमयी—वचनिर्मिता, वज्रसदृशकठिनामित्यर्थ, अन्यथा कथ निवासनानन्तर-
मपि न स्ततास्मोति भाव । जन्मान्तरत्वाप—परजन्मत्वपि । पुनरसम्भावितेति ।—पुन-
रसम्भावितम् अनाशसित दुलभ दमन रामदशन यस्या ता तवाक्ता, अस्मिन्तु जन्मनि
चिराय निश्वासिताया अपि भागारपोवरप्रभावाद् अदृश्यतया भाग्यात् चान्निव्येऽपि
अदर्शनं ज्ञातमिति जन्मान्तरे तस्मिन्भावने सुतरामसम्भवोति भाव । नन्दभागिनी—
पतिविवासिततया सौभाग्यविरहिताम् । मामेव—सोतामेव, न त्वयामित्यत्र,
जानकीति नामत आमन्वणादिति भाव । उद्दिश्य—लक्ष्योक्त्य । वक्सलस्य
—सेहवत । एववादिन,—“प्रिये जानकि ।” इत्यादिवचनेन शाक कुर्वत
इत्यर्थ । निरनुकाशा—ानदया, कठोरति यावत्, न नपेवनिदानी वक्तव्यमिति
भाव । (“कृपा दयाऽनुकम्पा स्यादनुकाशाऽप्ययोहस ” इत्यमर) [अत्र “अनुकाश”-
शब्देन “मद्विप्रागातिदूनस्याश्वपुत्रस्य दृष्टशोभतिदु सहाभवस्यामवलोक्य मया
मुक्तकण्ठ रोदितस्य ततः कनकमव कटोरा भवामि” इति व्यज्यत, अनुकाशपथाय
कपनावसरे अनुकाश शब्दस्य “अनुकाशति मुक्तकण्ठ रोदित्यनेन इति अनुकाश”
इत्यमरव्याख्यादशनात् । “अथवा किमिति वज्रमयी जन्मान्तरेष्वपि पुनरसम्भावित
दुलभदशनस्य” इत्यपि पाठ क्वचित् दृश्यत, तदग्रन्तु—वज्रमयी—निरतिशय-
कठिनदयाऽपि अह, “निरनुकाशा भविष्यामि” इति परेण अन्वय । असम्भावित
दुलभदशनस्येति—“आश्वपुत्रस्य” इत्यस्य अवगण, अन्यापन्तु सट एव] ।

(ध) सवत इति ।—सर्वत,—सवासु दिक्षु । सनिवेद—निवेद

सीता । भगवदि तमसे । तद्वा निष्कारणपरिच्चाइणो वि
एदस्स एदिणा एवविधेण दसणेण कीदिसो मे हिअआणुबन्धो
त्ति ण आणामि ण आणामि । * (न)

तमसा । जानामि वत्से । जानामि ।—

तटस्थ नैराश्यादपि च कलुष विप्रियवशात्
वियोगे दीर्घेऽस्मिन् भटिति घटनोत्तम्भितमिव ।

* भगवति तमसे । तथा निष्कारणपरिच्यगिनोऽप्येतस्य एतेन एव-
विधेन दर्शनेन कीदृशी मे हृदयानुबन्ध इति न जानामि न जानामि ।

स्वावमानना तेन सह वर्तमान यथा भ्यात् तथा, आहिति शेष, —निवेद नैराश्य
तेन सहितमिति वा तदथ । (तत्त्वज्ञानापदीर्घादेर्निवेद स्वावमानना” इति
दर्पण) सीतामुद्दिश्य हथा विलप्य परितोऽन्विष्य च अनधिगततया इयमात्मावज्ञा
रामस्येति बोध्यम् । न काचिदिति—यतोऽत्र कोऽपि जनो नास्ति, सुतरां कुत
सीतासभासम्भव इति तात्पर्याय ।

(न) भगवतीति ।—तथा—अग्रपरीक्षया मदीयविशुद्धताज्ञाने सत्यपीत्यथ ।
निष्कारणपरिच्यगिनोऽपि—न्याय्य कश्चिन्निवासनहेतुमन्तरेणैव मां निर्वासितवतीऽपि ।
एतस्य—आर्थ्यपुत्रस्य । एतेन—परिदृश्यमानेन । एवविधेन—सद्विधोगकातरता-
व्यञ्जकेनेत्यथ । हृदयानुबन्ध,—हृदयस्य मनस अनुबन्ध अवस्थाविशेष, मनो-
हृत्तिरिति यावत् । न जानामि—निश्चयेन अवगतमहाभीत्यथ, (न जानामि न
जानामोति हिवचन दीनतातिरेकमुच्यते, दैव्ये हिरुक्तिम् न दीपाय इति बोध्यम्,
समानव्यामितया अनलपरीक्षया च विदित्वाप्यतिवशुद्धभाव मे चरित्रस्य, केवल
प्रजानुरञ्जनाय चिराय मे निर्जनारण्यवासो व्यवस्थापित इति सत्यपि प्रभृतरे
विरागइती सम्प्रत्येवमिम मामकशोककातरमवलीक्यातिदूनास्मि सहतेति भाव ।

दु सहविरहकातर प्रियतममवलीक्यातिदूनाया अप्यनिर्वचनीयमनीभाव
वचसा विवरोत्तमचनाया जनकतनयाया तदानौत्तनीमवस्थां तत्त्वत पथ्यालोच्य
सम्प्रति तामव विहग्वन्त्याह, तटस्थमिति ।—तव हृदय मन, नैराश्यात् पुन
समागमसम्भावनाविरहान्, तटस्थमुदासीनम्, [एतेन ‘तान्वेव चिरपरिचितान्य-
चराणि पञ्चशतोदशनेन ना मन्दभागिनोम् अनुरुन्वति” इति वाक्येनाभिमतता सीता-
ऽवस्था प्रतिपादता], अपि च किञ्च, इवाप्रियवशात् निष्कारणनिवासनरुपाप्रिय-

प्रमन्न सौजन्यादपि तु करुणैर्गाढकरुण

द्रवीभूत प्रेम्णा तव हृदयमस्मिन् क्षण इव ॥ १३ ॥

राम । देवि ।—

प्रसाद इव मूर्त्तस्ते स्पर्श स्नेहार्द्रशीतलः ।

अद्याप्यानन्दयति मा त्व पुन क्वासि नन्दिनि । ॥ १४ ॥

कार्यवशात् कलष मलिन कीपाकलम् इति यावत् [अनेन “अमदृश खन्वेतद्-
वचनम् अस्य वृत्तान्तस्य” इत्यनेनाभिमता सीताऽवस्था प्रतिपादिता] दीर्घदीर्घकाल
व्यापिनि, अस्मिन् विधीये विरहे, भटिति अकस्मात्, घटनया मिलनेन अमभा
वितसन्दर्शनेन इति यावत्, उत्तमिधतमिव सत्प्रप्रायं, सातिशयविषयवशात् कि
कचंयविमूढमिवेति यावत्, [अत्र “उद स्यात्तन्मी पूर्वस्य” (८४६१ पा०)
इत्यनेन सन्धे सकारलोप । अत्र “भटितिघटनात् सन्धितमिव” इत्यपि क्वचित्
पाठ । भटितिघटनात् आकस्मिक महटनात् सन्धितमिव विन्मगन्तिमितमिव इति
तदर्थे । [एतेन “प्रभातचन्द्रमण्डलापाखुरेत्यादिना विवचितावस्था प्रतिपादिता],
सौजन्यात् सृजनताज्ञापनात्, स्नेहानुरागव्यञ्जकवाक्यादिना रामस्य निर्दोषत्वाव-
गमादित्यथ, प्रसन्न प्रीतम्, [अनेन “अथवा किमिति वचनयोर् जन्मान्तरैवपि
पुनरमभावितदुर्लभदर्शनाम्” इत्यादिनाऽभिहतावस्था दर्शिता] अपि तु तथा,
करुणै शोकव्यञ्जकै रामस्य वाक्चेष्टितादिभि, गाढ घनीभूत करुण शोकी यस्य
यस्मिन् वा तत् तथोक्तम्, अत एव अस्मिन् क्षणे अधुना, प्रेम्णा दयित प्रति-
प्रीत्या, द्रवीभूतमिव द्रवत्वमाप्तमिव, अवशमिवेत्यर्थे, जातमिति शेष, निष्कार-
णनिर्वासनादप्रसन्नमपि ते हृदय सम्प्रति त्वन्नामयदृष्टपुर सरमस्य सकरुणपरि-
देवनमाकर्ण्य पुन प्रसन्न सद्भिगलितमिवेति भाव । [अत्र प्रथमपादे एकस्मिन्नेव
हृदयधम्मिणि शोदासीत्य काल्प्यरूपविरुद्धपदाथव्यसमावेशाद्विरोधालङ्कार म च
कालविशेषमन्तर्भाव्य समाधात शक्यते, तथा द्वितीये चतुथे च पादे क्रियोत्प्रेचा-
द्य, तच्च भावाभिमानि, इवशब्दोत्थापिततथा च वाच्यमिति सुधीभिर्विभाज्यम्] ।
शिखरिणी वृत्त, तल्लक्षण यथा—“रसै रुद्रेन्द्रिन्द्रा यमनसभलाग शिखरिणी”
इति ॥ १३ ॥

पूर्वं नियतमनुभूततयाऽतिचिरपरिचितोऽथ ज्ञानकीकरस्पर्शो यद्वि च वैजात्य-
वशेन सीतास्त्वमिह प्रसादयति, तदपि परितीऽन्वित्य तामलभमानो रामचन्द्री
विलपति, प्रसाद इति ।—स्नेहेन स्नेहरसेन आर्द्रं सिक्तं अत एव शीतल सन्नापहारक

सीता । एदे दे अगाधदसिदसिणेहसभारा आनन्दणिस्स-
न्दिणे सुदा मए अज्जउत्तस्स उल्लावा, जाण पच्चएण णिक्कारण-
परिच्चाअसल्लिदो वि बहुमदो मे जम्मलाहो । * (प)

० एते त अगाधदर्शितस्त्रेहसभारा आनन्दनिष्यन्दिन श्रुता मया आद्यपुत्रस्य
उल्लावा येषा प्रत्ययेन निष्कारणपरिव्यागशक्तित्यतोऽपि बहुमतो मे जन्मलाभ ।

इत्यत्र, त स्पर्शं मूर्त्तं मूर्त्तिमान् प्रसाद इव अनुग्रह इव, साकारा प्रसन्नता इवेत्यर्थः,
("मम नेहुय्येऽपि अभयक्ले प्रथय" इति आदरातिशयात् प्रणयेऽपि प्रसादस्वीपचारः) ।
अद्यापि निवासनादिनिदयव्यवहारानन्तरमपि, यदा—अद्यापि स्वर्शाभानच्छेऽपि,
का कथा स्पर्शं चणे १ इति भावः, माम् आनन्दयति सुखयति । [नन्दयति या सा
नन्दिनी, यदादिच्चात् णिनि] हे नन्दिनि । आनन्ददाग्नि । त्वं पुनः क्व कुर्वन् अस्मि
भवसि १ न दृश्यसे इति यावत् । [अत्र प्रथमपादं प्रकृतं स्पशऽप्रकृतस्य मूर्त्तिमत्-
प्रसादस्य सम्भावनाद् भावाभिमानिनी वाच्योत्प्रेक्षानामालङ्कारः, तथा कारणी-
भूतायां सीतायामदृष्टावानपि कार्यस्वरूपस्य तदीयस्पर्शस्य ख्यापनाद् विभावना
ऽपीति केचित् । तल्लक्षणं यथा—“विभावना विना हेतुः कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते”
इति] । अनुष्टुप् इत्यम् ॥ १४ ॥

(प) नहि अदृश्यमानायामपि सुचिरोऽभोगनभूतसंस्कारवशात् करस्पर्शमिम
मदायमिति निश्चिन्त्य मन्त्रामीन्मुखपूर्वं बहुविलपन्नसावाध्यपुत्रं परितो मामन्विष्य
तोऽन्वलोचनगोऽनया जनकतनया निष्कारणनिवासताऽप्यात्मप्रसादमधिकतरमुप-
लभमाना दुःखाकरमपि जीवनं साधकं मन्यमाना आह, एत इति ।—एते—
श्रुयनाणा । त—पूर्वपरिचिता । अगाधेत्यादि ।—अगाधमधिकं यथा स्यात् तथा
दमित्त्रेहसभारं प्रपद्यतिशय्य येषु ते तथोक्ता प्रकटितामितप्रथयातिरेका
इति यावत् । आनन्दनिष्यन्दिन —परमानन्दजनका । उल्लावा, —उच्चैर्विलापा ।
येषाम्—उल्लावानाम् । प्रत्ययेन—श्रावणेन अनुभवेन । निष्कारणेत्यादि ।—
निष्कारणं अहतं क्व यं परिव्यागनिवासनं स एव शल्यं शङ्कं तच्चात्मस्य
इति स तथोक्तः, [अत्र उपकानलङ्कारः] अकारणनिवासनजानतकलङ्कपडिलतया
निष्वातकोनक इव दुःसहकृत्यवहल इत्यर्थः । [शक्तित्यत इत्येव 'तदस्य सज्जात
तारकादिभ्य इतच्' (५ रा३३पा०) इति इतच्प्रत्ययः] । बहुमत —श्राव्यः,
सम्प्रति सकृदप्येव विलपन्तनायपुत्रनवलोकायन्त्यकारणपरिव्यागिनीऽपि तस्य
निर्दापवानवायं जीवनं बहुन मे इति भावः ।

राम । अथवा कुत पुनः प्रियतमा, नून सङ्ख्याभ्यास-
पाठवोपादान एष रामस्य भ्रम । (फ)

[नेपथ्ये । प्रमाद प्रमाद । 'सीतादेव्या स्वकरकनिते " इत्यर्थं पठ्यते] ।

राम । [सकरुणौत्सुक्यम् ।] किं तस्य ?—

[पुनर्नेपथ्ये । "वध्वा सार्द्धम्" इत्युत्तरात् पठ्यते] ।

सीता । को दाणी अहिउज्जिस्सदि ? * (व)

* क इदानीमभियोज्यते ?

(फ) हिंस्रयापदशङ्खलेऽतिभौषणे वने निर्वासिताया सीताया एतावता
कालेन मरणस्यैवावश्याभावितया तस्या कुत पुनरिदमसागमसम्भव इति समुप-
जातविवेको जानकीजीवने पुनराह, अथवति ।—कुत,—कस्मात्कारणात् ।
पुन,—भूय, सुचिरवनवासेन तस्या मरणस्यैव अवश्याभावादिति भावः । प्रिय-
तमा—प्रेमपात्री सीता, सम्भवेदिति शयः । तस्मात्सागमसम्भव कथं तर्हि तस्याणि-
स्पर्शोऽनुभूतः ? इत्याह—नूनमिति । मङ्गल्येयादि ।—मङ्गल्यानां "सीता मानाद्वयति,
मयि सानुरागा प्रिय वक्ति" इत्यादिरूपमानस्योपापाराणां ("सङ्ख्य कम्पनानसम्"
इत्यमर) अभ्यासेन पौनःपुन्यं यत् पाठनं नेपथ्यं तदेव उपादानम् उत्पत्तिकारण-
यस्य स तथात्त । एष,—अस्य स्पर्शस्य सीतासम्बन्धित्वेन अनुभवः । धन,—धानि,
यथा जायदवस्थायां नियतमनुभूयमानोऽथ मुक्तिदशात्प्रामुतस्वप्नात्प्रामुतस्वाविकलमव-
पुनरनुभूयमानत्वेन स्फुरति, तथा सङ्गतावस्थायां जानकीकृततत्तद्व्यवहाराणां
मिदानीमाभौष्योऽनं सङ्ख्यनादतर्दीयेऽपि अस्मिन् स्पृशे नम तर्दीयत्वन्म सन्नुत्पन्न-
इति भावः । [अत्र रामस्य स्वीकाराणि "रामस्य" इति नामतः कथं जानत सम्ब-
न्धत्वात्सङ्ख्यलक्षणगणनित्यस्योऽप्यहं सम्प्रति मुदु सहविरहतापात् प्राकृत इव गमानी
जात इति वस्तु व्यञ्जन] ।

(व) क इति ।—इदानीं—इदं इति सहायदशायामित्यर्थः । अभियोज्यते—
मया पुत्रत्वेन पोषितत्वात् करिकरभक्तस्य साहाय्याय कल कारिराज अभिप्रास्य
तौत्यर्थः, इदानीमसहाया भवामीति बलवता पोषयान त परिरचितुमसमथापीति
मे महदु खमिति भावः ।

राम । क्वासौ क्वासौ दुरात्मा यः प्रियायाः पुत्रक वधू-
द्वितीयमभिभवति ? [इति उत्तिष्ठति] । (भ)

वासन्ती । [प्रविश्य सम्भ्रान्ता] । कथं देवो रघुनन्दनः ॥ (म)

सीता । क्व पित्रसह्यै मे वासंदी ॥ *

वासन्ती । जयति जयति देवः ।

राम । [निष्पद्य] । कथं देव्या प्रियसखी वासन्ती ॥

वासन्ती । देव । त्वर्थ्यता त्वर्थ्यताम् ॥—इतो जटायुगिरि-
शिखरस्य दक्षिणेन सीतातीर्थेन गोदावरौभवतीर्थ्य सम्भावयतु
(य) देव्या पुत्रक देव ।

* कथं प्रियसखी मे वासन्ती ॥

(भ) ज्ञेति ।—क्वासौ—प्रियापुत्रकाभिभावक । दुरात्मा—दुष्टस्वभाव ।
(“वात्सा यत्रो हृतिङ्गि स्वभावो ब्रह्म वर्णं च” इत्यमर) । क्वा—कुत्र, वर्तते
इति शेष । [अत्र “क्वासौ क्वासौ” इति द्विरुक्तिः,—“विवादे विषये हर्षे खेदे
देव्यावधारणे । प्रसादने सम्भ्रान्ते च द्विरुक्तिर्न दुष्यति ॥” इति नियमान्न दोषाय] ।
प्रियाया,—नम प्रणयिन्या भक्तजनन्दिन्या । पुत्रक—कृत्रिमं पुत्रम् । [अत्र “इवे
प्रतिहृती” (५३३६ पा०) इति कन् प्रत्यय । एतेन तस्मिन् स्नेहातिशय्येनावशरक्ष-
पायत्व सूचितम्] । वधूद्वितीय—वधूर्जाया द्वितीया सहचरी यथा स तद्योक्त,
प्रथया करेणकया सम विहरन्मिति यावत् । अभिभवति—प्राक्तन्य पराजयते,
नूनमिदानीमेव अह यद्योचितप्रतिविधानेन त शिष्यानीति भाव । उत्तिष्ठति—
एतस्य प्रतिविधानाय सत्वरम् प्राचनादुद्गच्छतीत्यर्थ । [“उद्योऽनूठकम्पि”
(१३२४ पा०) इत्यनेन उत्प्लवकतिष्ठतरनूठचेष्टाशानेव प्राक्तनेपदविधानात्, अत्र
अ उद्योगनाशकत्वाद्प्राक्तनेपदनिति वीध्यम्] ।

(म) सम्भ्रान्तेति ।—उत्खवती दिरदपतराकनणात् प्रियसहचर्या सीताया
पुत्रक रक्षयितुं अस्मिन्प्रसङ्गान्नेपणाय अतिशयव्यदपिना इति यावत् । [अत्र
अपनिति विषयदोषकमव्ययम्], तथाच सान्द्रतर्नाङ्गापदशया नि सशय विपत
न्तीकारस्य अथनप्रसङ्गावितदङ्गी रघुनन्दन एव ह्यस्य इति महान् विषयहेतु
एत तात्पर्यात् ।

(य) दंष्ट्रिति ।—त्वयता—त्वया गन्तानित्यर्थ, [अत्रापि सम्भ्रान्ते

साता । हा ताद जटाञ्जी । सुण तुए विणा जण-
ट्टाण ॥ २ (र)

राम । अहह ! हृदयमर्मच्छेद . खलु अमी कथो-
हाताः ॥ (ल)

२ हा तात जटाञ्जी । गन्य लया विना जनघ्नानम् ॥

द्विर्वचनम्] अन्यथा कालातिपात ।वपदापातसम्भव इति भाव । सत्वरं मथा
क्व गतव्यं किं वा कसञ्चनित्याकाङ्क्षायामाह, इत इति ।—अध्यात् स्यातात् ।
जटायुगिरिशिखरस्य—जटायुना तत्रामर्केन गृध्रराजिन अध्यापतो गिरारति
जटायुगिरि, [शकपाथिर्वादित्वात् उत्तरपदलं षो समास] तस्य शिखर गृध्र
तस्य (जटायुना अध्यापतत्वात् पञ्चतस्यास्य “जटायुगिरि” इति सत्रा वाच्या)
[‘णनपा द्वितोत्रा’ (शश३१ पा०) अत्र णनपेति योगविभागात् षष्ठी] । दक्षिणेन—
टाक्षणाया दक्षिण इत्यथ, स्थितेन इति शेष । सीतातीर्थेन—सीताप्राप्तौर्था जलावतार
प्रदृष्टश तेन, सीता येन घट्टेन प्रथमं गोदावरौभवतरति स तत्र घट्टेन इत्यथ ।
(‘तीर्थं धीतो जलावतार च’ इति विश्व) । गोदावरौ—तत्रान्वौ नदीम् ।
अवतीत्य—अवरुह्य, प्रावश्यत्यथ । समावयतु—रत्नतु, बलवत आक्रमणत्
पारत्राणेन अनुगृह्णातु इत्यथ । दद्या, —जनकनन्दिन्या । पुत्रक—
कृतकतनयं, करिकरभकमिति यावत् । देव, —भवान् । [अत्र “जटायुगिरि
शिखरस्य दक्षिणेन” इत्यत्र—“जटायुगिरिशिखरस्य दक्षिणदक्षिणेन” इति ‘जटायु-
शिखरदक्षिणेन’ इति च पाठान्तरद्वयं वक्तव्यम् । आद्ये,—जटायुगिरिशिखरस्य—
जटायुपञ्चतस्य, दक्षिणदक्षिणेन—दक्षिणदक्षिणस्थितेन इत्यथ । अन्तिमे तु
पुण्यत् एवाथ] ।

(र) वामन्तीवाक्ये जटायुगिरिशब्दव्यवहारात् समुद्धोषितपूर्वव्युत्ति सीता
विलपन्ती आह, हा तातात् ।—तात—मान्य । गृध्रसङ्घत्त्वेन जटायुप तातति
उत्थावनम् । गन्य—गुणवत प्रतीयमानम्, अनार्थमिति यावत् ।

(ल) हृदयेत्याह ।—हृदयस्य अन्तःकरणस्य मन्त्राणि क्रोवनस्थानानि
आकृशान ये त तथोक्ता, तत्तत्पूर्वपरितघाटततया निरतिशयहृदयविदारका इति
भावत । कथीहाता —कथाता पूर्ववृत्तान्तघटितानां जटायुगिरि-गोदावरौ सीता-
ताथप्रभृतीनां वचनानाम् उदाता आरम्भा, उदाहरणानि इति यावत्, (‘स्यादस्यादान

वासन्ती । इत इतो देवः ।

नीता । भगवदि । सञ्चञ्च एव्व बणदेवटा वि म ग
घेक्खटि १ * (व)

तमना । अयि वत्से । सर्वदेवताभ्यः प्रकृतमैश्वर्यं भागी-
रथीदेव्या , तत् किमाशङ्कसे ? (श)

* भगवति । सत्यमेव वनदेवताऽपि ना न प्रेक्षते ।

सुदात चारम्भ इत्यनर) । विपद्नां सीतामुद्धर्षुं जटायुष प्राणपात तथा सीता-
हरणम् एवनादय पूज्यवृत्तान्ता सम्प्रति त्वदीयवाक्यसमुद्बोधिता सन्त मदीय मन्त्र
विदारयन्तीति भाव ।

(व) पूर्वं रानदर्शनभीता सीता तमसया “भागीरथीवरप्रभावाहनदेवताना-
मप्यदृश्या महताऽसि” इत्येवनाशंसिता काव्यतय स्वस्य मत्स्यानामदृश्यता परीक्षित
पतो, सम्प्रति तु देवशक्तिसम्पन्नाना वासन्तीप्रभृतिवनदेवतानानपि अप्यदृश्याथा
सन्दिग्धा पृच्छति, भगवतीति ।—वनदेवता—वासन्तीप्रभृति वनाधिष्ठात्री देवी ।
सत्यमेव—यद्यपि किं, नो चेत् तदाष्माकमेतयोरनुसरण न युज्यते इति भाव ।

(श) अवीति ।—सर्वदेवताभ्य, —सकलाभ्यो देवीभ्य । [अत्र “पञ्चनी
विभक्ते” (२।३।४२ पा०) इति सूत्रेण निहाय्यनाणभेदे पञ्चमी] । प्रकृत—प्राप्तप्रकर्ष,
प्रदलनिति यावत् । ऐश्वर्यम्—अपिनाद्यष्टसिद्धि, निखिलदेवताभ्य प्रकृतशक्ति
मत्या भागीरथ्या वरप्रभावेण तवाद्दृश्यतः जातेति साधारणदेवशक्तिसतीना
वासन्त्यादिवनदेवतानामदर्शनभीयतायामसशय विजङ्गीष्टि सशयमिति भाव ।
अपिनाद्यैश्वर्यं यथा,—

“अपिना लघिमा प्राप्ति प्राकाम्य महिना तथा ।

दृशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता ॥” इति ।

अव “अपिना—अणुभाव, यत शिलानपि प्रविशति । लघिना—लघुभाव, यत
न्यूनसर्पानधलस्या मुख्यलोक याति । प्राप्ति,—अद्भुत्यरेण स्पृशति चन्द्रम् ।
प्राकाम्यम्—इच्छाननिघात, यतो भूमावुभ्रञ्जति निनञ्जति—यद्योदके । महिना—
नहती भाव, यतो महान् भवति । दृशित्व—यत भूतनीतिकाना प्रभवस्थितिर्नाष्ट ।
वशित्व—यत भूतनीतिक बशोभवत्यवग्रम् । यद्य कानावसायिता सा सत्यसदस्य ता,
वसाय्य सदस्यो भवति भूतेषु, तथैव भूतानि भवन्ति ।” इति तत्त्वकौस्तुभ्या

सीता । ततो अनुसरन्न । * (प) [इति परिक्रामत] ।

राम । [परिक्रम्य] । भगवति गोदावरि । नमस्ते ।

वासन्ती । [निरुप्य] । देव । देव । मोदस्व विजयिना वधू-
द्वितीयेन देव्याः पुत्रकेण । (स)

राम । विजयतामायुष्मान् ।

सीता । अह्निहे ईदिसी एसो संवुत्ती ॥ † (ह)

राम । देवि ! दिष्ट्या वर्डसे । (क)—

* ततोऽनुसराम ।

† अह्नी ईदृश एष सवत्त ॥

वाचस्पतिमिश्रलेख । प्रकृते तु कामावसायित्वरूपैश्च्यप्रभावेण सीताया अदृश्यत्व
सम्पादितमिति बोध्यम् ।

(प) तत इति ।—यत सत्यमेवाहं वासन्त्या अप्यदर्शनीया सवत्ताऽस्मि तत
इत्यथ । अनुसराम,—पश्चात् याम्, आयुपुत्रवासन्तीरिति श्रेय । परिक्रामत,
—परिस्राम्यत, सीतातमसे इति श्रेय ।

(स) निरुप्येति ।—विशेषतोऽवलोक्य । [“देव देव” इति हर्षे हि रुक्ति,
“विवादे विषये हर्षे” इत्यादिनियमात्] । मोदस्व—प्रहृष्य, मनो विनोदयेत्यथ ।
विजयिना—उन्मदहिरदविजयकारिणा । यस्य पराभवमाशङ्मानानानस्माकमेता-
वान् प्रयाम, सीऽय कालेनातिबल स्वयमेव दुष्टान्तिहिरदराज विजिन्य पयसि
प्रियया सम विहरतीति पश्यन् प्रीणात्विति भाव ।

(ह) अह्नी इति ।—[अह्नी इत्याय्यबोधकमव्ययम्] । एष,—दृश्य
मान, मया पुत्रत्वेन परिपोषित करिकरभक्त इति यावत् । ईदृश,—उन्मदहिरद
विजयसमय प्रबलबलशाली । संवत्त,—जात । इयताऽप्यकालेन सम कृतकतनूयो
ऽसौ करिशावक्त एव बलीयान् जात इति सङ्घदाय्यमिति भाव ।

(क) देवीति ।—एतत्तु सीतामुद्दिश्य सम्बोधनम् । दिष्ट्या—भाग्येनेत्यर्थ,
[वतोर्यान्तप्रतिरूपकमव्ययनिदम्] । वर्डसे—बुद्धि नीताऽसि, भाग्येनैव तवाय
कृतकतनय आनन्दवर्डनी जात इति भाव ।

येनोद्गच्छदिसकिसलयस्निग्धदन्ताङ्गुरेण
 व्याकृष्टस्ते सुतनु । लवलीपल्लवः कर्णपूरात् ।
 सोऽय पुत्रस्तव मदमुचा वारणाना विजेता
 यत् कल्याण वयसि तरुणे भाजन तस्य जातः ॥ १५ ॥

रुद्रसा सीतापुत्रकामिभवश्रवणकातरो रघुवर कृतत्वरक्षदन्तिकमुपेतक्ष
 स्वलावलेपाद दारुणवारणराजविजयिन विलोक्यातिप्रीतसदान्तीन्तनसदवस्थोपवर्णन-
 सुखेन सीताया सौभाग्यहेतुमुपदर्शयन्नाह, येनेति।—हे सुतनु सुन्दरि ।
 [सु प्रोभना तनुर्यस्या सा सुतनु, तत्सम्बुद्धौ । “अम्नायंनयोर्ऋस्व”
 (७१।१०७ पा०) इति ऋस्व] । (“स्त्रिया मूर्त्तिस्तनुस्तनु” इत्यमर) । रुद्रच्छत्
 छत्तिष्ठत, नवीद्वित्रमित्यथ, यत् विसकिसलय मृणालपल्लव, मृणालायमिति
 यावत्, तदिव स्निग्ध कोमल दन्ताङ्गुर अचिरोद्गतदन्त यस्य तेन तर्थाक्तेन,
 पैम करिशावकेनेत्यथ, ते तव, कर्णपूरात् कर्णाभरणत् लवलीपल्लवनिर्मितादित्यथ,
 [कर्णमूलादिति पाठे तु श्रवणमूलभागादित्यथ] लवलीपल्लव लवली वृक्षविशेष
 (“नीराङ्ग” इति बहुभाषा) तस्या पल्लव किसलय, कर्णावतसीकृत इति यावत्,
 व्याकृष्ट करेण आकृष्य गृह्यते । मदमुचा मदसाविणा, मत्तानामित्यथ, वार-
 णाना हस्तिना, विजेता परिभावक, सोऽय तव पुत्र पुत्रीकृत स करिशावक
 इत्यथ, तरुणे वयसि यौवने, यत् कल्याण नङ्गलम् अतिशयितबलशौण्यादिक, तस्य
 भाजन पाव, जात । [“उद्देश्यविधेययोरुद्देश्यवचनत्वमाप्यातस्य” इति काशिका-
 प्रमाणात् “जात” इत्यत्र पुस्तनिर्देश, अस्यैव प्रधानक्रियारूपत्वादिति
 सुधानिर्विभाष्यम्] । पूर्वमस्मदौयारण्यवासदशाया धीऽयमतिक्रिभोरवयास्तया
 तनयोऽहत् करिशावक स्निग्धकोमलकिसलययादानप्रदानेनाविरत क्रोडित,
 सन्भवेतावताऽल्योवसा कालेन तामस मत्तमातङ्गमङ्गचम वलीयसामुत्तम सम
 प्रियतमया विहरन्तमालोक्य त्वदीयभाग्यवत्तानेव सन्भावयानीति भाव । [अत्र
 २२२३पि तरुणवयसं चतुषितक न्यापोत्पत्तिरूपचतुषपादार्यं प्रति मदमुच्चारणविजैतल-
 २२२३तयपादगतवाक्याधस्य हेतुविषयीपन्यासान् वाक्यायहेतुक काव्यलिङ्गमलङ्कार,
 तथा “उद्गच्छदिसकिसलय” इत्यादौ लुक्प्रथमा घेत्वनथोरङ्गाद्विभावेन सङ्गर] ।
 अन्ताऽन्ता वसन् ॥ १५ ॥

सीता । अविउत्तो दाणीं अत्र दोहाऊ इमाए सोमदस-
णाए होटु । * (ख)

राम । सखि वासन्ति । पश्य पश्य कान्तानुवृत्तिचातुर्यं
मपि शिञ्चित वल्गेन । (ग)—

लीलोत्खातमृणालकाण्ड कवलच्छेदेषु सम्पादिताः
पुष्पप्रत्पुष्करवासितस्य पयसो गण्डूपमङ्गान्तय ।

* अविद्युक्त इदानीमय दोषायुरनया सौम्यदर्शनया भवतु ।

(ख) स्वसुतहिताभिलाषिणी विजनजनवासिनी अनकराजनन्दिनी सुचिर
मनुभवन्ती अतिदारुणा प्रियविरहवदना, स्वयमवलीकयन्ती चातिविषना दशा जीवित
नाथस्य, जगतीह विरहमेव दम्पत्यो सर्वतोऽधिकतया क्षेपद नन्यमाना एतयो
भाविबिरहशङ्काऽऽतडिता सत्सप्यनेकविधेष्वश्रीर्वचनेषु अनयोरन्योऽन्यमविच्छेदनेव
चिराय कामयमाना आह, अविद्युक्त इति ।—मिलित इत्यथ । अय—दृग्ग्रमान,
प्रियया सनं पयसि विहरन्निवथ । दीषायु,—चिरजीवी, मम पुत्रक इति श्रेय ।
अनया—पुरोवत्तिन्या । सौम्यदर्शनया—कमनीवाकृत्या, सुदर्शनया इति यावत् ।

(ग) सखीति ।—[अत्र “पश्य पश्य” इति विष्णवे द्विवचनम्] । कान्तानुवृत्ति
चातुर्य—कान्ताया प्रियाया करिणकाया अनुवृत्तौ चित्तानरञ्जने चातुर्ये चतुरता,
नेपुण्यमिति यावत्, न केवल श्रियुरय शक्तिमत्तया तरुणोचितमाचरति, अपि तु
कान्तानुवृत्तनिपुणतयाऽपीति भाव ।

प्रियतमया करिणकया सम सखिलविहारसुखननुभवन्तमनु करिणावक
मालीक्य यदिदनुक्त “कान्तानुवृत्तिचातुर्यम्” इत्यादि, सम्मति तदेव तत्कार्येण
सनथयन् सीतापतिराह, लीलोत्खातेति ।—यत् यस्मात् हेतो, खेडात् अनुराग-
वशात्, प्रणयतिशय्यादित्यर्थ, लीलया क्रीडया, अक्षेपेनेति यावत्, उत्खाता
उत्पाटिता ये मृणालकाण्डा मृणालकम्बा, विससमूहा इत्यथ, (“काण्ड
कम्बे तरुक्लम्बे वाखेऽवसरनीरयो” इति मेदिनी) तेषां ये कवलच्छेदा
यासाश्खण्डा, करिणकाया आस्थाभ्यन्तरवर्तिन मृणालखण्डा इति यावत्, तेषु
[इति अधिकरणे सप्तमी] वहा,—लीलया उत्खाता ये मृणालकाण्डा त एव
कवला यासा तेषां छेदेषु अवसानेषु ससु [इति भावे सप्तमी] (“याससु
कवल पुमान्” इत्यमर.) पुष्पाङ्गि विकसद्भि, पुष्करै, पद्मै, (“विष्णुप्रसू

सैकः श्लोकरीणा करेण विहितः कामं विरामे पुन-
र्यत् स्नेहादनरालनालनलिनीपत्रातपत्र धृतम् ॥ १६ ॥

राजोवपुष्करानीरुहाणि च" इत्यनर) वासितस्य सुरभितस्य, पयस जलस्य,
गण्डूपाया सुखपूरिताशानामित्यथ, ("गण्डूपी सुखपूर्णाभपुष्करपञ्चतोन्मिते" इति
मेदिनी) सङ्घातय सञ्चारा, सम्पादिता कृता । करेणकया कवलीकृतं चान्ना
भ्यन्तरवन्तिषु चञ्चालदलखण्डेषु स्ववदनपरिपूरित सलिल प्रणयातिरेकात् वेगेन
परितो विचित्रमिति सञ्चदिताय, ["पुष्पात्पुष्करवासितस्य" इत्यम "पुष्पपुष्कर-
वानितस्य" इति पाठेऽपि च एवाथ । तथा "सम्पादिता" इत्यम "सम्पातिता" इति
पाठे—गण्डूपाधारा सम्पातिता विदिता इत्यथ] तथा, श्लोकरीणा श्लोकरी जल-
कणा सन्ति यद्धिन् तेन जलकणसाविणेति यावत्, ("श्लोकरीऽस्वकणा सृता" इत्यनर)
करेण गण्डूपाधारेण, ("करी वर्षोपले गण्डूपाधारेण प्रत्ययगण्डूपा" इति मेदिनी)
काम पर्याप्त यथा तथा, ("काम प्रकाम पर्याप्त निष्कामेष्ट यथोक्तम्" इत्यनर)
सैक स्नेहन, विहित सम्पादित, सलिलकेलिरताया करेणकया चान्नापोप-
शानये तस्या सर्वशरीरेषु गण्डूपाधारेण सलिलकणी विचित्र इत्यथ, विरामे पुन
सलिलसंकावसाने तु, सैकानन्तरञ्चैत्यथ, अनरालम् अवक्र, सरलमिति यावत्,
("अराल कुटिल वक्रम्" इत्यनर) नाल मण्डाल यस्य तादृश यत्रलिनीपत्रं पद्मपत्र
तदेव आतपवम् आतपधारण कृत्वनित्यथ, [आतपात् त्रायते यत् तत आतपवम्
आतप + वे + क] धृत करिष्या आतपनिवारणार्थं नक्षकोपरि विततमित्यथ ।
[अत्र स्रष्टवत् करभदम्बलीकृदानीलनावस्यावर्णनात् स्वभावीकृतलङ्कार, तथा
नलिनीपत्रस्य आतपस्रष्टवत्तयोपवर्णनात् निरङ्कवल्कलकण्डोत्पन्नधोरङ्गाद्रिभावेन
सङ्घट्ट । अत्र प्रियतमया करेणकया समं करिष्यावकथ्य तादृशसलिलविहारादिरूप
सम्भोगविशेषोपवर्णनात्— "दशनस्यर्शनादीनि निषेविते विलासिनौ । यत्रानुरक्ता-
बन्दीऽन्य सम्भोगीऽयमुदाहृत ॥" इत्युक्तलक्षणसम्भोगाख्यलङ्काररस स्फुट एव, परन्तु
—नलीनतन्त्रेषु वनान्तरेषु वल्लान्तरे वल्लभनाह्वयनी । अत्रविपक्षीकलनादभङ्गीकृत-
नङ्गीकुर्वते अ नङ्गी ॥" इत्यादिदर्पणकृतदुदाहरणवद् इह तस्य तिथ्यगततया— "अनी-
चित्प्रकृतं आभासो रसनावधी" इति "प्रतिनायकनिष्ठे तद्दधमपावतिथ्य-
नादिते । अङ्गारिऽनौचित्य, रौद्रे गुवादिगतकोपे ॥" इति च दर्पणकृतलक्षण
आनासगन्धे परिणयनात् अत्र सम्भोगलङ्काररचानास एव, न तु विगुह, अङ्गाररस
इत प्रथोनिर्विनाहम्] । इति आर्दूलविकीर्णितम् ॥ १६ ॥

सीता । भगवदि तमसे । अत्र दाव ईदिसी जादी, दे
उण ग आणामि कुसलवा एत्तिण कालिण कौदिसा विअ
हीति । * (घ)

तमसा । यादृशोऽय तादृशौ तावपि । (ङ)

सीता । ईदिसी अह मदभाङ्गिणी, जाए ग केअल णिरतरं
अज्जउत्तविरहो पुत्तविरहो वि । † (च)

* भगवति तमसे । अथ तावदौदृशी जात, तौ पुनर्न जानामि कुशलवौ
एतावता कालिण कौदृशौ इव भवत ।

† ईदृशी अह मन्दभागिनी, यस्या न केवल निरन्तरमाप्यपुत्रविरह, पुत्र
विरहोऽपि ।

(घ) भगवतीति ।—अथ—मया पुत्रत्वेन पालित इत्यथ । तावदिति—
षास्त्रालङ्कारि । ईदृश, —युवकोचितशक्तिवृद्धादियुक्त । तौ—मत्पुत्रौ । पुन,—
किन्तु । एतावता—इयता, सान्यत्यागानन्तर शस्त्रशास्त्रादिविद्याभ्यासार्थं यावत्काल
षास्त्रीकीर्तनीवने वर्तेत इत्यपरिमाणेत्यर्थः । कालिण—समयेन, एतावद्विरति यावत्,
[अत्र 'अपवर्गे वृत्तौ' (२।३।६ पा०) इति वृत्तौ] । कौदृशौ—वयोऽनुरूप-
शक्त्यादियुक्तौ तदयुक्तौ वा इत्यर्थः । [अत्र—“पुन तौ कुशलवौ एतावता कालिण
कौदृशाविव भवत इति न जानामि” इति अन्वयः, तथा च “तौ पुन कुशलवौ”
इति वाक्य “न जानामि” इत्यनेन व्यवहितमपि प्रियपुत्रकदम्बन कुशलव-स्मरण
जनितान्हादेन ससम्भ्रममुक्ततया न गमितपदनादीपमावहतीति विभाव्यम्] ।

(ङ) यादृश इति ।—अर्थ—पारदृश्यमान करिशावक । यादृश,—तरु
सोचितशक्तिवृद्धादिसम्पन्न । तौ—कुशलवौ । तादृशौ—एतत्सदृशशक्तिवृद्धादि-
शालिनी, भवत इति श्रयः । (अत्र करिशावकापचया कुशलवयो वप्र कनिष्ठ-
त्वेन समानशक्त्यायसम्भवेऽपि केवउ सीतामनस्तुष्टिसम्पादनाय सास्याभिधान, न तु
तत्त्वत इति बोध्यम्) ।

(च) ईदृशीति ।—मन्दभागिनी—दुभाग्यशालिनी । निरन्तर—नास्ति
अन्तर व्यवधान यस्मिन् तत्, अविरतमित्यर्थः, [अत्र “क्रियाविशेषणाना कर्मत्वम्”
इति वाचिक्तेन क्रियाविशेषणे द्वितीया] भाष्यपुत्रविरह,—भाष्यपुत्रस्य

तमसा । भवितव्यता इयमौदृशी । (छ)

श्रीता । किं वा मए पसूदाए, जेण तादिस वि मम पुत्तकार्ण
ईसिविरलकोमलधवलदसणुज्जलकवील अणुवद्धमुहकाअली-
विहसिद णिवद्धकाअसिहडअं अमलमुहपुंडरोअजुअलं ण
परिचुंविदं अज्जउत्तेण । * (ज)

* किं वा मया प्रसूतया, येन तादृशमपि मम पुत्रयोरोधदिरलकोमलधवल-
दशनीज्वलकपोलमनुवडमुग्धकाकलीविहसित मिवडकाकशिखण्डकममलमुख-
पण्डरीकयुगल न परिचुम्बितमायपुत्रेण ।

भर्तुं रामचन्द्रस्य विरहं विच्छेद । पुत्रविरहोऽपि—पुत्रयोः कुशलवयोः विरहं
विच्छेदोऽपीत्यर्थः । दुर्भाग्यवशादाद्येपुत्रपरित्यक्ताऽपि अहं यदि पुत्रमुखदशनेन
सुखमुपलभेय तदाऽपि मे काचित् सान्त्वना स्यात्, आजन्मनस्तदपि न मया लभ्यते
इति मे महतीय दुर्भाग्यपरम्परिति भावः ।

(छ) भवितव्यता—पदार्थानानवश्रम्भावित्, नियतिरिति यावत्, [भवि-
तव्यस्य भाव इति भवितव्यता, भवितव्यमिति तु “कल्यण्टुटी वहुलम्” (३।३।११९
पा०) इति भवते कर्त्तरि तच्चप्रत्यय] । इयं—त्वया इदानीमनुस्यूमाना ।
इदृशी—एवविधा, पतिपुत्राभ्यां सह चिरविरहकारिणीत्यर्थः । दुर्भाग्यादेव तवेयं
दुर्दशा, न त्विच्छाकृतेति नानुशोधनीयमिति भावः ।

(ज) पत्न्यौ पुत्रमुखचुम्बनादिना प्रीतिमापन्ने हि प्रसवस्य सार्थकता जायते,
नम त् नन्दभागिन्या प्रसवानन्तरं नावलोकितमप्याद्येपुत्रेण कदाचित् तादृशं
सुतमुखकमलयुगलमिति व्यथ एव मे तनययुगलप्रसवक्षेत्रे इत्याशयवती जनक
नन्दिनी सखेदनाह, किं वेति ।—प्रसूतया—प्रसवकारिण्या [अथ प्रसूतं प्रसव,
(प्र + सू + भावे क्त) तद्विद्यते यस्यां सा प्रसूता, “अशं आदिभ्योऽच्” (५।२।
१२० पा०) इति अच्प्रत्यय , अथवा—अकम्बलत्वविषदात संधातीरवाकम्बक
त्वात् “गम्यथाकम्बक—” (३।४।७२ पा०) इति कत्तरि क्त] । मया—सीतया [अथ
अलमघककिश्रद्धयोने तृतीया , यथा,—गम्यमानसाधनक्रियापेक्षया करयत्वात्
“गम्यमानाऽपि क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका” (४।०) इति तृतीया] । येन—

तमसा । अस्तु देवताप्रसादात् । (भ्र)

सीता । भ्रमवदिति तमसे । एटिणा अपञ्चसंसुमरणेण उस्स-

इतिना । तादृशमपि—मयाऽनुभूत निरतिशयरमणीयनपीत्यर्थं । मम पुत्रयो, —मम तनययो, कुशलवयीरिति यावत् । [अत्र “पत्तकयो” इत्यपि क्वचित् पाठो दृश्यते, तदशक्तु—अनुकम्पितौ पत्तौ इति पत्तकौ तथो “अनुकम्प्यायाम” (५।३।७६ पा०) इति कन्प्रत्यय, स्नेहास्पदतनयोरित्यर्थं] । इंपडिरलेत्यादि ।—इंपडिरलेता अनतिघना कोमला मुकुमारा धवला श्वेताय त्री दशना दन्ता तै उज्ज्वलौ कान्तिपूर्णा कपोलौ गण्डौ यस्मिन् तत् तथोक्त, नातिमद्भिदमुकुमारगुण रदराकिदोष्यमानगण्डमलमित्यर्थ, (“रदना दशना दन्ता” इत्यमर) [अत्र स्वभाषत सुन्दरयो कपोलयो प्रकृत्या रक्तत्वेऽपि धवलदशनोज्ज्वलप्रभाभिरापादितश्रेतिसतशा स्वकीयराक्तमगुणत्यागेन अन्यदोयोज्ज्वलधवलिनगदशणात् तद्गुणालङ्कार,—“तद्गुण स्वगुणत्यागादत्युत्कृष्टगुणवद्” इति तल्लक्षणात्] । अनुषङ्गत्वादि ।—अनुवद्दे नियते मुग्धे मनीहरे काकलीविहसिते काकली मृदुमधु राम्मुटशब्द [क इंपत् कल इति काकली “इंपदर्थे—” (६।३।१०५ पा०) इति कुण्डलस्य स्थाने “का” आदेश, तत् “पिङ्गौरादिभ्यश्च” (१।१।४१ पा०) इति डोप्] विहसित मधुरहास्यश्च ते यस्मिन् तत् तथोक्तम् । (“काकली तु कले मूले” इत्यमर । “मधुरस्वर विहसितम्” इति च साहित्यदर्पण) । निबद्धेत्यादि ।—निबद्धौ धृती काकशिखण्डकौ काकपक्षौ येन तत् तथोक्तम्, (यद्यपि “काकपक्ष शिखण्डक ” इत्यमरोक्तेन शिखण्डकशब्देनैव काकपक्षशोध इति काकशब्दो निरर्थक कथाऽपि इह करिकलभादिशब्दवत् प्रयोगान्न दोष इति धीभ्यम्) । अमलेति ।—अमलमुखपण्डरीकयो निमलमुखपद्मयो [मुखे पण्डरीके इव इति सुखपण्डरीके, अमले मुखपण्डरीके इति अमलमुखपण्डरीके तथो “उपमित व्याघ्रादिभिः” (२।१।५६ पा०) इति उपमितसमास । अत्र उपमा नामालङ्कारो बोध्य] । युगल चन्दम, अतिमुन्दरवदनकमलयुगलमित्यर्थ । आद्यपक्षेण—पत्या रामेण । न परिचुम्बित—न मय्यक् चुम्बनं कृतमित्यर्थ । विफल पुत्रयोजनम् मम च नन्दभागिन्या गमधारणमिति भावः ।

(भ्र) देवताप्रसादात्—देवानुग्रहवशादित्यर्थ । अस्तु—पत्या रामेण तत्र तनययोमुखपण्डरीकयुगल परिचुम्बितं भवत्वित्यर्थ । समाशीषादात् त्वमपि रादेव प्रतिपुत्रसद्गता भवित्यस्योति भावः ।

सिदपण्णुदत्यणौ ताण अ पिदुणो ससिधारेण खणमेत्त ससा-
रिणीं ह्मि सवुत्ता । ३ (ज)

तन्मसा । किमत्र उच्यते ? प्रसवः खलु प्रकर्षपयेन्तः
स्नेहस्य । परञ्चैतदन्योऽन्यसस्नेषण पित्रो । (ट)—

० भगवति तन्मसे । एतेन अपत्यसस्नेषणेन उच्छ्वसितप्रसूतज्ञानी तथीय पितुः
सन्निधानेन क्षणमात्र सचारिणीं शस्य सवृत्ता ।

(ज) अपत्यसस्नेषणे—अपत्ययो पुत्रयो सस्नेषणेन सञ्चिन्तनेन पुत्र-
विषयकचिन्तया, स्मृतिपथावदेत पुत्रज्ञानेन इति यावत् । उच्छ्वसितप्रसूतज्ञानी—
उच्छ्वसितौ दुग्धागमात् स्त्रीतौ प्रसूतौ क्षीर सवनौ स्नौ यस्या सा तथोक्ता, पुत्र
स्नेषणपथ स्त्रीतत्त्वव्यथोधरा इति यावत्, एतदेव हि यथार्थं लक्षण जनन्यास्नय
प्रति स्नेहप्रकर्षस्य । तमी,—पुत्रयो, कुशलवधोरित्यथ । पितु,—जनकस्य, आत्य-
पुत्रस्य रानस्येति यावत्, (चिरात् पतिपुत्रविरहकातरा जानकी गभीरविषादेन
राननायपुत्रादिशब्देन अभिधातुमपि क्लिष्टमाना “तथी अपतु ” इत्येवम् अभिहित-
वतात धीष्यन्) । सन्निधानेन—सन्निपावस्थानेन, क्षणमात्र—सुदुर्लभात्, [अत्र
“काष्ठाधनोरत्यन्तसयोगे च” (२३५ पा०) इति द्वितीया] । ससारिणी—
गृहस्थीचित्तसौभाग्यवती, देवात् स्वानिसन्निधानात् अपत्यसञ्चिन्तया पयोधराभ्या
दुग्धनावाच सुदुर्लभात् गृहस्थधम्ननाचरको इवेति यावत् । सवृत्ता—जाता ।
शस्य—भवानि, अहनिति शेष । आपानरसाधारणोपभोग्य गार्हस्थ्यफल सत्-
त्वात् पतिपुत्रादिषु नया नोपभुक्तमिति भाव ।

(ट) जानकी यदिदन्तुभवती—“अपत्यसस्नेषणेन उच्छ्वसितप्रसूतज्ञानी” इति,
तन्मसा नम्यति तदव सनद्यन्तो प्राप्, किमिति ।—अथ—आस्यन् पुत्रस्नेहविषये ।
किमुच्यते—किं कथ्यते ? नात्र किमाप वक्तव्यमिति भाव । प्रसवः,—अपत्य,
[अपत्यज्ञानी इति प्रसवः, कर्माणि अपत्यस्य] (“—प्रसवो गर्भसोचने । उत्पादे
आदरस्येपि फलं च कुसुमगाप च ॥” इति नदिनी) । खलु—निश्चितम्
स्नेहस्य—अनुमानस्य । प्रकर्षपयेन्तः,—प्रकर्षस्य आतश्च्यस्य पयन्तपरमज्ञाना, परा
जातात यावत्, अपत्यजननेव हृदयोरनुरागस्य परनील्लभा भवात्, नात परमस्य
उच्यते सन्निधानेन इति भाव । परञ्च—अपरञ्च, कथयान्तीति शेष । एतत्—एष
प्रसव इत्येव, [अत्र विधेयनाधान्यात् ज्ञोवत्वम्] । पित्रो,—जननोजनकयो,

अन्तःकरणतत्त्वस्य दम्पत्योः स्नेहसंश्रयात् ।

आनन्दग्रन्थिरिकोऽयमपत्यमिति बध्यते ॥ १७ ॥

[माता च पिता च इति पितरौ तथी “पिता माता” (१।२।७० पा०) इति वैकृत्यक एकशेष, पत्ने मातापितराविति] । अन्याऽन्यसंश्लेषणम्—अन्योऽन्यस्य परस्परस्य संश्लेषण बन्धन, संयोजनग्रन्थिरिति यावत्, आपामरसाधारणजीवनमन परितर्पणं न खल्वेतदपत्यम्, अपि तु मातापितरो ससारसुखसम्भोगाधिनीरन्त करणयोरन्योऽन्यसंश्लेषसङ्घटनशक्त सम्बन्धविशेष इति भावः ।

पूर्वं यदिदमुक्तं “परस्नेतदन्योऽन्यसंश्लेषण पित्री” इति, सम्प्रति तदेव द्रष्टव्यन्ती आह, अन्तरिति ।—दम्पत्यो पातपत्रो [जाया च पतिथ तौ दम्पत्यो “जायाया, दम्भावो जम्भावथ वा निपात्यत” इति नियमात् जायाशब्दस्य दमादेशो निपातनात्] अन्तःकरणतत्त्वस्य मनसारस्य, गूढनिहितस्य अन्तःकरणसारभूतस्य पदायस्य इत्यथ, चतुर्विंशतितत्त्वान्तर्गतस्य मनसः इति वा, (साङ्गानां हि चतुर्विंशति तत्त्वानि, अन्तःकरणं हि तदन्तर्गतमेकं तत्त्वं, तच्च व्यापारभेदेन विधाभिद्यत, तथा च साङ्गितत्त्वकौमुदी,—

“अन्तःकरणं त्रिविधं दशधा वाङ्मयं तस्य विषयाख्यम् ।

साम्प्रतकालं वाङ्मयं विकालमाभ्यन्तरं करणम् ॥”

“अन्तःकरणं त्रिविधं बुद्धिरङ्गहारो मन इति शरीराभ्यन्तरङ्गित्वादान्तःकरणम्” इति । अङ्गारमतानुयायिनो वैदान्तिकास्तु—अस्य चतुर्वाधत्वं मन्यन्ते, तद्वयथा,—

“मनो बुद्धिरङ्गहारश्चित्तं करणमान्तरम् ।

संश्लेषो निययो गन्धः स्पर्शः विषयाश्च मनो” ॥ इति ।

स्नेहसंश्रयात् उभयोरिव प्रगाढवात्सल्यस्य एकास्यदत्वादित्यर्थं, अपत्यमिति सन्तति रूपं [न पतति भ्रष्टात् कुलम् अन्तेन इति अपत्यं, नञ् + पत + यत्] अयम् एकः अद्वितीयः, आनन्दग्रन्थि उभयो स्नेहसंश्लेषणनादानन्दमयं बन्धनमित्यर्थं, बध्यते सनञ्ज्ञते, विधावा इति शेषः, प्रणयभ्रष्टनिवारकयान्तरस्य, स च चन्द्रमर्मसारं स्नेहसंश्लेषणं बध्यते इति भावः । यथा स्वतन्त्राधिकारणावास्थितयो नजातीययोरपि पदाययो सम्बन्धाभावात् कदाऽपि कथमपि ऐक्यं सम्भवति, अथ कथमपि तयो सामानाधिकारण्यो जाते पुनस्तावेव परस्परानिलितौ एकीभूतौ राज्ञे, तथा नियतमन्योऽत्यानुरागप्रवणमपि जायापत्योरन्तःकरणयुगलं पृथगाश्रयाश्रिततया पूर्वं न तथा सञ्ज्ञिदमपि परभाग्यातिशयात् स्नेहद्वारेण सन्तति-

वासन्ती । इतोऽपि देवः पश्यतु । (ठ)—

अतरुणमदताण्डवांस्त्ववान्ते

स्वयमचिरोद्गतमुग्धलोलवर्हः ।

मणिमुकुट इवोच्छिखः कदम्बे

नदति स एष बधूसखः शिखण्डी ॥ १८ ॥

रुपनेकनेवाधिकरणमधिगत चिरायाच्छेद्यवन्धनेन बध्यत इत्यथ विशदाय । [यथा केनचित् भ्रमभयात् स्वशरीरं कुत्रचिद् दृष्ट वध्यते, तथा गृहस्थे स्नेहभूयेण अपत्ये आत्मा बध्यते इति ध्वनिः । अत्र आनन्दमयगन्यरुपाशीत्यनाणविषयस्य दम्पत्या-
रन्वोऽन्यवास्तव्यप्रकषापादकत्वेन अपत्यस्वरूपारोपविषयतात्मतया परिणमनात् परि-
णामो नाम फलकारः] । अनुष्टुप् इक्षम् ॥ १७ ॥

(ठ) इत इति ।—देव, —भवान् रामचन्द्र इत्यथ । इतोऽपि—अस्यामपि दिशि । पश्यतु—पशुषीकयतु, “शिखण्डी नदति” इति वक्ष्यमाणश्लोकाश्रितान्वयः ।

पुराऽरुणवाचकाले प्रियतमया परिपोषित करिकरभक्तमिदाती कालवशात् तरुणोचितकौशलेन उन्मदादिरददर्पदननघनमालोक्य विस्मृत सीतानाथ वासन्ती पुनराप जानकौपरिपोषितमप्रर कलापिनमेक दर्शयन्ती आह, अतरुणीत ।—
अचिरन् रुद्गतम् उन्नतं मुग्ध नगोदर लोल वचसञ्च वर्हे पिच्छ यस्य स तथोक्त, नवप्रदरनणोयचलक्कलाप इत्यथ, [एतेन मयूरस्यातिसौन्दर्यं व्यज्यते] (“लोल-
यलसदृश्या” इति “पिच्छवर्हे नपुसके” इति चामर) अचिरजातधौवन इति नाव, तथा सत रुद्गता शिखा चूडा यस्य स तथोक्त, सन्नतचूड इति यावत्, अत एव नणे मुकुट यस्य स तथोक्त मणिमयमुकुटधारौव इत्यथ, अथवा, उच्छिख उद्गतप्रभानाल, मणिमुकुट नणिनय शिरोविष्टक इव प्रतोषमान, [आकपाथिवा-
दित्वात् उन्नरपदलोनी समासः] । नानावर्णविचित्रपिच्छेन्द्रककलापाना विल-
सरांस्वल्दप्रनापटले परिता विष्कुरिततया नरकतन्द्रनीलपद्मरागादिमणिनिखचित किरोट इव विराजन्तान इत्यथ । (“नखनचाय मुकुट किरोट पुनपुसकन्” इत्यनर)
च सातथा पुरा पोषित इत्यथ, एष, सन्पति अक्षत्युरोवार्चकदम्बशाखाया परिदृश्य-
मान इति यावत्, शिखण्डी नदर (“शिखण्डी ना कलापे स्यात् गाङ्गेयारिमयूरयो ”
इति नदिनी) बधूसख बधूरितोय सद्दित्य, [बध्वा स्वभाष्याना सखा इति बधू-
सख, “रामार उखिन्धट्” (शू. भा. १ पा०) इति सनासान्, टच्प्रत्यय] अतरुणेन
आनेन, नदतेति यावत्, नदेन इषेय इतुना य ताण्डवीकव, वृत्तौत्सवस्रज्ञाने

सीता । [सकौतुकात्मम्] । एसो सो एसो सो । * (ड)

राम । वत्स ! मोदस्व, वयमद्य वर्त्तामहे । (ट)

सीता । एव्व भोदु । † (ण)

* एष स एष स ।

† एव भवतु ।

भवसाने, कदम्बे कदम्बवृक्षे, स्वप्नम् आत्मना, अनन्वयप्रसोदित इत्यथ, नर्दाति शन्द्रावत्, ककारव कर्मातीत्यथ । [“अनुदिवसमवर्द्धयत् प्रिया त यमचिरनिर्गतमुग्धलोलवहम्” इत्यपि कश्चित् पादः । तस्यायमथ,—आचरनिर्गतमुग्धलोलवहं प्रत्ययान्तसुन्दर-चलन्पिच्छं य शिखण्डिन त तव प्रिया ज्ञानकी अनुदिवस प्रतिदिनम् अवतयत् वर्द्धितवती, स एष इति परिणान्वय इति] । योऽय श्रेष्ठे जनकतनयया नियतम् अपत्यसङ्गेन परिपोषितः श्रेष्ठवसुधमसारत्युचापल्यादभिभवन्मानसमभ्यनन्दयत्, सोऽय सम्प्रति अभिनवोद्दिन्नयौवनतया नक्षोभावमापन्न प्रियतमया समेत प्रलम्बकदम्बशास्तामायित्य केलिपरस्ताण्डवोत्सवसुपभुञ्जान कलापी ककारव विदधातीति भावः । [अत्र उपमा नाम अलङ्कारः । यथा रुटिप्रयोजनाभावात् अशक्तिगतलक्ष्याश्रयप्रकाशकतया “कमले चरणाघात सुख सुसुखि । तऽकरोत्” इत्यत्र नेयाथत्वदोषः, तथा “अतरुणमद” इत्यत्र तरुणशब्दस्य यौवनवात् रुटतया, इह श्रुत्यार्थे रुटिप्रयोजनाभावेऽपि लक्षणया अत्याश्रयोधनात् नेयाथत्वदोषो बोध्यः] । पुष्पिताया वृक्षम्, तल्लक्षणं यथा—“अयुजि नयुगरफतो यकारो, युजि च नजौ जरगाथ पुष्पिताया” इति ॥ १८ ॥

(ड) एष इति ।—अस्माभिः परिदृश्यमानः । स,—मया पूव सत्तेषु परिवर्द्धित शिखण्डौ इत्यथ । (अत्रापि “विवादे विस्मये द्वये” इति नियमान् पूर्वैर्द्विवचनं न दोषाय) ।

(ट) वत्स । इति ।—तावत् । मयूर इत्यथ । मोदस्व—मानन्दं लभस्व । तव हृत्तमाह, वयमिति ।—एष सीतासखी वासन्ती च इत्यथ, [अत्र “अच्छदी ह्योय” (१।२।५२ पा०) इति मूत्रेण इयोरपि बहुवचनं साधयति बोध्यम्] । वर्त्तामहे—पुनरुपस्थिता भवामः, सुखदुःखयोश्च समवेदकसंज्ञानसमागम एव पूषता वायते इति भावः ।

(ण) एवमिति ।—एतद्विधानन्दप्रकाशसमये सहसा आव्यपुत्रसान्निध्येन अस्य अत्यन्तं प्रमोदं जायतामित्यथ ।

राम ।—भ्रमिषु कृतपुटान्तर्मुखलावृत्ति चक्षुः

प्रचलितचतुरभ्रताण्डवैर्मण्डयन्त्या ।

करकिसलयतालैर्मुग्धया नर्त्यमान

सुतमिव मनमा त्वा वत्सलेन स्मरामि ॥ १६ ॥

इन्त ॥ तिर्यञ्चोऽपि परिचयमनुबुध्यन्ते । (त)—

नम्रमिति कदम्बशाखासनाच्छ केलिपर प्रियासङ्गयुक्त भुजङ्गभुजमालोक्त
समुद्घोषितपूर्वखुतिर्जानकोपति खियनान आह, भ्रमिष्विति ।—भ्रमिषु सञ्चर-
न्निषु, शिखरिण चक्रसदृशसमयेषु सत्स्वित्यथ, कृता पुटयोर्नेत्रावरणयोरन्त
पश्यन्तरे नष्टनाशति वस्तुलाकारसमये येन तत् तथाभूतं, चक्षुः सीतासम्बन्धि-
मयनं, प्रचलितयो चचलयो चत्रयो त्रिविधस्यो सङ्केतसूचकाकारप्रदर्शन-
कुशल्योरिति यावत्, भुवोऽण्डवैर्नृत्यै, इतस्तत पुन पुन सञ्चारैरिति यावत्,
नष्टयन्त्या भूषयन्त्या, स्वय ताण्डवचातयै शिचयितुमित्तकतो धाम्यमाणस्याम्य
शिखिन सञ्चारानुसारिणैव स्वचक्षुरितस्तत प्रसारयन्त्येति यावत्, मुग्धया तदानी
भवयौवनसम्पन्नतया पतिमनोरमया, सीतयेति शेषः, (मुग्धालक्षण यथा
साहित्यदृष्टये—“प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकारा रतौ वामा । कथिता नृदय
नामे सनधिकलञ्जावती मुग्धा ॥” इति) करकिसलयाभ्यां करपल्लवाभ्यां
सम्पादितै तालै कालक्षिवापरिनाथै, करतलसयोगजशब्दशुचिं कालपरिनाथै-
रिति यावत्, (“ताल कालक्षियमानम्” इत्यमर) नर्त्यमान सम्पाद्यमान-
ताण्डव, त्वा सुतमिव वत्सलेन स्नेहमयिन मनसा स्मरामि । पुरा कुतुकपरवश्या
प्रियतमया करपल्लवतालैर्नियत नर्तित सीडय शिखिश्रावक काञ्चिनाम्यथा परि-
प्लवतया प्रियाया पुत्रक इत्यतिवत्सल मा स्वकीया पुरातनीं दशमिदानीं
स्मरयतीति भाव । [अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कार, तथा “करकिसलय” इत्यत्र
पुनीपना, चतुष्पादं च त्रौती उपना, इत्येषां परस्परमङ्गाभिभावेन सङ्गर ।
कंचित्त्वव स्मरणालङ्कारमप्याह] । अत्र मालिनी वृत्तम्, तल्लक्षण यथा—“ननम-
दयदुतय नालिनी भोनिचोके” इति । प्रस्तारादिकन्तु पूर्वमुक्तम् ॥ १६ ॥

(त) इति ।—इदमसूचकमव्यय, (“इन्त वाक्यारम्भविषाददृष्टसंभ्रमे” इति
नेदिनी) । तिर्यञ्चोऽपि—तिर्यग्ज्ञातय पक्षिणोऽपि । परिचय—सक्तव, विशेषतो
धामिनित्यथ । अनुबुध्यन्ते—अनुसरन्ति, स्मरन्ति इत्यथ । [देवादिकस्य वृषधातो

कतिपयकुसुमीर्दमः कदम्ब' ।

प्रियतमया परिवर्द्धितो य आसीत् ।

सीता । [निश्चय नास्त्वम्] । सुदुः पञ्चभिर्द्याग्निद अज्जउत्तेण * । (थ)

राम ।—स्मरति गिरिमयूर एष देव्याः

स्वजन इवात्र यतः प्रमोदमेति ॥ २० ॥

* सुदुः प्रत्यभिज्ञातमाय्येपुत्तेण ।

रूपनिदम्] तिर्थ्यग्योनिस्मभ्वोऽप्यथ गिखिग्नावक्' वनवासकालोचितमस्मदीयपरिचय
साम्प्रतमपि अनस्मरन् साधुतरव्यवहारैणास्मान् सुखयतीति महदायय्यमिति भाव' ।

(थ) निश्चय—स एवाय कदम्बो न वेति तत्त्वतो निश्चित्य । चास्त्वम्—अयु-
सहितमित्यर्थे, पूर्वपरिचितकदम्बपादपदर्शनेन समुद्धोषितपूर्ववृत्तान्ताया सीताया
शीकोदयात् अस्तुपात इति वाध्यम् । सुदुः—सम्यक् । प्रत्यभिज्ञात—उद्धोषकसह-
भावेन सम्युतम्, स एवाय कदम्बतरुरिति सत्यमेव इति भाव ।

मानवेतरजातीयानां तिरश्चामपि पूर्वपरिचयानुसरणरूप यदिदं पूर्वमुक्तं, तदेव
सम्प्रति समथयमान आह, कतिपयेति ।—कतिपयानां कियता, स्वल्पानामित्यर्थे,
कुमुमानां पुष्पाणाम्, उद्गम सङ्गव यस्मिन् स तथोक्त, विरलकुसुमालङ्कृत इत्यथ,
अल्पावयवत्वादिति भाव, य कदम्ब तदाख्य इत्यभिप्रेय, प्रियतमया सीताया,
परिवर्द्धित जलसेचनादिना वृद्धि नीत, परिपालित इति यावत्, आसीत्,
एष पुरतः परिदृग्गमान, गिरिमयूर गिरिचर गिरिप्रियो वा नयूर इति गिरि-
मयूर पर्वतविहारी गिखिच्छीत्यर्थ, [अत्र आकपार्यिवादिवाटुत्तरपदलोपी समान ।
इह मयूरमात्रकथनेनैवापसिद्धौ गिरिमयूर इति कथनात्—“भृशरशिखराणां
मत्सुन्नतामा प्रियतरजलधरान्तिकावस्थिततया निरुपप्लवतया च अतिप्रियत्वात् तत्र
निप्रतमवस्थितोऽपि आशेषवम् एकत्र एकयैव जनकतनयया सवर्द्धिततया बाल्य
सुदुःदमेतं कदम्बपादपमाश्रित ततोऽपि अधिकतर सुखमविगच्छति” इत्यथो
व्यज्यत] । देव्या सीताया, त कदम्बतरुरिति शय, स्मरति इदानीमपि प्रत्यभि-
जानातीत्यर्थ, अथवा—एष गिरिमयूर देव्या सीताया स्मरति देवी सीता
स्मरतीत्यर्थ, [देव्या इत्यत्र “अधीगथदवेशा कम्पणि” (२३।५२ पा०) इति कम्पणि
वैकाल्यकौ पठौ] बाल्ये पुत्रवत् परिपोषयेत् मातृत्वात् सीतादेव्या
स्मरणं विना कथं तत्परिवर्द्धितोऽस्मिन् कदम्बपादपेऽस्य वृद्धिगानन्दसाम् १ इति भाव ।

वासन्ती । अत्र तावदासनपरिग्रहं करोतु देवः । (द) —

एतत् तदेव कदलीवनमध्यवर्ति

कान्तासखस्य शयनीयशिलातल ते ।

अत्र स्थिता ढणमदाद् बहुशो यदेभ्यः

सीता ततो हरिणकैर्न विमुच्यते स्म ॥ २१ ॥

ननु कथं त्वयैव सम्भाव्यते ? इत्याह,—यतः यस्मात् हेतोः, अत्र कदम्बतरौ, स्वजने इयं स्वमातृत्वसीतापरिवर्द्धितत्वात् आत्मीयलोके इव, यथा,—“स्मरति गिरिमयूर एष” इत्येकं वाक्यं, तथा “देव्या, स्वजन इवात्र यत प्रमोदमेति” इत्यपरं वाक्यम् ; तथाच “एष गिरिमयूर त कदम्बवृक्ष स्मरति, यत अत्र देव्या स्वजन इव प्रमोदमेति” इत्येवमन्वयः । प्रमोदम् आनन्दम्, एति प्राप्नोति, अनुभवतीति यावत् । पूर्वं वनवासदशायां सीतादेवी यमिमं शिखिशिवक कदम्बपादपञ्च सममेव स्नेच्छा-
हारपानदानादिभिः सलिलसेचनादिना च अपत्यनिर्विशेषं पुपीष, यौ च चिरमेकत्रा-
वस्थानसम्भूतधाटभावाविव परमानन्दमनुभवन्तौ काष्ठं निच्यतु, तयोरेव शिखि-
शिवक सम्प्रति विहाय अपरान् सुखसम्भोगोचितान् पादपवंतादीन् प्राक्तनप्रणय-
वशेनाकृष्टं तन्नेव कदम्बपादपमाश्रितं सुहृत्समागमसुखमनुभवन्निव नदतीति
समुदितार्थः । [अत्र तृतीयपादगतवाक्यार्थं प्रति चतुर्थपादगतवाक्याद्यस्य हेतुतयोप-
न्यासात् वाक्याद्यहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारं, तथा “स्वजन इव” इत्यत्र उपमा च,
इत्यनयो परस्परनिरपेक्षतया ससृष्टिः] । पुष्पिताया वृक्षम् ॥ २० ॥

(द) अवेति ।—एतस्मिन् परिदृश्यमाने शिलातले इत्यर्थः । तावत्—अव-
धारणे, एतस्मिन्नेव इत्यर्थः, (“तावन्मानेऽवधारणे” इति मेदिनी) । देवः,—भवान्
रामचन्द्र इति यावत् । आसनपरिग्रहं करोतु—उपविशतु इत्यर्थः ।

अथ वासन्ती रामस्य उपवेशनायै यदेव शिलातले निर्दिदेश, तत्रैवोप-
वेशनस्य हेतुप्रदर्शनपुरं सरं सम्प्रति तदेव शिलातले विवृणोति, तथा रामेण तिरश्चा-
नपि पूर्वपरिषदस्मरणरूपं यदुक्तं, तदपि द्रष्टव्यं, एतदिति ।—कान्तासखस्य
मिदासहचरस्य, सीतासङ्गतस्येत्यर्थः, ते तव, एतत् परिदृश्यमानं, तदेव पूर्वाभ्यक्तमेव,
प्राग्नुपदिशतेति यावत्, कदलीवनमध्यवर्ति रम्भाकाननपरिवृतमित्यर्थः, [कदलीनां
वनस्य मध्ये वर्धते यत् तदिति विपश्च] शयनीयशिलातले शय्याभूत शिलाखण्डं,
वर्धते इति शेषः, [अत्र शब्दे अस्मिन् इति शयनीय “कल्यल्युटी बहुलम्”
(२।१।११३ पा०) इति शीङ्ग. भक्षिकरणे जनीयर्] । पूर्वं मिनासङ्गतावस्थायां भवान्

राम । इदं तावदशक्यमेव द्रष्टुम् । (ध)

[इति अन्यतो रुद्रमुपविशति] । (न)

सीता । सहि वासदि । किं तुए किदं अज्जउत्तस्स मम अ
एद दमअंतीए ? इही । इही । सी ज्जेअ अज्जउत्तो, त ज्जेअ
पंचवटीवणं, सा ज्जेअ पिअसही वासदी, ते ज्जेअ विविह-
विस्सभसाक्खिणो गोदावरीकाणणुहेमा, ते ज्जेअ जादणिव्विससा
मिअपक्खिपादवा, सा ज्जेअ चाह, मम उण मदभाइणीए

* सखि वासन्ति । किं त्वया कृतमाय्यपुत्रस्य मम च एतद्दर्शयन्त्या ?
हा धिक् । हा धिक् । स एव आय्यपुत्र, तदेव पञ्चवटीवन, सैव प्रियसखी
वासन्ती, त एव विविधविस्रभसाक्षिणो गोदावरीकाननोद्देशा, त एव आतनिर्विशंपा

यत्र शयानी वनवासजमपि दुःख विसंसार, सम्प्रति तस्मिन्नेव उपविष्टं स्वपुत्रं पूर्ववत्त-
स्मरणमुखमनुभवंस्त्विति लभतानिति भावः । ननु तदेवैतदस्मदध्युषितं शिलातलमिति
कथं त्वया परिचीयते ? इत्याह, अत्रेति ।—यत् यस्मात्, सीता जानकी, अत्र अस्मिन्
शिलातले, स्थिता उपविष्टा सती, एव पुरोवर्तिभ्यो हरिणकेभ्य इति यावत्, बहुश
बहुवार, [“वसन्त्याथाच्छस् कारकादन्यतरस्याम्” (५।४।४२ पा०) इति श्रसप्तत्यय]
लृण श्यम्, अदान् दत्तवती, भक्षणाद्यमिति शेषः, तत तस्मान् कारणात्, हरिणके
करङ्गके, इदानोमपि सीताप्रदत्तशयलाभाशया उपस्थितैरिति यावत्, न विमुच्यते
अद्यापि न परित्यज्यते, एतत् शिलातलमिति शेषः । (अत्र अ इति पादपूरणे
'तु इति च अ इ वै पादपूरणे—' इत्यमराक्तेः । प्रकृते अस्य अतीतत्वबाधकत्वन्तु
न युज्यते, इदम प्रत्यक्षरूपतया परिदृश्यमानानामेव स्वगाथामपरित्यागकथनादिति
ध्येयम्) । वसन्तिल्लक वृत्तम् । लक्षणादिकन्तूळं प्राक् ॥ २१ ॥

(ध) इदं पुरतः परिदृश्यमानं शिलातलम् । तावत्—वाक्यालङ्करी,
साकल्ये वा । द्रष्टुमशक्यं—सीतया सह कृतानां तत्तद्रहः क्रीडादीनां स्मरणकतया
दुःसहशीकोद्दीपकत्वात् दर्शनायोग्यमिति यावत् ।

(न) इति—सती हेती । अन्यतः,—अन्यस्मिन् प्रदेशे, तादृशशीकोद्दीपकत्वेन
द्रष्टुमशक्योऽस्मिन् शिलातले उपवेशनस्य अयुक्ततया ततोऽपरस्मिन् एव उपवेशन
युज्यते इति भावः ।

दीप्तं पितृं सख्यं जीव एतं पाल्यति, ता ईदृशो जीवलोअस्य
परिवर्त्तो ॥ (प)

मृगपक्षिपादपा, सैव चाहं, मम पुनरुदभागिन्या दृश्यमानमपि सर्वमेवैतत्
नास्तीति, तदीदृशो जीवलोअस्य परिवर्त्तः ।

(प) त्वया—भवत्या । किं कृतम् ?—किमनुष्ठितम् ? एकपदत्वे—कुम्भित कृत-
मिति । आद्यपुत्रस्य—स्वामिन रामचन्द्रस्य मम—सीतायाश्च [उभयत्र सम्बन्ध-
मात्रविषयतया पठ्यते] एतत्—शिलातलम्, शिलातलप्रदर्शनेन आवयो श्रीकमुद्दीप-
यन्त्या त्वया महदनिष्टमनुष्ठितमिति भावः । विविधविषयसाक्षिणः,—विविधाना
मानाप्रकाराणां विस्मयानाम् असञ्जिताहारविहारदिव्यापाराणां साक्षिण साचा-
हृष्टारः । गोदावरीकाननोद्देशः,—गोदावद्या तन्नामसरित काननोद्देशः वनभूमयः ।
जातनिविशेषा,—जातिभ्यः पुत्रभ्यः नि नास्ति विशेषः प्रभेदो येषां ते तद्योक्ता, पुत्र-
तुल्यानन्दजनका इत्यर्थः । मृगपक्षिपादपा—मृगा पशवः [मृग्यन्ते अन्विष्यन्ते ये
ते मृगा इति व्युत्पत्त्या पशुमात्रे मृगशब्दः पश्यते, तथाच “मृग पशौ कुरङ्गे च
करिणश्चभेदो” इति मेदिनी] पक्षिणः खगा पादपा इत्याद्यः, सन्तीति शेषः ।
पुनः,—किन्तु । नन्दभागिन्या,—इतभाग्याया, मम सम्बन्धे इत्यर्थः । दृश्यमान
मपि—चक्षुर्विषयभूतमपि । एतत्—पुरोवर्त्ति । सर्वमेव—सकलमेव, पञ्चवटो-
गोदावरीप्रभृतिकमित्यर्थः । नास्ति—सुखोत्पादकत्वरूपेण न वर्त्तते इत्यर्थः, स्वरूपत
सदृश्ये तत् पञ्चवटोगोदावरीप्रभृतिकं प्रागिव इदानीम् आनन्दाजनकतया असदृश-
प्रतिभातीति भावः । अथेत्य विलपन्ती अगस्त्यमन्दिनी सुखदुःखयोः चक्रनेमिक्रमेण
अपपरिवर्त्ततां जगत्तन्ममसा पथ्यान्तोच आत्मानं सान्त्वयन्ती आह, तदिति ।—
तत्—तस्मात्, पूर्वमनन्दप्रदानानामपि एषां सम्प्रति आनन्दानुत्पादकत्वादित्यर्थः ।
इदं, —एतादृशम् । जीवलोअस्य—मृगस्य । परिवर्त्तः,—दशाविपर्ययोः,
स्वकीयदशाविपर्ययेण इव जगतामपि गुणावपर्ययः इति भावः । [अत्र पूर्वमपारा-
नन्दसन्दीहजनकतया उद्वेगत्वेन सुपरिहितानामप्येतेषां वननदीप्रभृतीनाम् इदानीं
तदजनकत्वात् विशेषोक्तिरलङ्कारः, तथा तेषां प्रत्यक्षपरिदृश्यमानतया स्वरूपत
रुत्तरेऽपि सम्प्रति पूर्ववदानन्दोत्पादनरूपं प्रकाशित्वाभावात् “नास्तीति” इत्यनेन
असतया सम्भाषणाद् उभेया, सा च इवादिशब्दावाच्यतया प्रवीयमाना इति
श्लेषः] ।

वासन्ती । सखि सीते ! कथं न पश्यसि रामस्य अवस्थाम् ? (फ) —

कुवलयदलस्निग्धैरङ्गैर्ददौ नयनोत्सवं

सततमपि ते स्वेच्छादृश्यो नव नवमेव यः ।

विकलकरणः पाण्डुः सोऽयं शुचा परिदुर्वलः

कथमपि स इत्युन्नेतव्यस्तथापि दृशा प्रियः ॥ २२ ॥

(फ) अवस्था—दश.म् । त्वदथनेन सकृदपि विलपन्तमिमं रामचन्द्र यदि पश्ये तदा नूनं त्वमप्यात्मानं बहु मन्यमाना एनं सान्त्वयितुमात्मानं नियोजयति इति भावः । सीता दृश नैषा वासन्त्युक्तिः, किन्तु तामुद्दिश्यैव, भागीरथीवरात् रामवद् वासन्त्या अपि सीतादर्शनासामर्थ्यादिति तु उक्तपाठम् ।

वासन्ती जनकतनयामुद्दिश्य यदिदमुक्तवती “कथं न पश्यसि रामस्यावस्थाम्” इति, सम्प्रति तामेव प्रियाविरहमलिनामतिशीघ्रनीया रामस्य अवस्थामुपवर्णयन्ती आह, कुवलयेति ।—सततमनुवेलं, निबाधमित्यर्थं, ते तव, [अत्र “न” इति पाठे—अस्माकमित्यर्थं,] स्वेच्छया इच्छामानेषु दृश्योऽपि द्रष्टुं शक्योऽपि, यथावस्थं दृश्यमानोऽपीत्यर्थं, यो राम, कुवलयदलस्निग्धै रोलोत्पलदलकीमलै, अङ्गैरवयवै, नव नवमेव अननुभूतपूर्वमेव, [नवं नवमित्यत्र लीलायां द्विभावः] नयनयो नेत्रयो, उत्सवम् आनन्द, ददौ विततार । एवमभूतमधुरमूर्तिं य आसीदिति यावत्, आकाङ्क्षा मात्रेणैव सुलभदर्शनतया मुहुर्बलोक्यमानोऽपि सहजालौकिकसौन्दर्यातिशयवशेन प्रतिदर्शनम् अभिनवत्वेन प्रतीयमानतया नित्यं नूतनमेव नयनामोदनातानेति विशदयत् । [अत्र “ददन्नयनोत्सवम्” इति पाठे—नयनोत्सवं ददत् य सततमपि ते स्वेच्छादृश्य आसीदिति अन्वयो बोध्यः, “लट् शब्दान्तावप्रथमासमानाधिकरणे” (शंभु १२४ पा०) इति शब्दप्रत्ययय वेदितव्यः] । स तादृशो मधुरमूर्तिरित्यर्थं, अथ पुरोवर्त्ती राम, शुचा त्वद्विरहशोकेन, (इदं तु देहलोदीपन्यायेन “विकलकरण” इत्यादिषु त्रिवेषे ह्यनुविधया अन्वेति) विकलकरणं विवशेन्द्रियं, पाण्डु धूसरवर्णं, मलिनकान्तिरित्यर्थं, [“पाण्डु सोऽयम्” इत्यत्र “पाण्डुच्छाय” इत्यपि पाठो दृश्यते, तथापि मलिनकान्तिरित्येवायं, “क्वाथा मूर्त्येप्रिया कान्तिं प्रतिविम्बमना-तप” इत्यमरः] परिदुर्वलं अत्यन्तं कृशं, स इति स एवायमिति, कथमपि कथञ्चित्, अतिकष्टेनेत्यर्थं, उन्नेतव्यं अभिज्ञातव्यं, तथापि इदं कृपवत्प्रलेशोक्तं तापेन शीघ्र-मलिनात्तरापि, दृशां चक्षुषाम्, [अत्र “दृशी” इति पाठे—नयनयोरित्यर्थं, चक्षु-रारिः, आनां विलापच्छिन्नजातितया इह इवचनं बोध्यम्] प्रियः प्रीतिकारः । एव-

सीता । पेक्खामि सद्धि । पेक्खामि । ५ (ब)

तमसा । पुत्रि । पश्यन्ती प्रिय भूयाः । (भ)

सीता । हा देव्व । एसो मए वि गा अहपि पदेण विणा त्ति सिविणे वि केण संभाविद आसी ? ता मुहुत्तक पि जम्भंतरादो विअ अणुलहदंसणा वाहसलिलतरेसु पेक्खामि दाव बच्छलं अज्जउत्तं ५ । [इति क्वण पश्यति] । (म)

५ प्रेक्षे सखि । प्रेक्षे ।

+ हा दैव । एव नया विना अहमप्येतेन विनेति स्वप्नेऽपि केन सम्भावित-
मासीत् ? तन्मुहूर्त्तकनपि जम्भान्तरत इव अनुलब्धदर्शना वायुसलिलान्तरेषु प्रेक्षे
तावद्वल्लमाय्यपुत्रम् ।

नकीकसाधारणनधुरतराज्ञातिरय रघुनन्दन दु सङ्घविरहतापचीघमलिनोऽपि लीकी-
त्तरनपुराज्ञातितया सर्वोस्त्रेवावस्थायु प्रियदर्शन लीकलीचनानन्दमुत्पादयन् “उदेति
सञ्चिता ताम्र तास एवात्ममेति च । सम्पत्तौ च विदत्तौ च महतामेकरूपता ॥” इति
सत्य समापयतीति भाव । [अत्र मलिनकान्तिक्रशतादिकारणानां सत्त्वेऽपि दृशा
नप्रियत्वरूपकायस्याभावात् विशेषीकृति, अथवा पाण्डुच्छायाकृशताद्यभावरूप
कारणाभावसत्त्वेऽपि प्रियदर्शनत्वरूपकायस्या उत्पत्तिकथनात् विभावना, एव
विभावनाविशेषीकृतमूलक सन्देहसङ्करी नामालङ्कार, तथा “कुवलयदलस्निग्धे”
इत्यत्र लुभीपमा चेति सुधीनिर्विभाज्यम्] । हरिणी उक्तम् । तल्लक्षण यथा—
“नममरमला ग षड्वेदैर्हृयैर्हरिणी मता” इति । “वितरति गुरु” इति श्लोके
प्रसारणिक द्रष्टव्यम् ॥ २२ ॥

(ब) सीता “सखि सीते । कथं न पश्यामि ?” इत्यादि वासन्तीवचनस्य
प्रत्युत्तरमाह, प्रेक्षे इति ।—प्रेक्षे—पश्यामि [अत्र हिरक्त्या प्रेक्षणे निययो बोध्यते,
प्रेक्षे एव इति तदर्थ] आय्यपुत्रस्य दृष्टशीं दुरवस्थां पश्याम्येव, किन्तु प्रतीकारा-
समर्थया मया दृशापि किमनदेयम् ? इति भाव ।

(भ) पुत्रि ।—हे तनये । बन्धे इत्यर्थ । प्रिय—गानम् । पश्यन्ती—
प्रेक्षन्ती । भूया, —भव, निरन्तर प्रिय प्रेक्षस्व, पुनस्तव प्रियेण समागमी भवतु इति
भाव । [अत्र “पश्य प्रियं भूय” इति पाठे—भूय, —पुन पुनरित्यर्थ । प्रिय—
राननित्यर्थ] ।

(म) इति ।—हा—इति विषादे । (“हा विषादे च श्लोके च कुत्सादु खाद्यो-

तमसा । [सन्नेहाम् परिष्वज्य] । (य)—

रपि" इति मेदिनी) । दैव ।—विधात ।, ष्य,—आद्येष्व गम । मया
विना—मम साहचर्यम् कृते, अवतिष्ठेत इति शेष । अह—स्रोता अपि ।
एतेन विना—आद्येष्वविरहिता इत्यर्थं, अवतिष्ठेति शेष । इति—इत्यम् ।
किन—जनिनेत्यथ । स्वप्नरपि—सुप्तिदशायामपि । सम्भावितम्—उत्प्रेक्षितम् ? न
किनापि इत्यथ । स्वप्ने हि सामर्थ्यादसम्भवदपि वस्तु अनुभवविषयताभावात्,
आवशोस्तु जीवतीर्विरहसम्भायना केनचित् सुप्तिदशायामपि न कृता, तदहो !
दैवदुर्विपाकात् स्वप्नेऽप्यसम्भवत् तदेव आवशो सन्नति सन्नातमिति भाव ।
हुत्—तस्मात्, चिरविरहानन्तर भाग्यात् साक्षात्कारलाभादित्यर्थं । सुहृत्क-
मपि—अल्पक्षणमपि व्याप्येत्यर्थं, भाग्यविषययात् सुचिरावलीकनासम्भवादिति
भाव । [अस्ती सुहृत् इति सुहृत्क तम, "अल्पे" (१३३५ पा०) इति
सुहृत्सादृष्टार्थे कन्, तत "कान्ताध्वनीरखन्तसथोगे" (२३३५ पा०) इति
द्वितीया] । जन्मान्तरत इव—अन्यस्मिन् जन्मनि इव इत्यर्थं, [अन्यत् जन्म
इति जन्मान्तर तस्मिन् "आद्यादिभ्य उपसर्ग्यान्म्" (वा०) इति सप्तम्यात्तसि ।
अव "जन्मान्तरात्" इत्यपि पाठो दृश्यते, जन्मान्तर प्राप्य इति तदर्थं, तव
"न्यप्लोपे कम्पण्यधिकरणे च" (वा०) इति ल्यप्लोपे पञ्चमी] । अनुलब्ध-
दर्शना—पुन प्राप्तसाक्षात्कारा, अहमिति शेष । [अनुलब्धं दर्शनं यथा सा
इति विग्रह । अत्र "लब्धदर्शनम्" इति पाठे—लब्ध दर्शनं यस्य तथोक्तम् इति
विग्रहेण एतत् "आप्यपुत्रम्" इत्यस्य विशेषणम्] । वापसलिलान्तरेषु—वाप
सलिलानां नयनजलानाम् अन्तरेषु पतनोद्भूतनदीरवकाशेषु । वसल—नपि
नितरामनुरागिणम् । प्रेक्षे—पश्यामि । का कथा सनागनस्य ? चणिकदर्शन
स्यापि अतिदुर्लभतया, भाग्यलब्धेन तेनैव सन्नति आत्मान तपंथाभौति भाव ।
इति—इत्य निश्चित्य । सवृण—सायङ्गम्, यथा पिपासाऽऽकुलकण्ठ पानीय
मधिगत सायङ्ग तत् पिबति, तथा स्रोताऽपि चिरविरहकातरतया भाग्यालब्ध त
प्राप्तप्रियतम सादरनवेचते इति तात्पर्यम् ।

(य) सन्नेहास—स्नेहेन स्रोता प्रति वाष्मन्त्येन यद् अस्त्वं नपनाम्बु तेन
सहितं यथा स्वात् तथा । परिष्वज्य—आलित्वा, [परिपूर्वात् स्वजते-यप्, ततः
"उपसर्गात् भुनोतिमुवतिस्वति—" (८३३५ पा०) इति पत्वम्] ।

विलुलितमतिपूरैर्वाष्पमानन्दशोक-
प्रभवमवसृजन्ती तृणयोत्तानदीर्घा ।

स्रपयति हृदयेश स्नेहनिष्यान्दनी ते

धवलवहलसुग्धा दुग्धकुल्येव दृष्टिः ॥ २३ ॥

वासन्ती । ददतु तरवः पुष्पैरर्घ्यं फलैश्च मधुस्रुतः ।

स्फुटितकमलामांदप्रायाः प्रवान्तु वनान्निलाः ।

चिरविरहकातरानाततरा पतिध्यानपरा जानकीं सुचिरकालात् परमद्य स्वामि-
साक्षात्कारलाभादनन्यमनसा तदकवज्जटाटमालोक्य तमसा तदोद्या तदानौलनी
प्रवस्थाम् उपवणयन्ता वाह, विलुलितति ।—आनन्दशोकप्रभव स्वामिसन्दर्शननितात्
आनन्दात्, विरहजानतात् तथा पुनर्मिलनाभावसम्भावनससुत्यात् शोकाच्च प्रभव
उत्पत्तयस्य त तथोक्त, युगपदानन्ददुःखसनुत्यमिति यावत्, यदा—प्रभवति अस्मा-
दिति प्रभव कारणम्, आनन्दशोकौ प्रभव कारण यस्य त तथोक्तम्, अतिपूरैः प्रवाह-
वेगं, विलुलित विगलित, वाष्पमयु, अवसृजन्ती अभिवर्षन्ती, तृणया मृगलदशनेच्छया
इतुना, उपाना वस्फारिता अत एव दीर्घा च दूरविलम्बिता च, निचलत्वाद्दोर्घेव
प्रतापनाना इत्यथ, स्नेहनिष्यन्दना स्नेहसूचिका, धवलवहला अन्नराहत्यात् अति-
शयशुभा, सुग्धा मनीहारथी च, अत एव दुग्धकुल्येव पय पूरितकृत्रिमाल्पसरिदिव
प्रतीयमाना, (“कुल्यात्पा कविना सरित्” इत्यमर) ते तव, दृष्टि दर्शन, हृदयेश
जीवतश्चर राम, स्रपयात आभापयति । [“दुग्धकुल्येव” इत्यत्र प्रकृताया दृष्टे शुभता
ऽतिशयसाध्यात् पय पूरितकृत्रिमाल्पसरिद्रूपेण सम्भावनादुत्प्रेधानामालङ्कार, एव
यथा काचित् कश्चित् स्रपनार्थं स्नेहद्रव्येण समभिलिप्य जल वर्षति, तद्वत् तव दृष्टि
राम स्नेहन सद्योज्य नेत्रजल वर्षतीति दृष्ट्या कश्चित् पुनास स्रपयन्त्या कस्याश्चिद्वायि-
काया व्यवहारसमारोपात् सनासात् । किञ्च दृष्टे स्रपनकर्तृत्वाम्बन्धेऽपि तस्मिन्मन्-
कपनादातशयोक्तदेवतेषा परस्पररुद्धाऽऽभावेन सङ्कर] । नालिनी वृत्तम् ॥ २३ ॥

अस्या वननूनेरधिठावा देवा वासन्ती सुचिरकालानन्तर प्रियसदृशर खलवननिव
तननुनिमागत मिधातिथि सौतापात सत्कर्तुं निदशवन्ति अनुचरानिव पादप-
स्रपनादान् उपचितनातय्यनुपकल्पयितु यथाङ्गनमादिशति, ददत्विति ।—तरवी वृक्षा,
गञ्ज शतन्तीति मधुस्रुत [यथापि चरणाशकस्य श्रुतधातोरकम्पकत्व सिद्ध, तथापि
जीवत् सकम्पकता अथ कविनिरङ्गीकृता, तथाच “रक्तनशोतिपु चुष्ठा” इति
मन्त्रो (१५:५१), नालतोमाधवे च—“नशोतने सुतनु कवरोविन्दवो यावद्वैत”

कान्तमविरल रत्युत्कण्ठाः क्षणन्तु शकुन्तयः

पुनरिदमयं देवो राम स्वयं वनमागतः ॥ २४ ॥

इति । अतः “मधु यतीति एष” इति व्युत्पत्ति साधोपभो इति] मधुसूत्रिण
 मत्त, [एतन् मधुपर्ककल्पनमपि सूच्यते] पुत्र्य स्त्रीत्वे कुसुमे फनेय करणैर्य
 पूजासाधन, मधुयुतानि पुष्पाणि फलानि चेत्यर्थ, ददतु, रामायेति शप । स्फुटिताना
 त्वकासुतानां कमलानां पद्मानाम् आमोदस्य सौरभस्य प्रायो बाहुल्यं येषु त
 तद्योद्धा [एतन् वायो सौरभातिशय्य दशितम्] (“आमोद सासातानहारा”
 इति “प्रायो भुष्यन्तगमने” इति चानर) वनानला अरण्यवाता अथवा
 मृत्तिलवाता, (“वन तपुसक नीरे निवासाप्रयत्नगमने” इति मोदनी)
 [एतन् शल्यमप्युक्तम्] प्रयान्तु प्रकट मुखकर, मन्दमिति यावत्, वदन्तु रामस्य
 गद्गारसन्तापमपनेतुनविशान्त धीरसञ्चारण एते वीजर्तन्वत्यर्थ । रत्या प्रिया
 गमनसमुद्भूतेन अनुरागभरिण्य उल्कण्ठा उन्नतितयीषा इत्यर्थ, [उत ऊडगता कण्ठा
 येषा त तथाक्ता इति विशद] यथा—रत्या क्रीडाया सुरत वा उल्कण्ठा शौण्डिक्य
 येषा त तथाक्ता, कालवशात् परस्पर कामक्राडासक्ता इति यावत्, [एतन्
 भुमधुरध्वनित्व व्यज्यते] शकुन्तय पक्षिण, (“शकुन्तिपाक्षशकुन्तशकुन्तशकुन्तहिजा”
 इत्यमर) अविरलम् अविशान्त, कल मधुर यथा तथा, क्षणन्तु गात्रन्तु, स्वकीया
 स्फुटमधुरध्वनिना गद्गारान् नहाराज स्तातपाठका इव स्तुतिगतिमद्बलै तीव्रन्तु
 इति भाव । कुत ? इत्याह, पुनरिति ।—देवा भगवान्, अथ राम, स्वयम् आत्मना,
 पञ्चवटीवसतिसुखलाभाय सम्प्राप्त स्वप्रार्थनपरिपालित इति यावत्, [“प्रकृत्या-
 दिभ्य उपसख्यानम्” (वा०) इति तृतीया] पुन भूय, इदं वनमागत । राज्ञी
 रामस्य सम्मानार्थं तरव अथवाजनधारिण्य, सरीवरवाता व्यजनकारिण्य,
 पाक्षिण्य वैतालिका भवान्ति भाव । वनाधिदेवतालात् वासन्त्या कथित-
 नेतद् युक्तमेव [यथा कश्चिन्नरपुत्रि स्वभवनमागतमतिथिभूतमपर कश्चन नरनाथ
 स्वागतवचनेरभ्यर्थ्य फलजनकुमुमादिविरचितमव्यपातमधुपर्कस्तपकल्प्य शीत-
 गुरामभ्यजनेमन्दसुपवीज्य मागधैक्ष्णिकीः चक्रलाप घोषयन्तीपति, तथा इयमपि
 जनाविठाची देवी वासन्ती स्निग्धवात्सलि पवनपादपादसि तानि तानि सम्पाद्य
 गम गोपयतीति वन्त व्यज्यते, इति शब्दशाक्तमूली वस्तुधनि । अतः पूर्वपाद
 तितथगतवाक्यसाधितान् अथवादानादीन् प्राति रामागमनरूपचतुर्थपादगतवाक्यायथ
 इत्युत्तेन निर्देशान् काव्यलिङ्गमखडार] । उरिषो वृषन् ॥ २४ ॥

रान । एहि सखि वासन्ति । नन्वितः स्त्र्यौयताम् । (र)
वासन्ती । [उपविश्य सासम्] । महाराज । अपि कुशल कुमार-

लक्षणस्य १ (ल)

रान । [अश्रुतिमभिनीय] । (व) —

करकमलवितीर्णैरस्त्रुनीवारशष्पै-

स्तरुशकुनिकुरङ्गान् मैथिली यानपुष्यत् ।

भवति मम विकारस्तेषु दृष्टेषु कोऽपि

द्रव इव हृदयस्य प्रस्तरोद्भेदयोग्य ॥ २५ ॥

(र) सखि '—सहचरि । एहि—इत आगच्छ । 'ननु' इति—अनुज्ञायाम् अनुनये वा ("ननुशब्दो विनियुते । अनुशब्दे परकृतावधिकारे च सम्भ्रमे । आनन्दपेऽप्यनुनय प्रदानुधाऽवधारणे ॥" इति नेदिनी) । इत,—अस्मिन्, पुरीवार्त्तनि स्थाने इत्यर्थ । स्त्र्यौयताम्—उपविश्यताम् ।

(ल) सास—सनयनजलम्, पूज्यञ्चान्तस्मरणेन वासन्त्या अश्रुपात । अत्र अपशब्द प्रश्लेषक, ("अपि सभावनाप्रश्न शङ्कागहासमुच्चये" इति नेदिनी) । "महाराज ।" इति वासन्त्या निष्पृणयमानान्तरपदम् । (मुचिरनेकव वासेन एतयोर्बभूवो निरतिशयप्रणयसङ्गावेऽपि सन्मति वासन्ती प्रापाधकप्रियतनाया सहचर्या सीताया अकारणनिवासनवृत्तान्तश्रवणेन आतृताद्यता उदानोना इव प्रणयपावेऽपि दृढकठोरनामन्तरणमभिहितवतीति वाध्यम्) । कुशल—वनम् । कुमारलक्षणस्य—कुमारस्य सौमित्रे, (पूर्व-नरवाचकाले ससीतालक्षणेन रामस्य पारश्वे प्रथये च जातेऽपि सम्बन्धीऽधिक-मेनाम्नदाया सीताया कुशलप्रश्नं प्रवक्तृत्वा कवललक्षणस्य कुशलप्रश्नकरयेन वासन्ती उवाचता कालेन निवासिताया सीताया नरणावज्ञम्भावात् तल्लक्षणप्रश्नो निरर्थक एव" इति सन्तीभाव व्यनक्तोति । वनमध्ये एकाकिनो सीता परित्यक्तवत् लक्षणस्य कुशलप्रश्नं वासन्त्या ।तरकारणमा सीदुष्णनीकतेति वाध्यम्) ।

(व) अश्रुतम्—अनाकलनम् । अभिनीय—अभिनयेन प्रकाशम्, वासन्ती-जाधत् सीतासिचरणं श्लाऽपि अश्रुत्वा इत्यर्थ, आइ इति शय ।

अनन्दोद्भेदोदादि प्रियमइषया जाताया निष्कारणनिवासनवात्ताश्रवणकाले वासन्ती सातासिचरणं श्लाऽपि अश्रुत्वा इत्यर्थ, आइ इति शय । अनन्दोद्भेदोदादि प्रियमइषया जाताया निष्कारणनिवासनवात्ताश्रवणकाले वासन्ती सातासिचरणं श्लाऽपि अश्रुत्वा इत्यर्थ, आइ इति शय ।

वासनो । महाराज । ननु पृच्छामि, अपि कुशल कुमार-
लक्षणस्य ? (श)

राम । [स्वगतम्] । अये । महाराजेति निष्पृणयमामन्त्रणपद,
सौमित्रिमात्रे च वाप्यस्खालतात्पर्यं । कुशलप्रश्नः, तथा मन्ये विदित-
सौतावृत्तान्तेयमिति । [प्रकाशम्] । आ कुशल कुमारस्य । (घ)

[इति रोदिति] ।

जानको [मिथिलाया इत्यत्र इति मैथिल “तस्मैदम्” (३३१२२० पा०) इति
अप्यत्यय, ततः मैथिलस्य अपत्य स्त्रो इति मैथिली “अत इञ्” (४११५५ पा०)
इति अपत्यार्थे इञ्, ततश्च “इतो मन्यजाते” (४११६५ पा०) इति डोप्]
कर कमलसिख निरतिशयकोमलतया रक्तवणतया च पद्मनिव तेन वितीर्णदत्ते
प्रभुनीवारशय्ये जलदणधान्यनवीद्वतदण्ये करणे (“दणधान्यानि नीवारम्” इति
“अथ बालदण्यम्” इति चामर) यान् तरुशकुनिकुरङ्गान् वृक्षपालिहारणान्, यथा-
सख्यम अन्वय, —सलिलसैके पादपान्, दणधान्यावहगान्, कोमलदण्ये हरिणान्
इत्यथ । अपुष्यत पपीप । तेषु तरुशकुनिकुरङ्गेषु दृष्ट्यु सख्यु, मयेति शय,
प्रनरस्य पापाणस्य उद्वेदे उद्विद्य द्रवीकरणे योग्य समग्र द्रव इव नोऽपि आन-
व्वचनीय इत्यथ, मन हृदयस्य चित्तस्य विकार शोकादजनन्यापकृतिभवात्, अनेन
त्रिकारेण पापाणा अपि द्रवीभयन्ति । क पुनमासासृगस्थिसञ्चयाऽथ दृष्ट इति भाव ।
[अथ प्रथमोद्दिष्टानामस्वनावारशय्याणासनन्तरं यथाक्रमं तरुशकुनिकुरङ्गाणामुद्देशात्
यथासख्यमलङ्कार, “यथासख्यमनुद्देश उद्दिष्टानां क्रमणं यत्” इति दण्यकृतव-
णात् । स च “प्रनरगृहेदयाग्य द्रव इव” इत्यन्वयेन, तथा “करकमलवितोर्णे” इत्यत्र
कर कमलसिखेति समासगतया उपमया च समुच्चयत । एवमत्र “प्रनराद्देश्याग्य”
इति विशेषणप्रक्षेपान् हृदये प्रनरावदतिकाठिन्यावद्योतनेन उपसालङ्कारयान्यो
ध्यन्यत इति बोध्यम्] । सान्निभो वचनम् ॥ २५ ॥

(ग) वासनो पूर्वाक्ते स्ववचनं रामो न अतवानात् निश्चित्य “ननु पृच्छामि”
इत्यनेन अन्यासङ्गमानस त स्ववचनि अवधानपर विधाय भूयाऽप्याह, अपाति ।—
अन्यत् सर्वं पुत्रं व्याख्यातम् ।

(घ) निष्पृणय—प्रणयभावमूचकम्, [निर्गतं प्रणयो यस्मादिति तत् निष्पृणयम्
इति अवयव] आमन्त्रणपद—सन्वाधनपदम् । सौमित्रिमात्रे च—कवले लक्षण्ये च,
नन्वणमात्रविषय, न त सौतावृत्तपत्र इत्यथ, [सुमित्राया अपत्यं पमान् इति सौमित्रि,

वासन्ती । अयि देव । किमिति दारुणो दारुणः खल्वसि ? (स)
 चीता । सहि वासदि । किं तुमं सि एव्वादिणी, पिआरहो
 क्वु सव्वत्स अज्जउत्तो, विसैसटो मम पिअसहोए * । (ह)

* सखि वासन्ति । किं त्वमभि एववादिनी, प्रियार्हं खलु सर्वस्य आद्यपुत्र,
 विशेषतो मम प्रियमग्च्छा ।

“दादादिभ्यश्च” (४ १।४५ पा०) इति मुनिवाग्भ्यान् इज्प्रत्यय, सौमिविरेष इति
 सौमिविमात्र तस्मिन् “नयूरुव्वसकाटयश्च” (२।१।७२ पा०) इति समास, तत
 विषयाधिकरणे “नमस्यधिकरणे च” (२ ३।३६ पा०) इति सप्तमी] । कुशलप्रश्न,
 —मडलजिज्ञासा । वाणस्रल्लिताक्षर,—वाणेषु वाणभरावरुडकण्ठतयैत्यथ
 स्रल्लितानि षस्यटोश्चारितानि अक्षराणि यस्मिन् स तथोक्त । तथा—तेन हेतुना ।
 मन्थे—सम्भावयानि । विदितसौतावृत्तान्ता—विदित ज्ञात सौतावृत्तान्त सौता
 निज्वासनव्यापार यथा सा तथोक्ता । इय सौतानिर्वासनवृत्तान्त ज्ञातवतीत्यथ
 अन्वया सौताया अपि कुशल पृच्छेदिति भाव । [अथ “सौताया त्यागरूपो
 वृत्तान्त इति सौतावृत्तान्त ” इत्यत्र त्यागपदाकथनेन रामस्य त्यागशब्दोच्चारणे
 क्लेशीद्वैपकृतया अनामध्यनेव द्योत्यते, तथा च न्यूनपदता न दोषाय अपि तु रामस्य
 पोषापैव जातेति बोध्यम्] आन्—एव, लक्षणस्य कुशलसर्वैत्यथ, [आनिति
 स्वीकारसूचकनव्ययम्] ।

(स) रामस्य प्रत्युत्तरमाकर्ण्य वासन्ती स्वहृतप्रत्याभिप्रायी रामेण सस्य-
 गधित इति निश्चित्य आह, अथोति ।—किमिति—कथम् । दारुणी दारुण,—
 अतिदारुण, अतिकठोर इत्यथ [अथ अतिशये ऽहकृत्ति], अन्वया को जन
 निष्कारण निरपराधा प्रियतमा सद्वधनिंशो निर्वासयतीति भाव ।

(ह) सौताविषयिणी वाचनानधिकृत्य राम तिरस्कुव्वत्या वासन्त्या सौता
 तदाकरान्तर्दूना इव वासन्ती ततो निवृत्तयति, सख्योति ।—किम्—कथम् । एव-
 वादनी—“दारुणी दारुण ” इत्येवकठोरभाषिणी । तव को दोष ? इत्याह,
 प्रियाह इति ।—प्रियवचनार्हं इत्यथ । विशेषत,—विशेषण, [“प्रकृत्यादित्य
 उपमख्यानम्” (वा०) इति तृतीया । तत “इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते” (५।३।१४ पा०)
 इति तृतीयाशास्त्रिणि] । प्रियसख्या,—प्रियसहचराजन्यैत्यथ, यत आद्यपुत्र
 जन प्राणेशोऽपि प्रियान् अत नम प्रियसहचरोनिरपि तस्मिन् साधारणापेक्षया
 अधिकतरा पोषत दयनीवेति भाव ।

वासन्ती ।—त्वं जीवित त्वमसि मे हृदय द्वितीय

त्वं कौमुदी नयनयोरमृत त्वमङ्गे ।

इत्यादिभिः प्रियशतैरनुबध्य मुग्धा

तामेव, शान्तमथवा किमिहोत्तरिण १ ॥ २६ ॥

[इति मूच्छति] ।

वासन्ती “दारुणो दारुण” इति यदभिहितवती सम्प्रति तदेव युक्त्या समथय-
माना आह, त्वमिति ।—त्व मे नम जीवित प्राणा, जीवितवत् प्रियतमेत्यथ, असीति
शेष, त्वां विना नाह जीवामीति भाव, त्व मे नम द्वितीय हृदयम् असि भवान्,
सर्वविषयेष्वेव परस्परमेकाग्रतया अपरम् अन्त करणत्वेत्यथ, त्वदज्ञात मे किमपि
रक्षस्य नास्तीति भाव । त्व मे नमनो नेत्रयो कौमुदो ज्योत्सना, कौमुदीव
स्निग्धकरी प्रीतिजनिका च इत्यथ, (“कौ मुदन्ते जना यस्या तेनामौ कौमुदो मता”
इति कौमुदीपदनिरुक्ते) न मे चक्षुस्त्वया विना ह्यनिरिति भाव । त्व मे अङ्गे
अमृत पौष्ट्य सुधावदनिव्रचनौमुख्यात्पाटिनोत्यथ, त्वटाधिक सुखकारण मे
किमपि नास्तीति भाव । इत्यादिभिः एवमादिभिः प्रियशतैः अनिते प्रियवचनैः
शुभितमुखकरचाटुभिरिति यावत् । (अत्र शतशब्दोऽपरिमितत्वपीधक “शत
सहस्रमयुत सञ्चमानन्धवाचकम्” इत्युक्ते,) मुग्धा ‘प्रयत्नावतीर्णपौवनमदन-
विकारा रती वाना । कथिता मृदुय माने समधिकलज्जावती मुग्धा ॥’
इत्युक्तलक्षणां सरलहृदया बालाम अनुरुध्य प्रीणयित्वा, सीता यदि एव सरल-
हृदयतया त्वयि निरतिशय विश्रुता नाभविष्यत् तदा त्वम् एवविधेर्गमितेश्चापुवचनैः
ता कथमपि प्रतारित न प्राभविष्य इति भाव, तामेव निरतिशयविश्रुतहृदयां
त्वद्रेकमात्रजीवितानित्यथ, निर्वासितवानिति वाक्यशेष वासन्त्या नित्यासवाप्याव
रोधशोकसम्भारद्योतनार्थं कविना न कृत, तद्व्यवहारशक्तैरामत्या तत्रैव विश्राम
इत्याशयः । अथ सा कथञ्चित् आत्मानं संयम्य असम्पूर्णां निजोक्तिनिदानां समा-
पयितुम् उदयुक्ताऽपि तादृशनिष्कमचेतस पाषाणोपमस्य रामस्य भ्रमप्रदशनेन पन
करुणासम्पादनप्रयामो विफल एवेति मन्यमाना आह, शान्तमिति ।—अथवा किवा
शातम् अमुञ्चन्वात् अप्रतिक्रियत्वाच्च पन किमपि न कथनोपम्, एतदवलम्बा
भवन्तमुपालभ्य न किमपि फलं भविष्यतीति भाव । इह अस्मिन् सीताविषये
चरितेण वाकीन, सीतायात्तादृशदशाविषयामात् परेण वास्विन्यासेन किम ? कि
प्रयोजनम् ? अधुना तत् सञ्चयेव निष्प्रयोजनमिति भाव । [इह “त्व जीवितम्”

राम । स्थाने खलु वाक्यनिवृत्तिर्माहृश्च । सखि । समाश्व-
सिहि समाश्वसिहि । (क)

वासन्ती । [समाश्वस्य] । तत् किमिदमकार्यमनुष्ठितं देवेन ? (ख)

सीता । सहि वासदि । विरम विरम । * (ग)

राम । लोको न मृष्यतीति । (घ)

वासन्ती । तत् कस्य हेतोः ? (ङ)

० सोऽख वासन्ति । विरम विरम ।

इत्यत्र “त्व कौमुदी नयनधोरमृत त्वनङ्गे” इत्यत्र च युष्मत्प्रदावाच्ये जीवितकौमुदी-
सुधातादात्म्यारोपात् रूपकम्, तच्च सर्व्वव केवलस्यैव रूपात् मालारूप निरङ्गम् ।
एव “त्वमसि मे हृदय द्वितीयम्” इत्यत्र एकस्य जनस्य हृदयद्वयासम्बन्धेऽपि तत्
सम्बन्धकथनात् असम्बन्धे सम्बन्धकथनरूपाऽतिशयोक्ति, तथा “तामेव” इत्यनन्तर
विवक्षितस्य “निर्वासितवान्” इति वाक्यसमापकाशस्य “निष्करुणे त्वयि इतीऽधिक-
जननथकम्” इत्येव विशेषप्रतिपत्तये निषेधवदाभासनात् आक्षेपनामकशालङ्कार,
इत्येतेषां परस्पर निरपेक्षतया सृष्टिः] । वसन्ततिलक वृत्तम् ॥ २६ ॥

(क) वाक्यनिवृत्ति, —वासन्त्या वाग्विराम । मोहश्च—मूर्च्छां च । स्थाने
खलु—युज्यते एव, इदं क्षणमपि सीताया प्रियसख्या तव युक्तमेवेत्यर्थ, (“युक्ते
हे साम्प्रत स्थाने” इत्यमर) प्रतिशयितशोकीद्वेषकत्वादस्या निवासनजन्यस्य
वासन्तोऽद्भुतभावस्येति भावः ।

(ख) तत्—तस्मात्, यदि मन वाक्यनिवृत्तेर्माहृश्च च युक्तत्वं मन्यसे
तदेत्यर्थ । किन्—कथम् । अकार्यम्—अनुचितं कार्यम् ।

(ग) विरम—इदं शकटोरवाक्यकथनात् विरता भवेत्यर्थ, (अत्र सम्भ्रमं
दिरुक्ति, —“विवादे विष्मये हर्षे—” इत्याद्युक्ते) ।

(घ) लोको,—प्रकृतिवर्ग, राज्याधिवासी जन इत्यर्थ । न मृष्यति—न
तितिक्षत, सीताया गृहवस्थानामिति शय, तत्र प्रकृतिवर्गस्य वाञ्छितमित्यर्थ ।
इति—अस्माद्धेतो, इदमकार्यमनुष्ठितं मयेति शेष । मन प्रकृतिवर्गं सीताया
विश्रांतिं प्रति सन्दिग्धान तस्या राजगृहवस्थानं न बहु मन्यते इति तामनिच्छन्नपि
निवासितवानस्माति भावः ।

(ङ) तत्—लोकस्य अनर्पणम् । कस्य हेतोः,—केन हेतुना ? कस्मात् कारणात्
लोको न मृष्यतीत्यर्थ । [अत्र “पठो हेतुप्रयोगे” (राशर६ पा०) इति पठो] ।

राम । स एव जानाति किमपि । (च)

तमसा । उचितस्तदुपालम्भः । (छ)

वासनी ।—अयि कठोर । यश्च किल ते प्रिय

किमयशो ननु घोरमत परम् ? ।

किमभवद्विपिने हरिणादृशः

कथय नाथ । कथं वत मन्यसे ? ॥ २७ ॥

(च) स एव—परवामी जन एव नाम्नी नादृशः कश्चिदिति एवकारात् । किमपि—अनिव्वचनीयम्, अन्धामिज्ञातमग्रकथं, निमित्तमिति शेषः । तादृशमानस्य प्रकृतकारणाभावात् न सया न वा अन्येन बुद्धिमता ज्ञातव्यमिति भावः । सञ्चया अन्ना निष्करुणाय लोका, लोकानुरञ्जनश्च मे कर्तव्यं, तत् किं नया क्रियतां सीतापरित्यागादन्यत इति फलिताय ।

(छ) तदुपालम्भः,—तस्य लोकास्य उपालम्भः, [प्रजि कृते “लभेच्च” (७.१।२६ पा०) इति सूत्रेण नृमागम] तिरस्कारः । उचितः,—न्याय्यः, आसीदिति शेषः, (“अभ्यन्नेऽप्युचितं न्याय्यम्” इति कोप) । अतिपवित्रचरिवाशा जनकमुताया निर्निमित्तज्ञापवाटविधोषणात् कृतापराध पौरजन एव दृष्टनोऽपि, न तु लेशतोऽपि कश्चिदपराधनकुवाणा सीता दृष्टाहंति भावः ।

पौरजनाभयंमेव निरपराधाया अपि सीताया निवासने हेतुरिति प्रकृतं रामेणोक्तं, तत्राह, अर्थाति ।—अयि कठोर । हे कठिनहृदय । ते तत्र यश्च कश्चिं प्रकृतिकृतगुणानुकीर्तनमिति यावत्, प्रियम् आदरयौऽपि, किलेति प्रसिद्धौ, निन्दारणे वा । निरपराधाया प्राप्तेभ्योऽपि प्रियतमाया सीताया निवासनेनापि प्रकृतौना मनो रञ्जयता त्वया यश्च एव श्रेष्ठतनूऽङ्गतामिति भावः । किं तत्र ? इत्याह, किमिति ।—ननु भी देव । अतः अन्धात्, अतिपवित्रचरिवाशा निरपराधा सीता निदृश्य निवासयताऽऽद्यश्च सञ्चितमित्यन्मादित्यत्र, परम् अधिकम् अयश्च अकीर्तिं लोकापवाद इति यावत्, किं स्यात् ? यमोधनत्वेन नुवि विख्यातस्यापि तत्र प्राणप्रियतमाया निरपराधाया आसन्नप्रसवाया धन्यपत्राया नञ्जनवननिव्वासनसमुत्थमिदमयश्च तव सर्वं यशोऽपाकरोतीति भावः । ननु कीं न इदृशस्य अयश्चो हेतुः ? इत्याह, किमिति ।—नाथ हे प्रभो । हरिणादृशं दृष्ट्वा लोचनया अस्महापाया इति यावत्, [एतेन निर्वर्जने अस्त्ये एकाकिन्या परिवागात् रमणोजनमुनभेन भवेत् तदा हरिणा इव तस्या नयने चञ्चले

सीता । तुम ज्वेव सहि वासदि । दारुणा कठोरा अ, जा
एव अज्जउत्तं पदित्तं पदोवेसि । * (ज)

तनसा । प्रणय एवेद व्याहरति शोकश्च । (झ)

राम । सखि । किमत्र मन्तव्यम् ? (ञ)—

* तमेव सखि वासन्ति । दारुणा कठोरा च, या एवम् आथ्यपुत्र प्रदोसं
प्रदोपयसि ।

जाते इत्यर्थो व्यज्यते] सीताया इति शेष, विपिने हिस्रशापदसङ्गले वने
किन् अभवत् कीदृशी अवस्था जाता, कथय त्रुडि, तदिति शेष । वत खेदे,
(“वतान्तरणसन्तोष खेदानुस्रोतविस्मये” इति मेदिनी) । कथ किप्रकार
मन्तसे भावयसि ? अथवा—कथ मन्तसे किमुपेक्षसे, सर्वे विचिन्त्य कि निर्णीत
वानिति कथयेत्यर्थ, अहो ते अविवेकित्व चित्तकारिण्येति भाव । [अत्र
रामो राजधर्म्यानुसारात् पौरचित्तानुरञ्जनहारिण यश्रीलाभाशया सीता निर्वासित-
वान्, फलतस्तु तद्वैपरीत्येन प्राणप्रियाया आसन्नप्रसवाया निरपराधाया
जनकतनयाया निवासनाङ्गोक्तापवाद एव अजनीति “यथाऽऽरब्धस्य वैफल्यमनयस्य च
सम्भव” इत्युल्लङ्घनको विपत्तो नाम अलङ्कार, तथा “हरिणीदृश” इत्यत्र
समासगता लुप्तोपना चेत्यनयो नञ्छटि] । द्रुतविलम्बितवृत्तम्, ‘द्रुतविलम्बित-
माह नभो भरो’ इति लक्षणात् । इदं हि १४६४तमप्रकारान्तर्भूतं वृत्तम् ॥२७॥

(ज) तमेवेति ।—अत्र एवशब्देन अन्ययोग व्यवच्छिन्नसि, नान्या इत्यर्थ ।
दारुणा—नीपण्यभावा । कठोरा—निर्दया च । एव—परिहृश्यमानरूपेण ।
प्रदोस—शोकाद्वेगेन तातप्यमानम् । प्रदोपयसि—सन्तापयसि, एवविधनिर्द्वयव्य-
हारप नदिदोगश्रीकसन्तप्तनाप आथ्यपुत्र पुनर्नितरा श्रीकाभिभूत करीषीत्यर्थ । [अत्र
“एव अज्जउत्तं पदोवेसि” इति पाठे—“एव विलपन्ती प्रदोपयसि” इत्यनुवाद] ।

(ञ) प्रणय,—राम प्रति अनुराग । शोक,—त्वयिवासनजनितो दुःखाति-
शयय । इदं—पूर्वोक्तप्रकारम्, अथ कठोरैत्याद वासन्तीकथितसुपालम्बवचनम् ।
व्याहरति—कथयति । शोको नीदृश्य एतामेववादिनीं करोति, अतो नास्या दोष
इत्यर्थ ।

(झ) वासन्त्या पूर्वं प्रोक्तप्रदोष “कथ वत मन्तसे” इति शब्दो राम सम्पत्ति
प्रतिबन्धक, सखाति ।—सखि—सखिनि । अत्र—अस्मिन्, सीताविषये इत्यर्थ ।

वस्त्रैकहायनकुरङ्गविलोलदृष्टे-

स्तस्या. परिस्फुरितगर्भभरालसाया ।

ज्योत्स्नामयी च मृदुबालमृणालकल्या

क्रव्याद्भिरङ्गलतिका नियत विलुप्ता ॥ २८ ॥

किं मन्त्रव्यम्—अपरं किं विभावनीयम् ? नूनं सा मूर्ताति किमप्यन्यत् नास्ति
चिन्तनीयमिति भावः ।

असहायाया निर्जनवननिवासिताया सौताया नरणादन्यत् न किञ्चिदस्ति
सम्भावनीयमिति यदुक्ते, तदेव समश्रयमाना आह वस्त्रैकेति ।—वस्त्रस्य भीतस्य एक-
हायनस्य एकवर्षवयस्कस्य [एक हायन वर्षं यस्य स एकहायन “हायनी न स्त्रियां
वर्षे पल्ल्याचिर्त्रीहिभेदयो ” इति मेदिनी] कुरङ्गस्य हरिणस्त्रेव विलोला चपला दृष्टि-
नयनयस्या तथोक्ताया भौतिविह्वलहरिणशावकवच्चपलायतदृश इत्यथ , कुरङ्गदृष्टि-
स्वभावत एव चपला, तर्वापि वस्त्रस्य एकहायनस्योत च विशेषणद्वय चाञ्जल्याति
श्रय्यद्योतनार्थं, भीतत्वात् शिश्रुत्वाच्चाधिकचपला हि हरिणदृष्टिर्भवतीति प्रसिद्धिः ।
परिस्फुरितस्य भयादतिकम्पितस्य गर्भस्य भरणे भारेण अलनाया मन्त्रराया,
भौतिहेती आत्मत्राणासमर्थाया इति यावत्, तस्या सौताया ज्योत्स्नामयी चन्द्रिका-
मयी चन्द्रिकावत् स्नेहलावण्यमयी इत्यथ , [अथ ज्योत्स्नामयीति विशेषणेन क्रव्याद्वा
आत्मगोपनमपि न सम्भाव्यमिति द्योत्यते । “ज्योत्स्नामयीव” इति पाठे—ज्योत्स्ना
म्निकेव ज्योत्स्नावत् स्नेहलावण्यमयी कार्कश्यादिदोषरहिता चेत्यथ] मृदु कोमलम्
अपरिणतमिति यावत् यत् बालमृणालम् अचिरोद्गतं विसदृशं तस्मादोषदूना इति
मृदुबालमृणालकल्या च कोमलमृणालाङ्गुरनिभा अतिपेलवा स्पशभङ्गरा च इत्यथ,
[“द्वेषदसमाप्तौ कल्पवृक्षदेशीश्वर ” (५१३।६७ पा०) इति द्वेषदसमाप्तये कल्प-
प्रत्यय] अङ्गलतिका देहलता [अल्पा लता इति लतिका “अल्पे च ” (५१३।८५ पा०)
इति लताशब्दात् अल्पार्थे कप्रत्यय , तत “केऽण ” (७।४।२३ पा०) इति ङस्व ,
तत “प्रत्ययस्यात् कात् पूर्वस्यात् — ” (७।३।४४ पा०) इति अकारस्य इत्]
नियतं निश्चितं, क्रव्यम् आमामामम् अदन्तीति क्रव्याद् [“क्रव्ये च ” (३।२।६८
पा०) इति मूलेण विट्प्रत्यय] तैस्तथोक्तेर्मासलीलपे वनचरे न्यापदैवलुप्ता
भचितेत्यथ । [१६ “वस्त्रैकहायन—” इत्यत, तथा “मृदुबालमृणालकल्या” इत्यत
च समासगता चपला । एवम् “अङ्गलतिका” इत्यत रूपकचेत्येतयो सङ्करः । अत्र
मृदुबालमृणालकल्या इत्यनन्तरं पठितुमुचितस्य चकारस्य “ज्योत्स्नामयी”

सीता । अञ्जउत्त । धरामि एसा धरामि । (८)

राम । हा प्रिये जानकि । कासि ? (८)

सीता । हद्दी । हद्दी । अञ्जउत्तो वि पमुक्ककण्ठं
रोइदि ॥ १० (८)

तमचा । वत्से । साम्प्रतिकमेवैतत्, कर्त्तव्यानि दुःखिनैर्दुःख-
निर्वापणानि । यतः, (८) —

३ आय्यपुत्र । प्रिये षषा द्विये ।

+ हा धिक् । हा धिक् । आय्यपुत्रोऽपि प्रमुक्ककण्ठ रोइदि ॥

इत्यनन्तर पाठात् अस्थानपदता दोष स च “मृटलवालमृणालकल्पा” इति पाठ
कल्पित्वा समाधेय] । वसन्ततिलक वचनम् ॥ २८ ॥

(८) आय्यपुत्र—स्वामिन् । षषा—सूक्तिमत्येव परिदृश्यमानेत्यथ अहन्निति
शेष । द्विये—जीवामि नैव भैषी नाह्नन्यापि मन्धभागिनी कल्यात्कवलनिर्पतितेति
भावः । [“द्विये” इति तौदाटिकान् अवस्थानवाचिनो धृषातो कर्त्तरि लटि
हपम् । अत्र मन्धमे दिवचनम्] । रामस्य ट खातिशय्यमसहजानाया विस्मृतात्मन
सीताया हठोक्तिरिषम् ।

(८) राम स्वयं “कल्याणिरङ्गलतिका नियत विलम्बा” इति कथयन् विवद्व
सीताविद्योगशोक मन्प्रत्युच्चैर्विलपद्नाह, हा प्रिये इति ।—क—कुत्र ? अस्मिन् लोके,
स्वर्लोके वेत्यथ ।

(३) आय्यपुत्रोऽपि—सहजतथपलचेतसां प्रालताना का कथा लीकातिरेकि-
धैर्यनाम्नीत्यादिगुणशयोपेत स्वामी रामभट्टोऽपीत्यथ । प्रमुक्ककण्ठम्—उच्चैस्वर-
मित्यथ । [प्रमुक्क कण्ठो यस्मिन् रोदने तत्र यथा तथा] । रोइदि—विलपतो
त्यथ । इल्लौकिकधैर्यशालनोऽप्येव प्राक्ततवदुच्चैर्विलाप असहनीयम् अस्य शोकनवेग
धनकाति भावः ।

(३) वत्से—सीते । एतत्—उच्चैस्वर रोदन, रामस्य इति शेष ।
साम्प्रतिकमेव—उचितमेव (युक्ते हे साम्प्रतं स्थाने इत्यमर) । ट खितं —
शोकान्तं, जनैरिति शेष, दुःखनिर्वापणानि—शोकोपशमनानि, विलापरौदनादौ
भोत्यथ । कर्त्तव्यानि—विधेयानि । यतः,—यथात् कारणात्, वत्स्यनाण्डीकेनास्य
५२५ ।

पूरोत्पीडे तडागस्य परीवाहः प्रतिक्रिया ।

शोकक्षोभे च हृदय प्रलापैरेव धार्यते ॥ २६ ॥

विशेषती रामभद्रस्य बहुतरप्रकारकष्टो जीवलीक' । (ण)—

इदं विश्वं पाल्यं विधिवदभियुक्तेन मनसा

प्रियाशोकी जीव कुसुममिव घर्मः क्लमयति ।

प्रबलदुःखोपहतचेतसा प्रलापादन्य' कोऽपि द्रुखोपगमहेतुनास्तीति यदक्त, तदेव समग्रमाना आह, पूरोत्पीडे इति ।—तडागस्य जलाग्रप्रविशेषस्य ("पद्माकर-जलागोऽस्त्री कासार सरसी सर" इत्यनर) पूरोत्पीडे प्रस्य तोरचनटप्रमध्यवर्ति जलभागस्य उत्पीडे अत्यन्तवित्रद्वी जलद्रविजल्ये निर्गमोद्धाने संतीत्यथ, परीवाह प्रणाल्या प्रवृद्धजलाग्नि सारणम्, [अत्र परिप्वान्त वृद्धनेघाञ्ज "उपमर्गस्य घञ्जमनष्ये वहलम्" (द्वा३।१२२ पा०) इति उपमर्गस्य दौघता] प्रतिक्रिया प्रतीकार चिकित्सेति यावत्, अन्यथा विवृद्धजलराशेरप्रतिहतवेगवशीन अन्त ज-सेतुभङ्ग-समीपस्थभूमञ्जमाटिदीयोत्वत्तेरिति भाव ए तथा शोकक्षोभे प्रबलदुःखावेगे मति यथा—शोकेन प्रबलदुःखविशेषजन्मदुःखेन क्षोभे अत्यन्तमध्यैर्ज्ञाने सति हृदय चित्त प्रलापे प्रसृक्तकण्ठकृदिते धार्यते पुनर्यवस्थाप्यते, यथा जलद्रवौ कयाचित्प्रणाल्या जलनि सारण तडागादिरक्षणीपाय तथा शोकवद्वौ तदङ्घ्रिकाररूपमप्रलापरोदनमेव आत्मवापोपाय इति भाव । [अत्र पूरोत्पीडेन शोकक्षोभस्य, तडागेन हृदयस्य, परीवाहेण प्रलापानां, प्रणिधानस्यसाग्नतया दृष्टान्तौ नामालङ्कार, तथा च दर्पण,—“दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुन प्रतिबिम्बनम्” इति] । पद्यावच्छेदः ॥२६॥

(ण) विशेषतः—अन्यापेक्षया विशेषण । बहुतरप्रकारकष्ट,—नानाविध-क्लेशपूर्णं, [बहुतर प्रकारो जेषां, तथोक्तानि कष्टानि यस्मिन् (जीवलीके) स तथोक्त इति विशेष] । जीवलीक —सन्तार । सामान्यतः क्लेशवहनेऽप्यस्मिन् समारे नियत राज्यशासनाद्यतिभारकष्टेऽस्य मनसि तद्विरहक्लेशो द्रुसही ज्ञात इति युज्यत एवास्य मुक्तकण्ठविलाप इति भाव ।

राममन्वन्धे जीवलीकस्य यद् बहुतरप्रकारकष्टत्वमुक्त, नम्यति तदेव विहावती आह, इदमिति ।—अभियुक्तेन निरन्तरमवहितेन, अविचिन्नेत्यथ, इतरथा विचिन्ने-चेतसा कृतमपि राजकाय्ये नानवय स्यादिति भाव, मनसा चेतसा इदं परिदृश्य मान विश्व जगत विधिवत् प्रयाविधान, शास्त्रविधिमनतिक्रम्येत्यथ, [विधिमर्हति इति विधिवत्, विधिमय्यात् "तदहम्" (श्वा३।१२० पा०) इति अर्थाय वतिप्रत्यय]

स्वयं कृत्वा त्याग विलपनविनोदोऽप्यसुलभ-

स्तदद्याप्युच्छ्रासो भवति ननु लाभो हि रुदितम् ॥ ३० ॥

पाल्य रचयाम्यन्, अन्वया प्रजापालनव्रतानां चतुर्विधायां स्वधर्मापालननिबन्धनः
 पापस्पर्शं सम्भवेदिति भावः, तच्च राज्यपालनसंक्रमतोऽपि कष्टकरमित्याभिमथ ।
 घनं भातप कुमुदानव कुमुत यथा तथा प्रियाश्रीक सोतावच्छेदजनितं दुःखं
 जीव जीवनं क्लमयति ग्लपयति, यथा पृथ्वरदिवाकरताप निरतिशयमुकुनार
 कुमुतभारम् अहरह सन्तापयन् समूलशोधं शोधयति, तथाऽपि प्रियावियोगजं श्रीक-
 सम्यति सातिशयं वडमानं विशालराज्यपालनाकृष्टं नामकं जीवनमातृतरास-
 सादृशतोऽपि विशदाय, एतदापि कष्टात् कष्टतरमिति भावः । ननु तु खातिशये
 विलाप एवैका विनोदापायः, अतः तनैव किं न वनादर्थं चेत ० इत्यत्र अह,
 अयमिति ।—स्वयन् आत्मनैव त्यागं प्रियापरिव्रजनं कृत्वा विलपनविनोदोऽपि
 विलपनेन पश्चात् रोदनादना वनादोऽपि शाकापनीदनचेष्टाऽपि, अथवा—विलपन-
 सैव वनोदः, सोऽप्योत्थः, असुलभं न सुलभावकाशं विशाचारविरोधतया न
 सङ्गतं इत्यर्थः, स्वयमेव निरपराधान्द्वाराभागनौ सधर्मास्पर्शो विवाह्यं भाववैकवत्
 पुनस्तदर्थं रोदयमानं सा सर्वे नान्दप्यन्तोऽपि आशङ्क्येव मम विलपनावनोदोऽपि
 प्रदूह इति भावः । शाकापनीदनचेष्टाऽपि न कष्टं शक्या इत्येतदापि अपरं महत्
 कष्टकरम् इति आशयः । पूर्वोक्तप्रकारेण कदाचिदापि रामस्य न तु खातिशयप्रकाशात्
 सरं इति महान्तस्य क्लेशः । अत्र “असम्भव” इत्यनुक्ता “असुलभ” इति
 कथनात् “इदानीमिव कदाचित् निञ्जने तु विलापं सम्भवत्येव” इत्यर्थो लभ्यते । ननु
 पादप्रकाशं विलप्य विनोदमातुं न शक्यत तदा किमिदानीं कादाचित्कविलापेन ०
 इत्यह, तदिति ।—तत् तदापि, तादृशावनादालाभेऽपि, रुदितं सुककण्ठो विलाप
 शोभो ऽह लान एव, ननु यत् अद्यापि सम्यक्त्यापि एतावद्दृष्टकालात् परमपौत्यं,
 उच्छ्रासं जीवनधारणम् (“उच्छ्रासं प्राणनिःश्वसं च । आख्यायिकापरिच्छेदोऽप्या-
 योऽपि पुनानयन्” इति नादनी) भवति, अन्तरान्तरा रक्षति सुककण्ठरादन
 च तावन्नास्तु खानपनादकर्मणि न विकल्पम्, आप तु अस्य प्राणधारणनिदानतया
 निरतश्चोपकारकत्वेनैवैतं भावः । [अत्र कष्टरूपे एकाद्यन् कार्ये विद्युपालन
 प्रियाश्रीक विलापानावद्वेषाणां कारणानां सुल्लेखयति काव्यायैव युगपदुपस्थितत्वात्
 कुमुतनी नामालक्षारं, स च “कुमुतमिव सम्य” इत्युक्त्वा उपनयां सङ्घायनं,
 १६६ “असुलभ” इत्येव ननु “अप्राधान्यं विप्रियं प्रतिषेधे प्रधानता । प्रसज्य-

राम । कष्ट भोः । कष्टम्,—

दलति हृदय गाढोद्देग द्विधा न तु भिद्यते

वहति विकलः कायो मोह न मुञ्चति चेतनाम् ।

ज्वलयति तनूमन्तर्दाह करोति न भस्मसात्

प्रहरति विधिर्मर्मच्छेदी न क्लान्ति जीवितम् ॥ ३१ ॥

प्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ् ॥” इत्युक्तलक्षणकप्रसन्न्यप्रतिषेधाद्यक्तया प्रधानतया प्रयोगो युक्तः, इह तु तस्य सनासे गुणीभूततया अविच्छेदविधेशशत्वरूपो दीर्घश्चिन्त्यः] । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ३० ॥

नियतमतिदुःसहोऽपि सीताविरहकेश कथमप्यन्तर्निगृहीत सम्प्रति वामन्तो-
काथितकठोरवचसा नवोभूत सातिशय पीडयतीति त कथमप्यमहमान नीतापति
यत्कृतवान् “कष्ट भो कष्टम्” इति, सम्प्रति तदेव सहदुःख विस्मयनाह,
दलतीति ।—गाढोद्देग प्रगाढशोकसम्भार हृदयम् अन्तःकरणं दलति स्फुटति,
[स्फुटनार्थे दलित्वाकम्पक । अत्र “दलति हृदय गाढोद्देग” इत्यपि पाठो
दृश्यते, तथाच—गाढोद्देग प्रगाढशोकसम्भार हृदय दलति विदारयति इत्यर्थः ।
मूलोक्तात् नाथ साधोयान् पाठः, यत्र अस्मिन् पाठे प्रकृतमभङ्गदोष सम्भवति,
तथाहि द्वितीय तृतीय चतुर्थपादेषु इयो क्रियतीरेक एव कक्षा प्रज्ञान्त इह तु
‘दलति’ इत्यस्य कक्षा “गाढोद्देग” इति तथा भिद्यते” इत्यस्य कक्षा “हृदयम्”
इति, मूलधृतपाठ तु न तद्दीपशडा इति विभाज्यम् । तथापि तु किन्तु तत्र हृदय
द्विधा दिख्यतीभूय न भिद्यते विदीर्णं न भवतीत्यर्थः, [“भिद्यते” इति भिदे कसकत्ते-
वाच्ये प्रयोगः] हृदये विदीर्णे गति आश्रयापापात् क्लेशोऽपि न स्यादिति आशयः ।
विकल विवशः सङ्गोकावेगेन प्रचीण इत्यर्थः, कायं देहं [काय इति चिदाती
“निवामाचिन्तिशरीरोपसमाधानेऽप्यादयः क” (३।३।४२ पा०) इति घञ्, चकारस्य च
ककारः] मोहं दुःसहशोकसम्भारात् अचेतनभाव वहति वारयति, चेतना सन्ना
अ न मुञ्चति न सम्पूर्णरूपेण परित्यजति, चण्डे चण्डे चैतन्यञ्च भवतीत्यर्थः, चिर-
जोद्धरूपस्यैव मति दुःखज्ञानाद्यन्तःकरणं सर्वं एव शोको निरापित स्यादिति भावः ।
अन्तर्दाह जगन्नाप तनू गरीर (“स्त्रिया तून्निस्तनुस्तनु” इत्यमरः) ज्वलयति
सन्नापयति [ज्वलयतीति ज्वलनणिज्वलनस्य रूपम्, “ज्वलन्तु” (घटा० ग०) इति
प्रत्ययस्य ज्वलन पाठिको नित्यञ्च ततश्च “मिता ऋत्वि” (६।३।४२ पा०) इति
ऋषि । पते—चालयति] न च ता भस्मसात् भस्मावर्गया [कारस्त्रेण भस्म सम्पद्यते

सीता । एवमोदम् । * (त)

राम । हे भवन्त पौरजानपदा ।—

न किल भवता स्थान देव्या गृह्णन्भिमत तत-
स्त्वणमिव वने श्रुत्ये त्वत्ता न चाप्यनुगोचिता ।

* एव न्दिदम् ।

इति भस्मसात भवति 'वभाषा साति कात्वे' (शाखापूर पा०) इति भस्मशब्दान्
सातिप्रत्यय] करोति, तथा सति न मे दुःख स्यादिति भाव । विधिर्विधाता
("विधिविधाने देवे च" इत्यनर) नसापि च्छु गोलमस्य इति समच्छेदो नम
स्वानच्छेदनशाल प्रहरति नानिर्गत शय, बलात् सम समापि छिनत्तीत्यथ, जीवित
प्राणान् न हन्ति न छिनत्ति, न हन्तीत्यथ, तथा सति मे सकपादु स्वावसान स्यात्,
अन्यथा देवदुःखात् इति भाव । [इह कर्तृविहितप्रत्ययान्तक्रियाप्रदर्शनप्रक्रम
"भियते" इति क्रियाया कर्मकर्त्तरि प्रयोग प्रक्रमभङ्गदोषमावहति । अत्र वद्वृत्ति
तत्र भियते, यमुच्चति तत्र चेतनां मुञ्चति, दम्बलयति तत्र भस्मीकरोति, दञ्च
प्रहरति तत्र हन्तीति प्रतिपाद क्रिययोर्मिथोविकृष्टवदाभासमानतया विरोधाभासी
नानालङ्कार, केचित्तु हृदयदलनादिरूपात् कथिताद् वस्तुन स्वसदृशस्य भेदनस्य
व्यपीहनात् परिचयानाहुः । अत्र मन समुत्पन्न खेदा नाम विनर्गसात्त्व प्रदर्शिते,
तत्राप्य यथा दर्पणे,— "मनयेष्टाममुत्पन्न चम खेद इति श्रुत" इति] । हरिः
वृत्तम् ॥ ३१ ॥

(त) स्वयन्तरनुभवमाना स्वकीयावस्थया रामवर्तितावस्थाया याद्या
सोऽकुवाणा जानकी रामात्ति समधनाना आह, एवमात् ।—इद—पूर्वोक्त
रामवचनम् । एवम—इत्यनत्र, यथाकथितरूपमेवेत्यथ । नु सम्भावयानोक्तव्य ।
अहमपि एतत्तथा दशानगुभवन्तो लडुर्गोयाद्याथ्य सर्चीनतति भाव ।

साताविभ्रान्ती नित्यतन्तरनुभवमानानाम् एतानामतिविपसादरान् मूल,
त्रवापि पौरजानपदापरित ष षात् प्रियतमाविद्यागविचित्रमति सीतापदितानि
र्वाद्दृश्य नम्रात् सविभाषनाद् जित ।—देव्या सीताया गृहे नदीये भवने, राज
धान्यानिश्च स्थानवत्तान तान इत्यथ भवता युष्माक न अभिमततनुगोचरितम्
जानोति तत्र किल्लत आश्रय । सुखिर रथीगृहावस्थानात् सीताया नर एव
नामदनागेनवीर्यतया पुनर्दृष्टे नानुभवन्ते इति अनुसमुवात्त नया तातनिति
भाव । ततस्तदात् कारणात् देवा गृहावस्थानस्य पुनर्दृष्टमिति तत्त्वात् ।

चिरपरिचितास्ते ते भावा परिद्रवयन्ति मा
इदमशरणैरद्याप्येवं प्रसीदत रुद्यते ॥ ३२ ॥

सा टेवीति शेष, दृणमिव अनादृतघासादिवन युन्हे विजने, निराग्रये इत्यथ, वने
अरण्ये त्यक्ता विसृष्टा निवासितेति यावत्, न चापि सा अनुशीचिता निरपराधा
तं पवित्रां विदित्वाऽपि केवल युष्मदनुरञ्जनाथ निवासिता तामुद्दिश्य कदाचिदनु-
तापीऽपि न कृत इत्यथ, [अत्र “न वाऽप्यनुशीचिता” इत्यपि क्वचित् पाठ] मया
इति शेष । चिरपरिचिता सीतया सङ्ग मुचिरमेकत्र वासेन पुरा चिरमनुभृता ते
ते भावा पदाया शाखिशिखिशिलातलादय इत्यथ, अद्यापि अधुनाऽपि बहुतिथे
काले गतेऽपीत्यथ, मा परिद्रवयन्ति पारद्रववन्त कुर्वन्त, सर्वथा व्याकुलीकुर्वन्तीत्यथ,
[परिपूर्वात् द्रववच्छब्दान् तत्करोतीत्यथे “तत्करोति तदाचष्टे” (ग०) इति णिच्,
इष्टवद्भावात् मत्तुव्लोपे टिलोपे च इद रूपम् । “परिभ्रमयन्ति” इत्यपि क्वचित् पाठ,
तत्र—विचेतनीकुर्वन्तीत्यथ] । इदम् अस्मात् कारणात्, [अत्र अस्मादित्यर्थे
इदमित्यव्ययम्] नास्ति शरण रक्षक येषां त अशरणैरनवलम्बै, यद्वा—अस्मिन्
विषये अशरणा इति इदमशरणा ते एतस्मिन् विषये उपायहीनैरित्यथ, अस्माभि-
रिति शेष, (“शरण गृह्णन्ति तत्र शरणार्थीनां” इति मेदिनी) एवम् इत्य रुद्यते
विलप्यते, प्रसीदत, यूयमिति शेष । [रुद्यत इत्यत्र वाच्यत इति पाठान्तरम्, तत्र
अशरणं इदं याच्यते प्रार्थ्यते यत अधुना उक्तेशब्दोकारात् इदानीमपि यूय प्रसीदत
मयि सुप्रसन्ना भवतेत्यथ] । भवतामनुरञ्जनाथमव मया पूर्वोक्तानि दुष्कराणि कृतानि
भवद्भिन्नु मदर्थे न किमपि कृतमिति पौरजानपदानुद्दिश्य रामस्य शोक । भवताम्
असन्तोषमपाकक्षुमव सर्वथा निरपराधा सीताम् अतिपवित्रां विदित्वाऽपि विजने
वने दृणमिव विमञ्जयता, तथा तदर्थं क्षणमपि पयात्तापमकुर्वता मया युष्मत् कृते
किं किं दुष्करं न कृतम् ? साम्प्रतन्तु एभिश्चिरपरिचितपादपवतादिभिरुद्दीधित-
पूर्ववृत्तिनिरवलम्बीऽस्मि जात इति माय प्रसादपरवशे भवद्भिरद्याप्यनुमन्यत चेत्,
तदा निरपराधा ता पुनर्गृह्णानीय दुःसहोऽयं शोकावेगोऽपातर्तुं शक्यते इति
निर्गलिताय । [अत्र यद्यपि “मां परिद्रवयन्ति” इत्यत्र अस्मच्छब्दे एकवचनमुक्त्वा
पुन “अशरणैरस्माभि” इत्यत्र बहुवचनप्रयोगो न गुञ्जत, तथाप्येव निद्देश रामस्य
चित्तविक्षेपमृचकतया विप्रलम्भाख्यमशर पुण्यातीति न कोऽपि दाप । अत्र पयात्ताप
प्रति सीतात्यागस्य हेतुतया, तत्सत्त्वेऽपि पयात्तापदुष्करादर्थनात् विशिष्योक्तिरल-
द्वार, तथा “दृणमिव” इत्यत्र उपाया चेत्यनयो परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टि । एवं

तमसा । अतिगम्भीरमापूरणं शोकसागरस्य । (घ)
वासन्ती । देव । अतिक्रान्ते धैर्यमवलम्ब्यताम् । (द)
राम । सखि । किमुच्यते धैर्यमिति ॥ (ध)—

देव्या शून्यस्य जगतो द्वादश परिवत्सरः ।

प्रनष्टमिव नामापि न च रामी न जीवति ॥ ३३ ॥

“इसीव धवलचन्द्र” “हायेव ता भूपतिरन्वगच्छत्” इत्यादिवत् उपमानीपमेययो
ल्लिङ्गभेदेऽपि न चतिरिति विभाव्यम्] । हरिणी वृत्तम् ॥ ३२ ॥

(घ) शोकसागरस्य—शोक एव सागरं दुरुत्तीर्णतया जलधि इति शोकसागरं
दुखरूपाण्यं तस्य । [अत्र शोके सागराभेदारीपात् रूपकमलङ्कारः] । अति-
गम्भीरम्—अतिभूटमित्यर्थः । आपूरणम्—पूर्यताम् । [अत्रपूरणमिति पाठे—अव-
गूरणम्—आवृत्तं] ।

(द) अतिक्रान्ते—अतीतविषये सीताविद्योगरूपे, धैर्यम् अवलम्ब्यता, गतस्य
श्रीचर्या निष्फला तव धैर्यावलम्बनमेव श्रेयस्करम् इति भावः ।

(ध) किमुच्यते धैर्यमिति ॥—मत्प्रदर्शितात् परमपि धैर्यमिति ? इति
सात्त्विकीति । धैर्यस्य विषयः कः कथ्यते भवत्या ? मया हि धैर्यस्य परा काष्ठा
प्रदर्शितेति भावः ।

वासन्त्या धैर्यावलम्बनाद्यमुपदिष्टो जानकीनाथस्ता धैर्यस्य परा कीटिमह-
दर्शितवानिति बोधयन् तदेव दर्शयति, देख्येति—देव्या सीतया शून्यस्य
विरहितस्य, तादृशे विजने वने एकाकिन्या तस्या निर्वासनेन मरणव्यथाभावादिति
भावः, जगती लोकस्य द्वादश द्वादशानां पूरणीभूता [द्वादशानां पूरणं इति
द्वादश “तस्य पूरणे ङट्” (५२।४८ पा०) इति ङट्] परिवत्सरः सवत्सर-
प्रवृत्तं इति शेषः, तस्या सीताया इत्युक्तं, नामापि प्रनष्टमिव विनुममिव,
एतावता कालेन न केवलं सा मृता, अपि तु मुदीर्घकालात्ययवशाद्धुना तस्या
नामापि केनचिन्नोद्धायते इत्यर्थः, च अथच रामी न जीवति इति न, अपि तु
जीवत्येव, रामरूपेण पाषाणमयीऽङ्गमयापि वर्त्तमानोऽस्ति, अतः प्रियतमाविरहेऽपि
यन्मम जीवनधारणं तद्वि परा काष्ठा धैर्यस्तीति भावः । [इह “प्रनष्टमिव नामापि”
इत्येव मुदीर्घकालात्ययान् नामनि प्रनष्टसम्भावनादुत्प्रेक्षानामालङ्कारः] ।
पञ्चाङ्ग वृत्तम् ॥ ३३ ॥

सीता । मोहिदस्मि अज्जउत्तम्म एदेहि वअणेहिं ५ । (न)

तमसा । एव वत्से । (प)—

नैता प्रियतमा वाच. खेहाद्रा' शोकदारुणा' ।

एतास्ता मधुनी धारा श्रोतन्ति सविपास्त्वयि ॥ ३४ ॥

* मोहितास्मि आद्यपुत्रस्य एतैर्वचने ।

(न) आद्यपुत्रस्य—स्वामिन रामचन्द्रस्य । एतै,—पूर्वोक्तिरूप मयि प्रगाढ-
प्रेमव्यञ्जकेरित्यथ । मोहिता—मोह प्रापिता निरतिशयानन्दिहिनित्यथ । सा
निष्करुण परित्यजतोऽपि सम्प्रति मदशमेव विलपत आद्यपुत्रस्य प्रणयातिरेकमूचक
वचनश्रवणेन आनन्दविह्वलापि अस्य वियोगदुःखदग्नेन मूर्च्छया सनाविटास्मीति
भाव । [“मोहितास्मि एत आद्यपुत्रवचनै ” इति पाठेऽपि तुल्य एवाय] ।

(प) एवम्—इत्य, त्वया यदुच्यते तत तथेवेत्यर्थ ।

पत्यु प्रणयातिरेकमूचकवचनेऽपि दुःसहवियोगकातरतादर्शनेन प्रियसखी प्रायेण
मूर्च्छितानालीक्य तमसा समवेदनाप्रदर्शनपुर सर तद्वचनमेव समश्रुमानाऽऽह,
नेति ।—खेहेन प्रणयेन आद्रा शीतला अनुरागवह्वला इत्यथ, तथा शोकेन
दुःसहवियोगदुःखेन हेतुना दारुणा निष्ठुरा एता रामेण इत पूर्वमुच्चारिता वाच
वचनानि न प्रियतमा न एकान्त अभौटा, भवन्तीति श्रेय, निरतिशयप्रेमाभि-
व्यञ्जकतया प्रिया अपि दुःसहवियोगदुःखरुचतया न एकान्तत प्रियत्वनावहन्तीति
भाव, एत ता पुष्कळ्यिता एता वाच मधुन धौद्रस्य सविपा गरलसम्पत्ता
धारा प्रपाता त्वयि श्रोतन्ति चरन्ति । यद्वा—प्रियतमा खेहाद्रा शोकदारुणा
एता वाची न, अपि तु ता एता सविपा मधुनी धारा त्वयि श्रोतन्ति सवन्ती-
त्यर्थ । सुधासमाकारा मकरन्दधारा यथा सर्गसाप्तादमधरतया परमपरितीय-
कारिण्यपि दारुणगरलसम्पत्ता चेत्, अपहरति चेतनामाप्तादकस्य, तथेय
गर्भानुरागप्रकटमधुरा स्वानिनी वचनधारा प्रगाढशोकचीभव्यञ्जकतया नैकान्त
प्रीणाति ते चेत इति भाव । [अथ एकस्मिन् एव रामवर्चसि खेहाद्रत्व
शोकदारुणवर्षविरुद्धस्य इत्यस्य स्वकथनात् विरीधाभासी नामालङ्कार, तथा
से'ताया सविपसधुधाराचरणस्य असम्भवतया मधुधाराभि रामवचनानाम् उप-
सानीपनेयभाववीधनात् असम्भवद्वयसन्वयरूपा निदर्शना, तथा चानदीगद्गात्रिभावेन
सदृश । यद्वा कल्पे तु—उपमेयरूपा प्रकृता वाच प्रतिपिथ्य उपमानरूपाया

राम । अयि वासन्ति । मया खलु (फ) —

यथा तिरश्चीनमलातश्लथ

प्रत्युत्तमन्त. सविषश्च दशः ।

तथैव तीव्रो हृदि शोकशङ्कु-

र्मर्माणि क्लन्तन्नपि किं न सोढः ? ॥ ३५ ॥

सविषसधुधाराणा सत्यतया स्थापनात् “नेद नभीमण्डलमस्वुराशि” इति दर्पण-
कदुदाहरणवदवापि अपङ्गुतिरलङ्कार]। अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ३४ ॥

(फ) राम “अतिक्लान्ते धैर्यमवलम्ब्यताम्” इति वासन्त्या अनुयोग “देव्या
शून्यस्य” इत्यादिना धैर्यपराक्काष्ठाप्रदर्शनपुर सर निरस्वापि पुनरपि विशिषत
स्वस्य धीरत्व प्रनापयितुमाह, अयंति ।—मया—रामेण, “किं न सोढ” इति
श्रीकाजनान्वय । खल्विति वाक्यभूषायाम् ।

कौटुम्ब तद्वैयम् ? इत्याह, यथेति ।—अन्त हृदये प्रत्युत्त विद्धं [प्रतिपूर्वात्
वपतेर्निष्ठाप्रत्ययस्य रूपम्] तिरश्चीन तित्यग्भावापन्न, तित्यग्भावेण विद्धस्य सहसा
नि सारयितुमशक्यत्वात् निरतिशययातनाप्रदमिति भाव , [तिरोऽञ्चति इति
विग्रहे तिरन्श्चद्रूपादञ्चते किन् इति तित्यच् “तिरसक्तिय्येलीपे” (६।३।६४पा०)
इत्यनेन तिरस 'तिरि' आदेश, ततश्च तित्येगेव इति स्वार्थे “विभाषाञ्चेरिक्
क्तियाम्” (५।४।८ पा०) इति खप्रत्यय] अलातश्लथ यथा ज्वलदङ्गारमयशङ्कुरिव
(“अङ्गारोऽलातमुत्पन्नकम्” इत्यमर) च एव सविषो विषात्मकी दश दन्तप्रवेश
यथा, तथैव तद्वदेव तीव्रस्त्रोष्ण नितरा दु सह इत्यथ, हृदि अन्त करणे निहित
इति शप, शोकशङ्कु शोककील श्राणितलौहकीलवदतिभौषण प्रियाविश्रोग-
शोक इत्यथ (“वा पुंसि श्लथ शङ्कुना” इत्यमर) मर्माणि जीवनस्थानानि क्लन्तन्
क्लिन्तन्नपि किं न सोढ ? न व्यनद्यत किम् ? अपि तु सोढ एव, सवेति शप ।
[सरत कम्पणि निष्ठाप्रत्यय, पचे सहित इति] तत्र किनपर करिष्यामि
धैर्यावलम्बने तद्वदेवेति भाव । [एव प्रथमाह शोकरोपीपमेत्य अलातश्लथ-
दशरूपानेकोपनान्दर्शनात् नानोपनाऽलङ्कार, तथा “श्रीकशङ्कु” इत्यव
रन्तप्यसाधकसमनित्याहान्वशात् उपनावा वार्थेन केवल निरङ्कपकस्येत्यनर्थो-
पनाऽप्युपनायेन सरत]। इद्वच्यपिन्द्रवश्ये सदररुपा उपजाति उपसम् । सा
हि उपनातिप्रकारस्य अर्द्ध विधस्य “हृत्तो” नामा पठ प्रस्तार ॥ ३५ ॥

सीता । एव हि मन्दभाङ्गी पुणो वि आआसआरिणी
अज्जउत्तस्स । ५ (ब)

राम । एवमतिनिष्कम्पस्तम्भितान्त करणस्यापि मे सस्तुत-
बहुतरप्रियदर्शनादुद्दामोऽयमावेग । (भ) तथाहि,—

लोलोक्षोलक्षुभितकरुणोज्जृम्भणस्तम्भनार्थं
यो यो यत्नः कथमपि मयाऽऽर्घायते त तमन्त' ।

० एवमस्मि मन्दभागिनी पुनरप्यायासकारिणी आश्रयपुत्रस्य ।

(व) मन्दभागिनी—निरतिशयभाग्यहीना, अहमिति शेष । पुनरपि—
भूयोऽपि, पूर्वमकदा दशाननकृतहरणव्यापारेण तथा आयासकारणत्वात् पुन-
पदम् । एवम्—इत्यम्, अतिदारुणरूपेण इत्यर्थ । आयासकारिणी—दुःख
हेतुभूता, हतभागिन्या मन्वेव विरह-लोकनायमव क्लेशमनुभवतीति अहमेवास्य
क्लेशस्य निदानमिति सा धिगिति भावः ।

(भ) ननु यद्यवम् अरुन्तुदमपि शोकशङ्कु विपद्य त्वया धीरताया पराकाष्ठा
दशिता, तदा सम्प्रति कथमेव त्व शोकविह्वल नितान्तमधीर इव विलपसो
त्याचेपमाशङ्क सीतापतिराह, एवमिति ।—एवम्—उक्तप्रकारेण । अति-
निष्कम्पेत्यादि ।—अतिनिष्कम्पम् अतिनियल यथा तथा स्ताम्भत स्थिरीकृतम्
अन्त करण येन तस्य तथाक्तस्य यत्नेन ध्यमालम्बा स्थितस्येत्यर्थ । मे—मम ।
अय—सम्पत्तुमुभयमान । आवेग,—प्रियतमाविभोगसम्भूत शोकप्रवाह ।
सस्तुतत्यादि—सस्तुतानां पूर्वपरिचिताना (सस्तुत स्यात् परिचय ” इत्यनर)
बहुतराया प्रियाया जनाना पादपर्वतकुरङ्गविरङ्गमादिवस्तुनाञ्च दर्शनात् ।
उद्दाम,—अतिभ्रमि गत । परिचितवस्तुदर्शनात् तु सहस्रीहृतीऽय वेग
कटनापि न निवृत्तनोऽति भावः ।

सम्प्रति शोकावेगस्य उद्दामत्वमेव दमयति, लीलति ।—लीलादपि चञ्चलादपि
उत्तोलम् अतिचञ्चलमिति यावत्, तद् यथा तथा तुम्भितस्य उद्दामस्य वेगभयस्तेन
चाननापन्नस्येत्यर्थ, करुणस्य प्रियजनविभोगप्रभवस्य शोकस्य [करुणस्त्विति पाठे—
करुणस्य इन्द्रियगणस्य] यदुज्जृम्भणम् उदरक, अतिउद्विगितं यावत्, तस्य सम्भनार्थं
प्रतिरोधानम्, यदा—लोका चञ्चला वै चलोत्था नहीम्य इवत् चुम्भित आलो
इति [“उपनानानि सामान्यवचने ” (रा०१५५ पा०) इति उभास] य करुण.

भित्वा भित्त्वा प्रसरति बलात् कीऽपि चेतोविकार-
स्तोयस्येवाप्रतिहतरय' सैकत सेतुमोघ ॥ ३६ ॥

सीता । एदिणा अज्जउत्तस्स दुब्बारदारुणारम्भेण दुक्खसक्खो-
हेण पफ्फुरिदणिअदुक्ख विअ आकम्पिद मे हिअअ । * (म)

* एतन् भाष्यपुत्रस्य दुवारदारुणारम्भेण दुःखसङ्ग्रामेण प्रस्फुरितनिजदुःख
निवाकम्पित मे हृदयम् ।

श्रीकस्यायभावा रस तस्य यत् उज्जृम्भणम् अतिहृद तस्य सम्भनार्थं प्रतिरीघार्थं
नित्यथ (“—अपीन्धिषु । महत्कृत्नीलकङ्गोली” इत्यमर) । मया धी धी यत्र
यादृशी यादृश प्रयास इत्यथ, कपमपि कृच्छ्रेण भाषीयते आश्रीयते क्रियते
इत्यथ, कीऽपि अननुभूतपूर्व अनिर्वचनीय इति यावत्, चेतोविकार चित्तवेद्व्य
तामस्य जलस्य अप्रतिहतरय अनिहृदवेग श्रीघ प्रवाह, राशिरित्यथ, सैकत
सिकतानय, बालुकानिम्मितमिति यावत्, [सिकताभिर्निम्मितमिति सैकतम्
“सिकताशर्कराभ्याञ्च” (५२।१०४ पा०) इति सिकताशब्दात् अण्, तथा
“आप सुननसी वपा अण्तर सिकता सना । एता स्त्रिया बहुल्वे स्युरेकत्वेऽपि
कृचिन्मता ॥” इति सिकताशब्दस्य बहुवचनान्ता] सेतुम् आलिसिव (“सेतु-
रालौ लज्जा पुमान्” इत्यमर) त त पूर्वोक्त चवमिति शेष, भित्त्वा भित्त्वा पुन
पुन नङ्ङा, मोघोक्त्येत्यथ, [“धी व, त त, भित्त्वा भित्त्वा” इत्येतेषु स्थलिषु “नित्य-
वीभसा ” (५।१।४ पा०) इति यथासम्भवं नित्यवीभसायथोर्विर्वचनम्] बलात् प्रसङ्ग
वेगेनेत्यथ [बलादित्यत्र “ल्यब्लोपे कम्पस्थधिकरणे च” (वा०) इति पञ्चमी,
“विभाषा गुणोऽस्त्रियान्” (२।३।२५ पा०) इति वा पञ्चमी] अन्त मनसि प्रसरति
प्रसारमापगत, प्रविशतीति वा, यथा अतिप्रशन्नसम्पादितोऽपि भङ्गुर सिकता
ननुवन्थ उच्यते लज्जायाः प्रतिहत वेग निरीड न कथनप्यर्हति, तथा मया यथाशक्ति
सेतुपादिनऽप्युद्यत दुःखनिर्गम प्रियाविधीगठम्भूत शोकावेगम् अपनेतु नाहतीति,
तत् कित्तव पुःखपदि-यत् अवत्या) इति भाव । [अत्र चतुर्थपादे एकस्मिन्नेव
वाच्ये जलप्रवाह चित्तविकारव्यापनानीपनेयभावज्ञयानात् उपमा नामालङ्कार,
ना च इत्यर्थोऽप्यपि तत्रा श्रौता । प्रथमपादे च लोलोत्तोऽेत्यादिवर्णानाम्
श्रीत ५२।१०४ कतया कथं चरन् प्रतिजलत्वात् अत्र प्रातःकूलवपत्यदीय इति केचित्] ।

न प मोना ४०० । ३६ ॥

(म) एतन्—साक्षात्पिष्टमननेन । दुवारदारुणारम्भेण—दुवारं निरीकु-

वाचन्ती । [स्वगतम् ।] कष्टमभ्यापन्नो देवः, तदन्यतः क्षिपामि
तावत् । [प्रकाशम्] चिरपरिचितानामेतेषा जनस्थानभागा-
नामवलीकनेन आत्मानमानन्दयतु देव । (य)

राम । एवमस्तु । (र)

[इति उल्याय परिक्रामति ।] (ल)

सीता । सन्दीवणाञ्चो ज्ज्व दुखस्स पिअसह्नीविणोदणो-
वाआ त्ति मस्सेदि । * (व)

* सन्दोपना एव दु खस्य प्रियसखीविनीदनोपाया इति मन्यते ।

मशक्य अत एव दान्तेण भाषण आरम्भ प्रकृतो यस्य तत्र तयोक्तेन । आद्य
पुत्रस्य—स्वामिनी रामस्य । दु खसङ्गीभेण—शोकसवेगेन । प्रस्फुरित्यादि ।—
प्रस्फुरितम् उद्विक्त निज स्वकीय दु ख शक यस्मिन् तत् तथोक्तम् । मे हृदय—
मदीय चेत । आकम्पितमिव—कम्पाकुलमिवेत्यत्र । शोककारणस्य वियोगस्य
उभयवैव समानत्वादिति भाव । [“आकम्पितमिव” इत्यत्र क्रिप्रीत्येचाऽलङ्कार,
सा च इवशब्दोल्यापिततया वाचा] ।

(य) कष्टमिति—दु खमूचकमय्यम् । अभ्यापन्न,—अभि अभित आपन्न
दु सङ्गोकावेगेन निरतिशय विपत्त्राप, निरतिशय-शोकाकुल इत्यत्र । यद्वा—
कष्ट—दु खम्, अभ्यापन्न,—प्राप्त इत्यत्र । देव,—राम । तत—तस्मात्, एभि
शोकसन्दीपकवाक्ये एतस्य दु सहदु खसम्भवादित्यत्र । अन्यत,—अन्यस्मिन् विषये ।
क्षिपामि—आकषामि, अस्य चित्त विषयान्तरे सञ्चारयामीत्यत्र । तावदिति—
वाक्यालङ्करी । चिरपरिचिताना—पूर्वं प्रियतमया सम बहुकालमवस्थानात्
चिराभ्यस्तानाम् । एतेषा—परिदृश्यमानानाम् [इदानीमिति पाठे—“अवलीकनेन”
इति “आनन्दयतु” इत्यनेन वा परेणान्वय] । जनस्थानभागानाम्—जनस्थानस्य
भागा अशविशेषा तेषाम् । [“अवलीकनेन” इत्यस्य कस्मिन् ‘कर्तृकस्मिन्’ क्तिति”
(रा३।६५ पा०) इति पठौ] । अवलीकनेन—दर्शनेन । आत्मान—चित्तम्, (“आत्मा
पुंसि स्वभावे च प्रयत्नमनसोरपि” इति मेदिनी) । आनन्दयतु—विनीदयतु ।

(र) एवम्—इत्य, त्वया कथितमेवै यय । अन्त—भवतु, त्वया यदुक्तं तदेव
करोमी यत्र ।

(ल) परिक्रामति—परित पादसञ्चारेण भ्रमतीत्यत्र ।

(व) प्रियसखा—प्रियसङ्घचरा वाचन्ती । दु खस—विरहेशस्य । सन्दीपना

वासन्ती । देव देव ।—

अस्मिन्नेव लतागृहे त्वमभवस्तन्मार्गदत्तेक्षण'

सा हंसैः कृतकौतुका चिरमभून्नोदावरीरोधसि ।

आयान्त्या परिदुर्मनायितमिव त्वा वीक्ष्य बद्धस्तया

कातर्यादरविन्दकुड्मलनिभो मुग्ध प्रणामाञ्जलि ॥३७॥

एव—पूचभृतिसनुद्वावकतया उभेजका एव, उद्दीपनाहेतव एवेत्यथ । विनो-
दनीपाया, —श्रीकापनादनसाधनानीत्यथ । इति—इत्यम् । मन्यते—निश्चिनीति ।
पूर्वकथितानां निजवचनानाम् अतिदुःखहेतुता मन्यमाना वासन्ती आर्य्यपुत्रस्य
चित्तमन्यासक्त विधातुकामा राम यत जनस्थानभागानवलीकथितुम् उपदिदेश,
तत्र युक्त, तेषामप्यधिकतया पूर्ववृत्तकारकत्वेन दुःखहेतुत्वादिति भावः । [अत्र
विनोदनहेतुत्वेन निर्दिष्टस्य जनस्थानभागदर्शनस्य तत्कार्य्यं प्रति विरुद्धतया विरुद्ध-
कार्यकारणनिदर्शाद्विपनालङ्कारः] ।

स्ववचसा पूर्वभृतिसमुद्वाधात् रामनतिक्रिष्टनालीक्य वासन्ती तम् अन्यासक्त-
मानस विधाय विनादयितुकामा आह, अस्मिन्निति ।—अस्मिन्नेव पुरीवर्त्तिनि इत्यर्थः,
लतागृहे निकुञ्जे त्व तस्या सीताया मागे प्रत्यागमनवर्त्तनि दत्ते ईक्षणे येन स
तथोक्तः अत्र आसी गोदावरीं गताया सीताया प्रत्यागमनविलम्बनात् तदागमन-
पक्षे सत्पण्डित्वेप प्रतीवनाथ आसीरित्यथ, सा सीता गोदावया रोधसि तीरे
[रुण्डि जलनिधि रोध, इति रुधेरमुन्प्रत्ययः] (“कूल रोधश्च तीरञ्च
प्रतीरञ्च तट चिपु” इत्यमरः) [“गोदावरीसैकते” इति पाठोऽपि तुल्य एवाय]
धिर बहुचण हंसैः कृतमाहृत कौतुक दर्शनाभिलाष यस्या सा तथोक्ता
(“कौतूहल कौतुकञ्च कुतुकञ्च कुतूहलम्” इत्यमरः) अभूत् बभूव । आयान्त्या
गोदावरोत्तटात् प्रतिनिवर्धनानयेत्यथ, [आयाति या सा आयान्ती तथा, आङ्पूर्वात्
याधातो शठप्रत्यय, ततश्च ल्ति ण डीषि कृते “आच्छीनय्यीनुम्” (७।१।८० पा०)
इति पाठिकः नुम्प्रत्यय, पक्षे आयान्त्या] तया सीतया त्वा भवन्त परि-
दुर्मनायितमिव कालविलम्बान्नितरामुत्कण्ठितहृदयमिव [परि परित दुर् दुःख
मनी यस्य स परिदुर्मना, अपरिदुम्बना परिदुम्बनाभूत इत्यथे परिदुम्बन शब्दात्
“भृशादिव्यानुयच्चे गोपथ हल” (३।१।१२ पा०) इति कश्चि सन्धीषे च कृते
“अत्र नावधातुकयोर्दीर्घ” (७।१।२५ पा०) इति दीर्घे ततश्च क्तप्रत्यये कृते पद-
नेत् नित्यम्] वीक्ष्य दृष्ट्वा कातव्यात् त्वत्कीपसम्भावनाजनितव्याकुलतया वासात्

सीता । दारुणामि सहि वासन्ति । दारुणासि, जा एदेहि
हिअमममगूढसल्लघट्टणेहि पुणो पुणो म मन्दभाइणी अज्जउत्त
अ सन्दावेसि । * (श)

* दारुणाऽसि सखि वासन्ति । दारुणाऽसि, या एतैर्हृदयमर्मगूढशल्यघट्टने
पुन पुनमां मन्दभागिनोमाय्यपुत्रञ्च सन्तापयसि ।

[ईषत् तरति या सा कातरा “ईषदये” (६।३।२०५ पा०) इति की कादेश्च,
ततश्च कातराया भाव इत्यथे “गुणवचनप्राङ्गणादिभ्य कर्मणि च” (५।१।२२४
पा०) इति ष्यञ्प्रत्यय] अरविन्दकुञ्जलनिभ कमलकीरकसदृश [अरविन्दस्य
कुञ्जलेन सदृश इति अस्वपदवियह्नित्यसमासे अरविन्दकुञ्जलनिभ इति पद सिद्धम्,
“—स्युत्तरपदे त्वमी । निभसद्भाशनीकाशप्रतीकाशीपमादय ” इत्यमरोक्ते ।
“कुञ्जली मुकुले पुसि न इयोर्नरकान्तरं” इति मेदिनी] सुग्ध मनोहर प्रणामस्य
अञ्जलि त्वा प्रसादयितु युक्तपाणिरित्यथ, [अत्र—प्रणामाय अञ्जलिरित्यथे प्रणामस्य
अञ्जलिरिति अश्रुघासादिवत् तादर्थ्यं षष्ठीसमास] ब्रह्म रचित आसीदिति
शेष । [अत्र “अरविन्दकुञ्जलनिभ ” इत्यग्रे कमलकीरकेण अञ्जले सादृश्यकथना-
दुपमा नामालङ्कार , सा च तुल्याथकनिभशब्दीत्यापिततया आर्था,—“आर्था तुल्य-
समानाद्यान्तुल्यार्था यत्र वा वति ’ इति दर्पणोक्ते , तथा “परिदुर्मनायित
मिव” इत्यत्र उत्प्रेक्षा चेत्यनयो परम्परनिरपेक्षतया समृष्टि] । शाब्दलविक्रीडित
वृत्तम् ॥ ३७ ॥

(श) दारुणा असि—अतिनिष्करुणा भवसि, त्वमिति शेष । अत्र
“दारुणाऽसि दारुणाऽसि” इति खेदे द्विरुक्ति । या—त्वमित्यथ । एतै,—
श्रुतपूर्वैरित्यथ । हृदयमम्रेत्यादि ।—हृदयस्य अन्त करणस्य मम्रणि प्राणस्थाने
गूढस्य प्रच्छन्नरूपेण अवस्थितस्य शल्यस्य वियोगदुःखरूपस्य शङ्की घट्टने इतस्तत
सञ्चालनैरित्यथ । मन्दभागिनी—हतभाग्याम् । आय्यपुत्रञ्च—स्वामिनं रामञ्चे
त्यथ । सन्तापयसि—पोडयसि । यथाऽतिपेलेवे हन्मम्रणि निहितमपि शल्य
कथमपि सञ्चते, पुनस्तदेव चेत् कुतश्चिदाघातात् सदृसा सञ्चालित स्यात्, तदा
चिरावस्थानेन कथञ्चिन्निरगृहीतमपि सुतरामसहनीय भवेत्, तथा अतिदुःसहोऽपि
श्रीकावेग दीघकालातिरेकात् कथमप्यननिरगृहीतोऽपि त्वदीयवचोभिरिदानीं
नवीकृत इव युगपदावयो मम्र पोडयतीति भाव ।

राम । चखिड जानकि । इतस्ततो दृश्यसे इव न चानु-
कम्पसे । (घ)—

हा हा देवि । स्फुटति हृदय स्रसते देहबन्ध
शून्य मन्ये जगदविरतज्वालमन्तर्ज्वलामि ।
सौदन्नन्ये तमसि विधुरो मज्जतीवान्तरात्मा,
विष्वङ्गोह स्थगयति, कथ मन्दभाग्यः करोमि ॥ ३८ ॥
[इति मूर्च्छति ।]

(घ) चखिड ।—अतिकापने, एव सकरुण विलपन्तमपि मां वतो नानु-
कम्पसे, तन्मन्ये निष्कारणनिवासनेनैव अतिकुपिता त्व मधि एवमाचरसीति चखीत्या
मन्वणम् । इतस्तत,—अभित, चतुर्द्विचु इत्यथ । दृश्यसे इव—मया साक्षात्-
क्रियसे इव, (भागौरथीवरमाहात्म्यात् साक्षात् सीतामवलीकयितुरुशत्रुवद्वपि
सततसीताऽनुज्यानपरतया “विभुवनमपि तन्मय विरहे” इति सर्वसव सीतामयमव-
लीकयन् उद्भान्तचिन्तो जानकीनाथ इत्यमुक्तवानिति बोध्यम्) । च—किन्तु,
(“चान्वाचये समाहारोऽप्यन्वीन्याघे समुच्चये । पचान्तरे तथा पादपूरणेऽप्यवधारणे ॥”
इति मेदिनी) । नानुकम्पसे—साक्षादुपस्थिता सती सादरसभाषणादिना न दयसे,
ममेति शेष ।

दु सरथाकुरसवियमानसतया अत्यन्तमन्तर्ज्वलत स्वस्थानुकम्पनीयत्वमेव दर्शय-
न्नाह, हा हेति ।—हा इति शोकमूचकमव्ययम्, (“हा विषादगुणसिंधु” इत्यमर ।
अथ खेदातिशय विभाव) । देवि । सीते । हृदयन् सर स्थलमित्यथ, स्फुटति
विदीपति, देहबन्ध शरीरबन्धन, कायाऽवशवसम्भिरित्यथ, स्रसते शिथिलीभवति,
[अथ अचत ३ इति पाठे—विशीलीभवतीत्यथ ।] जगत् विश्व शून्यम् असत्कल्प-
नित्यथ, मन्ये जानामि, अविरता अविशान्ता ज्वाला शीकार्ग्राशिखा यस्मिन् तद्
यथा तथा, अन्त अन्त करणे [अन्तरित्यवच्छेदे सप्तमी] ज्वलामि दग्धोऽस्मि,
विधुर प्रव ॥ प्रियाविधीगदु छिन कातर अन्तरात्मा जीव सौदन् नियतक्लेशपरम्परा
सहनेन अत्यन्त अवसन्न सन् अन्त्ये अन्त्यङ्करणे, प्रगाटे इति यावत्, [अन्त्यवति
लोकान् यत तत अन्त्ये तस्मिन् अन्त्ये इति अन्विधाने “नान्दर्याहपचादिथो ल्युपि
न्त्ये च ” (१।१।१३४ पा०) इति पचादित्वाद्च्] तमसि अन्धकारे मज्जतीव निलीयते
इव, तथा नाह अर्चयत्य, अर्चयतति यावत्, (नोहलक्षण ८५ दर्पणे—“नोहो
विधित्वा मोति दु खवेगानुचिन्तने । मुच्छनाऽज्ञानपतनब्रमपाऽदशनादिकृत ॥”

सीता । हृद्दी । हृद्दी । पुणो वि प्प्रमूढो अज्जउत्तो । * (स)
वासलो । देव । समाश्वमिहि समाश्वसिहि ।

सीता । हा अज्जउत्त । म मन्दभाइणी उद्दिसिअ सअल-
जीअलोअमङ्गलाधारस्स दे वार वार समइदजीविददारुणो
दसापरिणामो त्ति हा हदस्सि । † (ह)

[इति मूर्च्छंति ।]

* हा धिक् । हा धिक् । पुनरपि प्रमूढ आद्यपुव ।

† हा आद्यपुत्त । मा मन्दभागिनीमुद्दिअ सकलजीवलीकमङ्गलाधारस्स त
वार वार सशयितजीवितदारुणो दशापरिणाम इति हा इताऽस्मि ।

इति) विष्वक् समन्तात्, सर्वविषयानित्यथ, स्थगयति आवणाति मोहाच्छादनात् न
किमपि मे ज्ञानविषयी भवतीत्यथ । एव सति मन्दभाग्य दुभाग्य अहमिति त्रिप,
कथं किं करोमि अनुतिष्ठामि ? कमुपायनायपामीत्यथ अस्य प्रतिविधानायमिति
शेष । दु सहविद्योगवद्भिना वह्निरन्तयेव दह्यमान नियतक्लेशपरन्परानुभवेन
मुहुर्मुह्यमान नियतमन्वतमसावृत दु महमिदं दु ख प्रतिविधातु न कमप्युपाय
पश्यामीति भाव । [अत्र अन्वडुरणे तमसि अन्तरात्मन मज्जनसम्भावनादुप्येचा
नामालङ्कार] । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ३८ ॥

(स) पुनरपि—भूयोऽपि । प्रमूढ,—अत्यर्थं मूर्च्छंति ।

(ह) मन्दभागिनी—अतिदुभाग्याम् । उद्दिश्य—लक्ष्मीकृत्य, मदथमेवेत्यथ ।
सकलित्यादि—सकल समय जीवलीक जगत तस्य मङ्गलाधार कल्याणनित्य
तस्य, जीवितो २ सतत सकललीककल्याण साधयति तस्येत्यथ । वार वार—पुन
पुन, न तु कदाचिदित्यथ । सशयितेति ।—सशयिते स्थास्यति न स्थास्यति वेति
मन्देहमापन्न जीवित जीवन यस्मिन् स तथोक्तयामौ, अत एव दारुण भीषणयेति
सशयितजीवितदारुण प्राणानामन्तिसमन्देहवशादतिभयावह इत्यथ । [एतयो
विशेषण गीरक विशेष्य कल्पयित्वा नौ वसोहितादिवत् कल्याणपरमसमान कर्त्तव्य] ।
दशापरिणाम —यत्स्थाविषय्यास, मूर्च्छारूपप्रकृतावस्थारपरिवर्त्तनामत्यथ । इति—
अस्मात् इतो । इताऽस्मि—आद्यपुवस्य इदंशपरिणामदर्शनेन प्रायेण मृताऽस्मीत्यथ ।
कायाऽसत्त्वे छायासत्त्ववत् आद्यपुवस्य अकुशले सम कुशल कथमपि न सम्भाव्य
मिति भाव ।

तमसा । वक्षे । समाश्वसिहि समाश्वसिहि , पुनस्त्वत्पाणि-
स्पर्श एव सञ्जीवनोपायो रामभद्रस्य । (क)

वासन्ती । कथमद्यापि नोच्छसिति ॥ हा प्रियसखि । सीते ।
काऽसि १ सम्भावयात्मनो जीवितेश्वरम् । (ख)

सीता । [सम्भ्रममुपसृत्य हृदि ललाटे च स्पर्शति] । (ग)

वासन्ती । दिष्ट्या प्रत्यापन्नचेतनो रामभद्रः । (घ)

(क) मुहुरेव विलापिन स्वस्वामिन सहसा मूर्च्छितमालोक्य प्राणापाय-
ग्रहाऽऽतडिता प्रियसखीं जानकीमपि मूर्च्छितामवेक्ष्य तमसा तां समाश्वसयन्ती
आह, वक्षे । इति ।—समाश्वसिहि—आश्वस्ता भव (सम्भ्रमे हिरुक्ति) ।
आश्वसि हेतुनाह, पुनरिति ।—पुन,—भूय इत्यथ, (“प्रियस्पर्शो हि पाणिस्ते”
“स्पर्शं पुरा परिचितं” इत्यादिना पूर्वमप्येकदा सीतापाणिस्पर्शत राघवस्य
सञ्जीवनात् अत्र “पुन ’ इत्युक्तम्) । त्वत्पाणस्पर्श,—तव करस्पर्श, [पाणिना स्पर्श
इति पाणिस्पर्श, तव पाणिस्पर्श त्वत्पाणिस्पर्श इति वियह] अत्र एवकारो
ऽन्ययोगव्यवच्छेदायक, तेन—तव करस्पर्शं विना जगति नान्यत् किमपि अस्य
सञ्जीवनसाधन वस्तु इत्यर्थो लभ्यते । सञ्जीवनोपाय,—पुनर्जीवनसाधनम् । ननु
सहचरि । स्वामिनि मूर्च्छितऽपि मैथ नैषी, तन्मूर्च्छाऽपगमैकसाधनस्य काय्यत-
परौचितपूर्वस्य त्वत्करावमर्शस्य त्वदायत्तत्वादिति भाव ।

(ख) कथ—किम् । अद्यापि—इदानीमपि, एतावता कालेनापीत्यथ । न
उच्छसिति—न चतना लभत, रामभद्र इति श्रव । काऽसि—कुत्र वर्तसे ? स्वामिन
एव दुर्दशाया तव अन्यदावस्थान न युक्तमिति भाव । आत्मन,—स्वस्या ।
जीवितेश्वर—प्राणनाथ, सञ्जीवितस्य मुहुरे अकल्याणभाजि, सञ्जीवितस्यापि नितराम्
अभरणतः । नितरानैव अकल्याणमिति भाव । सम्भावय—स्त्रीपस्थित्वा सम्भावित
शुभ इत्यथ ।

(ग) सम्भ्रम—त्वरावित यथा स्यात् तथा । उपसृत्य—समीपमेत्य ।
हाह—वद न । ललाटे—नाले च, [उभयत्र श्रीपद्मेपिकाधिकरणे समी]
रामस्वामि तव, स्पर्शति स्पर्शं नाटयति ।

(घ) नागरधरप्रनावात् सीताया अदृश्यमानतया तत्पाणिस्पर्शेनैव प्राप्त
चेतन रामभद्रे नाग्यलवर्षितस्य नन्यताना वासन्ती आह, दिष्ट्येति ।—दिष्ट्या—

राम । आलिम्पन्नमृतमयैरिव प्रलेपै-
रन्तर्वा वह्निरपि वा शरीरधातून् ।
सस्पर्शं पुनरपि जौययन्नकस्मा-
दानन्दादपरविव तनोति मोहम् ॥ ३८ ॥

[आनन्दनिमीलिताच्च एव] सखि वासन्ति । दिव्या वडसे । (ङ)

भाग्येनेत्यथ । प्रत्यापन्नचेतन, — प्रत्यापन्ना पुनरागता चेतना मजा यस्य स तथाक्त, भवतीति शष ।

दु सङ्घट् खात्रेगेनातितरां मुञ्चन्नपि जानक्रीञ्जीवन सहसा बहुश परिचितपुत्रम
अष्टष्टहेतुकममृतमधुर करम्यशमुपेत अत्यानन्दित विस्मित इवाह, आलिम्पन्निति।—
सस्पर्शं अनुभूयमानो जानक्रीकरस्पर्शं, अमृतमयै सुधात्मकं [अमृतस्य स्वरूपा
इति अमृतमया “तत्प्रकृतवचने मधुट्” (५।४।२१ पा०) इति अमृतशब्दात् मधुट्]
प्रलेपे प्रकृष्टे लपे अन्तवा अभ्यन्तरस्थितान् वह्निरपि वा वह्नि स्थिताय, शरीर
धातून् देहोपादानभूतरसादीन् [दधति शरीरं पुण्यन्ति इति धातव दधातरौणा
टिकं तुन् । “रसासृज्जासमेदासिध्य मज्जगुक्काणि धातव ” इति सुश्रुतमहिता]
आलिम्पन्निव लिप्तान् कुवन्निव सदय समन्तात् व्याप्रवन् सन्निवेत्यथ, जीवन् चेतयन्
साहादन्तचेतने मग्नि पुन प्राणसञ्चार कुवन्नत्यथ, मामिति शष, पुनरपि भूयोऽपि,
(पूर्वमध्येकदा एवनेवैतत्प्राणस्पृशन् चतनापाप्तवत् पुन पदम्) । अकस्मात्
सहसा अतर्कितरूपेणे यथ, आनन्दात् निरातमग्राह्यादवगात, यथा—आनन्द प्राप्य,
[अथ “विभाषा गुणऽस्त्रिगाम्” (२३।२५ पा०) इति द्विती पञ्चमी “ल्यञ्ज्वाप
कम्पण्यधिकरणे च” (वा०) इति ल्यञ्ज्वापे वा पञ्चमा] अपरविध दु खानुपा
दानकतप्राप्त्यन्तविलक्षण सुखजन्यमित्यथ, मोह विषयान्तरायहृणरूप जाय,
तनोति विस्तारयति, प्रवक्ष्यतीत्यथ । [अथ प्रथमपाद प्रकृते सस्पर्शं पीयूषप्रलेप
विलपनकर्तृत्वसम्भावनादुष्मेना नामालङ्कार, तथा पराञ्च “जीवन् साह तनाति”
इत्यव जीवन्ती साहविस्तारकर्तृत्वस्य आपातता विरुद्धता विराधाभासमर्थनयो
रङ्गादिभावेन सङ्कर] । प्रहृषिणा इतम् । तत्रनण यथा,—“ त्यागानिर्मनञ्जरा
प्रहृषिणोऽम्” इति । एतत्पत्तारम् १३०१ मङ्गाक ॥ ३८ ॥

(ङ) आनन्देति ।—आनन्देन मधुमधुरस्पर्शमुत्वेन निर्मालिते सुदृते अचिणी
नेत्रे यस्य स तथाक्त स्वानुभूतौ नेत्रनिमोलन स्वाभाविकमव । दिव्या वडसे—
मदीयभाग्यादपेन तवापि भाग्योदयो जात इत्यथ ।

वासन्ती । देव । कथमिव ?

राम । सखि । किमन्यत्, पुन प्राप्ता जानकी । (च)

वासन्ती । अयि देव । क्व सा ?

राम । [स्वशंसुखमभिनीय] । पश्य ननु इय पुरत एव । (छ)

वासन्ती । अयि देव । किमिति ममच्छेददारुणैरेभिः प्रलापैः
प्रियसखीदु खदग्धामपि पुनर्मन्दभागिनी दहसि माम् ? (ज)

सीता । ओसरिद् इच्छामि , एसां उण चिरसब्भावसोम्भ-
सीअलेण अज्जउत्तप्फसेण दीहदारुण वि सन्दान भक्ति हर-
न्तेण वज्जलेवोवण्णो विअ सिहन्तणीसहविपज्जत्थो वेवदि
अवसो विअ मे हत्थो । * (झ)

* अपसत्सुमिच्छामि , एष पुनश्चिरसद्भावसौम्यशीतलनाय्यपुत्रस्वर्गेन दीर्घदारुण
मपि सन्नाप भटिति हरता वज्जलेपोपनह इव स्विगन् न्नि सहविपय्यन्तो वेपतेऽवश
इव मे हन्त ।

(च) किमन्यत—अपर किं कथयामीत्यर्थ । पुन प्राप्ता—पुनरप्यासादिता ।

(छ) ननु इति सम्बोधने । इय—सन्निकृष्टा, मदीयप्रत्यक्षविषयीभूतत्व्य ,
[“इदमत् सन्निकृष्ट समोपतरवर्ति चैतदो रूपम् । अपसत्सु विप्रकृष्ट तदिति
परासे विजानोयात् ॥” इति नियमात् अत्र प्रकृष्टविषये इदम प्रयोग] । पुरत
एव—अद्यत एव एवकारेण व्यवहितत्व व्यक्तीर्नात् ।

(ज) किमिति—कथम् । ममच्छेदेति ।—मम्यण जीवनस्थानस्य कुंटेन
मैर्देन दारुणैरतिट सहे , निरतिशयमम्यविटारकैरित्यर्थ । प्रलापै ,—“इय पुरत
एव” इति उन्मत्तवाक्यै , सीताया मरणनिययेन कथमपि तस्या अत्र उपस्थित्य-
सम्भवादिति भाव । प्रियसखीति ।—प्रियसख्या प्रियसहचर्या सीताया दुःखेन
विशोयक्रेण ज्वलदलनिभेनेति यावत्, दग्धां सन्तप्रामपि । दहसि—सन्नापयसि,
योऽऽसोच्य तु सहप्रियसहचरोविरहकातराया मयि चत चारमिव तवैतद्
अवचननतिदु सह जातमिति भाव ।

(झ) नहन्ता प्रियतनाऽऽनस्येण सञ्जातकाम्यात्मकसात्त्विकभावा स्वामिसन्दर्शन
न्यवन्ता वदन्तो तस्मात् व्यानादपसत्सुकाना आह, अपसत्सुमिति ।—अपसत्सुम्—
अनन्द । तुनिच्य । इत्यानि—अनिर्लपानि, अन्यथा महाननघ सम्भविष्यति

राम । सखि । कुत' प्रलापाः ? (ज)—

गृहीतो य पूर्वं परिणयविधौ कङ्कणधर-
श्चिर स्वेच्छास्यर्शैरमृताशिशिरैर्य' परिचितः ।

सीता । अज्जउत्त । सो ज्जेव दाणि सि तुमम् ? * (ट)

* भाष्यपत्र । स एव इदानीमसि त्वम् ?

इति भाव । चिरसङ्गावेति ।—चिरसङ्गावेन चिरप्रणयेन अविचलितप्रेमणा इत्यथ , सौम्या मनोहरा शीतल स्निग्धस्नेन । वज्रलेपोपनड ,—वज्रेण यो लेपो लेपनम्, आमतिन्दुकफलादिमिथ्यणजनित आधुनिक "सिनेण्ट" आद्यऽपरनामा वराह सङ्घिताद्यक्ती द्रव्यविगेषी वा वज्रलेप , तेन उपनड इव दृढनिवड इव कथमपि उत्थापयितुमशक्य इत्यथ । वराहमहितोक्त वज्रलेपो यथा—“आम तिन्दुकमाम कपित्यक पुष्पमपि च शालाल्या । वीजानि शङ्खकौना धन्वनवल्की वचा चेति ॥ एतै सलिलद्रोण काथयितव्योऽष्टभागशेषय । अवतार्योऽस्य च कल्की द्रव्यैरतै समनुथोज्य ॥ श्रीवासकरसगुग्गुलभङ्गातककुन्दुळकसर्जरमै । अतसीविन्धैय यत कल्कोऽय वज्रलेपाख्य ॥ प्रासादहृम्यवलभौनिङ्गप्रतिमासु कुङ्कुपेषु । सन्तती दातव्यो वर्षसहस्रायुतस्यार्थी ॥” इति । ५७म अध्याय । स्वियन्—सात्त्विक-भावाद्रिकात् घमाक्त । नि सहिति ।—नि सहं नितरा यथा स्यात् तथा विपथ्यस्त विरुद्धभाव गत , लजभावमापन्न इत्यथ । इदानीमतादृशभावस्यानौचित्यादिति भाव । अवश ,—स्वव्यापाराक्षम । वेपते—कम्पते, एतेन पञ्चम सात्त्विकभाव उक्त । सात्त्विकभावा यथा दर्पणे—“क्षम स्वेदोऽथ रोमाश्च खरभङ्गाऽथ वेपथु । वैवर्ण्यमयु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका स्मृता ॥” इति ।

(ज) राम “किमिति प्रलापैर्मा दृष्टसि” इत्यादिवासनीवचन प्रत्युत्तरय त्राह, सखीति ।—कुत ,—कम्पाहेतो । प्रलापा ,—निरथकवचनानि, सुरिति शेष । “पुन प्राप्ता जानकी” इति मदीयवचनमुन्मत्तवचनवदनथकमिति सम्भाव यित् नोचितमिति भाव ।

(ट) ‘गृहीत’ इत्यादिश्लोकस्य यूवाङ्गमाकर्ष्य स्वामिन स्वस्मिन्ननितर साधारणमनुरागमनुभय जनकतनया सविष्मय वक्ति, भाष्यपुत्रेति ।—इदानीम्—इदानीमपीत्यथ । स एव—पूर्ववत् मदेकान्तानुरागी एव, मां प्रति तादृक्प्रणय-वानेवेत्यथ , त्वयि न कोऽपि विपथ्यो लक्ष्यते मम तु दशाविपथ्येय केवलमदृष्टा र्थान इति भाव । यथा—इदानीं—कम्पति, इंद्रगनुरागप्रकाशकाले इत्यथ । स

राम । स एवाय तस्यास्तुहिनकरकौपस्यसुभगो

मया लब्ध पाणिलीलितलवलीकन्दलनिभः ॥४०॥

[इति गृह्णाति] । (ठ)

सीता । हृद्दी । हृद्दी । अञ्जउत्तप्फसमोहिदाए प्पमादो
क्खु मे सवुत्तो । * (ड)

* हा धिक् ' हा धक् ' आर्य्यपुत्रस्यशमोहिताया प्रमाद खलु मे सवत् ।

पत्र—५ निरपराधारा अपि मन विजनवनाववाचनेनातिदारुण आसीत्, स पवेत्यथ । न ह्येतत् कथमपि सम्भवतीत्यथ काका व्यज्यते । तादृगातदारुणे इदमलोकसाधारणानुराग पापाथे पञ्जोद्भवदत्यन्तमसम्भवीति भाव ।

ननु यदि नैत प्रलापा तर्हि निर्जनारण्यनर्वासिताया एतावता कालेनावश्य मृताया सीताया सम्प्रत्यक्त कथम् उपस्थितिमभव १ इत्याशङ्कामपनेतुमनुभव-साक्षिकं तदथाथाथ्य प्रनाप.न् सीतापतिराह, गृह्णीत इति ।—पूर्वे श्रेष्ठे इत्यथ, पारणयावधौ त्रवाहसत्कारावसर कङ्कण करामरयावशष वैवाहिकमङ्गलसूत्रविशेषो वा (कङ्कण करभूषाया मृदमण्डलवारपि” इति मेदिनी) तस्य धर कङ्कणधर मङ्गलसूत्रसमलङ्कृत इत्यथ, य प्रियाया पाणि गृह्णीत धृत, मयिति शेष, तथा य पाणि प्रसृतप्रिशिरै सुधावच्छीतलै सुखकरैरित्यथ, स्वेच्छास्पर्शं स्वेच्छया स्वाच्छन्द्येन स्पशा मत्कर्तृका इत्यथ, तै अनियतस्पर्शैरिति यावत् चिर दीर्घकाल व्याप्य परिचित परिज्ञात इति पूर्वोक्त्या, पूर्वार्द्धेन स्वप्रतिपाद्यमुपन्यस्य सन्नात तदव वाक्यमुपसङ्हरति, स एवेति ।—तस्या सीताया तुहिनै तुषारै करकाभि वर्षोपलभ्य (“भवश्यायस्तु नोहारस्तपारस्तुहिन हिमम्” इति वर्षोपलभ्तु करका” इति चानर) सह एत श्रीपस्यपातश्रोतत्वात् सादृश्ये तत्र सुभग सन्नापहारकत्वात् पुनस्य, अनित सुकुमार यत् लवलीकन्दल लवलोप्ररीह तन्निभ तत्सदृश (लवली नीराड इति नाशा प्रसिद्ध इति रूप) स एव अथ स्वशेन अनुभयन्तान पाणि कर गदो लब्ध प्राप्त । [अत इन्दतापशिरै ” तुहिनकरकौपस्यसुभग ’ न नत्त उर्वाकन्दनिभ ’ इति पदवत् उपमाऽलङ्कार । किञ्च “मया लब्ध पाणि इत्येवमन्वयीतवाप अनित तादृशगुणपदोपादानात् समाप्तपनराजता तात्

राम । सखि वासन्ति । आनन्दनिमीलितेन्द्रिय. साध्वसेन
परवानस्मि, तत् त्व तावदेना धारय । (ढ)

वासन्तो । कष्टम् । उन्माद एव । (ण)

सीता । [ससन्मममाचिष्यापसर्पति] । (त)

राम । हा धिक् प्रमाद , हा धिक् प्रमाद ॥—

करपल्लव म तस्या सहसैव जडाज्जड परिभ्रष्ट ।

परिक्राम्यण प्रकम्प्यो करान्मम खिद्यत खिद्यन् ॥४१॥

सात्त्विकभावोदयेन जडीभूता प्रियेण पुनर्गृहीता सीता स्वप्रकाशभोता आह,
हा धिगिति ।—आय्यपुत्रेति ।—आय्यपुत्रस्य स्वामिनी रामस्य स्पृशन मोहिताया
विविचिता प्राप्ताया । प्रमाद,—अनवधानताजनितो दोष इत्यर्थः । आय्यपुत्रस्य
सञ्जालाभानन्तरमव इतोऽनपसरन्त्या मया न साधु कृतमिति भावः ।

(ढ) सुदीर्घ वियागदुःखमनुभूय सम्पति भाग्यलज्जया सीताया
पुनरपायशङ्का भीत रामचन्द्र आह, सखीति ।—आनन्देति ।—आनन्देन
प्रियतमाकरस्पर्शसम्भवेन हृषण निमीलितानि अवशानि स्वस्वव्यापारे अशक्तानीति
यावत्, इन्द्रियाणि चक्षुरादिज्ञानेन्द्रियाणि वागादिकमन्दित्राणि च यस्य स तथोक्तः ।
साध्वसेन—साध्वस हृषातिरेकसन्भूतवैकृत्येन [साधु अत्यन्तम् अस्यते नाचप्यते
मनाऽननेति साध्वस, साधु + अस् + अच्] (“भीतिर्भा साध्वस भयम्” इत्यमरः) ।
परवान् अस्मि—पराधीन भवानि, नाहमात्मनि प्रभवाभौत्यर्थः । (“परतन्त्र परा-
धीन परवान् नाशवानपि” इत्यमरः) । इदानीं कथनप्यसम्भावित प्रियापाणिस्पर्श
नुखमनुभूय सञ्जोभृतीऽस्मैति नाह सीता धारयितुं शक्तानीति भावः ।

(ण) उन्माद,—उन्मत्तता, बुद्धिविधम इति यावत्, रामस्य जात इति
ज्ञेयः । कष्टम्—एतदतीव दुःखकरमित्यर्थः, इतरथा प्रत्यक्षतोऽदृश्यमानायामपि
वेदत्या कथं प्रत्यक्षदृशीव व्यवहरताति भावः ।

(त) आचिष्य—आक्राम्य, रामधृत स्वकीय पाणि जलादाच्छिद्येत्यर्थः ।
ससन्मम—सत्वरम् । अपसर्पति—अपसृत्य दूरं यातीत्यर्थः ।

वहा कात्यात् पर भाग्यात् पुनरुन्मत्तस्यापि प्रियाया करपल्लवस्य सहसा परिवर्गे
सन्नीयमनवहितत्वमेव हेतुरिति समययमान आह, करपल्लव इति ।—जड विवम,
स्वव्यापारान्तम इत्यर्थः, प्रकम्प्यो वेपमान, खिद्यन् स्वदात तस्या सीताया स
इत पुनर्मेव मया लब्ध करपल्लव कोमलादुलिसनायतया पल्लवसदृश कर जडान्

सीता । हद्दी । हद्दी । अज्ज वि अणवत्थिदत्थिमिदमूढ-
घूसन्तणअणो ण पज्जवत्यावेदि अत्ताणम । * (थ)

तमसा । [सन्नेहहासकौतुक निवण्ण] । (द) —

* हा धिक्' हा धिक्' अद्यापि अनवस्थितस्तिमितमूढघूर्णत्रययो न
पथ्यवस्यापयत्यात्मानम ।

क्षेत्रीभूतात् विवशतया दृढमाकष्टमचमादित्यथ, परिक्रम्य सकम्पात् स्वियत्
घमाप्लतात् मम करात् हन्नात् सहसैव भट्टित्येव परिभष्ट परिच्युत, विगणित
इति यावत्, मम अनवधानतां विना कथं भाग्यलक्ष्यापि पुनरपगम इति भाव ।
[अत्र सीतारामदारुभयोरपि समेन सात्त्विकभाववर्णनेन रथाख्यस्याधिभावस्य
परिपुष्टतया विप्रलम्भप्रकाररसो भवतीति बोध्यम् । सात्त्विकभावाश्च प्रागुक्ता ।
तथाऽत्र सहसा करात् करपरिभष्टे जडत्वादीनां हेतुतया पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्ग-
मलङ्कार, एव 'करपल्लव' इत्यत्र लुप्तोपमा च इत्यनयो परस्परनिरपेक्षतया
'ससृष्टि'] । आर्या नाम मावावृत्तम् । तल्लक्षणं यथा—“लक्ष्मेत् सप्त गथा गोपिता
भवति नेह विषम ज । पठा जय नलषु वा प्रथमाहं नियतमाय्याया ॥” इत्यादि ।
अत्र पूवाड पठस्य (— —) जगणत्वात् यतिव्यवस्थाभाव । इयं हि सप्तदशलघु-
सज्ञावात् चत्त्रिणापि नायक (जगण) चतुष्टयान्वितत्वान् वैश्या जाति ॥ ४१ ॥

(थ) अनवस्थितेति ।—अनवस्थिते अकस्मात् प्राप्तसीताकरपरिभ्रंशात्
अस्तिरे निमित्तं पूर्वानुभूतस्मृतखड्गव्या निश्चले मूढे विषयज्ञानरहिते तथा घूर्णन्ती
सातावपिपदप्रहाशकतकत धावन्ती नयने चक्षुषी यस्य स । [अत्र अनवस्थित-
त्वादिदृष्टपाणान् एतासां चतसृणां विरुद्धावस्थानाम् एकत्र युगपद् भवस्थानासम्भवात्
क्रमेण चणनेदेन व्यवस्था बाध्या] आत्मान—स्वमित्यथ । न पथ्यवस्यापयति—
प्रकाशय करीति, तथा अरुहेण कर्तुं न शक्नोतीत्यर्थः, इदानीं कथमपि न सम्भावित
नानककरभ्रमन् अकस्मादनुभय चणनानन्दविह्वल आत्यपन्न सहसा पुन कराप-
वर्जित आतादृष्टा नासस्वीव्यानापादायतुर्कलमित्यर्था मे वञ्चकठोराया निष्करुण-
लगतभावः ।

(द) सहसृष्टि ।—नेह न स्वाभाविकेन वाक्यव्येन, हासनेन व्ययतया प्रथम
'प्रवर्तना' इत्येव तदा प्रकाशनासात् पुनरपसरणहेति हासनेन कौतुकेन, हृद्य
पदार्थक' इत्येव भावः सन्नति भावात्तरमुपेत, ततश्च दशनोय इति कौतूहलेन
५७१० ननु ननु तदा । निवण्ण—पथ्यवस्थेति, साहसि तेष ।

सखेदरोमाञ्चितकम्पिताङ्गी जाता प्रियस्पर्शसुखेन वत्सा ।

मरुन्नवाभ्रप्रविधूतसिक्ता कदम्बयष्टि स्फुटकोरकेव ॥ ४२ ॥

सीता । [सखतम् ।] अद्भुते । अवसेण एदेण अत्ताणएण लज्जाबिर्दाह्ण भअवद्वीए तममाए, कित्ति किल एसा मणिस्सदि एसी दे परिच्चाओ णसा अ हिअआसङ्गो त्ति । (ध)

* अद्भुतम् । अवगण एतनात्मना लज्जापिताऽऽत्म भगवत्या तमसया, किमिति किल षषा मस्यत, षष ते परित्याग षष च हृदयासङ्ग इति ।

जनकनन्दिनीं सहसा चण प्रियतमाऽङ्गसङ्गसुखेन वहि प्रकाशितखेदरोमाञ्च-
कम्पादिसात्त्वकभावतथा स्व मनीभाव गोपायितु कथरुप्यसमयामालोक्य तमसा
तस्या तदानौत्तनीमवस्थामुपवणयन्ती आह, सखेदाता ।—वत्सा सीता प्रियस्य पत्यु
रामस्य स्पशन अङ्गसङ्गनेत्यथ, यत सुख तन स्पर्शजनितेन आह्लादेन हेतुनेत्यथ,
सखेदानि खेदाद्राणि रोमाञ्चितानि पुलकितानि कम्पितानि च वैपमानानि च
अद्भानि गावावयवा इत्यथ, यस्या सा तथाक्ता घञ्जलाद्भुतपुलकितवैपमानगावाव-
यवेत्यथ, सती [अत्र स्त्रिया पाचिक डौष्] मरुता वायुना नवाभ्रसा च
वपारभो नवव्रष्टजलेन च यथाक्रम प्रविधूता कम्पिता सिक्ता च उचिता च सती [गाय
शाब्दिकसम्मत प्रयोग, तथा हि—समर्थं हि पद समर्थेन समस्यते नासमर्थं, तथाच
प्रकृते मरुत्प्रविधूतपदयो नवाभ्रसिक्तपदयो परस्परमन्वयसमथयोरपि यथाक्रम
समाम नवाभ्रशब्देन प्रविधूतशब्देन च व्यवहिततया असामन्यात् तादृशसमासी न
साधुरित्त सुधाभिविभाव्यम्] तथा स्फुटा विकसिता कोरका कलिका यस्या सा
तथाभता स्पष्टोद्धतकेसरेत्यथ, कदम्बयष्टि कदम्बशाखिव [अत्र यष्टिशब्दप्रयोगेण
कथता व्याख्यत, सम्भावतस्य लिङ्गवैषम्यरूपस्य उपमादोषस्य परिहारथ भवतीति
वाध्यम्] जाता सहसा । [अत्र उपमा नानालङ्कार, सा च इवशब्दोत्पापिततया
शौतो, उपमानोपमयगतसामान्यधमाणा वाच्यतया च पूणा, परन्तु नेत्र विद्यदा,
उपमेयाश दामताना धम्माणा क्रमस्य उपमानाए अपरिरचितत्वात्, तथा
मरुन्नवाभ्रप्रविधूतसिक्ता” इत्यत्र प्रथमोद्दिष्टया मरुन्नवाभ्रपदयोरनु यथाक्रम
प्रविधूतसिक्तपदयोरुद्देशात् यथासङ्ग चेत्यनङ्गीरन्व्यसापिचतया सङ्गर] । इन्द्रवज्रो
पेन्द्रवज्रोनिश्चयान् उपजातिवृत्तम्, एतच्च चतुर्दशधाप्रस्तारान्विताया उपजाते
दादशसप्तकी 'राना' नामकी भेद ॥ ४२ ॥

(ध) तमसाया सकौतुकम्पानोक्तं तदानौत्तनावस्थासमालोचनञ्च विनाय

राम । [सर्वतोऽवलोक्य] । कथं नास्त्वैव, ननु अकारुण्ये
वैदेहि ।—” (न)

सीता । सच्च अकारुण्यं, जा एवविधं तुमं पेक्खन्तीं णं
धरामिं ज्जेव जीविदम् । ञ् (प)

० सत्यमकरुणाऽस्मि, या एवविधं त्वा प्रेचमाणा ननु धराम्येव जीवितम् ।

लज्जापनसा सीता आत्मगतमाह, अहं इति ।—इदं सम्भ्रमसूचकमव्ययम् ।
अवशेन—आनन्दविह्वलिन, प्रियस्पर्शसुखानुभवपरवशेनेत्यर्थः । एतेन—मदीयेन स्वेद-
रोम, अकम्पान्वितेनेत्यर्थः । आत्मना—देहेन हेतुना, [अत्र “हेतौ” (रा३२३ पा०)
इति तृतीया । “आत्मा देहे धृतां जीवे स्वभावे परमात्मनि” इति विश्व] ।
लज्जापिताऽस्मि—वपां नीताऽस्मि, सनज्जाकृतास्मीति यावत् । [“लज्जाम्
आपिता” इति द्वितीयासमासेन “लज्जापिता” इति पदं सिद्धम् । केचित्तु “लज्ज-
प्रकाशने” इति धातोरदन्तवुरादिषु पाठं कल्पयित्वा अदन्तत्वेन वृद्धिं स्वीकृत्य पद-
नेतत् साधयन्ति । शाकटायनस्तु कथाप्रभृतीनां सर्वेषामेव धातूनां पुक् विधाय
कथापयति, गणापयति, लज्जापयति इत्यादिकं साधयतीति ध्येयम्] । परि-
त्याग, —परिवर्जनम् । हृदयासङ्ग, —हृदयस्य चेतस आसङ्ग आसक्ति, अनुराग
इति यावत्, [अत्र अभिषङ्ग इति पाठि—ससर्ग इत्यर्थः] । असौ त्वामासन्नप्रसवाम्
असहायाञ्च विजनेऽरण्ये निवासितवान्, त्वया तु अतिनिष्करुण्येऽप्यस्मिन् एवमनुराग
प्रदर्शित, यत् क्षणमद्भस्त्रेणैव स्वेदपलककल्पयुगपदाकुलिता आनन्दपरवशा च
सन्नभति निष्कारणनिवासोऽतिरि अभिमानाप्रदर्शनेन ते लघुतैव जातेति तमसाया
विदासं नविष्यति इति भावः । इति—इत्यम् । एषा—तमसा । मस्यते—
भासति ।

(न) प्रनादत स्वकरात् विच्युतानपि सीतामितस्ततोऽन्विष्यापि अलभमानो
रामोऽहं आह, कथमिति ।—कथमिति—विस्मये । नास्त्वैव—न विद्यत एव, अत्र
अनति शेषः । सीता यदि अत्र कुवापि स्नात् तदा उपलभ्येत इति भावः ।
नन्विति सकरुणसन्निधने । अकरुण्ये ।—नास्ति करुणा दया यस्या तत्सम्बुद्धी,
निदये । इत्यर्थः, वस्तुनापराभोक्तृत्वात्तेन ज्ञासि” इत्यनेनाह्वयः ।

(प) त्वानिना अनिहितम् “अकरुण्ये” इति सम्बोधनपदमाह सीता सानु-
सन्नाहं वदन्ति ।—सत्यं—दद्यादन्वित्वेन, सन अकारुण्ये नास्ति कीऽपि सत्यं

राम । “—क्वामि देवि । प्रसीद न मामेवविध परित्यक्तु-
मर्हसि । (फ)

सीता । अद् अज्जउत्त । विवरोट विअ एट् । * (व)

वासली । देव । प्रसीद प्रसीद, खेनैव लोकोत्तरेण धैर्य्येण
सस्तम्भयातिभूमिगतविप्रलम्भमात्मानम्, कुतोऽत्र मे प्रियसखी
सीता ? (भ)

* अथि आथ्यपुत्त । विपरीतमितेत ।

इति भाव । या—अद्म् । एववि—दु सद्मद्विगीगदु खकातरमित्यथ । प्रेच
माणा—स्वय साचात्कुवाणा । जीवित—प्राणान् । धरानि—विभन्नि, एव
कारण अन्ययोग्यवच्छदायक, तेन “न तु त्यजामि” इत्यथो लभ्यते । अत्र
नन्वित्यनुनये । दमित दु सद्ददु खन्निपमाण साचादवेचमाणाया पतिव्रताया
पद्म्या प्राणविनिमयेनापि तद् स्थापनय करणीय इति तद्विरुद्धाचरणपरापण्याया
मम तु निर्द्वैतत्व सुयुक्तमेवेति भाव ।

(फ) क्वासि—मम दृष्यविषये कुव वर्त्तसे इत्यथ । प्रसीद—पुनरपि दशन
स्पर्शनदानेन मामनुगृह्णाणेत्यथ । एवविध—दु सद्द्विद्विगीगदु खकातर, प्रायेण कानस्य
दशमी दशामुपेतमित्यथ । परित्यक्त—विहाय अन्यत्र गन्तुमित्यथ । अर्हसि—
शक्तापि दयित दु खकातरमशरणचावेचमाणाया पद्म्या कथनपि नासौ परित्याज्य
इति भाव ।

(व) अथीति कामलसम्बोधने । आथ्यपुत्त—स्वामिन् । एतत्—त्वदुक्तं
“न मामेवविधम्” इत्यादिवचनमित्यथ । विपरोत्त—विरुद्धमिव आभार्तीति
शेष । यतस्त्वमेव मा परित्यक्तवान्, नाहं त्वा परित्यक्तवतीति भाव । पतिव्रता
विनीता सीता रामवाक्यमन्यथा प्रतिपादयित न शक्तीति द्योतनाय अत्र इवशब्द-
प्रयोग ।

(भ) खेन—स्वकीयेन, स्वाभाविकनेत्यथ । लोकोत्तरेण—लोकातिशयात्, ना,
असाधारणेन अन्योपदेशनिरपेक्षेणेत्यथ । धैर्य्येण—चित्तस्यैव्येण, मनसोऽविकारि
तयेति यावत् । अतिभूमौत्यादि—भूमि चरमसीमाम् अतिक्रान्ता इति
अतिभूमि, ता गत प्राप्त सामातिग इत्यथ, [अत्र भूमिशब्द चरमसीमार्य
लाचषिक] विप्रलम्भो विरुद्धशोको यस्य त तथोक्तम्, अतिविरुद्धविगीगदु खकावेग

राम । व्यक्त नास्ति, कथमन्यथा वासन्ती अपि ता न पश्येत्, अपि खलु स्वप्न एष स्यात्, न चास्मि प्रसुप्त', कुतो वा रामस्य स्वप्न ? सर्वथा स एवैष भगवान् अनेकवारपरिकल्पनानिर्मितो विप्रलम्भ पुन पुनरनुबध्नाति माम् । (म)

मित्यथ । ('विपलम्भा विप्रयोग' इत्यमर) । आत्मान--मानसम् ("आत्मा पुंसि स्वभावे च प्रयत्नमनसार्षि' इति मेदिनी) । सक्तमग्र—स्थिरीकृत, शोकातिरेकविकृतमपि प्रकृतिस्थ विधेहोति यावत् ।

(म) 'कुतोऽव प्रियसखी इति प्रागुक्तवासन्तीवचनेन लम्बचेतनी रघुनन्दन स्वानुभूतौ सन्दिहान् आह, व्यक्तमिति ।—व्यक्तम्—असान्द्रगन्ध, सीता अत्र नास्ति इत्येव सत्यमित्यथ । अन्यथा—इतरथा, चेदत्र विद्येत्यथ, वासन्त्यपि—अलौकिकशक्तिमतौ वनदेवताऽपीत्यथ, ता—सीता, कथ—कस्मात्, न पश्येत्—नेचेत् / यत सीता अनितरसाधारणप्रभावशालिन्या वासन्त्या अपि दृष्टिविषयो न भवति, तस्मात् नूनमव सा अत्र नास्तीति भाव । इदानीमात्मन सर्वथा भ्रमसम्भवात् वनदेवताप्राय अलौकिकशक्तिमत्तया ज्ञानप्रकर्षयान्ताय "वासन्ती" इत्युक्तम् । एव योग्यानुपलब्धैरेव सीताया असत्त्वनिर्णयान्तात् स्वानुभवस्य भ्रमरूपतासाह, अस्तीति ।—एव,—त्वगिन्द्रियजन्य सीताया अनुभव । स्वप्न,—सुप्तकालोत्पन्नमनाधिकार, (स्वप्नान्द्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु य" इति दर्पण) । अत्र अपि गच्छ सम्भावनाशक, ("अपि सम्भावनाप्रश्न शङ्कागहासमुच्चये" इति मेदिनी) । खलुशब्दा वाक्यालङ्कार । सोऽपि न सम्भवतीत्याह, न चेत् ।—अस्ति—अहम् । प्रसुप्त,—निद्रित । अत एव कुत,—कस्मात्, केन रूपेणत्यथ । रामस्य—मम । अत्रमुत्तरयाह कथमाप न स्वप्नसम्भव, प्रसुप्तविज्ञानस्यैव प्रप्रदायत्वात् "स्वप्न स्वापे प्रसुप्तस्य विज्ञाने दग्ने पुमान्" इति अनुरवचनात् पूर्वोक्तदणवचनाच्च । प्रागुक्त रूपेणैव कस्या सम्भति स्वप्नस्य सिद्धान्तसाह, सम्भवति ।—अनेकवारित्यादि ।—अनेकवार बहुश परिकल्पना पुन पुन चिन्ता इति अनेकवारपरिकल्पना [अनेकवारमित्यत्र कालाध्वनारत्यन्तसंयोग" (राशः पा०) इति अत्यन्तसंयोगे] इतीति, तत्र परिकल्पनाशब्देन दितायासमास] तथा निर्मित सत्त्वादित्तरत्नराचनान्न इत्यथ । स एव—युव बहुश अनुभूत एव इत्यथ, विप्रलम्भे अनेकवारवचनान्तरक इत्युक्तम् एवमर्थः । भगवान्—असाध्यसाधनमनश्चतः प्रलङ्घनं यन्मनोव । विप्रलम्भ,—प्रतारणा, नगदृष्टिकावत गन्धऽपि सातादशनादिरूप

सीता । मण ज्जैव दारुणाण विप्पलडो अज्जउत्तो । ३ (य)
वाननी । देव । पग्ग पग्ग ।—

पौलस्त्यस्य जटायुपा विवटित काण्णायसोऽय रथ
पश्येत् पुरतः पिशाचवदना कङ्कालगया खरा ।

२ मयैव दारुणया विप्रलब्ध आयपक्ष ।

भ्रम इत्यथ । पुन पुन,—भृशोभय । मामनुभ्रमति—मया सह धावति, इत
पूज्य प्रन्वारम् अनेनाह विप्रलब्ध, ममपत्यपि, तथैव जात इत्येवमत्यन्त प्रतारितो
ऽभ्रमति भाव । [तस्य दर्शनवाच्यत्वयुय्योगी भगवानित्यनेन ध्वन्यते] ।

(य) दारुणया—निष्करुणया । विप्रलब्ध,—प्रतारित सहसा हस्ताकषणा
दिति शय । नाथमलीककल्पनाप्रभवा विप्रलम्भा येनाश्रमाततरा क्रियन्ति, अपि तु
नितान्तनृशसया मयैव अदृश्यया उपपादित इति भाव ।

दु सहविद्योगकातर राममेव विलपन्तमालीक्य तम् अन्यासक्तमानस कत्तुकामा
वासन्तो सहसा ससभ्रम “देव । पग्ग पग्ग” इत्यादिना स्ववक्तव्यमुपक्रम्य सम्प्रति
दर्शनोदमेवाह, देवेति ।—जटायुपा जटायुनामकम्पद्रगजेन, [जट रुद्धतमायु
र्यस्य स जटायु, अथवा—जटा पञ्चसूलमेवायुयस्य स तथोक्त । [असान्तापठे
तु—जटया याति इति जटायु, जटाशब्दोत्तर‘दा’ धातो “मृगयादयश्च”
(उ० पा० १ सू० ३७) इति मृगयादित्वात् कप्रत्यय । अथैव श्लोके तृतीय
पाद इदमजटायुशब्द प्रयुक्त । दीर्घभोवित्वात् तस्यैव सत्त्वा] विघाटत
भय पालस्त्यस्य पुलस्त्यगोदापत्यस्य रावणस्य (पुलस्त्यो हि ब्रह्मण मानसपुत्रेपु
त्रतुथ, तस्य विश्वा नाम एक पुत्र आसीत्, रावणस्तु तस्यैव पुत्र
इति पुलस्त्यस्य नत्ता रावण इति पौराणिकी वासा) काण्णायस्य कृष्णवर्णेन
उत्कृष्टलौहविभ्रमिण विनिर्मित लौहमय इत्यथ, [कृष्णच तदप्रयति कृष्णायसस
“अनाऽग्नाय सरसाज्जातिसनगो” (५।४।६४ पा०) इति समामान्त टच् ।
कृष्णायसस्य विकार इति काण्णायस “तस्य विकार” (४।३।२३४ पा०) इति
अण् प्रत्यय] । अथ दृश्यमान रथ रुन्दन वर्त्तते इति पश्य, त्वमिति शय ।
पुरतः अथता वक्षमाना पिशाचवदना विकटमुखी इत्यथ, [पिशितमाचामलि
अग्रलि इति पिशाचा पिशितऽन्दात्तरमाचमधातोऽप्रत्ययेन प्रथोदरादित्वात् साध,
तेपानिध वदनानि येषां त पिशाचवदना इति उपमानपृष्वपदः बहुव्रीहि उत्तरपद
लोपय] कङ्कालगया अस्त्रिप्रञ्जरावशिष्टा (‘शरीरस्यास्थि कङ्काल तथा सादृष्टि

खड्गच्छिन्नजटायुपक्षतिरित, सीता ज्वलन्ती वहन्
अन्तर्व्याकुलविद्युदम्बुद इव यामभ्युदस्थादरि ॥ ४३ ॥

पञ्जरम् इति हलायुध । खरा जटायुनिहता रावणरघवाहनमहाकाशखरविशिषा
(अत्रापि विघटिता इति वचनव्यत्यासेन अनुपज्यत) वर्चन्ते तानपि पश्येत्पूजन् । इत
अस्मात् पुरतोऽङ्गल्या निर्दिश्यमानात् स्थागादित्यर्घ, अरि शत्रु रावण इत्यर्थ, खड्गेन
छिन्ने जटायो पक्षती पक्षमूल येन स तथोक्त सन् अस्मिन्नेव स्थाने जटायो पक्षती
छिन्ने इति भाव [पक्षस्य मूलम् इति पक्षति "पक्षान्ति" (५।२।२५ पा०) इति
पक्षशब्दान् मृनार्येतिपथ्य] ज्वलन्ती लावण्यमय्या काल्या जाज्वल्यमानां बलादप
हरणजनितकापेन उद्दीप्यमाना वा [अत्र उपमानभूत विद्युदस्मृत्वाच्चलानुगोधान् अप
हन्तुरात्मवाणाम् सीताया विघटनानत्वमपि व्यज्यते] सीता वैदेही वहन् बलान्
गच्छन्वियथ अन्त अन्तरे व्याकुला चञ्चला, देदीप्यमानेति यावत्, विद्यत् तडित्
यस्य स तथोक्त अस्वदो मेघ इव [अस्वु जल ददाति इति अस्वद, अस्वुशब्दात् ददाति
'आतोऽनुपसर्गे क" (३।२।३ पा०) इति कप्रत्यय । अत्र रावणराक्षसस्य कृष्णवर्ण
त्वात् इहल्काप्रत्वाच्च मेघीपस्य बोध्यम्] याम् आकाश, ("दीदिवो हे स्त्रियामभ
ज्यीम पुष्करनखरम् । नभोऽन्तरीच गगनम्—' इत्यमर) । अभ्युदस्थात् अभ्युत्
पपात् । [अत्यञ्जकस्थाधातो "उदोऽनूहकम्पि" (१।३।२४ पा०) इत्यनेन
अनूर्ध्वेष्टायानव आत्मनेपदविधायात् अत्र च तस्य ऊर्ध्वेष्टायोपेष्टकत्वात् नात्मनेपद
मिति बोध्यम्] । पुरा किल वर्णविशधारी लङ्केश्वर दण्डकारण्यदसहाया जनक
तनया कुलेनापहृत्य रथेन गगनपथेन गच्छन् दशरथस्य नृपतेर्मित्रेण जटायुषा
तरसा पचान्मानवरुड भद्ररथ अतिक्रुड परस्पर दीर्घकाल बुध्यमान त कथमपि
पराजितुकान् मसिना तस्य पक्षौ कृत्वा सीतामादाय लङ्का प्रतस्थे, इति रामायण-
कथाऽऽनुसन्धेया । [अत्र रावणस्य इहदाकारकृष्णवर्णाभ्या मेघसदृशतया सीतायाश्च
आभाविर्काज्वल्यमानादिकचञ्चल्याभ्या विद्युदप्रशतया सीतोपेतस्य रावणस्य विद्यु-
दप्रभास्युदतयताकथनान् उपमाऽलङ्कार, तथा अन्यदभ्या परस्य स्थाधातो अभ्य
लान्तपौत्रोपपत्तया उद्गमनाद्यावोपेष्टकत्वात् तदर्थे अवाचक इति अत्र ऊर्ध्व
गमनाद्ये प्रदत्तवान् अवाचकत्वदोष । स चैव परिहर्षेण शक्यते, तथाहि—“अभि”
इत एवम् पदम् उदस्यात्” इति क्रियाया विशेषण, तथाच नास्ति भी भौति यत्र
तत्र अभि ननु हेत उदा स्यात् तद्व्यय, उदस्यात् उत्पपात् इति] । शार्दूल

माता । [मभयम् ।] अज्जउत्त । तादी वावादीअदि, अह अ
अवह्वरिआमि, परिताहि परिताहि । ० (र)

राम । [सर्वगमुत्पाय] आ पाप । तातप्राणमीताऽपहारिन् ।
क यामि ? (ल)

वामली । अयि देव राजसकुलप्रलयधूमकेतो । अद्यापि ते
मन्युविषय ? (व)

० आद्यपव । तादी व्यापायत, अह्वधापदिणे, परिवायस्व परिवायस्व ।

(र) महसा वामलोमुखान् पीनन्यजटायुवतान्प्रवणन प्रव्यवतान्प्रवणना
दतिभीता सीता तदानालनोभवस्यामिदानामनुभवतीव समभ्रममाह, आद्य
पुचेति ।—तात,—पितृव्यो जटायु, [अत्र जटायुस्य दशरथस्य मित्वेन पूज्यत्वात्
जटायुषि सीताया तातशब्दप्रयोग । तथाच—“पुत्रे पितरि पूज्ये च तातशब्द
प्रयुज्यते” इति] । व्यापायत—सपत्न्यैः हन्यते, रावणन द्रात शेष, [तत्र
रावणशब्दोच्चारणादपि भीता सीता स्ववाक्ये कतूपद नाभिहितवतीति बोध्यम्] ।
अपदिने—अपहृत्य नाये इत्यत्र । परिवायस्व—शत्रुहन्तात् रच, मा तातचेति
शेष । अत्र सम्भ्रम इति ।

(ल) रामोऽपि सीतया उच्चैरभिहित परिवायस्वेति कातरवचनमाकाश
विष्णुतात्मवृत्तान्त तत्परिवायार्थं सत्वरनुत्याय आह आ इति ।—आ इति कोप
अज्जकसव्ययन् (‘आन्तु स्यात् कोपपोडया’ इत्यमर) । पाप ।—पापाचारिन्,
[पाप वित्यनेऽस्य इति पाप, अन्वय पापशब्दात् अश आदिर्भाऽच्” (५।२।२०
पा०) इति अच्प्रत्यय । प्रतारणया परस्त्रीहरणेन अत्याजसमरण परप्राणहरणेन
च अस्य पापाचारित्वं बोध्यम्] । तातप्राणेति ।—तातस्य जटायो प्राणान् सीताच्च
अपहरति य स, तस्मिन्वने । तातस्य प्राणान् प्रेयसी सीताच्च उलाटपद्धत्य कुत्र
पलायसे इति समुदिताय, जावतके न मर्त्ता मुक्तिमभव इति भाव [अत्र “वीटक
पुन सरज्जवाक्” इति द्रष्टव्योक्तवचनक रोयसम्भ्रमवचनरूप सन्ध्वजमभिहितमिति
श्रेयम्] ।

(व) राजसकुलेति ।—राजसकुलनिशाचराणा कुलस्य वजस्य प्रलये धूम
धूमकेतु प्रलयमूचकधूमकेतुनामकीत्यातविशेष इव, तस्मिन्नुदौ, निष्कूलविनाशित
ऋष्यादशैत्य । प्रलये धूमकेतुः प्रा लोकाणा च प्रकारक तथा त्वमपि राजसकुल

सौता । अह्नो । उन्मत्तं ह्यसुत्ता । (श)

रास । अन्वर्थ एवायमधुना प्रलापो वर्तते । (घ)—

उपायाना भावादविरतविनोदव्यतिकरैः

विमर्दैर्वीराणा जगति जनिताऽत्यङ्गतरस ।

अही । उन्मत्ताऽस्मि सवता ।

मित्यथ । यदा—राचसकुलस्य प्रलये धूमकेतुरनल निशाचरवशनाशं प्रलयानल-
न्वपेत्थ । (“अन्वृत्तातौ धूमकेतु” इत्यमर) । [अत्र रूपकमलङ्कार] ।
अथापि—सन्मत्त्यपि, समूलनाशं राचसवशविनाशानन्तरमप्येत्यथ । मन्युविषय, —
कोपपावन्, अस्तीति शेष, (“मन्युदैव्ये क्रतौ क्रुधि” इत्यमर), [इतः पूर्वं त्वजैव
रावणोऽसौ सवशनाशं विनाशित इति ते कोपपावमिदानीं किमपि नास्तिवेति काका
व्यज्यते] ।

(श) वासन्तीकथितं तद्यवचनमाकश्य स्वकीया भान्तिश्चावगम्याह, अही
इति ।—उन्मत्ता—कामस्य अष्टमी दशानाम्ना उन्मादयस्तेत्यथ । कामदशा पूर्व-
मुक्ता । उन्मादलक्षणं यथा दर्पणे,—“चित्तसम्प्रोह उन्मादः कामशोकभयादिभिः ।
अन्यान्हासकृदितगीतप्रलपनादिकृत् ॥” उन्मत्ती हि अतिक्रान्तविषयमपि वर्तमान-
तया गृह्णाति तादृशविषयगृहणं ममापि वर्तते, अतोऽहम् उन्मत्ताऽस्मि, अन्यथा कुत
एतद्रावणादिदर्शनम् ? इति भावः ।

(घ) अधुना—सम्प्रति । अन्वर्थ एव—अथमनुगत इति अन्वर्थं, यथाथ एव ।
“प्रलापोऽन्यथकं वचः” इति अमरवचनात्, जटायुप्राणसौताऽपहरणादिव्यापाराणां
सम्प्रति अस्मात्त्वत्वादिति भावः । अयम्—आ पापित्वादि मत्कृत प्रयोगः ।
प्रलाप—निर्विषया वाक् । वर्तते—प्रवर्तते, रावणाद्यभावादधुना तादृश
प्रयोगं निरर्थकतया प्रतिपन्नो भवतीत्यर्थः । यथाथमेव इदम् अनर्थकं वच-
नधुना वर्तते एव सौताम्यशादिव्यापारोऽपि परिकल्पनानिर्मित एव न पुनरधुना
सन्दर्भविषय इति समुदिताथः ।

रावणेनापहृताया सौताया तद्वियोगं सोढुं, कथंनिदानं न सञ्जते, कथं वा एता-
दृशं प्रलापं प्रवर्तते ? इत्याशङ्क्य सौतापतिरात्मदीपं परिहरति, उपायानामिति ।
—उपायानां पुनः सौताप्राप्तिं साधनानाम् [उपायान्ते समधिगम्यन्ते पटाया येरिति
१२६१ उपप्लव्यादयत् करणे घञ्प्रत्यये] भावात् सशवात् रावसेनापहृताया सौताया
उन्मत्तारोपनानाम् आदिर्देह-ध, अधुना तु उपायभाव इत्याशयः । अविरता

वियोगो सुग्धाच्याः स खलु रिपुघातावधिरभृत्
कथ तूष्णीं सद्यो निरवधिरिदानीन्तु विरह १ ॥ ४४ ॥

अविद्याना ये विनोदा उद्धाराय सोताऽन्वेषणसेतुमन्धनपरनिशानमन्त्रणाविजय
लाभादिचित्तस्थैथ्यकरत्रापारा तेषां व्यतिकर सम्पत्को मेलनमिति यावत्,
येषु तादृशं, वीराणां रावणकुम्भकणमिघनादादीना लक्षणस्योवाद्दृढहनुमत्प्रसूतीनाञ्च
विभेदे परम्परामिलनदर्शनामपणसङ्घर्षानिघनादत्रापारैर्जगति भुवने जनित
त्वादिना अति अतिशयित (अन्वेषा युद्धेऽतन्वस्त्वेऽपि रामरावणयुद्धसदृश
युद्धस्य अभूतपूर्वत्वान् अभूतऽपि अतिशयितत्वविशेषम्) अभूत विरह एव रस
मनसा द्रुतकारण वीररसप्रभवरस इत्यथ, येन स तथा च, (रसविदा हि अद्भुत
रसस्य वीररसप्रभवत्वमाहुः, तथा हि “हास्यो भवति गद्गारात् करुणो रोद
कम्पण । अद्भुतश्च तथा वीराद् वीभत्साच्च भयानक ॥” इति) अधुना तु विनाद
कारणाभावात् तादृश इत्यथ, सुग्धाच्या ननोद्धरणप्रनाया सोताया [सुग्धे
अक्षिणी यस्या तयोक्ताया इति विग्रहं अनिश्रान्तं “पुत्रीहो सख्यक्षणी
स्वाङ्गात् षच्” (५१४।१२३ पा०) इति समासान्त षच् ततश्च “पद्मैरादिभ्यश्च”
(४।१।४१ पा०) इति स्त्रिया डीप्प्रत्यय] स पूव चिराय अनुभूत वियोग
विरह खलु निश्चये, रिपूणां शत्रूणां रावणादीनां घातो वध एव अवधि पश्यन् यस्य
स तादृश अभूत्, रिपूणां रावणादीनां वधोपरमव सोताया पुनरुद्धारसम्भवेन
तशानोत्तनविरहस्य नातिदुःसहत्वमानादिति भावः, तु किन्तु इदानीम्
अधुना निनान्ति अवधिरन्तो यस्य स निरवधि अनन्त, तादृशहिसजन्तुसमाकुलवन
निवासनात् तस्या सरणावश्यम्भावेन पुन समागमासम्भवादिति भावः, तात्पर्यात्
उपायाभावादप्रतिविधेय विनोदाभावाद दुःसहस्य इत्यथ, विरह विच्छेद
कथ तूष्णीं व्यापारान्तराभावात् वाज्ञात् विनाऽपि सद्य सहनीय न कथमपि
सहनीय इत्यथ, अत एव नैष प्रलाप अनैसर्गिक इत्यधिकेपणीय, न वा विरह
जनक, अपि तु नैसर्गिकत्वादवश्यम्भावी एवेति भावः । [अत्र प्राक्तनेदानीं
ननविरहयोरुपमानोपमेयभावबोधाय उपमानभूतप्राक्तनविरहात् उपमय
स्वरूपेदानीं तनविरहस्य अधिकदुःसहत्वकथनात् व्यतिरेकालङ्कारः, तथा
विरहस्य असञ्जले निरवधित्वस्य हेतुविधया कथनात् पदाथङ्गुलका काव्यलिङ्ग
इयनधीरङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः । एव यद्यप्यत्र पूर्वमेकदा विरहस्य सीटचेन “कथं
तूष्णीं सद्यः” इत्यनन्तर वक्तव्यस्य पुन पदस्य अकथनात् न्यूनपदता दीपः, तथा

सीता । शिरवधि त्ति हा हृदस्त्रि मन्दभाङ्गणी । * (स)

[इति रोदिति] ।

राम । हा कष्टम् ।—

व्यर्थं यत्र कपीन्द्रसख्यमपि मे, वीर्यं हरीणां वृथा,
प्रज्ञा जाम्बवतोऽपि, यत्र न गतिः पुत्रस्य वायोरपि ।

* निरवधारति हा इताम् मन्दभागिनी ।

तृतीयपादे वियोगशब्दोद्धेखात् चतुर्थपादे तदादिपदेन वक्तव्यस्य विरहशब्दस्य शब्दत कथनात् पुनरुक्ता दोषय लक्ष्यते, तथापि “उक्तावानन्दमग्नादे स्याद्भूत-
पदता गुण” इति दपणवचनात् “विवादे विस्मयी धिस्त्रिर्क्तिर्न दुष्यति” इति नियमाच्च विप्रलम्भाख्यशृङ्गाररसस्य पोषकतया एतयोर्भूषकत्वमेव, न तु दूषकत्वम् ।
यद्वा—चतुर्थपादस्य “कथ तूष्णीं सञ्जी निरवधिरय सम्प्रति पुन” इति पाठान्तर-
कल्पनया समाधेयम् । अत एव “निरवधिरय त्वप्रतिविध” इत्यपि पाठो दृश्यते
इति सुधीभिरालोचनीयम्] । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ४४ ॥

(स) “निरवधिरिदानौनु विरह” इति प्रियतमाऽऽक्षेपवचनमाकर्ण्य भविष्यत्-
समागमेऽपि विगताशा सीता स्त्रियमाणेवाह, निरवधिरिति ।—पूर्ववत् विरहावसान
पुन समागमसम्भावना च नास्ति इत्यह इताऽस्मि, पुन समागमाशयैव जीविता, अधुना
तदभावात् स्रुयुयातनावन्निरतिशययातना मां परिभवति, न ता सीदु शक्नोमीति
भाव ।

प्रागेकदा देवदुर्विपाकात् रावणेन हता दुस्तरसागरपार नीता सीता येषा
सामर्थ्यनोद्धृता सम्प्रति तेषा हनूनजाम्बवत्तच्छरणप्रसूतीनाम् अनितरसाधारण
शक्तिमता सत्त्वेऽपि, का कथा पुनरुद्धारस्य, तदवस्थान स्थानमपि निर्णेतुमशक्नो
जानकोजीवन खिलमान चार, व्यथमिति ।—यत्र यस्मिन् स्थाने मे मम
कपीन्द्रसख्य सुयोवमेतान् अपि व्यर्थं निष्फल, न पूर्ववदुद्धारत्तममित्यथ, [वि विफल
अथ यस्य तत् व्यथन् इति विरह] सीताया मरणसम्भावनात् लोकान-
रिततया नत्त्याना तवासानस्यादिति भाव, हरीशा वनराणां चमूभूताना-
नित्य, (प्रकारचदिभक्त्यु हरिना कपिल विपु” इत्यमर) वीर्यं पराक्रम
इति निष्फलम, अकिञ्चकरमित्यथ, लोकानरवासिपु नत्त्याना वीर्यप्रकाशा
यथा दति भाव (“हृदा निरवकाविध्यो” इत्यमर) यत्र जाम्बवत भङ्गु

मार्गं यत्र न विश्वकर्मतनयः कर्तुं नर्त्नाऽपि क्षमः

सौमित्रेरपि पत्निणामविषये तत्र प्रिये । क्वासि मे ॥ ४५ ॥

पतरपि प्रजा प्रसूरा वृद्धि, प्रतिभति यावत् प्रवापि इत्येवमुच्यते । सत्याना वृद्धिकौशल सत्य एव प्रभवति न तु नाकान्तर इति भावः, यव वायो पुत्रस्य हनुमतोऽप्युच्यते, गति प्रचार न श्लाति ग्रय, [अथ वायुपुत्रकथनेन "कारण गुणा काय्यगणसारभन्ते" इति न्यायात् वाथारिव हनुमतोऽपि सञ्चवगतम अप्रतिहतगामित्वञ्च ध्वन्यते, तथाच—दृग्गामाग्रपर गत्वा येन सञ्चवगत प्रख्यापित, तनाप्यगक्रगमनोऽप्य परलोक इति भावः] एव शम्भिन स्याने विय कर्मण देवाशन्पिन ऋतध्वजमुनिगापान वानररूपधारण इत्यथ, तनय सुत नर्त्नाऽपि नलनान्ना प्रसिद्धा वानरीऽपि [अथ नर्त्ने वियकर्मतनयत्वविशेषणेन 'प्रती नल देवाशन्पिन वियकर्मण सुत, तत सञ्चथा तस्मिन तादृशशिल्पकलाकौशलसम्भ्र 'सुत पितृगुण धत्ते' इति स्मरणात्" इत्यथो ज्ञ्यते] मार्ग सेतुवन्नादिना पन्थान कर्तुं न क्षम न सन्नय, सौमित्रे लक्ष्मणस्यापि [मुमित्राया अपच पुमान इति सौमित्रि, मुमिताशब्दात् "वाङ्मादिभ्यश्च" (४।१।२६ पा०) इति अपन्थाय इच्] पत्निणा वाणानानविषये श्लक्ष्ये यत् लक्ष्मणस्यापि वाणानाम् अविषय तत्र इत्यथ, इ म मम [अथ स्त्रीक्तावपि अस्मच्छब्दप्रयोगात् एतादृशसहायशक्तिमतीऽपि मम प्रिया त्वम् इदृशजातस्थानस्या दुःखमापन्नेति महान् क्रोध, इत्यथो ज्ञ्यते] प्रिये प्रीतिदायिनि जानकि । एवमभूत् तत्र मम अन्तात् इत्यथ, क कुत्र स्याने अस्मि वत्तसे ? पूर्वं सुयावस्य सैन्यादिदानसाहाय्यात् वानराणां पराक्रममाहुल्यात् ज्ञान्ववती मन्त्रणावलात् हनुमतो जलधिलङ्घन सीतादिश्वन ब्रह्मास्वानदनादि सावभौमिकव्यापारात् नलस्य सतुवन्मनसोऽथवा लक्ष्मणस्य इन्द्रजिदादिबधननापुत युद्धकौशलात् त्वमुदताऽऽसी, अधुना तु तथा सर्वेषामेव वैफल्य पश्यातीति पुनरुद्धारि नितान्त निराशाऽस्मीति भावः । [अथ इदानीन्तनसीताऽवस्थान स्यान्ननिष्पत्तौ काय्य प्रति कारणोभूतायाम् एकस्या कपोत्सख्यश्चपताया खन कपोतव्यापिन लाम्बश्चानिष्कलत्वादीनामपि तथा कथनात् समुच्चरी नामालङ्कार, तन च नावाधकात् पूजानुभूतविरहात् निरवधिकस्य वर्त्तमानविरहस्य तु महत्वाधिक्य उाधनात् व्यतिरेकादङ्कार ध्वन्यते इत्यलङ्कारालङ्कारध्वनि] परा किल ब्रह्मणो निर्दोशेन देवा वानरयोनि लभमाना रावणवधे रामस्य सहाया अभवन्, तदा हि अन्ननाऽस्मिधेयाया कस्यायित् वानस्या गभे असीमरायस्य मार्ग

सौता । बहु मणाविदं ह्यि तं पुञ्जविरहम् । * (ह)

राम । सखि वासन्ति । सुहृदा दुःखायैव इदानीं रामस्य दर्शनं, तदिदं कियञ्चिरं त्वा रोदयिष्यति, तदनुजानीहि मां गमनाय । (क)

सौता । [सीदेगं तमसामवलम्ब्य ।] भञ्जवदि तमसे । काहं गच्छद्वि ज्जिवं अञ्जउत्तो ॥ † (ख)

* बहु नानिताऽस्मि तं पूर्वविरहम् ।

† भगवति तमसे । कथं गच्छत्येवाय्यपुत्रं ॥

तस्य श्रीरसेन हनूमाद्रामकपिराजसन्नजनीति, तथा ऋतध्वजाभिधेयस्य कस्यचित् सुनेरभिशापेन वानरयोनिमुपेतस्य विश्वकर्मण श्रीरसेन घृताचीनाम्ना कन्यायित स्वप्रेम्नाया गमे कपिपुङ्गवा नला जन्म लभे इति च पौराणिकी कथा अनुसन्धया । शार्दूलविक्रीडित इतम् ॥ ४५ ॥

(ह) अस्मि—प्रहम्, अस्मीति अहमित्यर्थे अव्यय, तदयथा—“दासे कृतागति भवदुचितं प्रभूणा पादप्रहार इति सुन्दरि । नाऽस्मि दूरे । उद्यत्कठीरपुलकाद्गुरुकण्टकारोर्ध्वं भियते रदु पदं ननु सा व्यथा मे ॥” इति । त—प्रागनुभूततया ज्ञातप्रसिद्धम् । पूर्वविरह—रावणहरणजन्य विरोगम् । बहुनानिता—श्लाघ्यरूपेण अङ्गीकारिता, [मनघाती षिजन्ता निष्ठाप्रत्यय] आर्य्यपुत्रेणति श्रुत्वा । तथा च निरवधिरदानोचु विरह” इत्याद्यपुत्रवचनेन वर्तमानविरहस्य निरवधितया पुनर्भेदनासम्भवात्, पूर्वविरहे च रावणवधानन्तरं पुनःसमागमात् इदानीन्तनात् प्राक्तनसैव श्लाघ्यत्वमिति भावः । [बहु मानयामि तं पूर्वविरहम्’ इत्यपि क्वचित् पाठे अहम् नुगम] ।

(क) सुहृदा—सदायनुखदुःखयोः सती सुखदुःखे अनुभवता भवाद्दृशा-
न्त्येव । दुःखाय—श्रेयाय, दुःखनुत्पादायतुनिश्चयः । इदानीं—सम्प्रति, दुःसह-
शंकावन्तं विदनात्वाद्यादानित्यर्थः । इदं—रामस्य दर्शनम् । कियञ्चिरं—कि-
यं परितः दधिकालम् । अनुजानीहि—अनुमन्स्यस्व । गमनाय—गन्तुम् [तत्र
तुगधातु भाववचनात् (२।३।२ पा०) इति तुल्यं चतुर्थी] ।

(ख) † कस्यचित् पितृवत् नादादकक्षात् पियसाचात्कारेण च यं विनीदयको
२०० रा० तुल्येन ०६० नवाणानाकस्य हतादासा पुनरपि तद्दुःखनाशदानाना

तमसा । वत्से । समाखसिद्धि, समाखसिद्धि । ननु आवामपि
आयुष्मतो कुगलवयोर्वपेवर्द्धनमङ्गलानि सम्पादयितुं भागीरथी-
पदान्तिकमेव गच्छाव । (ग)

सीता । भगवदि । पसीट, खणमेत्तं त्रिं दाव दुल्लभं जग
पेक्खामि । * (घ)

राम । अस्ति चेदानीमश्वमेधाय महधर्मचारिणी मे—”(ङ)

* भगवति । प्रसाद, चणमावमपि तावट् दुर्लभं जनं प्रेक्षे ।

आह, भगवतीति । गच्छत्येव—यात्येव, गमने वासन्त्या अनुमतिं याचमानं तद-
लाभेऽपि गन्तुमुद्यत इत्येवकारात् ।

(ग) आयुष्मतो,—दीर्घजीविनीरित्यर्थः, [आयुः प्रशस्ततया बाहुल्येन वा
वियते यथो तथीरिति वियते आयुःशब्दान् अन्वयः 'भूमनिन्द्याप्रशंसाम् नित्य
योगेऽतिशयने । ससर्गेऽस्तिविवक्षाया भवन्ति मनुवाद्ये ॥" इत्यनुशासनात् भूमि
प्रशंसाया वा मनुप्] । वपवर्द्धनमङ्गलानि—डादशवर्गस्वयं प्रतिनिमित्तककृत्यानि
दीर्घजीविमार्कण्डेयप्रभृतिदेवपुत्रादिमङ्गलाचरणानीत्यर्थः, तथा च तिथितत्त्वे—

“विभुजं जटिलं सौम्यं सुवदं चिरजीविनम् ।

मार्कण्डेयं नरो भक्त्या पूजयेत् प्रयत्नतया ॥

सतो दीर्घायुष्यं यास्य राम द्रौणि कृपं वलिम् ।

प्रह्लादश्च हनूमन्तं विभीषणमयाचयेत् ॥” इति ।

भागीरथीपादान्तिक—जाङ्गवीचरणसमीपम्, रामं चतुर्विधमतिक्रान्तेऽपि विधीय
क्लेशं पुनर्नर्वाभूतमाशङ्कमाना मा भयी, यत आवामपि सम्यग्येव जाङ्गवीचरणा
न्तिकमुपेत्य श्रीमतीर्जन्मदिवसोत्सवेन क्लेशनिवृत्तिसिद्धिं प्रभवाम इति भावः ।

(घ) रामे दृष्टिपथमतिक्रान्ते एव तमसाया भागीरथीचरणसमीपगमनं
प्रस्तावमाकर्ण्य प्रवृत्तपतिदर्शनेच्छाकातरा साता सर्वां सानुनयमाह, भगवतीति ।
प्रसीद—आप्यपुत्रा यावत् दृष्टिपथं नात्येति तावत्कालविलम्बेन मामनुगृह्याणेत्यर्थः ।
दुर्लभम्—असुलभं, भाग्यलभ्यमिति यावत्, यदि तावत् भाग्येन अस्य दर्शनलाभी
जातं, सदा यावत् दृष्टिपथं नापतिक्रान्तिं तावत् पर्याप्नोति भावः । [“दुर्लभं
दर्शनम्” इति पाठान्तरम्] ।

(ङ) ननु यदि इहापि न चित्तविनोदः, तदा स्वयङ्गमनेऽपि कुत

सीता । [संत्कम्पम् ।] अञ्जउत्त । का । सा ॥ ३ (च)

राम । “—हिरण्मयी सीताया प्रातःकृति । (छ)

२ आय्यपुत्र । का सा ॥

सान्त्वनाया सन्धव ? इत्याशङ्गाह, अस्ति चेति ।—अश्वमेधाय—अश्वमेधाभिधेय यज्ञ सम्पादयितुमित्यर्थ, ‘सस्रोको धन्नाचरत्’ इति विधिवाक्यात् अश्वमेधादधम् कर्मणि सहधम्मिख्या उपयोः शोध्य, [अत्र ‘क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्यान्नित्’ (२।३।१४ पा०) इति चतुर्थी] । “तवापि तावद् वाप्यदिग्ध चक्षुर्विनोदामि” इति वक्ष्यमाणेन वाक्ये ष ।

(च) “अश्वमेधाय सहधम्मचारिणी अस्ति” इति पतिसुखात् आकर्ष्यं पत्यु पुन परिषयनाशङ्क्य मीता सीता उत्कम्पिता आह, आय्यपुत्रेति ।—सा त्वदुक्ता सहधम्मचारिणी । का—किनामधेया ।

(छ) हिरण्मयी—स्वणात्मका, सुवर्णविनिर्मितेति यावत्, [अत्र “मयद् वैतरी—” (४।३।१४३ पा०) इति विकारे मयट्] । प्रतिकृति,—प्रतिनिधि, प्रतिमूर्तिरिति यावत्, (“प्रतिकृतिरश्वांश प्रतिनिधिप्रतिकारयोश्च स्त्री ।” इति नेदिनी) । “मुष्णाभावे प्रतिनिधि शस्त्राथ” इति वदता धर्मशास्त्रविदा मते विधिवाक्येन प्राप्तस्य वस्तुन कथमप्यलाभे तद्वन्मापन्नन अपरेणापि काव्यसिद्धिर्भवति, तथाच कात्यायन,—“द्यथोक्तवस्तुसम्पत्तौ याञ्च तदनुकारि यत । यवानामिव न वृक्षा व्रीहीणामिव शालय ॥” इति । अवापि मुख्याया सहधम्मिख्या सीताया अनाभात् तत्प्रतिमूर्तिरुपप्रतिनिधिना सस्रोकोधम्माचरणशास्त्रपालनेन यज्ञनिवाह इति । इदमवावर्धयम्—अत्र साम्प्रतिककृशमसहजानस्य रघुनाथस्य तत्प्रतीकाराय सहचरोसकाश्च स्वभवनमननानुमतिनावप्रायनाया एव युक्ततया, तथा प्रयाजनादिक किमप्यजनासितोऽपि अस्ती कथं स्वत एव सहचरोसभावितशङ्कानिरसनमुखेन नोताप्रातःकृत्वादिक स्वसान्त्वनीपाय निर्दिशतीति नाशङ्क्य, स्वामिन स्वस्मान्कृदिन २८५।३।१४३।१४३ चत्वारिंशत् साचादवगताया अपि सीताया चिराय विपुक्तदारस्य नरस्य च त्वन्ती नन्दतमोःगविलासशालिन नरपते दारान्तरपरियङ्गस्य स्वाभाविकतया स्वस्वान्तोऽपि तथा स्वस्वान्त नामान्दानपन्नेतुकान् कविरैव राममुखेप भयान्तरेण ७६, ७७ चेत्यादि तथा च रामस्य दारान्तरपरियङ्गान् चिरविरहितया इह १७० इत्यादयश्चररत्स्वत्तान् ६ रघुद्विजान्ति ।

सीता । [सीङ्काम मामम् ।] अज्जउत्तो दाणी सि तुम ।
अह्लहे । उक्वाण्णिद दाणीं मे परिच्चाअनज्जामल्ल अज्ज-
उत्तेण । (ज)

राम । तत्रापि तावहाप्यदिग्ध चक्षुर्विनोदयामि । (भू)

० आद्यपुत्र इदानीमसि त्वम् । अहो ! उत्त्वातमिदानीं मे परित्याग
लज्जाशल्यमाद्यपुत्रेण ।

(ज) सीङ्काममिति । — उच्छ्रासेन आश्रमेन सह वर्तमानं पुत्रं सहस्रम्
चारिणीशब्दशब्देन उद्दिष्टा सीता पुनः 'सीतायाः प्रतिकृतिः' इति यवगात
आश्रमो बोध्यः ("उच्छ्रासं प्राणनेऽपि च । आख्यायिकापरिच्छेदेऽप्याश्रमेऽपि
पुमानयम् ।" इति मेदिनी) । मामम् — आनन्दायमदितम् [एतद्द्वयम् 'आह' इति
ऊह्यक्रियायां विशेषणम्] । आद्यपुत्र, — पतिशब्दवाच्यं, सत्प्रतिकृतावपि अनुरागि
तथा यथा एव आद्यपुत्रशब्दभाक्त्वमसि इति समुदिताय । परित्यागेति । —
परित्यागजन्या या लज्जा लोकसन्निधौ अप्रतिभत्वतद्रूपयन् शल्यं शङ्कुतम् । (अत्र
परित्यागस्य निष्कारणकतया अत्यन्तदुःखजनकत्वात् तज्जन्यलज्जायां शल्यत्वारीपी
बोध्यम्) । उत्त्वात् — समं हृदयाद्दत्तम् । पवित्रायां धम्मपत्रां धम्मकार्ये उप-
योगितया अश्रमेऽप्युत्तरेण सत्प्रतिकृतिकरणत्वात् सद्यः अनुरक्तिं सत्यविवता च
लोकेषु प्रदर्शिता आद्यपुत्रेणेति भावः ।

(भू) सत्प्रति राम स्ववाक्यशेषमाह, तवेति । — तत्रापि — हिरण्यया सीता
प्रतिकृतावपि, साक्षात्सीतायाः कथमपि प्राप्तिसम्भावनाविरहात् तत्प्रतिनिधिर्नैव
काव्यसम्पादनमिति भावः । वाप्यदिग्ध — अश्रुपूर्णम् इत्यर्थः । विनोदयामि — तर्पयामि,
[एतेन सीतायाः प्रतिकृतिनिम्नायेन नूनविनोदनमेव मुख्यं फलम्, अश्रुशेधे सहस्रमिणी
योगफलम् आनुपङ्गिकमिति व्यज्यत] । अवेदमवधेयम् — भागीरथीवरमाहात्म्येन
रामस्य सीतादर्शनं तदाकथयन् योरसम्भवात् यथाक्रममुच्चारितमपि "अस्ति चाश्रमेऽप्य
सहस्रमिणी चारिणी मे हिरण्ययोः सीतायाः प्रतिकृतिः, तत्रापि तावद् वाप्यदिग्धं चक्षुः
र्विनोदयामि" इति रामवचनम् यत्तान्तरा यथास्थानं यथाकालञ्च प्रयुक्तेन सीता
वाक्येन विमिश्रितम् अन्वोन्वालापवदाभासमानतया चमत्कारातिरेकमादधत् कवे
र्वचनरचनापाठवमाविष्करोतीति ।

सीता । धन्या सा, जा अज्जउत्तेण बहु मणाअदि, जा
अ अज्जउत्त विणीदयन्ती आसाणिवन्धण जादा जीअ-
लोअत्त । ५ (ज)

तमसा । [सञ्चितस्रेहात्त परिषज्य ।] अयि वत्से । एवमात्मा
स्तूयते । (ट)

७ धन्या सा या आशुपुत्रस्य बहु मन्यते, या च आशुपुत्र विनीदयन्ती
आशानिवन्धनं जाता जीवलोक्ये ।

(ज) धन्या—झाझ्या, बहुमतव्यय, [धन लक्ष्मी इति धन्या, धनशब्दात्
धनगण लक्षा (४।३।८४ पा०) इति यत्पत्यर्थ] । सा—हिरण्मयी सीताया
प्रतीकृति । बहु मन्यते—बहुमानान्यदीक्रियते, नयनविनादनहेतुत्वेन यज्ञे सहधर्म
चारिणीव्यानपूरणेन च सनादप्रते इत्यर्थ । विनीदयन्ती—नयनानन्दमापादयन्ती
मतीत्यर्थ । आशानिवन्धनं—आशाहेतुस्वरूपा । जाता—भूता, [जातेति उद्देश्य
प्राधान्येन । अवस उद्देश्यविधेयगोरुद्देश्यवचनत्वमाख्यातस्य] इत्यनुशासनात् 'जाता'
इत्यस्यैव च अव प्रधानं क्रमरूपवान्] अस्मिन् कल्याणभाजि निखिलमपि जगत
अनमाप्राप्त एव दुःशुभा चित्तविनीदनेन तस्य एव आशुपुत्रस्य जीवन रचन्ती
जीवलक्ष्मण उपकारिणी जानति भाव । रामस्य परिग्रहान्तराद्भिताया अतप्रति
जातेयता ताया अप पृष्ठाविवशात् तवापि तावदाप्यदिग्ध चतुर्विनीदयामि' इति
रामवाक्याच्च पुनरुत्पादिततच्छुद्धाया सीताया निवदवचनमिदम् । [अव सा धन्या,
अहमं प्रधन्या सा बहुमानता अहमं अवमानिता, सा आशुपुत्रस्य विनादनस्यानन्
अहं न तथा सा आशुपुत्रस्य मृत्युताया राज्यं अनौदास्यस्य च कारणमिति आशा
निवन्धनं अहं न तथा इत्यादि धन्यते । एतन् त्विज्माननं सत्त्वानपराधान्
नहं न तु कवलं दारात् परिग्रहं सत्त्वात् न सहन्ते इति भावोऽपि व्यज्यत] ।

सीता । [सलज्जमधीमुखी स्वगतम् ।] परिहसिद ह्यि मन्त्रवदीण
तमसाण । * (ठ)

वासन्ती । महानय व्यतिकर्गोऽस्माक प्रसादः । गमन प्रति
पुनर्यथा कार्य्यहानिर्न भवति तथाऽऽस्ताम् । (ड)

सीता । पडिउला दाणी मे वामन्दी मवुत्ता । † (ढ)

* परिहसिताऽस्मि भगवत्या तमसया ।

† प्रतिकूला इदानी मे वासन्ती मइत्ता ।

(ठ) सलज्ज—लज्जासहित स्वयङ्गताया स्वप्रशसाया अन्यसमच लज्जा
हेतुत्वादिति भावः । अधीमुखी—नतवदना [मधीभूत मुख यस्या ना “स्वाहा
चोपसर्जनादसयोगोपधान्” (४।१।५४ पा०) इति स्त्रियां डीप्] । सीता अधीमुखी
सती सलज्ज स्वगतश्च यथा स्यात् तथा आहति अन्वयः । परिहसिता—उपहास
पात्रीकृतत्वथः ।

(ड) पूर्वोक्तिषु रामवाक्येषु अन्यस्मिन् अग्रे कस्यचिद् वक्तव्यस्य अभावात् वासन्ती
“तदनुजानीहि मां गमनाय” इत्यशयैव उत्तरमाह, महानिति ।—अयम्—इदानीं
अनुभूयमानः । व्यतिकरः,—समागमः, परस्परसम्बन्धनमिति यावत् । महान्—
निरतिशयः । प्रसादः—अनुग्रहः, त्वमेतावन्तः क्लेशः स्वीकृत्य स्वयम् इदं विन्नम
कानममागतं यदस्माभिमिलितं, तमेव अस्मात् महान् अनुग्रहो दशित इति भावः ।
[“प्रसादः” इत्यत्र “प्रसादः” इति पाठः—प्रसादते अनेनेति प्रसादः कर्तव्येषु
विषयान्तरेषु अनवधानताजनक इत्यथ, अनेन समागमेन त्वं मां परित्यक्तं नेत्सि
अहमपि त्वा, शोके च वयं निमग्नौ इति सञ्जमन्वयत विष्मृताऽस्मोत्यथ] तथापि अहं
त्वत्कर्तव्ये अन्तरायो न स्यामित्याह, गमनमिति ।—पुनः,—किन्तु । गमन प्रति—
गमनविषये इत्यथ । काव्यहानिः,—राजकाव्यचतुरित्यथ । तथा—तादृश
प्रकारः । तव काव्यहान्यां ममापि काव्यहानिरित्यती येन तव काव्यहानिः न स्यात्
तथा कुविति भावः ।

(ढ) प्रतिकूला—अननुकूला, इति परमपि पतिसमागमे विघ्नकारिणीत्यथ,
तद्गमनानुष्ठानादिति भावः । [एतेन सीताया भक्तिरि प्रथयातिरिक्तं, तथा तद्दर्शने
आकाङ्क्षाया अट्टमत्वात् पुनरपि तमवलोकयित यत्नवती वासना च ध्वन्यते इति
बोध्यम्] ।

तमसा । वत्से । एहि गच्छाव ।

सौता । [सकष्टम् ।] एव्व करेह्म । * (ग)

तमसा । कथ वा गम्यते, यस्यास्तव (त) —

प्रत्युत्सव्यव दयितं तृणादीघस्य चक्षुष ।

मर्मच्छेदपरैर्यत्रैराकर्षो न समाप्यते ॥ ४६ ॥

* एव कुर्व्व ।

(ग) सकष्टं—कष्टेन दु खेन सहितं यथा स्यात् तथा, वासन्त्या अभ्यनुज्ञातस्य रामस्य इदानीमेव गमनावश्याभावात् कष्टेनैव सौताया स्वप्रतिगमने सम्प्रतिदानमिति बोध्यम् । एव कुर्व्व,—गच्छाव इत्यथ, रामे प्रस्थित भवस्थानप्रयोजनाभावेन इत प्रतिगमनस्यैव युक्तत्वादिति भावः । [अत्र “गच्छाव ” इत्यनुज्ञा “एव कुर्व्व ” इति कथनेन सौताया अनिच्छाकृतगमनं सूच्यते] ।

(त) तमसा सौताया वर्त्तमानामवयव्यां पर्यालोच्य भावः, कथमिति ।—वा—अथवा, पदान्तरे इत्यथ । कथ—केन उपायेन । गम्यते—गन्तुं शक्यते, त्वयेति शेषः । यावत् प्रियदर्शनीऽयं तव नयनपथं नातिवर्त्तते तावत्कालं ते इतोऽन्यत्र गमनमसम्भामवेति भावः । “प्रसाप्तव” इत्यस्य वक्ष्यमाणश्लोकस्थेन “चक्षुष” इत्यनेनान्वयः ।

इदानीं गमनाशब्देनैव हेतुमाह, प्रत्युत्सवेति ।—दयिते प्रिये रामे प्रत्युत्सवेव गमौर प्रविडस्यव तृणया प्रजलदर्शनेच्छया दीर्घस्य दीर्घभावापन्नस्य कियत्कालं दृष्टाऽपि अतततया विस्फारितत्वादनिमग्नत्वाच्च विस्त्रतस्त्रेवेयथ, चक्षुष नयनस्य [अत्र कर्मकर्मणो ह्यति” (२।१।६५ पा०) इति कर्मणि पठौ, तथा जातौ एकवचनम्] “यस्यास्तव” इति पूर्वोक्तगयाश्रेनान्वयः । मर्मच्छेदपरैः आकर्षणव्यापारेऽदृशविदारकेरित्यथ, यत्रै आकर्षणायामै आकर्षं दयितदृशनात् आक्षेप न संनाप्यते एतावता कालमापि न सम्पूर्णं । कर्तते । यथा केनचिद् योजकवस्तुना युक्तस्य पदादीनरस्य योजकवस्तुद्वारेण विना न परस्पर पायक्यं सम्भवति, तद्वद दृष्ट्या मिलितायास्तव दृष्ट्युदार विना न इत प्रतिगमनं सम्भवति, दृष्टेरुदारस्य आकर्षादिना यद्योऽकारवस्तुना—दाजनकं स च नितरा दु नह्यं अतो राम परित्यज्य तव इत अन्वयं न न सुकरमिति भावः । [अत्र दयिते वस्तुतोऽनिच्छातस्यापि

मीता । गमो गमो अपुञ्चपुणज्जणिदटसणां अज्जउत्त-
चरणकमलाण । * (य) [इति सूच्छति ।]

तमसा । वत्से । समाग्गिमाह्मि समाग्गिमाह्मि ।

साता । [समायथ ।] किञ्चिच्चिर वा मेहन्तरेण पुग्गिमा-
चन्द्रस्स दसणं । † (द)

* नमो नमोऽपूर्वपुण्यजनितदशनैभ्य आद्यपुत्रचरणकमलभ्य ।

† अकाञ्चर वा मघान्तरण पूणमाचन्द्रस्य दशनम् ।

चक्षुष निखातत्वसम्भावनात् वाच्या क्रियान्तेचा नाम अलङ्कार] । पद्यावक
वृत्तम् ॥ ४६ ॥

(य) अपूर्वेत्यादि ।—अपूर्वेण अशुक्लकृतेन पुण्येन जनित सम्पादित दशन
शेषां तैभ्य, मया एकमपि अपूर्वं पुण्यं कृतं तर्नवाद्य आद्यपुत्रचरणदशनं जात
मिति भावः । आद्यपुत्रचरणकमलभ्य,—आद्यपुत्रस्य स्वानिन चरणा पादा
कमलानोव [अथ उपमाऽलङ्कार] तभ्य स्वामपादपद्मभ्य इत्यथ, [नन स्वानि
स्वाहा—” (राशर २६ पा०) इति नम शब्दभागे चतुर्थी, गारवे च बहुत्वम्] ।

(द) अन्धकारसमाच्छन्नाया रत्न्या चक्षुष्यवातविलास इव चिरविभाग
दुःखधारासु भाग्यादुपपन्नं चणिकप्रियपादसन्दशनानन्दं एव मे श्रेयानिति
मन्वमाना आत्मनैव आत्मानसायासयन्तो ज्ञानकीं पचान्तरमाह, किञ्चादिति ।—
वा—अथवा । किञ्चिच्चिर—अकथन्त दीर्घकालं, व्याप्यति शेष । मघान्तरेण—
जलधरावकाशेन । पूणमाचन्द्रस्य—राकाशशिने । दशनं—साचात्कार, सशब्दे
दिति शेष । [अथ काक्ता “अत्यन्तवर्णनेव सम्भवेत्, वासुसञ्चालतनं मेतरेण
पुनरावरणात्” इत्यर्थो व्यज्यत] । अवाय भावः,—यथा मघाच्छन्ने दुहिते
भाग्यात् कदाचित् वायुना मघावरणापगमं जातं चणिकमपि राक्तानिशाकर
सन्दशनं नयनानन्दनापादयत् भवति श्राप्राप्त्यद दशकानां, तथा निरवविकारात्
इदृश्या यद्वैगुण्यदशाया केवलं पूज्यसञ्चितपुण्यपवनानुकूल्येन कथमपि सङ्घटितम्
अतिदुर्लभं चणिकमपि आद्यपुत्रचरणसन्दशनं नम श्राप्यमेवेति इदानीमाश्चक्षा-
ऽप्योति । [अथ सुचिरपूणचन्द्रदशनेनासम्भवच्छपादप्रस्तुतात् सुचिराद्यपुत्रचरणदशनां
सम्भवच्छपस्य प्रस्तुतस्य कथनादप्रस्तुतप्रशंसानामालङ्कार] ।

तनसा । अहो सविधानकम् । (ध)—

एको रस' करुण एव निमित्तभेदा-

ङ्गिन्न पृथक् पृथक् गिवाश्रयते विवर्त्तान् ।

आवर्त्तवुद्बुदतरङ्गमयान् विकारा-

नभ्यो यथा, सलिलमेव तु तत् समग्रम् ॥ ४७ ॥

(ध) अहो—विस्मयकरम् । सविधानक—विधातनियमितकार्यकारणभाव-

वैधियुक्तेन कारणेन किं किं काव्यमुत्पद्यते तन्निरूपणे न शक्यमित्यर्थः ।

तद्वैव समग्रते, एक इति।—एक एव मुख्य एव करुण प्रियवियोगजन्य

श्रीकल्याणभाव रस काव्यानुशीलनविशदमानसाना सानाजिज्ञाना निरति-

श्रयानन्दसविट्प निमित्तभेदात् व्यञ्जकविभावानुभावादिविच्छित्तविशेषात् दर्शन-

धृत्यादिकारणविशेषादिति यावत्, भिन्न भेद गत सन् पृथक् पृथक् भिन्नरूपान्,

हृषविषादादिरूपानित्यथ, विवर्त्तान् आकारान्, परिणामानित्यथ, आश्रयते इव

भजते इव, परनाथत अभित्रीऽपि भेदेवानिव लक्ष्यते इति भावः । यथा अत्रैव

अत्रे दक्षित करुणो रस तत्तत्स्थानासनालापनपादपपञ्चतादिदर्शनाङ्गस्पर्शना-

दिभिः कारणविशेषैः नानाश्रयतामापन्न शृङ्गारहास्याङ्गतादिरसरूपतया परिणतो

ह्यग्रतः । तत्र वेदातिनतत्तिङ्गनरूप विवर्त्तोदाहरणमेकमवतार्य समग्रयमान आह,

यथेति।—यथा अत्र जलम् आवर्त्तवुद्बुदतरङ्गमयान् गतिवशेन घूर्णमानत्वात्

भिनिरूपान् वायुमध्यतया विस्वमग्रत्वात् बुद्बुदरूपान् पवनचालिततया तरङ्गात्मक

त्वाच्च ऊर्ध्वरूपान् विकारान् विविधान् आकारान्, विवर्त्तानिति यावत्, आश्रयते

इति शेषः, तु किन्तु तत् समग्रमेव आवर्त्तादिकम् एकं सलिलं जलरूपं एक एव

पदाथः । सोतायाः प्रविशिरङ्गजन्यमनीविकारोऽपि कारणभेदात् हृषविषादक्री

ष्मातदृतिनिर्दानुभास्यतान् वक्षणाकारान् धत्ते, अती हृषादयोऽपि करुणरसस्य

विकारा इत्येतदार्थं सविधानकं पश्यामोन्यथ । केचित्तु उचितिवीजनन्याया

निरूपयन्तः श्लोकान्पन्था आचक्षते, तथाहि— वीरशृङ्गारयोरेकं प्रधानं यत्

० २३ इत्येव वीरशृङ्गारस्य रन्तरस्य प्रायिकप्राधान्येऽपि दन्देषामपि रसाना

न गतं यत् करुणस्य प्राधान्यम् । किञ्च, करुणरसस्य तु स्वात्मज्ञतया तस्य रसत्वे पव

० २३ इत्येव वीरशृङ्गारस्य रन्तरस्य प्रायिकप्राधान्येऽपि दन्देषामपि रसाना

न गतं यत् करुणस्य प्राधान्यम् । इति श्रुत्वा परिहर्तुकामः कविः तनसानुखित

० २३ इत्येव वीरशृङ्गारस्य रन्तरस्य प्रायिकप्राधान्येऽपि दन्देषामपि रसाना

राम । अयि विमानराज । इत इत. । (न)

[इति सर्वे उक्तिरिति ।]

तमसावामन्वो सीतारामौ प्रति । (प)—

अवनिरम्भरसिन्धु साईमम्भद्विधाभि

स च कुलपतिराद्यशुन्दमा य प्रयोक्ता ।

नन्दसंविद्रूप करुण इटविधोगजन्यदुःखातिगण एक मुख्य एव सत्रपि निमित्त
भेदान् सखित्व पतिच पत्न्येत्वादिरूपोपाधिभेदान् भिन्न विलक्षण इव पृथक्
पृथक् विवक्षान् वामन्वीसीतारामादिषु परस्परविलक्षणत्वस्याभेदान् आययते
भजति । अन्यत् पुत्रवत् । तथाच प्राच्य्यान् रागिविरागिमाधारणाच्च करुण
एव एक मुख्य रम, अपरे तु तदिकाग इति ऊवेरागय । [अत्र प्रयमाई
“आययते इव” इत्यत्र वाच्याक्तिगोत्येचा, तथा द्वितीयादे “अम्भो यथा” इत्यत्र
उपमालिङ्गस्य यथाशब्दस्य सत्त्वात् यौतो उपमा चेत्यन्यत्राद्वाङ्मिभावेन सद्भर ।
एव “रसस्योक्ति स्वशब्देन” इत्यस्य व्याख्यायां दपणकृता “रसस्य स्वशब्दे रसशब्द
शङ्कार्गादिशब्दय” इत्यभिहितस्यापि अत्र स्वशब्देन रसकथनं न दोषपदवीसारीकृतं,
अथ कथमपि अन्यथा उपादातुमशक्यत्वेन सामाजिकानन्दानुभवाविघातकतया
प्रकृतरसानपकर्षकत्वादिति सुवीभिर्विभाष्यम्] । वसन्ततिलक इत्तम् ॥ ४७ ॥

(न) विमानराज—सुन्दनयेठ । व्योमयानेषु पुष्यकस्यैव प्राधान्यात् पुष्यकस्य
विमानराजत्वम् । इत इत,—अनेनानेन पथा गम्यतामिति शेष । पुष्यकस्य
चालङ्कारादेशानुसंगमने शक्तिं प्रसिद्धेति तस्मिन् सचतने इव रामस्यादेश इति
योग्यम् ।

(प) तमसा सीता प्रति, वासन्ती राम प्रतीति यथाक्रममन्वेति ।

परस्पर विद्याय स्वस्थान गन्तुकामा तमसा वासन्ती च सीतारामयो कुशल
माशसमाना आह, अवनिरिति।—अवनि पृथ्वी अमरसिन्धु सुरधनी गङ्गा
अम्भद्विधाभि अस्मादृशीभि तमसासदृशीभि नदीभि वासन्तोमदृशीभि वन
दृवताभिद्येथ, साईं सद्भ मलिता इति शेष, तथा उ शुन्दसा वेदादन्वेषाम्
अनुष्टुप्पञ्चतीनामित्य, आद्य प्रथम प्रयोक्ता प्रयोगकृता तत्पुत्रसकत्र बहुलात्
एषुशुन्दसा प्रयोगादगनात्, कुलपति “सुनीना दशसाहस्र ङोऽत्रपानादिपोषणान् ।
अध्यापयति विप्रपि स वै कुलपति स्मृत” ॥ इति लक्षणेपेत सुनिवादीकि

स च मुनिरनुयातारुन्धतीको वशिष्ठ-
स्त्वयि वितरतु भद्र भूयसे मङ्गलाय ॥ ४८ ॥

[इति निष्क्रान्ता सर्वे ।]

इति काया नाम दृतीयोऽङ्कः । (फ)

अनुयाता अनु सह धम्मार्थं याता सहधम्मिणीत्यथ, अरुन्धती यस्य तथोक्तः स
मुनि वशिष्ठश्च भूयसे महते मङ्गलाय भुवनद्वितायेत्यथ, त्वयि भद्रं मङ्गल
(“अथ श्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम्” इत्यमरः) वितरतु ददातु ।
त्वन्मङ्गलेनैव भुवनमङ्गलमिति भावः । [अत्र गर्भवीजस्य ऋषिश्रेयोवितरणरूपस्य
उद्देशनादाक्षेपो नाम सम्यङ्मुक्तम् । दपणकल्पते तु आश्रीर्नाम नाट्यालङ्कार
“आशीरिष्टजनाशसा” इति तल्लक्षणादिति ध्येयम्] । मालिनी वृत्तम् ॥ ४८ ॥

(फ) अस्मिन्नङ्के सीताया अदृश्यरूपेण प्रवेशेऽपि कदाचित् अङ्गम्पर्शादिना
गमानुभवविषयत्वात् कायारूपेण आभासमानतया अस्य अङ्कस्य नाम कविना कायेति
कथितम् ।

तृतीयाङ्गस्य मङ्गिमविहृतिः ।

अथावाद्धारम्भे सुरला नाम काचित् तट्टिनी तमसया सम रङ्ग प्रविष्टा, प्रष्टा चात्मन समभ्रमागजनकारण तथैव “अद्वरङ्गविरहातपतापतप्यमाननानम चिरपरिवितप्रियासङ्ग्रामसालिसन्दशनाशयमानप्रमाद परिचोणदीन जानकीजीवन सम्भविष्यदापद परिवातम उत्तमतरङ्गमद्रशीतलविकचकमलकिन्नरुक्मुरभीकृतै मृदुमन्दमप्यातैवातैस्य सम्भाव्यमाननोद्घापनेन निप्रतमवहृता भव” इति भागो रथी वक्तमगम्यपद्मा लोपामुद्रया प्रेरिता तत्सकाश यासीति प्रत्ययाच । तमसाऽपि स्नेहालोपामुद्राऽऽविकृतमुपायमाकल्प इत्यमेवाशङ्कमानया भागीरथ्या च उद्भावित मुपायसचोकथत्, तथाहि पुरा लन्तर्णेन परित्यक्ता अन्त सत्त्वा सीता कदाचित् दुःसहप्रसवेदनामनहमाना गङ्गाऽभ्रमि निपात्यात्माननमृत सुतयुगलम् । तस्याश्चा शरणाभ्या माङ्गमसौ भाग्यान् पृथ्वीभागीरथाप्रसादमुपेता रसातलमनादि ।

अथ कालेन भागीरथी सीतासुतयुगल वय प्राप्तमालीका स्वय तत यान्त्रीरु समर्थ्य सम्प्रति शम्बुकवधानन्तरप्रत्यावृत्तं रामभद्र सम्भावितजनय्यानागजनसाकल्प सीतां स्वप्रभावात् वनदवतानामप्यदशनीयता विज्ञाप्य स्वसुतयो कुशलवशी हादशवार्षिकीत्सवे श्यगुरवशादिपुरुषसवित्समसनार्थ स्वदन्तकृतकुसुमावचप्रयार्जन गादावरीतीर निनाय, आदिदेश च मा तत्प्रकृतप्रेमतया तस्या प्रत्यन्तरो भवितुमित्यहमिदानीं तदादेशमनुतिठामीति । तमसामुखादेव युतभागीरथा वृत्तान्तामचिरात् रामागमन तर्कशन्ती सुरला वृत्तमेतल्लोपामुद्रायै विज्ञापयित प्रख्यातुकामामालाद्य तमसा गादावरीकृदात्रिकस्य अरण्याभिसुखमायात्ना ट सन्निविरहलोणसलिनाकृति सीता न्यवेदयत् । सुरलाऽपि सनमेव तया तयाविधा सीतामवेक्ष्य दुःखाकुलिता मित्रिता च तमसया रङ्गात् निश्चिन्तानेति विष्कम्भक सत्तेप ।

अथ रङ्गमुपस्थिता वियोगशीकाकुनिता सीता कुसुमावचयय्यहस्ताऽपि नेपथ्यात् “प्रमाद प्रमाद” इति वासन्तीवचन सकरुणसाकर्षणी पुनरपि स्वय स्वकरपरिपोषितस्य करिकरभक्त्य उन्मददिरदरदाभिभवमाकर्ण्य सहसा अज्ञातसारेणैव “आद्यपुत्र ! परिव्राजस्य” इति सुचिरपरिचिन्तान्यचराणि उच्चारया

नास, सुनोह च तेन स्मृतातीताखिलहृत्ताना अतिसन्तप्ता तत्त्वणमेव । ततो रङ्गमभ्येत्य तमसाया मूर्च्छितां सीतां समाश्रासयन्त्यां भयोऽपि नेपथ्यादुच्चरन् "विमानराज ! अत्रैव स्वीयतान्" इति वचन स्वरपरिचयेन रामस्थेत्यागडमाना कातयेमादधाना सीता अव्यक्ते कुतस्त्वेऽप्यस्मिन् वचसि औत्सुक्यप्रदर्शनेन तमसया समनुयुक्ता श्रुतस्वरस्थातिपरिचितत्वादव्यक्तत्वमेवास्य निरस्य सहचरीवच प्रत्युत्तरया चकार, पशशस च प्रियतम तनसामुखात् राजधम्मर्तुसारेण शम्भूकवधार्थमिदानीम् अवापि रानागननसम्भावना विश्वाय ।

अथ पुनर्नेपथ्यादुच्चरित पूर्वपरिचितसृगपादपादिविषयकमाक्षेपवचनमाकर्णयन्ती जानकी स्वान्तिस्वरमयोगसम्भूमात समन्तादन्विष्य सहसा पुरत स्वश्रीकक्षीणमस्तिना- कृति साक्षादाय्यपचमेव अवलोक्य मूर्च्छन्ती तनसया पुन समाश्राप्ति , एव पुनरपि पचवटोत्सन्दर्शनसमुद्बुद्धपूर्वव्युत्तिदाश्रयि "हा प्रिये" इति जानकीमामन्त्र्य अन्तरुद्राम ज्वलिष्यती दुःखाग्नेर्धूमरूपेण मोहने स्वस्यावरणम् उच्चैर्विज्ञाप्य पुनरामन्त्र्य नामतस्मानमूर्च्छीत ।

अथ सीतया स्वात्मानमुद्दिश्य सकरुणमेव विलपन्तनाय्यपुत्र मूर्च्छितमालीक्य त कथमपि सञ्जीवयितु पादयाह याचनानया तमसया तत्यागिस्पर्श एव अमोघ सञ्जीवनीपाय निरधारि । असावपि अविचार्यैव अग्रधान् गुणदोषान् सहचरी निदशात् सम्भृतिपात पतिपादपङ्कज सस्पर्श सवाद्य च भीतिव्यक्तेन हस्तेन आपाद- नन्नकं तस्य, समालीक्य च तमचिरादेव पुन प्रत्यागतजीवित जीवितनाथ नितरा- नतृष्यत , व्यतर्कयञ्च बहुधा रामस्तनतिपरिचित च्युतचन्दनपङ्कसम्मित कृतचित्तद्वयं सीताकरस्पर्शानिति । इत्यञ्च प्रनादाद्रामसकाश प्रकाशितमात्मानमाशङ्कमाना पुन सावधाना भवितु यतनाना तमसया भयो भागीरथीवरस्मारणेन सनाशसित्त सीता मुहु स्वात्मानमुद्दिश्यैव सकरुणविलापिन स्वानिन सानुरागवचनशतै द्रवी नतरदया सञ्चया निवृत्तुनशक्यमपि मनाभात कथमपि सहचरीं व्यवदयत् । सुखवृष्यत तमसाऽपि तरुकाशमेव आकारेद्वितैरशती वहि प्रकाशमान तदीय पुन सनागननेराग्यकुलुप मीमांश विस्तरेण ।

अथ चिरपरिचितस्वशसम्भाविता सीतानितस्तत सम्यगन्विष्यापि अलभमान संस्र नावासेऽन्तरपुत्रं नम वितर्कयन् राम सीता च युगपदेव पुनर्नेपथ्यादुच्चरित "तादृश्या अकरकजिते" इत्यादिसंस्वरवचनमाकर्ण्यव्याकुलतानगच्छत, अथ च प्रतिपिकाध्यासुलो रान पुरत एव संस्रन्नुपस्थिता वामन्तोन्, अग्रणीञ्च सुजीवोन्तु च वापि रप वितर्किते वचनपराननरत्तात विस्तरेण ।

अथ तथैव सीतापुत्रकपत्रिवाणाय मत्वर गीदावरीं गन्तुमनुकृत् सीतानाय तन्प्रदर्शितेनेव पथा प्रतस्थे, सीताऽपि मङ्गलरीम्भारितभागीरथीवरप्रभावा आत्मप्रकाशा शङ्काऽसत्त्वान् तमनुममार, आनलोके च तयोपस्थितेव करेणुक्रमा पश्यसि बहुधा विहरन्त स्वपुत्रक करिकरभक्तमागृहेण । तथैवमसम्भाविताकारयवहारमालीक्य छटाऽपि समुद्रनुडकुशलवस्युतिरतिट विविता सीता तमसया पुन समायासि सञ्चथा रघुनाथं प्रसादयन्ती वामन्तो अपि सीतापुत्रक प्रलम्बकदम्बशाखासमारुढे नृत्यपर शिखण्डिमिथुनञ्चाव नीक्य हृपशीकाङ्गुनमति सीतापति पूञ्चपरिचित शयनीय गिनातलम् अध्यामितुमनुकरीध । प्रत्यगुदययथम् रघुनाथ त शीकोद्वीपकतया द्रष्टुमप्यममथ रुदन्नन्यत समुपाविशत् ।

अथ स्वामिन तथा रुदन्तमालीक्य निरतिशयनिविस्था ज्ञानकी तद्दृखनिदान भृतां वामन्तीमेव अधिचिनेप । वासन्त्यापि पत्यरीदृगवस्थायाम् अनुपस्थितेर्निर्भक्षिता सीता, तादृगवस्थादर्शनेऽपि स्वस्या प्रतीकारात्तमत्वमचौकयत् ।

अथ स्वाधिकाररता वनदेवता वासन्तो स्वभवन वनमागतमतिथि दाशरथिम् अभिनन्दयित्, स्वाधिकारगतान् पादपपतत्रिपवनानादिदेश, उपविवेश च निभृत रामाधिकृतस्यैव स्थानस्यैकान्ते पृच्छन्ती महाराजित्यामन्त्रणपर सर केवल लक्षणस्यैव कुशलम् । पुरत परिदृश्यमानस्वभावशोभावरुणेन तच्च दाशरथि श्रुतमप्यश्रुतनिव अभिनिनाय । त तथोन्मनम भवचसि सत्वरमवधानपर विधातु वासन्त्या पुनरपि तदेव पृच्छमानो रघुनन्दन महाराजिति निष्पृणयामन्त्रणपदाकर्णनेन अस्या सीताविवासन वृत्तान्तज्ञान सशयान सजलनयन आ कुशल कुमारस्येति प्रत्युवाच । अधिचिचिपे च तथैव असौ, त्व जीवितेत्यादिना तस्य अमानुषदारुणत्वप्रख्यापनेन । तदाकृष्याति द विविता सीताप्यात्माशमाश्रुत्तमेव अधिचिपन्तो वासन्तीं प्रच्छन्नवियष्टाऽपि व्ययतया विरभ विरमेति निपिपेध ।

अथ वासन्त्या साधिचिप तदनाथकाथ्यनिदान पृष्टो ज्ञानकीजानि प्रजाऽनुरञ्जनमेव सीताविवासननिदानम् अचौकयत्, अल्पपञ्च स्वकाथ्यस्ववममानुपिकदारुणत्वमुप वणयन् स्वयमेव । अशोचौच तदानो पीरजानपदानुद्दिश्य तेषां पुन प्रसादमथयमान सविशेषत् । अन्यतस्मिन्साऽपि स्वानिगोकसन्दर्शनकातरा सीतामाशासयन्ती, दर्शयन्ती च श्रीके सति विलापस्यैव अन्यावश्यकताम्, अचौकयत् रामस्य सर्वथा सांसारिकक्लेश जातम् ।

अथ वासन्त्या धैर्यमवलम्बितुमुपदिष्ट शोकपरिक्लिष्टो राम आमूलवृत्तख्यापनेन आत्मधैर्यस्य परा कोटि प्रकटयन्, पूञ्चपरिचितानां पादपपतत्रिपञ्चतादोनाम् आक

अकसन्दशनमेव साम्प्रतिकचित्तविकारनिदान निर्दिदेश, व्याचचचे च व्यथतां प्रबल
 लवेगरोधने मैकतसेतीरिव स्वचित्तसथने प्रबलस्यापि स्वप्रयासस्य ।

अथाकर्णाय मकरुणवचनजात साम्प्रतमितोऽप्यधिकोऽधिचेप सर्वथा अनुचित
 त्ववगच्छन्ती वामन्ती तमन्यामक्तचित्त कर्तुकामा, प्रियतमया सीतया साङ्गमध्यषित
 पूर्वमपूर्वं लतागृह दर्शयामास । ततस्तदालोकनदून रघुनन्दन शोकमापन्नमालोक्य
 तञ्जीवनापायभोता सीता तमसोपदेशान परिचिततरेण करेण मृतप्राय काय
 मृशन्ती मृतवद्धतत्रिय प्रिय पुनरञ्जीवयामास ।

अथ पुन प्राप्तचेतनी जानकीजीवन अनुभूतचरेण सीताकरस्पर्शेन वासन्त्ये
 सीतां पुन प्राप्तां व्याचवाण तया उन्मत्तप्रलापालापित्वेनाधित्तित्त, पुनरपि स्वानु
 भवप्रमाणेन स्वीकृत्याथार्थ्यं प्रज्ञापयन् स्वैदात्मकसात्त्विकभाषोद्धमात् सिक्तकरत्वेन
 तद्धारणे स्वस्यात्मचमूका ता गृहीत वामन्तीमनुरोध । सीताऽपि सहसा
 प्रियतमाऽङ्गसङ्गेन सञ्जातमात्त्विकभावा स्वकीयामनवधानतामाशङ्कमाना तत्करात्
 स्वकरमात्तिप्यापसरन्ती तमसासमच्च स्वैदाक्त कम्पितश्चाङ्ग दर्शयन्ती ललञ्जे ।

अथ सहसा स्वकरात् करे परिभष्टे प्राप्तनिधिप्रणाशादिवातिदु खित सीतानाथ
 वासन्त्या “नेय सीता, अपितु दु सहवियोगशोकसमुत्थो भ्रम ” इति पुन पुन
 प्रतिवाचित सहचर्या, अनुपलब्धादिप्रमाणेन तस्या असत्त्वमेव बहुधा वितर्क्ये
 भगवतो विमलभ्रस्यैवायमप्रतिकाथ्यस्वभाव प्रभाव इति निश्चिकाय । मुहुर्ब
 बिलपन्त त पुनरप्यन्यामक्तचित्त कर्तुकामा वनदेवता अशेषभद्रावशेषरावणरथखर
 कडालजालानि भददर्शयन् । तन्मुखात् रावणनामश्रवणादेव रघुनन्दन समतीता
 भवि घटनावली प्रथच्छृण्वन्निव मन्यमान आमन्त्रयमाणश्च रावण तातप्राण
 सीताऽपहारिन्निति समरूपदलद्वय एव ।

अथ तमेव अलीककोपाकुलमालोक्य विवीध्य चास्य वृत्तान्तस्य असाम्प्रतिकत्वं
 वासन्तो पुञ्जभ्रम स्मारयामास । रामोऽपि विदितात्मभ्रम स्वीक्त सर्वे प्रलापमव
 गमन्त साम्प्रतिकस्य त्रिशागस्य निरवधित्वेन असहनीयत्व विभावयन् शुचशतितराम्
 अनत्य एव सीतामामन्त्रा प्रबलनललज्जणादिसहायानामपि ज्ञानाविषये त्व
 क्व स्थितव्यपृच्छत्, अज्ञापयश्च ता वनदेवताम् इत्य स्वशोकसमभामिसुदृञ्जनमनस्ताप
 परिहृणुकार्णो राम स्वनवनगमनानिलायम्, अवदश्च भवनगमनीक्षरं हिरण्यथा
 न ताप्रतिकर्ता सन्तादुपरिदुःखोर्नेवयो सा प्रतिकविनीदोपायम् ।

अथ ततसा अन्यासाहितप्रियदर्शनानन्दिता सीतां रामस्य सहसा जिगमिपाव-
 गात् पुन निरवधिविरेहाशङ्कान्दितान्ता गेक्य, तस्याऽपि कुशलवयोदादशवयववर्द्धन

मङ्गलविधानायमित शोचस्य भागीरथोपादान्तिरुगमनस्यावग्यक्ततां विधीधयन्ती
आश्यामयासाम ।

इतथ पतिमुखान् सहधर्मचारिणोगच्छयनणेन सपत्नीप्रतिभीता सीता वासन्ती
कृतप्रश्नोत्तरमुखेण पुनस्तन्मग्नादय सीताप्रतिकृतिगच्छयन्त्यात्रिञ्जिता वभूव ।
वासन्तो च अनिच्छन्तो अपि काव्यदानिनिरासाय रामस्य गृहगमनमनुमन्यमाना
तममया सह सीताराजपौर्यथायथ शुभमाशममाना, तस्मात् स्यानात् प्रतस्ये ।
सीताप्यतिदुखिता भागीरथोपादान्तिकर्मत्र गन्तुमुपचक्रम । रामस्य स्वभवन
गमनाय रथ चलितुमादिदृशति ।

इत्यशेषशास्त्राटश्रीसचरणपञ्चानन कुलपतिकल्प्य “वि, ण” इत्युपनामक-
श्रीमन्जीवानन्दवित्यासागर भट्टाचार्यविरचिताया, तदात्मजाभ्या
श्रीमदायुवाधविद्याभरण श्रीमन्नित्यवोधविद्यारत्नाभ्या
परिवर्तित परिव्राज्यताया मृगवाधिनौसमा
स्यायाम् उत्तररामचरितस्याख्याया
दत्तोयाऽऽ ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽङ्कः ।

[तत प्रविशतस्तापसी ।]

एक । सौधातके । दृश्यतामद्य भूयिष्ठसन्निधापितातिथि-
जनस्य समधिकारभ्ररमणीयता भगवतो वाल्मीकेराश्रमपदस्य ।
तथाहि, (क)—

नीवारोदनमण्डमुष्णमधुरं सद्य प्रसूताप्रिया-
पीतादभ्यधिक तपोवनमृग पर्याप्तमाचामति ।

(क) एक इति ।—उपस्थितयोक्तापसथोरन्यतर, आहेति शेष । उप-
स्थितयो प्रथमत एव नामापरिज्ञानात् एकप्रभृतिशब्देन उल्लेख । सौधातके—
एतन् सुहागतस्य नामत सम्बोधनम्, [सुधातुरपत्य पुमान् इति सौधातकि, सुधाट
शब्दात् मपत्याथ सुधातुरकङ् च” (४।१।६७ पा०) इति अकङ्, चकारात्
इत्र च] । नृिठत्यादि ।—भूयिष्ठ—वाहुल्ये [इदमेपामतिशयेन बहु इत्यर्थे बहु
शब्दात् “अतिशयने तमविष्ठनौ” (५।३।५५ पा०) इति इष्ठन्, ततश्च “वहो लोपो
न च वहो” (६।५।१५८ पा०) इति वहोभरादेश, ततश्च “इष्ठस्य यिट् च”
(६।५।१५९ पा०) इति वहो परस्य इष्ठस्य लोप यिडागमश्च इति भूयिष्ठपद
सि०म्] सन्निधापिता निमन्त्रणेन जनरवेण च समुपस्थापिता प्रतिधिजना यस्मिन्
तस्य तदीकृत्य अनेकाभ्यागतजनसनाद्यस्येत्यथ । भगवत,—ऐश्वर्यशालिन, [एतेन
वनवासा तपस्वो अपि वाल्मीकि समागतातिथोनामातिथ्ये शक्तिमानित्यर्थो
यचत] । आश्रमपदस्य—आश्रमस्थानस्य, तापसावासस्येत्यथ, (‘पद शब्दे च वाक्ये
च अन्वयप्रदर्शयो । पादताञ्जुर्यो स्थानत्राणयोरद्वयस्त्वो” इति नदिनी) ।
समधिकारभ्ररमणीयता—समधिकारभ्रेण प्रचुरतररूपेण प्रतिधिसत्कारानुष्ठानेन
ए तापसावाद्य बहुतरस्यानासनपानभोजनपरिवेशनादिकाद्यगौरवेणेत्यथ, रमणायता
वासेना नुष्टमृगत्वानेत्यथ । दृश्यता—साक्षात्क्रियताम् । तथाहि—तमेवाथम्
भवस्य ।

ना गन्तव्यं यदनुद आश्रमपदस्य प्रतिधिसम्पादनाद्योजनरामणीयकमुक्त तदेव
एव वाच्यं, नीवारोत ।—तपोवनमृग आश्रमहरिण [एतेन तपोवने मुनिनि,

गन्धेन स्फुरता मनागनुसृतो भक्तस्य सर्पिषतः

कर्कभ्रूफलमिश्रगाकपचनामोद परिस्तीर्यते ॥ १ ॥

सन्नेह सवर्द्धिततया अतिविश्रुत इति बहुलोकसमागमस्यपि निर्भक्त इत्यथा व्यज्यते] सद्य प्रसूतया अचिरमुक्तगर्भया प्रियया स्वपरन्या पीतात् [समाने अङ्गि इति सद्य, प्रयोदरादित्वात् साधु । सद्य प्रसूता इति सद्य प्रसूता, “सद्य सुपा” (२।१।४ पा०) इति समास । इह सदावहण मृग्या सातिमयत्प्रभावत्वयोत् नाथम् । प्रसूतति कश्चरिक्त । सा चामो प्रिया चेति सद्य प्रसूताप्रिया, तथा पीतम् इति सद्य प्रसूताप्रियापीत तस्मात् । च्युतसङ्कतिदोषदुष्टतया नाथ पाठ समीचीनतया प्रतिभाति, “प्रसूताप्रिया” इत्यं प्रसूताशब्दे प्राप्तस्य पुवज्ञावस्य अभावात् । न च “स्त्रिया पुवन—” (६।१।३४ पा०) इत्यनेन पूरणीप्रियादिषु परेषु पुवज्ञावस्य प्रतिषेधात् कथमत्र पुवज्ञावप्राप्तिरिति दास्यम्, अस्य मृतस्य बहुत्रोह समासविषयतया कस्मधारये “पुवत्कस्मधारयभातोऽदशायेषु” (६।१।३२ पा०) इत्यनेन सामान्यत प्राप्तस्य पुवज्ञावस्य कथमपि प्रतिषेदुमगच्छत्वात्, अत एव केचनात्र “सद्य प्रसूतप्रियापीतात्” इति पाठान्न कल्पयन्ति इति सुधिया स्वधिया विभाज्यम्] अभ्यत्रिकम् अतिरिक्त पातावशिष्टमित्यथ, [एतेन तिस्र्यग्योनिरपि अय मृग स्वप्रिया प्रणयपरवम स्वयं बुभुक्षापिपासायार्विषयमानत्वेऽपि प्रेयस्थामन्यनुरागेण सद्य प्रसूततया तस्या पिपासाया प्रावल्य जानान तामादौ आपरितोष पाययित्वा, तद्वक्तावशिष्ट पित्रतीत्यथो व्यज्यते] उण् मधुरश्च सुखाद्यमिथय, [उण्श्च मधुरश्च इति उण् मधुर, नीललोहितदिग्दिविगणसमास । अचिरमुक्तगभाया इह उण्द्रश्चपानम् आयु यन्त्रणोपशमकमिति उण्त्वोक्ति प्रकृतोपयोगितामापद्यन्] नीवारोदनमण्डलणधान्यान्नमण्ड, पथ्याप्त यथेष्ट यथा तथा आचानति पिबति, [आङ्पूर्वात् चमते लंष्टि आचामति इति सिद्धम् “आङि चम इति वक्तव्यम्” (वा०) इति दीर्घ, अन्यत्र चमति विचमति इत्यादि । अत्र मण्डस्य पथ्याप्तपानकथनेन आयुनि अनिता तिस्रिजनभोजनोपयोगिप्रचुरात्रायाधोजन, तथा प्रियापीतावशिष्टे मण्डे प्रियोक्लिष्टतया अस्य समधिकसमादरश्च ध्वन्यते इति बोध्यम्] मण्डस्य बहुलत्वात् सद्य प्रसूताऽपि मृगी न समस्त मण्डं पातुं शक्नु, अवशिष्टेन मृगस्यापि पथ्याप्त आहारोऽभूदित्यथ । किञ्च सर्पिषत सद्यस्य, घृतपक्वसेव्यस्य, भक्तस्य अन्नस्य (“पोलाको” इति भाषा) स्फुरता उद्गच्छता गन्धेन सौरभेण मनाश् ईषत्, (“मनागत्यन्वमन्द्यो” इति मदिनी) अनुसृत अनुगत मित्यत इत्यथ, कर्कश्चा कौत्या फले मियाषा

सौघातकि । आअदं अणञ्जाअकारण सविसेसभूद अज्ज
जिस्सकुच्चाणं । * (ख)

प्रथम । [विहस्य ।] अपूर्वः कोऽपि ते बहुमानहेतुर्गुरुषु
सौघातके । (ग)

• आगतमनध्यायकारण सविशेषभूतमय जीर्णकूर्शानाम् ।

आकाना वान्नुकादीना पचनादुत्थित आमोद घृतपक्वभक्तामोदसहित कोलिफलमिश्र
आकपाकादम्लगन्धविशेष इत्यथ, परिसीर्यते सर्व्वतो व्याप्नोति । [परिसीर्यते इति
कम्मकर्त्तरि प्रयोग, यदा—कम्मणि एवाय प्रयोग वायुना इति कर्त्तृपदम्
एतत्कल्पे ऊहनीयम् । अथ स्वभावोक्तिरलङ्कार, तथाच दपण, —“स्वभावोक्तिर्दुःस्वाध-
स्वक्रियारपवर्णनम्” इति] । शार्ङ्गलविक्रीडित वृत्तम् ॥ १ ॥

(ख) जीर्णकूर्शाना—जीर्णं वाङ्केन युक्तीभूतं कूर्चं गम्यु येषा तेषा पक्व
गम्युणामतिवृद्धानामित्यथ । यदा—जीर्णं शिथिल कूर्चं भूदयान्तर्वर्त्तिं स्थानं येषां तेषा,
वाङ्के हि भुवोर्मध्यदेशे श्लथीभवति इति सिद्धम् (“कूर्चमस्त्री भुवोर्मध्ये कठिन
गम्यकैतवे” इति मेदिनी) । आगतम्—आगमनम् उपस्थितिरिति यावत् ।
सविशेषभूत—विशेषरूपम्, केनापि उदायेन उपेक्षितुमशक्यमित्यर्थः । [विशेषेण
सह वत्तमानम् सविशेष, ततश्च सविशेष भूतम् इति सविशेषभूतं “सह सुपा”
(२।१।४ पा०) इति समान द्वितीयातत्पुरुषो वा । वसिष्ठाद् शिष्टत्वस्य असन्दिग्ध
तथा विशिष्यतया अध्येननिषेध, साधारणातिथेस्तु न तथेति सविशेषपदतान्त्वयम्] ।
अध्यायकारणम्—अनध्यायस्य स्वाध्यायाभावस्य कारण, शिष्टसमागमरूप इत्यर्थः ।—
अनध्याय प्रकुर्वीत शिष्टे च गृहमागते” इति वचनात् शिष्टसमादरानध्याय शास्त्र
सम्मत एव इति बोध्यम् । सोपहासवचननिदम् ।

(ग) विहस्य—विकृतहास्य विशिष्यहास्य वा कृत्वा, गार्भस्य कूर्चशब्दस्य तादृश-
संलग्नमान्देषु वसिष्ठादियु प्रयुक्तत्वादस्य विकृतहास्य विशिष्यहास्य वा ज्ञेयम् । गुरुषु—
पुत्रेषु अभ्यागतेषु—वसिष्ठादियु, अभ्यागतस्य गुरुत्वे प्रमाणं यथा,—“गुरुरगि-
र्ज्ञातानां वणानां ब्राह्मणो गुरुः । पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सर्व्ववाभ्यागतो गुरुः ॥”
इति । अपूर्वः—अनित्यः । कोऽपि—असाधारण इत्यर्थः । बहुमानहेतुः—
अपमानस्य विशिष्टगौरवस्य हेतुः कारणं, वर्त्तते इति शेषः, विशिष्टगौरवपात्रेषु

सौधा । भो भाण्डायण । किणामधेयो एसी महत्तस्स
 स्यविरसत्यस्स धुरन्धरो अज्ज चीरधारयो अदिधो आअदो * (घ)
 भाण्डायण । धिक् प्रहमनम् । नन्वयमृष्यमृद्गायमात्
 अरुन्धतीपुरस्कृतान् महाराजदशरथस्य दारानाधिष्ठाय भगवान्
 वासष्ठ. प्राप्त , तत् किमिव प्रलपसि ? (ङ)

* भो भाण्डायण । किनामधेय एव महत् स्यावरसाथस्य धुरन्धरोऽयं
 चीरधारकोऽतिथिरागत ?

पतेषु तव सम्मानप्रदर्शनमेव उचितं, त्वया तु पावापावे अविविच्येव पूज्यव्यप्येतेषु
 परिहासव्यञ्जक शब्द प्रयुक्त इत्युक्तमवाचरितमिति भावः । यदा सौधातकं प्रति
 प्रथमतापसस्य इयं सोल्लुण्ठनोक्तिरिति ध्येयम् ।

(घ) भाण्डायण ।—इदन्तु प्रथमतापसस्य नाम्ना सम्बोधनम् [भण्डस्य
 महर्षेर्युवाऽपत्यमिति भाण्डायण, भण्डशब्दात् 'गगादभ्यो यञ्' (४।१।१०५ पा०)
 इति यञ्, तत "यञिञीय" (४।१।१०१ पा०) इति फक्] । स्यविरसाथस्य—
 इदमसमूहस्य, धुरन्धर,—श्रेष्ठ, [धुर धरति इति धुरन्धर, धुर शब्दात् धरते
 खच्प्रत्ययेन निपातनात् सिद्धम्] । चीरधारक,—जौर्णवसनधारीत्यर्थः । कि
 नामधेय,—कि नामधेयन् आख्या यस्य स, किमाख्य इति यावत् । स्यविरधुरन्धर
 इति हास्यकर प्रयोगः ।

(ङ) प्रहसनम्—गुरुजनान् प्रति उपहासम्, असम्मानमूकवाक्यप्रयोगम्
 इत्यर्थः । धिक्—निन्दायाम्, एव परिहासं शिष्टविगर्हिततया सर्वथैव अयुक्त
 इत्यर्थः, [प्रहसनमित्यत्र धिक्शब्दयोगे द्वितीया] । 'स्यविरसाथस्य धुरन्धर'
 इति "चीरधारक" इति च प्रयोग परिहासव्यञ्जकः । नन्विति सम्बोधने । अरुन्धती
 पुरस्कृतान्—अरुन्धत्या तन्नामवसिष्ठपत्न्या पुरस्कृता, यदा—अरुन्धती पुरस्कृता
 अयेसरौ येषां तान् तथोक्तान् । दारान्—माय्या, कौशल्यामित्यर्थः । अधिष्ठाय—
 तेषां नाथकी भूत्वेत्यर्थः । प्राप्त,—समागत, अतिथिं सन्नुपस्थित इत्यर्थः ।
 तत्—तस्मान् । कि—कथम् । एवम्—उक्तरूपेण । प्रलपसि—निरर्थकं कथयसि,
 उपहाससीत्यर्थः, नैतद् युज्यते इति भावः ।

सौधा । हृ वसिष्ठो । † (च)

भाण्डा । अथ किम् ? (छ)

सौधा । मए उण जाणिद, बग्घो वा विओो वा एसो
त्ति । ‡ (ज)

भाण्डा । आः किमुक्त भवति ? (झ)

सौधा । तेण परावडिदेण ज्जिब सा बराइआ कल्लाणिआ
मडमडाइदा । ‡ (ञ)

‡ हृ वसिष्ठ ।

† मया पुनज्ञात, व्याघ्रो वा हकी वा एष इति ।

‡ तेन परापतितनेव सा बराकिका कल्याणिका मडमडायिता ।

(च) इति प्रश्ने (“हृ वितर्के परिप्रश्ने” इत्यमर) ।

(छ) अथ किम् ? [सम्प्रतिवृत्तकपदमिदम् अव्ययम् “और क्या ?” इति
हिन्दी भाषा] अथ वसिष्ठ एवेत्यथ ।

(ज) पुन,—किन्तु । ज्ञात—विदितम् । कि ज्ञातमित्याह, एष इति ।—
एष,—जीर्णकृन्धादिमान् सनामत,—अभ्यागत । व्याघ्र,—हीपी । हक,—
कुकुराकारव्याघ्रमेद । वाकारद्वय वितर्के, (वा व्याहृ विकल्पोपमयोर्वितर्के
पादपूरणे) इति मदिनी ‘कीकस्त्रीहामृगो हक ” इत्यमर) व्याघ्रहकादिवद-
वहुरामपूषसञ्चशरीरत्वात् अस्य तत्त्वेन वितर्क । सोपहासोक्तिरियम् ।

(झ) आ इति—सविरक्तिक्रीडव्यञ्जकमव्ययम् (“आ प्रगृह्य श्रुतौ वाक्ये
ऽप्यास्तु स्नात कोपपोढयो’ इत्यमर) । उक्त—कथित, त्वयेति शेष, किमेतद्
अयुक्त मथसोति समुदिताथ, महान् दापावहस्ते अनुचितवाक्प्रयोग इति
भाव । यदा—त्रेष्ठ ज्येष्ठ च वसिष्ठनेवमुपहससि इत्ययुक्तनेव ।

(ञ) परापतितनेव—आगतनादनेव, व्याघ्रादिवदियम् । सा—अस्मत्-
परचित्ता । बराकिका—दाना, स्त्रयनाकवाथासमयत्वेन शोच्येत्यथ । कल्याणिका
—अन्तराङ्गिकी इति पाठे च एवाथ] । मडमडायिता—मडमडेति
इति अन्तराङ्गिकी इति पाठे च एवाथ । मडमडेति अस्मिन्वचनकाव्ययानुसरण

भाष्या । समामो मधुपर्क इति आम्नाय बहुमन्यमाना
श्रीवियायाऽभ्यागताय वत्सतरीं महीच वा महाज वा निर्वपन्ति
गृहमेधिनः, त हि धर्मसूत्रकाराः समामनन्ति । (ट)

शब्द । [तादृशाच्च अनुकरणशब्दात् “अव्यक्तानुकरणाद् इजवगाडादितौ डाच”
(प्रा० ५७ पा०) इति डाच, ततश्च मडमडाकरोति इत्यर्थे “लोहितान्डिडाप्रथ
क्यप्” (३१।१३ पा०) इति क्यपि मडमडाय इति नामधातो कर्मणि ङ, म्नि ।
मडमडाग्रिता] । व्याघ्रादियथा सहसा आगत्येव यं कश्चिदाहृत्य अस्यना चञ्चले
आत्माने नियोजयति, तथा अयमपि इति, तत् जय न भणामि “व्याघ्री वा वृकी वा”
इत्यादीति भाव ।

(ट) “समांसो मधुपर्क” इत्याम्नायप्रमाणमुपन्यस्य वसिष्ठस्य वत्सतरी
सांसभक्षणे प्रत्यवाय निरस्यत्राह, समांस इति ।—सासेन सह वर्त्तमान इति
समांस, पलसहित इत्यर्थः । मधुपर्कः,—अतिव्यादिपूजोपचारभेदः, [मधुना
पच्यतेऽसौ इति मधुपर्कं मधु + पृच् + घञ्] । मधुपर्कमाह कालिकापुराण,—
“दधि सर्पिं जलं चौद्र सितैताभिस्तु पञ्चभिः । प्रोच्यते मधुपर्कस्तु सवदेवीव
तुष्टये ॥” इति । इति—एवम्, उक्तपानुपूजिकमित्यर्थः । आम्नाय—वेदवचनम्
[आम्नायते अभ्यस्यते इत्याद्याय वेद । आङ्पूर्वात् साधातो घञ्प्रत्ययः] ।
बहुमन्यमाना,—असन्दिग्धप्रमाणत्वेन आद्रियमाणा । गृहमेधिनः,—गृहदेदारैर्मेधने
सङ्गच्छन्ते इति गृहमेधिनः गृहायमस्याः । अभ्यागताय—गृहागताय अतिथये
इत्यर्थः । श्रीवियाय—अधीतवेदाय ब्राह्मणाय, [इन्दोऽधीत इति इन्द्रप्रत्ययेन
श्रीविप सिङ्] श्रीवियलक्षणमाह देवल,—“एकां शाखां सकल्प्यां वा
पङ्क्तिं गङ्गैरधीत्य वा । पट्कर्मनिरतो विप्रः श्रीविधो नाम धन्ववित् ॥” इति ।
तथा च श्राद्धरभाष्यम्—“जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः सत्कारैर्हिंज उच्यते । विद्यया
याति विप्रं च विभिः श्रीविद्य उच्यते ॥” इति । वत्सतरीम्—अन्यषथस्तां गावस्तां,
दिष्टायनीमित्यर्थः । [वत्सशब्दात् अतिवान्व्यार्थे “वत्सोच्चाश्वर्षमेभ्यश्च तनुत्वे”
(५।३।२१ पा०) इति तरप्, ततश्च स्त्रियां डीप्] महीच—महावृषभः,
[महाशशौ उच्चा चेति विशङ्गे “अचतुर विचतुर—” (५।३।७७ पा०) इति अच्
प्रथयानो निपातः] । महाज—वृहच्छागम् । निर्वपन्ति—भोजनार्थं ददति,
घ्नन्ति इत्यर्थः । ननु “समांसो मधुपर्क” इति श्रुते देवोद्दिश्यकमधुपर्कपरतया
श्रीवियाय तदर्पणं न युज्यते इत्याह, तस्मिन्ति ।—त—श्रीवियब्राह्मणोद्दिश्यकं वत्सतरी

सौधा । भी णिग्गिहीदोसि । * (ठ)

भाण्डा । कथमिव ?

सौधा । जेण आअदेसु वसिडमिस्सेसु वच्छदरी विस-
सिदा, अज्ज ज्जेव पच्चागदस्स राएसिणो जणअस्स भअवदा
वम्मोएण वि दहिमहुहि ज्जेव णिब्बत्तिदो महुवक्को, वच्छदरी
उण विसज्जिदा । † (ड)

* भी । निग्गिहीतोऽसि ।

† येन आगतेषु वसिष्ठमिश्रेषु वस्ततरी विश्रिता, अथ एव पर्यागतस्य राजर्षे-
र्जनकस्य भगवता वाञ्छीकिनाऽपि दधिमधुभिरेव निर्वर्त्तित मधुपर्कं, वस्ततरी पुन
विसर्जिता ।

महोत्तमहाजानाम् अन्यतमनिर्वापरूपमित्यथ । धर्मस्वकारा,—धर्मशिक्षार्थं विधि-
निपधात्प्रकोपदेशश्रुत्वरचयितार, धम्मशास्त्रप्रणेतार मन्वादय इत्यथ । समासनन्ति
—समुपदिशन्ति । हि शब्दी निययवाचक । तदनुसारेणैव अथ परमश्रीवियाय
वसिष्ठाय कल्याणिका दत्तेति भावः ।

(ठ) निग्गिहीत,—पराभूत, स्वपक्षसमर्थनेऽसमर्थत्वात्, मयेति शेषः । अनेन
सौधातकि भाण्डायनस्य ज्ञानवत्त्वमुपहसति । मधुपर्कस्य जीवहिंसासमेतस्य
शास्त्राथत्वे सर्वत्रैव तदनुष्ठानं स्यात्, तच्च न भवतीति त्वम् अनथकं कथयसीति भावः ।

(ड) मधुपकानुरोधेन जीवहिंसा न शास्त्राय, तत्र तस्या नियतत्वे श्रद्धैव
वान्छीकिना जनकाय दत्ते मधुपर्केऽपि वस्ततरी दत्ता स्यादिति युक्त्या भाण्डायनीके
अधौक्तिकत्वं द्रष्टव्यं, येनेति ।—येन—हेतुना । वसिष्ठमिश्रेषु—महामान्द्येषु वसिष्ठेषु
[गौरवं बहुत्वम्, अत्र मिश्रशब्दं पूज्यत्वबोधकं] आगतेषु—अन्यागतत्वेण उप-
स्थितेषु सत्सु । वस्ततरी—हिंसायनो गौरित्यथ । विश्रिता—मारिता, [व्यापा-
दनाथकात् विपूज्यात् शसते कस्मिण् क, स्त्रियां टाप्] मधुपकाद्यनिति शेषः ।
किं तत्र ? इत्याह, अयेति ।—अथैव—अस्मिन्नेव दिवसे, [एवकारेण दिनान्तर-
व्यवच्छेद, तत्र च सद्यःकृततया न विद्युत्सम्भावनेत्याशयो द्योत्यते] ।
पर्यागतस्य—समुपस्थितस्य । राजर्षे,—राज्यस्वात्तानि तपस्विन, अभ्यधनाद्यनिति
२४, [एतन्न विद्वत्पुत्रं तदुद्देश्यकमधुपर्कं नाङ्गहानिसम्भव इति व्यज्यते ।]

भाण्डा । अनिवृत्तमासानामेव कल्पशृपयो मन्यन्ते, निवृत्त-
मामस्तु तत्रभवान् जनक । (ठ)

वाच्याः कृताऽपि—सन्ध्याश्रावणं सङ्घियिणा प्राचितसनापि इत्यर्थः । अथ शास्त्रज्ञान
विरहितस्य तु अत्रतया कदाचित् प्रमादसम्भवेऽपि माद्वेदविद्यापारदशिनो वाच्यीकस्तु
सवद्या तदसम्भव इयापकाराय । दधिमधुभिरव—विकृततन्म्य चोदप्रवृत्तिभिर्वे-
त्यर्थः, एवकारणं वस्यतरोव्यवच्छेदः । निर्वाचत,—सम्पादितः । पुनः,—
किन्तु । विसाजता—परिव्याजिता न तु मधुपर्कपटकपदायपूरणाय आलम्ब्येत्यर्थः ।
अथात्र भावः,—“समासो मधुपर्कः” इति युतयदि अभ्यागतसाधारणमधुपर्कपरता
स्यात् स्यादपि वाच्यीकजनसोद्वेग्यकमधुपर्के वस्यतरोविगसनम्, अत युत
देवादेग्यकमधुपर्कपरतैव मामान्यता मधुपर्कस्य दधितृतमधुशकगान्वविहितत्वात् ।
उक्तञ्च,—“दधि सर्पिजलं चोद सितं वैतैय पञ्चभिः । प्राच्यत मधुपर्कस्तु क्वचिदन्य-
विधाऽपि च ॥” इति ।

(ठ) भाण्डात् न सोधातकि शास्त्रस्य प्रकृतायनिष्पत्ते भान्तमानोस्य सम्पत्ति
मधुपर्कसनासत्त्वाभासत्वोपरिधारिकारिभेदेन व्यवस्था प्रदश्य तस्य धमनिगासपुरस
स्वमतमेव द्रष्टव्यं, अनिवृत्तेति ।—च्छेपः,—धम्मशास्त्रप्रणेताः सुतः ।
अनिवृत्तमासानाम्—अपरिव्यक्तमासभोजनानां, मासभक्षणशालानामित्यर्थः, [निवृत्त
मासं येषां न निवृत्तमासा, न निवृत्तमासा इति अनिवृत्तमासा, तेषाम्,
यद्वा—न निवृत्ता इति आनवृत्ता मासादनिवृत्ता इति अनिवृत्तमासा तेषामिति
विग्रहः । अथ मासपदेन लक्षणया मासभोजनं बोध्यते] । एव—‘सनासो
मधुपर्कः’ इति युतिसिद्धं मधुपर्के मासदानरूपम् । कल्प—विधिन् । मन्यन्ते—
स्मरन्ति । नन्वेवच्छेत् कथं तदि वेदविदामयेसरिणापि वाच्यीकिना तत्रानुसृतमित्याह,
निवृत्तमिति ।—तु किन्तु । तत्रभवान्—पुत्र्यः, (‘द्विषु तत्रभवान् पुत्र्यस्तयेवावभवानपि’
इति वज्रप्रती) । जनकः,—तन्नामा राजपि । निवृत्तमासः,—मासभक्षणाद्
विरतः, अत एव तस्मिन् आगते विसृजिता, अनिवृत्तमासे पुनर्वासठे उपस्थिते प्रथम
कल्पमता वस्यतरी दत्तति भावः । नन्वेव मधुपर्के मासदानस्य अनिवृत्तमासस्थलं
शास्त्रात्वेन दातुं तथा कतयत्वेऽपि पलितकृशस्य वर्षाप्रसी वसिष्ठस्य तद्भोजनम्
अयुतं वर्ति चेन्न, मधुपर्कं प्रदत्तमासस्य अभोजने प्रथवापत्रवणात् वासठन
पत्रापादतम्, तथाच—मनु,—“नियुक्तस्तु यद्यान्याय दो मासं नाति नानव ।
च प्रत्यं पयता याति सम्भवानेच्छाति ॥ न मासभक्षणे दोषो न मये न च

सीधा । किं निमित्तं ? (ण)

भाष्ठा । स तदेव देव्या सीताया तादृशं दैवदुर्विपाकमुप-
गत्य वैखानसं सहत्त । तथास्य कतिपये सवत्सराश्चन्द्रद्वीपतपो-
नि तपस्तप्यमानस्य । (त)

२ किं निमित्तम् ?

नेद्यने । प्रवृत्तिरिषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥” इति । न चैव सति राजर्षे
जनकस्य प्र-वाग्भागित्वमिति शङ्का, तस्य वैखानसप्रतावलांस्वत्वेन निरामिषाशि-
त्वात्, तथाच यत्र — ‘मचरेत् प्राचितं नासं सकृदन्नाङ्गणकास्यया । दैवे
नियुक्तं श्राद्धे वा नियमं च विवञ्जते ॥” इति सर्वं सुधानिर्भाष्यम् ।

(ण) किं निमित्तम्—किं कारणम् ? जनकस्य अनवृत्तमासत्वे का हेतुरित्यर्थः ।

(त) सीधातकिना पृष्टा भाष्ठाद्यनं जनकस्य मासानवृत्तौ हेतुमाह, स
इति ।—स,—जनकः । तदेव—सीताया निवासनवालाञ्चवण्याव्यवहितोत्तरमव ।
तादृशं—तथावत्समं अतिभाषणमित्यर्थः । दैवदुर्विपाकं—दैवपूर्वजन्मार्जितं
कर्म, पूर्वजन्मार्जितं कर्म तदेवमिति कथ्यते” तथा,—“प्राग्जन्मनि कृतं
कर्म शुभं वा यदि वाऽशुभम् । देवशब्देन निर्दिष्टमिह जन्मनि तद् बुधैः ॥” इति ।
पूर्वजन्मं च वचनानन्वयकालस्य प्राक्काल इति बोध्यम् । शरीरस्य प्रतिचक्षण-
धामत्वात् प्राग्वार्तशरीरस्य च परकालेऽनवस्थानात् कर्म च अपरशरीरकृतमपीति
वाच्यम् । तस्य दुर्विपाकं दुष्ट परिणामं कुफलमिति यावत् [विपच्यते इति
दुर्विपाकं, विपूवात् पचत भावे घञ्] तद्भाग्यदुःखलसितमिदमित्यर्थः । वैखानसं,—
वानप्रस्थं [विश्रमणं खनति विदारयति धनाघनं आत्मानं क्लेशयति इति वैखानसः ।
वैखानस-इ-अन-अनुन् कन्-० न्वाये अण्] वानप्रस्थाश्रममाह याज्ञवल्क्यः,—
वानप्रस्थाश्रमं वस्य ततश्चान्तु महायत् । पुत्रेषु भाव्यां निचिष्य वनं गच्छेत् सहैव

सीधा । तदो किं त्ति आअदो ? (य)

भाण्डा । चिरन्तनप्रियसुहृदं प्राचेतस द्रष्टुम् । (द)

सीधा । अवि अज्ज सम्बन्धिणोहि समं सवुत्त से दसण ण वत्ति । (ध)

भाण्डा । सम्प्रत्येव भगवता वसिष्ठेन देव्याः कौशल्याया सकाश भगवती अरुन्धती प्रहिता, यत् स्वयमुपेत्य वैदेहो द्रष्टव्य इति । (न)

* तत किमिति आगत ?

+ अपि अद्य सम्बन्धिनीभि सम सवृत्तमस्य दशनं न वेति ।

वानप्रस्थरूपेणेत्यथ । अस्य—जनकस्य । कतिपये—कियन्त [कतिपयशब्दस्य “प्रथमधरमतयात्पार्श्वे—” (१।१।३३ पा०) इति सञ्जनामत्वे जस ग्रादय] । सवत्सरा, —अब्दा, अतीता इति शेष । चन्द्रद्वीपतपोवने—चन्द्रद्वीपस्य तदास्यस्य कस्यचित् स्थानस्य तपोवने आश्रमे । तपस्तप्यमानस्य—तपस्यामनुतिष्ठत, [अत्र “तपस्तप कर्मकस्यैव” (३।१।८८ पा०) इत्यनेन तप् धातोरात्मनेपदम् यक् च] ।

(य) तत, —तस्मात् चन्द्रद्वीपतपोवनादित्यथ । किमिति—कथम् । आगत, —इहोपस्थित ।

(द) चिरन्तनेति ।—चिरन्तन, —चिरकालीन, प्रियसुहृत्—प्रेमास्पदनिव, त—प्राचोनवन्धुमित्यथ, [अत्र चिर भव इत्यथ चिरमित्यव्ययात् “साशचिर प्राहं प्रगं—” (४।१।२३ पा०) इति व्युत्, तुट् च] । प्राचेतस—वाल्मीकिम् । द्रष्टु—साक्षात्कर्तुं, पूर्वोक्तसीधातकिवाक्यस्थेन “आगत” इत्यनेन अन्वय ।

(ध) अपि अपि शब्द प्रयाथक । सम्बन्धिनीभि, —कुटुम्बिनीभि कौशल्या प्रभृतिभि । सम—सङ्घ, (‘साकं साङ्घ सम सङ्घ’ इत्यमर) । अस्य—जनकस्य । दशनं—साक्षात्कार । सवृत्त—सञ्जातम्, (अत्र—“अद्य सम्बन्धिनीभि समम् अस्य दशनं सवृत्तं न वेति अपि ज्ञायते ?” इत्येवमन्वय काव्य, अन्यथा नवेत्यत विकल्पबोधक वा शब्देनैव जिज्ञासाया अपि अयत एव बोधनात् अपेर्निरयकत्वापत्ति स्याद् इति ध्येयम्) ।

(न) प्रहिता—प्रेरिता । वक्ष्यमाणसवाद वक्तुमिति शेष । किमथमित्याह,

सौधा । जधा एदे स्यविरा परप्परं मिलिदा, तधा अत्ते वि
वटुएहिं सम मिलिअ अणज्जाअमहसव खेलन्ता सभा-
वेह् । = (प) [इति परिक्रामत ।]

भाष्या । तदय ब्रह्मवादी पुराणराजर्षिर्जनक प्राचेतस-
वसिष्ठानुपास्य सम्प्रति आश्रमवर्हिर्ब्रह्मूलमधितिष्ठति, य
एष (फ),—

० यथा पते स्यविरा परस्परनिलिता, तथा आवानपि वटुभि समं मिलित्वा
अनध्यायनहीकृतं खेलन्तौ सम्भावयाव ।

यदिति । स्वयम—आत्मना न तु पतिनिधिनेत्यर्थः । स्वयमनुपस्थितौ वैवाहिके
ननाटरशैथिल्यपकाश सम्भवेदिति भावः । उपेत्य—उपस्थाय । वैदेह, —विदेहाधि-
पतिजनकः, [विदेहस्य ईश्वर इति वैदेह “तस्मैश्वर” (५।१।४२ पा०) इति
विदेहशब्दात् षप्] । द्रष्टव्य, —साक्षात्कर्तव्यं, तथा च इदानीमपि
कुटुम्बिनीभि समं साक्षात्कारो नाभूत्, कौशल्याया तवानुपस्थितत्वादिति
तात्पर्यम् ।

(प) स्यविरा,—इडा । परस्परनिलिता,—अन्योन्यमेकव समवेता । आवा
—नीपातकि भाष्यायनी । वटुभि,—एत्यत्रयन्के ब्राह्मणे । खेलन्तौ—क्रीडन्तौ,
खेलेनेत्यर्थः, [“लक्षणहेत्वो क्रियाया” (३।२।२६ पा०) इति क्रियाया परिचायके
रुतौ चार्थे वक्ष्यमानाहातीलट् शब्दं शानच विधानात् षच् खिलते हेत्वर्थे शब्दप्रत्ययः]
अनध्यायनहीकृतं—पाठविघ्नोपमानन्दजनकव्यापारम् । सम्भावयाव,—सम्मानयाव,
भाष्या उपपुञ्जवहे इत्यर्थः ।

(फ) तत—तद्वात्, कौशल्याया सममिदानीमपि साक्षात्काराभावादित्यर्थः ।
अ—पुरतः परिहृयमानः । ब्रह्मवादी—वेदीपदेष्टा, अधीतवेदवेदान इत्यर्थः,
ब्रह्म वेदितुं शीलनस्य इति ब्रह्मशब्दपूर्वात् वदते शीलार्थे षिन् प्रत्ययः] प्राचेतस
वसिष्ठो—शस्त्रीकविमिष्ठो । उपास्य—पाराध्य, दर्शनसलापादिकं कृत्वैत्यर्थः । उच्य
तेन—आचनतरीरधोदेशम् [वचनूलनिति “अधिशीड्यासा कन” (१।३।४६
००) इत्येतेतेतेरेवचरपस्य जनत्वम्] । य एष इति अन्वयवहितेन शीलस्येन
वेत्त इति क्रियापदेनाख्यम् ।

हृदि नित्यानुपक्तेन सीताशोकेन तप्यते ।

अन्तःप्रसृतदहनो ज्वलन्निव वनस्पतिः ॥ २ ॥

[निष्कान्ती ।]

इति विश्वम्भकः । (३)

प्राणेश्वोऽपि प्रियतमाया दृष्टित् सीताया मापवादपग्न्यागेन अन्तर्निखातशून्य विदेहनाथ तरुतलामानमालोह्य भाण्डायन तस्य तदानालनीभवस्या वर्णवद्राह, हृदीति ।—हृदि अन्तःकरणे नित्यानुपक्तेन सततापस्थितेन सीताशोकेन सीताविशेषेण दुःखेन, अन्तमध्ये प्रसृत उद्भूत, [प्रसृत इति पाठ—निहित, प्रदीत इति पाठे तु—पञ्चलित इत्ययं] दहना वद्वियस्य स [सीताशोक दहन इवेति ध्वनिः] तथाभूत अभ्यन्तरलीनपावक इत्ययं, ज्वलन् ज्वलित्यसाण इत्ययं वनस्पति शमीवृक्ष इव तप्यते तापमनुभवति, जनक इति शेषः । [अथ—उपमानामालङ्कार सा च—इवशब्दवाच्यतया योती । एव वनस्पतिसाधारण्ये अन्तर्लीनपावकत्व असम्भवतया सामान्यशब्दस्य विशेषपरतानिर्गमसद्भाक्त्यैव शमारूपवनस्पतिविशेष बोधनेऽपि वक्तुमुचितस्य शमीरूपस्य वनस्पतिविशेषतोऽकथनात् विशेषेऽविशेषत्वादापत्तिरित्य] । पथ्यावक्तव्यम् ॥ २ ॥

(३) विश्वम्भकस्य लक्षणादिकन्तु पूर्वमुक्तम्, सम्प्रति गुडसङ्कीर्णभेदे भिन्नयोक्तयो कतरीऽपमिति विचार्यते, तथाहि,—“मध्येन मध्यमाभ्यां वा पावाभ्य सम्प्रयोजित । गुड स्यात् स तु सङ्कीर्णो नीचमध्यमकल्पितः ॥” इति द्रव्यवचनात् भाण्डायनसौधाताक रूपाभ्यां नीचमध्यमपावाभ्यां सम्प्रयोजिततया अ सङ्कीर्णरूप एव भेदेऽन्तर्भवति । न चैतथोरुभयोरैव मुनिशिक्षितया मध्यमपावत्वमिति तादृशाभ्यां ताभ्यां सम्प्रयोजितस्यास्य गुडताया एव उचितत्वात् कथं सङ्कीर्णरूपत्वमिति वाच्यम्, एतयोरिकस्य सौधातकेमध्यमभावत्वाभावेन तथात्वात् । अथ किं नानौचल मध्यमत्वयोर्निकृष्टलक्षणमिति चेत् शृणु, सकृत्तभापाभापित्वमेव मध्यमत्व प्राकृतादिभाषाभापित्वञ्च नीचत्वमिति ब्रूम, तथा च सौधातकेरसकृत्तभापितया नौचलक्षणान्तर्गतत्वाद् अस्य सङ्कीर्णरूपत्वमेवेति सुधीर्भविष्यात् । एव “स तदेव दद्यात् सीतायास्तादृशं देवदुर्विपाकम्” इत्यादिना भाण्डायनवाक्येन वृत्तानां, तथा “सम्प्रत्येव भगवता वसिष्ठेन देव्या कौशल्यायाः” इत्यादिना च भाण्डायनवाक्येन वर्तित्यमाणां कथाश्रानां निदर्शनतया विश्वम्भकलक्षणसङ्गतित्वाद्ध्या ।

[तत प्रविशति जनक ।]

जनक ।—अपत्ये यत् तादृग् दुरितमभवत् तेन महता
विषक्तस्त्रीत्रेण त्रणितहृदयेन व्यथयता ।
पटुर्धारावाही नव इव चिरेणापि हि न मे
निकृन्तन् मर्माणि क्रकच इव मन्युर्विरमति ॥३॥

प्राग्भ्योऽपि प्रियतमाया आसन्नप्रसवाया असहाया सौताया पूतस्वभावाया
अपि सापवादनिवासनवार्त्ताश्रवणात् प्रभृति दुसहश्रीकावेगेनान्तर्दूयमान जनक,
विलपति, अपत्य इति ।—अपत्ये दुहितरि सौतायां तादृक् तथाविधम् अतिश्रीकावह-
तया अनिवचनीयमित्यथ, यद् दुरितम् आसन्नप्रसवावस्थायां वननिर्वासनरूप दुर्गत
दुर्वस्थेति यावत्, अभवत् जात, महता विपुलन तीत्रेण उद्येण, अत्यन्तदुसहनेत्यथ,
व्यथयता दुःखयता [णिजन्तात् व्यथधातो मित्त्वात् शब्दप्रत्यये कृते “मिता
ङ्गम्” (६।४।६२ पा०) इति ङ्गम्] तथा त्रणितं चत, सञ्जातत्रणमिति यावत्,
[त्रण सञ्जातमस्य इति त्रणित, त्रणशब्दात् ‘तदस्य सञ्जात तारकादिभ्य इतच्’
(५।२।३६ पा०) इति इतच्] हृदयेन तन तथाक्तेन तेन दुरितेन विषक्त इदि
दृढतर निहित नव इव नूतन इव, कालातिपानेऽपि अमन्दीभुत इत्यर्थं, अत एव
पटु कुशल, त्वागिनोऽपि मम हृदयावेलेने समय इत्यथ, पत्ने—कृदन्पटु, अति
तौष्णत्वात् कृदन्कुशल इति यावत्, धारावाही धारया सातत्येन, निरन्तरमित्यर्थं,
वहति सञ्चरताति धारावाही निरन्तरस्थायी, अनिहत इति यावत्, पत्ने—धारया
कर्त्तव्यसाधनायभागेण वहति पुन पुन निर्गमोद्गमाभ्या सरतीति तथोक्तं मर्माणि
अन्तःसन्धिस्थानानि निकृन्तन् विदारयन्, पत्ने—किन्दन्, अत एव क्रकच करपतमिव
[क्रकच इति अत्यक्तशब्द कचति शब्दायते इति क्रकच करपत, क्रकचशब्दपूर्वात् कचते
पचायच्] मम मन्यु सौतानिवासनजनित शोक (“क्रकचोऽस्त्री करपतम्” इति
“मन्युर्दन्ते कर्तौ क्रुधि” इति घानर) चिरेणापि कालातिक्रमणापि न विरमति न
शान्तिः । [रमधातारात्मनेपदित्वेऽपि अत विपूर्वात् रमते “व्याङ्परिभ्यो रम्”
(१।३।८३ पा०) इति परस्मैपदन्] सौतानिवासन मानतिशय व्यथयतीति भावः ।
[अत उपनानामालङ्कार, सा च उपनानोपसंयगतसाधारणध्वनस्य औपम्यवाचक-
पदस्य च वाच्यतया प्रुषा, तथा “नव इव” इत्यत्र उन्नेया चित्यनयोरङ्गाङ्गभावेन
०५१] । अखरयो इतन् ॥ ३ ॥

कष्टम् एव नाम जरसा दुःखेन च दुरामदेन भूय, पराक-सान्तपन प्रभृतिभिस्तपोभिरात्तरमधातु' अनुपयुज्यमानो न अद्यापि मे दग्धदेहं पतति ॥ अन्धतामिस्राहि असूर्या नाम ते लोकास्तेभ्यः प्रतिविधीयन्ते ये आत्मघातिन इत्येधमृषयो मन्वन्ते, अनेकसवत्सरातिक्रमेऽपि च प्रतिक्षणपरिभावना स्पृष्टनिर्भास प्रत्यग्र इव दारुणो न मे दुःखमवेगः प्रशाम्यति । अयि मातर्देवयजनसम्भवे देवि सीति । ईदृशस्ते निर्माणभाग परिणतः, येन लज्जया स्वच्छन्दमाक्रन्दितुमपि न शक्यते । हा हा पुत्रि । (भ) —

(भ) कष्टमित्यतिदुःसङ्गदुःखमृचकमय्यम् । एषम—इत्य, साम्प्रतमनुभय मानेनेत्यर्थ । जरसा—शार्ङ्गेन । दुरामदेन—दुःसङ्गन । दुःखेन—सीतानिवासन समुत्थेन शोकेन । पराकृत्यादि ।—पराक इदंशदिवस व्याप्य उपवाससाध्य प्रायश्चित्तपुत्रतविशेष, तथाच मनु,—“यतात्मनोऽप्रसक्तस्य इदंशदिवसभोजनम् । पराकी नाम कृच्छ्रोऽयं सवपापापनोदन ॥” इति । इदंशदिवस इत्यर्थे “जपहोमरत कुत्याद इदंशदिवसभोजनम् । पराक एष विख्यात सवपापप्रणाशन ॥” इति च । सान्तपन—पश्चगव्यकुशोदकपानेनैकदिनम् उपवासेन चैकदिनमिति हैदिव सिकव्रतभेद, [सन्तापयति इति ल्युट्, तत स्वार्थे अण्] तथा च मनु,—“गोमूत्र गोमय चीर दधि सर्पिं कुशोदकम् । एकरात्रोपवासस्य कृच्छ्रं सान्तपनं भूतम् ॥” इति । याज्ञवल्क्ये—“गोमूत्र गोमय चीर दधि सर्पिं कुशोदकम् । जग्वा परेऽङ्गुपवसेत् कृच्छ्रं सान्तपनं चरन् ॥ प्रथक् सान्तपनद्रव्यै पञ्च सोपवासक । सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं सङ्घासान्तपनं भूतम् ॥” इति । पराकस्य सान्तपनस्य ते पराकसान्तपने, ते प्रभृतिनी आदिनी येषां ते [अत्र प्रभृतिशब्देन—“एकैकं ज्ञासयेत् पिण्डं कृष्णं शुक्लं च वज्रयेत् । उपमृशन्निपवणमेतच्चान्द्रायणं भूतम् ॥” इति मनुजलक्षणकचान्द्रायणादिपरिग्रहो योध्य] । तपोभिः,—क्लेशसम्पाद्यै व्रतैः, कायशोधकनियमविशेषैरिति यावत् । भूय,—बाहुल्येन । आत्तरमधातु,—आत्ता गृहीता, विशीपिता इति यावत्, रसा रक्तप्रभृतय द्रवपदाथा धातवः,—रसासृज्जासपभृतयो यस्य स तथोक्त, अत्र शरीरान्तर्वन्तिद्रवमावमेव रसश्च वाच्य, तदन्यो धातुरिति शोडश्याम् । यद्वा—रसा एव धातव देहधातव रसासृज्-

मासमे गेऽप्यिन्द्रपुङ्गवस्य स, (रसा गन्धे रस स्वादे तिक्तादौ विषरागयो ।
 मङ्गागदौ द्वे बोध्य देहधाचक्षुषारदे ॥” इति मेदिनी) अत एव अनुप-
 युज्यमान — अन्नपानादिना अस्तिच्यमान, अन्नपानादिजन्यां पुष्टिमनधिगच्छन्नित्यर्थः,
 यथा — न उपयुज्यते कायस्य इति अनुपयुज्यमान, जरसा दु सहेन सीताविवामनक्लेशेन
 तथा शरीरशापकं वधक्लेशेन नितान्तक्षीणदुर्बलतया कायिकमानसिकसर्वावधस्यापारे
 सन्त्यगपट्टारत्यर्थः । दग्धदेह, — दग्धपदार्थवत् सारगुण्य काय । न पतति — न
 विशोध्यते न भस्मिना भवतीति यावत्, यथा स्वससृष्टेनाग्निना दग्धस्थूणी गृहादि
 अन्न सारगुण्यत्वेऽपि कदाचित् प्रत्यवतिष्ठते, तथा सततमनज्ज्वलता सीता
 शोकाग्निना दग्धीभतीऽपि न काय नाद्यापि पततीति नै दुर्भाग्यमेव अत्र
 निदानमिति भावः । ननु यद्येव दु सहेक्लेशदग्धस्यापि ते देहस्य न स्वत पात, तदा
 त्वयेव भृगुपातादिना लज्यतानग्रमित्याह, अन्वेति। — अन्वतामिस्रा, — अन्वम् अन्व
 करण तामिस्र तम सइति प्रगाढ तम इत्यर्थः, यत्र अतिभीषणदु खीत्यादका इत्यर्थः ।
 [अन्वयति इति अन्व “नन्दिग्रहपचादिभ्यो ल्यणित्यच्” (३।१।१३४ पा०) इति
 पचाद्यच् । तमिस्र तममति, तमिस्रमव इति तामिस्रम् इति स्वार्थे अण्, अन्व
 तामिस्र येष ते अन्वतामिस्रा] अत्र अन्वतामिस्रशब्द “तमिस्रमन्वतामिस्र महा
 रौरवरौरवौ । नरक कालमूत्रञ्च महानरकमव च ॥” इत्यादिना मनुना गणितेषु
 षड्विंशतिनरकभेदेषु द्वितीये नरके बोध्यः । अतुर्था, — नास्ति सूर्य सूर्यकर येषु
 न सूर्यरश्मिरहिता आनीकमावरहिता इत्यर्थः [अत्र “असूर्या” इति ङत्वमध्यो
 ऽपि पाठः परितुल्यते तत्र असुराणामिने इत्यसूर्या असुरसम्बन्धिन पातालादय
 इत्यर्थः । तच्चती विषाद्यन्तरेण त अत्रनेव पाठः साधीयान्, तथाहि — “असूर्या नाम
 ते लोकाः” इति ऋग्वेदाङ्गशो हि “असूर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृता ।
 ताम्ने प्रयापि गच्छति ये के चात्महनो जना ॥” इति वाजसनेयिसंहितावचनस्यैव
 पञ्चमतीक, तथा च तत्र ङत्वमध्यपाठस्यैव मत्वात् अत्रापि ङत्वमध्य एव पाठो वृत्तः ।
 न च तत्रापि अत्रान्वेति किं प्रमाणमिति वाच्यम्, “असुराणामिने इत्यसूर्या” इति
 तदाप्रत्याख्यादशान्तरं परत्र इत्येव तमसाऽऽवृता” इति विशेषणैव गतायत्वे सूर्या-
 लोकाभावबोधकारणेन च “असूर्या” इति विशेषणस्य वैध्याच्च । उक्त
 शीरानामि उक्तमन्त्रेण आद्यामिकनाय्याख्यादशने तु मूलपाठस्य आख्या अन्वयैव
 मन्त्रेण तथा च भावः — “इव ज्ञानकर्मपरान् निन्दति । ये के च ये केचित् नरा
 आत्महन आत्महन ज्ञानेनात्महन अविद्यास कात्मकर्मपरा विद्यमानस्याजरा
 नरा नराऽपि नरादीनिप तिरकरणादान्तरं तै प्रेत्य यत्वा देह त्यक्त्वा तान्

अनियतरूदितस्मित विराजत्-
कतिपयकीमलदन्तकुङ्कुमनाग्रम् ।

लोकान् जन्मानि स्यावरात्नानि आपगच्छन्त प्राप्रवन्ति । तान् कान् ?—नाम प्रसिद्ध, ते ये यत्तदाव्यत्यय, ये लोका लाक्यन्त दृश्यन्ते भुज्यन्ते कम्मफलानि यथेति लोका जन्मानि, असुत्या असुराणामसं असुत्या, असुपु प्राणेषु रमन्ते असुरा प्राणपीयणपरा अर्हंतमपेक्ष्य देवा अपि असुरा । कीदृशा लोका ?—अस्मेन तमसा अदर्शनात्मकेनाज्ञानेन आवृता आच्छादिता । अनात्मज्ञा पुनजायन्ते म्रियन्ते चेत्यथ ।” इति । एवञ्च भाष्यकारमन अस्यांशस्य व्याख्या भाष्येणैव गतार्थेति न पुनस्तदर्थं प्रयास कृत इति सुधीर्भावभाव्यम्] लोका,—अतिघोरनरकस्थान विशेषा । तेभ्य,—आत्मघातिभ्य तपो शास्त्रशमित्यय, [“तभ्य ” इत्यत्र— “कम्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानन्” (१।४।३२ पा०) इति सम्प्रदानतथा चतुर्थी] । प्रतिविधौयन्ते—निर्दिश्यन्ते । तत्र प्रमाण यथा,—‘अन्व तम प्राविशन्ति ये के चात्म हनो जना ” इति श्रुति । ननु नरकभोतेरात्महत्या मा भुत् कालप्रतीचा तु कर्तुं शक्यते एव, काले सव्यस्यैव विलगदर्शनात् अस्यापि दु खस्य अवसान सम्भवात्साह, अनेकेति ।—अनेकेषां बद्धना रुवत्सराणाम् अद्दानाम् अतिक्रमसाप अपगमेसाप । प्रतिक्षणेति ।—प्रतिक्षण परिभावनया परिचिन्तया स्पष्ट परिस्फुटा निभास प्रकाश यस्य स तथोक्त, प्रतिक्षण मनसि वर्त्तमान इत्यथ । [“स्पष्ट ” इति पद णिजन्तस्य म्यश्र्घातो क्तप्रत्ययेन “वा दान्तशान्तपूर्ण—” (७।२।२७ पा०) इति निपातनात् पचे सिद्ध,] अत एव प्रत्यय इव—चिन्तात्यागेन अलुप्तत्वात् दूतन इव प्रतीशमान इत्यर्थ । दारुण,—छद्दधविदारण । दु खसर्वग,—शोकप्रात्रत्यम् । मात ।—यज्ञ भूमिसमुद्भूततया अतिपवित्रत्वात् मातृसम । यदा—मातारात् स्निग्धाया सीतायां सस्रहसन्बोधनम् । देवयजनसम्भवे ।—यज्ञभूमिसमुत्पन्ने । [एतन् एव पवित्राशक्ते ईदृक् परिणाम विरुद्ध ऽपेति व्यज्यते] । इदृश,—एवमकार सापवादनिसासनरूप । निर्माणाभाग,—सृष्टे परिणाम इत्यथ । येन—असत्परिणामन चेतुना । लज्जया—सापवादनिसाननिमित्तया तपया । स्वच्छन्द—कन्दानुरूप, यथेच्छमित्यथ । आक्रन्दितुमपि—उच्चै रोदितुमपि, तादृक् चरित्रदीयापवादेन निवासिता त्वामुद्दिश्य मयि रुदति लोका मा दुश्चरित्रतनयाभोक्विद्वलसालोक्य निन्दिष्यन्तीति भाव ।

प्रियजनविरुद्धे हि जगतस्तन्मयतया निपततदवस्थापरिभावनया च तन्मूर्त्ति सतत मेव भावयितुमनसि जागतीति प्राणेषुऽपि प्रियतमा नयनमनीरसां सीतां तद्गत

वदनकमलक शिशो. स्मरामि

स्खलदसमञ्जसमञ्जुजल्पित ते ॥ ४ ॥

भगवति वसुन्धरे । सत्यमतिदृढाऽसि । (म)—

ननसा सम्प्रत्यविरतननुचिन्तयन् जनक स्मृतिपथसमाहृतां तदीयां शैशवावस्थामुप
वणयन्नाह, अनियतं ।—अनियतं विषयसम्बन्धरहितम्, अहेतुकमिति यावत्, रुदित
रोदनं स्मितं मृदुहसितञ्च यस्मिन् तत् तथोक्तं विराजन्ति विकासमानानि कतिपयानि
शिशुत्वात् अल्पसङ्ख्याकानि, विचतुराणीति यावत्, कोमलानि सुकुमाराणि (“कचि”
इति भाषा) दन्तकुण्डलानां दशनमुकुलानाम् अयाणि पुरोभागा यस्मिन् तत् तथोक्तं,
कुण्डलसदृशकोमलविरलदन्तवदित्यर्थं, तथा स्खलत् पतत् सर्व्ववर्णानुच्चारणात् न परि-
स्फुटमुच्चरदित्यर्थं, असमञ्जसं न कर्तृकर्मक्रियादिसमन्वयमूषकयथोचितविभक्त्यादि-
समन्वितं, मञ्जु जल्पित सुखरत्नात् सुखाव्ययमिति भावः, जल्पितं भाषितं वचनमिति
यावत्, यस्मिन् तत् तथोक्तं, शिशो वालिकायां ते तव वदनं कमलमिव वदनकमलम्
अल्पं वदनकमलम् इति वदनकमलकं, शिशुकालिकम् अरविन्दसुन्दरमाननमित्यर्थः,
यदा—मञ्जु इति स्तब्धः, जल्पितस्य विशेषणम् । तथात्वे स्मित-मुख-वाक्त्वानीति वीणि
अरणीयानि बोधानि । [“वदनकमलकम्” इत्यत्र—“अल्पं” (५।३।८८ पा०) इति
अल्पे कन्] स्मरामि चिन्तयामीत्यर्थः, प्राणाधिके । न जाने त्वमिदानीं क्व गतेति,
तथापि आश्रेशव विभिन्नाकारेण नियतपरिलक्षिता ते कुसुमसुकुमारा मूर्त्तिं सतत
स्मृतिपथमाहृता मामाकुलौकरोतीति भावः । [अत्र रुदितहसितपदानुरीधात्
मुखकमलनित्युपमितसमासः, रुदितहसितयो मुख एव सम्भवात् मुखस्य प्राधान्यं,
तत्र उपनितसमासेनैव भवतीति उपमायां साधकसङ्घवेन उपमाऽलङ्कार एव,
२पके सति प्रधानीभूते वदनरूपे कमले रुदितस्मितयोर्विशेषणविधया अन्वया
ऽसम्भवात् । सा च समवे उपमावाचकस्य इवशब्दस्य लोपात् लुप्ता, तथा स्वभावोक्ति
शैत्यनयो परस्परनिरपेक्षतया तिलतण्डुलवत् सत्प्रति] । अभिज्ञानशकुन्तलेऽपि
अस्तानुष्य शार्ङ्गोऽयं परिरुद्धने, यथा,—“पालत्यदन्तमुकुलाननिमित्तहासै-
रन्तवत्परनद्यादिवचं प्रकृतोन् । अहास्यप्रणयिनस्तनयान् वहन्तो धन्यास्तदइ-
रजसा मलिनीभवन्ति ॥” इति । पुष्पितायां वचनं ॥ ४ ॥

(म) भगवति—नाहा माशालिनि प्रतीकारसमर्थे । इत्यत्र । वसुन्धरे—

वनापठारि । इत्यत्र । [अत्र वननामधिजाततया तवान् कण्ठस्य एतावत् काठिन्यं
चापं, यद् एतादृशी देवदुर्दानामपि वनरा पुरतो नश्यन्तीनालोच्य न कोऽपि

त्व वङ्गिर्मुनयो वसिष्ठगृहिणी गङ्गा च यस्या विदु-
र्माहात्म्य यदि वा रघो कुलगुरुर्देव स्वय भास्करः ।

प्रतीकार कृत इति तिरस्कारो व्यज्यत] । मन्त्र—नियतमेव, नास्यत्र कीऽपि
समय इति यावत् । अतिदृढाऽपि—अतिकठिनदृढताऽसौख्यं, कन्यायाक्तयाविध
परित्यागरूपदुःखदर्शनादिति भावः ।

सीताम् अतिपूता विदित्वाऽपि केवल राजधर्मानुसारेण तां निवामयता रघुपतिना
अतिदृढत्वमवलम्बित, वसुधारायाम् तदानीं तादृग्दृढताऽवलम्बने कस्यापि न्याय
हर्तोरसङ्गावात् तथा न युक्तमाचरितमित्याशयवान् भियिलापतिरस्या दृढत्वमेव
ख्यापयति, त्वमिति ।—त्व पूर्वोक्तसम्बोधनाद्देश्या शायवी, वङ्गिरग्नि, मुनयो तप
प्रभावात् त्रिकालविद वसिष्ठवान्नाकिप्रभृतर वसिष्ठगृहिणी वसिष्ठपत्नी
अरुन्धतौत्यथ, गङ्गा पतितपावनी सुरधुनी च, यदि वा तथा रघो रघुवशीयाना
मित्यथ, कुलगुरु कुलमूलत्वेन पूजनीय इत्यथ, यद्वा—वश्य आदिपरुष [“रघो
कुलगुरु” इत्यत्र सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समास] देव देवशक्तिसम्पन्न स्वय साचा
दित्यर्थ, [अद् स्वयमिति ततोथान्तमात्मबोधकमन्त्रयम् “प्रकृत्यादिभ्य उपसध्वानम्”
(वा०) इति तृतीया] भास्कर मूय्यशेत्यथ, यस्या सीताया माहात्म्य महिमान
सच्चरित्रत्वपातित्रत्यादिकमिति यावत्, विदु जानन्ति [विदुधातीर्लट प्रथम
पुरुषस्य बहुवचने रूप “विदो लटो वा” (३।४।८३ पा०) इति श्लेषादेशः ।
न च “तयां पर क्रियाकालैकत्वे” इति क्रमदीप्तरक्तमूर्ध्वेण नामयुग्मदम्बत्सु वाच्येपु
नेयां य पर, स एव भवति, तथाच—स च त्वच्च अहञ्च गच्छाम, स च त्वच्च
गच्छथ, अहञ्च त्वच्च स च गच्छाम, इति नियमात् अत्र युग्मत्वमभिव्याहृतनाम
कर्तृकत्वेऽपि “विदु” इति क्रियायां कथं प्रथमपुरुषविभक्तिरिति वाच्य, नाम
युग्मदम्बदां पर पर प्रधानमिति नियमस्य प्राधिकत्वात् । न च तत्रापि कि
प्रमाणमिति वाच्यम्, “अह वा कुम्भकर्णो वा त्व वा भाता विभीषण । इन्द्रजिवा
निकुम्भो वा बहुयुभारमीदृशम् ॥” इत्यत्र बहुधातीनामयुग्मदम्बत्कर्तृकत्वेऽपि
प्रथमपुरुषप्रयोगदर्शनात् । केचित्तु “विदु” इति न क्रियैकशय, तथा सति
पृथग्यादीनां सर्वेषामेव अन्यानपेक्षप्रमाणत्वप्रतीतिर्न भवति, अपितु कर्तृपदेषु
“मुनय” इत्यस्य बहुत्वमादाय नानविभक्ति प्रयुक्ता, अन्यत्र तु यथायोग्य विभक्ति
परिणामेन सन्नति काव्या, तथाच त्व यस्या माहात्म्य वेत्स्य, वङ्गिर्वेद, मुनयो विदु

विद्या वागिव यामसूत भवती, शुद्धिं गतायाः पुर-
स्तस्यास्व दुहितुस्तथा विशसनं कि दारुणेऽमृष्यथाः ॥५॥
[नेपथ्ये ।] इत इतो भगवतीमहादेव्यौ । (य)

रित्येवमन्वय इत्याह] भवती त्व यां सीतां वाक् सरस्वती देवी विद्यामिव ज्ञानमिव,
अथवा—वाग् उपनिषद्द्रूपा वाणी विद्यामिव तत्त्वविद्यामिव असूत जनयामास,
वाक् यथा विद्याम् उद्भिरति तदन् त्व निर्दोषा याम् उद्भावयामासिथेत्यथ, हे दारुणे ।
कठिनहृदये । पुर तव अयत एव जगद्ग्राप्तिस्वरूपतया अग्निपरीक्षाक्षेत्रे
लङ्कायानपि तदानौ तबासित्वसत्त्वादिति भाव, शुद्धि शोधन, निर्दोषत्वमिति यावत्,
गताया प्राभाया अग्निपरीक्षाया निर्दोषत्वेन ज्ञाताया अदुष्टाया इत्यथ, [“शुद्धि
गताया पुर” इत्यत्र “तदन्तु या दैवतम्” इत्यपि पाठो दृश्यते, तत्रायमथ,—
तदन्तु वज्रिगङ्गाभास्करवत् या जानकी दैवत देवतारूपतया माननीयेत्यर्थ, अत्र
विषयप्राधान्यात् क्लीवत्वम्, देवता एव इति दैवत स्वार्थे अण्, मात्यादिशब्द-
वत् कृषित् स्वार्थिका प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तने इति स्त्रीलिङ्गस्यापि
देवताशब्दस्य स्वार्थिकप्रत्ययान्तस्य क्लीवत्वम्] तस्या तद्रूपाया मूर्त्तिमत् पवित्रता-
स्वरूपाया इत्यथ, दुहितु स्वकन्याया अपि सीताया तथा तेन प्रकारेण अनाथाया
यथा प्रतीकारचेष्टा विनैवेत्यर्थं, विशसन निर्वासनदण्डेन वने व्याघ्रादिभि
प्रतिघातन कि कथ केन प्रकारेणेत्यथ, अमृष्यथा सोढवती, सीता यदि यथायत
एव दुश्चरिवा स्यात्, तदा शास्त्रत कृतापराधाया तस्या एवं निर्वासने तव भानुकूल्य
तस्या कथमपि न सम्भवेत्, परन्तु स्वसमक्षमग्रौ परीक्षितविशुद्धभावाया आसन्न-
प्रसवाया स्वसुताया निरपराधत्व चरित्रोत्कर्षञ्च तत्त्वतो विदित्वाऽपि दृष्टाऽपि च
पुरत एव ईदृगतिभोषणम् अहेतुकं परिणाम न कथमपि प्रतिविदधिय इत्यहो
भवत्या नैतुष्यन् इति भाव । [अत्र प्रस्तुताया शृथञ्च्य अप्रस्तुतानां वङ्गादीनाञ्च
सर्वेषामिव एकैव वेदनक्रियया अन्वयान दीपकालङ्कार, तत्रचण यथा दर्पणे,—
अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकन्तु निगद्यते । अथ कारकनेक स्यादनेकामु क्रियासु चेत् ॥”
इति, तथा “विद्या वागिव” इत्यत्र शीतो उपनेत्यनयो परस्परनिरपेक्षतया ससृष्टि,
“गङ्गा च यस्या विदु” इत्यर्थ समुच्चालङ्कारश्च व्यज्यते] । शार्दूलविक्रीडित
रत्नम् ॥ ५ ॥

(५) सीतात ईदृगतिप्रतीकारवसरे नाट्यायनेन “स्वमुपैत्य वैदेहो द्रष्टव्य”
इति शीतो या वदु वसिष्ठेन महिता भगवन्वदन्तीति यत् कथित, सम्प्रति इत एवा-

जनक । [दृश ।] अये । गृष्टिनोपदिश्यमानमागं भगवती
अरुन्धती । [उवाच ।] का पुनर्महादेवीत्याह । [निरूप्य ।]
हा । कथं महाराजदशरथस्य धर्मपत्नी प्रियसखी मे कौशल्या ?
क एव प्रत्येति सैपेयमिति । (२)—

आर्मादिय दशरथस्य गृहे यथा श्री.

श्रीरिव वा किमुपमानपदेन, सैपा ।

गच्छन्ती कौशल्यापितां तामैवारुन्धती कञ्चकी गन्तव्यपथं दशरथं नेपथ्यादाह, इत
इति ।—इत इत,—एतस्मिन् एतस्मिन् अश्वनि, अथवा,—इत एतस्मिन् अश्वनि
इत आगच्छत [इण्वाती लट् तस्] । भगवतामहादेव्या—अरुन्धतीकौशल्या
इत्यथ, चलतामिति शेष ।

(२) अये इति सम्भ्रममूचकनयप्रम्, (“अये क्रोधे विपाटे च सम्भ्रमे
स्मरणेऽपि च” इति मेदिनी) । गृष्टिना—तदाग्येन कञ्चुकिना । उपदिश्यमान
मागा—प्रदश्यमानपथा । महादेवीति ।—“भगवतामहादेव्या” इति नेपथ्योक्त
वाक्यान्तर्गतमहादेवीशब्द । निरूप्य—पथ्यवेत्त्य, हेतुभिविचाय वा । हा कथं
मिति ।—अत हाशब्दो विपादमूचक । धर्मपत्नी—सहस्रमचारिणा [धर्मस्य पत्नी
इति धर्मपत्नी, अथघामादवत् तादस्य पठासमान] । प्रत्येति—विश्रुति । येथ
कौशल्या प्राक् परमानन्दसन्दाहमनुभवती बहन्ती च किमप्यनिवचनोपरामणीयक
निर्गम्यमकार्माभिवलोकिता, सम्प्रति असीं नानाविधशोकासन्ता परिचीणमलिना
कृतिरिति तां संश्रमात प्रत्यभिचानुमपि न पारयामोत भाव ।

प्रत्यभिज्ञानायोग्यत्व दर्शयति, आसोदिति ।—इयं परिदृश्यमाना परन्तु
अप्रत्यभिज्ञातया कौशल्या इत्यथ, दशरथस्य सात्वर्भासावोध्याऽधिपते गृहे
श्रीरथया लक्ष्मीरिव आसोत, रामवनगमनदशरथमरणाद् प्राक् साचात राज-
राक्षीरिव तवातिठदित्यर्थ । श्रीपत्यवाचकस्य उवाचस्य प्रयोगे हि, तद्विन्नले
सति तद्वतभोग्यमवत्ववृषस्य भेदगर्भस्य साह्यस्यावबोधोपात राजलक्ष्म्या सह
अस्या भेदोऽवगम्यते इति तदभेदत्वमसंशयितुमाह, श्रीरिव वेति ।—वा
अथवा उपमानपदेन श्रीपत्यवाचकायाशब्दप्रयोगेण किम् ? उपमाद्योतकपथा
शब्देनालमित्यथ, उपमाभूतया यिया अस्या अभेदत्वात् भेदगर्भापत्य
वाचकपदप्रयोगे निरयक इति भाव । सा लक्ष्मीसदृशी लक्ष्मीभूता वा

कष्ट वतान्यदिव दैववशेन जाता

दुःखात्मक किमपि भूतमहो । विपाक ॥ ६ ॥

पया कौशल्या, वत हा, कष्ट दुःखम् [अत्र दुःखातिशयद्योतनाय "वत" कष्टम्] इति समानाद्यकपदस्यप्रयोग] दैववशेन विधिवशेन अननकूलभाग्ये नैत्यथ, दुःखात्मक दुःखस्वभाव, दुःखरूपेण उपादानेन निर्मातमिति यावत्, [दुःखमेव आत्मा स्वभावो यस्य तत दुःखात्मकं "शषादिभाषा" (५ ४।१५४ पा०) इति समाप्तान्त कप्रत्यय । "आत्मा देह धृतौ जीव स्वभावे परमात्मनि" इति विश्व] अन्यद् अपर ननुष्यातरिक्तमित्यथ, किमपि अज्ञाताश्रुतपूर्वं किञ्चिद् भूतं जीवविशेष जाता सम्पन्ना । [उद्दृश्यविधेयस्यल हि प्रायश विधयप्राधान्यस्य मिज्ञानितत्वेऽपि "उद्दृश्यविधेयथोरुद्देश्यवचनत्वमाख्यातस्य" इति काशिका-वचनात् आख्यातपदेन प्रधानाक्रियारा वाधाच्च अत्र आख्याते उद्दृश्यप्राधान्य-स्योकारेण जातेत्यत्र स्वीत्वमिति वाध्यम्] । अहो । विपाक दशापरिणाम, अस्य एवभूत श्वाचनोयपरिणाम न काऽपि मनसा अपि अचिन्त्यादिति भाव । [अत्र प्रधानपादे उपमाऽलङ्कार, सा च यथाशब्दयातिततथा श्रौती । द्वितीयपादे च ६पक, प्रातपधस्य कौशल्यारूपे उपमये शौरूपस्य उपमानस्य तादात्म्यारोपात् । न चात्र शरपेण विपरिणामा अभिदाध्यवसानेन कौशल्यारूपस्य विषयस्य अध-कारणात् अतिशयान्तिरेव युक्तिरिति वाच्य, रूपकातिशयात्क्यो अन्योन्यभेदव्यवस्थाप-नार्थं हि रूपकलक्षणान्तर्गतविषयदल वाच्यत्वाविशेषणस्य आवश्यकत्वम्, अन्यथा यतानूल लोमो हरिणपरिहीर्णा हिमकर स्वय हाराकारा गलति जलधारा कुवलात् । धुनाति वन्सुक तालकुमुमजन्मा हि पवनो वहिहारे पुष्प परिणमति कल्याप कतिन ॥' अत्र आतशर्मातिस्थले रूपकलक्षणस्यातिव्याप्ति, निरपङ्गव-विषय मुखोदा निष्फलइचन्द्रायुपमानतादात्म्यारोपात् । रूपकलक्षण विषये वाच्यविशेषणदाने तु अत्र विषयस्य मुखोदादरवाच्यतया न रूपकलक्षणस्य अति-जातिशयऽपि । एवञ्च प्रकृते इत्यनेन आरापविषयस्य शब्दत-कवत् नातशर्मात्, आपतु रूपकमेवेति मुखोदा स्वाधया पथ्यालोचनायम् । एवञ्च वतिनस्य कौशल्याया दशरथपुत्रे चकलकल्याणनिदानत्वस्य वैलक्षण्य-प्रतया न च नारदो वा इत्यनेन पूर्वोक्तदोसादृश्यस्य नाप्युदवदाभासमानतया न ननु कष्ट वतान्यदिव इत्यत्र नावानि तादनुश्रेया च इत्येवामल-स्य ननु कष्ट वतान्यदिव इत्यत्र नावानि तादनुश्रेया च इत्येवामल-

दुःखात्मक किमपि भूतमहो । विपाक ॥ ६ ॥

अथमपरप्रायो दशाविपर्यास' । (ल)

य एव मे जनः पूर्वमासीन्मूर्त्तो महोत्सव' ।

क्षते चारमिवासञ्च जातं तस्यैव दर्शनम् ॥ ७ ॥

(ल) अथम्—अनुभूयमान, कौशल्यया सह साक्षात्काररूप । अपरप्राय,—वाहुल्येन अपर अन्यथाभावप्राप्त इति यावत् । [“अपर प्राय ” इति पाठ—अपरभाव गत इत्यथ, प्रपूर्वात् गत्यथात् इण्धातोर्च् । “अपर. पाप ” इति च पाठे—पाप जन्मान्तरीणपापकारणक अधम्मजन्य इत्यथ, अथ पुनरपर पाप हेतुक अवस्थान्तरीपपात इति समुदिताय] । दशाविपर्यास,—अवस्थ्यावेक्य, विपरीतावस्थ्यासमागम इत्यथ, जात ममेति शेष, इत पूर्व कवलमह सोताया सापवादनिवासनवृत्तान्तयवणेन नियतमन्तदाह दग्ध, साम्प्रतन्तु आवशो परस्परसन्दर्शनेन समुद्धोषितपूर्व्वम्भूतितया भीषणदावदाहसदृशोऽयमपरविधोऽन्तदाह समुत्पन्न इति भाव ।

उक्तमवस्थाविपर्यासमव कथयति, य इति । य एव कौशल्यारूप जन पूर्व सीताया निवासनात् तथा प्रियसखस्य दशरथस्य परलोकगननाव प्रागित्यथ, मे मम सम्बन्धे मूक्त शरीरो दशनादिना अतिशयानन्दजनकत्वात् मूर्त्तिमानित्यथ, महोत्सव परमानन्दसन्दीह इवेत्यथ, आसीद् वभूव, रामेण दुसाध्ये धनुर्भङ्गे साधिते सञ्जगुणगणवरिण्याय धन्याय तस्मै समुता पणभूतां सोतां समप्य दशरथकौशल्यादिभि वैवाहिकादिसम्बन्धेन मिलिता जनक सासारिकसुखसम्पद परा कोटिसुपभुञ्जान यस्या कौशल्यया दर्शन महोत्सवमिवाजीगणदिति भाव । तस्य एव प्रियदर्शनस्य जनस्य दर्शनं साक्षात्कार-क्षते शरीरस्य निकृच्छ्याने स्फुटितत्रणादौ वा चार लवणमिव (“चारो रसान्तर धूर्त्ते लवणे काचभस्मनो ” इति मेदिनी) असञ्च अत्यन्तदुःखजनकत्वात् सीदु मशक्य [सञ्चते यत् तत् सञ्च, न सञ्चम् असञ्च “शकिसङ्गीय” (३।१।६६ पा०) इति सहर्षप्रत्यय] जात सवृत्तम् । [अत्र प्रथमाज्ञे निरपङ्गवावपये कौशल्यारूपे जने महोत्सवतादात्म्याध्यासात् रूपक, तत्रापि अत्यन्तासम्भवस्य मूक्तत्वपर वैशिष्यस्य आराहणात् अधिकाहृदवैशिष्यरूपकम्, तथा द्वितीयाज्ञे उपमा चेत्यनया परस्परनिरपेक्षतया सृष्टि । केचित्तु अत्र विरूपयो सघटनान् विपनालङ्कारोऽप्याह] । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ७ ॥

[ततः प्रविशति अरुन्धती कौशल्या कञ्चुकी च ।]

अरु। ननु ब्रवीमि, द्रष्टव्यं स्वयमुपेत्य वैदेह इत्येष व
कुलगुरोरादेशः, अत एवाह प्रेषिता, ततः कौश्या पदे पदे
महान् अनध्यवसायः ? (व)

कञ्चुकी। देवि। सस्तम्भयात्मानम्। अनुरुध्यस्व भगवती
वसिष्ठस्यादेशमिति विज्ञापयामि। (श)

(व) ननु—भी, कौशल्यामुद्दिश्य एतदामन्त्रणम्। स्वयम्—आत्मना,
न तु प्रतिनिधिप्रेरणेनेत्यर्थः। उपेत्य—उपगम्य। वैदेह,—विदेहराजो जनक
इत्यर्थः। द्रष्टव्यं—साक्षात्कर्तव्यम्। कुलगुरो—वशिष्ठस्य। आदेशः,—
आज्ञा। अत एव—स्वयं गत्वा साक्षात्कर्तव्यत्वादेव। अहम्—अरुन्धती,
[स्ववाक्ये अक्षच्छब्दप्रयोगेण आज्ञायकस्य गुरुत्वं सूचितम्]। प्रेषिता—प्रेरिता
युष्मत्कुलगुरुरेति शेषः, असहायाया कुलवध्वास्तव अन्यसाहचर्यमन्तरिणं यत्र
कुत्रापि गमनानौच्यतात् त्वत्साहचर्यसम्पादनार्थं भर्त्सिप्रेषिताऽहमागतेति भावः।
ततः,—कुलगुरोरादेशस्य अनुपेक्षणीयत्वादित्यर्थः। पदे पदे—प्रतिपादविधिपम्
[अथ 'नित्यवीक्ष्यो' (८१।४ पा०) इति वीक्ष्यायां द्विवचनम्]। महान्—
अतिशयः, स्थेयानिति यावत्। अनध्यवसायः,—अनुद्यमः, वैवाहिकदर्शने मङ्गती
अनभिमतिरिति यावत्, [अथ "महानध्यवसायः" इति पाठः—अस्मासु
स्मिताभवे तत्कन्याया एव दशापरिणामान् कथं तस्य अयत वर्तिष्ये इति पदे पदे
एव अस्मानोद्योग इत्यर्थः, यदा—'महानध्यवसायः' इत्येकं समस्तपदं वैदेहदर्शने
अपन्तानियय इत्यर्थः]।

(श) आत्मानं—मनः, हृदयमिति यावत्, ("आत्मा पुंसि स्वभावे च
प्रत्ययान्तःसारपि" इति जेदिनी)। सस्तम्भम्—धैर्यावलम्बनेन स्थिरोकुरु।
अरुन्धती—अनुत्तरः, आत्मानं निरुद्धं वसिष्ठस्य आदेशं प्रतिपालयेत्यर्थः,
अनुपेत्य वैदेहं पश्यन्तो ततः सम्भावयेति यावत्। दशरथान्तःपुरचारिणं गृष्टि
... कञ्चुकिरुच्यते इति। कञ्चुकिलचयं यथा—'अन्तःपुरचरो ब्रह्मा विप्रो
... इति। अत्रैकान्तं अनुश्रुत्वा कञ्चुकी रमिषीयते। अत्रैकान्तं अनुश्रुत्वा
... इति।

कौशल्या । ईदिसे काले मित्रिलाधिवो ददृब्बो त्ति ममं ज्वेव
सब्बाइ दुक्खाइं समुब्भवन्ति । ण सक्कणोमि उब्बत्तमाणमूल-
वन्धणं हिअअ अवत्याविट् । ५ (प)

अरु । अत्र क' सन्देह ? (स)—

सन्तानवाहीन्यपि मानुषाणा दुःखानि सद्वन्धुवियोगजानि ।
दृष्टे जने प्रेयसि दुःसहानि स्रोत सहस्रैरिव मप्लवन्ते ॥ ८ ॥

* ईदृशे काले मित्रिलाधिपा द्रष्टव्य इति सममेव सर्वाणि दुःखानि समुद्भवन्ति ।
न शक्नोमि उदत्तमानमूलवन्धनं हृदयमवस्थापयितुम् ।

(प) स्वस्था जीवन्त्यामेव तन्मृताया सर्वजनसमभवेव सापवादनिवासनेन
स्वां सापराधाभिव मन्यमाना कौशल्या स्वगमने पदे पदे अनध्ववसायनिदानं स्वयं
विहृणाति, दृष्टशे इति ।—ईदृशे—रामारण्यवासपतिनाशं कृपाविवासनादभिरति
दारुणे । सममेव—दुःखकारणानां पौवापय्यस्यपि युगपदेव । दुःखानि—रामारण्य
वासादीनि कष्टानि । समुद्भवन्ति—उद्भवन्ति, समुद्भूय मे मम पीडयन्तीति यावत् ।
उदत्तमानमित्यादि ।—उदत्तमानम् उत्पाटितं मूलवन्धनं यथास्थानावस्थितं हेतुभूतं
प्रधानवन्धनं यस्य तत् तथोक्तम्, दुःसहदुःखभक्तिकासवेगाच्छिन्नवन्धनमिति यावत् ।
हृदय—मनः । अवस्थापयितुम्—यथाशयं सस्थापायनमित्यर्थः । न शक्नोमि—न
प्रभवामि, न समथाऽस्मीत्यर्थः । [उदत्तमानेत्यत्र उदत्तमानेति पाठे—उदत्तं
उद्भूतंतीति उदत्तमानं उदत्तत्वेगादुद्भूतमित्यर्थः] ।

(स) अत्र—अस्मिन्, प्रेयसि जने दृष्टे सकलक्लेशोद्भवरूपे विषये इत्यर्थः । क
सन्देहः,—का विप्रतिपत्तिः, त्वदुक्तं यथाशयमेव—‘स्वजनस्य हि दुःखमयतो विहतं
हारमिवोपजायत’ इति भावः ।

सम्प्रति स्तोत्रं नि सन्देहत्वमेव विहृणोति, सन्तानेति ।—मानुषाणां मानवानां
[मनोरपत्यानि इति मानुषा, मनुशब्दात् “मनीजातावज्यती पुक् च” (४।१।१६।
पा०) इति टञ्प्रत्ययः युगागमय, पच्चे मनुष्या] सन्तानेन धारावद्विच्छिदेन
वहन्ति प्रवर्तन्ते इति सन्तानवाहीनि धारावाहीणि अत्रिरतमन्तं करणे प्रवहमाणानीति
यावत्, सत आहतस्य परमप्रसाभ्यदस्तेति यावत्, [सन्निति शब्दप्रत्ययान्तस्य अन्
धातो रूपम् । वन्धी सद्विधेयदानेन असद्वन्धुवियोगे दुःखाभावः सूचितः । “सत्ये
साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च सन्” इत्यमरः] वन्धोरात्मियजनस्य पुत्रवध्वार्दे

कौशल्या । कह वच्छाए बहए एब्ब गदे तस्स राएसिणो
मुह दमेत्त ? * (६)

* कथं वक्ष्यामि वध्वा एव गत तस्य राजर्षे मुख दर्शयाम ?

[सदासौ वन्मुञ्चेति सदस्यु तस्येति त्रियहे 'सन्महत्परसोप्तभोक्तृष्टा पूज्यमानं' (२।१।६१ पा०) इति कर्मधारय समास । वधाति मन स्नेहादिनेति वन्धातो शौणादिकेन उपप्रत्ययेन वन्धुरितिपद सिद्धम्] त्रियोगाद् विच्छेदाद् जायन्ते उत्पद्यन्ते यानि तद्योक्तानि प्रियजनविप्रयोगजन्मानि दुःसहानि असह्यानि दुःखानि कृच्छ्राण्यि प्रियसि प्रेमनिलये आत्मीये इत्यथ, [अयमनदीरतिशयेन प्रिय इति त्रियहे प्रिय-शब्दात् इरीकीत्कर्षे "द्विवचनविभज्यापपदे तरवीयसुनौ" (५।३।५७ पा०) इति इयसुन, ततश्च "प्रियास्थिरस्फिरीरुवहुल—" (६।३।१५७ पा०) इति प्रियस्य प्रादश, एकस्वरत्वात् अकारलोपाभावश्च] जने दृष्ट साक्षात्कृतं सति सौत सहस्रै-रिव सहस्रधाराभिरिव सप्रवन्ते उच्चलन्ति सीमानमतिक्रम्य ऊर्ध्वं चलन्तीत्यथ, हृदय-नाच्छाय शोकस्य प्रादुर्भावो भवतीति भावः । अस्यानुत्पत्तिर्यथा कुमारसम्भवे — "स्वजनस्य हि दुःखमयतो विवृतहारनिवोपजायते" इति । [अत्र प्रकृते धारावाहिकदुःखावैरे प्रवाहसहस्रमप्रवसम्भावनात् उत्प्रेक्षा नाम अलङ्कारः, सा च इवशब्दोत्थापिततया वाच्या, तथा सप्रवात्मकक्रियारूपभावपदाश्रयसम्भावनात् भावाभि-नानिनी चेति एव सन्तानवाहित्वेऽपि इत्यत्र अपिशब्देन उत्थापित विरोधा लङ्कारश्च तथाह मुदु सहनपि दुःखादिक धारावाहिकरूपेण अनुभूयते चेत्, तदा कालेन तत् सुपहनेव जायत इति हि स्वभावः, अत्र तु दुःखानां सन्तानवाहित्वेऽपि दुःखत्वकथनाद् विरोधः । स च चिरानुभूतदुःखस्य सुषुप्तत्वेऽपि प्रियजनसमागमे पुनर्बोद्धतया दुःसहत्वात् अपनेतुं शक्यते । एवञ्च— "अत्र समुच्चयरूपप्रयोजनस्य असत्त्वेऽपि अपिशब्दपरीगाद् आधक्यपदत्वदोषः" इति प्रवृत्तः, तस्यात्र विरोधद्योतकतया सापेक्षवादिति विनावनोयन् । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ८ ॥

(६) वनाया, — विन्ध्याया इत्यथ । वध्वा, — सुपाया । एवम्— इत्यम् । मत— प्राप्त, एवं नृतायान् अतदारुणया दशा नामुपस्थिताया सत्यानित्यथ । राजर्षे, — सुनिर्गतावर्णस्वित् नरपतजनकस्य, [अत्र "कर्मणा यनभिप्रैति स सम्प्रदानम्" (१।४।३२ पा०) इति चतुर्वाप्राती सम्बन्धनावावृत्तया पठो] । कथं मुखं दर्शयामि — सा नानं प्रकाशयामि * निष्कारण सदृशस्त्रियो विवाहयतो रामस्य नाता * इति भावः ।

अरु ।—एष व श्लाघ्यसम्बन्धी जनकाना कुलीद्वह ।

याज्ञवल्क्यो मुनिर्दम्भै ब्रह्मपारायण जगौ ॥ ६ ॥

कौशल्या । एसां सो महारात्रम्स ह्यत्रग्राणन्दो वच्छाए .

२ एष म महाराजस्य छद्मानन्दो वत्साया उभा पिता राजर्षि ॥

कौशल्याकचुकिभ्यामुपेता जनकसमीपमागतां अरुन्धती तर्कमूलसमासोन जनक दूरत साद्गुल्लिनिदेश दशयन्ती आह, एष इति ।—एष पुरोवर्त्ती वा युष्माक श्लाघ्य अतिप्रशस्य सम्बन्धो बन्धु वैवाहिकसम्बन्धानित्यथ, [श्लाघ्ययासौ सम्बन्धी चेति श्लाघ्यसम्बन्धोति नीललोहितादिवत् विगणसमास] जनकाना जनकवर्गोयाना कुलस्य वगस्य उदह प्रवक्तक, कुलयेठ इत्यथ, तन्नाचैव वगस्य प्रवर्तितत्वादिति भाव, वर्त्तते इति शष, [उन् ऊइ वहति प्रापति इति श्युत्पत्त्या उदहस्य येठारुन्म् । पचादित्वाद अच्प्रत्यय] यस्मै अस्मै जनकाय य जनकम् अभिप्रेत्य इत्यथ [अत्र “कर्मणा यमभिप्रेति स सम्प्रदानम्” (१.४।३२ पा०) इति सम्प्रदाने चतुर्थी] याज्ञ वल्क्यो याज्ञवल्क्य इति नात्वा प्रसिद्ध महिताकार मुनि “दु खेष्वनद्विग्रसना मुखेषु विगतस्पृह । वीतरागभयक्रोध स्थिरधीर्निरुच्यते ॥” इत्युक्तुल्लक्षण तपस्वी, परम् अथन प्रतिपाद्यमिति परायण, तदेव इति परायण [स्वाय अण्प्रत्यय] ब्रह्म इवर एव परायण प्रधानप्रतिपाद्य यस्य शास्त्रस्य तत, वेदमित्यथ, जगो कथयामास, उप दिदेश इति यावत्, यथा—ब्रह्म वेदम् इति द्वितीयान्त पदम्, पारे अथन गनन यस्मिन् कर्मणि तद् यथा स्यात् तथा समाप्तिपद्यन्तमित्यय, जगौ कथयामास इत्यन्वय । अथवा—पार समाप्तिम् अयने अनेनेति परायण समासाश्च ब्रह्मणी वेदस्य परायण सकल वेदमित्यथ, पूववत् जगावित्यनेनान्वय । जनकयाज्ञवल्क्यसवाद यथा ब्रह्मदारण्यक्षोपनिषद पञ्चमाध्यायस्य प्रथमत एव—“जनको वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेज तत्र ह कुरुपाञ्चालानां ब्राह्मणा अभिसमेता बभूवुस्तस्य ह जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञाना बभूव, क स्विदेपा ब्राह्मणानामनूचानतम इति स ह गवा सहस्रमवकरोष दश दश पादा एकेकस्या ऋद्धीरावज्ञा बभूव । तान् होवाच ब्राह्मणा भगवन्ती यो वो ब्रह्मिष्ठ स एता गा उदजतामिति । ते ह ब्राह्मणा न दधुपुरथ ह याज्ञवल्क्य स्मम ब्रह्मन्परिणमुताच एता सोम्योदज सामयता इति” इति । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ६ ॥

(क) महाराजस्य—स्वामिनो दशरथस्य । छद्मानन्द,—चित्ताच्चादहेतु । [छद्मानन्दयति य स छद्मानन्द आनन्दयते पचायच्] । वत्सा,—मुषाया

बहूण पिदा राएसो ॥ हद्दी । हद्दी । सम्भाविद म्निह अणुबड्ढिद-
महमवे दिअहे । हा देव्व । सव्व ज्जेव त एत्थि । * (क)

जनक । [उपपद्य] । भगवति अरुन्धति । वैदेहः सीर-
ध्वजोऽभिवादयते । (ख) —

यया पूतम्नान्यो निधिरपि पवितस्य महसः
पतिस्ते पूर्वेषामपि खलु गुरूणा गुरुतमः ।

हा धिक् । हा धिक् । सम्भाविता अस्मि अनुपस्थितमहोत्सवे दिवसे, हा देव ।
सर्वमेव तत्रास्ति ।

सीताया । अनुपस्थितमहोत्सवे—सीतापरित्यागेन 'अनुपस्थित' विलय गत,
महोत्सवी यस्मिन् तादृशे काले । सम्भाविता—खद्यमुपस्थित्या साक्षात्करणात्
सम्भानिता, सीताया पुत्रप्रसवात् परनुपस्थितमहोत्सवे दिवसे अनेनाहम्
वागमनाऽऽदिना सम्भाविता भविष्यामीति विपुलाऽऽश्रया वद्विताऽह सम्प्रति
शोकजनकव्यापारात् पर दुःखनये दिवसे पतिस्त्रिगुणेवानुना राजर्षिणा दर्शनादिना
जनतनोरत्राऽस्तीति भाव । सर्वमेव तत्रास्ति—आज्ञादकर सर्वमेव मे सम्प्रति न
वर्षते, यत स महाराजो दिवसगमनत, सीता सम्भावितपुत्राऽपि मे वधु गति,
रानादिरपि शोकसमिद्धहृदय नाव वर्षते, तत् कुतो मे एवविधाया समावन-
नित्याश्रय ।

(ख) वैदेह — विदेहदेशाधिपति । सीरध्वज, — सीर लाङ्गल, ध्वजे यस्य च
तर्धोऽ, लाङ्गललाङ्घितध्वजइत्यर्थ, ("सीरोऽकंङ्गलयी पुंसि" इति नीदिनी) ।
अभिवादयत—मन्त्रस्मरति, त्वानिति शेष ।

अदारन्त्या पातिव्रत्यादिधर्मयोगत सातिशयपूतस्वभावतया विभुवनवन्दनीय-
त्वमवेदधति, यदति ।—पवितस्य अतिविगुणस्य, विभीकोपावनस्येत्यर्थ, महस-
वसत, अद्वयस्य इत्यर्थ, तप सिद्धेरिति यावत्, निधिरपि आस्पदनपि, तथा,
पूतना पूतनामान्, आद्याननिति यावत्, गुरुणा श्रेष्ठाना, सप्तर्षीषामित्यनिप्राय,
५५ १२०० प्रधानतम प्रधानगुरुत्वेनानित, (सप्तर्षिनखलेषु अस्मैव महर्षे
पठितस्य प्रायः एतन्नेति इत्यन्) ते तव, पति आमी, वसिष्ठ इत्यर्थ,
५५ १२०० ५००० ५ नान पूत मन्वते, ["आत्मनाने—" (३२५३ पा०)
५३७३ । "वदधन्—" (३३२७ पा०) इति मुनागमध] खलु नूनम्,

त्रिलोकीमङ्गल्यामवनितल लोलिन शिरसा

जगद्वन्द्या देवीमुपममिव वन्दे भगवतोम् ॥ १० ॥

अरु । पर ज्यातिस्ते प्रकागताम्, अय स त्वा पुनातु देवः
परोरजा, य एष तपति । (ग)

सप्ताप्यु प्रवरस्य सहायं वनिष्ठस्य पृतनमत्र त्वयैव मुमम्पन्नमिति भाव । विलोकीति ।
—वशाणां लोकाणां सनाहार त्रिलोकी, तस्या मङ्गल्या मङ्गलाय हिता, [मङ्गलात्
हितायै यत्प्रथम] विभुवनमङ्गलकारिणीमित्यथ, जगद्वन्द्या सञ्चलीकपुण्याम्,
विशयणद्वयमेतदुपस्यपि योज्यम् । भगवतीं पङ्केय्यगालिनो, भवतीमिति शेष,
द्वैतम उपममिव प्रात सस्याऽभिठाचो देवतामिव, [ननु उप शब्दस्य नित्यकौबल
मेदिन्यामसरे च दृश्यते, “उपम् प्रत्युपसि क्लोवम्” इति मेदिनी, “प्रत्युपोऽङ्गुम्बु
कल्पमुप प्रत्युपसी अपि” इत्यमर, तथा च कथमय स्त्रीत्वमिति चेदतीत्यते,—उप शब्दस्य
कालमात्रवाचित्वे तु क्लोवत्, प्रातराद्यविनाहदेवतावाचित्वे तु स्त्रीत्वमिति, उपा
प्रातरधिठाचो देवता इति द्वाचित, —“प्रतिपदापदिपत्सपत्करत्स सत्यरिषदुप
सवित्चतुत्युन्मुत्समिध । “उप प्रत्युपसि क्लोव पितृप्रन्वाच योषिति” इत्यमरटीका
च । वाचस्यत्येपि स्त्रीत्वमस्याऽऽज्ञातनित्यवधेशम्] अवनितललोलिन—अचने भुने,
तले पृष्ठे, लोलिन चञ्चलेन, लठितनेत्यर्थ, भूतलननितन इति यावत्, शिरसा मृद्धा,
वन्दे प्रणमामि । उप पदे,—महस निधि स्य इति प्रत्येत्यम्, अन्वत् समानम् ।
[उपोदेवीं यथा भूमितलम्पशिंशिरसा सञ्चोऽभवादेवने, तथा जगद्वन्द्या भगवतीमपीति
देव्या उपसा सहास्यत्या अवैधम्प्राप्तोपदेशात् शेषान्प्राणित्वा पूर्णपिनाऽलङ्कार] ।
शिखरिखी वृत्तम् ॥ १० ॥

(ग) पर—प्रधान, ज्योति,—ब्रह्माख्य तेज, परत्रघ्नेत्यथ, ते—तव, प्रकाश-
ताम्—आविर्भवतु, ब्रह्मज्योति साचात्कारके भूयादिति भाव । अय—प्रत्यक्षीभूत
इत्यथ, स,—प्रसिद्ध, देव,—स्य इति यावत्, परोरजा,—रजस,—रजोगुणात्,
पर,—अतीत । [राजदन्तादित्वात् परशब्दस्य पूञ्जनिपात, पारक्तरादित्वात् सट् च
निपात्यते] रजोगुणेनासृष्ट, विशुद्धसत्वगुणसम्पन्न इति यावत् । त्वा—भवन्त, पुनातु—
पवित्रीकरोतु, [प्राश्रियि लोद] । य एष,—सर्वप्रत्यक्षगाचर इत्यभिप्राय, तपति—
तापनेन जगत् पवित्रीकरोति, अपृतस्य ब्रह्मज्ञानोदयासम्भवादित्यभिप्राय । “य एवासौ
प्रपति, तमुद्धीषमुपासीत” (कान्दो० १ अध्याय ३ खण्ड० १ मन्त्र) इति कान्दोये
सद्गोत्ररूपतया आदित्यस्यैवोपासना विहितेति ज्ञेयम् ।

जनक । आर्य्य गृष्टे । अपि कुशलमस्याः प्रजापालस्य
मातु १ (घ)

कञ्जुकी । [स्वगतम्] । निविशेषमतिनिष्ठुरमुपालब्धाः स्म ।
[प्रकाशम्] । राजर्षे । अनेनैव मन्युना अचिरपरित्यक्त-
रामभद्रमुखचन्द्रदर्शना नार्हसि त्वं दुःखयितुमतिदुःखिता
देवीम् । रामभद्रस्यापि देवदुर्नियोग कोऽपि, यत् किल

(घ) भाष्य ।—नाननीय । एतस्य वर्षीयस्यया समादराऽऽतिशयप्रदर्शनाद्यमेतत् ।
गृष्टे ।—कञ्जुकी । गृष्टिरिति कञ्जुकीनो नामति ज्ञेयम् । अपि—प्रश्न । प्रजापालस्य
—प्रजा पालयति [इति पालयन् “कम्पय्यन्” (३।२।१ पा०) इति कञ्जुकि ऋण] तस्य
रामस्येत्यथ, कवल प्रजा पालयति, न तु पत्नीमिति तु व्यग्राय । मातु,—जनन्या,
कौशल्याया इत्यथ । कुशलम् १—युभम् १ [“चतुर्थी चाश्रय्यायुष्य—” (२।३।७३पा०)
इति आशिषि पाचिको षष्ठी] । प्रजारञ्जनायनेव स्वदृष्टितु सीताया रामेश
परित्यागात् स्वशाब्दसम्बन्धस्यापरिगणनेन हतुना जनकेनैवसौदासीन्यविधया
परिप्रेतनित्यवधेयम् । प्राक्त्वचसा जनकेन राम कौशल्यायाश्च महान् विरागो
व्यक्तीकृत इति ज्ञेयम् ।

(ङ) निविशेष—नि,—नास्ति, विशेष,—भेदी यस्मात् तत्, अनगुरुपमेवेत्यथ,
अतिनिष्ठुर—निरतिशयकठीरम्, अतिपरुपाचरन्ति यावत् । उपालब्धा स्म,—
तिरक्ता भवाम । राजर्षे जनकस्य प्रोक्तवचसा वय सर्वं सममेवाधिचिन्ता,
यत् “प्रियसखि । कुशल ते” इति साक्षादसम्बुध्य मत्सन्धीपि प्रोक्तसौहृद्यजनवचन
सुदीरितनित्यभिप्राय । राजर्षे ।—जनक । अनेनैव मन्युना—सीतानिवासनजनितेन
शोकन क्रोधेन वा । अचिरिति ।—अचिर त्वरित, त्यागवाचाश्रयणीत्तरश्च एवेत्यथ,
परित्यक्त परिप्रेत, रामभद्रस्य रघुनये, मुखचन्द्रस्य दर्शनम् अवलोकनं यया तादृशां,
सीतानिवासनेन भवानिव इत्यपि नितरा निर्विषया जाता, तेनैव स्वपुत्रमुखमपि
एतावन् कालं नानुपश्यति इत्यभिप्राय । अतिदुःखिता—सञ्जातप्रबलदुःखा,
दुःखात्तु—सुदुःखिता कश्चनित्यथ, [“तत्करोति—” (ग०) इति षिचि तुमुन्]
दुःखिताया पुन दुःखीत्यादन न कश्चन्येवेति भाव । नार्हसि—न युज्यसे, अत
कोपेनेदं शोकासवासात् विरनेत्यभिप्राय । अथ भगवत रघुनयेरपि निर्दोषता
भावपादसति, रामेत्यादिना ।—देवदुर्नियोग,—जन्मान्तरोपविषयदुर्दैवविलसन्

समन्तात् प्रवृत्तव्रीभत्सक्किवदन्तीका पौरजानपदा नाग्निपरि-
शुद्धिमप्यल्पकाः प्रतियन्ति, इत्यतो दारुणमनुष्ठितम् । (ङ)

जनक । आः ! कोऽयमग्निर्नाम अस्मत्प्रसूतिपरिशोधने । ।
कष्टम् । एववादिना जनेन रामपरिभूता अपि वयं पुन परि-
भूयामहे । (च)

अरु । [निश्चय] । एवमेतत्, अग्निरिति वत्सां प्रति परि-
लघूनि अक्षराणि, सीतेत्येव पर्याप्तम् । हा वत्से । (छ)—

मित्यथ । यत्—यस्मात्, दुर्द्वेषनिर्गोमादिति यावत् । समन्तात्—सर्वत्र । प्रवृत्तेति ।
—प्रवृत्ता प्रचरिता, व्रीभत्सा लुगुप्सिता, क्विवदन्ती जनापवाद, कौलोन्मिति यावत्,
वेभ्य ते । [“नद्युतय” (प्रा० १२५३ पा०) इति कप्प्रत्यय] सीताऽस्त्रीकाप-
वादजल्पका इत्यथ । अल्पका,—नीचाऽऽशया, पौरजानपदा,—पुरवासिन
अयोध्याप्रदेशवासिनश्च । अग्निपारशुद्धिमपि—अग्निना विशोधनमपि, आग्रपरीक्षया
प्रमाथितनिर्दीपतामपीति यावत् । न प्रतियन्ति—न विदसन्ति, सुदूरलडापुरे
एतस्मानुष्ठानादित्यभिप्राय । अत,—अनेनैव हेतुना, दारुण—भीषण, निवासनरूप
सम्भ्रमेदि कर्मेति यावत्, अनुष्ठितम्—आचरितं, रामभद्रेणेति शेष । अत दुर्द्वेष-
विलासं विभाव्य मन्यु परिहरति वाक्याय ।

(च) आ. ।—इति अमर्षसूचकमव्ययम् । (“आ स्यात् कोपप्रपीडयो ” इत्यमर)
कोऽय—न शक्तिमानित्यथ, पावनताविधाने अस्मत्प्रसूतिसमीपे सीतेतिलघुरिति भाव ।
एववादिना—“अग्नौ सीताया शुद्धि ” इत्येव वाक्य वदतेत्यथ, जनेन—कष्टुकिना,
अयोध्यावासिना च नोषलोकिनेति यावत् । रामपरिभूता,—रामेण परिभूता,
चारित्र्यादीषापवादेन सीताया निवासनात् अवमानिता इत्यथ । परिभूयामहे—
परिभूता अम् । सीतायास्वागात् विशेषतस्तु सापवादात्यागादत्यन्तमवमानिता वयं
रामेण, सम्प्रति प्रसूतिपरिशोधनरूपमेवम् असह्य वाक्य वदता जनेन पुनरपि विशेषत
लाञ्छिता भवाम्, प्रति न् समुदिताय ।

(छ) एवमेतत्—भवता यदुदीरित, तत् सर्व्वथैव सत्यमिति भाव । स्वयमपि
प्रागुक्तवाक्यस्य सत्यता प्रमाणीकरोति, अग्निरित्यादिना ।—वत्सा प्रति—वत्साया
सीताया सम्बन्धे, तथा सह तुलनयेति यावत्, अग्निरिति—अग्निनाम, परिलघूनि
—पतिघृद्राणि, अक्षराणि—भावाभिव्यञ्जकवशा । अग्निरिति वयंभावोच्चारथा

शिशुर्वा शिष्या वा यदसि मम तत् तिष्ठतु तथा
विशुद्धेर्त्कर्षस्त्वयि तु मम भक्तिं द्रढयति ।

नैव भवन्ति, न तु अथप्रकाशकानि भवन्ति, महातेजस समीपे अल्पतेजस इव तत्र
अग्नेस्तेजो न स्फुरति, अत परिशुद्धिविषये सीतासमीपे आचरति नामापि न
कृतव्य, सीतायास्तस्य हीनत्वादिति भाव । सीतेत्येव पर्याप्त—तेन हि शुद्धिविषये
सीतेति वर्णोच्चारणेनैव सम्यक्, एवञ्च सीता इति वर्णानामुच्चारणेनैव सर्वं पवित्र
स्यात्, का तथा सामान्यपावनान्तरेण शुद्धि ? इति भाव । हा वत्से ।—हे सीते ।
(षट्यनाणञ्जीकेनान्वय) ।

अथ जातिवयोगुणेषु गुणानामेव प्राधान्यमभिधाय सीताया शुद्धिमत्तमत्वं
प्रतिपादयति, शिशुर्वति ।—तु शिशुवा अल्पवयस्का बालका वा, मम शिष्या वा
अन्नेवासिनो वा, सदसती चपदेष्टव्या वेत्यथ, अस्मि भवस्मि, यत् यादृशी
एव, भवस्मि इति शेष, तत् शिशुत्व शिष्यत्व वा, तथा तादृगेव, तिष्ठतु वर्त्तताम्, त्व
नत्समीपे प्राक् यादृशी आसी, इदानीमपि तथैव तिष्ठे, नाहनधुना तव शिशुत्वविधौ
शिष्यत्वविषये वा कर्माप विषय्य साधयितुमिच्छामीति भाव, नन्वेवञ्च सति विशेष
ज्ञाना शिष्यौ शिशुत्वबुद्धे, शिष्ये च शिष्यत्वबुद्धे सदा सस्थापनमेवोचित, तत् कथमधुना
सम्यगिति नाभिमन्यसे, इत्यपेक्षायामाह, विशुद्धेरिति ।—विशुद्धे पवित्रताया,
निर्दोषताया इति यावत्, उत्कृष्टस्तु अतिरेक एव, स्वत शुद्धिरूप इति यावत्,
त्वयि भवत्या, नम मे, भक्तिम् अनुराग, द्रढयति सुदृढा करोति, वर्द्धयतीत्यथ,
कनोयस्यां शिष्यायामपि पतिव्रताकुलशेखरभृताया त्वयि समधिका पवित्रता विलोक्य
विह्वलीभृताया ज्यायस्या गुरुपत्न्या अपि मे अकपटा भक्ति समुद्धेतौति समुद्धितायं ।
म केवल मम, अपि तु युगपद्व सर्वेषा निरवद्या भक्ति त्वयि समजानि इत्याह,
शिशुत्वमिति ।—शिशुत्व शैशव, स्त्रैण वा स्त्रीत्व वा, भवतु अस्तु, तवेति शेष,
एतावता न हि ते पूज्यत्वज्ञानि भवितुमर्हतीति भाव, जगत त्रिलोक्या,
बन्धाऽसि पूजनीयाऽसि, अतिविशुद्धियागार्दिति भाव । ननु खलु, नियत-
मेवत्यथ । सा अपि शिशुरपि, कथं जगद्व्याऽसि ? इत्येतत् प्रदर्शयितुमर्थान्तर
नस्यति, गुण्या इति ।—गुण्या पातिव्रत्यशालीनत्वादिधम्ना, पूजास्थान पूजाया
अज्ञाया, सनादरस्तेति यावत्, स्थानम् आश्रय, गुण्या हि पूज्यत्वावधायका भवन्तीति
भाव, गुणेषु तत्रद्वेषसमन्विनषु, लिङ्ग स्त्रोत्वपुत्रादिकं चिद्ध, न च न हि,
अथ, भाव्यकौमारिकम्, अल्पवयस्त्वं प्रवयस्त्वं वेत्यथ, न च नैव, पूजास्थान

शिशुत्व स्त्रैणं वा भवतु ननु वन्द्याऽसि जगतो
 गुणा पूजास्थान गुणियु न च लिङ्ग न च वय ॥ ११ ॥
 कौशल्या । अम्नो । उम्नालन्ति वेअग्नाओ । * (ज)
 [इति मूर्च्छति] (भ्र) ।

जनक । हा कष्टं । किमेतत् ? (ज)

अरु । राजर्षे ! किमन्यत् ? (ट) —

* अहो । उम्नालन्ति वेदना ।

भवेदिति शेष । पृथ्वजरापलितत्वादिभिरेव केवल जना पूजा न जेनिरे, सञ्चव
 गुणानामेव पूज्यत्वप्रयोजकतया, त्व पातिव्रत्यादिगुणमहिर्माभि मूर्च्छेया प्रपूजनीया
 भवसीति भाव । [अत्र चकारइयेन नञ्इयेन च प्रत्येक लिङ्गस्य वयस्य समुदितथीय
 तथी पूजास्थानत्व प्रातिषिद्धमिति ज्ञेयम् । अत्र सामान्येन गुणाना पूज्यत्वविधायकेन
 वस्तुना, विशेषस्य सीताया जगदन्त्यत्वरूपवस्तुन सीपपभीकरणात् सामान्येन विशेष
 समयनरूपोऽथान्तरन्यासालङ्कार , अपि च लिङ्गवयसो पूज्यताहेतुत्वनिरासात्
 शाब्दी परिसङ्ग्राहालङ्कार , एतथी परस्परमङ्गाङ्गिभावतया सस्थिते सङ्कर] ।
 शिखरिणी वृत्तम् ॥ ११ ॥

(ज) अहा ।—हा । अतिक्लेशकरमित्यथ , वेदना ,—शोकसमुद्भूतव्यथासमूहा ,
 उम्नालन्ति—उद्गच्छन्ति, नवीभावमासाद्य मां नितरा व्यथयन्तीति यावत् ,
 सीताया गुणयाममाकण्ड्य सद्युस्य च विवशं मा तद्विरहशोक पुन नितरां विह्वली
 करोतीति भाव ।

(भ्र) इति मुच्छति—एतावदुक्ता कौशल्या भवमोहभावमभिनयतीत्यथ ।

(ज) हा कष्टम् ।—अहो । निरतिशय हृदयावदारकमिति यावत्, एतत्—
 कौशल्याया मूर्च्छितत्वं, किम् ?—कथमभूदिति भाव , किमर्थं हि इय मूर्च्छिता
 भवति तत् न जाने इत्याशय ।

(ट) किमन्यत् ?—अपर किमप्यत्र नूर्च्छाऽऽगने कारण नास्तीति भाव ,
 दास्य शोकसङ्गीम सीदुमपारयन्ती कुसुमचदुला इय कौशल्या सहसा मूर्च्छिता
 भूतव्यभिप्राय ।

स राजा तत्सौख्यं स च शिशुजनस्ते च दिवसाः

स्मृतावाविर्भूतं त्वयि सुहृदि दृष्टे तदखिलम् ।

विपाके घोरेऽस्मिन्नथ खलु विमूढा तव सखी

पुरन्ध्रीणा चित्तं कुसुमसुकुमारं हि भवति ॥ १२ ॥

जनक । कष्ट । सर्वथा नृशंसोऽस्मि, यच्चिरस्य दृष्टान् प्रिय-
सुहृदः प्रियान् दारान् न स्निग्धं पश्यामि । (ठ) —

अथ मूर्खाऽऽगच्छेत्तु विशेषेण विवृणोति, स राजेति ।—सुहृदि प्रियसखे,
त्वयि भवति, जनके इत्यथ, दृष्टे अवलोकिते सति, भवत्साक्षात्कारसम-
कालनेवेत्यथ, स प्रसिद्ध, राजा दशरथ, तत अनिर्वचनीय, सौख्यं सुखसमूह,
स च प्रसिद्ध, शिशुजन सीतारामचन्द्रादिवालकसमुदाय, ते च प्रसिद्धा,
महाऽऽनन्दपूर्णा इति यावत्, दिवसा दिनानि, तदखिलम् एतत्कालैव,
दशरथादिमुखनयदिवसपय्यन्तं वस्तुजातमित्यथ, स्मृतौ स्मरणपथे, आविर्भूतम्
आगतम् [आविर्भवत कर्त्तरि क्तप्रत्यये] । अथ अनन्तः, पूर्ववृत्तान्तजातस्मरणात्
परसेवेत्यथ, अस्मिन् अनुमयमाने, घोरे भीषणे, विपाके विपादि, दशाविपरिणामे
इति यावत् स्मृते सति इत्यथ, तस्य राज्ञ दशरथस्य मृतत्वेन, रामस्य प्रसुत्वात्
सीतात्यागकर्तृत्वेन च हेतुना, तत्कालेन सह एतत्कालस्य सुमहत् वैषम्यमवलीक्येति
भाव तव सखी स्निग्धनिवृत्ता कौश्ल्येति, विमूढा खलु विगतचेतना जातेति
शेष । एतदेवाथान्तरन्यसनेन विशदीकरोति, पुरन्ध्रीणामिति ।—इह यस्मात् कारणात्,
पुरन्ध्रीणा कुलस्त्रीणां, चित्तं मानस, कुसुमसुकुमारं पुष्पमिव कोमलं, स्वल्पेनैव
सन्नापेन विस्त्रायमानमिति यावत्, भवति अस्ति, यतः सैतासामतिकोमलं चेत
क्षियन्तमपि सन्नापमसद्विष्णु भवति, तस्मादेवेयं कौशल्या सहसा विमूर्च्छिता जातेति
वाक्याथ । [अत्र सामान्येन पुरन्ध्रीचित्तेन साह्रं विशषस्य कौशल्याचतस कुसुम-
सुकुमारतया सीपपत्ताकरणात्, सामान्येन विशषसममनरूपोऽथान्तरन्यासालङ्कार,
अपि च तद्राजसम्भरणरूपैकेन कारणेन कौशल्याया विमूढीभवनस्य सम्पद्यमानत्वेऽपि
तत्सौख्यरूपाया कारणान्तराया खलुकपीतिकान्यायात् तत्साधकत्वेन समावेशात्
समुच्चयालङ्कार, कुमुनेन साकं चित्तस्य समासेन अवैधव्यासाम्योपदेशाच्च लोपोपमा
लङ्कार, एतेष्वानु परस्परसापेक्षतया सांख्यते सङ्गर] । शिखरिणी वृत्तम् ॥ १२ ॥
(ठ) ऊटम्—अतिदुःखप्रदमित्यथ, सर्वथा—सर्वप्रकारेण, निरतिशयमिति

स सख्यन्धौ श्लाघ्यः, प्रियसुहृदसौ, तच्च हृदय.

स चानन्दः साक्षादपि च निखिल जीवितफलम् ।

यावत्, नृशस, —निर्दय, अस्मि—भवामि, यत्—यस्मात् कारणात्, चिरस्य दृष्टान्—बहुकालात् परम् अवलोकितान्, प्रियसुहृद, —अतिस्निग्धस्य सख्यु दशरथस्य, प्रियान्—प्रेमाऽऽस्पदोभूतान्, दारान्—स्त्रिय कौशल्या, स्निग्ध—सखेष्ट, सप्रणयमिति यावत्, न पश्यामि—न अवलोकयामि, दुहितु सौतात्रा निवासनशोकैर्न इत्यमेव दानो खिन्नमानस विकल्प्य भवामि, यत् स्निग्धमित्रस्य राज्ञ दशरथस्य प्रिया भाव्या यज्ञी कालात् पर दृष्टामपि नास्मिदानो सप्रणयमवलोकयामि, अपि तु तां ब्रह्मभूतामेव मन्ये, अतो नान्ति मत्त अधिक कश्चित् क्रूर इति भाव ।

अथ राजानि दशरथे प्राक्तन स्वप्रेमाऽऽतिशय्य स्फुटीकृत्य प्रतिपादयति, स सख्यन्धोति । —स प्रसिद्ध, राजा दशरथ इत्यय, श्लाघ्य महाकुलसम्भूतत्वात् प्रशसनीय, सख्यन्धो स्वदुहिवा सङ्ग रामस्य परिष्पात वैवाहिकसख्यन्धवान्, असौ दशरथ, प्रियसुहृत् प्रिय प्रीतिमान्, शोभन हृदय यस्य असौ सुहृत्, [“सुहृदुर्दुदौ । भवामिवथी” (५।४।१५० पा०) इति हृदयशब्दस्य हृदादेश] सुहृदुदयवाच, स्निग्धसखु इत्यय, तच्च हृदयं स हि दशरथ मे हृदयरूप, असौ तु मम द्वितीय हृदयमिव अभूदिति भाव, [अत्र तच्छब्दस्य विधेयप्राधान्यात् क्लोवल ज्ञेयम्], स दशरथ, साक्षात् ब्रह्म, आनन्द रूप, ममेति शय, अपि च किञ्च. निखिल समय, जीवितफल प्राश्धारणप्रयोजनभूतम्, असौ इति शेष, इह जन्मनि मञ्जीवनस्य यद् यद् प्राधनीयम् आसीत्, तत् सर्वमेवासौ अभूदिति भाव । प्रोक्तजातेनापारितुष्यन् पुन तस्य परमाऽऽत्मायत्न सस्थापयति, शरीरमिति ।—तथा शरीर देहभूत, जीवी वा स्वप्राणस्वरूपो वा, तदधिकम् एतस्मात् जीवनादधिक यदि वा किञ्चित् प्रीतिकर वस्तु स्यात्, असौ तु मे तस्वरूप एवाऽऽसीदिति भाव, अत्र अस्मात् कारणादेव, प्रियतम निरतिशयमेव प्रोत्यास्पदीभूत, महाराज सखाट्, श्रीमान् राजलक्ष्म्या आश्रय, दशरथ, मम किमिव नाऽऽसीत् ? [इवशब्दो वाक्यालङ्कारे] । इह जगति प्रोक्तविषयेभ्य अधिक किं हि वस्तु वियत, यदसौ मम नाभूदिति भाव, तेनैव केवल विरहित अहं सख्यन्धो मिव पश्यामि, नान्ति मे अधुना किञ्चिदपि इति विभावयामि इत्याशय । अत्र आसीत् इति क्रियापद पूर्ववाक्यपदकेऽपि योजनीयम् । [अत्र एकस्मिन्नेव दशरथे हृदयजीवितफलशरीरजीवत्वाना तादात्म्येनाभेदाध्यासादेव निरङ्ग मालारूपकमलङ्कार, अपि च आनन्दस्य मूर्त्तत्वासख्यन्धेऽपि साक्षाच्छब्देन तथालोके असख्यन्धे सख्यन्धरूपातिशयोक्तिरलङ्कार, अपि च शरीरात् हृदयात्

शरीर, जीवी वा, तदधिकमतो वा प्रियतमो

महाराज श्रीमान् किमिव मम नाऽऽसीद्दशरथः ? ॥ १३ ॥

कष्टम् । इयमेव सा कौशल्या ॥—

यदस्याः पत्युर्वा रहसि परमं दूषितमभू-

दभूव दम्पत्योः पृथगहमुपालम्भविषयः ।

प्रसादे कोपे वा तदनु मदधीनो विधिरभू-

दलं वा तत् स्मृत्वा दहति यदवस्कान्य हृदयम् ॥ १४ ॥

जीवनाद्याधिकप्रियवस्तुन अभावात् तदनन्वयेऽपि तत्सम्बन्धीके तथैवातिशयोक्तिय ,
एव किमिव नाऽऽसीदिति वाक्यार्थे प्रति प्रागुपात्तवाक्यार्थानां हेतुमततथोपन्यासान
वाक्याद्येतेक कान्यलिङ्गमलङ्कार , आनन्दजनकस्य दशरथस्य आनन्दरूपतया
अभिधानात् हेता हेतुमता सद्द अभेदीके अभिधाहेतुरलङ्कारश्च, एषा परस्पर
सापेक्षतया चस्थिते सङ्कर] । शिखरिणी वृत्तम् ॥ १३ ॥

अथैतयो कौशल्यादशरथयो स्वव्यातीवान्तरङ्गत्व प्रदर्शयं, श्रीकस्य दुर्भरत्वं
विदूषोति, यदस्या इति ।—अस्या कौशल्याया, पत्यु वा अस्या स्वामिन
राज्ञ दशरथस्य वा, रहसि निञ्जने, परमम अत्यर्थं, यत् दूषित प्रणयापराध,
अन्वीऽन्यकृत प्रणयकलह इत्यर्थे, अभूत् आसीत्, कौशल्यादशरथौ पुरा रहसि यत्
परस्पर कृतक प्रणयकोपनकुहतामिति वाक्याय , दम्पत्यो जायापत्यो कौशल्या-
दशरथयो, पृथक् विभिन्न, जायाया पत्युश्च परस्परनैरपेक्ष्येणेति वाच्यत, अहम
उपालम्भस्य तिरस्कारस्य, प्राक् प्रणयकोपावसरे राज्ञी कौशल्या नामित्यनुवाच,
यत तव प्रियसख्य नयि एवमन्याय्यमाचरितवान्, भवदनुरोधादेवाह सर्व्वमसद्विधि,
नात पर कदाऽपि तत् सद्दिये इति, एषमेवासावापि सततमुवाचेत्येदंरूपस्य विषय
आस्पदम्, अभूवन् आस, तव पुरेति शेष , तदनु तत्पथात्, कृतकप्रणयकलहोत्पादना
नन्तरमेवैत्यर्थ, प्रसादे उभयो प्रसन्नतासम्पादनविषये, कोपे वा क्रीधीत्पादने वा,
मदधीन ननाऽऽपत्त, विधि व्यवस्था, अभूत् आसीत्, तौ च दम्पतो प्रसादयितु
कोपयितु वा, एक अहनेव समर्थोऽभवन्नित्यर्थ , वा अथवा, तत् पूर्व्ववृत्त, स्मृत्वा
अस्मत्, [“अलखली प्रतिषेधयो प्राचा क्ता” (३।४।१८ पा०) इत्यलयोगान् क्ताप्रत्यय]
तथाविधपूर्व्ववृत्तान्तस्तरणमधुना निष्पद्योन्ननानित्यर्थ, यत् पूर्व्ववृत्तवृन्द, हृदय मानसम्,
अवलम्ब्य आकृत्य, शोषदित्येव, दहति भस्मीकरोति, तत्तद्वत्त सम्युक्त इदानी
हृदयनेव केवल श्रीकाऽऽकुल भवति, तेन तदासीचना अधुना परिहरणीयेति भाव ।

अरु । हा कष्टम् । अतिचिरनिरुद्धनिश्चामनिष्ठुरं हृदय-
मस्या । (ड)

जनक । हा प्रियसखि । (ढ)

[इति कमण्डलूदकेन मिश्रति] । (ए)

कञ्चुकी । सुहृदिव प्रकटय्य सुखप्रद
प्रथममेकरसामनुकूलताम् ।

[अत्र दूषितलक्ष्मणकारणस्य दम्पत्यो स्थितत्वेन उपालम्भरूपकार्यस्य च जनकगतत्वेन
काश्यकारणयाभिन्नदेशगतत्वात् असङ्गत्वलङ्कार] । गिखरिणी वृत्तम् ॥ १४ ॥

(ड) अतिचिरेत्यादि।—अतिचिर—सुदौर्घं काल व्याप्येत्यर्थः, निरुद्ध, —
स्तम्भित, य निश्वास, —श्वासमारुत, तेन निष्ठुर—कठोर, श्वासनिरीधेन नियन्त्र-
मिति यावत्, (“कठोर निष्ठुर दृढम्” इत्यमरः), अस्या, —कौशल्याया हृदय—
वच स्थलम्, अनुभूयते इति शेषः, तथा च वच स्थलमस्या निस्पन्दमनुभूयते, तत
किमिय श्वाकाऽऽवेग साटुनपारयन्ती गतजीवनाऽभ्युदिति भावः ।

(ढ) हा—खेदे, प्रियसखि ।—कौशल्या ।, त्वमधुना कौटुम्भी दशा गताऽसीति
शेषः ।

(ए) कमण्डलूदकेन—कमण्डलुसखिलेन, मिश्रति—उचति, सुशीतलीकरोति,
इति यावत्, मीझापसारणार्थं कौशल्याया इति शेषः ।

अथ कञ्चुकी राज्ञा कौशल्याया इदृशीं दशा विलोक्य, विधातुं कटाचित्
प्रियसखवत् आनुकूल्यकारित्वं कदाचिञ्जामियवत् आधिप्रदायकत्वं वाचा व्यक्तीकृत्य
नितरामनुशीलति सुहृदिवेति ।—विधि विधाता, सुहृदिव मित्रमिव, प्रथमम् आदौ,
बाल्यात्प्रभृति रामवनवास यावदित्याशयः, एकरसाम्—एक एकाविधः, रसान्तरणा
विमिश्र इति यावत्, रस आस्वाद यस्या तथाविधाम्, (“रसो गन्धे रस स्वादे
तिक्ताऽऽदौ विपरागयो” इति मेदिनी) दुःखाविमिश्रानियतसुखप्रवाहिन्योभिति
यावत्, अनुकूलताम् आनुकूल्यं, द्वितैषितामित्यर्थः, अस्या कौशल्याया इति शेषः,
प्रकटय्य प्रकाशय, दर्शयित्वेति यावत्, सुखप्रदं सन् सुखदायको भूत्वा, पुन
भूय, पथादित्यर्थः, अकाण्डविवर्त्तनदारुणः,—अकाण्डे अनवसरे, सङ्घसेति
यावत्, विवर्त्तनेन परिवर्त्तनेन, प्रतिकूलताविधानेनित्यर्थः, दारुणं भीषणं
सन्, दुर्दृष्टिव अकस्मात् दुर्विषयदुःखप्रदो भूवेति यावत्, अहो । अतिदुःख-
करमेतदित्यर्थः, मनोरञ्जं नानसव्यथा विभिन्नदिशि प्रददाति, दारुणं दुःख

पुनरकाण्डविवर्त्तनदारुणी

विधिरहो । विधिनिष्ठ मनोरुजम् ॥ १५ ॥

कौशल्या । [चञ्चलम्हा] । हा वच्छे जाणइ । कहि सि ?
सुमरामि दे विवाहलच्छोपरिगहैकमण्डण पण्फुरन्तसुद्ध-
हसिदमुद्धमुहपुण्डरीअ, आण्फुरन्तकोमुदचन्दचन्द्रिआसुन्द-
रेहिं अङ्गेहि उल्लासेहि, जादे । पुणोवि उज्जोएहि उच्छङ्ग,
सव्वदा महाराओ भणादि, एसा रहुउलमहत्तराणं बह्ण,
अम्हाण उण जणअसम्बन्धेण दुहिदिआ एव्व । * (त)

* हा वत्से जानकि । क्वासि ? सरामि ते विवाहलक्षोपरिगहैकमण्डन
प्रस्फुरच्छुद्धसितमुग्धमुखपुण्डरीकम्, आस्फुरत्वौमुदचन्द्रचन्द्रिकासुन्दरैरङ्गैरुल्लासय,
जाते । पुनरप्यघातमात्सङ्ग, सवदा महाराजो भणति,—एषा रघुकुलमहत्तराणा
बधू, अस्माक पुनजनकसम्बन्धन दुहिता एव ।

नुत्याद्य नियत मानस प्रनष्टातीत्यथ , प्राक् इय महिषी कौशल्या कौटुशी
आसीत्, अधुना दुर्दैवप्रभावात् कौटुशी जानति पश्य, इत्यहो । दैवगति
दुर्विन्तर्कैवत्याशय । [अत्र दैवेन विरूपी सुखदुःखयो एकत्र सङ्गटना प्रदर्शितेति
विषमालङ्कार , अपि चैकस्य विधे अनुकूलताया मनोरुजस्य जनकत्वेन एकस्यानेक
योचरतया पद्याथालङ्कार , सुहादवेत्युपमाऽलङ्कारस्य, एतेषा परस्परसापेक्षतया
स्थित सङ्कर] । द्रुतावलम्बित वृत्तम् ॥ १५ ॥

(त) क्वासि ?—कुव वत्तसे ? ते—तव । विवाहेत्यादि ।—विवाहस्य—परिणयस्य,
या लज्जा,—श्रीभा, सीमन्तसिन्दूरादिधारणै विवाहकालसम्भूता या अनिर्वचनीया
सुषमति यावत्, तस्या परिगह,—स्वीकार एव, एकम्—अद्वितीय, मण्डन—भूयण
यस्य तथाविधम्, आहायश्रीभा विनैव वैवाहिकश्रीभया अतिरज्जुयमित्यथ । प्रस्फुर-
दिति ।—प्रस्फुरत—विलसत्, गृह—ान्मल, हसित—स्मित यस्मिन् तथाविधम्, अत
एव नुग्ध—मनोहर, सुख—वदन, पुण्डरीकमिव—कमलमिव, [इत्युपमितसमास],
सुदुहसितन विकचवाजसिताम्नाजनिव मनोरम तव सुखमिति भाव । सरामि—
चिन्तयामि । आस्फुरत्यादि ।—आ—सव्वतोभावेन, स्फुरती—प्रकाशमाना, दिशो
विदिशाञ्चान्तरा एवपि सनुदासयन्तीत्यय, कौमुदस्य—कार्तिकमासस्य, शरत्कालस्येति
ज्ञावत्, कात्रान्तरात् एतत्कालस्य सुधाधववासि, कौमुदीभिः समधिकसमुदासिततया

कञ्चुकी । यथाऽऽह देवी ।—

पञ्चप्रसूर्तरपि राज्ञ आर्मात् प्रिया विगेषेण सुवाहुशत्रु ।

बधूचतुष्कऽपि यथैव शान्ता प्रिया तनूजाऽस्य तथैव मोता ॥१६॥

तथा व्यवहार इति ज्ञेयम् । चन्द्रस्य—शशधरस्य, या चन्द्रिका—जीरसा, तद्वत् सुन्दरै, —मनीरसै, सुखस्यर्गेरिति यावत्, अङ्गै, —अवयवे, उल्लासय—आनन्दय, मच्छरीर विग्धस्यर्गे तवाङ्गकै सुशीतल कुरु इति अनुदिताय । जाते ।—हृ वस्ये । पुनरपि—भूयोऽपि, उत्सङ्ग—मदीय क्रीडम्, उद्यातय—प्रकाशय, सुशीमित कुरु सपवेशनेनेति यावत्, सर्व्वदा—सर्व्वस्मिन्नेव काले, महाराज, —दशरथ, भयति—कथयति । [अत्र अतीतेऽपि सट प्रयोग तात्कालिकत्वाभिप्रायेण, महाकविप्रयुक्तत्वाद्वा अविरुद्ध एवेति ज्ञेयम्] । रञ्जित्यादि ।—रघुकुलस्य—रघुवशस्य, महत्तरायाम्—अतिमहता, भगवन्मनुप्रभृतौनामतिमहिमशालिनाममन्त्यूवपुरुषाणामित्यथ, बधू, —सुधा, पुन, —किन्तु, जनकसम्बन्धेन—राजपिजनकेन सह मित्रत्वसम्बन्धात्, दुहिता एव—कन्यैव, जनकेन सह मैत्र्या तस्य या कन्या सा ममापीति भाव ।

अथ तदुक्ति यथाशक्तेन समथप्रति कञ्चुकी, पञ्चेति ।—पञ्च प्रसृतय अपत्यानि यस्य, तथाविधस्यापि, एका कन्या शान्ता, चत्वार पुत्रा रामादय इति मिलित्वा दशरथस्य पञ्चापत्यानि इति ज्ञेयम्, राज्ञ दशरथस्य, सुवाहुशत्रु, —सुवाहुनांम रावणानुचरो राजसविशेष, तस्य शत्रु निहन्ता, राम इत्यथ, विगेषेण अन्त्येभ्य आधत्त्वेन, प्रिय प्रेमाऽऽस्यदोभूत, आसीत् अभूत्, पञ्चम्ययापत्येभ्य राममेव महाराज दशरथ निरतिशय पिप्राप्ति भाव, तनूजा कन्या, शान्ता महर्षे ऋष्यश्रुतस्य पत्नी, अस्य राज्ञ दशरथस्य यथैव यादृशेव, प्रिया प्रीतिभाजनम्, आसीदिति शेष, बधू चतुष्केऽपि—बधूना सीतोम्बिलाश्रुतकीर्त्तिमाण्डवीना, चतुष्केऽपि चतुष्टयेऽपि, चतस्रसु सीताऽऽदिषु सृपास इत्यथ, [निहारणे नमो । यद्यपि सञ्चव निहारणार्थं बहुत्वस्येव व्यवस्था भूयस्त्रया दृश्यते इति विभाव्यते, तथाऽप्यत्र एकवचनानुसरणेऽपि बहुत्वस्यायगतत्वेन सामञ्जस्यात् निरपवादमेवेतदिति ज्ञेयम्] । सीता जानकी, तथैव तादृशी एव, शान्तावद्देवैत्यथ, प्रिया प्रीतिकरी, आसीत् इति शेष, सत्यमेतत्,—अपत्येषु रामे इव बधूषु सीतायामेवासी राज्ञ सातिशय प्रीतिमान् वभवेति भाव । [अत्र सीतारामद्वयो प्रसृतयो पदाययोरिकत्रैव आसीदिति क्रियया अभिसम्बन्धात् सुव्यपीगिताऽऽङ्कार, शान्तया सह सीतायाय अवेऽस्यसास्योपदेशादुपमा च, इत्येव ॥ परस्परसापेक्षतया स्थिते, सङ्गर] । सपत्नाति, वचम् ॥ १६ ॥

जनक । हा प्रियसख महाराज दशरथ ! एवमसि सर्व-
प्रकारहृदयङ्गम कथ विस्मय्यसे ? (य) —

कन्यायाः किं पूजयन्ति पितरो जामातुराप्तं जन
सम्बन्धे विपरीतमेव तदभूदाराधन ते मयि ।

त्व कालेन तथाविधोऽप्यपहृतः सम्बन्धजीवन्तु तद्

घोरैऽस्मिन् मम जौवलोक्तरके पापस्य धिग्जौवितम् ॥१७॥

(य) प्रियसख ।—प्रियबन्धो । एवमसि—इत्यभूत् एव भवसि । किम्भूतोऽसि एत
देवाऽऽह, सर्व्वेति ।—सर्व्वप्रकारेण—सर्व्वथा, हृदयङ्गम, —हृदयं नञ्छतीति [“नसे-
सुषुप्तसङ्गानम्” (वा०) इति ख्वूपत्यथ] इत्य, प्रथयास्वदानिह्यं, त्वमिति
प्रथ, इत्य हि अस्माकं स्निग्धया मैत्र्या हृदयाऽऽकषं क एव भवसौत्वथ, कथ—
केन प्रकारेण, विस्मय्यसे ?—मानसात् दूरीकर्तुं शक्यसे, त्वमेव हि मम परम
मिवन्त एभव, वत् बहुतिथे काले व्यतीतेऽपि त्वामधुनाऽपि नाहं विस्मयं पारया
मीति भाव ।

अथ तादृशप्रियबन्धुविधोनात् स्वजीवने नितरामनास्थां प्रकटयति, कन्याया
इति ।—कन्याया तनयाया, बहुभूताया इति यावत्, पितर पित्रपितामहाऽऽदय,
जामातु वरस्य, परिषेत्तरित्यथ, आप्तं जनम् आत्मीयं श्लोक, पित्रपित्रव्यादि-
स्वजनसन्तुदाधमिति यावत्, पूजयन्ति सर्व्वयन्ति, सत्कारेण आद्रियन्ते इत्यर्थ ।
इति इति प्रसिद्धौ । सम्बन्धे पारिषाध्यसम्पर्के, सखापिते सतीति श्रेष्ठ,
रामाऽऽदिभि सह सीताऽऽदीना परिषयेन रवुकुलनिमित्तकुलयो सख्यबन्धने सम्पन्ने
सतीति भाव, ते तव, नयि जनके, तत् श्लोकप्रसिद्धं, जामातस्वजनेषु कन्यागुरुजन
जननियय, आराधन सर्व्वजन, विपरीतमेव अन्वयाभूतमेव, सामाजिकरोत्यननु-
करणवेद्यथ, अभूत् आसीत्, श्लोके हि कन्यागुरुजना जामातु स्वजनान् सर्व्वयन्ति
इति दृश्यते, परन्तु जामातृणा रामाऽऽदीना गुरुभूता अपि भवन्त कन्याजनानां
सीतोन्मिलाऽऽदीना गुरुभूतान् अस्मान् जनकाऽऽदीन् सततमेव सौहादात् अपुपूजन्,
इत्यहो सखिभावात् सौदाय्याश्च भवन्त स्वगौरवलाघवसूचक व्यवहारनपि
पराभिहित इति भाव, तथाविधोऽपि तादृगोऽपि, सौजन्यैः अनिधिरपीत्यथ, त्व
नयान् कालेन कृतान्तेन, अपपुत्र लाङ्कान्तरं गीत, अस्मत्सक्षात् बलाद् गृहीत,
इत्यथ, अहो निद्रमल बाधसेति भाव, वत् तथाविध, सीताऽपनिति

कौशल्या । जादे जाणइ ! कि करेमि ? ददवज्जलेवघडिअ-
सन्धणिच्चलं ज्जेव हृदजोविदं मं मन्दभाइणी ण परिव्व-
अइ । * (द)

* जाते जानकि । किं करोमि ? ददवज्जलेपघटितवसन्धियममेव इतजीवित
मा मन्दभागिनीं न परित्यजति ।

यावत्, सम्बन्धस्य वैवाहिकससर्गस्य, योज तु निदानमपि, अपहतनिति
त्विद्विपरिणामेनान्वय, न केवल निखिलगुणनिलय प्रपञ्चनिधि भवन्तमपद्यत्व
कालांऽप्रीणात्, अपि तु तेन वैवाहिकसम्बन्धहेतुभूतां सीतामपि चलात् हत्वा
नि शेषमसम्बन्धमृच्छसुखिद्य सातिशय स्वपैगुणं व्यक्तीकृतमित्यहो । कारुण्यलेय
विवर्जितल कालस्येति तात्पर्यम् । घोरं भयडरं, सातिशयक्लेशसङ्कुले इत्यय, आसिन्
दृश्यमाने, जीवलीकनरके निरयभूते संसारे, पापस्य अपुण्यकृत, दुराचारस्येत्यथ,
ममजनकस्य, क्षीवित प्राणान्, जीवनधारणमित्यथ, भिक्षुं निन्दामि, निन्दनीय
प्रेतदिति यावत्, भवाइमि सुहृदि विपन्ने, दुहितुय वृद्ध्यामचिन्तितया विषमाया
दश्याया सत्तापतिसायां, त्रयैवाहमिदानीं जीवनमुदहामि, अधुना मरणमेव मे ज्ञेय
इति भावः । [अथ जीवलोके नरकस्याभेदाध्यासात् निरङ्ग रूपकमलङ्कारः] ।
आर्दुलविक्रीडितं उक्तम् ॥ १२ ॥

(द) जाते ।—वक्षे ।, जानकि ।—सीते । किं करोमि—किमनुतिष्ठामि ।
तद्विधौ जीवन्विसर्जनमेव मे सर्वदुःखप्रतीकारोपायभूततया साधीय, किन्तु तत्
न सम्भवति, तर्हि किमनुतिष्ठेयमदमधुनेति भावः । इदृश्यादि ।—दृष्टेन—कठोरैष,
सुदोषकालप्रायित्येत्यर्थं, वयलेपेन—कुलिशमयदुर्भेषपम्बनेन, घटितः,—योजितः,
अन्यादित इति यावत्, वम्भु,—वम्बुन यस्य तथाविधम्, अत एव नियल—स्थिरम्,
एतद्देह विद्यायान्यत्र गन्तुमसमयमिति भावः । इतजीवित—दम्भप्राया, मन्दभागिनीं
—इतभागधेया, मा—कौशल्या, न परित्यजति—त विजहाति, अथपि त्वद्विद्योग
आश्चर्यविधुःसहं नियतमेव जीवन विसृष्टयते, तथाऽपि ददवडा मे प्राणा एतद्देहं
परित्यज्य गन्तुं न शक्नुवन्ति, सर्व्वविधुः मे प्राणपरित्यागप्रयास सर्व्वथैव
गिन्यतनामेतीति भावः ।

५६। आश्वसिद्धि राजपुत्रि । वाष्पविश्रामोऽप्यन्तराले
कर्त्तव्य एव, अन्यच्च—किं न स्मरसि—यद्वीचदृश्यशृङ्गाऽऽश्रमे
युष्माक कुलगुरुः ? तदुपजातमेव, किन्तु कल्याणोदकं भवि-
ष्यति । (घ)

कौशल्या । भगवदि । अदिक्कन्तो मणोरहो । * (न)

५६। तत् कि मन्यसे राजपुत्रि । मृषोद्य तदिति ? नहोद
सुक्षत्रिये । अन्यथा मन्तव्य, भवितव्यमेव तेन । (प)--

* भगवतो । अतिक्रान्तो मनोरथ ।

(घ) राजपुत्रि ।—कौशल्ये । आश्वसिद्धि—सनाश्रना भव, त्वमिति श्लेष
वाष्पाणाम्—अश्राणा, विश्राम, —परिहार, अन्तराले—अभ्यन्तरे, अन्तराऽन्तरेत्यर्थं,
कर्त्तव्य एव—विधातव्य एव, इत्य निभरमनिश्चय शोकावेगान् मा रुद्धिहीति भाव ।
रोदनविरतौ हेतु निर्दिश्यति, अन्यच्चेति ।—अन्यच्च—अपरञ्च, दुःखकारणात्
भिन्नचेत्यर्थं सुखकारणमिति यावत्, किं न स्मरसि—किमधुना न चिन्तयसि,
किमिति तदित्याह, यदिति ।—युष्माक—भवतौनां, कुलगुरुः,—कुलपुरोहित, महर्षिं
वसिष्ठ इत्यर्थ, च्छयशृङ्गस्य—जानातु, आश्रमे—तपोवने, यद्वीचत्—यदकथयत्,
भद्रे । पुत्रपूर्वोक्तज्ञानेन बधू दृश्यतीति वचन यदुदीरयदिति भाव । तदुपजातमेव—
तादृश वाक्य सम्पन्नमायमेव, नाय सशयलेशोऽस्तीति ऽवशब्दाथ, ऋषिवचसामन्यथा-
भविमननङ्गत्वादित्याशय । कल्याणोदकं—कल्याणं—शुभमेव, उदकं,—भावि फल
यस्य तत, शुभपरिणामनिश्चय, भविष्यति—सम्पत्स्यते । अचिरादेव भवती सीतासुतौ
कुशलबौ निरीचिष्यसे, अत मद्वाऽऽनन्दकरे वस्तुनि समापत्यमाने शोक विमुञ्च,
अन्यथा रोदनस्याशुभकरत्वात् महाननर्थाऽऽपातो भविष्यतीति भाव ।

(न) मनोरथ—अभिलाष, सीतासमागमविषयक इति यावत्, अतिक्रान्त,
—विलुप्त, विनष्ट इत्यर्थ, आश्रमदुर्गुणैरस्थे जनस्थाने विवासिताया सीताया
धीवन्त्या सर्वथैवासम्भवितत्वात्, तत्पुत्रदशनाऽऽशा सुतरामेव सुदूर गतेति भाव ।

(प) राजपुत्रि ।—हे नृपसुते । कौशल्ये । तत्—तर्हि, कि मन्यसे—
किमवगच्छसि ? सम्भावयसीत्यर्थ, तत्—कुलगुरो वसिष्ठस्य वचन, मृषोद्य—
निष्पामूवन्, [मृषा निष्ठा, उच्यते कथ्यते इत्यर्थे मृषोपपदात् वदते, "राजस्य

आविर्भूतज्योतिषा ब्राह्मणाना
 ये व्याहारास्तेषु मा सशयो भूत् ।
 भद्रा ह्येषा वाचि लक्ष्मीर्नपक्ता
 नैते वाच विप्लता व्याहरन्ति ॥ १८ ॥

[नेपथ्ये कलकल । सर्वे पाकपंथनि] ।

सूर्यमण्डोद्य—” (३।१।११४ पा०) इति क्वप् निपातित] । सुचक्षिये ।—सरच्च
 वंशसम्भूते । [चत विपद वायते इति चच, तस्यापन्यमित्यर्थे “चचादृष्ट”
 (४।१।१३८ पा०) इति चपत्यये चक्षिय, तज्जातीया स्त्री इत्यर्थे “अयंचक्षियाभ्या
 —” (बा०) इति सूत्रेण आनुगागमे डीपि च चक्षियाभ्यौ, पचे चक्षिया च सिड
 पृथगे तु चक्षिया इत्यपि ज्ञेयम्] । इट—प्रोक्त गुरुवचनम् । अन्यथा—अन्यप्रकार,
 मिथ्याभूतमित्यर्थ, न हि—नैव, मन्त्रव्यम्—आशङ्कितव्य, त्वेति शेषः । तेन—
 गुरुवचनेन, भवितव्यमेव—अवश्यभाव्यमेव, युष्मद्गुरुवचसामन्वयतया त्वं नूनमचिरा-
 देव पुत्रसुश्रीभितोत्सङ्गां बधू जानकीं द्रक्ष्यसीति भावः ।

अथ प्रशाचक्षुषान्दोषा वचसामवितथतां प्रतिपादयति, आविर्भूतेति ।—
 आविर्भूतं स्वयं प्रकाशित, बुद्धिबभौ प्रस्फुरितमिति यावत्, ज्योति तैज,
 ब्रह्मरूपमित्यर्थे, येषां तेषां, जतत्रब्रह्मसाक्षात्काराणामिति भावः, ब्राह्मणानाम्
 ऋषीणां वसिष्ठप्रभृतीनां, ये व्याहारा उक्तयः, तेषु व्याहारेषु, [अत्र बहुवचन
 सर्वेषामेव वचसां सत्यताप्रतिपादनायमिति ज्ञेयम्] उक्तयः सन्देह, मिथ्यात्व-
 शङ्केत्यर्थे, मा भूत् न अस्तु, त्वेति शेषः, हि यतः, एषाम् ऋषीणां, वाचि वचसि,
 भद्रा उक्तमा, (“भद्रो वाच्यवच्छ्रष्टसाधुनो” इति विश्व) अव्याहृतेति यावत्, लक्ष्मी
 सिद्धि, अविचतार्थसन्धिभिरित्यर्थ, निषक्ता सलग्रहा, नित्यानुबद्धा इति यावत्,
 अस्तीति शेषः, तेन हि, एते ब्राह्मणा, विद्वतां मिथ्याभूता, विप्लवामित्यर्थे, वाच
 वाक्य, न व्याहरन्ति न भाषन्ते, ब्रह्मविदां ब्राह्मणानां सत्यभाषितया नूनं तत् फलवत्
 भवित्यतीति भावः । [अत्र तथाविधब्राह्मणानां व्याहारेषु अचक्षयितत्वव्यपकायस्य
 तद्गताविप्रुतलरूपकारणेन समथनात्, कारणेन काव्यसमथनरूपोऽद्यान्तरन्यासालङ्कारः] ।
 शालिनी उक्तम् ॥ १८ ॥

जनक । अद्य खलु शिष्टानध्याय इत्युद्धत खेलता वटूना
कलकलः । (फ)

कौशल्या । सुलहसोक्त्वा दाव बालत्तणं होदि । [निरुप्य]
अम्महे । एदाण मज्जे की एमी रामभइलच्छोपरिसोहिदेहिं
सावट्ठम्भमुडललिदेहि अइहेहि अह्माणं वि लोअणाइ
सीदलावेदि ? * (व)

* सुलभसौख्यं तावद् बालत्वं भवति । अहो ! एतेषां मध्ये क एष रामभद्र
लज्जोपरिशोभितैः सावट्ठम्भमुडललितैरङ्गैरस्माकमपि लोचनानि शीतलयति ?

(फ) अद्य वटूना कोलाहली हेतुमुपन्यस्यति, इत्येति ।—अद्य खलु—आत्मनश्चमि
एव, शिष्टाना—सदाचारानुवर्तिनां, वेदविदा ब्राह्मणानामित्यर्थ, तथा चोक्तं वसिष्ठेन
पञ्चाध्यायावसाने,—“पारम्यर्याऽऽगतौ वेदा वेद सपरिवृद्धयः । ते शिष्टा ब्राह्मणा
श्रेया दुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥” इति । अनध्याय,—वेदाध्ययनवर्जनम्, तथा च स्मृति,
—“अनध्यायश्च कर्त्तव्यं शिष्टे च गृह्यनागते” इति । जनसनागमे अनध्यायनाह
भगवान् ननुरपि—“अनध्यायो रयनाने समवाये जनस्य च” इति (चतुर्थाध्याये १०८
सङ्गाकश्लोकाहं) । सदाचारानुपालकानां महता वसिष्ठप्रभृतौनामागमनात् भगवता
वाक्योक्तिना तेषामुपचारकरणाद्यैः सम्माननाप्रदर्शनाद्यैश्च वटूना वेदाध्ययनादिराम
प्रदत्त इति भावः । इति—पश्चात् हेतो, अध्ययनात् विरामलाभादित्यर्थ, उद्धतम्—
अनियन्तितम्, उच्छृङ्खलमिति यावत्, खेलता—परिक्रीडमानानां, वटूना—
ब्राह्मणबालकानां, कलकलः,—कोलाहलः, समुद्भूत इति शेषः ।

(व) बालत्व—शैशवम् । सुलभेति ।—सुलभम्—अक्षेशलभ्यं, सौख्यम्—आनन्दः,
सुखसन्तान इति यावत्, यस्मिन् तथाभूत, बाल्ये वयसि हि वैषयिकविविध
चिन्तानाननुदयात् चित्तोद्वेजककारणविरहाच्च कीमलमतयः शिशवः येन केनापि
ध वस्तुना विमलं सुखमुपनुभवति, सदा सुखेन कालं नयन्ति चेति भावः । निरुप्य
—सादृशमेव लोच्यते । रामभद्रेति ।—रामभद्रस्य—रामचन्द्रस्य, या लज्जो,—
शरीरशीला, तदङ्गमुपनासङ्गमुपनेति यावत्, [अत एव निदर्शनाऽलङ्कारः] तथा
परिशोभितैः,—अनङ्गैः, अष्टकम्—सौष्ठवेन सह वर्त्तमानानि, सावट्ठम्भानि,
सर्वेषां मुञ्चतिवतया निर्वाहस्यायोग्यं, (“सौष्ठवं सावट्ठम्भं” इति हलायुधः)

अरु । [अपवाय्य सहर्षोत्कण्ठ स्वगतम्] । इदं नाम तद्भागौरथो-
निवेदितरहस्य कर्णामृत, न त्वेवं विद्म कतरोऽयमायुष्मतोः
कुशलवयोरिति । (भ)

जनक । कुवल्लयदलश्यामसिग्ध शिखण्डकमण्डनो

वटुपरिषद पुण्यश्लोकः त्रियेव सभाजयन् ।

पुनरिव शिशुर्भूत्वा वत्स स मे रघुनन्दनो

भ्रष्टिति कुरुते दृष्ट' कोऽय दृशोरमृताञ्जनम् ? ॥२८॥

अत एव सुग्धानि—हृदयाक्षयकाण्डि, मनोहराणोति यावत् ललितानि—सुकुमाराणि,
विन्यासमाधुर्यसमन्वितानि इति यावत्, तै , तथा चीत्तम् उच्चलनीलनणो,—
“विन्यासभङ्गिरङ्गाना भूविन्यासमनोहरा। सुकुमारा भवेद् यत्र ललित तटदीरितम्॥”
इति । अत्रै,—अथयवै, अन्नाकनपि—कौशल्यादीनां, शोकाविकलेन्द्रियाणा
मित्यपिकाराथ । लोचनानि—नयनानि, शीतलवति—प्रोषणति, रचयतीत्यर्थ ।

(भ) अपवाय्य—कौशल्यादय प्रस्तुतरहस्य यथा न शक्यन्ति तथा परादुर्गो
भूय प्रकाशयेत्यर्थ, “तद्भवेदपवारितम् । रहस्यन्तु यदन्यस्य पराश्रय प्रकाशते” इति
दर्पणात् । इदं,—आनन्द, उत्कण्ठा—शौचमुच्चय, ताभ्यां सह वर्तमान यथा
तथा, स्वगतम्—आत्मगतम्, पाहेति शेष । भागीरथ्या—गङ्गाया, निवेदित—
मां प्रति कथित, रहस्य—गोप्य, जन्मावभ्यत्यादिकमित्यर्थ यस्य तत्, कर्णामृत—
कर्णयो, —श्रवणयो, अमृत—सुधा, तदिव सुखकरमित्यर्थ । इदं नाम तत्—
कर्णसुखजनकलवकृशाख्यसीतापुत्रद्वयद्वयं वक्षित्वर्थे । पुरा भागीरथी श्रवणसन्तर्पण
सीतासुतद्वयविषयक यद्वचनमन्मथसुताच, मन्ये तदाक्यविषयभूत सीतासुत क्रीडत्सु
वालकेषु कथितु भविष्यति इति भाव । अनुनाय सामान्यत ज्ञातु शक्यत्वेऽपि
विशिष्य ज्ञानासम्भवमाह, न त्वेवमिति ।—तु—किन्तु, एवम्—इत्य, न विद्म,—
न जानीम, [अत्र बहुवचनप्रयोगस्त परमसुखजनकरामभद्रतनयावलीकनेन
स्वयिन् माहात्म्य द्योतयति इति विभाव्यम्] । आयुष्मतो,—दोषजोविनो । अथ
कतर,—कुमो लवी वेत्यर्थ ।

अथ रामचन्द्रस्याङ्गसौदवसायात् वटुश्लोक सीतासुत प्रत्यभिज्ञाय मातिशय
द्वयमनभवति, कुवल्लयेति ।—कुवल्लयस गीलोत्पलस्य, दलानौव पदाशौव, ग्राम
मेवञ्च, सिग्ध मरण्य, शीघोरकुसुमनिव ग्रामलसीम्यमूर्त्तिरित्यर्थ, शिखण्डका

कञ्चुकी । नूनं चक्षियब्रह्मचारी दारकोऽयमिति मन्ये । (म)

जनक । एवमेव । तथा हि,—

चूडाचुम्बितकङ्कपत्रमभितस्तूष्णीद्वय पृष्ठतो

भस्मस्तोकपवित्रलाञ्छनसुरो धत्ते त्वच रौरवीम् ।

काकपत्रा एव, मण्डन भूषण यस्य स, काकपत्रधर. इति यावत्, पुण्या पवित्रा, श्री शोभा, यस्य स, ["शेषादिभाषा" (प्र ४।१५४ पा०) इति समासान्त वैभाषिक कप्रत्यय,] पवित्रलक्ष्मण इत्यथ, वटूनां विप्रवालकानां, परिषदं समाज, श्रिया प्ररौरलावच्छेन, सभाजन्यन् इव भूपयन्निव, ["सभाज प्रीतिदर्शनयो" इति (चु० उ० सक० से०) धातोष्णिचि श्रवन्तस्य रूपम्] स्थित इति शेष, स वत्स आयुमान्, रघुनन्दन रामचन्द्र, पुन भूय, श्रिय बाल, भूत्वा इव सम्भूयेव, बालरूपतामापन्न इवेत्यथ, दृष्ट अवलोकित, श्रियरूपो भूत्वा मे नेत्रपथमापतित इति यावत्, अथ पुरत स्थित, क श्रिय, झटिति सत्वरमेव, दृशी मन नयनयो, अमृताञ्जनम् अमृतस्य मुधाया, अञ्जनम् अमृतचाविष्ट्या वर्ष्वा विलेपन, कुरुते विदधातीव, श्रिय रघुनन्दनसादृश्यात् बालकोऽय तदपत्यताधियमेव सनुत्पादयति इति भाव । [अथ कुबलवदलेनावैधर्म्यसाख्योपदेशात् समासगता लुप्तापनाऽलङ्कार, सभाजयन्निवेति श्रियभूलेवेति च वाच्या क्रियोत्प्रेक्षानयम् । अमृताञ्जन कुरुते इत्यत तु प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षाऽलङ्कार, एतथा परस्परनैरपेक्ष्येण स्थिते सन्दृष्टि.]। चरिणो वृत्तम् ॥ १२ ॥

(म) ब्रह्म—वेदं, चरति—अधीते य स, ब्रह्मचारी—उपनयनात् पर गुरु कुलनध्युष्य वेदनधीयान बालक, चक्षिययासौ ब्रह्मचारी चेति, कात्या चक्षिय वेदाध्येता इत्यथ, अथ—पुरत दृग्गनान इति यावत्, दारक,—श्रिय, माणवका इति यावत्, इति मन्ये—इत्य सम्भावयामि, नौज्जीवसनादिवचणैरिति भाव ।

ब्रह्मचारिविधृतविशेषलक्षणे बालस्यास्य चक्षियत्वमेव प्रतिपादयति, चूडैति ।—पृष्ठत पृष्ठदेशम्, अभित उभयत, पृष्ठस्य उभयो पार्श्वयो इत्यथ, ["अभित परित सनया—" (वा०) इति द्वितीया, तसिल सार्व्वविभक्तिकत्वेन द्वितीयास्थाने तसिल् प्रत्यय इति त्रैयम्] । चूडाचुम्बितकङ्कपत्र—चूडाभि शिखाभि, चुम्बितानि सन्ध्यानि, कङ्कस पक्षिविषयस्य, "हाङ्गिना" इति वज्रभाषाप्रसिद्धस्य, पत्राणि बाणपुङ्खिता पत्रा यस्य तथाविध, तूष्णीद्वयम् इषुधियुगल, लम्बनानश्रिया सत्सदसायकाय वापाधारयुगलमित्यथ, ("तूष्णीपात्र इतुष्णीरनिसद्वा इषुधिर्द्वयो ।

मौर्व्यां मेखलया नियन्त्रितमधोवासश्च माञ्जिष्ठिकं
पाणौ कार्मुकमक्षसूत्रवलयं दण्ड तथा पैपलम् ॥२०॥

तूष्णाम्" इत्यमर) , तथा भस्मनां विभूतोना, कौकेन अत्यपरिमाणेन, स्वल्पभस्मनेत्यथ , यथा—कौक स्वल्प भस्म तेन, ["पोटायुवतिकौका—" (२।१।६५ पा०) इति समासात् कौकशब्दस्य परनिपात । "भस्मकौक—" इत्यत्र "भस्मकौम—" इति पाठे,—भस्मनां कौम समूह तेनेत्यथ,] पवित्र पूत, लाञ्छन चिह्न यस्य तत्, मेध्यभूतिभूयितमित्यथ, उर वक्षस्यलम्, अपि च गौरवीं हरुमृगसम्बन्धीया, त्वच चर्म, उत्तरीयमित्यथ, धत्ते धारयति, अथ दारक इति शेष । अपि च मूर्वी लता विशेष, तस्या इय मौर्वी तथा, मूर्वालतातन्तुनिम्नितयेत्यथ, मेखलया कटिभूषण, नियन्त्रित सघनित, माञ्जिष्ठिक मञ्जिष्ठया तद्रात्र्या रञ्जकद्रव्येण रक्त, मञ्जिष्ठाराग रञ्जितमित्यर्थ, [माञ्जिष्ठिकम् इति "लाघारीचनाट्टक" (४ २।२ पा०) इत्यतदंश-वृत्तात् श्लेषिकेन वा ठक् । वन्ततन्तु "माञ्जिष्ठिकम्" इति पाठ मनीचीन "तत्र रक्त रागात्" (४।२।१ पा०) इत्यनेन अणुप्रत्यय, तत् स्वार्थे कन्], अधोवासश्च परिधेयवसनश्च, तथा तद्वत्, पाणौ हस्ते, कार्मुक शरासनम्, अक्षसूत्रवलय वलयकारजन्तुमूत्रं, जपमालामित्यथ, पैपल अश्वत्थ, तच्छाखानिम्नित पैपलं, दण्ड ललाटपरिमिता यष्टि, धत्ते इ नृपङ्गेणान्वय । एतै चक्षियत्रयचारिलक्षणे नूनमेव चक्षियत्रयचारौ भवतीति भाव । ब्रह्मचक्षुर्विगा ब्रह्मचारिणा धारणोपद्रव्यनाह भगवान् मनुवंशा,— "काण्यरौरववाक्तानि चस्माणि ब्रह्मचारिण । वसोरत्रानुपूर्व्येण शायचौमाविकानि च ॥ भौञ्जी त्रिवित् समा शृष्ट्या काव्या विप्रस्य मेखला । चक्षियस्य तु मौर्वी ज्या वैग्रस्य शयतान्तरो ॥ कार्पासमुपवीत साविप्रस्योर्ध्वत विवृत । अणुसूत्रमथ राञ्जी वैग्र-स्त्राविकसौविकम् ॥ ब्राह्मणे वैश्वपालाशौ चक्षिणी वाटछादिरौ । पैलवीदुम्बरी वैग्र्यौ दण्डानङ्गन्ति धम्मत ॥" इति त्रितोयाध्याये ४१—४५ श्लोका । दण्ड प्रमाणनाह तत्रैव,— "केशान्तिकी ब्राह्मणस्य दण्ड काव्य प्रमाणत । ललाटसन्मितो रात्र स्यात् नान्तान्तिकी विश ।" इति ४६ श्लोक । [अत्र त्वच प्रभृति दण्ड यावत् अनेकेषां प्रस्तुतानां पदायानाम् एकया धत्ते इति क्रियया अभिसम्बन्धात् तुल्ययोगिता इत्यकार, स च रौरववान् प्रभृतिभिर्विशिष्टैर्हेतुभि चक्षियत्रयचारिलक्षणाद्य-स्थानुभूयमाणत्वेन जायमानानुमानालङ्कारसदोर्ण । दण्डमते तु,— "गातिक्रिया गुणद्रव्याविवैकवचिना । सञ्चैवाक्योपचारयेत्तमाहुर्दीपक यथा ॥" इति खड्गान् क्रियादीपकालङ्कार] । शार्दूलविक्रीडित वतम् ॥ २० ॥

भगवति अरुन्धति । किमुत्प्रेचसे कुतस्त्वोऽयमिति ? (य)

पर । अद्यैव वयमप्यागता । (र)

जनक । आर्य्यं गृष्टे । श्रतीव मे कौतुक वर्त्तते । तद्भगवन्त
वाल्मीकिमेव गत्वा पृच्छ, इमञ्च बालकं ब्रूहि, केऽप्येते
प्रवयसस्त्वा दिदृक्षव इति । (ल)

कञ्चुकी । यदाज्ञापयसि । [इति निष्क्रान्त] ।

कौशल्या । किं भणथ ? एवञ्च भणितो आगमिस्मदिति ? * (व)

पर । भिद्येत किं सदृत्तमौदृशस्य निर्माणस्य ? (श)

* किं भणथ ? एव भणित आगमिष्यतीति ?

(य) अथम्—एष पुरतो दृश्यमान बालक, कुतस्त्व, —कस्मात् भव, कस्मात्
पितु मातृयाय प्रसूत इत्यर्थे, [“पञ्चम्यास्तसिन्” (५१३७ पा०) इति तसिन्
प्रत्यये, “कु तिङो ” (६१२१०४ पा०) इति किम कुरादेश, “अव्ययात् त्यप्”
(४१२१०४ पा०) इति त्यप्प्रत्ययश्च] । इति—अत्र विषये, किमुत्प्रेचसे—किं
मन्यसे, किमनुमिनोपि इत्यर्थ, तद् ब्रूहीति शेष ।

(र) वयमपि—यूय यथा तथैव इत्यपिशब्दाय, आगता,—अत्र समुपस्थिता ;
अत सत्यक् न विद्म इति भाव ।

(ल) आर्य्य ।—मान्य ।, गृष्टे—कञ्चुकिन् ? गृष्टिरिति कञ्चुकिनो नामैतदिति
श्रेयसः । केऽपि एते—तवापरिचिता इमे जना इत्यर्थ, प्रवयस,—प्रकृष्ट—सम
धिकमित्यर्थ, वय,—जीवनकालो येषां ते तथोक्ता, अतिवृद्धा इत्यर्थ, दिदृक्षव,—
द्रष्टुमिच्छव, सञ्जाता इति शेष । समागता वृद्धा अतिथय त्वा द्रष्टुमिच्छन्ति, अत
तस्मिनोप गत्वा तेषानाशां परिपूरय इति बालकं ब्रूहीति समुदिताय ।

(व) किं भणथ ?—किं कथयथ ? एवम्—इत्य, भणित,—कथित सन्,
आगमिष्यति—आयात्यति, इति—एतत् । युष्माकमाज्ञानयवणमादमेवासौ बालक
सप्रथम सत्वरमेवाऽऽगमिष्यति, इति किं वदथेति भाव ।

(श) ईदृशस्य—एवविधस्य अलौकिकशौच्यगाम्भीर्यादिसम्पन्नस्येत्यर्थ, निर्माणस्य
—निर्मितस्य वस्तुन,—“ऊदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते” इति न्यायात्,
लोकोत्तरधोसम्भ्रसानुस्य बालकस्येति यावत् । सदृत्त—साधुशैल, सदाचरणमिति

कौशल्या । [निरूप्य] । कर्हं सविणश्च णिसामिदगिट्टिवअणो
विमज्जिदइसिदारओ इदो अहिमुहं पसरिदो ज्जेव सो
वच्छो । * (ष)

जनक । [चिर निर्वर्ण] । भोः किमप्येतत् ?—

महिन्नामेतस्मिन् विनयशिशुतामौग्धमसृणो

विदग्धेर्निग्राह्यो न पुनरविदग्धैरतिशयः ।

* कथं सविनयं निशामितगट्टिवचनो विसर्जितार्षिदारक इतोऽभिमुखं प्रसृतं
एव स वत्स ।

यावत्, किं भिद्येत ?—किं विलुप्येत ? स्वयमेव किं नश्येत ? इत्यर्थः । [कम्पकचरि
चाय प्रयोगः,] “यथाऽऽकृतिस्तव गुणा वसन्ति” इति न्यायात्, “न ह्याकृतिः सुसदृश
विजहाति वृत्तम्” इति भावः ।

(ष) निरूप्य—सविशेषमवलोक्य । निशामितेत्यादि ।—निशामित—श्रुत,
गट्टे,—तदाख्यस्य कञ्चुकिन, वचन—वाक्यं येन तथोक्तं । विसर्जितेत्यादि ।—
विसर्जिता,—परित्यक्ता, ऋषीणां—मुनीनां, दारका,—पालका येन स,
इत,—अस्मिन् देशे, अभिमुखम्—अस्माकं सम्मुखं, प्रसृतं एव—प्रस्थितं एव,
वत्स,—बालकं, अयमदीयगौरवात् असौ शिशुः कञ्चुकिवचनं श्रुत्वेव सध्वान्
पालकान् परिहाय अस्मदभिमुखमित्वा एवाभिवर्त्तते इति दृश्यते इति भावः ।

अथ शिशौ महिमाऽऽतिशयं दृष्ट्वा आत्मन विह्वलीभाव विवृणोति, महिष्यामिति ।
—एतस्मिन् पुरतः दृश्यमाने अस्मिन् शिशुवित्यर्थे, अवस्थित इति शेषः । विनयेत्यादि ।
—विनयेन नस्यतया, शिशुतया शैशवेन, तथा मौग्धेन सौन्दर्येण च, मसृण
कोमलं, महिष्यां महत्त्वानां, शौच्येगाभ्योऽऽदिभूपिततेजसामिति यावत्, अतिशय
आधिक्यं, विदग्धैः सुधीभिः, निग्राह्यं निग्रेषणैव यद्गीतुं शक्यं, सुबोध
इति यावत्, न पुनरविदग्धैः अपश्यितैः, निग्राह्यं इत्यनेनान्वयः । एतस्मिन्
बालके भूयांस एव विनयशिशुतासौन्दर्यविमिश्रिता महिमनिचया विद्यन्ते,
तान् तु सुधियं विना अन्ये केऽपि सदृसा ज्ञात् न शक्नुवन्तीति भावः ।
मनो मे इति ।—यद्वात् यथा, परिलसु अत्यल्योऽपि, अयत्कान्तसा लोहा-
ऽऽकार्यकमणिविशेषस्य, शकलं खण्डं, अयोधात् लोहं, हरति आकषति, तद्वदिति
शेषः, मे नमः, बलवान् अतिप्रबलः, सम्प्लोहः सुगन्धता, बालस्यास्वाचीक-

मनो मे सम्मोह स्थिरमपि इत्यत्र बलवान्

अथाधातु यद्वत् परिलयुर्यन्कान्तगकन. ॥२१॥

ख । [प्रविश्य भगतम्] । अज्ञातनामकमाभिजनान् पृञ्चानपि
न स्वत कथमभिवादयिष्ये ? [विचिन्त्य] । अथ पुनरविरुद्ध
प्रकार इति वृद्धेभ्य, श्रूयते । [सविमयमुपसृत्य] । एष वो लवस्य
प्रणामपर्याय, । (स)

सामान्य मद्दिमानमवलोच्य विस्मयविवशतेति यावत्, स्थिरमपि नियत्वमपि,
निव्विकारमपीत्यथ, मन चेत, इत्येव आकर्षण्येव, सतत वेदान्तशास्त्रादि
सनात्वाचनेन तप समाध्यनुष्ठानेन च सुस्थिरमपि चेत मे इदानीं धैर्यं धारयित
न शक्नोतीति भाव । ["सम्मोह" इत्यत्र "सम्माद" इति पाठान्तरं दृश्यते,
एतद्ग्रन्थजनित आनन्दातिशय इति तु तदर्थ] । सादृश्यामपि चेतसामाकर्षणात्
मन्य, अथ कोऽपि नष्टमद्दिमशास्त्री बालकी भावस्यति इत्याशयः । [अत्र मद्दिमा
ऽऽतशय्यसम्पादने विनयादिगुणसद्धानां तत्कारत्वेन समावेशात् समुच्चयालङ्कार,
अपि च विदग्धाना निराश्रयत्वेन व्यवस्थापनात् तद्विज्ञानाच्च निषेधात् परिसङ्गालङ्कार,
एवमयत्कान्तशकलेन सद् बालकस्यास्यावैधम्भसास्योपदेशाच्च श्रौती उपमाऽलङ्कार ।
एतेषामलङ्कारवयाणां परस्परनिरपेक्षतया स्थिते ससृष्टि] । शिखरिणी वृत्तम् ॥ २१ ॥

(स) अज्ञातेत्यादि ।—नाम—नामधेय, क्रमः,—यथायोग्यम् अभिवादन-
पौर्वापर्यम्, अभिजन,—वंशय, ते अज्ञाता,—अविदिता येषां तथोक्तान्, अभ्यागता-
भानेतषा वृद्धाना नाम जाति वशज्ञाद् किमपि नाभिजानामीति भाव । न,—
अस्माक, पूञ्चान्—पूजनौयानपि, सवर्द्धनायोग्यानपीत्यथ, स्वत,—स्वय, कथ—
केन प्रकारेण, अभिवादयिष्ये ?—सवर्द्धयिष्ये ? नमस्कारिष्यामीत्यथ । विचिन्त्य—चण
विभाष्य । अथ पुन,—एष एव हि, अधुना श्रुतिपथे समुदित इत्यर्थ, अविरुद्ध,—
अविगोत, लाकत शास्त्रत धम्मतय अनिन्दित इति यावत्, प्रकार,—विधि, भवतीति
श्रेय, इति—एव, वृद्धेभ्य,—प्राचीनगुरुभ्य, श्रूयते—आकर्ष्यते । किं तत् ? एतदवाद्,
एष इति ।—एष,—इदानीमनुष्ठायमान, व,—युष्मभ्य, लवस्य—मे, प्रणामाना—
तमस्काराणा, पर्याय,—क्रम, प्रणामपरम्परैत्यथ, अहन्तु युगपत् सर्वानेवाभिवादये,
तदभवता नामजात्यादिविशेषविज्ञानाभावात्, तच्च रूपया मद्दान्त. स्वयमेव पौर्वापर्य-
धर्मेण गृह्यन्तु इत्याशय ।

परुष्यती जनकौ । कल्याणिन् ! आयुषान् भूया । (ह)

कौशल्या । जाद । मे चिर जीव । *

अब । एहि वत्स । [शत उत्रसुत्सङ्ग कृत्वा स्वगतम्] । दिव्या न केवलमुत्सङ्गः, चिरात् मनोरथो मे सम्पूर्ण । (क)

कौशल्या । जाद । इदो वि दाव एहि । [उत्सङ्गे कृत्वा]
अम्महे । ए केअल दरविअसन्तणोलुप्ललमामल्लुण्णदेण देह
अन्धेण कबलितारविन्दकेसरकसाअकण्ठकलहसणिणाददीहर-
द्वीहरेण सरेण अ रामभद्रमणुहरदि, ए कठिणकमलगव्भ-
पक्खलो सरौअप्फसोवि तादिसो ज्जेन्न वच्छस्स ॥ जाद ।
पेक्खामि दाव दे सुहम् । [चिदुकमुद्रमय्य निरुप्य सवाषाऽऽकृतम्] ।
राएसि । कि ए पेक्खसि, णिउणं णिरुविज्जमाण से मुह
अच्छाए बद्धए सुहचन्द्रेण संबददि ज्जेव ? † (ख)

* ज्ञात । मे चिर जीव ।

† ज्ञात । इतोऽपि तावदेहि । अहो । न केवल दरविक्रसन्नौलीत्यल-
श्यामलोद्गतेन देहवन्धेन कबलितारविन्दकेसरकपायकण्ठकलहसनिनाददीघदीर्घेण
स्वरेण च रामभद्रमणुहरति, ननु कठिनकमलगर्भपञ्चल शरीरस्पर्शोऽपि तादृश एव
वत्सल्य ॥ ज्ञात । प्रेक्षे तावत् ते सुखम् । राजर्षे । कि न प्रेक्षसे, निपुण
निरुप्यमाणम् अस्य सुख वत्साया बध्ना सुखचन्द्रेण संबदति एव ?

(ह) कल्याणिन्—गुभया । आयुषान्—दीघायु, भूया,—स्थेया, सुदीर्घे
जीवने लक्ष्मीठा इत्यर्थ ।

(क) वत्स ।—स्नेहाऽऽस्यद । एहि—मत्समीपमागच्छ । उत्सङ्गे—कोडे, कृत्वा
—उत्थाप्य, स्वगतम्—पात्मगतम्, आह्वेति गप । दिव्या—भागेन, उत्सङ्ग,—
कोडदेश, केवलम्—एकमात्र, न सम्पूर्ण,—न परिपूर्णताद्गत, चिरात्—
वङ्काखात् परन्तु, अपि तु मनोरथ,—सौताया सुत सकोडे धारयिष्यामीत्यभिवाप,
सम्पूर्ण इत्यन्वय ।

(ख) ज्ञात ।—वत्स । इतोऽपि—परिष्णु मनापि उत्सङ्गदेशे, एहि—मागच्छ,
अगत्या । परुष्यती इव मनापि उत्सङ्गदेशमनुसृज इत्यर्थे । दरेत्यादि ।—दरम्—

जनक । पश्यामि सखि । पश्यामि ।

कौशल्या । अम्हा । उन्मत्तौभूदं विअ मे हिअअ किम्पि

चिन्तअन्तो बहु विप्पलबदि । ५ (ग)

• अहा । उन्मत्ताभूतमिव मे हृदयं किमपि चिन्तयत् यद्दु विप्लवपति ।

ईषत्, विक्रमत्—प्रसूयत् यत् नीलात्पत्रम्—इन्दोवर, तद्वत् म्यामल, —श्यामवप्य, समुच्चय इत्यत्र, उग्रतय—मुदीघय तन, देहवत्येन—शरीरसंस्थानेन । कवलित-
तथादि —कवलित, —मदित, य परविन्दानां—पद्मानां, कमर, — किञ्चलक,
("किञ्चलक केसरीऽन्विद्याम्" इत्यमर), तेन कषाय, —रत्न, सुमधुर इत्यथ, कण्ठ —
कण्ठवर यस्य तादृश, य कलहस —राजहस, तस्य निमाद इष—ध्वनिरिव,
दोर्घदीर्घं,—दीर्घप्रकार इत्यथ [प्रकारे गुणवचनस्य (६।१।१२ पा०) इति द्विर्भाव],
सुदीर्घ इति यावत्, तेन, स्वरेष च—ध्वनिना च, रामभद्रं—रामचन्द्रम्, अनु-
हरति—अनुवर्षेति, अन्य बालस्य देह यथा रामचन्द्रसदृश सुनील समुन्नतय,
तथा अस्य कण्ठस्वरीऽपि इति निश्चयं । ["हरतर्गतताच्छीर्ष्ये" (वा०)
इत्यनेन अनुपव्यकात् हरते गन्धकारे एव पात्मनेपदननुशिष्टम्, अत्र तु
स्वरानुकरणापेक्षया नाऽऽत्मनेपदमिति ज्ञेयम्] । अपि चास्य देहस्यर्शोऽपि
रामचन्द्रस्यर्शवदतिमुखकर पवेत्यावेदयति, नन्विति ।—कठिनस्य—कठोरस्य,
परिपूर्णावयवस्येत्यथ, कमलस्य—पद्मस्य, यी गर्भं,—अन्यन्तरभाग तद्वत् पद्मल,
उज्जुमार, [पद्मशब्दात् मत्वर्थीणी लक्ष्मण्य], शरीरस्यर्शोऽपि—देहस्यर्शोऽपि,
तादृश एव—रामभद्रस्यर्शुदप एव, वत्सस्य—अस्य बालकस्य । जात ।—वत्स ।
प्रेचे—पश्यामि, ते सुख—तव वदनम् । चिबुञ्जम्—अधरनिम्बभागम्, उन्नमय्य—
उत्थोत्य मुखनिरीक्षणाद्यनिति भाव, निरूप्य—सविशेष दृष्टा, सवापाऽऽकृत—
बाष्प—इषजनिताय, आकृतम्—अभिप्रायय, ताभ्यां सद्द वर्षमानं यथा तथा,
आदति श्रेय, सीतामृतोऽगमिति विभाव्य वक्ष्यमाणमेतद्वचनमादिति भाव ।
राजर्षे ।—जनक । किं न प्रेचसे ?—न पश्यासि किम् ? निपुण—सावधान,
प्रधानपुत्रम् इत्यथ, निरूप्यमाण—निरोत्तमाणम्, अस्य मुख—बालकस्य वदनं
वत्साया धर्षा—सुखाया सीताया, मुखचन्द्रेण—वदनेन्दुना, सवदति एव—
पठुकरीति एव, सान्य प्रकटदत्येव इत्यथ ।

(ग) अहा ।—आश्चर्यम् । उन्मत्ताभूतमिव—विधातमिव, एतस्मिन् बालः
सीतारानप्रतिकृति दृशा विद्वेषोन्मत्तमिवेत्यथ, न—मम, हृदय—मानस, किमपि

जनक । [निरुद्ध] ।—

वत्सायाश्च रघूद्वहस्य च गिशावास्मिन्नुभिव्यज्यते

सम्पूर्णप्रतिविम्बितैव निखिला सैवाऽऽकृतिः सा द्युति ।

अचिन्तित धनं, चिन्तयत्—पुनिशं भावयत, चतु—नानाविध, इवमूलपति—
परिटवयति, विविध तक्षयात् इत्यर्थ, सीतामुतोद्भविति सनाशस्य मूदयं इतदा
विवगमेव भवतीति भाव ।

अथ बालक चैतस्मिन् मातारामया मन्वथा शरीरव्यवहारादीना साम्यप्रकटयति,
वत्सायाश्चति।—आप्तम्नाशगो कृत्वा, वत्साया सीतायाश्च, रघूद्वहस्य रघुणामपस्याग्नि
पुमास रघव, [“जनपदशब्दात् चाद्यमादञ्” (४।२।१६८ पा०) इत्यञ्, “तद्राजस्य
बहुषु तनैवास्त्रियाम्” (२४ ६२ पा०) इत्यञ्जो लुक् बहुलञ्], तेषामुद्वह धुरन्धर तस्य,
रामस्य चेत्यथ, निखिला समया, सैव तादृश्येव, आकृति अवयवसंख्यान सा द्युति
वयाभूतैश्च कान्ति, [अथ तच्छब्दस्य प्रसिद्धाशकतया यच्छब्दस्यापेक्षा नास्तीति ज्ञेयम्],
सम्पूर्णं समयम्, अविकल यथा तथेत्यथ, प्रतिनिखिता एव प्रतिफलता एव,
[प्रातविम्बमस्या सञ्जातामत्यर्थं “तदस्य सञ्जातम्”—(५।२।३६ पा०) इति इतच्चि
टाप् चिति ज्ञेयम्]। अभिव्यज्यते लक्ष्यत, सीताया रामस्य च शरीरलावण्ययो
सम्बन्धव साम्यमेतास्मिन् बालक परिलक्ष्यत इति भाव । आप च नैसर्गिका गुणा
आप द्रवणादौ क्वापापात इवास्मिन् शिथी सद्रुन्ता इति प्रदर्शयति, सिति।—सा
वाथो तस्मद्गङ्गेव वचन, स एव विनय तदनु रूप एव नचभाव, पसावाप सङ्ग
स्वाभाविक, अस्मिन् इति यावत्, पयानभाव, पवित्र प्रभाव, अभिव्यज्यते
इत्यननावय । अथवा दुराकाङ्क्षा प्रतारत एवाहामत्यं तक्षयाम, इत्यनुशीलति,
हा इति।—हा दू दैव । अहा भागधेय । पारपव चञ्चलं, सीतारामद्वे
आकृतिसाम्यमवलोक्य तयोरेवाम पुत्रो न वा इति निर्णेतुमसमशतया अताव
व्याकुलमिति यावत्, मम मन चत, किं लयम्, उत्पद्यै विपरीतमाग, असम्भव-
कल्पनापर्यैरित्यथ, [उच्छृङ्खला पत्यान् इति विशद “ऋक्पूरञ्चु पथामानच”
(५।४।७३ पा०) इति समासान्त अपत्यथ], धावति १ द्रुत गच्छति १ सीताया
असत्त्वन तदपत्यापत्तरतावासम्भवितात् कवलं तदाकृतिसीसादृश्येन तस्मत्
एवाथमिति विभाव्य मानस न कथ इह गयत पथ्याकुपोभवतात न जाने इति
भाव । रघो एतदनु रूप शीघ्रं दृश्यत, यथा,—

“७५ तदीगास्व तदव वार्थं तदव नैसर्गिकसुव्रतत्वम् ।

न कारणात् स्वाहा नाम इ कुमार प्रवर्तितो दाप इव प्रदोषात्” ॥ इति ।

सा वाणो विनयः स एव सहजः पुण्यानुभावोऽप्यसौ,
 हा हा देव । किमुत्पथेर्मम मनः पारिप्लव धावति ? ॥ २२ ॥
 कौशल्या । अत्रि दे मादा ? सुमरसि वा ताद ? * (घ)
 स्रव । न हि न हि । (ङ)
 कौशल्या । तदो कस्मै तुमं ? † (च) ।
 स्रव । भगवतो वात्सोक्तिः । (छ)
 कौशल्या । अष्ट जाद । कश्चिदव्य कश्चिहि । ‡ (ज)

* आक्षत माता * अरसि वा तातम् ?
 † तत कस्य त्वम् ?
 ‡ अथि जात । कथयितव्य कथय ।

[एव वाक्यादीनां सव्यथा भेदोऽपि तद्रूपत्वेनाभेदाव्यवसायात् भेदे अभेदरूपाऽति
 शयोक्तिरनुद्धारः । अभिव्यञ्जने इत्येकैव क्रियया सर्वेषां प्रस्तुतानामाकृत्यादौ
 नामभिसम्भवात् तन्व्य गीगिताऽलङ्कारः । अपि चोत्पद्यधावति इत्यनेन भ्रष्टा
 आशङ्कितसाताऽभावरूपाश्च गम्यस्य वस्तुन अभिधानात् पर्यायीक्तिरनुद्धारः ,
 एतथात्र परस्परनापेक्षतया स्थित महार] । शार्दूलविकीर्णित वृत्तम् ॥ २२ ॥

(घ) तात—जनक वा, आराम ?—जानामि ? तव मातापितृ किं नान
 धियम् ? इति भावः तयोनामाभिज्ञानेन स्वसन्देशानराभी भविष्यति इत्यभिप्रायः ।
 (ङ) न हि न हि—नातर पितरचाष्ट नामिजानानात्यम् । ज्ञानाऽऽनिर्भावान्
 प्रसूतेषु वात्सोकराद्यसु अवस्थानात् बालस्यास्य पितो विशेषतो विज्ञानं नामोति
 विभाव्यम् ।
 (च) तत,—तस्मात् कारणात्, मातापितोरसभिधानादेवेति भावः ।
 अथ—कस्य जनस्य तस्मात्तदनेनेत्यर्थः, त्व, वक्षसे इति शब्दः ।
 (छ) भगवत वात्सोक्तिः,—भगवतो वात्सोक्ति यथादेवाश्च सर्वज्ञितः सर्वचित्तव
 भवानोति भावः ।
 (ज) कथयितव्य—कथनीय, कथय—ब्रूहि, प्रदेवाग्नाभिस्तनभिपृच्छासे,
 यदि जानासि, तदि तत् यथातदनेनाभिधिदि, मा तत् कथयत्वनेन सद्गीपात्रेति
 धारः

सव । एतावदेव जानामि । (भ)

[नेपथ्ये] । भोः भोः सैनिकाः । एष खलु कुमारश्चन्द्रकेतु-
राज्ञापयति, न केनचिदाश्रमाभ्यर्णभूमिराक्रमितव्येति । (ज)

अरुन्धतोजनकौ । अये ! मेध्याश्वरज्ञापसङ्गादुपागतौ
वत्सश्चन्द्रकेतुरद्य द्रष्टव्य इत्यहो ! सुदिवस । (ट)

कौशल्या । वच्छलक्षणस्य पुत्रस्यो आश्ववेदित्ति अमिञ्च-
विन्दुसुन्दराइ अक्षराइ सुणीअन्ति । * (ठ)

सव । आये । क एष चन्द्रकेतुर्नाम ? (ड)

* वत्सलक्षणस्य पुत्रस्य आज्ञापयतौत्यस्यतविन्दुसुन्दराश्चरणाथ श्रूयन्ते ।

(भ) एतावदेव—एतत्पर्यन्तमेव, जानामि—वेदि, वाज्योक्तेरन्वत् किमपि
मातापितादिविषयकं वृत्तान्तज्ञात नाहमवनच्छामोति भाव ।

(ज) सैनिका ।—सेनासमवेता पुरुषा, सेनासज्ञा इत्यर्थः । चन्द्रकेतु,—
लक्षणाऽऽत्मज्ञ, आज्ञापयति—आदिशति । केनचित्—यस्मिन् केनापि सैनिकेन,
आश्रमाभ्यर्णभूमि,—आश्रमस्य—वाज्योक्तितपोवनस्य, अभ्यर्ण—निकटवर्तिनो, [अभि
पूर्वकादर्दते निष्ठायां रूपम्], या भूमि,—प्रदेश, तपोवनीपान्तभूमिभाग इत्यर्थ,
न आक्रमितव्या—न निरोद्धव्या, आश्रमसमीप गत्वा तरुलताऽऽनीनां छेदनेन तत्र
काऽपि बाधा न जननीया, मुनीनां गौरवात् तत्र शान्तिय सर्ज्यथा संरक्षणीयेत भाव ।

(ट) मेध्याश्वादि ।—मेध्यास्य—पवित्रस्य, अश्वमेधीयस्येत्यर्थ, अश्वस्य—
वाजिन, रक्षा—संरक्षण, तस्य प्रसङ्गात्—अनुरोधान्, अश्वमेधीयाश्च संरक्षितु-
मित्यर्थ, उपागत,—अत्र देशे समुपस्थित, वत्स,—आयुष्मान् चन्द्रकेतु,—
सङ्घणाऽऽत्मज्ञ, द्रष्टव्य,—आलोकितव्य । अहो ! सुदिवस —शोभनं दिनम्,
आपतित इति शेष । सौभाग्योदयात् सुप्रभातमिदं समुदितमिति भाव ।

(ठ) अमृतविन्दुसुन्दराणि—अमृतस्य—पोयूपस्य, वे विन्दव,—पुपता, ते
इव सुन्दराणि—रम्याणि, श्रवणसन्तर्पणानीत्यर्थ, अक्षराणि—वर्षसमुदया,
आज्ञापयतौत्यन्तवाक्छटकवर्षसमष्टय इत्यर्थे, श्रूयन्ते—आकस्मिन्ते, पौत्राणां
गौरवसूचकानि वचनानि पुत्रिभि नितरां सुमधुरतयैवाऽऽस्त्रायन्ते इति भाव ।

(ड) चन्द्रकेतुर्नाम—चन्द्रकेतुरित्याद्यथा प्रसिद्ध, क एष ?—कस्य सुत ?
उं देशं वाऽयमखड्गरीतीति भाव ।

जनक । जानासि रामलक्ष्मणौ दशरथौ ? (ठ)

सुव । एतावैव रामायणकथापुरुषौ ? (ण)

जनक । अथ किम् । (त)

सुव । तौ कथं न जानामि ? (थ)

जनक । तस्य लक्ष्मणस्यायमात्मजश्चन्द्रकेतुः । (द)

सुव । ऊर्मिलापुत्रः, तर्हि मैथिलस्य राजर्षेर्दोहित्रः ? (ध)

जनक । [विद्वत्] । आविष्कृतं कथाप्रावीण्यं वत्सेन । (न)

जनक । [विचिन्व] । यदि त्वमीदृशः कथायामभिन्नः, तद्-
ब्रूहि तावत्, पृच्छामः,—तेषां दशरथाऽऽत्मजानां किन्नामधेयानि
अपत्यानि केषु केषु दारेषु प्रसूतानि ? (प)

(ठ) जानासि ?—वेत्सि ? दशरथौ—राज्ञ दशरथस्य तनयो ।

(ण) रामायणकथापुरुषौ—महर्षिवाल्मीकिप्रणीतरामायणाऽऽख्यमहाकाव्यस्य
प्रधानपात्रभूतौ, एतावैव—भवदुक्तौ वीरौ रामलक्ष्मणावैव, भवत किम् ? इति शेष ।

(त) अथ कि—यदेवोक्तं भवता, एतत्तु तदेवेत्यथ, एतावैव रामायणकथा-
नारको इत्याशयः ।

(थ) तौ—रामायणकथापुरुषौ, कथं न जानामि ?—किं न वेत्सि ? अधीत-
रामायणस्य नै एतयोर्नामसविधानं विग्रहयतयास्तीति भावः ।

(द) तस्य—रामायणकथाप्रसिद्धस्येत्यथ, लक्ष्मणस्य—सौमित्रे, आत्मज,—
तनय, चन्द्रकेतु,—तदाख्य कुमार, भवतीति शेषः ।

(ध) तर्हि—तथात्वे, चन्द्रकेतोर्लक्ष्मणाऽऽत्मजत्वे इत्यर्थः, ऊर्मिलापुत्र,—
तन्नाम्ना लक्ष्मणपत्न्या तनय, मैथिलस्य—निधिलाऽधिपस्य, राजर्षे,—जनकस्य,
दोहित्र,—दुहितु तनयः ।

(न) आविष्कृत—प्रकटीकृतं, कथाप्रावीण्य—रामायणकथायाम् आत्मन,
अभिज्ञत्व, चन्द्रकेतो रामायणनिबन्धको मातृमातामहयो नामसमुल्लेखादिति भावः ।

(प) कथायां—रामायणाऽऽख्याने, ईदृश,—एवमेवकारः, अभिन्न,—
अविचक्षण, तन—तदा, ब्रूहि—कथय, पृच्छाम,—अज्ञास्यमहे, तेषां—प्रसिद्धानां,
दशरथाऽऽत्मजानां—रामादीनाम्, [अथ शेषे पृष्ठी, एतानौत्पन्नेनाभिचक्षन्भ्यात्],

लव । नायं कथाप्रविभागोऽस्माभिरन्येन वा युतपूर्वः । (फ)

जनक । किं न प्रणीत एव कविना ? (ब)

लव । प्रणीतः, न तु प्रकाशित । तस्यैव खलु कोऽप्येकदेशः
सन्दर्भान्तरेण रमवानभिनेयार्थः कृतः, तच्च स्वहस्तलिखित
मुनिर्भगवान् व्यसृजद्भरतस्य मुनेस्तौर्द्युत्रिकसूत्रकारस्य । (भ)

किन्नामधेयानि—किमाख्यानि, अपत्यानि—सुता, रामादीनां के के पुत्रा इति तु
तदर्थ, केयुः केयुः दारिपु—पक्षीपु, प्रमृतानि—सग्रातानि, विनाख्यपर्वोऽसम्भूता
नोल्लथ रामादीनां के किं सुता किमाख्यासु पक्षीपु मन्मथवन् इति स्पष्टाय ।
[मृते सकम्पकत्वेऽपि अकम्पकत्वविवचया कर्त्तार निष्ठेति श्रेयम्] ।

(फ) कथाप्रविभाग —भवत्पूटेतिवृत्तस्य अश्वविशेष, अन्येन—सद्विनेन केनापी-
त्यर्थ, युतपूर्व, [पूर्वं युत, “सुपा” (रा१।४ पा०) इति समास पूजानपातय],
इत प्राणाकर्णित इत्यर्थ, घटशे भगवता वान्मौकिना राघवादीनामपत्यापति-
विवरणमुपनिषत्, तदग्रेऽस्माभिरन्येन वा इदानीमपि न आकर्णित इति भाव ।

(ब) कविना—वान्मौकिना, किं न प्रणीत ?—न विरचित ? अधीत-
निखिलाऽऽख्यानभागोऽपि भवान् यतस्तत् कथयितुं न शक्नोतीति भाव ।

(भ) प्रणीत, —विरचित, न तु प्रकाशित, —किन्तु अस्माकं युतिगोचरता न
भीतः । तस्यैव—दशरथसुतानामपत्यविवरणाशस्येव, एकदेश, —भागविशेष, सन्दर्भ-
ान्तरेण—अन्येन केनचित् प्रवचनेन, इत्युक्त्याश्रयेत्यर्थ, रसवान्—कल्पविप्रलम्भा-
ऽऽप्यरसयुक्त, अभिनेयाथ, —अभिनेय, —अभिनयेन प्रयोज्य, नटार्थैरनुकरणादिना
प्रकाश्य इत्यर्थ, अथ, —इतिवृत्तरूप वस्तु यस्य तथाविध, —“भवेदभिनयोऽवस्था-
ऽनुकार स चतुर्विधः । आश्रिको वाचिकश्चैवमाहाय सात्त्विकस्तथा ॥” इति
दर्पण । कृत, —रचित, तत्रागमवत्तस्य स्वमन्त्रेक इत्युक्त्या विरचितमिति
भाव । तच्च—भागविशेष, स्वहस्तलिखित—स्वकरिणैर्वाङ्कित, न तु शिष्याऽऽदीनामिति
भाव, तच्च नाटककालस्य सप्तमादुविरत वन्धेवेति ज्ञेयम् । मुनि, —वान्मौकि ।
व्यसृजत्—प्रेषितवान्, अभिनेतुमित्यर्थ । भरतस्य मुने, —तदाख्यस्य ज्येष्ठे, तौष्य-
त्रिकसूत्रकारस्य—नृत्यगीतवाद्यादिविद्यात्मकस्य नाट्यशास्त्रेत्याप्तस्य अन्यविशेषस्य
नक्षत्रवत्, नाट्यशास्त्रमानधेयेन अन्यविशेषेण नृत्यादीनां नियमसमुदायात्,
प्रवर्धयितुरित्यर्थ, (“तौष्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्य नाट्यमिदं त्रयम्” इत्यमर,) । [“तौष्य—

जनक । किमर्थम् ? (म)

भव । स किल भगवान् भरतस्त्वमसरोभिः प्रयोजयि
शतीति । (य)

जनक । तत् सर्वं त्वामाकांक्षितमाकृतकरम् । (र)

भव । महती पुनस्तस्मिन् भगवतो वाल्मीकीरास्था,
कैषाञ्चिदन्तेवासिना हस्तेन तत् पुस्तकं भरताऽऽश्चम प्रति
प्रेषितम् । तेषामानुयात्रिकश्चापपाणिरप्रमादाद्यर्थमस्मद्भ्राता
प्रेषित । (ल)

कौशल्या । जाद । भादा वि दे अत्यि ?

* जात । भाताऽपि तेऽस्ति ?

मुरजादि, तत्र भव तौर्यं, वय अशा अस्वेति तत्र, तौर्योपलक्षित विक्रमिदि
तौयविक्रम" इत्यनरटीकायां नदेश्वर] ।

(म) किमर्थं—कथं इदम् [इति नित्यसमास], कथं हि त सन्दर्भे भरतस्य
यस्यजत् मुनिरित्यथ ।

(य) त—सन्दर्भम्, असरोभिः,—अभिनेत्रीभि उच्चशीपमृतिभिः, [प्रयोज्य
ज्वर्वाभि], प्रयोजयिष्यति—आभनादयिष्यति ।

(र) तदिदं सर्वं—भवदुक्तं "प्रणीत, न तु प्रकाशित" इत्यादि "असरोभिः
प्रयोजयिष्यतीति" इत्यन्त उच्यते जातमित्यथ, आकृतकर—कौतूहलजनकमित्यथ ।
अत्र कस्यापि आशयजनकस्यापारस्य निगूढ विद्यमानत्वादित्याशय ।

(ल) तस्मिन्—अभिनेयसन्दर्भे, आस्था—यत, आदरातिशय इत्यर्थः
अन्तेवासिनाम्—अन्ते—गुरुसमाप्ते, वसन्ति ये तेषा, आश्रयाणामित्यथ, तन्मुक्तकम्—
अभिनेतव्य वस्तु इति यावत्, प्रेषित—प्रेरितम् । तेषाम्—अन्तेवासिनाम्
वानुयात्रिक,—अनु पशत, यावा प्रयाण, प्रयोजनमस्तीति ['प्रयोजनम्' (श. १. १०८
पा०) इति ठञ्], अनुयात्रित्यथ, चापपाणि,—कार्मुकं हस्त, अप्रमादाद्यर्थम्—
अप्रमाद,—प्रमादस्य—अनवधानताया, अभावः, [इत्यव्ययीभाव], सावधानतेत्यथ,
सदस्यम्, अनवधानताजन्यविपक्षे निरासायमिति यावत् । प्रेषित,—प्रेरित,
श्रीश्रीचिन्तेति श्लो ।

लव । अस्ति आर्य्यः कुशो नाम ।

कौशल्या । ज्येष्ठो त्ति भणित होदि ? * (व)

लव । एवमेतत् , प्रसवक्रमेण स किल ज्यायान् इति । (श)

जनक । किं यमजावायुमन्ता ? (घ)

लव । अथ किम् । (स)

* ज्येष्ठ इति भणित भवति ?

(व) ज्येष्ठ,—ज्यायान् भाता, भणित भवति—उक्त भवति, आर्य्य इति कथनेन सातु ज्येष्ठत्वप्रतीतिरिति भाव ।

(श) एवमेतत्—भवत्या ज्येष्ठ इति यदुक्त, तत्सत्यमेवेत्यथ , प्रसवक्रमेण—सादृत उत्पत्तिक्रमेण, ज्यायान्—ज्येष्ठ, [वृद्धशब्दान इत्यमुनि “वृद्धस्य च” (प्र. ३।६२ पा०) इति ज्याऽऽदेश । यमजया प्राक्प्रसूतत्वे एव ज्येष्ठत्वम् , तथा हि देवस्य,—

“वद्विर्बर्णेपु चारित्रात् यमयो पूव्वजन्मत ।

यस्य जातस्य यमयो पश्चान्ति प्रथम मुस्तम् ।

सन्तान पितरथैव ताञ्चान् ज्येष्ठप्रतिष्ठितम् ॥” इति ।

अपि च भगवान् सतु,—“यमथोयैव गर्भेषु जन्मती ज्येष्ठता मता ।” इति । “जन्मप्राथम्यादेव ज्येष्ठता यमजयो, न तु निपेक्षप्राथम्यात्” इति तु स्यात्ता ।

(घ) आयुमन्तो—कल्याणिनो, युवामिति शेष, किं यमजौ ?—युग्मजातौ ? गभत इति शेष , यत प्रसवक्रमेण ज्येष्ठत्वम् अभिदधासि इति भाव ।

(स) अथ किम्—एवमेतदित्यथ, इति तु स्वीकाराथकमव्यय ज्ञेयम् । कुशत्वभाविति नाम कारण यमजत्वोक्त रामायणे यथा,—

“यन्तयो पूव्वजो नात स कुशैर्मन्त्रसत्कृतै ।

निम्मार्व्वनीयस्तु तदा कुश इत्यस्य नाम वत् ॥

यथावरो भवेत्ताभ्या खवेन मुसमाहित ।

निम्माञ्चनीयो वृडाभिर्लवेति च स मामत ॥

एवं कुशलवो नात्वा तावुभौ यमजातकौ ।

सत्कृताभ्याश्च नामभ्या ख्यातियुक्तौ भविष्यत ॥”

इति (पा० रा० ७० का० ७२ सर्ग ७—९ श्लोकाः) ।

जगत् । कथय, कथाप्रबन्धस्य कौटुम्भः पथ्यन्तः ? (ङ) ।

सर्व । अलीकपौरप्रवादोद्दिग्नेन राज्ञा निर्वासिता
देवयजनसम्भवा सौतादेवीमासन्नप्रसववेदनामेकाकिनोमरख्ये
परित्यज्य लक्ष्मणः प्रतिनिवृत्त इति । (क)

कौशल्या । हा हा वच्छे मुडचन्दमुडि । को दाणिं दे
कुसुमभूदस्य शरीरस्य देवदुर्विलासपरिणामो एआइणोए
णिवडिदो ॥ ३५ (ख)

* हा हा वक्षे मुग्धचन्द्रमुखि । क इदानीं ते कुसुमभूतस्य शरीरस्य
देवदुर्विलासपरिणाम एकाकिन्या निपतित ॥

(ङ) कथय—अभिधेदि, कथाप्रबन्धस्य—रामायणाऽऽख्यसन्दर्भविशेषस्य, कौटुम्भः,
—किन्मकार, पथ्यन्तः,—शेषभाग, यदि रामायणकथायां अन्ते सौताविषयिका
कथा किञ्चपि महर्षिणा उपनिषदा भवेत्, तदा सा इदानीं कौटुम्भो वर्तते,
तस्या अपत्यं जातं न वा, जातञ्चेत् केन वा परिरचितम्, अथच तत्सुतो न वा
इत्याद्यवश्यज्ञातव्यविषयोऽप्येकाभिः साक्षत्येन परिगृह्यतीति भवेदिति तु प्रटुराशयः ।

(क) अलीकिति ।—अलीकः,—मित्याभूत्, यः पौराणां—पुरवासिनां,
प्रवादः,—कौलीनः, चारित्र्यापवाद इति यावत्, तत्र लक्ष्मणः,—व्याकुलः तेन,
अथवाशपोरापवादेन किञ्च विवेकयुक्तमनसेत्यप्य, राज्ञा—रामचन्द्रेण, निर्वासितां—
परिवर्जिताम्, देवयजनसम्भवा—देवा इत्यन्ते अस्मिन्निति देवयजनं—यज्ञभूमिः,
तस्मात् सम्भवः,—उत्पत्तिः यस्यां तां, यज्ञभूमिसमुत्थितामित्यर्थः, आसन्नप्रसववेद-
नाम्—आसन्ना—समीपवर्तिनी, प्रसवस्य—गर्भविनोचनस्य, वेदना—यातना यस्यां
तां, पूषंगर्भतया समधिष्ठकातरामिति यावत्, एकाकिनोम्—असहायां, सौतादेवीं
—जानकोम्, अरख्ये—जनम्यानाऽऽख्ये वने, परित्यज्य—रथादवताप्यं, निवर्त्तयित्वा,
प्रतिनिवृत्तः,—प्रत्यायात, अयोध्यामिति शेषः । इति—इत्यन्त एव कथाप्रविभाग
इति भावः ।

(ख) मुग्धचन्द्रमुखि ।—मुग्धः,—मनीषरः, यः चन्द्रः,—अग्रधरः, स इव
सुखं—बदनं यस्यां तस्यां सम्बोधने, हा हा कथाप्रवादोद्दिग्नेन । इत्यर्थः । कुसुम-
भूतस्य—कुसुमे,—पुष्पे, भूतस्य—तुल्यस्य, अतिक्रान्तस्येत्यर्थः, ("युक्ते आदाहते
सुखं प्राण्यतीति समे त्रिषु" इत्यमरः) शरीरस्य—देहस्य, कः,—पनिर्वचनीयः,

जनक' । हा वस्ते ।—

नूनं त्वया परिभवेच्च नवच्च घोर

ताञ्च व्यथा प्रसवकालकृतामवाप्य ।

कव्याङ्गेषु परित परिवारयत्सु

मन्त्रस्तथा शरणमित्यमकृतं स्मृतीऽस्मि ॥ २३ ॥

अतिभयाऽऽवह इत्यथ, देवदुःखानामुपागणानाम्,—देवत्व—भाग्यत्व, दुः,—दुष्ट, अग्रभक्त्यादानुकूल इति यावत् २ विलाम,—व्यापार, क्रीडति यावत्, तस्य परिणाम,—परिपाक, एकाकिन्त्या,—असहायाया, ते—तव निपतित,—संज्ञात, कुसुमसुकुमारशरीराया सह्याग्रग्यायाय तव निर्जनारण्ये ईदृक् दुर्दैवविलासप्रभृत अस्मभावित विषम परिणाम नितरा दुःखिपद्म एवेति निष्कर्षं ।

अथ सह्याग्रहीनाया सीताया तत्कालसम्भूता तादृशी पीरा विपत्ति सञ्ख्यात्यय-
मनुशीचति, नूनमिति ।—हा वस्ते । आयुष्मति सीते । नून नियत, त्वया भवत्या,
नवच्च अननुभूतपूर्वञ्च, इत प्राक् ईदृग्या दुर्गते कदाऽप्यननुभूतत्वादित्यामय',
घोरञ्च दुर्विपद्मञ्च, परिभव तिरस्कार, चारित्र्यदोषापवादेन अकारणनिवासन
जनितां विमाननामित्यर्थ, स्त्रीयां चारित्र्यापवादात् अत्यन्तं भयङ्करं दृश्य किमपि
साक्षीति ज्ञेयम् । प्रसवकालकृता प्रसवचणसम्भूतां, ता तादृशीम्, उल्कटामित्यथ,
व्यथाच वेदनाच, अवाप्य तच्चा, कव्याङ्गेषु आमसासमीजिषु आपदजन्यसमूहेषु
इति यावत्, परित' समन्तात्, परिवारयत्सु परिवेष्टनानेषु चस्यु, सन्तप्तया अतिभया
ऽऽत्तया, त्वया सीतया, शरणमिति रक्षिता रक्षितव्युक्ता, "तात । अग्रण्या रच नाम्"
इति कृत्वा इति यावत्, असकृत् वार वार, स्मृत आङ्गत इत्यथ, अस्मि भवामि,
अहमिति शेष । जगत्स्ये वने समुत्कटां प्रसववेदनामनुभवन्तो त्वं आपदभवयाऽऽकुला
सती रक्षितार माननिश समीध्य नूनं भृशं क्रन्दितवत्यासौ, इत्यहो ! धिक् ।
मानधन्यं तादृशत्वद्दुःखनिराकरणापटीयासमिति भावः । यद्यपि स्वाजन प्राग्र
विषमौ समुपस्थिताया पितरमिव मातरमप्यनुस्मरतीति प्रसिद्धि, तथाऽप्यव
नु दुःखितरि वास्यज्याऽऽधिक्यमत्वादेव जनक स्वनामीत्कीर्तनपुर सरमेवासौ नम
रुरीदिति विकृतवानिति ज्ञेयम् । [अत्राप्येकैव क्रियया प्रदुतयो व्यथापरि
भवदपयो पदायघोरभिसम्भवात् तुल्ययोगिताऽनङ्कार, न तु "स्मृतीऽस्मि" इत्यनेन
सम्भावितत्वेनाभोषितायस्य अथमापलक्षपतयोत्कीर्तनात् प्रकृतसम्भावनाविरहादेव
नूनमिति परसत्त्वेऽपि उन्नेवाऽनङ्कार, इति ज्ञेयम्] वसन्ततिशक्त उक्तम् ॥ २३ ॥

लव । [पद्मवतीं पति] । आर्य्यं । कावितौ ? (ग)

श्रुत । इयं कौशल्या, अयं जनकः ।

लव । [मृगदुमानखेदकौतुकं पश्यति] । (घ)

जनक । अहो ! दुर्मर्यादाता दुरात्मना पौराणाम् । अहो !
रामस्य राज्ञः क्षिप्रकारिता ।। (ङ)—

एतद्वैशमघोरवज्रपतनं शस्त्रन्सुमोत्पृथगतः

क्रोधस्य ज्वलितुं धगित्वावसरश्चापेन प्रापेन वा ।—”(२४)

(ग) पश्य ।—पूज्यं । पती—मम परत स्थितौ, सीताकृत निर्भर विलम्बनौ,
तद्यि च सातिशयं क्षिप्रत्वावित्यर्थ, कौ—कदामर्षयौ, भवत इति शब्ध ।

(घ) मृगदुमानखेदकौतुकं—मृगापुरुषस्य रामस्य मातुः शय्यस्य च दर्शनात्
तत्र मृगदुमान, तस्यैव प्राक्खिवशभावनवलीक्य स्वस्य खेट, प्राक् गुरुसकाशात्
समधीतयोः रामानुपकथाऽऽवितयोः तयोः साचाद्दर्शनादव आत्मनः कौतुकं, तैः
सह वसमान यदा तथा, पश्यति—भवलीक्यति, ताविति शेष ।

(ङ) दुरात्मना—दुर्गुणानां, इत्याऽपवादक्षारितया पापदूषितचेतसानिचये,
पौराणाम्—प्रीत्यावासिजनानां, दुन्दुभ्यादता—दुष्टा मर्यादा वेषा तेषां भाव,
तथा, मर्यादाऽतिहन इत्यर्थ, नदाचारोऽनुनात् न्यायपथविष्णुतिरिति यावत्,
यतो हि न नष्टानान्यानां वान्द्राकिप्रभृतीनां वषासि भविगणस्य निर्दोषायामपि
सीतायाम् पत्नीकदोषमुद्गाह्यानथजातमेव सङ्घटयानामुक्तिशब्धः । रामस्य राज्ञः—
पुत्रपालकस्य, जनाऽप्य सापराधा निरपराधी वा इति विशेष विमर्शेन
तत्र निहितदण्डस्य च क्षिप्रकारिता—क्षिप्र—सङ्घसा, भविविष्येत्यर्थ, कर्तुं
श्रीलघस्य तस्य भाव तदा, भवित्यकारित्यर्थ, यदि हि नवीन राजा रामचन्द्र
अग्निपरिपृष्टाया सीतायाः अपराधव्याप्रीकता ज्ञानत्रापि केवल निखिन्नुपनारभ्य
ननुगुह्य कतिपयानां दुष्कृतानां वषास चाविगणस्य इदंरमात्यर्थं सङ्घ परामश्रु
त्वा काप्यनकरिष्यत्, तदा नूनानिदननथजात नोदपत्स्यतेति भावः ।

अथाविदुःखा रया रामादीनां पौराणाम् तत्राविधान्यास्याऽऽपराधस्य प्रतिकार-
करणोक्तिनाह, एतदिति ।—एतत् सातानिज्जासनरुप, वैशमघोरवज्रपतन-
वज्रस्य व हिंसा च स विशस घातक, तस्य यत् कस्य तत्र वैशस हिंसनमित्यर्थ,
इदं घोर नोदप, वज्रवदनं पश्यन्निनम्यात् तत्र, तीक्ष्णकुम्भिप्रतनतुल्यनतीव्र

कीगत्या । भग्नवदि । परित्ताहि परित्ताहि, पसादेहि
 कुविद रापासि । * (च)

अथ । एतद्धि परिभूताना प्रायश्चित्त मनस्विनाम् ।

राजन् । अपत्य रामस्ते पान्याय कृपणा प्रजा ॥२५॥

* भगवति । परिवायस्व परिवायस्व प्रसादय कृपितं राजपियम् ।

भयाऽऽवह सीतानिखामनरूप कृर कम्प इत्यय, सीताविवाहन हि
 इत्याकाङ्क्षत् दारुणानुष्ठानमित्याशय, अथत् मिरन्तरम्, उत्पद्यत आलोकयत,
 सुहृमुङ्घ चिन्तयत इत्यर्थ, मम अतकस्य, क्रोधस्य कोपानलस्य, चापेन
 धनुषा, शापेन वा अभिसम्प्रातेन वा, धगिति धग् धग् इत्यव्यक्तानुकरणं अर्थे
 कृत्वा, ज्वलितु दहनार्थे प्रच्चनीभवितुमित्यय, अवसर समय, समुपस्थित
 इति शेष, [“कालममघवेलास तुमुन्” (१।१।२६७ पा०) इति तुमुन् प्रत्यय] ।
 एतत् निञ्जासनरूपं घोर दौरात्मा पद्म्यत चक्षियस्य मम कोपानल ज्वालामाला
 ऽऽकुल सन् प्रथमतः प्राक्पि(गोलितन चापेन, पथाच्च राजर्षे मे नियततपोऽनुष्ठान-
 जनितप्रभावात् शापेन सरामानितान् पौरजनान् सद्गसा दग्धाकधुमयेमग्नोति
 भाव । [अथ एतद्देशसे वञ्चयतनत्वाभेदाऽऽरीपात् निरङ्गं रूपकमलङ्कार,
 क्रोधस्य ज्वलनासम्बन्धेऽपि तस्यस्यत्वेनात्कीर्तनादसम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिर-
 षडङ्कारय । एतत् श्लोकस्य पूर्वार्धे, पराउश्वाये द्रष्टव्यमिति ॥ २४ ॥

(घ) भगवति ।—ऐश्वर्यवति । अरुस्यति । इति शेष, परिवायस्व—रक्ष,
 राजर्षे कोपानलात् सर्वान् प्रकृतिजनानिति शेष, [सम्भ्रमे द्विकृति] । प्रसादय—
 परिसान्वय, कृपित—कृप, राजर्षि—जनकम्, अथवा कृपितोऽयं राजर्षि जनक,
 चापेन शापेन वा सर्वेषां नूनं सङ्घं करिष्यतीति भाव ।

अथ प्राक् पापिनां दण्डविधानस्योचित्यं कथञ्चित् समर्थं, पथात् अपत्यभूतेषु
 दीनेषु च जनेषु तस्य परोक्षार प्राययमाना अरुस्यती राजर्षे कोपमुपशमयितुं
 प्रयतते, एतद्गोति ।—परिभूताना तिरन्कृतानाम्, अन्यैरवमानितानामित्यय,
 मनस्विना प्रशक्तमनसाम्, उदारचेतसामित्यर्थं, हि नियतम्, एतत् चापयद्वय
 प्रापदानं वा, चापशापादिभि दण्डविधानै वैरनिव्यातनामिति यावत्, प्रायश्चित्त
 पापचयनावसाधन, स्थावमाननाप्रतिकारसाधनमिति यावत्, भवतीति अथ ।
 अथ हि नाग्निं भवाद्गशा पापप्रसरम् अमहमाना दुर्वृत्तानां यथायोग्यं दण्ड

विधाय दुर्वृत्तिप्रवाहानुपशमनं नयन्ति, स्वयञ्च प्रसादं लभन्ते इति भावः ।
 सत्ययुव तस्य स्थलविशेषे परोहारस्य न्याय्यत्वं प्रतिपादयति, राज्ञित्तिम् ।—राज्ञन् ।
 हे राजर्षे जनक । राज ते अपत्यं पुत्रभूत एव, जानाद्वत्वात् सङ्गन्तुत्वाच्चेति भावः ,
 क्षमया दौना सततं हि दयाया इत्यर्थः, प्रजा प्रकृतयः, पात्याय रक्षणीयाय,
 ज्ञेयाऽऽन्यदीमतेषु वराकेषु च हि अपराधिष्वपि जनस्विन अपराधशतानि सङ्गन्ते, अता
 नाय ते क्लृप्तास्वावसरं परिहरणीयं खल्वेवासावित्याशयः । यथा,—परिभूतानान्
 अवमानितानां जनस्विना नानाधनानां चित्तं मनः, प्रायः बाहुल्येन, एतत् इदं
 भवति नानिनां हि तिरस्कृता सन्तः प्रायेणैव प्रतिविधानं कर्तुं यतन्ते इति भावः
 अथवा—जनस्विना धोराणां परिभूतानाम् अवमानितानां, कथञ्चित् प्रसादेन
 अन्यायिकरणतः परं लोके निभक्षितानां सतानित्यर्थः, एतद्धि एतदेव,
 नवदुःखप्रकारानन्तस्त्वानित्यर्थः, गुरुजनकततिरस्कारवचनमिति यावत्, प्रायश्चित्तं
 पापक्षयकारणम् —“प्रायाः तान् तव प्रोक्तं वित्तं निश्चय उच्यते । तपो निश्चयसंयुक्तं
 प्रायश्चित्तमिति श्रुतम् ॥” इत्युक्तलक्षणं निखिलतत्कृतदोषक्षयकारकं विधिबोधितं कथा
 इति यावत्, प्रायश्चित्तं हि कश्चित् जनस्वा भवेत् किञ्चित् पापमनुतिष्ठति, तत् परं
 गुरुजना यदि तं तत्कृतं तिरस्कुञ्चन्ति, तदा तेनेव तिरस्कारेण तस्य स्वप्नपापसङ्घो
 भवति अतः रामेण देवात् सीतानिष्वासनरूपं यत् अन्याय्यं आचरितं, तस्य भवत्कृतै
 तान्नमस्मिन् सन्नुचितं दण्डं सङ्गात एव, अतः अस्मान्परं किमपि न विधातव्यमिति
 भावः । अन्ये तु सुखदुःखानि जना स्वकृतप्राक्तनकर्मफलभूतान्येवानुभवन्ति इत्यभि
 प्रायश्चित्तं व्याचक्षते, यथा,—इति यतः, परिभूतानां परैः पराभवमिति तानां, जनस्विना
 धोराणां, दुःखं स्वीयदुरदृष्टफलमनतमवेति जानतानित्याशयः, एतत् सीतानिष्वासन-
 रूपवचनैर्न जनापवादादिना च मानसदुःखानुभवमन्वयः, प्रायश्चित्तं प्राकृतदुरदृष्ट
 फलवर्तकम्, भवान् हि जन्मान्तरोदुरदृष्टानां फलभूतं सीतानिष्वासनजन्यदुःखमन्
 नत, रामस्तु प्रायश्चित्तदाहृत्या उपलभन्त एव, तथा च, प्राक्तनदुरदृष्टफलभोक्ता
 एव भवान् निरपराधे कथञ्च कारणमनं रामे इत्या कीप विजहात्, सर्वं जनस्विन
 इति दुःखं स्वकृतकर्मकृतानात् आगतं अन्यस्मिन् कीप न कुर्वान्, एतद्धिमात्याऽऽत्मन
 च स्वयं दय इति भावः । अन्येषु सन्तानमव । [यथाप्रसूतात् ननास्वमानायात्
 अन्येषु नानास्वमानायात्]
 ३ प्रायश्चित्तप्रतिपादनं ॥ ३६ ॥ प्रायश्चित्तप्रतिपादनं ॥ ३६ ॥ प्रायश्चित्तप्रतिपादनं ॥ ३६ ॥ प्रायश्चित्तप्रतिपादनं ॥ ३६ ॥

जनक ।—शान्त वा रघुनन्दने तद्भय तत्पुत्रभाण्ड हि मे
भूयिष्ठद्विजबालवृद्धविकलस्त्रैण्य पौरौ जनः ॥ २६ ॥

वटव । [प्रविश्वसम्भ्रान्ता] । कुमार । अखोऽख इति पशुसमा-
न्नायिक कोऽपि भूतविशेषो जनपदेषु श्रूयते, सोऽयमधुना-
ऽस्माभि प्रत्यचीकृतः । (छ)

अथ पराङ्गेन जनक स्वकोपकारोपशम पचान्तरेणाऽऽह, शान्तमिति ।—वा
पचान्तरे, तद्भय चापवारण शापदानञ्च, रघुनन्दने रामे, शान्तम् उपरत निवृत्त-
मित्यथ, भवतु इति शेष, रामे तद्भयोरिकोऽपि न प्रयोज्य इति भाव, हि
यत, तत् रघुनन्दन इत्यथ, [विद्ययथाध्यायात् कावत्वम्] मे नम, पुत्रभाण्ड पुत्ररूप-
मूलधन, मूलधनरूपतया यत्रत एव रत्नोच्यमिति भाव । (“आज्ञाङ्गद्वया
ऽऽभरणेऽनवे मूलवर्णयधने” इत्यमर) । पुत्रसेदभाजन वा पुत्र यथा अज्ञतकत्वेदपाव
भवति, तथा रामोऽपि विज्ञेय इति भाव । एवमत्र पौरादीनामप्युपरि
कोपोपशमे हेतु निद्विगति, भूयिष्ठेति ।—भूयिष्ठा अतिबहुव, दिना त्राहणा,
बाला शिशव, वृद्धा प्रवयस, विकला हनपाटाद्यवपुहीना, काणखञ्जादय
इत्यथ, स्त्रैणानि स्त्रीजनसम्झाय यस्मिन् तथाभूत पौरौ जन पुरवासित्री,
भवतीति शेष, बालवृद्धादीनानव्यवृत्तात् पौरजनस्य तद्बहुलतया सोऽपि अत्रथ
एव, तेनाहमधुना चापयदणात् शापदानाच्च विरतो भवामीति भाव ।
[अत्र चापादियद्वर्णोपशम प्रति पौरजनेषु दिनादिभूयिष्ठचस्य हेतुत्वोक्तोर्तनान्
पदायरेतक काव्यलिङ्गमलङ्कार] । शार्दूलविकीर्णत वचनम् ॥ २६ ॥

(छ) सम्भ्रान्ता —सत्वरा, व्यथा इत्यथ, वटव,—विप्रकुन्तारा, प्रविश्व-
रङ्गभूमिमागत्य, आहुरति शेष । अयोऽय इति—घोटक इति सनास्त्वा प्राक्तञ्च,
[वीष्पाया द्विवक्ति] । पशुसमास्नायिक —पशुसमास्नाये पशुशान्ते पशुद्वचक्रयाग
प्रतिपादकवेदभागे वा विवर्णित, लक्षणादिगिद्गपर सर ततच्छास्त्रे समधिकतया
अत्यादित इत्यथ, कोऽपि—अस्माभिरट्टटपूञ्च, नृतावशेष,—प्राणिवशप, जन-
पदेषु—ट्टेषु गाननगराऽऽदिप्रदशेषु इत्यथ, न तु वनेषु इत्यभिप्राय, श्रूयत—
आज्ञप्यत, यथा नाम यस्या कश्चित् पशव सतीत पशवो इत्यथ । अथाना
याम्यपत्यप्रतिपादक पैठौनसिचचन यथा,—“गौरविरजाऽथोऽथतरो गहभो ननुथ
येति सत यस्या पशव” इति । सोऽय—तादृशोऽय इत्यथ, । प्रत्यचीकृत,—
एवमत्र गीकृत, न्यचतुपैवेति भाव ।

लव । अश्वोऽश्व इति पशुसमाज्ञायै साङ्गामिके च पठ्यते,
तद्ब्रूत कोट्यः ? (ज)

वटव । श्रूयताम् ।—

पश्चात् पुच्छ वृहति विपुल तच्च धूनोत्यजस्र
दोषशोवः स भवति खुरास्तस्य चत्वार एव ।

(ज) पशुसप्त चापि—आवाच्यते अथत्यत इति आवाच, —वेद, (“श्रुति
स्त्री वेद आवाच ” इत्यमर) पशुना सनावाचकस्मिन् यद्वा,—आवाच, —उप
देश (“आवाच कुल आगमे । उपदेश च’ इति हेम) गुरुपरम्पराक्रमेण
समुपादष्ट पशुनामसंश्लेषास्त्रे इत्यथ । साङ्गामिके च—सङ्गामकौशलबोधकशास्त्रे
च धनुर्वेदानौ युद्धशास्त्रे चत्यथ पठ्यते—अधीयत, एतेनास्य युद्धशास्त्रे वाशषा-
निष्ठत्व प्रतीयते । कोट्यः—किञ्चकार ? अनाविति शेष, यद्यपि वन्या
वप गामोषान् पशून् मन्त्रवा न जानोन, तथाऽपि वेदादिषु शस्त्रेषु तत्तत्स्वरूप
निदृश्यदशनादव तथा लक्षणाभिज्ञा अपि तत्स्वरूपमिदानौ ज्ञातुमिच्छाम, अपश्यत
चेत् वदत इति तिष्ठृटाथ ।

अथ दशनामनारत अश्वलक्षण यथासम्भवम् उक्तीत्तपति, पश्चादिति—
पश्चात् शरीरादवाक् देहचरमनागे इत्यथ विपुल प्रचुर, स्थूलमिति यावत् पुच्छ
लाङ्गुन वृहति धारयति तच्च पुच्छम् अजस्र निरन्तर धूनोति कल्पयति, स अथ,
दोषशोव दोषा आपता, शोवा गन्धदश यस्य तथाविध, आशतकण्ठ इत्यथ,
भवति, तस्य अथस्य खरा शफा, चत्वार एव सतु सङ्गाका एव, नातीऽधिकता
इत्यथ, न हि गवादिवत् द्विधा विभिन्नतया सतु सङ्गाताऽधिका इति भाव, शष्पाणि
वाल्गलानि, (“अथ दाल्लक्षणम्” इत्यमर) अति भक्षयति, आसनावान् चूतफलपरि-
भनतान्, शक्यति उक्तान् पुरोपसृष्टान्, पकिरति त्यजति, वा अथवा आख्यातै स्वरूप
अथने, तदाकारवषनानिरित्यथ, किम फलम् ? अथुना तत्स्वरूपवर्णन निष्पृग्
जननिति भाव । [अथ वारणावकलिशब्दयोगात् ततोऽपि ज्ञेया] । एतेहि आगच्छ
आगच्छ । [सप्तमे दिवसमम्] । जान तच्छान त द्रष्ट वयनिति शेष, पुन कित्,
स अथ दः विपुलदृष्टश्च व्रजति गच्छति, तस्य द्रतगतिसतया अन्नाक त्वरितगन-
नासापे तर्था । न भवेदित्यामर । [अथाश्वरूपैककर्तृकारकेण सप्त वृहतिपशुतीना-
भवेत्तासा क्रियाणानन्तिसम्भवात् दोषका उदार, अपि चाऽऽसफलिनं साकं प्रज्ञत्
पुत्राण साम्यत्वात्तिशदानात् उपनाऽऽदार, यथापुनश्चस्वरूपवर्णनाच्च

गप्याख्यति प्रक्रिरति गह्वत्पिण्डकानाम्प्रमातान्
कि वाऽऽख्यातेर्भ्रजति स पुनर्दूर्गमेच्छेति याम् ॥ २७ ॥

[इति उपसृथाग्निने इक्षयोवाऽऽक्षयति] । (क)

लव । [सकीर्णकौपरीवविनयम्] । आख्या । पश्यत पश्यत,
एभिर्नोतोऽस्मि । [इति त्वरित परिक्रामति] । (ज)

अरुन्धतौजनकौ । पूरयतु कुतूहलं वत्स । (ट)

कौशल्या । भ्रजवदि । जानामि, एत अणालोअग्रन्तो ण
जोआमि विअ, अटो अस्सटो भविअ पक्खन्ह टाव गच्छमाणं
दीहाउ । ० (ठ)

० भगवति । जानामि, एतन्नालाकयस्ती न जीवामीव, अतोऽन्वतो भूत्वा
पश्यामन्तावद्गच्छन्त दीघायुषम् ।

स्वभाक्किरग्लङ्कार, इत्येषा परम्परमापेक्षतया स्थिते सङ्कर । सवत तच्छब्दोपात्त-
कत्तरि लट् प्रयोगदशनात् “खरान्तस्य चत्वार एव” इत्येव तु तदन्वयाङ्करणात्
प्रक्रमभङ्गदोष इति ज्ञेयम्] । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ २७ ॥

(क) इति—इत्यमुक्तेत्यर्थ, उपसृथ—लवसन्तोप गत्वा, अग्निने—उत्तरीयभूत
लक्षणामृगत्वचि, इक्षयोय—करयोय, यद्गणपुत्रकर्मिति शेष, आक्षयति, लव
वटन इति शेष ।

(ज) कौतुकम्—अथदशनकौतूहलम्, उपरोध,—वयस्यानानत्यायद्,
विनय,—नम्यता, तै सह वचनान यथा तथेत्यर्थ । आख्या ।—भा नाया ।
जनकाटय पूञ्जना इत्यर्थ । पश्यत पश्यत—अवलीकृत, [सम्भवे विकृति] ।
युग्मिति शेष । एभि, —वटुभि, नीत, —स्यानान्तर प्रापित, अस्मि—भवामि,
अङ्गमिति शेष । यथान् विहाय नाङ्ग गन्तुमिच्छामि, किन्तु एते मत्वात् ना गच्छन्ति,
अथ किं कृत्यमिति भाव । त्वरित—सत्वर, परिक्रामति—भाव्यति, दशनीत्कण्ठा-
वशादिता भाव ।

(ट) कुतूहल—कौतुकम् अथावलीकनौत्कामित्यर्थ, पूरयतु—समापयतु,
यदि अथ द्रष्टुमिच्छन्ति, तदा एभि नद् गच्छेति भाव ।

(ठ) एतम्—इमं धानकम्, अणालोअग्रन्ता—अपश्यतो, न जीवामीव—

अरु । अतिजवेन दूरमतिक्रान्तः स चपलः, कथं दृश्यते ? (ड)

कञ्जकौ । [प्रविश्य] । भगवान् वाल्मीकिराह, — “ज्ञातश्चमेत-
दवसरे भवद्भिः ” इति । (ढ)

जनक । अतिगम्भीरमेतत् किमपि भविष्यति । भगवति
अरुन्धति । सखि कौशल्ये । आर्य्यं गृष्टे । स्वयमेव गत्वा
भगवन्तं प्राचेतसं पश्याम । (ण)

[इति निष्क्रान्तौ वृद्धवर्गः] ।

प्राधान्यं न धारयामीत्येव । जानामि—नये, अहमिति शेषः । अतः,—अस्मात्
कारणात्, अन्यत्,—अन्यस्मिन् स्थाने, भूत्वा—अवस्थायैत्यर्थः, अन्यत्र गता सतीति
भावः, गच्छन्त—वटुभिः चार्द्धं यान्, दीर्घायुषम्—आयुषमन्त, लवमित्यथ,
पश्याम,—अवलोकयाम ।

(ड) अतिजवेन—अतिवेगेन, दूर—विप्रकृष्ट देशम्, अतिक्रान्तः,—गतः,
चपलः,—अचलमतिः, स,—बालक लवः, बालत्वात् स्वत एव अचलप्रकृति-
रवौ सुदूरं स्थानं प्रस्थित इति भावः । कथं—केन प्रकारेण, दृश्यते ?—अवलोक्यते,
अच्युविप्रातिक्रमात् न ह्यनौ द्रष्टुं शक्नोते त्वयेति भावः ।

(ढ) एतत्—युष्माभिः जिज्ञासितं वृत्तं, बालकस्यास्य इतिवृत्तमिति यावत्,
अवसरे—यथासमये, भवद्भिः—युष्माभिः, ज्ञातव्यं—वेदितव्यम् । कालान्तरे
युष्मन्त्यमेव विवरणं मत्तं श्रेयथ, इदानीं न वक्तव्यमिति भावः ।

(ण) एतत्—अस्माज्जिज्ञासितं बालस्यास्य विवरणमित्यथ किमपि—अनिर्ज्वंश
नीचनेव, अत एव अतिगम्भीर—दरवगाहम्, अतिगोपनीयमित्यथ अलौकिक
घटनापूरणतया मादृशजने सहसा भेत्तनशक्यमिति यावत् । भविष्यति—अन्यत्पत्ने ।
भगवति अरुन्धति ।—पुत्रपत्ने वसिष्ठपत्नि । एतस्या गौरवपदशनायै भगवतोऽनुक्तम् ।
सखि कौशल्ये ।—सहचरि प्रियदर्शरथगृह्णिणि । परमात्मौपत्यद्योतनात्
सखाति सन्तु इमं । आर्य्यं गृष्टे ।—माननीयं कञ्जुकिन् । अस्य अज्ञास्यान्तव
नाम्नात्तुम् आर्य्यं किति नीचम् । स्वयमेव—आत्मनैव, न तु प्रतिनिविना, इदेव
शब्दात्, तथात्वे न चकारेण न च इति तादृशमिति भावः । प्राचेतसं—वाञ्छीकि, पश्याम,—
अवलोकयाम । नो चेद्व तर्हि एतद्वृत्तनात् ज्ञातुं न शक्नुम इति भावः ।

वटव । पश्यतु हि कुमारस्तदाश्चर्यम् । (त)

लव । दृष्टमवगतञ्च, नूनमाश्वमेधिकोऽयमश्व इति । (य)

वटव । कथं ज्ञायते ? (द)

लव । ननु सूत्रां । पठितमेव युष्माभिस्तत्क्लाण्डे, किं न पश्यथ, प्रत्येकं शतमज्ञां कवचिनो दण्डिनो निपङ्क्तिणश्च रचितारः, तत्प्रायमेवेदमपि दृश्यते ? यदि इह न प्रत्यय, तद्गत्वा पृच्छत । (घ)

(त) पश्यतु हि—श्रवणोक्तत्वेन, हिण्श्रीऽवधारणायक । कुमार,—लव तत्—अश्वरूप वस्तु, आश्चर्य—विस्मयजन्यम्, वटुभिरदृष्टपृथक्त्वेन अश्वोऽपि विस्मयकरवस्तुविधया चक्षिस्वित, इति शेषम् ।

(य) दृष्ट—प्रत्यक्षोक्तम्, अवगतञ्च—भवतुदञ्च, दृष्टेव कोऽपि भवतीति सम्यक् निर्णीतमित्यर्थः, नून—निश्चितम्, आश्वमेधिक,—अश्वमेधपञ्चोय, [अश्वमेध प्रयोजनस्येत्यर्थं अश्वमेधशब्दात् ठञ् प्रत्यय] अयमश्व,—पुरो दृश्यमान वाजी, भवतीति शेषः ।

(द) कथं—केन लक्षणेनेत्यर्थः, ज्ञायते ?—अवधार्यते ? अश्वमेधपञ्चस्याश्वस्यो भवतीति केन प्रमाणेन स्थिरीक्रियते इति भावः ।

(घ) ननु—भी !, सूत्रां,—अज्ञां, वटव इति शेषः, पठितमेव—अवीतमेव, तत्क्लाण्डे—अश्वमेधाध्याये रानायणस्येत्यर्थः, अश्वमेधमक्रान्तप्रकरणे इति यावत्, किं न पश्यथ ?—अश्वमेधप्रकरणीक वस्तुज्ञातमत्र यथायथं सूत्रद्वयमतीति किं न युष्मदवलोकयत ? इत्यर्थः । किं परिदृश्यते ? तद्वान्न, प्रत्येकमिति ।—प्रत्येकम्—[एकम् एकं प्रतीत्यन्योभावः] सन्तस्मिन्नेव भागे इत्यर्थः, शतमज्ञां,—शतं सूत्रां येषां तथाज्ञां, मन्वन्तं नृणांशतसमन्विता इत्यर्थः, कवचिनः—कवचवन्तः, वस्त्रधारिण इत्यर्थः, दण्डिनः,—दण्डायवा, यद्विधारिण इति यावत्, निपङ्क्तिणश्च—तृणोरवतय, रचितारः,—अश्वरचका शैलिका, तत्प्राय—तथा—कवचिप्रभृतौना सेवानां, प्रायः,—वाङ्मयं यस्मिन् तथापि शतशतकवचिदण्डिणपङ्क्तिमौनकसुरचितमित्यर्थः । इदमपि—अश्वरूपवस्तु अपि, दृश्यते—श्रवणोक्तत्वेन, अथ रचितमेव शतं शतं कवचिनः अन्ये च योऽपि परिक्रान्त्यतीति दृश्यते, याद—चेत्, इह—सदीयवचनि, प्रत्ययः,—विशाम्, न, किंपरत्रिति शेषः । तत्—तर्हि,

वटव । भी भी । किम्प्रयोजनीयमश्वः परिहृतः
पर्यटति ? (न)

लव । [ससृष्टनात्मगतम्] । अये । अश्वमेध इति विश्वविजयिना
क्षत्रियाणामूर्जस्वल । सर्वक्षत्रियपरिभावो महान् उत्कषे-
निकाप । (प)

[नेपथ्ये] । अयमश्वः पतानीयमथवा वीरघोषणा ।
सप्तलोकैकवौरस्य दशकण्ठकुलद्विष ॥ २८ ॥

गत्वा—रक्षिजनानां सनीपनागस्यैत्य, पृच्छत—जिज्ञासध्वम्, अथरक्षिणां वचसैव
युयु ह्यश्वमेधीयोऽथनश्च इति चास्येति भावः ।
(न) भी भी, नैनिजा इति शेषः । किम्प्रयोजन — किं प्रयोजनम्—
सद्वैय यस्य च, किन्कलक इत्यथ अयमथ, परिहृत —परिक्षेपित रक्षिणहोरति
शेष, पर्यटति—विहरति, कश्चै कात्याय इति उैतिका अस्याश्वस्य समन्तात्
धृतायुषा सन् सहरन्तीति भावः ।

(प) ससृष्ट—सायङ्म्, आत्मगत—स्वगतम्, आहृति शेष, अश्वमेध इति—
अश्वमेधनामक यज्ञ इति, विश्वविजयिना— विश्व—जगत, विजितु—प्रभावेण
न्यङ्गुं शील येषा तेषा, तिलोकौपरिनाविषानित्यथ चक्षियाणा—राजान्यसद्वाना,
ऊर्जस्वल,—ऊर्जा,—बलनस्यास्तीति [“ज्योत्स्नातमिस्रा—” (शार११४ पा०)
इति कलेठे निपात] बलवान्, सवातिशायी इति यावत्, सव्वचक्षियपरिभावी—
सवा चक्षियान परिभविषु शील यस्य तादृश, राजयष्टन्दतिरस्कारकारक इत्यथ,
महान्—न वषत्तर, उत्कर्षनिकाप,—उत्कषत्त—सव्वप्राधायस्य, गौरवस्त्वथ,
निकाप,—अष्टादिधातूनां सारत्विणायक प्रत्तरविणष, प्रकृते तु तदन्त
सारत्वाद परोच्चाभ्यानमित्यथ, अश्वमेधयज्ञस्य केवल ससाद्भिरिवानुष्ठीयमानतया
चाग्निशयगौरवाधायकत्वेनेत्यथ निरुपायनाथस्य चातयाणान्ति विनेयम् । अत
सुचक्षियत्वेन सातिशय आदर णतस्मिन्नकारात्पाप द्रष्टव्यम्, “राजा साञ्चभोनी
ऽश्वमेधेन दत्तेत, नापसाञ्चभोनी ।” इत्यापत्तव्याक्ते ।

अथ नेदस्यनातिरन रक्षि” अथस्यास्याश्वमेधोत्पल भगवतो रामस्य विजयगौरवश्च
आपदितुं निनापदति, अयमथ इति ।—सप्तलोकैकवौरस्य सप्तम् भूप्रवृत्तिषु
लोकेषु, “सुसुव संनहरेव नन्द्य तप एव च । सत्यलोकश्च उतेते लोकान्तु

खव । [सच्यथमिव] । अहो । सन्दीपनानि अक्षराणि । (फ)

वटव । किम् उच्यते ? प्राज्ञ खनु कुमार । (व)

परिकीर्तता ॥” इत्याद्यपरागम । एक अद्वितीय, वीर गर तस्य दृगकण्ठस्य रात्रणस्य, कल वण, डेट यस्तस्य रावणवशात्तस्य रामस्येत्य अयमय एष दृग्गमान अशुभेधीय इव, अथवा किंवा इव पताका वैजयन्ती, वीरघोषणा वीरत्वप्रख्यापण जगदिकवीरत्वख्याने प्रतिहापरिचिदी इत्यय, इत्यय विजयपताका अयञ्च अशुभेधाथ एतौ हारिव महाराजस्य रामस्य सञ्जवाविराजत्वकीर्त्ते प्रचारायमेव उत्सृष्टौ इत्यभिप्रायक नेपथ्यभाषण “भो भो । किम्प्रयोजनोऽयमय” इत्यादि वटूकीनामुत्तराशुभेधोपन्यस्तमित्यवधेयम् । [सप्तेत्यादिविषेणइत्यस्य साभिप्रायकत्वे नोपन्यस्तत्वात् परिकरालङ्कार, तथा अथेन पताकया च साऽ वीरघोषणाया अभेदारोपात निरङ्ग रूपकनखङ्कार, एतयोरेवोन्वनेरपेक्ष्येण स्थिते सृष्टिरिति] । पथ्यावक्त वृत्तम् ॥ २८ ॥

(फ) सच्यथमिव—अथया—परीत्कर्षयवणजनितया पीडया सह वर्त्तमान यथा तथेव, समन्तापमिवेत्यथ, आद्वैति शेष । अहो—इत्यनुपात्तककनययम्, (“अहो धिगर्थं शोके च करुणायविपादयो । सन्धीधने प्रशसाया विन्दये पदपुरणे ॥ अमृयाया वितर्के स्यात्” इति मटिनी) सन्दीपनानि—समुत्तेजकानि, क्रोधीत्साह सवहङ्कानोति यावत्, अक्षराणि—वणराजय, श्लोकस्यैतस्य उदतभावगभतया नितरा द यवत्वमेवेति भाव ।

(व) किमुच्यते ?—किनभिधीयते, एभि रक्षिपुरुषैरिति शेष, नेपथ्यभाषितेन इमे रक्षिण किमुचु, तेषा याथार्थ्ये वय सस्यक्तया अवधीतु न शक्नुम इति भाव । यद्वा,—किमतात्माभिवक्तव्य, तत्र सङ्गना स्थितीकषु शक्यते इति भाव । प्राज्ञ खनु कुमार,—कुमार,—खनु,—निश्चितमेव, प्राज्ञ —प्रतिभासम्पन्न, अतो नूनमसौ रक्षिवचसा तात्पथ्य सञ्जया अधिगन्तु शक्यतीति भाव । अत्रापसाशय,— प्राक् वपन्निसमयमवलोक्य किमप्यवधारयितु नाशक्नुम, कुमार खवन्तु दर्शन नावेणैव आऽमेधिकीऽयमय इति निरर्थेपीत, तेन हि सचानहे “अयमय —” इत्यादिक नेपथ्यभाषणस्यमौ क्कटिलेवावभोव्यते इति उद्यपि अगभित्ना वपमेत इचमा तात्पथ्ययदृशे तयाऽप्यस्मासु विशेषाभित्ना खव एव सम्यगवबुध्य समुचित-मेवावाभिवाम्यति इति वा भाव ।

सर्व । भो भोः । तत् किमक्षत्रिया पृथ्वी ॥—यदेवमुद्धत-
मुद्धोष्यते ? (भ)

[नेपथ्ये] । अरे । महाराजं प्रति कुतः क्षत्रियाः ? (म)
सर्व । धिग् जाल्मान । (य)—

यदि ते सन्ति सन्त्वेव, केयमन्या विभीषिका ।
किमुक्तै, शरसम्बाधा पताका वी हरास्यहम् ॥ २६ ॥

(भ) भो भो । रक्षिण इति श्रेय, तत—तर्हि रानस्य एकवीरत्वे इति भाव । पृथ्वी—इय भूमि, किम अक्षत्रिया ?—क्षत्रियजातिशून्या, एतस्या भन्या किमु णकीऽपि क्षत्रियो नास्ति, य खलु वीरपदभाक् भवेत् ? इत्यथ, यत—यत, णन्—इत्यम्, उद्धत—उग्व्वम, उद्धोष्यते—उत्कीर्त्यते, युष्माभि रामस्य वीरत्व-स्थितिरिति शेष । अधुना हि पृथिवी निर्वीरा न जाता, येन यूयं रामानुचरा एव रामस्य वीरत्वगाथा गायथ, तेन हि एवमुद्धतभाषणात् विरमभ्रमिति भाव ।

(म) अरे—इति साननसम्बोधने । महाराज—रामचन्द्र, प्रति—लन्तीकृत्येत्यथ, रामचन्द्रसमीपे इति यावत्, क्षत्रिया,—राजन्यवर्गा, कुत ?—कुव वक्षन्ते ? इत्यथ, सन्नाज राघवस्य दशाननरिपोरन्तिके अन्ये क्षत्रिया वायव्येषु किमु स्यात् शत्रुवन्ति ? इति भाव । तथा च रावणनिज्जिताना क्षत्रियाणा क्षत्रियत्वाभिमान रावणविद्विष पुरत अतिलज्जाकरमेवेति तात्पर्यम् ।

(य) जाल्मान—अविवेकान्, पामरानित्यथ, (“जान् स्यात् पामरे क्रूरसमीत्यकारणं विपु” इति नेदिनी) । युष्मान् इति श्रेय, धिक्—निन्दान्ति, एतो युष्मदीदृशघोषणया वीरवत्या भुम्ने वीरत्वगौरव निहन्तुसुयता, अत सन्तु एतान युष्मान सतत न्यस्यमानि इति भाव ।

अथ राघवगौरवकारिण रक्षिणान् अधिक्षिपद्वाह, यदीति !—ते मेवत्वानि रावणविजयिन रामचन्द्रा इत्यथ, [गौरवाद् बहुवचन] यदि अत, सन्ति विद्वन्, त्वद्वक्त्रकारा भवतीत्यथ, सन्त्वव तर्हि तथैव तिष्ठन्तु तावत्, तपानस्थितौ स्थितौ वा का न क्षति उपजातवा ? इति भाव । किन् अन्त्या अपरा “महाराज प्रति” इत्यादिदृष्टेय्यथ, केय विभीषिका ? मन्मद-ग, सिद्धत इति एष, रामस्य वीरत्वगौरव पुरत प्रजाप्य अग्रीती प्रदधने । किन्ति फल न नविष्यतीति भाव । उक्ते, वाग्विन्यासै, किम् ?

वृत् । [सत्यमिव] । अहो ! सन्दीपनानि गजराणि । (फ)

वृत् । किम् उच्यते ? प्राज्ञ गजु कुमार । (ग)

परिकीर्तता ॥” इत्याद्यपराणम् । एक अङ्कितो । तौर शर तस्य दृग्गण्यथ
रावणस्य कृतं तम नाट्यस्यस्य रावणव्यातकस्य रामस्यस्य प्रथमस्य एष
दृग्गणनं अथमभोग इयं, अथता किम इव पताका वज्रपत्नी, वारधीपणा
वोरत्वमप्रापणं जगदतीरत्वस्याः । प्रातदापावो इयं, इयं वारधीपताका
अथ । अथमेयाय पत्नी इति नाराजस्य रामस्य सत्त्वाधराजत्वमिति प्रचारायमेव
उत्सृष्टौ इत्यभिप्रायकं नेपथ्यभाषणं ‘भो भो ! किम्प्राप्तं नो, प्रनश्यत् इत्यादि
वृत्तानामुत्तराथमेवापमनामित्याद्ययम् । [सत्ययादनिग्रथणस्यस्य साभिप्रायकत्वे
नोपपत्तत्वात् पारकरानन्दार, तथा अथेन पताकाया च सा, वारधीपणाया
अभेदारीपात निरङ्ग रूपकनन्दार, एतदोरथानेवपेन्त्येण स्म्यते सत्सृष्टिरिति] ।
पथावक्तव्यम् ॥ २८ ॥

(फ) सत्यमिव—सत्यया—परीत्वपयनणजगितया पीडया सङ्घ वरुमा ।
यथा तथैव, समन्तापसिनेत्यथ, आहति शय । अहो—इत्यनुग्राहकस्ययम्,
(“अहो धिगधे शोके च करुणायविपादयो । सन्दीपने प्रगमाया विग्रये पदपूरणे ॥
‘अमृतायां वितर्कं स्यात्’ इति नटिनी) सन्दीपनानि—ससुतेजजानि, क्रीधोत्साह
सवर्द्धकानोति यावत्, अचराणि—वणराज्य, श्लोकस्येतस्य उदतभावगभतया
नितरा दुःखत्वमेवेति भावः ।

(ग) किमुच्यते ?—किमभिधीयते, एभि रक्षिपुरुषैरिति शेष, नेपथ्यभाषितन
इमे रक्षिण किमुचु, तेषां याथाव्ये वयं सन्त्यक्तया भववोऽनु न शक्यम इति नाव ।
यदा,—किमतात्माभिक्त्या, तत्र सङ्घना स्थिराकर्तुं शक्यते इति भावः । प्राज्ञ
गजु कुमार,—कुमार,—लज, खन—निश्चितमेव, प्राज्ञ —प्रतिभासम्पन्न, अतो
नूनमसी रक्षिवचसा ताप्यस्य सञ्चया अधिगन्तुं शक्यतीति भावः । अवापनाशय,—
प्राक् वयनिमस्यसवलोवय किमप्यवधारयितुं नाशकम्, कुमार लवन्तु दर्शनं
नात्रेणैव आत्मेधिकोऽयमत्र इति निरणेपोत, तेन हि सत्यानहे “अथस्य —”
इत्यादिकं नेपथ्यभाषणस्यस्यो भ्रष्टित्वावभीक्ष्यते इति यद्यपि अनभिना वयमेत
इत्तमा ताप्यस्यस्ये, तथाऽप्यस्मासु विशेषाभिन्न खव एव सत्यगवबुध्यं ससुचित-
मेवावाभिधास्यति इति वा भावः ।

लव । भो' भोः । तत् किमचक्षिया पृथ्वी ॥—यदेवमुद्धत-
सुद्धोष्यते ? (भ)

[नेपथ्ये] । अरे । महाराजं प्रति कुत' चक्षियाः ? (म)
लव । धिग् जाल्मान । (य)—

यदि ते सन्ति सस्त्वैव, केयमन्या विभीषिका ।
किमुक्तैः, शरसस्वाधा पताका वी ह्यरास्यहम् ॥ २६ ॥

(भ) भो भो । रक्षिण इति श्रेय, तत—तर्हि' रामस्य एकवीरत्वे इति

भाव । पृथ्वी—इय भूमि, डिग् अचक्षिया ?—चक्षिज्जातिशय्या, एतस्या भय्यां
किमु एकोऽपि चक्षियो नास्ति, य खलु वीरपटभाक् भवेत् ? इत्यथ, यत—यत,
एवम्—इत्यन, उद्धत—उत्तम, सुद्धोष्यत—उत्कीर्णते, युष्माभि रामस्य वीरत्व-
ख्यातिरति श्रेय । अधुना हि पृथिवी निर्वीरा न जाता, येन यूय रामानुचरा-

(न) अरे—इति नावनमस्वीधने । महाराज—रामचन्द्र, प्रति—
लक्ष्मीकृत्येत्यथ, रामचन्द्रचनोपे इति यावत्, चक्षिया,—राजस्यवर्गा, कुत ?—
कुव वक्षन्ते ? इत्यथ, उच्चाज राघवस्य दशाननरैरपौरस्तिके अन्ये चक्षिया
वोद्यविषये किमु स्यात्, शक्तुवन्ति ? इति भाव । तथा च रावणनिज्जितानां
धविद्याणा धविज्जाल्मानान रावणविडिप पुरत अतिलज्जाकरमेवैति तात्पर्यम् ।

(य) जाल्मान—अविवेकान, पामरानित्यथ, ("जान्म स्यात पामरे
क्रूरैश्चभोत्स्कारिण विपु" इति मेदिनी) । युष्मान् इति श्रेय, धिक्—निन्दासि,
प्रतो दूरनोदृशघोषणया वीरवत्या भुम्मे वीरत्वगौरव निहन्तुमुद्यता, अत
चमुत्तान युष्मान सतत भयसगानि इति भाव ।

अथ राघवगौरवकारिण रक्षिणान् अधिचिपन्नाह, यदौति ।—ते
मेवस्मानिनि रावणविजयिनि रामचन्द्रा इत्यथ, [गौरवाट उद्भवचन] यदि
अत सन्ति विदते, त्वदुत्प्रकारा भवतीत्यथ, चन्वय तर्हि तद्यैव तिहन्तु
तावत्, तथासंस्थितौ स्थितौ वा का न चाति उपज्ञातया ? इति भाव ।
किणु अस्या अपरा, "महाराज प्रति" इत्यादिहृषेत्यथ, केय विभीषिका ?
अन्वदंशं, क्षियत इति अप, रामस्य वीरत्वगौरव पुरत प्रत्याप्य अपमशति
प्रदशनेन किमपि फल न भविष्यतीति भाव । उक्तै, वान्निन्याने, किम् ?

भो भो वटव । परिहृत्य लीष्टेरभिन्नन्तो नयत एनमगम्,
एष रोहिताना मध्ये वरा तयरतु । (र)

पुरुष । [सकीवदप्य प्रसिध्य] । विन्त्वापन्नम् ॥ किमुक्तवानसि ?
तीक्ष्णनोरमा ह्यानुधीयनेणय गिगोरणि न दृष्टा वाचमनुसन्त्ते,
राजपुत्रवन्दकेतुराक्रष्टगरानन . सोऽप्यपरिगुणदृष्टनकात्
ह्लाऽऽक्षिप्तदृष्टयो न परापतति अद्यापि, तत् त्वरितमप-
नपेतानिन तरुगर्जन । (ल)

अगम्, इथा गगान्तरानयगोजा पयति भा । अइ नव, व
युष्माक, पताका वैजयन्तो वारत्वद्योपणामतामित्यथ गरनस्याधा गरे पतिभ,
सम्बाध नमाद्वादन प्रस्था ता, कार्मुकनिचतगरमडना हल्लेव्यथ, उरामि
वलात नगामि, चत युज नमथा भरत तानु पतत्प्रतिकार कुरुतति भाव ।
यदा—गरेण ह्यत्रिगणैण राणेन वा नम्याया भिलन प्रस्था ता शरायरदाम,
अतितुच्छामित्यथ । अयत् नगानम् । “गरनस्यागाम” इत्यव ‘नन्निपल्लो’
इति पाठो बहुषु पुस्तकेषु दृश्यन्ते तदथस्तु नन्निपल्लेव वगेन धावत्त्वेव, न तु क्लिप्त
विविच्यैवेत्यथ । [अथ नमुद्रितवाक्यायेन यदि युष्माक शक्ति स्यात्, तदा
रञ्जतमा पताकामित्यादरुपायान्तरागनदृशनात् अथापत्तिरलङ्कार] ॥ २६ ॥

(र) भो भो वटव ।—वृषिकुमारा । परिहृत्य—वैटयित्वा, लीष्टे—
सृष्टिगुण्ड, शिलापकलैवा, अभिन्नन्,—ताडयन्, पानयन्—अन्नधामिन
वाजिन, नयत—प्रापयत, आयमानति शेष । एष वराक,—द्वयान,
दीनोऽग्रमथ इत्यथ, रोहिताना—नृगविशेषाणाम्, मायनम्यानामित्यथ, (“रोहित
कुडुमे रक्ते ऋजशक्रगरागने । पति स्यान्मोहनग्रीभेद रोहितकटने ॥” इति
नेदिनी) । मध्ये—अश्वतरि, चरन्—वास्यतु आयनन्तु इव अत्रैव तिष्ठत्वित्यथ ।

(ल) सकीवदप्य,—क्रीडेन कोपेन, दपेण—अहङ्कारिण च मह वत्तमा ।
कुपित अतिगन्धितयेत्यथ, पुरुष,—कथित दूतविशेष इति यावत्, प्रविश्य—
वटममात्रगाम्य, प्राङ्गिति शेष । आपन्न—बालस्वभावसुलभा चपलताम्,
अविश्वथवारत्वामिति यावत्, धिक्—निन्दामि, यूय मा एव चपला भवतेत्यथ,
किमुक्तवानसि ?—“उदि ते मनु’ इत्यादिक क्लिननस्यह वचनमभिहितवानसीत्यथ,
सैव कदापि पुनरायमित्याशय । तथाकरणे दीपसुक्तात्प्रापुना सनीचोननुपाय-

कुमार । कृतमनेनाश्वेन, तर्जयन्ति विस्फुरितशस्त्रा-
कुमारमायुधौयश्रेण्य, दूरे चाऽऽशमपदमित, तदेहि, हरिष्-
मते पलायामहे । (व)

मुप दशति, तीक्ष्णं त ।—तीक्ष्णनीरसा, —तीक्ष्णा, —प्रचण्डा, स्वल्पेनाप्यपरान्त
प्रचण्ड इत्यथ, तथा नीरसा —निष्प्रेमाप्यथ, अतिनिद्रयाप्येव [इति विश्वपण-
कनाधारय] । आयुधीयश्रेण्य, —आयुधेन खरानि य ते आयुधीया, —
["आयुधात कृ च (४/४।१४पा०) इति कृपत्यथ] शोडार, तथा श्रेण्य, —
समूहा, अतिनीतनिष्कृपयन्तधारिसङ्घा इत्यथ शिशारपि—बालकस्यापि, का
कथा अन्वेषा प्रयत्नमिति भाव, दृष्टा—गर्विता, मदीडतानित्यथ, वाच—
वचन, नानुसङ्गले—न धरन्ते, तव ईदृशी समुद्रता वाच युत्वा नून गर्विता
रचित्य प्रकृष्य सनाशरुन्त्येव, सुतरा तदुक्तात् बालकानामपि युष्माक कथमपि
मुक्तेन भविष्यतीति भाव । राजपुत्र, —नृपकुमार, चन्द्रकेतु, —तदाख्य
सौमित्रितनय, आरुष्टशरासन —आरुष्ट—रुष्टीत, शरासन—धनुर्धेन तथोक्त,
अधिव्यधन्वा इत्यथ, साऽपि—चन्द्रकेतुरपि, न केवलमसौ राजकुमार अस्माक
ननानो पक्काकी मनाश्रति, अपि तु अचख्याता सेनिकाश्च तत्पुत्रत
मनावानि इत्यपिशब्दाश्च, अपूर्व्वारण्यदर्शनकौतूहलाजिगृह्यथ, —अपूर्व्वस्व—
अदृष्टपूर्व्वस्व, अनिवचनीयस्येति यावत् अरख्यन्व—तपीवनत्रिय, यद्दर्शनम्—अव-
लोकन, तस्य यत् कौतूहलम्—भीत्सुक्य, परमानन्द इति यावत्, तेन आचित—
मनारुष्ट, हृदय—मानस यस्य तथोक्त, रम्या नैसर्गिकौ तपीवनलक्ष्मी समवलोक्य
निर्भवानन्दादयात् आतप्रफुल्लमानस इत्यथ, अद्यापि—इदानीमपि, स्वभावमुन्दर-
वनस्थलौगोनासुन्दरनेन विवशभावोदयादिति भाव । न परापतति—न समागच्छति,
तदुद्देगसुधामे नति भाव । तत—तस्मात्, तदागमनात् प्रागैवेत्यथ, त्वरित—
दतम्, अपरुपत—प्रधात, पलायस्वित्यथ, अनेन—पुरीवर्तिना, तरुगृहनेन—
निविद्वनभागेन, यावदध्याक सनानां सनागत्य युष्माक दुःखवह्दार न पश्यति,
तावत् अनेन वगभागेन सत्वर गम्यता, नो चैत महाननय सम्पद्येतेति भाव ।
(व) कुमार ।—लव, कृतम्—फलन, अनेनाऽन—अत्रसेधीयवाजिना,
आरुष्टपे शराक प्रयाजन नास्माति भाव । कथलित्याह, तत्रेति ।—
तदायात—मत्त, तत्रैवैवधिविपत्तौत्यथ, विस्फुरितशस्त्रा,—विस्फुरि
शानि—नेऽपान समुद्र एवावहरं निश्चिततरा समुचितमुन्वलयति इति भाव,

यम् । [गित कला] । किं नाम । विष्णुरान्त गस्ताणि ? (ग)
[धनुरारोपयन्] । (प) —

ज्याजिह्वा वल्लयित्वाटोत्तिष्ठद्र-
सुहृारि घोरप्रनवनीरघोपनतत् ।

गस्ताणि—सायुमान तथा तथा, धा, प्रत्यय । — धा, प्रोत्तना—गताधार
यो, प्रकृपाणी चण्य — सुहा । — त — अमान प्र्यत्, — [वप्रतत्त
ध आथमपद—तथावामाम, प्र्यमायमादात्तदूरम नमायाता इत्यथ । तत्—
तथा, आथमपदात्तदूरमात्त्व्यात्प्र्यथ, ए०—अनक, भा, प्रसार । तनिात
मप, इरिफट्ते, — म्मात्तदृष्ण, वातमजा म्मा यथा उदका द्रुत धात्वात्,
तदादति भाव । पत्तान०—अपसराम, स्थानमत्तत्तद्विद्यत्त्वरत्त धावान्,
वप्रमिति शेष, एतामन् स्थाने जणमपि न स्थान्वात् इत्यामय ।

(ग) अथतत्—दृपडास्य, कला—विधार, म्दृ इतिव्येथ । गस्ताणि—
सैनिकानामायुधान, किंमति—प्रथ, नामति—कपि, विष्णुरान्त]—विनमन्ति,
रणोन्मत्ता सनासमूहा वलादन्त अथनपदत्तु या, उ सत्ता भवन्ति किन्तु ।
तादृ न भेतस्य, तूणसेव तथा तत्प्रतिविधान किरत इत्यामय ।

(प) धनुरारोपयन्—गरासने भौत्वा सनारोपयन्, युदाय कतमति
सज्य कान्मुक कुम्ब्रथ, आर्हति शेष ।

अथ खल्व अश्वरत्तिमैनकान् धृत्तान्गितायुधान युदाय सत्वरान् समवलोक्य,
तान् टणाय वरणाय स्वमाय्यवता चापाम्बाकौमल उ प्रकटौक, हलप्र जगन्ति
वह्मरति, ज्याजिह्वति ।—ज्या जिह्वो, जज्ञा रमना इव [उदानत व्यात्रा
दास, —” (२१।५६ पा०) इत्युपान्तसनास] तथा, जिह्वाकारया ज्य
त्यथ, वलायनव्याद ।—मलायन वामाकार प्रापित, उल्कटे उग्र, भौपणे इति
यावत्, कौटा अट्यौ, अथे इत्यथ, दष्टे एकटौ दत्तो इव यस्य तत्, कल्पान्ते
जगद्भ्रान्नीलपस्य क्वात्तस्य सुदीघा रत्ता तथा विशालौ दत्तौ म्म न्मति,
तया ममेव चापस्य ज्यापि कौटाव्य सतत स्यत्तु इति भाव, उद्धारोव्याद ।—
उद्धारो उद्गच्छन्, धार भ्रमद्दर, वनस्य मेवस्य, घवर तथाविधाऽयत्त, धौष
जनि मस्य तथात्तम्, अथवा, धार भयावह, घनवत् सवतादनेघवत्, घर्घरघोष
घरमद्दन्, उद्धारि उद्धारयित्, कल्पान्तघ इव निरन्तर सञ्चप्रापिनप्रद
धार निनाद करिष्यन्निर्घ, अथ पचे [‘पकनार्भावथ—’ (२१।७० पा०)

ग्रासप्रसक्तहसदन्तकवक्त्रयन्त्र-

जृम्भाविडम्बिविकटोदरमस्तु चापम् ॥ ३० ॥

[इति यथोचित परिक्रम्य निष्क्रान्ता सर्वे] ।

इति कौशल्याजनकयोगो नाम चतुर्थोऽङ्कः ।

इति कम्पणि षष्ठीप्रतिषेधः] । एतत् चाप मदीय धनुः, (“यथान्ध्रियी । धनुःशरीरौ” इत्यमरः । अस्त्रियावित्युक्ते पुंसि प्रयोगस्य दादुल्येन सर्वैरादृतत्वेऽप्यत “भगवन्तस्रक्तहस्रचापाभरणलाञ्छनम्” इति नपुंसकशेषीके चापशब्दस्य स्त्रीत्व प्रयुक्तमिति ज्ञेयम्) । यासेत्यादि ।—यासाय जगत कवलीकरणाय, प्रसक्त व्युः, इत्तत् भक्षणाद्वादेन विकटहास्य कुञ्चन, यत् अन्तःकर्म कृतान्तस्य, वक्त्रयन्त्र यन्त्राकार वक्त्र, तस्य या जृम्भा व्यादान, तद्विडम्बि तदनुकारि, अत एव विकट विशालम्, उदरम् अन्तर यस्य तादृशम्, अस्तु भवतु । लोकासु चये कर्तुं प्रवृत्तस्य कृतान्तस्य वदनं यथा प्रलयसमये प्रचुरभक्ष्यलामानन्देन सादृश्यात् न्यात भवति, तथैव नन चाप विकटां जृम्भा विधाय निखिल रिपुसैन्यं सपदि निहन्तिव्यय । [अत जिह्वया सह ज्याया, दृष्ट्या सह कोश्या, घनेन सह चापघोषस्य, यन्त्रेण सह वक्त्रस्य, जृम्भया सह चापविजृम्भणस्य अवैधस्य नान्यानामुपदेशात् पञ्जीपना अलङ्कारा, तेषाञ्च परस्परसाम्येन चजातीय-सङ्घे अपि आनन्दवक्त्रस्य जगद्वासकालिकहास्यस्यासन्नन्वेन तत्सम्बन्धीने-रतिप्रयोजितरत्नद्वार, एतेन सह प्रोक्षोपमाना नैरपेक्ष्ये स्थिते ससृष्टि, । अत्र एक एवाह युष्माकं सर्वेषां रत्नसैनिकानां सपदि सत्तयं करिष्यामि इति अ-वन्तु व्यज्जने, इत्यलङ्कारिण वस्तुध्वनिः । शब्दालङ्कारा क्तानुमासहच्यन प्राणाद्य यथायोगे ज्ञेयाः । सयुक्तादिवशानां व्युत्पत्तिरुत्पत्त्यकालेन टश्रवत्वदोषा-कालत्वेऽपि अत्र बोधरसानुशुद्धत्वेन पुनर्गुणत्वमेवेति ज्ञेयम्,—“वक्त्ररि क्रोधसयुक्ते वाच्येऽन्तं ससृष्टतः । रौद्रादौ तु रत्नस्यैकदृश्रवत्व गुणी भवेत् ॥” इति दर्पणात् । अत्र बोरी रत्न, श्रीगीगुण गौड़ो च रीतिज्ञेयाः] । वसन्ततिलक उक्तम् ॥ ३० ॥

चतुर्थोऽस्य सङ्क्षेपः ।

०

अथाऽऽपानं प्रथमतः परा रजानयपाट्टया सौधाताकभाण्डायननामधेयगी
परस्परमानपतीः । गीमान्नीकागथापारव्यतरण समामतातायमत्कारारभरमणय
तपीवनः । अणिरिपीयसाणाणमपरमण्डलिनिकितम् इतस्ततः नृतात्रयवनसम्भार
मौरभागीतिमायनपत्सान्नीरा जालः । । मापताऽपर सौधाताक गिटानयाय
सम्भावतया परा मोतिमधिम चन नोपगाम नप नापठस्य पारनरमणुत्त । तेन
चेव पृष्टो । वर कथास्य सोपानाननेन, भाण्डायन सपारपरमिपानागमनतारण
अजिअपत्, अथधय तनेन उधाप्रणापिन वापव्यात् । सौधाताकिरपि सङ्घर
सुखात् तस्य वगिठति नामाङ्गणा वस्तुतः । अङ्कितमधुपकगङ्गादस उकादित्वेन
सम्भावयन् पुनरभ्युपाइमत ।

अथ अतिप्रमाथेन मधुपकस्य समासत्व प्रमापयन् भाण्डायन सौधातकिना
पुनरपि विद्वेहनाथक वानक तद्गभिचारभापृच्छामान निवृत्तानिष्ठतमासभेदेन
तत व्यवस्थापयन्नाप, पुनरपि सङ्घरिथ तन विद्वेहपत्तनइतमासत्व कथानत्य-
प्रच्छ्रुत । तद्वेत्ताधलाणगामी सुताया सोताया निष्कारणनिवासनद्विपाक
अमणोत्यमस्य वैश्वानस्रत्तत्रालस्वमेव तत्कारणमचोकथत् अवदत्त मुच्छाचात
कारनेव आगमनकारणम् । अथ कौमल्यादिभरस्य नावात्कार नवृत्तान
वेति सौधाताकना पृष्टो भाण्डायन ववाङ्कित्त साचात्काराथ कौमल्यानानेत
तत्समोप वगिठेनाकथत्या प्रेपणत्तान्तनकथयत् । तत यतास्वल्हतात सौधा
तकिरपि सङ्घरै सम्भूय क्रोड्या अनधायननीस्वमन्ठान्तिवैप । भाण्डायनीऽपि
प्राचतसायमवाइमत तत्समूलमाधातठत जगकमान्नीकथन साक्षेप सङ्घ सङ्घरिथ
अन्तदधे । इति विश्वभासङ्क्षेपः ।

अथ चित्तानावसनाय विद्वेहनाथ सन्ततमन्तज्वाताऽऽतमङ्गता निखिल
वासनाविदाहिना गाकायिना नन्दछानमानस, प्रखरकरपववदतिट सङ्घ मन्वा-
विदारक शोकावगमसङ्घमान, रामवगच्छन टारुण्ट खटग्ध्याप टदस्य स्वत
पाताभावं, विभावयन् आत्मघातस्य चिराय घोरनरकीत्यादकत्व, विलपन्
तामैव निष्कारणनिवासिता स्वसुता सीतासुहिष्ण वारवा, रुम्भरथानियतामित
स्मितीहासित मगवमभूतविरलदमनराजिावराजत्त तदीवमसल सुखक्तमले

निरमाण वशिष्ठारुन्धतीगङ्गावङ्गिभान्करादिभि सर्वै स्वयञ्च विद्वितविशुद्धभावां
स्वयमत्तमेवमतिविषयमा दशां गमितां नीतामालोक्यापि तदानीमप्रतिकुल्वती
दारुणप्रकृति तत्प्रमृति भगवती वसुमती विस्तरैणामौ तिरश्कार ।

अथ नेपथ्यादलितम् "इत इतो भगवतीनष्टादेव्यौ" इति कञ्चिकवाक्यमाकर्ण्य
दूरप्रसारितदृष्टिगृहप्रदणितमार्गा केवलानरुन्धतीमागच्छन्तीमालोक्य, पथ्यालीच्य च
अथ सहादबौशब्दपतिपाया प्रथमविपादजातविक्रिति क्षीणटीनमलिनाकृतिम्
अन्तविहृदशोकगत्या कौशल्यामिति कथमपि निश्चिन्वन् तदालोकनसमुद्धोषिता
खिलपुवञ्चुति मूर्तिमदानन्दरूपाया अपि तथा साम्प्रतमौट्टशमतिभौषणमाकृति-
परिचाममालोकयन् अतिक्रान्तर तामैत्र उद्दिश्य भृश बिललाप ।
कौशल्याऽपि ज्ञानपराधवर्ती मत्वा तपापरधशा सृष्टवा वैवाहिकसतीप

शान्तमनोहनाना न्यय कृतानुशय इदंय विकृतावप्यमपि स्वस्य विधाय, कञ्चुक्य-
रुन्धतीया सन्धारितनिजकक्ष्या कथमपि जनैरनुसर्तुमारभे । तद्दुःखाक्षिप्तहृदया
वशिष्ठजायाऽपि पत्रमतिनिविष्टा ता नान्वयन्ती दूरत एव विपुलविटपिमूलनिषस्व-
नतिविषय मियिलानायञ्ज जनक दशयामास । दूरादृष्टा चेनमतिविषमसुताशोक
धीममस्त्रिन राजानमसौ स्वकीय पूर्वकृतदुष्कृतसमवायसृष्टमतिनिष्ठमदृष्टमेव
शुभोच ।

जनकौऽपि कञ्चुकिकौशल्यापितामरुन्धतीमागच्छन्तीमालोक्य, स्वयसुपसृत्य प्रथम
विलाकलीकवन्द्याम् अवनितलजोल्लिन शिरसा समभिवन्द्य, समधिगन्ध च सकल
कल्याणनिदाननाशोवचन तथा, पुरस्थित कञ्चुकिनमानत्रा, प्रजापालमाहत्वेन
कौशल्यामप्याचपत्, अशुक्लञ्च तमेव तथा कुशलवाक्ताम् । कौशल्यापरिचये
प्रजापालमाहत्त्वकथनात् अन्तनिगूढार्थं जनककृतनधिसेपमन्वित्तयन् दृष्टितान्
करण नृष्टिरपि, निष्करुणे सीताविवाहने कौशल्याया सर्वाथा निर्दोषत्व प्रति
पादयन् सनथयमानय रानकृतस्थापि दारुणारुनुदकमण अपरिहायनियति-

निमित्तकत्व, साताशोककृष्टिदामपि तामधिचिपन राजानननुनीय ततो न्यवत्तयत् ।
न गनिष्टितदुःखगत्या कौशल्याऽपि इत्य दुःसृष्टशोकसन्तापतप्त हृदयविदारण
जनकवचन चत चारमिवातिदुःसृष्टजनाना मुमोह । नृष्टिना चैव प्रतिबोधितौ
विदहनाथोऽपि सतत सीताशोकनातिदुःखितानपि ता दारुणवचनै पुनरपि
दुःखत्रयप्रशुभोच, बिललाप चानुभूतास्त्रिशुभप्रधान्त तमेवातिप्रिय धितोयमिच
ददय मुहद दारुणमनुष्यरत्नितानम् । तथा मोहविभ्रमचेतना कौशल्या निश्चास
निराधात चान्नाथानिवाचोच्य जनकं समष्ट नूदकेनाभिपिच्य प्रथमोधयत् ।

एव प्रातःसोधिता रामो मततमानन्विताया सौताया विप्रतपि कर्मितमनिन्य
वटनारविन्दमनुष्मरन्तो निन्तारणनितामितामतिपती तामुद्गमनामना कथमपि
प्राणेरवियुक्ता भृश विनन्ताप । तामो निन्यतोमानो ह्य समधिक्कमेवती कृपा
परयतो अरुन्धतो जगज्जगामे कुलगुरुणाऽभिहित मत्य तथ्यमनुष्मारयन्तो
कथमपि तो हतागामाथामयामास ।

अथायमममोपि मइमा गिगूनां ममपनोतुष्टानिपाद कल्पकलनादमाकण्य
सर्वेषु कथमय, कृतक्या येति निपुण निरुपयत्य जनत गिटानध्यायात् कौडता
वट्टनाम अथ कौलाङ्गल इत्यकथयत । अथ कौशल्या दूरादेव तेषु वट्टयु कञ्चिदति-
मपुरतराकार सञ्चयाऽनकृताभिरामराममुखाकृति लाचनलीभनीय मालकमालीक
सातिशयं विस्मयमुपागमत् । ततयारुन्धत्याऽपि तथैव सम्प्राप्तितोऽसौ बालक
कञ्चकिना लक्षिताखिललक्षणेन चत्रियत्रज्ञचारीति निरणाधि । ततो जनकनाथ
परिचयं पृष्टया अरुन्धत्याऽपि कृतस्त्वोऽप्रमिति निणेत नागद्यत । जनकस्तु
अतोवकौतूहलाऽऽचितसहृदय गिगूमिसनाहानुम, मय परिचयश्च विज्ञात तमव
कञ्चकिना वान्शीक्यायम प्रेययामास । कञ्चकिना मनाहृतोऽपि नाय कौडामपह्वार
अनाऽऽगमिष्यतीति प्रतकथन्ती कौशल्या मनिनय गृहोतगृष्टिचचन बालकमचिरादेव
समोपसुपागतमालोक्य विसिम्पिरे । मिथिलोधिपोऽपि गिगीरथ सन्देशनमाव
मत्याकृष्टचित्त कमप्यमन्दमानन्दसन्दीहमवाप ।

विहितव्यवहारपटुर्वटरपि मविनयमुपसृत्य, नमस्कृत्य चातिविनीत सर्वान्
अचनीयान् पथ्यायकसेण, समधिगम्य च तेभ्य अवितथान् शुभागीराशीन्,
अरुन्धत्या उत्सङ्गे गृहीत पुन कौशल्यात्प्रमलसकार । कौशल्याऽपि तमुत्सङ्गे
कृत्वा चिराभ्यन्तरामस्पशानुष्पमतिकानलस्पर्गमनुभूय, निरुप्य च निपुण न केवल
रामभद्रस्य, अपि तु सौतायाय प्रकृत्याकृत्यो संवशय सौसादृश्यमस्मिन्निति
विस्मिता तदेव वैवाहिकमदृशयत् । विदेहाधिपतिनाऽपि सर्वे सुानपुणमालीक्य
सविपाट तथैवेति समथितम् । अथाकृतिगतसौसादृश्यसन्देशनेन प्रबलाशाचिप्र-
हृदया मनसा सौतासुतत्वेन बालकममुमाशङ्कमाना, कृतस्त्वस्मिति तन्मुवाटव
आकणयितुमिच्छुरस्य जननी जनक्यास्मि न वेत समपृच्छत, अवागच्छच्च त बालक
सविपातपितृपरिचय केवलमाशैशव वान्शीकिस्वामिकर्माति ।

परस्परमेवमालपद्भि तै सर्वे सहसा नेपथ्योत्थिता चन्द्रकेतोरादेशघोषणा
समयावि, निरणाधि च तच्छ्रवणात् जनकारुन्धतीभ्यां रामाशुसेधायपरिरचणाय
मागतयन्द्रकेतुरिति । गिगुरसौ कोऽय चन्द्रकेतुरिति विज्ञातुमशक्तौ जनकमपृच्छन्तु,

समदशयश्च विद्वेषपातमुखात् लज्जयात्मजत्वेन तस्य पारचय विनाश स्वस्य
 रासायनक्षयापानीय भिन्नरात् । जनकोऽपि त तथा कथाऽभङ्गा विनाश,
 दशरथात्मजाना कति मृता केषु केषु च दारेषु अजायन्त्यपृच्छत् । तेनैव
 पृष्टोऽसौ बालकोऽपि कविना प्रणीतस्यापि तत्कथांशस्य सर्वथाऽपकाशितत्वेन तस्मिन्
 स्वस्थानभिन्नचमचिरव्यपत्, व्यजिज्ञपश्च ज्यायसा कृशेन परिरोचतस्य तद्भागस्य
 अभिनयाद्य भरताग्रमप्रेरणवृत्तान्तम् । पतावताऽप्यपरितप्तेन मिथिलेशन प्रकाशित
 भागरतैव अवधिभाग पुन पृष्टोऽसौ बालक आसन्नप्रसवाया निव्वासिताया सीताया
 लज्जानर्तक निज्जने बने परित्यागमेव प्रकाशितभागस्य अवधिमकथयत् ।

तत्राकण्य तानातः श्वितासुद्दिश्य सर्वेषु भृश विलपत्सु, अदृष्टपूर्व्याश्चसन्दर्शनीत-
 फुल्लद्वय केचन मुनिबालका भ्रष्टाति प्रविश्य तत्स्वरूपवर्णनपुर सुर तटे
 वाद्गतनालीकृतितु लवमप्याचकर्षु । लवोऽपि स्वा सहचरकृततामवस्था विज्ञाप्य
 तेनाद्य कथनपि अनुनत सत्वर तनोपप्लाय, समवलोक्य च तमश्चमतिनिपुणम्,
 आश्चर्येधिकोऽपनिति नरणयत् । सहचरास्तु तद्वचसि अप्रतीता अश्रुपालानाद्दृष्ट
 "इत्यथोऽयमश्च" इति पृच्छन् "अयमश्च पताकेऽयम्" इत्यादिकमातर्गार्वतस्तुत्तरनश्रीष ।
 लवोऽपि तदाकण्य साटोपन् अश्रुपालानाद्दृष्ट सावज्ञमार्धाचक्षेप । तत्र चाति-
 क्रुः कादस्तपत्रै'गक समागत्य लवमतिनाचनधयत् । अथ कोपप्रस्फुरिता-
 धरम अतिभीषणाकार त सौनकमाखोक्य भौतभातेवटमि तस्यात् युष्ककलहा
 द्विवापत्तु सुहृद्वन्द्व क्लेशतिनात्र साटोपमौनकवचना, विप्रकृत सिद्ध
 श्रावक इनातिदृती लव सगरगरासनाकर्षणन निजवचनानुरूप शौच्यातिशय
 प्रदर्शनम् इत्याभापितान् सहचरानाश्रासयानासेति ।

इत्यशेषशास्त्राटवोसधरणपञ्चानम कुलपतिकल्प 'व, ए' इत्युपनानक

श्रीमन्नौवानन्दविद्यासागर भट्टाचार्यविरचिताया, तटाक्षणाभ्या

श्रीमदायवीधिविद्यासूपण श्रीनान्नल्लवोधिद्वारवाभ्या

परिवर्तित परिवर्द्धिताया सुखबोधनीसना

ख्यायान् उचररामचरितव्याख्याया

चतुर्थोऽङ्कः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽङ्कः ।

[नेदये] । भी भी सैनिका । जात जातमधनखन-
सम्पाकम् । (क)—

नन्वेप त्वरितसुमन्धनुद्यमान-

व्यावलाप्रजवनवाजिना रयेन ।

उद्धातप्रचलितकीर्तिद्वारकेतु

श्रुत्वा व प्रवनमुर्पात चन्द्रकेतु ॥ १ ॥

(क) भी भ' सैनिका, — शत्रुणा, 'अस्माकं—सैनिकानाम्, 'अव-
लखनम्—आयुः, सुमहाय इति धानम्, जात—सम्पन्न, 'अध्वगित्यर्थ । लयेन
निधन्यमानानाम् अस्माकं सैनानसृष्टानां रक्षणाय सैनानां चन्द्रकेतु त्वरितमेव
सनाथात्, 'प्रता न मुष्माभ भेतव्यामात भाव ।

अथ राजसैनिकानामाधनाप्रकथ्य चन्द्रकेतो त्वरितमेव युद्धस्य ननुमागमन-
प्रकारमाह, नन्वेप इति ।—ननु भी सैनिका !, एव परत एव दृग्गमान
इत्यर्थ, चन्द्रकेतु तदाख्य अस्माकनधिनाप्रक नौनावलतनत्र, व युष्माक, प्रधान
युद्ध, समाकण्य श्रुत्वा क्षपिकमारै सङ्घ सप्त तुमुग पुङ्गुपश्रुत्येवत्र, त्वारतति ।—
त्वारतन त्वगात्वान, अत्युत्कीर्णतमेत्यर्थ, नुमतथ तत्राद्या सारथिप्रवरैश्च,
नुद्यमाना प्रैद्यनाया, सञ्चाल्यमाना इत्यर्थ, व्यावलात् प्रधावत्, प्रजवना
आतङ्गमानिन, वाजिन अथा यस्य तथाविधन, रयन स्यन्दनेन करीग,
तादृश रथमारुह्येत्यर्थ, उदाति ।—उद्धातन वन्दुरदृग्गु प्रतिघातन, उग्रतावनत
भूमिषु वीरैः सञ्चालनात् प्रतिघति प्रापितन हतुनेत्यर्थ, प्रचलित नृग इवकास्पत,
कीर्तिद्वारकेतु कुट्टानध्वज, काञ्चनारकाठानाम्मतव्वजदण्ड इत्यर्थ, यथ तथाविध,
('कीर्तिद्वारै चमारक कुट्टानो युगपतक " इत्यनर) उपोत आगच्छात्,
अस्माकं युद्धवातानुपश्रुत्य सत्वर रणभूमिमेवागच्छति, तन चास्माकानदानोतवनन्वन
जातमिति भाव । [अत्र प्रजवनत्व प्रति व्यावलात्वस्य हेतुत्वेनापन्यामात पदाश्रितक
काव्यविज्ञानबद्धार, तथोत्तराद्धे केतु केतुरित्यत्रात्यप्रसकालद्वारयेत्यनयो, नेर

[ततः प्रविशति सुमन्तसारथिना रथेन धनुष्पाणिः
साद्गतधर्मसम्भ्रमयन्दुकु] ।

चन्द्र ।

आर्य्य सुमन्त । पश्य ।—

मुनिजनशिशुरेक सवतः सैन्यकाये
नव इव रघुर्वंशस्याप्रसिद्धः प्ररोहः ।
दलितकरिकपोलग्रन्थिटद्धारघोर-
ज्वलितशरसहस्रं कौतुकं मे करोति ॥ २ ॥
किरति कलितकिञ्चित्कोपरज्यन्मुखश्रो-
रनवरतनिगुञ्जत्कोटिना कार्मुकेण ।

पित्येण स्थित रुष्टाष्ट] । प्रहृषिष्योः वृत्तम्, —“व्याशाभर्त्सनजरगा प्रहृषंषोद्यम्”
इति लक्षणात् ॥ १ ॥

अथ चन्द्रकेतु उवस्य शौच्यातिशय्य शरोरसस्थानञ्च समवलीक्य विस्मय
परवशता व्यातनीति, मुनिप्रनेति ।—नव नूतन, अचिरोद्धत इत्यथ, रघु
वशस्य रघुकुलस्य, अप्रसिद्ध अभिनवीदघात सत्त्वया पारचयाभावेन नञ्चव
प्रसिद्धासनासिगत इत्यथ प्ररोह इव अद्भुत इव, एक एकाकी, असहाय इत्यथ,
मुनिजनशिष्य मुनिदारक, प्रकृद्भ रघुवर्गीय तेज विभक्त कथिदग्रन्थि
कुमार इत्यथ एतादृशाखौकिकनेत्रसा रघुकुलादृते कुवाप्यदर्शनादिति भाव,
सञ्जत सञ्चस्मिन्, सैन्यकाये सैन्यव्यूहे, हस्यवरथपादारुपसेनानसृष्टाये इत्यथ,
४ क्षिणतात् ।—दलिताना निम्नस्थिताना, करिकपोलाना हृत्किण्वरुष्पलानां, ये यन्त्र
साम्भोगा तेषा टद्धारैण शराघातजनितेन टमित्वाकारकभौषणशब्देन, घोर भया
वक उक्ता तथा ज्वलितानि प्रदीपितानि, पापाणसमकटोरकारकुम्भेषु पतनात् अग्नि-
ज्वालापुक्तानिति यावत्, शराणान्नायुधाना, सहस्राणि यस्य तथाविध सन्, निशत-
शरसहस्राणि विस्मय ननेनकोटिनागान् विपाटयन् वीरुवर्गीय तथाविधशरजालन
१३ लोके वादस्य, मे मनः कौतुकं कुतूहलं, करोति जनयति । रघुकुल
कृत् २ कोऽयं १६ सुगवाचञ्च स्यामि अनौकिकशौच्यातिशय्य प्रकटोक्त्य
२ आनुष्येन करिकुलानि रचिवर्गीय व्याकुलीकुञ्जन् मन विपुला प्रीति जनयतीति
३ अनुदत्ताथ । शिवादुरप साऽ मुनिजनशिष्यश्रीरवेधनासृष्टायापदेशादुपमाऽत्रद्धार] ।
गो. वना वृत्तम् ॥ २ ॥

नञ्चवरस नादस्तास्य शौच्यातिशय्य प्रकटो करोति, क्षिणतीति ।—कलितेन

समरगिरामि चक्षुष्यत्रुडयसूनाम्

उपरि गरतुपार कोऽप्यय वारपोत, ॥ ३ ॥

आद्यर्थ्यमाद्यर्थ्यम् ॥

मुमन्त । आशुषन् । —

अतिशयितसुरासुरप्रभाय गिगुमवलोक्य तथैव तुल्यरूपम् ।

कुमिकसुतरासुरद्विपा प्रमाये धृनधनुष रघुनन्दन स्मरामि ॥ ४ ॥

समुद्भूत, किञ्चिदपि न इपरकोपिन, रघुना रत्नरागपत्तो, लाङ्कितायनविति यामन, मुख्या वल्गमाभा यस्य तथा क, अतितत्राश्वतथा अन्वेषा वीरत्वस्यातिमनाङ्गो नवस्य कोपीदमात मुखमण्डलस्य रातनरान नेम । अपि च, चक्षुष्य रणकर्मणि मन्तान् सक्तकमशालनन इतस्तत चलन्व, पधचूडा पधनष्यका गिगुा यस्य तपोक्त, सक्तकर्मणान् चरित काकपच इत्यथ । (एतन् "एतमिवात्राजस्य पत्रमिवात्रा" इति वीमात्रन स्मरणात् वृत्तचक्रकर्मणा रघुकुलमनानाना पत्रमिवात्रायां कुनाचार शानो दिव्यनुमायन इति नेमम्), कोऽप अनातनानधय इत्यद अय वारपोत वीर गिगु, समरगिरामि रणमुद्भूति, वृद्धेवाप्रभागे अवास्तत चान्नत्वय, अनवरति ।— अनवरत निरन्तर यथा तथा, ननुद्वन्द्वो शय्यामाने काटा वटयो यस्य तथा विधेन कामुकैव धनुषा, धनुषा सतिज्ञानान, उपरि नैनाममूढप्यय, गर तुपार पाणतुङ्गिन, ङकरति वयति, अतितत्राश्वतथा अत्रचत्राणवपणात् कुमारनिचतशरराजय करकावपगानोव अन्वन्त चन्द्रकुमोमकोरिति भाव । [अत्र तुपारै सङ्ग गराणा सान्थीके लृतापनाऽनङ्गार, ज्ञानानुपानवृत्त्यनुप्राप्त शब्दानुसारे यथायोगे द्रष्टव्यै । शराणानकर्मिन्त्वथीतनाय तुपारनास्य प्रदग्नि, तन न परिमाणगतन्तुत्वात्तदनुचितायतादायगडा कायति] । नालना वचन् ॥ ३ ॥

अथ सुमन्त कुमार नवे गार्थ्येय शरारत्रावपन च सञ्चवा रात्रवसाय विनिर्दिष्टात्, अतिशयितति ।— आशुषन् । दायाया । चट्टकेता । "आशुषन् रथिन मृत" इत्याशुषारिकवचनात् । अतशयित अतिक्रान्त, सुराणा वनागाम्, अशुराणा दितिमुतायाच, प्रभाव वीथ्य येन तयामृत, तवव भवत एव तुल्यरूप समासाकारत् आकारेण भवत्सङ्गौयशासनमित्यय, गिगुम् अम बालकम्, अवजीत्य दृश, कुमिकसुतस्य कुमिकनन्दनस्य विद्यादिवस, नखद्विपा पत्रविघात-

चन्द्र । इमन्त्वेकमुद्दिश्य भूयसामारम्भ इति हृदयमप-
तपते । (ख) —

अथ हि शिशुरेकक' समरभारभूरिस्फूर्त्-
करानकरकन्दलीकानितशस्तजालैर्बलै' ।
क्षणत्वनककिङ्किणीभणभणायितस्यन्दनै-
रमन्दमददुर्दिनहिरदवारिदैरावृतः ॥ ५ ॥

काना राचसाना, प्रमाथे सहारे, कौशिककतुहलून् सारीवादिनिशाचर
समूहान् निहन्तुमित्यत्र धृगधनुष काम्मुकधारिण, रघुनन्दन रामभद्रं, क्षरानि
चिन्तयानि, रणकक्षणि अथ बालस्यालौकिक विक्रम निरूपम लावण्यञ्च
सनवलीक्याह विधायविवशी मन्ये, पुन बालरूपीभवन् भगवान् रघुनाणि
विशानिवसत्वे ऋतुविधातिन राचसान् निहन्तु सप्रवृत्त किमु ? इति भाव ।
आकारेण पराक्रमेण चाय बालक रामसदृश एव प्रतिभाति इत्याशय ।
[पुरा किल विशानिवप्राशनया रामचन्द्र सलक्षण राज्ञ दशरथन्यादेशात् तदीय
सच गत्वा यत्रदुष्ट राचसानवधोदिति रामायणी वार्ता । अत्र सदृशवस्तुभवान्
रघुनन्दनसूतेरुदशान् क्षरणालङ्कार, तथा शिशो मुरासुरप्रभावातिशयित्वस्था-
सम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धी अस्वन्धे सम्बन्धपातिशयीत्किरलङ्कार, अपि च तवैव
तुव्यवपमित्युक्तेरुपना च, एषाञ्चान्वीन्यसापेक्षतया स्थिते सङ्कर] । पुष्पिताश
वृत्तम् ॥ ४ ॥

(ख) तु—किन्तु, एकम्—असहायम्, इम—बालकम्, उद्दिश्य—अभिलक्ष्य,
भूयसा—बहूनामस्मत्सैनिकानाम्, आरम्भ,—युद्धोपक्रम, अभूदिति शेष,
इति—अस्मादेतो, हृदय—मानसम्, अपतपते—लज्जते, एकेनानेन शिशुना
सह सञ्ज्ञेयमानस्माक रणीयम् सैन्धवसन्वायानाम् अशक्तिवृत्ततया अतीव लज्जा
जनक इति भाव ।

अथ लवण्य शौध्यातिशय्य विवृणोति, अयनिति ।—अथ पुरत दृश्यमान,
एकक एकाकौ, शिशु हि बाल एव, समरेति ।—समरस्य युद्धस्य भारे
अतिशये, तुमुने एतस्मिन् नयाने इत्यथ, नूरि प्रनृत यथा स्यात्तथा, स्फुरन्ति देदीप्य
नानानि, करालानि भोषणानि, करा क्षप्ता, कन्दल्य इव गुन्यप्रमेदा
इव, [इत्युपमितसन्नास] तानि, पुनर्विशेषसदृशसुविशाले सुदृष्टेय करैरित्यथ,

समन्त । वस्तु । एभि समस्तैरपि किमस्य ? किं पुन-
व्यस्तै ? (ग)

“कराणां कन्दलोभि प्ररोहं गामासाम् पञ्चानामारव्यम्” इति तेषाम् अत्र व्याख्यानं न मनोरम, कोपादीं प्ररोहायै तन्दनोद्यत्स्य पञ्चानाम् अत्रान्त, तथाचि,—(‘कन्दल त्रिषु कपोलेषु परागि नवाडुर । कलध्वनो कन्दनो नृ मृगयन्प्रमदयो ॥’ इति मेदिनी) । कलितानि परिमृष्टीतानि, शस्तगानानि आयुधवन्दानि ये तथाविधे, अपिच, कृष्णतीक्ष्णं शब्दाप्रनामाभि कनकस्य सुवणस्य, त्रिङ्गुलीभि चन्द्र-
घाण्टकाभि, भृङ्गभङ्गाप्रता अक्षयभङ्गा भृङ्गभङ्गा भृता, भृङ्गभङ्गेष्वव्यक्तं शब्दं कृष्णन्त इत्यथ, [“अव्यक्तान्तरणाद्—” (प्रा० ५०५पा०) इति डाचि, “डाचि विवचित—” (वा०) इति इत्ले च स्थितात् भृङ्गभङ्गाशब्दात् ‘लीङ्गितादि डाज्य—” (श० १३३पा०) इति क्यपि कृते सिद्धस्य भृङ्गभङ्गावेति नानधार्ता कर्त्तारि निहाया रूपमेतदिति ज्ञेयम्) । व्यन्तना रथा येषां तै, रथत्रिङ्गुलीशब्दानां भृङ्गभङ्गेष्वकारकाव्यक्तनिनादेन सञ्जा दिश पधिराकृष्यद्भि इत्यर्थ, अमन्द प्रभूते, मदे दानवारिभि, दुर्दानानीव मेघाच्छन्नानि अज्ञानीव, रणीन्ध्रपतया अनिप्रतमेव सदञ्जलधरणात् मेघाच्छन्नदिवसवत् प्रतीपनाना इत्यथ, प्रै विरदा छिन्नन ते एव वारिदा मेघा येषु त, वपामु मेघाच्छन्नेषु अहं मु नवजलधरा यथा निरन्तरमेव जलानि वर्षन्ति, तथैवाद्याह्रदा हि दानवारिभि भूमितलनभिरपिचन्तोत समु दिताथ । अमन्द अनस्य, मद मदत्ताव, टटिन वपमिव यथा तादृशा, विरदा गजा, वारिदा मेघा इव येषु तथोक्तै इति वा विग्रह । अलं अस्मत्सैन्यै, आहत आच्छादित, अभुदिति शेष, एक हि बालकं पराभवित् प्रभृतानामस्मत् सैनिकानामुपरीध निरतिशया मे तज्जा जनयतीति भाव । (अत्र करै सह कन्दलीना तथा टटिनै सह विरदानाञ्च साम्योपदेशात् लक्ष्मीपना, एव विरटेषु मेघानामभेदाध्यासात् निरङ्गरूपकनलडार, एतयान्तु नैरपेक्ष्येण साम्यते सृष्टिः] । पृथ्वा वृत्तम् ॥ ५ ॥

(ग) समस्तैरपि—निश्चितैरपि, सम्मिलिततया स्थितैरपीत्यथ, एभि,
—सैनिकै, अस्य—गिशी लवस्य, किम्—फलम्, एत सेनासमुदाया सम्मिलिता
सन्त युध्यमाना अपि एकाकिन अस्य गिशी किमपि कर्तुं न शक्नुवन्तीति
भाव । व्यस्तै,—विभक्तै, किं पुन ?—विभज्य स्थितानां कथा दूरत एवास्त्वामिति
भाव ।

चन्द । आर्य्ये । त्वर्य्यताम् अनेन हि सहानाश्रितजन-
प्रमायोऽस्माकमारब्ध' । (घ) तथाहि.—

आगुञ्जद्विरिकुञ्जकुञ्जघटाविस्तीर्णकर्णज्वरं
ज्यानिघ्नीषममन्ददुन्दभिरवैराधातसुञ्जम्भयन् ।
वेत्तद्वैरवरुण्डमुण्डनिकरैर्वीरो विधत्ते भुव'
तृप्यत्कालकरालवक्त्रविधसव्याकोर्य्यमाणा इव ॥ ६ ॥

(घ) आर्य्य—पूज्य सुमन्त्र । त्वर्य्यता—त्वरा क्लिप्ता, त्वयेति शेष,
सत्वर रथ चाल्यतानिति भाव । अनेन—एतेन शिशुना, सहान्—अतिशय,
आश्रितजनानान्—उपजीविसेनासमूहाना, प्रमाय—ध्वंस, आरब्ध,—अगुहित',
चपोन्मखानानमत्सैनिकाना सरक्षणाय नया सत्वर युद्धस्थल गन्तव्यम्, अती
भवता तूर्णं स्वैरेव रथ नीयतानित्याशय ।

अथ बालकालौकिक युद्धपाठव व्याचष्टे, आगुञ्जदिति ।—आगुञ्जत्य ज्यानि-
घोपयवणेन प्राणभयात् अतीव गभीर वह्नितध्वनि कुञ्जन्त्य, गिरीणा पर्व्वताना,
ये कुञ्जा लतागृहा, तेषु या बुञ्जराणा इक्षिना, घटा घटना, समुद्राया इत्यथ,
(' करिणा घटना घटा' इत्यमर) तासा विस्तीर्ण भ्रूयक्षया उत्पादित, कणाना
श्रवणात्, ज्वर पीडेति यावत्, येन तथाविध, मौर्व्वीटङ्कारमुपयुज्य प्राणभयात्
समन्तात् वृद्धि कृन्वता गिरिवराणा नागानामपि श्रवणेन्द्रियघोडा जनयन्तमित्यथ,
आगुञ्जता सम्यक्त्वा गज्जता, गिरिकुञ्जकुञ्जराणा पर्व्वतनिकुञ्जघराणा
इक्षिना, घटास्य नसृङ्गेभ्य, विस्तीर्ण प्रदत्त, कर्णज्वर कथञ्चथा येन
तथोक्तम् इति वा विग्रह, निम्नतस्थानप्रियेभ्य वन्यगजेभ्योऽपि दुःश्रवणेषु
श्रवणघोडा अयच्छन्तमित्यथ, अमन्दे अनल्पे, गभीरोरत्यथ, दुन्दुभोना
रथवाद्यविशेषाणा, रवै शन्द्रे, आधात परिपूर्णं, प्रवहितानात् यावत् ज्यानिघ्नीष
गिञ्जनीनिनामन्, उञ्जम्भन् प्राविष्कञ्जन् उत्पादयान्प्रति यावत् वोर शूर लव,
वन्दैरवेति ।—वेत्तना विचेष्टनानाना, समन्तात् चलतानित्यत्र, भौरवाणा भौषणाना,
दण्डाना कवचानान्, अपनूदक्षिणायुक्तलेवराणामित्यथ (कथञ्च कथञ्च नृगड')
इति हलाप्रथ) ये मुण्डनिकरा शिर नञ्जुहा, आयु-मन्त्रे आकम्पा मन्त्र
अदेहात् विनाप्रत्यापतिता मन्त्रकानवदा इत्यथ, तै र्ण विनाप्रतिरहितक्रिया
पुनरुत्तरापरिणत र्णान्दराथत्वा दण्डेषु मुण्डनीना । घटन इति शङ्कत,

सुनन् । [मगतम्] । कथमीदृशेन सह वत्सस्य चन्द्रकेतो-
र्हृद्वसम्प्रहारमनुजानीयाम् ? [गितिन्य ।] अथवा इच्छाकुण्डह-
वृडाः खनु वय, प्रत्युपस्थिते च का गतिः ? (उ)

तथाऽपि तेषां शीघ्रगरीराणां नामादिनां द्विप्रपु सुप्रपु, कथंभावो जानते,
तथान् सृतदेहानां पिशा शीघ्रगतानामि । अथुना कथंभावोमापन्नत्वात् तव
प्राक्तनमुष्णशोणमभिपत्य “कण्डसुष्णनिकर” श्लोकनिमित्तं नेयम्) भुन रण
भूमा, लघ्वदिति ।—लघ्वत् प्रभृतभन्त्यभनणेन दृतिमापन्नस्य, कानस्य कृतान्तस्य,
यत् करान् भोयण, वक्तु सुम्, तस्य विप्रभं भु भावगिष्टं, (“अक्षत विप्रभो यत्रगेष
भोजनग्रयथो’ इत्यमर) व्याकीर्त्यमाणा इव सनाच्छाद्यमाना इव, व्याप्य
माना इवेत्यर्थं, विधत्ते करोति । जगद्गानतुमभ्युद्यतस्य कृतान्तस्य यथेच्छ
मुपभागात् पारलस्यतया भपुडरात् तदाननविवरात् विगलितं अस्मत्सैन्यानां
शिरोभि रणभुनिरिय समाच्छत्रेव प्रतोयत इति भावः । अर्धो । सुमहानस्मत्सैन्य
सचय क्रियत वीरिणानेन, तत् त्वरितमव मया यातव्यम् एतेषानस्मत्सैनिकानां
सरक्षणायेति तावद्यम् । [अथ कुञ्जरघटानां कर्णज्वरानन्वन्वऽपि तत्सव्यन्वाक्ते
अमन्वन्वे सन्वन्वपातिशयोक्तिरलङ्कार, तथा भुव व्याकीर्त्यमाणत्स्य सम्भान-
नशोक्तीर्तनादुत्कटैककोटिकस्य प्रसमुदयेन वाचा क्रियतेप्रेचाङ्गलङ्कार, एतथीय
नेरपेक्ष्येण स्थिते ससृष्टि । गुञ्जत चनरकतायकतया प्रसिद्धे कुञ्जरध्वनौ तथा
प्रसिद्धेरभावात् तव तत्प्रशोणकृत स्यातिविक्रमनादीप “भागुञ्जद्वरि” इत्यव
“आहृष्टाद्वरि” इति पाठेन सनाधेय, “हृष्टि शब्दे च” इति भौवादिकहृष्टिधातुः ।
सिद्धे, “हृष्टित करिगञ्जितम्” इत्यमरीक्तेयेति चेषम्] । शार्दूलविक्राडित
वृत्तम् ॥ ६ ॥

(उ) कथ—ज्ञेन प्रकारेण, ईदृशेन—अद्भुतशोच्यशालिना असुना लघ्वेन
इत्यथ, वत्सस्य—प्रायुषत, इन्द्रसम्प्रहार—इन्द्रस्य—एतयो इयोरित्यथ,
सम्प्रहार,—युद्ध त, इन्द्रयुद्धनिमित्तं यावत्, अनुजानीयाम् ?—अनुमोदयामि ।
अनमन्वयेत्यथ, अमितपराक्रमशालिनाऽनेन सह युगे यदि काऽपि चन्द्रकेतो चति
स्यात् तर्हि महानाय उच्ययेतेति भावः । इच्छाकुण्डहवृडा,—इच्छाकुण्डाम्—
इच्छाकुण्डमायाना, गृहे—नवने, वृडा,—वृद्धत्व गता, अथ स्थित्वा वर्षीयास
सम्भूता, इत्यथ, प्रत्युपस्थिते—सम्प्रहाणापतिते यास्वन् रयामि इति यावत्, का

चन्द्र । [सविस्मयलज्जासम्भ्रमम्] । धिक्, प्रतिनिवृत्तानि सर्वत
सैन्यानि मम ॥ (च)

सुमन्त । [रघवेगमभिनीय] । आयुषन् । स एष वाग्विषयी-
भूतस्ते प्रवीरः । (छ)

चन्द्र । [विष्मृतिमभिनीय] । आर्य्य । किं तन्नामधेयमाख्यात-
माख्यायकैः ? (ज)

गति १—क अभ्यपाज ? युद्धकरणात् कथमनु, निवारयाम ? यत निखिल
नेत्यनहारकारिणा अनेन बालिन नष्ट युद्धीपदेश विना कोऽप्यन्य विधिरव न
दृश्यन् इत्यर्थः, वयनाशैश्वर्यात् इच्छाकृपा भवने स्थित्वा सदैव सयामानिवचनरूप
तथा क्लृप्तम् पश्याम एवञ्च यज्ञावि तद्भवतु एव, तस्मदाचारात्तये अवश्यमेव
कुत्रधर्मे विज्ञानता तथा चन्द्रकेतवे जनरकरणीपदेश प्रदातव्य इति भावः ।

(च) सविस्मयलज्जासम्भ्रम—लवस्याज्ञानान्य युद्धकौशल दृष्ट्वा विस्मय,
एकाकिन लवेन सह युद्धं कर्तुमसमर्थानां स्वसैनिकानां विमुखीभावं दृष्ट्वा लज्जा
अपिच स्वप्नुष्यात् युद्धे तेषां नाहाय कर्तुं सम्भ्रम—लवरा, तं सह वचनान यथा
तथेत्यर्थ आहति षष्ठः । सुमन्त—सञ्जाभ्य दिग्भ्यः, सर्वतीभावेनेत्यर्थो वा, प्रति-
निवृत्तानि—विमुखीभूतानि सञ्जाम् दिक्षु पलाय्य गतगनीत्यर्थो वा, सैन्यानि—
धनानि धिक्—निन्दाभौत्यर्थः, एकाकिना अमुना वीरिण पराजितान् रणभूमिंश्च
परावचन अस्मदीरपुरुषान् शतश तिरस्करोतीति भावः, युद्धभूमौ सचवियाणा
श्रमप्रशान्त्यं घृणाकरत्वादित्याशयः ।

(छ) रघवेग—स्वकालतस्यन्दनस्य जवम्, अभिनीय—नाटयित्वा, आहति
षष्ठः । आयुषन्—चिरजीविन् । स एष,—पुरतोऽप्य दृश्यमान इत्यर्थः,
एतावन्त कान यदिपशिषीं कथामावा कथयात्र इति यावत् प्रवीर—सहायोडा
लव वाग्दपयोनत—बाबा—सलापाना, विषयीभूत,—गीषरीभूत, तव
कथोपकथनोपलब्धवर्ती वीरोऽप्यनिटानीं सञ्जात, अतोऽमुना सहाधुना त्व
पदेऽनालपित शक्नोति भावः ।

(ज) विष्मृति—लवस्यासैनिकेन युद्धकौशलं विजिज्ञेय तत्परिचयविकारणम्,
अभिनीय—नाटयित्वा, आहति षष्ठः । आयुषन्—षष्ठः, सुमन्तः । इत यावत्, तन्नाम
पदेन—एतत् वीरस्य ज्ञान, किन् आख्यात—कथितम् ? आख्यायकैः,—सन्देश-

समन्त । वत्स । लव इति । (भ्र)

चन्द्र । भो भो लव । महाबाहो । किमभिस्ता सैनिके ? ।

एषोऽहमेति मामिव तेजस्तेजसि मास्यतु ॥ ७ ॥

समन्त । कुमार । पश्य पश्य ।—

व्यपवर्त्तत एष बालवीर एतनानिर्मगनात् त्वयोपहृत ।

स्तनयिद्वुरवादिभावनीनामपसर्दादिव दृप्तमिहशाव ॥ ८ ॥

धारिणि, दूतारथ, धरे यद्धारथसमय एतस्याभक्तस्य किं नामाभिहितं तत् अहं विष्मगामि, गमसि धेत तत् कथयति भाव । एतेन धम्म युद्धममेव दूता स्वपरपक्षीयाणां गीदुपुद्गवाः परिधय सम्पददुरिति प्राचीना प्रथा आसौदित्यनुभूयत ।

(भ्र) वत्स ।—आयुष्मन् !, लव इति—लव इत्याकारक, लवेत्यानुपूर्व्यावच्छिन्नमित्यथ, अस्य ज्ञानकस्य नामवेत्तमिति शय ।

अथादौ लव समम्मानं सर्वोऽयं सवडा च तेन नष्ट वीरजनानुदप युद्धं कर्तुं प्राययत, भो भो लवति ।—भो भो महाबाहो ! लव । आज्ञानुदन्तमुन । लव । तव एभि सैनिके मदोऽपि सेनासमूहे, किम् ? अलम्, एभि ज्ञानान्यनेनैकपक्षे नष्ट महावीरस्य तव यद् न गीभत इत्यथ, ज्ञानान्यनेनैकानुदनात् विरसत् इत्याशय । एषोऽहमेव अजस्रं तव समकक्षं प्रतिपौडित्यथ, मामिव एहि मामिव आगच्छ, मया नष्टं युव्यमेत्यथ । अथ फलितमाह, तज इति ।—तेज त्वदीयं शौच्यं, तेजसि मदोऽपि अग्निने चापि प्रभावे, शास्यतु निव्वाणं नधिगच्छत, यथा अकिञ्चित्करं वाङ्मोक्षति नष्टति तपनतेजसि शस्येति, तथैव ते तज मदोऽपि नष्टति तेजसि चिणोत्विति भाव । एतेन स्वस्याधिकृतत्वं त्र्यकीकृतमिति श्रेयम् । [अत्र तेजपदापस्य श्लिष्टतया वङ्गाश्रकत्वात् वङ्गि पराजितगोभेदेऽपि अभेदात्प्रवसायमूनाऽतिशयोक्तिरखण्डार] । पथावक्तव्यं ॥७॥

अथ युद्धादिरस्य लव वाक्यानुसारत स्पेषानलिकनागच्छतीत्याह, व्यपवर्त्तत इति ।—एष अयं पुरत स्थित बालवीर ममितपरान्तमम्पन्न शिय, लव इत्यथ, त्वया उपहृतं पूर्वोक्तप्रकारेण आकारितं सन्, दृप्तमिहशाव मदोऽपि केशरिशिय, स्तनयिद्वुरवात् नेघगजनात्, नेघधनिमाकरौत्यर्थं, ['ल्यव्' अपि कनाश्रयधिकरणे च" (वा०) इति पञ्चमा] इभावलोना इति

[ततः प्रविशति त्वरितोऽतःक्रमो (ज) लव] ।

लव । साधु राजपुत्र । साधु, सत्यमैच्छाकः खल्वसि ।
तदय परागत एवास्मि । (ट)

[नेपथ्ये महान् कलकल] ।

लव । [नावेग पराहत्य] । कथम् ॥ इदानीं भग्ना अपि प्रति-
निवृत्त्य युद्धाभिसारिण पर्यवष्टभ्य निवृत्तन्ति मा चमूपतय ॥।
धिग् जात्सान् । (ठ)—

यूथानाम्, अवनदादिव इननादव, पृतनानिष्पथनात् पृतनाना सैन्याना,
निष्पथनात् सधयात्, सैन्यसङ्घविनाशादित्यत्र, व्यपवर्धत विवर्धति, सैन्यनाश
परिहृत्य इत एवागच्छतात्यत्र, यथा गाञ्जत सिद्धशिष्ट घनध्वनिमुपश्रुत्य
गनकुलमच्च योयोग परिहृत्य तताऽप्यधिकवल मत्वा मेघ समाक्रमितकान क्रममन्
वध्नाति तथैवाय शौथोद्दोम वीरपोत भवत अतिदृष्ट मनाद्धानमाकथ्य इत
एवाभिवर्धने इति मसुदिताय । [अत्र दृढतिष्ठशावेन सह बालवीरस्यान्वेषणसाम्योप
टशात् उपनाऽलङ्कार] । नालभारिणो वृत्तम्,—“विषने ससजा यदा गुरु
चेत् समरा येन तु नालभारिणोयम् ।” इति लक्षणात् । औपच्छन्दसकन्तु
अस्यै वृत्तस्य नानान्तरमिति ज्ञेयम् ॥ ८ ॥

(ज) त्वरितोऽतःक्रम, —त्वरित —सत्वर, उद्धत, —गच्छित्यत्र. क्रम, —
पदविक्षेप यस्य तथानृत सन्, अत्र सनकचवीरलाभजनितौत्सुक्यात् त्वरा,
स्ववाच्यातिशयाय औद्धत्य क्षनस्येति ज्ञेयम् ।

(ट) राजपुत्रा—राजकुमार ।, चन्द्रकेतो ।, साधु साधु—समीचीनम्,
अभिहित भवति शप, सनवर्धनेव वीरिण योद्धव्यमित्यभिप्रेत्य यदृक्त तत्
पुथीभनमेवेति नाव, [हर्षो दिव्यवनम्] । सत्य—यथायम्, ऐच्छाक, —इच्छाक
कुलचभूत, खल्व—निश्चितम्, असि—भवसि, इच्छाकुवशीयाना वीराणामनुरुप
वाच्य, निष्ठवाचा व्याहरणादिति नाव । तत्—तस्मात्, इच्छाकुवशीयस्य प्रतिपद्य
वारिण्य भवत लानादित्यत्र, अन्—एषोऽङ्कमित्यत्र, परागत, —प्रतिनिवृत्त,
नरमनामुपस्थित इति यावत्, वाद्य—नवाभि, अतो नवा सह यथेक्षित
पुथ्येदेशाय ।

(ठ) सावेग—सौक्य, पराऽत्य—परासुडोभय, भृथ सैन्यानामभिमुख

अथ श्रेणाघातक्षुभितप्रउवापक्षुद्रुतभुक्-
प्रचण्डज्ञोवाचिनिचयतावलत्व व्रजतु म ।

समन्तादुत्सर्पन् घनतुमूलसेनाकलकल

पथोरामरौघः प्रलयपवनाऽऽस्फालित इव ॥ ६ ॥

[इति परिक्रामति] ।

भलेत्यथ, आह्वति गय । कथ—किम् ॥ २ गीनाम—प्रपुना, भया अपि—मया
निनिता सन्त युद्धभेदे पराप्रनपरा अपि, चम्पता—सेनास्य प्रतिनिधित्व—
पुन युद्धस्थलसुपागम्य, मम युद्धविरतिं दृष्ट्वा पुन प्रत्यावतन ललेत्यथ,
युद्धाभिमारिण,—समराभिलापिण, मा योदुनभीषन इति यावत्, पथ्यवदथ—
वेष्टयित्वा परिवार्येत्यथ, मम समन्तात् सदपसवस्यायेति भाव, मा निव्रन्ति—
प्रहरति, सामभिलक्ष्य वाणान् विकिरति इति यावत् । जान्मान्—मुखान्,
अतिनीचान् सेनास्य इति भाव । धिक्—निन्दामि, पराजयात् परनापि पुन
योदुसभिमनस मसमीक्ष्यकारिण निलत्तान् वीरापसदानेतान् शतशी
निन्दामोति भाव ।

अथ सेनासमूहाना दुस्ववहारमभिसमीक्ष्य तत्सवयाभीष सकोपमाह,
अयनिति ।—समन्तात् परित, सवा दिश अभिव्याप्येत्यथ, उत्सर्पन्
उद्गच्छन्, अथ श्रुत्वा इत्यथ, घनेति ।—घन निविड, तुमुल सरल,
भयावह इत्यथ, सेनाकलकल सन्धाना कीणाहल, प्रलयति ।—प्रलय
पवनेन कल्पान्तवायुना, अथकालात्यसहारपवनेनेत्यथ, आस्फालित आलोडित,
उडेलित इत्यथ, पथोरामे समुद्रस्य श्रीघ इव प्रवाह इव, से मम,
श्रेणिति ।—शैलाना पञ्चताना, समुद्रान्तवृत्तिनामिति यावत्, आघातेन सदुर्घेण, जल
मग्नये नसदुप्रतिघातनेत्यथ, क्षुभित चहोपित, य वडवावक्षुद्रुतभुक् अथावदन
वनिर्गतवह्नि, वाङ्वाग्निरति यावत्, तदत् प्रचण्ड भवावह, य क्राधाच्चि
र्नचय कोपानलशिखासमूह, तस्य कवलत्व रामत्व, व्रजतु प्राप्तात्, समुद्रगमस्यश्लै
प्रातघात प्राप्य प्रविडित वाङ्वाय यथा प्रलयकालोदितसहारवायुसञ्चालिततया
वोचिनानाकूल पयोधिभलिलराशि विगीपयति, तथैव नदीय क्रोध चणैर्नव
प्रीयतानामभीषा सैिकाना समन्तात् श्रुत्वाणमेत कलकलनाद समूलसेनापशमपत्
इति भाव । एते । सवानेवैतान् नौचान् सैनिकानचिरादेव हनिष्यामौत्यर्थं क्कटीकृत
इति ज्ञेयम् । [पुनः क्लिप्त शौलस्य नदुर्घे समुद्रुत वह्नि सवाणि जगन्ति दग्धु प्रवहते,

चन्द्र । भो भो. कुमार ।—

अत्यद्भुतादसि गुणातिशयात् प्रियो मे,
तस्मात् सखा त्वमसि, यन्मम तत्त्वैव ।
तत् किं निजे परिजने कदम करोषि ?
नन्वेष दर्पनिकषस्ताव चन्द्रकेतु' ॥ १० ॥

तद्वयं भगवान् ब्रह्मा तं तडवामुखे सत्याप्य तस्य समुद्रसलिलभक्ष्यत्व प्रकल्पितवान्, तदवध्यसौ पारावारान्तरवस्याय प्रवृद्धितजनराशि विशेषतीति पौराणिकी वाचा, तथाच नस्यपुराणे,—“बडवानुखेऽस्य वसति समुद्रे वै भविष्यति । एषोऽग्निरन्त- काले तु सलिलाग्नौ नया कृत ॥” इत्याद्यनुसन्धेयम् । अत्र पयोराशरीघेन सह सेनाकलसावैधन्यसान्योपदेशादुपमाऽलङ्कार, तथा हुतशुजा सह प्रचण्डकीधाम्निषा सास्यात् सुतोपमा च, इत्यनयो निरपेक्षतया स्थिते सहादि]। शिखरिणी हृत्तन् ॥ ८ ॥

अथात्यालौकिक शौर्यं विलोक्य परितुष्यन् चन्द्रकेतु चानवाटेन तथौड्यभूयिष्ठ व्यवहारं परिहृतुमस प्रणोदयति, अत्यद्भुतादिति ।—अत्यद्भुतात् अतिविस्मयकरात्, एकाकिना बालेन अन्वेष्याताना योवृष्टपाषाणा पराभवजननादिति भाव, गुणातिशयात् शौर्यातिरेकात्, मे मम, प्रिय अतिवल्लभ, अस्मि भवसि, तस्मात् प्रियत्वादेव, त्वं सखा नितम, अस्मि भवसि, यद्यपि भवान्ममत्पत्नीयसैन्यानां ह्यथा सचयकरणात् शत्रुभूत एव भवति, तथाऽपि नया वीरेण वीरत्वगौरवरिराचिपुषा, ते बोध्यातिशयश्च पद्मता परिगुटेन सता, भवान् प्रियसख इत्यभिनयते इति भाव । अत एव यत् वस्तु, नन नत्सत्त्वद् तत् वस्तु, तवैव भवत्सहृष्टमेव । नत्विनावम् नस्थापनात् त्वा माज्ञातरा कियतोऽपि पाथक्यस्याभावादिति भाव । तत् तस्मादेतो, नन तदीयत्वेन हेतुनेत्यर्थं, किं कथं, निजे स्त्रीवे, परिजने परिवारे, पत्नीवान्तरङ्गजने इत्यर्थ, कदम विमर्दनं, हननमित्यर्थं, करोषि विदधानि, स्वपमानेव निहृत्तौचय, स्वाचित्यपरिभनाना निहिसन् भवादृशाना पराभवानां - तद्वैवानुचितमिति भाव । प्रागतिविनोतश्चवहारेण कथञ्चित् परितोऽगतो वीरचित्तनाव प्रदर्शयन्नाह नन्वेष इति ।—ननु भो लव !, उप चन्द्रकेतु चन्द्रकेतुनात् तव नवत दर्पनिकष दर्पस्य वीरत्वगत्वस्य निजय परावास्यामित्यर्थ, निरपेक्षतरं यथा गुणै सुवणस्य नाराचारवत्त्वस्य परावा कियते, तथा अहमेव तव वीरत्वविशेषस्य सारता सद्यथा सन्परोक्षिके,

अथ गेलाघातक्षुभितवडवावक्त्रुहृतभुक्-
 प्रचण्डक्रोधाचिर्निचयकावलत्व व्रजतु मे ।
 समन्तादुत्सर्पन् घनतुमूलमैनाकलकल
 पयोराशरीघः प्रलयपवनाऽऽस्फालित इव ॥ ९ ॥
 [इति परिक्रान्ति] ।

भूत्वैत्यथ, आर्हति शेष । कथ—किम् ॥ इदानीम्—अधुना, भया अपि—मया
 निज्जिता सन्त युद्धभूमे पलायनदरा अपि, चसूपतय,—सेनान्य प्रतिनिहत्य—
 पुन युद्धस्थलसुपागम्य, सम युद्धविरति दृश पुन प्रत्यावतन कृत्वैत्यर्थं,
 युद्धभिस्राग्ण, —समराभिलाषिण, भूय योदुनभीस्रव इति यावत्, पर्यवष्टभ्य—
 वेष्टप्रित्वा परिवार्यैत्यथ, मम समन्तात् सदपनवप्यावेति भाव, ना निज्जन्ति—
 प्रहरन्ति, मामभिलक्ष्य बाणान् विकिरन्ति इति यावत् । जान्मान्—मूर्खान्,
 अतिनीचान् सेनान्य इति भाव । धिक्—निन्दानि, पराजयात् परन्तपि पुन
 योदुनभिमनस असमीक्ष्यकारिण निलज्जान् वीरापसदानेतान् शतशो
 निन्दामीति भाव ।

अथ सेनासमूहाना द्रुववहारमभिसमीक्ष्य तत्सचराभोऽसु सक्रोपमाह,
 अयमिति ।—समन्तात् परित, सर्वा दिश अभिव्याप्यैत्यथ, उत्सर्पन्
 उद्गच्छन्, अथ श्रुत्वा इत्यथ, घनेति ।—घा निविड, तमुल सङ्गल,
 भयावह इत्यथ, सेनाकलकल सेनाना कीगाहल, प्रलयति ।—प्रलय-
 पवनेन कल्पान्तवायुना, चयकालात्यनहारपवनेनेत्यर्थ, आस्फालित आनीडित,
 उडेलित इत्यथ, पयोराशे समुद्रस्य, शीघ इव प्रवाह इव, मे मम,
 शनिति ।—गैलाना पञ्चताना, समुद्रान्तवृत्तिनानिति यावत्, आघातेन सङ्घर्षेण, जल
 मयश्रेणसङ्घप्रतिघातनेत्यथ, क्षुभित उद्दीपित, य वडवावक्त्रुहृतभुक् अथावदन
 ावनिर्गतवक्रि, वाडवाग्निरति यावत्, तदत् प्रचण्ड भयावह, य क्रोधाचिर्
 ार्नचय कोपानलशिखासमूह, तस्य कवत्रत्व यामत्व, व्रजतु प्राप्तात्, समुद्रमभ्यगेलै
 प्रातघात माप्य प्रवृत्त वाडवाग्नि यथा प्रलयकालोदितमहारवायुनञ्चालिततया
 वोचिनालाकुल पयोधिनलिलराशि विगोपयति, तथैव नदीघ क्रोध जगोनैव
 प्रोडतानामनोपा सैनिकाना समन्तात् श्रुत्वाणसेन कलकलनाट समूलसंवापणसयत्
 इति भाव । एतेन सवानेवतान् नोधान् सैनिकानचिरादेव हनिष्यामीत्यथ स्फटीकृत
 इति ज्ञेयम् । [इरा किष भौव्यस नद्वर्षे समुद्रत वक्रि सर्वाणि जगान्त दग्धु प्रववते,

चन्द्र । भो भो: कुमार ।—

अत्यहुतादसि गुणातिशयात् प्रियो मे,

तस्मात् सखा त्वमसि, यन्मम तत्तवेव ।

तत् किं निजे परिजने कदन करोषि ?

नन्वेव दर्पनिकषस्तव चन्द्रकेतुः ॥ १० ॥

तद्वदा भगवान् ब्रह्मा त नड्वामुखे सस्याप्य तस्य समुद्रसलिलमव्यत्य प्रकल्पतवान्,
तदवधसौ पारावारान्तरवन्ध्याय प्रवक्षितजलराशिं विशोपयतीति पौराणिकी वाचता,
तथाच सस्यपुराणे,—“वड्वामुखेऽस्य वसति समुद्रे वै भविष्यति । एषोऽग्निरल-
काले तु सन्निवासी नया कृत ॥” इत्याद्यनुसन्धेयम् । अत्र पयोराशरीघेन सह
मेनाकल्लम्बावैधर्म्यंसास्योपदेशादुपमाऽलङ्कार, तथा हुतभुजा सह प्रखण्डकीधाङ्गिषा
साम्यात् लुतोपमा च, इत्यनयो निरपेक्षतया स्थिते, ससृष्टि] । शिखरिणी
वृत्तम् ॥ ८ ॥

अथात्यालौकिकं शौर्यं विलोक्य परितुष्यन् चन्द्रकेतुः सानवादेन तथोद्भवभूयिष्ठ
व्यवहारं परिहर्तुं ननु प्रणीदयति, अत्यहुतादिति ।—अत्यहुतात् अतिविस्मयकरात्,
एकाकिना बालेन अस्त्राताना योद्धृणुपाया पराभवजननादिति भावः,
गुणातिशयात् शौर्यातिरिक्तात्, नै नमः, प्रिय अतिवद्भूत, असि भवसि, तस्मात्
प्रियत्वादेव, त्वं सखा निवन्त, असि भवसि, यद्यपि भवानस्मत्पत्नीयसैन्यानां हथा
सन्धयकरणात् शत्रुभूत एव भवति, तथाऽपि मया वीरेण वीरत्वगौरवरिरक्षियुणा,
ते वीर्यातिशयश्च पश्यता परितुष्टेन सता, भवान् प्रियसख इत्यभिनन्यते इति
भावः । अत एव यत् वस्तु, ननु मत्सम्बद्धं तत् वस्तु, तवेव भवत्ससृष्टमेव
सन्निवाये सस्यापनात् त्वा माञ्जातरा कियतोऽपि पाथक्यस्याभावादिति भावः ।
तत्र तस्मादिति, ननु त्वदीयत्वेन हेतुनेत्यर्थं, किं कथं, निजे ज्ञीये, परिजने
परिवारे, पयोवान्तरङ्गजने इत्यर्थं, कदम विमर्द्धन, जननमित्यर्थं, करोषि
विदधानि, स्वपत्नानिव निहन्तोऽर्थं, स्वाश्रितपरिजनानां निहंसनं भवाऽट्टाना
मराधनानां नोऽर्थवानुचितमिति भावः । प्रागतिविनीतव्यवहारेण कथञ्चित्
परितुष्टेना वा रोचितत्वात् प्रदर्शयन्नाह, नन्वेव इति ।—तनु भो नव ।, पय
चन्द्रकेतुः चन्द्रकेतुनाह तत्र नवत, दर्पनिकष दर्पस्य वीरत्वगर्भस्य निरूप
परोवासात्तिले, निरूपयन्करे यदा गुणज्ञे नृवणस्य सारानारवत्त्वस्य
परिवासात्तिले, तथा अहमेव तव वीरत्वातिशयस्य सारता सन्धया सम्यरोत्तिये,

१५ । [मन्त्राणां प्रथमं पराशय] । अहो । महानुभावस्य
प्रसन्नकर्मणा वीरवचनप्रगुक्तिविक्रान्तेनकुलकुमारस्य । तत्
किमेभि १ एनमेव तावत् सम्भावयामि । (उ)

[पननपथे कनकन] ।

१६ । [मन्त्राणां प्रथमं पराशय] । आ ॥ कदर्थितोऽहमिभिर्वीर वारं
वीरसदाद्विष्णुकारिभिः । [तदभिमूल पारकानति] । (ढ)

तद्वि, निष्कलनन्यनजान विरस्य मया नह उच्यन्, यवन त रणकण्डूया
निवापिता भविष्यतीति भाव । [मय चन्द्रकला टप नकपवस्थामेदारीपात निरङ्ग
रूपकमलद्वार] । वसन्तातलकं वचने ॥ २० ॥

(उ) प्रतिपन्नवारध लाभान् इय, उदीरुद्यात् सम्भ्रम —तरा, ताभ्या
सह वत्तमान यथा तथा, पराशय—चन्द्रकेतोरभिमुपानय, प्राहति श्रेय । अहा—
इति विलये, महानुभावस्य—महान्—अपन यनभाव —सहस्र प्रथ तथाविधस्य,
महानदिनशालिन इत्यय । विक्रान्तकृत्य—सुखवगस्य कुमारस्य—सन्तानस्य,
चन्द्रकेतोरस्य । प्रसन्नकर्मणा—प्रसन्ना—निन्दना, धारान्तया इत्यय, कर्मणा—
परया च, महावगप्रसन्नतया अथ वचनाना स्वत सिद्धमेव कौमलत्वं, शौचस्युचिष्ठ
भूषिततया स्वाभाविकनव भोदित्यसम्पृक्तत्वमिति उपन । वीरवचनप्रगुक्ति,—
वीरस्य—शूरस्य, यानि वचनानि—वावगान, तथा प्रगुक्ति,—प्रयोग, वीरस्य इति यथा
सदा वीरत्वव्यञ्जकारि वचानि समुदीरयन्ति, तथैवाय श्रवणानभराना वाच
व्याचष्टे इति भाव । तत्—तस्मात्, समयादीहृलाभादित्यय, एभि,—नीचै
रविभैतिके किम् १—अल्पम्, एतथा दृश्यमाना नै धान कदन् तद्विक्रान्ति भाव ।
एनमेव—एन वीर तवमेव, सम्भावयामि—सन्त्याग्याय, तावदिति—वाच्यालद्वार ।
वारण स, वीरचित स्रुय वीरगौरवगवा करीनि, रणपिपासाञ्च प्रसुय
निवत्तयामि इति भाव ।

(ढ) शोधेन—कीपेन, निवेदेन—स्वावसाननया च सह वत्तमानं यथा
तथेच्य, आहुति शय, पुन पुन निजितानानपि नैनिचाना युद्धप्रवृत्तिदर्शनात्
शोध तैया वराकाणामथयसन्नकरणेऽपि तत्तत्कामान्यनेनिककृतस्वनिवातन
प्रयानदर्शनात् आत्मनि क्वचित् पृथाया उदयात् निवेद इति उपन । आ,—इति
कीपतृचकमन्वयम्, ('आस्तु स्यात् कीपपोऽथो' इत्यन्तर) । वीरसदाद्विष्णु
कारिभिः,—वीरस्य शूरस्य चन्द्रकेतुया सह, य त्वाद,—सयामकाशीचित

चन्द्रः शार्द्यः । दृश्यतामेतद्दृष्टव्यम् । (ग)—

दर्पेण कौतुकवता मयि बद्धलक्ष्यं

पञ्चादृवल्लैरनृष्टतोऽयमुदीर्णधन्वा ।

हेधाममृद्धतमरुत्तरलस्य धत्ते

मेघव्य माघवतचापधरस्य लक्ष्मीम् ॥ ११ ॥

रुलाप इत्ययं, तच्च विघ्न—प्रतिबन्ध कञ्चित् वे तै, इथा युद्धकौलाहल कृत्वा वीरिण चन्द्रकेतना सह नयाने मन निरन्तर बाधानुत्पादयतिरिति भावः । एभि—सैनिके, वीरापनदेरित्यथ । कटयित,—सत्प्रीडित, [कु कुल्लत, अथ प्रयोजनमिति “की कतत्पुरुषेऽपि” (६।३।१०१ पा०) इति कुप्रत्यय कदादेश, कदय कृत इति “तत्करोति—” (ग०) इति चिचि निडाया उपन्] लाञ्छित इति यावत्, अस्मीति शेष, एते पानरा सेनासमूहा मन वीरत्वप्रकाशने निरन्तरमन्तरायनुत्पादयन्त मानस्य-नेवीडेजप्रति, अत एतान् समूलपात इनिष्यामीति भावः । तदभिमुख—तेषां धुद्राणानन्तराकारिणा सैन्यानां समुख, परिक्रानति—धावति ।

(ग) भाष्यः—पूज्य मुनन्त्र, दृश्यताम्—अवलोक्यताम्, एतत्—परीवर्ति, द्रष्टव्य—दृश्यशीघ्रं बल एवत्याकारवैचित्र्यवार्थं समन्तात् केशरिसुतवदभिधान-नित्यम् ।

अथ रणभूमिषु प्रकटीकृता लवस्य तानिव विस्मयावहं चेष्टा विशदं कृत्य व्याचष्टे, दर्पेति—कौतुकवता अतिविद्यकरेण, दर्पेण गर्वेण, मयि मनोपरि, बद्धलक्ष्यं सह नृष्टत इत्यं द्वाटविक्षेपेन तद्याविष, अतिविस्मयावहदर्पेण सायं कथं निहितदृष्टिं सन् नदीभिमुखनभिधावित इत्ययं, यद्वा—चन्द्रकेतो ज्ञातुक मीचनतीति गतुं यत् कौतुकं स्वकौयं कौतूहलं तदस्यास्तीति तन, दर्पेण वीरत्वगर्वेण हतना, अपरिषा वीर्यघानार्थं यत् कौतुकं तस्माद्धतस्य अकंधामानान्तरावदर्पस्य सत्त्वादित्य, बद्धलक्ष्यं कृतदृष्टिपात, नदीरत्व-द-गौतुनपातं संदर्षं नपि कटाक्षं विनिक्षिपन्नित्ययं, एयात् पृष्ठत, बलै सैन्यै रज्जुदं, अतुल्यत अनुधावित, उदीणन् उहृत, अरनिसेपाय उत्तोनितमिति यावत्, धनुः कानुकं देन तद्याविष, नदीद्वतानान्तरवैचिकानां सचप्राय एराचने २२ सनागेपमन्दिपथ, अथ वीर लव, हेधा विवतारिण, पुरत

समन्त । कुमार एवै न द्रष्टुमपि जानाति, वयन्तु केवल
परवन्तो विस्मयेन । (त)

चन्द्र । भो भो राजानः ।—

सख्यातीतोर्द्विर्दतुरगम्यन्दनस्यै पदाता-
वत्त्रेकस्मिन् कवचनिचितेर्मध्यचर्मोत्तरोये ।

पयाञ्चैत्यर्थं, समुद्धतेन प्रचण्ड प्रवृद्धता, कदाचित् पुरत कदाचित् पयाञ्चैत्येव
पयाकुल चलनेत्यर्थ, मरुता वायुना, तरलस्य चपलस्य, चानितस्येत्यर्थ, वायया
उभयती नीयमानस्येति भाव, माघवतचापधरस्य माघवतस्य ऐन्द्रस्य, चापस्य धनुष,
धरस्य धारकस्य, मेघस्य वारिवाहस्य, लक्ष्मीं शोभा, धत्ते धारयति, इन्द्रधनुस्त
बलाहक यथा प्रतिकूलवायुना कदाचित् पुरत कदाचित् पयाञ्चाभिर्ताडित रम्या
शोभा विधत्ते, तथैवाय जलदश्यामवपु जालक मारुतसमैरन्मवल्लै विताडित
ऐन्द्रशरासनवद्गोपण कार्मुक वदन् सदर्पे मयि निहितऋटाल मन् चण नान्निवाक्र-
मितुकाम पुरत परिक्रामन् जणञ्च नियातनेपिण मत्नेनिकान् तञ्चैवित्
पयादभिधावन् परित प्रसृतामनिञ्चैचनीथा नैसर्गिकौ श्रिय विभर्त्ताति सरलाश्र ।
[अत एकस्य लक्ष्मीनपर कथ वदतीत्यन्भवती वन्तुसम्बन्धस्य विन्वान्निस्वभावेन
तत्सदृशलक्षणा धारणेन सामञ्जस्यात् निदशनाऽलङ्कार, मेघमाघेति छेकानुप्रास
शैत्यनयो रुचष्टि] । वसन्ततिलक वृक्षम् ॥ ११ ॥

(त) कुमार एव—भवानेव, नापरे इत्येवमन्वयार्थं, एन—लव, द्रष्टुमपि—
सम्यक् समीच्यावधारयितुमपि, का कथा यथोचिततद्गुणादिपरीचाप्रयासाना-
मित्यपिकाराय, वीरा एव हि वीरान् परोक्षित् शक्तुवन्ति, नान्ये इत्याशय । तु—
किन्तु, वयम्—अस्मादृशा उदासीना जना इत्यर्थ, विस्मयन—आश्चर्येण, अस्य
वालस्याद्भुतरणकम्पादर्शनेनेत्यर्थ, परवन्त,—पराधीना, सञ्जाता इति श्रेय,
एकयन्द्रकेतुरेवैतस्य वीरत्वादिक विनिषेत् शक्नोति, वयन्तु केवलमस्याभतपूर्व विक्रम
विलोक्य विस्मयविवशा सञ्जाता इति भाव ।

अथ पदातिनम् एक बाल पराभवितु भूयसा आग्रासेन सम्प्रवर्त्तमानान् अगणि-
तान् सामन्तवृपतीनवलीक्य घृणया मृतश्च एतान धिक्करोति, सख्यातीतोर्द्विरिति ।—
सख्या परिमाणम्, अतीते अतिक्रान्ते, [“द्वितीयाश्रितातीत—” (२।१।२४
पा०) इति द्वितीयाश्रमात्.] अगणनैरित्यर्थ, द्विरद्वैत्यादि ।—द्विरद्वेषु हस्तिषु,

कालज्येष्ठैरचरमवय.कास्यकाये भवद्भि-
 र्योऽय बडो युधि परिकरस्तेज वो धिग् धिगस्मान् ॥१२॥
 ख । [चचोभन] । कथम, अनुकम्पते नाम ? [विचिन्त्य] । भवतु,
 कालहरणप्रतिषेधाय जृम्भकास्त्रेण तावत् सैन्यानि सस्तम्भ-
 यामि । [इति ध्यानं नाटयति] । (थ)

तुरगेषु वाजिषु तथा न्यन्दनेषु रथेषु च तिष्ठन्ति ये तै, निपादिभि अशा-
 रोहिभि रथचारिभिर्वेच्य, अपि च कवचै वस्त्राभि, निचितै आर्तै,
 सुहृदवारवाणचरमितशरीरैरिति वावत्, कालज्येष्ठै कालेन वयसा, ज्येष्ठै
 वृद्धतनै, अतिवर्षोवोभिरित्यर्थं, भवद्भि युष्माभि, पदातौ पादचारिणि,
 पदातिक इत्यर्थं, एकस्मिन् असहाये, नैध्य पवित्र, चर्म अजिनम्, उत्तरीयन्
 उत्तरासङ्ग यस्य तास्मिन्, कौमलस्रगत्वगाच्छादितगात्रे इत्यर्थं, सम्पूर्णतया अस-
 रचितकलीवर इति भाव, अचरनेण अभिनवेन, नूतनेन इत्यर्थ, ("अचरम" इत्यत्र
 "अभिनव" इति पाठान्तरम्), वयसा बाल्येन, नूतनेन इत्यर्थ, ("अचरम" इत्यत्र
 यस्य तथाविधे अत्र अस्मिन् कुमारै लवै, युधि समरे, योऽय परिकर कटिवन्ध,
 रथव्यापारे अन्यायह इत्यर्थं, बड धृत, तेन हितुना, व युष्मान्, धिक् निन्दान्ति,
 अस्मान् अपीति गय, धिक् निन्दानि चेत्यर्थं, एवविधमस्तदौयसेनाना जुगुप्सत
 सयामकव्य विलोक्य एतासा नेष्टत्वेन इता वयमपि अत्यधिक विलाज्जता ज्ञाता
 इति भाव । पदातिना सह अथागारीहिणाम्, असहताङ्गेन सह कवचिना,
 तथा बालेन सह प्रवचना सयामक्रिया अतीव घृणाकरोति तात्पर्यम् । [अत्र
 १६६पाठान्ते वल्लुनामिकव सहटनात विपनागडार] । मन्दाक्राता वृषम् ॥ १२ ॥
 (थ) सोमेण—चित्तचाबल्येन, मानसव्ययवेति यावत्, सह वक्तमान यथा
 तथा, आदति गय । चन्द्रकतो प्राक्कदाद्रवचसा उवणात चित्तसचोभ ज्ञेय ।
 कथ—किम, अनुकम्पते—दयते, नाम—कोपे, ना किमु असन्तर्ध विभाव्य
 चन्द्रकेण इहम सद्रवभाव प्रदयमात ? तस्यु ट सहम इति भाव । विचिन्त्य—क्षण
 विनाश, पुनराहति गेय । नवतु—एवन्तु इत्यर्थ । कालहरणप्रतिषेधाय—
 कालान्—समयान्, यत् हरण—विषय, तस्य प्रतिषेधाय—निराकरणाय, इथा
 कालव्यवहितपथे इत्यर्थ, अन्वय—जृम्भकास्त्रेण—जृम्भकास्त्रेण प्रतिषेधाय—
 वारशादेत गात्र । जृम्भकास्त्रेण—जृम्भकास्त्रेण प्रतिषेधाय—

सुमन्त्र । तत्किम् ॥ अकस्मात् अन्त्र सैन्यघोष प्रगाम्यति ? (द)

लव । पश्याम्येनमधुना सप्रगल्भम् । (ध)

सुमन्त्र । [नमश्चमम्] । वत्स । मन्त्रे, कुमारिणानिन जृम्भकाम्ब-
ग्रामन्वितम् । (न)

चन्द्र । अत्र कः मन्देह ?—

व्यतिकर इह भासस्तामसो वैद्युतय
प्रणिहितमपि चक्षुर्यस्तमुक्तं हिनस्ति ।

सखाणि वलानि, सप्तशयानि—सम्प्राहयानि, विवेतनानि करीनोत्थ । ध्यान
—मन्त्रे जृम्भकाम्बप्रयोगचिन्तन, नाट्यप्रति—अभिनयप्रति ।

(द) तत् किम् ॥—किञ्चेतत् ॥ इत्यत्र, अकस्मात्—सङ्घना, अस्मत्सैन्यघोष,
—सदीयसैन्याना कलकलव्यान, प्रगाम्यति ?—निज्जाति ? , आद्यर्थम् ॥ सङ्घना
सेनाकलकल कथं निवृत्त ? कश्चित् अभिनय अन्तरात् सेन्येषु समुद्रित किमु ?
इति भावः ।

(ध) एन—चन्द्रकेतु, सप्रगल्भ—प्रगल्भ,—प्रगल्भता, यत्र लक्षणा
धम्मपरत्वादिति ज्ञेय, गर्व इत्यर्थ, तत्र सङ्घ वृत्तमानं तम्, अतिदृष्टमित्यर्थ,
(यद्यपि “प्रगल्भ प्रतिभान्वित” इत्यमरीक्ते प्रगल्भशब्दस्य विशेषणत्वात् तेन सङ्घ
बहुव्रीहाङ्गोपपद्यत इति नन्वते, तथाऽप्यस्य लक्षणाया प्रगल्भत्वस्य धम्मपरत्वज्ञीकृत्य
प्रोक्तमनास सङ्घननोप इति ज्ञेयम् । अत एव कुवचित ‘सुप्रगल्भ’
“प्रगल्भम्” इति च पाठान्तरं दृश्यते, अदन्तु तत्पक्षे सुगम उपैवववेयम् ।
पश्यामि—अत्र वीक्षयामि, स्वप्रभावातिशयप्रतिपादकाना प्रागुक्तवचसा प्रयोगेण
असुसतिगाञ्चत मन्त्रे, तदिदानीमस्य गञ्जनपनोदयानि इति भावः ।

(न) समुभ्रम—सुवर, सीत्काङ्ठमित्यर्थ, आह्वति ज्ञेय, अनेन
कुमारिण—एतन्न सुनिवाल्केन, जृम्भकाम्ब—जृम्भकानामधेय क्लेशयतनयुक्त
समन्त्रकनायुधम्, आसन्वित—मन्त्राचार्यपूर्वकं ननाइत, प्रयुक्तमित्यर्थ, मन्त्रे—
सम्भावयानि, नी चेद्देव तदि कथमकस्मात् सेनाकलकलव्यानवृत्तिरित्याशयः ।

अथ चन्द्रकेतु स्वयमपि सैन्यसङ्घानानामवस्थावर्णनमुचिन जृम्भकाम्बाया प्रयोग
समयम् तत्रभाव विशिष्य व्याचष्टे, व्यतिकर इति ।—तानस तत्र मन्त्रिणी, वद्यतय
विद्युत्कम्पना च, भौत नयइव, व्यतिकर चम्पक, विद्युता तत्रसा च सवप्रापि

अथ निखितमिवैतत् सैन्यमस्यन्दमास्ते
नियतममितवीर्यं जृम्भते जृम्भकास्त्वम् ॥ १३ ॥
आश्चर्य्यमाश्चर्य्यम् ॥—

पातान्नीदरकुञ्जपुञ्जिततम श्यामैर्नभो जृम्भकै-
रुत्तमस्फुरदारकूटकापिलज्योतिर्ज्वलद्दीप्तिभिः ।

भयङ्कर युगपत् सनवाय इत्यथ, पिण्डीभृता सौदाननीतम सन्ति इति धावन्, इह अस्मिन् सैन्यसमुदाये, प्रणिहितमपि सप्रणिधान सनीचितं नियोजितमपि, एकमर्थं सदीपा सैनिका चहसा नीरवा सञ्जाता इति परीक्षित समन्तात् विमिवातितनपीति भावः, चक्षुः नदीयं नयनं, यत्समुक्तं तत्र सन्वन्धेन आदौ यत्नं विद्यमन्वन्धेन च पश्यात् सुक्तं परित्यक्तम्, प्रथमतः प्रगाढतमोभिः सनाहृतं पश्यात् विद्युज्योतिभिः विस्तृतोक्तमित्यथ, प्रागन्वीकृत्य पश्यात् दशनशक्तिसमुद्गात्तितं क्लृप्तेति भावः, दिननि निपीडयति, शक्तिहीनं करोतीत्यथ । अथ अनन्तर, साम्बकारज्योतिःपुञ्जप्रकाशात् परमेवैत्यथ यदा,—अथशब्दोऽव समुच्चयाथकं, किञ्चित्, ("अथाथो मग्ने स्यातामधिकारं च मङ्गले । विकल्पानन्तरप्रश्नकाङ्क्षा-रम्भसमुच्चये ॥" इति नेदर्ना) । एतत्सैन्यम् अस्मद्वलसमुदायः, लिखितमिव धावतनिव, चिह्नपटापितमिवैत्यथ, अस्यन्द स्यन्दरहितं, निचोष्टं चदित्यथ, प्राक्ते शक्तिकमित्यथ, जृम्भकास्त्रं जृम्भकास्त्रं क्लेशायतनयन्तं समन्तप्रयोगसुधारम् अपौरुषेयं आयुधं, जृम्भत स्फुरात्, समुद्वेतीत्यथ, नन्ये नूनं जृम्भकास्तापि प्रादुरभूवन्निति, अन्यथा इयमस्यचक्षुषा चक्षुःसुवर्गोषं, कियत्कालान्तरं प्रकाशय समजनि ? नैनिकसुदूरं विद्यापतारस्य इवावतिष्ठत ? इति भावः । [अथ सैन्यानां लिखितं पदवस्थानस्य संभावनायां उल्कटैककोटिकसशयसमुदायादप्रेक्षाऽलङ्कारः, अपिच सैन्यानां समुच्चये जृम्भकास्त्रं नतानस्यन्दोभावात् सत्त्वात् तदद्वजविकारादे रचनायात् तथा तद्विद्वित्तवशात् साधनीभूतसैन्यगतावाक्रान्तिं साध्योमतस्य जृम्भकास्त्रं प्रादुरभावस्य जगत्साधनस्य अनुमानान्तरं, एतयोर्द्राङ्गिभावेन स्थिते, नदरे । नानिदो हतम् ॥ १३ ॥ अथ तदन्त्यायां प्रनाम प्रनावज विण्दीकृत्य प्रतिपादयति, पातान्नी-दरेति ।—भाः इत्येव सप्तोत्तवनं, साङ्गिर्नृपान्यकारसनाहृतस्येत्यत्र, चदरे

कल्पानिपकठोरभैरवमरुद्वास्तैरवाकीर्त्यते

मीलन्नेवतडित्कडारकुह्ररैर्विन्ध्याद्रिकूटैरिव ॥ १४ ॥

अभ्यन्तरे मध्यदेशे इत्यर्थे कृत्वा नताप्रतानावृत्तस्थानानि, लतामृदा
 इत्यर्थे, तेषु पत्रितानि पत्राभ्यस्य मध्यतानि प्रनीभतानीत्यर्थे यानि
 तमांसि अस्वकारा, तैरिव यामं अतिशयवर्णं, अत्यकाराणानतितीत्र
 प्रतिपादनाय पातानीदरकुह्रस्थीपादानेभ्यः, अपिच, उत्तम दृढतरवाङ्गस्यो
 गतं पावकममवणता मन्दातमित्यर्थे, अत एव स्फुरन् दीप्यमानं, प्रभातरण
 ज्योतिष्मद्यमिति यावत्, यत् आरकूटोपतलं, ("गतिं स्त्रियामारकूटम"
 इत्यमरः) तस्य यानि कपिनानि पिङ्गलवणानि, ज्योतीरपि प्रभा, तद्वत् च नन्य
 र्दृष्टीयमाना, दीप्तं प्रभा येषां तथाविधैः अननतापेन द्रवीभूतपित्तानां
 तरुप्रभाभास्वरैरित्यर्थे, एतच्च विद्युद्दिग्गमप्रकटीकरणायमिति ज्ञेयम्, कल्पे
 त्यादि ।—कल्पस्य व्रद्धणो द्विवचस्य, ("कल्पे शास्त्रे विधौ व्यापे भवते
 व्रद्धणो द्विने" इति सिन्धी) उग्ररूपस्यैव, अक्षेप इत्यर्थे, अवसानमिति
 यावत्, यस्मिन् तथाभूते काले, युगान्तमपि इत्यर्थे, कल्पावसाने इति
 यावत्, ये कठोरा दारुणा, दुनिवारा इत्यर्थे, भरथा मरुद्गरा मरुत
 मन्वेतीदृता जनपत्रागत वायव, तै र्व्यस्तै र्विचित्रैः, विन्ध्याद्रिगावात
 उत्पाद्य स्थानान्तर नीतैरित्यर्थे, मीलन्नेव तततनेव समञ्जनं, नैवा परीवाहा
 येषु तथाविधा, अत एव ताडिभिः तदीयविद्युद्भिः, कडाराणि पिङ्गलवणानि,
 ("कडारं कपिलं पिङ्गलपिङ्गलौ कटुपिङ्गला" इत्यमरः) कुहराणि गुहा
 यथा ते, तत मीलन्नेवाय ते तडित्कडारकुह्ररायेति [विशेषणकन्धधारण]
 तै ताड्यैः, विन्ध्याद्रिकूटैरिव विन्ध्यगिरिशिखरैरिव, जृम्भकै र्जृम्भकाभ्याम्भविशेषैः,
 नम गगनम्, अवाकीर्त्यत व्याप्यते, सवेत सनाच्छ्रेयस्त्रिभवे इत्यर्थे,
 निविडान्तसनाच्छ्रेये मद्गाप्रलपननेपे नमुद्रितैः सवत्तकादिभिः प्रचण्डपवनैः निद्रुप
 समाहृतानि विच्छिन्नमूत्रानि विन्ध्यगिरिशिखराणि सतत्यात ननुड्डाय यथा प्रचण्ड
 तथाविधमैवाघात मप्राप्य विद्युन्माना परितः परिकरन्ति सन्ति जगज्जावाना सन्त
 प्रावपति, तथैव किं नामून जृम्भकास्याणि अस्मद्वलनमुद्रापेय नमुद्रितापाति भावः ।
 [अथ प्रलपननेन इन्द्रतया नमुद्रितं विन्ध्याद्रिकूटं नाह जृम्भकाभ्याम्भविशेष्यं
 नाभ्योपद्गात उपनाडनद्वार एव, नात्प्रेता, प्रलपननेपे च्छेदविनीपस्य शास्त्र
 सिद्धेन ताच्छिक्तता, विन्ध्याद्रिकूटानामपि शीतस्वरूपता यथानाप्रयस्य सुसङ्गततया

सुमन्त्र । कुतः पुनरस्य जृम्भकाणामागमः स्यात् ? (प)

चन्द्र । भगवतः प्राचेतसादिति मन्यामहे । (फ)

सुमन्त्र । नास्य व्यवहाराऽस्त्रेषु, विशेषतो जृम्भकेषु । (व)

यतः,—

क्षशाश्वतनया ह्येते क्षशाश्वत् कौशिक गताः ।

अथ तत्सम्प्रदायेन रामभद्रे स्थिता इति ॥ १५ ॥

सुसिद्धत्वात् अकाल्यानकत्वाच्च कथञ्चिदप्यत्र विषये सम्भावनाया अभवादादिति ज्ञेयम् । शाटभ्विकोडित इत्तम् ॥ १४ ॥

(प) कुतः,—कस्मात् पुरुषात्, अस्य—लवस्य, [“शेषे विभाषा” (वा०) इति वार्त्तरि षष्ठी वैकल्पिकी, “कैषिदविशेषेण विभाषामिच्छन्ति” इति दोषितवचनात्] । जृम्भकाणाम्—एतेषां देवानामायुधानाम्, [“समयप्राप्तौ कम्पणि” (रा३३६६ पा०) इति कम्पणि षष्ठी] । आगमः,—लाभः, प्राप्तिरित्यर्थः, स्यात् ?—भवेत् ? , भगवान् रामस्तु महर्षे विश्वामित्रान् इमानि अधिगतवान्, अथन्तु कुतः ? इति भावः ।

(फ) प्राचेतसात्—वाञ्छीके, आगमः इति शेषः । इति—एव, मन्यामहे—अनुमिनुमः, अस्मैव महर्षे शिष्यत्वादित्याशयः ।

(व) अस्य—महर्षे वाञ्छीके, अस्त्रेषु—आयुधेषु, व्यवहारः,—स्त्रेणैव प्रयागः, शिष्येभ्यो वा उपदेश इति यावत्, न—नास्तीत्यर्थः, यद्यपि महर्षिं सर्वज्ञं तथा निखिलं वेत्ति, तथाऽप्ययं केषाञ्चिदप्यस्त्राणां स्वयं सम्प्रयोगं न करोति, शिष्येभ्यश्च वा एतत् नोपदिशति इति भावः, विशेषतः,—विशेषेण, जृम्भकेषु—क्षशाश्वतनयानाम् अस्त्रेषु व्यवहार इति शेषः, सामान्यतः अस्त्रव्यवहाराणामदशनात् जृम्भकास्त्राणान् कथं न जानीति इति भावः ।

एतेषां जृम्भकास्त्राणां सम्प्रदायं विवर्णयति, क्षशाश्वेति ।—एते जृम्भकास्त्राणां अस्त्रविशेषाः, हि इति सम्प्रदायकमन्त्रस्य, महौजस्र प्रजापते क्षशाश्वस्य तनयत्वात् नव जृम्भकाणामादरातिशयप्रकटनाद्यनन्द हिशब्दप्रयोगं बाध्यः । (“हि पादपूरणं हतौ विशिष्यवधारणे । प्रश्ने हित्वपदेशं च सम्प्रदान्पर्यारपि ॥” इति नटिनो) क्षशाश्वतनया क्षशाश्वेन प्रजापतिना सृष्टा इत्यर्थः, क्षशाश्वानाम्—तनवानां गुरुणा तपनात् तेषां सम्भूता इति यावत्, क्षशाश्वत् तस्मादेव नहायुधत्वात्, तस्मैव तपस्तेजाः अनुपयेति भावः, कौशिकं महर्षिं विश्वामित्रं नाम सद्गुरुम्, गुरुपरम्परावत्तस्य कौशिकं महर्षिंनुपाश्रिता इति भावः, अथ

चन्द्र । अपरेऽपि परमोपचीयमानमत्त्वप्रकाशाः स्वयं हि
मन्ददृशः पश्यन्ति । (भ)

सुमन्त्र । वत्स । सावधानो भव, परागतः प्रवीरः । (म)

कुमारो । [अन्योऽन्य प्रति] । अज्ञाप्रियदर्शनं कुमारः ॥ ।

[सखेदानुराग निर्वर्ण्य] । (य)—

अनन्तर, तत्सम्प्रदायेन तेषामस्याणां गुरुपारम्पय्यक्रमानुसारेणैवैव, कौशिकीप-
दशेनेति यावत्, रामभद्रे श्रीरामचन्द्रे, स्थिता सद्गुणा, रामभद्रमुपाश्रिता इत्यथ,
इतीति वाक्यसमाप्ती, (“व्यवस्थिता ” इति पाठान्तरम्) । इत्य हि एतेषामस्याणां
गुरुपरम्परानुसृत्य सुप्रसिद्धा, एतथ्योऽन्यत नाम्येतेषां समविगति, अतो वान्मोक्षो
महर्षिं तस्य उपसङ्गम न हि सम्भवतीति ताव्यथम् । [अत्र जृम्भकाम्नाणामनेकेषु
मङ्गलणात् पथ्यात्रानुहार, तथा तच्छब्देनैव क्लृप्तायस्य उपस्थितिसम्भवे
पुन क्लृप्तायपदोपादानात् कथितपदत्वदोष, स च “क्लृप्तायात्” इत्यत्र
“तस्माच्च” इति पाठे समाधेय इति] ॥ १५ ॥

(भ) अपरेऽपि—क्लृप्तायादिव्य अन्तेऽपि, परमोपचीयमानमत्त्वप्रकाशा —
परमम्—अत्यथम, उपचीयमान,—परिवर्तमान, मत्त्वस्य—सत्त्वगुणस्य, प्रकाश,
—आविभाव येषु ते, विगडमन्त्रगुणोद्रेकात् समुद्भासिततत्रस इत्यथ, यदा,—
परम—सातिशयम्, उपचीयमान,—परिवर्तमान, मत्त्वस्य—वत्त्वस्य, आपस्य
तेजस इति यावत् प्रकाश,—उदय येषां ते, मन्त्रदृश,—मन्त्रसाक्षात्कार
कृत्य, उद्यम तपसा श्रुतोता प्रत्यक्षीकृत्तार इत्यथ, स्वयं हि—अन्योपदेग
वर्णवैत्यथ, पश्यन्ति—जृम्भकादीन् जानन्ति इत्यथ, ज्ञानचक्षुषा सर्वं विधाप
द्विध्यास्त्राणि लब्धुं शक्नुवन्ति इति यावत्, अत मन्त्रे क्लृप्तायादिव्यतिरिक्तेभ्य
प्राचेतनादिव्य महर्षिभ्योऽपि एतादृशास्याणां लवेन लाभ सम्भवाटति भाव ।

(म) सावधानो भव—आत्मरक्षणाय अग्रमगो भव, लवस्याक्रमण प्रति
मन मन्निधेक्षीत्यथ, प्रवीर,—प्रकृत वीर, लव इत्यथ, परागत,—समुप-
स्थित, यथाऽयं गुर आक्रमितकाम इत एव मन्त्र समाधाति, अतस्तथा
इदानीमनन्वसेन मता स्यात्त्वमिति भाव ।

(य) अन्योऽन्य प्रति—परम्परानवगोक्त प्राकृतुरिति शेष । अज्ञो—इति
विज्ञायाक्रमणयथम्, प्रियदर्शनं,—प्रिय—मनोप, दर्शनम्—अवदीक्षन यस्य स,
सांप्रतुरित्यथ, कुमार,—एत चन्द्रकेतुः । सखेदानुराग—खेदेन—प्रेरणा,

यदृच्छासंवाद किमु ? किमु गुणानामतिशयः ?

पुराणो वा जन्मान्तरनिविडवन्त् परिचयः ? ।

निजो वा सम्बन्धः किमु विधिवशात् कोऽप्यविदितः ?

मसैतस्मिन् दृष्टे हृदयमवधानं रचयति ॥ १६ ॥

पनुरागेण—अन्यन्तस्तथा च सह वक्तव्यं यथा तथा निर्वण्य—दृष्टा, आहुरिति
इयं सभयो प्रियदर्शनत्वादेव अन्योऽन्य प्रति स्नेह, सनवयस्त्वत्वेन सखित्वादेव
षानुराग इति श्रयन् ।

अथान्योऽन्य प्रति विद्यन्तौ पनुरव्यन्तौ च कुमारौ विविध तत्कारणमनुसंधाने,
यदृच्छेति ।—यदृच्छ्या हेतु विनाऽपि, अकस्मादित्यथ, संवाद सनागम, किमु ?
किम्, दैवशादेव भावयो य एष सनागम सञ्जात, स एव किमेतस्मिन्
हृदयावधानरचनाया हेतु, तत्र किमपि अन्यत कारण नास्ति किम् ? इति
भाव, गुणाना शौच्यनाशौच्यसौजन्यादिगुणसमूहानाम्, अतिशय आधिक्यम्,
एतत् इत्यथ, किम् ? किम्, इंद्रणासानान्यगुणनिचयाना प्रभावस्यात् सत्त्वादेव
तद्वशात् एव कि सनजनोति भाव, गुणाधिके स्वत एव प्रीति समुत्पद्यते
इत्याश्रय, वा अपवा, जन्मान्तरे अन्यस्मिन् जन्मनि, निविड दृष्ट, वन्ध स्नेहमय
वचन यस्य तादृश, पूर्वस्मिन् जन्मनि मृदुत् स्नेहमयभावेन सयमिततथा सस्थित
इत्यथ, पुराण प्राक्तन परिचय सात्वत्वबन्धत्वादिरूप सम्बन्ध, किमु ? इति श्रेष्ठ .
जन्मान्तरोयमुदृष्टनैवशादिवन्धन किमु एतस्मिन् जन्मनि एव जनयति ? इति भाव,
वा अपवा विधिवशात् भाववशात्, अदृष्टविवर्तनादित्यथ, अविदित अविज्ञात,
कोऽपि अनिश्चयनोऽ, निज स्वोय, सम्बन्ध सात्वत्वादिरूप सम्पर्क, किमु ?
किम्, अपिन् मे सात्वत्वादिरूपात् कस्माचित् सम्बन्धादेव इंद्रश किमु साहजिक
प्रीतिभाव सज्जित ? यो हि सम्बन्ध दृष्टेवप्रभावादेव इदानीं अन्यज्ञया नाव
बुध्यत इति भाव, दृष्टे अवयवकिते, एतस्मिन् प्रियदर्शने कुमारी, नम हृदय
नानसन् अवधानम् ऐकाया, प्रीतिप्रवणतानित्यथ, रचयति गमयति, प्रणय
व्यजलतानासादयतीत्यथ, नूनसनेन बालकन सह मे कथित जन्मान्तरोय स्वजन-
सम्बन्ध आसौत दत्तभावादेव नम चेत सहसा इंद्रक् विज्ञेय सञ्जातमिति
भाव । [एव परस्परव्यभिक्ततात् पर स्वस्वउदगावधान प्रति प्रतिभावेन विवि
धाना हेतुनानुसन्धाना तुल्यवचनतया एकतरविनिश्चयानावात् गुह्य सन्देश-
पत्तौ, अपिच, अगुदरादन्वयान्ताव प्रति पादवितरण हेतुत्वेनोपचयान्त्

मगन्व । भूयसा जीविधर्म एष , यद्गममयी कस्यचित् क्वचित् प्रीतिः, यत्र लौकिकानामुपचारस्तारामैत्रक वा चक्षुराग इति, तमप्रतिसख्येयमनिबन्धन प्रेमाणामामनन्ति । (१)—

वाक्याशङ्केतक काव्यनिर्गमनद्वार , एतयोर्गद्गादिभाषतया स्थिते चक्षुर] ।
शिव्वरिणी वृत्तम् ॥ १६ ॥

(१) भूयसा—बाहुल्येन, प्रायश इत्यर्थ , एष,—वक्ष्यमाणप्रकार इत्यर्थ , जीविधर्म,—जीविनां—प्राणिना, धर्म,—स्वभाव , किं तदिति प्रश्ने आह, यदिति ।—यत् कस्यचित्—जनस्य, क्वचित्—कुत्रचित् जनविधिषे, रममयी—अनुरागात्मिका, प्रीति,—स्नेह, जायते इति शेष कश्चित् जन दृष्टेव नैर्गङ्क-प्रीतेरुदयात् कस्यचिज्जनस्य चित्त यत् सजाकृत भवतीति दृश्यते, स एव जीविधर्म इति भाव । कथमेतज्जायते तत्र लौकिकोक्तिमाह, यवेति ।—यत्र—यस्या प्रीतौ, लौकिकानां—लोकाचाराभिज्ञाना जनानाम्, उपचार,—व्यवहार, मानव समूहा तद्विषये एव हि व्याहरन्तीत्यर्थ , (“उपचार” इत्यत्र ‘व्याहार” इति पाठांतरम्) । तारामैत्रक—ताराणाम्—अचिकनीनिकाना, मैत्रक—मित्रत्वम्, अचिसन्निकपात्परमेव परस्परतारकातेज सम्पर्कजनितम् अकृत्रिम सख्ये हि भवति इत्यर्थ , नयनरागभराद्रेव अहेतुक केषाञ्चित् सुदृढ प्रणय इह जगति दृश्यते इति भाव , यद्वा,—ताराणाम्—उभयोर्वा द्रष्टृणा जन्मतारकादीना, मैत्रकेव मैत्रकम्, [आदरे कप्रत्यय] । परस्परेषा जन्मताराती गणने यत्र मिवाभिन्नतारकादिक भवति, स एव प्रेमाप्रेमादिहेतुरिति भाव , वा—पदान्तरे, चक्षुराग,—चक्षुषां—नयनानां राग,—अनुराग, विद्युत् हि प्रेम किनपि निमित्तान्तरमनपेक्ष्यैव समुदौय अन्वोऽन्यावलीकनमात्र इयोरेव मानसमावञ्जयति स्नेहप्रवणञ्च करोतीति भाव , एष हि बहुभाषया “चक्षुर देखा” इत्याम्नावते, इदृशानुरागस्य केवल ताराचक्षुभिरेव प्राधान्येन निष्पाद्यतया, तारामैत्रकसप्रया चक्षुरागसप्रया वाऽऽनिदृश्यत लोकेरिति ज्ञेयम् , त—तादृशम् इह लोके तारामैत्रकादिनाम्ना उपचरितमित्यर्थ , प्रेमाण—प्रणय, सखिभावमिति यावत्, (“प्रेमा ना वासवे वाते प्रेमास्त्वा स्नेहस्येव” इति मेदिनी) । अप्रतिसख्येय—प्रतिसख्यातुम्—इत्यन्तया अवधारयितुमशक्यम्, अतिगभीरतया अप्रतिमेयस्वरूपमित्यर्थ , अनिबन्धन—नान्ति निबन्धन—किनपि कारण यस्य तथोक्तम्, अहेतुकमित्यर्थ , आमनन्ति—कथयन्त , भवता इदृशाकामिकप्रीतिभावस्य प्राक् यानि यानि कारणानि आशङ्कितानि, तेभ्य.

अहेतु पक्षपातो यस्तस्य नास्ति प्रतिक्रिया ।
स हि स्नेहात्मकस्तनुरन्तर्मर्माणि सीव्यति ॥ १७ ॥
कुमारौ । (अन्वित्य प्रति) ।—

एतस्मिन् मसृणितराजपट्टकान्ते
मोक्तव्या. कथमिव सायकाः शरीरैः ।

विनाऽपि लोके केवलम् ईशरिच्छयैव निनिमित्तस्य एतादृशप्रणयस्य समुद्ध्यो
दृश्यते तत्त्वदर्शिभिः परोक्षकै इति भाव ।
एतेषां निहेतुकाना प्रेरणा स्वरूप फलस्य विशदीकृत्य विवृणोति, अहेतुरिति ।—

अहेतु निनिमित्त, प्रागुक्तभाट्टत्वादिसम्बन्धविशेषविनिर्मुक्त इत्यर्थ, कामपि
कारणविशेषमनपेक्ष्य एव जायमान इति यावत्, य पक्षपात पक्षे पात, कामपि
परस्पर प्रति आसक्तिविशेष इति यावत्, तस्य प्रतिक्रिया प्रतीकार, निहेतु
कारक कोऽप्यभ्युपाय इत्यर्थ, नास्ति न वर्तते, तस्य साहजिकतया अज्ञविमत्वा
दित्याशय, उपकारादिरूपकारणगन्धस्य तु क्वचिन्नतया तद्रूपकारणाद्वैरचनवधान
दशायातु स्यादित्याशयनात्, चङ्गस्य तु प्रणयस्य सर्वात्मन काले समभावे
नैव सख्यम्, इत्येतावानेवानथोनेद इति श्रेयम् । स्वरूपपक्षपातस्य तत्फलनिदानौ
विवृणोति स हीति ।—हि वस्मात्, स तादृश मङ्गपक्षपातस्य अतिविशुद्ध
प्रणय इत्यर्थ, ज्ञेयज्ञक ज्ञेय एव आत्मा स्वरूप यस्य तादृश, ज्ञेयमय
इत्यर्थ, तन्तु सूत्र, प्रणयसूत्रसन्ता । इति यावत्, अन्तर्मर्माणि हृदयादिमन्त्र
स्यान्तर्नि उभयोरेव अत करणमन्त्रस्य, सीव्यति—युष्मात्, सुदृढ व्रजतीत्यर्थ,
सीचिकु वस्तुमय सूत्रमन्त्रेण यथा सीव्यति, तथा कोऽप्यविज्ञातपूर्व कारणविशेष
प्रणयना अत करणस्य दुःखेयप्रणयतन्तुना यायत्वा एकीकरोतीति भाव । [अत्र
कारणेन सादृश्यमनपेक्ष्योच्चारणतत्परं वाच्येऽलङ्कार, अपिच, ज्ञेयं तन्पौरभेदारीपात्
अत्र परस्पर प्रत्यनुरक्तौ कुमारौ स्वस्वहृदयभाव प्रकटयत,
पठति मतिः—मदृश कत नदृशित ["तत्करोति—" (ग०) इति
विषयकारण] सन्तारिण चिह्नयोगत, या राजपट्ट कान्तपापाया
परपक्षपात नोपावश्यम्, यथा,—पट्टेण वस्त्रेषु राजा राजपट्ट [राजदन्तादिवत
पूनापात] विषय रन्ध्रं वस्त्रं, तदन्तु कान्त ननीदर तस्मिन्,
नान्यदन्तु इत्यर्थ, एतादृशं पुरोवाचं, शरीरै देहे, कथमिव जैन वा प्रकारेण,

यत्प्राप्तौ मम परिरम्भणाभिलाषात्

उन्मीलत्पुलककदम्बमङ्गमाप्ते ॥ १८ ॥

किन्त्वाक्रान्तकठोरतजमि गति का नाम शस्त्र विना ?

शस्त्रेणापि हि तेन कि, न विषयो जायेत यस्येदृशः ? ।

मायका वाणा, नाक्या ? लक्ष्या, प्रहाराय निवेष्टया इत्यथ, सदेति शेष, एतन्निन् चतुर्नि कननीये च शरीरे कठोरा गरा केनापि प्रकारेण मया इननाय निचेम्, न शक्यन्ते इति भाव, यस्मात्तौ यस्य शरीरस्य, प्राप्तौ लाभे सति, परिरम्भणाभिलाषात् परिरम्भणस्य समालिङ्गनस्य, अभिलाषात् सहावगात्, आलिङ्गितुम् अत्यधिकवासनोद्वेग हेतुनेत्यथ, मम अङ्गम् अयथवत्, उन्मीलत उद्वेच्छत्, पुलकानां रोनाशाना, कदम्ब समूहं यस्मिन् तथाविध, उडा,—उन्मीलन्त उदन्त, पुलका रानाशा, कदम्बानि इव कदम्बकुसुमानोव यस्मिन् तथा विधम्, आस्ते वत्तन, एत एतच्छरीरस्य परिवेष्टाय सदीपशरीरं पुलकात्रित भवति, अत कथनेतस्मिन् मूर्तोन्मान शरान् निपातयेत् इति भाव, तथा च एतदतिङ्गननाय वपु शरनिचेपस्य नितरानेवाङ्गम् इति फलितम् । [अथ पूवाङ्गतवाक्यस्थित शरीरे नात्रकात्रिनीचन प्रति पराङ्गतवाक्यस्य पुलको हनजन्तिलिङ्गानभिलाषस्य हेतुतया उपन्यासात् वाक्याथहेतुकं काव्यलिङ्गनलङ्कार, तथा पदान्तरस्याज्ञाने पुनकेन सह कदम्बकुसुमाना नाम्नोपदेशाच्च लुप्तोपमाङ्गलङ्कार, प्रत्यङ्गोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्कर] । महापथो वृतम् ॥ १८ ॥

अथ निरतिशयप्रसदोदयात् अपीडय प्रति निवृत्तौ कुनारी परन्परकननीया द्वेषु शरनन्वानय नितान्तानद्रता प्रतिपादयन्तावपि वारजनसनाचारवशात् सायकसस्य मीनस्यापरिहाय्यता व्याचक्षात्, अकस्त्विति ।—किन्त्विति पक्षान्तरि, परन्तु इत्यथ, एतन्निन् एतन्नाये वपयि शरान मत्वात् जिप्रत्यपि इच्छा न विद्यते, तथाऽप्यति भाव, आक्रान्तकठोरतजमि आक्रान्त प्रतिपन्न, कठोरम् उभयम्, अति न सहनित्यर्थ, तेज शौर्यं येन तस्मिन् एकद्व द्वयनेधोपान्यगहणात् प्रतिपद्यते, अपरत च ननरभुनौ सनच्च नानाउपनाने इति भाव, एवै चद्रकेतौ चेत्याशय, शस्त्र विना आधुप्रमीगाहन, नगरक्षिप्रानन्तरेणेति यावत्, का नाम गति ? को हि उपाय मङ्गवति ? , उपायात्तर नास्तीति सम्भाव्यते इति भाव । शरार सौभाग्य परीत्य शस्त्रक्षिप्रकरणे शस्त्रशिखावैफल्यमेवेत्याह, शस्त्रेणेति ।—यस्य शस्यस्य, ईडया एवपि महावपु शरीर, विषय प्रयानगोचर, परीक्षास्थान

किं वक्ष्यत्ययमेवमद्य विमुखं मामुद्यतेऽप्यायुधे ?

वीराणां समयो हि दारुणरसं सेहक्रमं बाधते ॥ १६ ॥

सुमन्त । [लव निदर्शयन् सासनात्मनतम्] । हृदय । किमन्यथा परिकल्पसे ? (ल)—

नित्यर्घं, न जायेत न भवेत्, तेन शस्त्रेणापि आयुधेनापि, हि नूनं, किम् ? किं फलम् ? लभ्यते इति शेष, यदि इंद्रजलीकातिश्रागिवीर्यशालिना वीरेण चाकं न युध्यं, तर्हि नन एतादृशान्त्रशिक्षाकौशलं विफलमेव सञ्जातमिति भावः । अथ युद्धात् विरम्य सामसम्पत्तौ दाषनुहावयति, किमिति ।—आयुधे शस्त्रं, उद्यतेऽपि नामैवाभिहन्तुं समुत्तिष्ठेऽपि, न केवलं युद्धाय कृतक्रमे, अपि तु शौर्यं परीक्षितुं प्रहर्षुकान्तेऽपि, इत्यपेरथ, युद्धविमुखं रणकक्षणं निवर्त्तमानं, सङ्ग्राम-परायुखमित्यथ सेहप्रवणमपि इत्यागय, नाम् अथमेव एष मत्प्रतिपक्षभूतं वोरपोत एवेत्यथ, का कथा वन्द्येधामिति भावः, किं वक्ष्यति ? किं कथयिष्यति ? , टञ्जलत्वेन कापरुषत्वेन वा भयात् सङ्ग्रामविरतिननुमाय नन युद्धापाटवमेवाभिधास्यति इति भावः । अतः प्रेमप्रदशनस्य नायमवनर इति सनाधत्ते, वीराणां भावः ।—दारुणरसं दारुणं निहुर, भयङ्करं इत्यथ, रसं क्रौर्व्यरूपम् आम्वाद्यमानं वस्तु यत् तथाविधं, अतिकठोरं इत्यथ, वीराणां गुराणां, सनथं आचारं ('नमथा शपथाचारकालसिद्धान्तनविदः ।' इत्यमरः) वीररस इत्यथ परस्परनिदारुणरणकरूपं व्यवहार इति यावत्, सेहक्रमं सेहप्रसरं, प्रणयानुहात्तमिति यावत्, बाधते हि रूपदिं खलु, युद्धे समुद्यते वीरे सेह प्रकाशाद्यत् । प्रकृत इति भावः । [अत्र सामान्येन वीराणां सनयुधेण वस्तुना विगम्य स्वकीयसनाचाररूपस्य वस्तुन सनयनात्, सामान्येन विशेष सनयुधेऽपिऽन्तरन्यासात्कारं, किञ्च युद्धात् यच्छब्दान्ते प्रवीणात् विधेयाविमर्षं दासं तदा हिशब्दस्य पादपूरणनात्प्रकृतात् । अन्तरशब्दात् इति केषाञ्चिन्मतं, तस्यैवमेव मतं यत्,—यद्यपी अन्यसम्बन्धात् प्राक् निदिष्टेन दूरान्वितेनापि तस्यैवमेवभावत् पदादप्यप्यपि यच्छब्दात्कालात् सङ्गत एव विनिवृत्ते, यत् यच्छब्दोऽप्यतन्नाश्रयतात् अथप्रतात् तादृशविधाताकरणात्, नात्र यच्छब्दस्य प्रवीणात् एतन्नाश्रयतात्, एव हिशब्दस्यापि नाश्रयतात्कृतया न तदुपादानत्वात् । अन्तरशब्दोऽपि इति चेत्] । शार्ङ्गविक्रान्त इत्यमरः ॥ १६ ॥

(ल) लव—विदुषः, सासनेषु निदर्शयन्, सासन्—सन्नेषु—वाप्ये

मनोरथस्य यद्वीज तद्द्वैवेनाऽऽदितो हतम् ।

लताया प्रवल्नाया प्रसूनस्याऽऽगमः कुत ? ॥ २० ॥

चन्द । अवतरामि ग्रहमार्य्य सुमन्त्र । स्यन्दनात् । (व)

सह वर्त्तमान यथा तथा, अशुणि विमुच्येत्यथ, ("अस काण कच पमि क्लीषमशुणि शोषिते ।" इति मोदनो) आत्मगत—स्वगतम्, आहति शेष । इदम् ।—चेत, कि—कथम्, अन्यथा—अन्यविध, नाप्रम्यापकुमार, पर रामचन्द्रस्यैव इत्येव रूपमित्यथ, परिकल्पसे ?—वितक्यास, चिन्तयामोत्यथ, एतस्मिन् ऋषिकुमारे रामचन्द्रस्य भूय साधर्म्यं विनीक्य रघुनिमित्तत्वेनाम कथं अवभावसि ? सख्येवा सम्भवात् ईदृशी परिकल्पना त्वया न कार्य्येति भाव ।

रामभद्रस्य प्रत्यववसाम्यमेतस्मिन् कुमारे विनीक्य तस्मिन् किमु ? इति प्राक् समाशङ्क्य पश्चात् तथाविधाशङ्काया अमूलकत्वनाह मनोरथस्येति ।— मनोरथस्य अयं वीरपोत सीतागर्भसम्भूत भगवतो रामचन्द्रस्यैव तनय एवाविवाभिन्नापस्येत्यथ, यत् वीज मूल कारण, सीतारूप निदानमित्यथ, तत् सीतारूप वीजनिन्ति यावत्, देवेन प्रतिक्लाष्टेन, आदित प्रथमत एव, इत विनाशितम्, एकाकन्या गमभारमत्यराया वैदेष्या आपदसङ्कुले सञ्चप्राणिभयङ्कुरे जनस्थाने निवासनात् पर ऋणमपि तस्या जीवनिस्थित्यसम्भवात् दुरदृष्टेन तथाविधाऽऽशा समूहमेवोत्पाटिता इति भाव । एतदेव व्यतिरेकदृष्टान्तेन विशदीकरोति, लताया मिति ।— लताया व्रतया, पूव्वलूनाया पूर्वं प्राक्, प्रथमत एवेत्यथ, लूनाया किन्नाया सत्या, प्रसूनस्य कुसुमस्य, आगम समुत्पत्ति, कुत ? कस्मादेव हेतो भवेत् ? नैव कथमप्येतत् सम्भवतीत्यथ, विलूनाया वल्ल्या यथा कुसुमानि कदाऽपि न उत्पद्यन्ते, एवमेव निवासनात्पर दण्डकारण्ये आपत्भाचताया सीताया सुतोत्पत्तिपरिकल्पना सुदूरपराहृतैवेति भाव । [अत्र गमभारालसाया सीताया विनाशात् परमपि, तस्या एवाय तनय अवववसाम्यात् प्रतिभाति, इत्येव परि कल्पन, किन्नमूलाया लताया कुसुमोत्पत्ति यथा न सम्भवति, तथैवासम्भवमेवेति व्यतिरेकेण वीजभूतया सीतया सह लूनलताया, मनोरथेन च सह प्रसूनस्य विन्वप्रतिविन्वभावावबोधाय वैधस्येण दृष्टान्तानुसार] ॥ २० ॥

(व) आथ्य ।—पूज्य ।, सुमन्त्र ।—भो सुमन्ताख्यसारथे ।, स्यन्दनात्—रथात्, अवतरामि—अवरोहामि । सुमन्ताभिमतयद्गणायमुक्तिरियं चन्द्रकीर्ति ।

समन् । तत्कस्य हेतोः ? (ग)

चन्द्र । यतस्तावदयं वीरपुरुषः पूजितो भवति । अपिच खलु आर्य्य । चाक्षधमे परिपालितो भवति । न रथिनः पादचारमायोधयन्तीति शास्त्रविदः परिभाषन्ते । (घ)

समन् । [भ्रगतम्] । कष्ट वतानुप्रपन्नोऽस्मि । (स)—

कथं न्याय्यमनुष्ठानमादृशं प्रतिपेधतु ? ।

कथं वाऽप्यनुजानातु साहसैकरसा क्रियाम् ? ॥ २१ ॥

(ग) तत—भवतरण, कस्य हेतोः ?—किमर्थम् ? , तुमुलि एतस्मिन् सद्गामे कश्चै काव्यात् त्व पदाति भवितुमिच्छस्यति भाव । [अत्र “सर्व्वनामस्त्वतीया च” (२।१।२०पा०) इति सूत्रेण पाचिकी षष्ठौ विज्ञेया] ।

(घ) यत,—यस्मात् कारणात्, भूमाववरोक्षणरूपादित्यथ, अयं—पुरो वर्त्तमान, पादचारोत्थ, वीरपुरुषः,—श्लौकिकवैय्यविभूषित कुमारी खल, पूजितो भवति—सत्कृतो भवति, यतोऽयं पादचारो अतः पदातिनेव सता मया अनेन सह योद्धव्य, तन हि मे विनय प्रकटीकृत भवेत्, अयं महावीर यथायोग्य सरक्तोऽपि स्यादिति भाव । कारणान्तरमाह, अपिचेति ।—अपिच—अन्यच्च, खलु—निश्चित चाक्षधम —सन्नायामय चाक्ष, स चासौ धम्मयेति, चक्षियजाति नियम इत्यथ, युद्धनीतिरिति यावत्, परिपालित,—संरक्षित, विधिवदनुसृत इति यावत् भवति—सम्यगत, रथावतरणेन सुचक्षिणा सदाचारोऽपि यथायोग्य समाहृत नवेदिति भाव । अत्र शास्त्राभिमतमाह, नेति ।—रथिनः,—रथचारिण, सन्दनाकटा बोधा इत्यथ, पादचार—पादेन चार —क्षण यस्य त पदाति, न आधीषयान्त—न अभियुज्जने, न सद्गामयन्तीत्यथ, इति—एव, शास्त्रविदः,—शान्ताभिना, चक्षधम्यानुशासितार नन्वादय इत्यथ, परिभाषन्ते—ब्रुवन्ति, धाम नन्तीत्यथ । “न च हन्त्यात् स्यात्कट न क्लीव न कृताञ्जलिम् ।” इति मन्, “स्वयं रथस्था रथ लक्ष्णा स्यात्कट न हन्त्यात्” इति च तद्वाक्याने कुल्लूकभट्ट । अत्र मुम्भट्टनाह अतुर्वाचन्तामणि, यथा—‘रथो च रथिना साहसं पदातिश्च पदातिना । कुञ्जरस्था गजस्तेन ग्राहन्तो भृगुनन्दन । ॥’ इति ।

(स) वत—सिद्धे, अयं वतदम् । कष्ट—कष्टं अत्र प्रपन्न —प्राप्त, अस्मि—मया न, इदानीं कस्य निषेधेन पारयन् इति चाकुल सर्मोऽस्मैति भाव ।

अथ कष्टदत्तु विनिदिशति, कथं निति ।—मादृशं युद्धनीतितत्त्वं रघुकुल-

चन्द्र । यदा तातमिश्रा अपि पितुः प्रियसम्बु धर्मार्थसंग्रहेषु
आर्थ्यमेव पृच्छन्ति, तत्किमाख्यां विस्मृति १ । (ङ)

सुमन्त्र । आयुषान् । एव यथाधर्ममभिमन्यसे । (क)—

स्थित्यभिन्नयातिवृत्तौ जन इत्यथ, न्याय्य न्यायादनपेत, शास्त्रविहितमिति यावत्,
अनुष्ठानम् आचरण, रथावतरणरूप मुञ्चात्प्रयोजित व्यवहारमिति यावत्, कथं कन
प्रकारेण, प्रतिषेधतु ? निवारयतु . नदिवजनानां शास्त्राविरुद्धक्यानुष्ठानोपदेशनम
तौव विगर्हितमिति भाव । पदान्तरमाह, कथमिति ।—कथं वाऽपि केन प्रकारेण
च, कथा युक्त्या वेल्यथ, साहसैकरत्नां साहसम् अविम्व्यकारित्, योरैगानेन सह
पादचारी भूत्वा युद्धकरणरूपमिति यावत्, एक कवच, रस राग, युद्ध
प्रवक्तको रागविशेष इति यावत्, यत्र तादृशी क्रिया कम्, पादचार्युद्धमिति यावत्,
अनुष्ठानानां ? अनुभोदयतु ? अनुमन्तु शक्नुवादित्यथ , रथावतीयानेन वीरबालकेन
सहास्मिन् युद्धे चन्दकेतो भाविनी महती विपद समाशङ्कमानोऽप्यहं रघुकुल-
स्थितिपरम्परां चक्षिमाचारचाभिज्ञानन् कथनम्, स्वकुलाचारपालनाभिलाषिण
कुमार धन्ययुव्यात् निवर्तयितुमुपदिशामि इति मृग चिन्ताकुल विघनाया दशाश
समापतितोऽस्मीति भाव ॥ २१ ॥

(ङ) यदा—यत, तातमिश्रा अपि—पूज्यपादा पितर रामचन्द्रादयो
ऽपीत्यथ, अतीव नयविद विचक्षणः मङ्गरवाऽपि इत्यपिशब्दाय, धन्यायसंग्रहेषु—
धन्याय अथय ती धन्यार्थी, तयो संग्रहेषु—“अथ धन्यशास्त्रानुशिष्ट पत्या
कोटश ?” “किमु चात्र सन्दिग्धे वस्तुनि कथञ्चम् ? कथं वा अत्र प्रवर्तितञ्चम् ?”
द्वेऽङ्गेषु धन्यसन्देहेषु कथञ्चविषयसंग्रहेषु च समुपस्थितेषु इत्यथ, पितुः प्रियसम्बु—
तेषां जनकस्य दशरथस्य परम मितम्, आर्थ्यमेव—पूज्यतम भवन्तमेव,
पृच्छन्ति—जिज्ञासन्ते, कथञ्चावधारणाय भवतीऽभिमति प्राययन्ते इत्यथ,
सञ्चव, विशेषतः साशयिकविषयेषु तत्रभवतो निरतिशयप्रावीण्यादिति भाव,
तत्—तत, पित्रादीनामपि संग्रहापनोदकत्वेन भवत अतिविचक्षणत्वादित्यथ,
कि—कथम्, आर्थ्य, —तत्रभवान् भवानित्यथ विस्मृति १—विचिन्तयति ।

(क) आयुषान् ।—दीर्घांगो !, एवम्—इत्य रथावतीय्य क्रियमाणमापी-
धनमित्यथ, यथाधर्म—यथाशास्त्र, धन्यशास्त्रानुभोदितमिति यावत्, अभि-
मन्यसे—प्रवृत्तयसे, रथावतीर्येव युद्धमुचितमिति यदिच्छसि तत्कभीचोत्तमेवेति
भाव ।

एष साङ्गामिको न्याय एष धर्मः सनातनः ।

इयं हि रघुसिंहाना वीरचारित्रपद्धति ॥ २२ ॥

चन्द्र । प्रतिरूप वचनमाय्यस्य । (ख)—

इतिहास पुराणञ्च धर्मप्रवचनानि च ।

भवन्त एव जानन्ति रघूणाञ्च कुलस्थितिन् ॥ २३ ॥

भवदभोषित ज्ञान्य । इ धम्मशास्त्रानुमतनव, एव हि रघुभिरितत सुचिरमनुपाल्यते इत्युक्ता समप्रयति, एव इति ।—एष भवतोऽभोषित पदातिर्भत्वा पदातना सह नङ्गाम इत्यथ साङ्गामिक सङ्गामि भव, युद्धशास्त्रसम्मत इत्यथ, न्याय नियम, एष सनातन चिरन्तन, धार्मिकै मङ्गावीरै सुचिरमनुपालित इत्यथ, धम्म आचार, शत्रुदेवासदुचितचेतसा अनुसृत पत्या इति यावत् । न केवलमन्ये योधा एवमनुचरन्ति, परन्तु भवत पूर्वपुरुषा अपि सततमेवमनुसृतवन्त इत्याह, इयमिति ।—इय हि निश्चित, रघुसिंहाना [रघव सिंहा इवेत्युपनिषत्सनासात्] रघुश्रेष्ठा इत्यथ तथा, रघुत्तनाना श्रावणानिति यावत्, वीरचारित्रस्य वीरोचिता चारस्य पद्धति पत्या, इंद्रगनैव सदाचारपथेन रघुपुङ्गवा अनिश समचरन्त, इयमेव तथा मनुसता आसौदिति भाव ॥ २२ ॥

(ख) आय्यस्य—पूज्यस्य भवत, वचन—पूर्वोक्ति वाक्य, प्रतिरूपम्—एवमरूप विधिसङ्गतमित्यथ, नवाट्टशा धार्मिका धम्मशास्त्रसङ्गतमिव वचन सततमभिभाषन्ते इति भाव ।

अथ स्वकुलज्ञमागतसारथे नूनन्वय न्यायवचनप्रयोगे हेतु प्रतिपादयति, इतिहासमिति ।—भवत एव नवाट्टशा विज्ञा एव, नान्ये साधारणपुमास इति भाव, इतिहास पुराणञ्च, “धम्मशास्त्रकान्तमोक्षाणामुपटशसन्वितम् । पुराणत- कथायुक्तमितिहास प्रवचते ॥” इत्युक्तवचन पारम्पर्योपदेगेन अतीतघटनावलौ- प्रकाशक इत्यावश्यकमिति यावत्, पुराणञ्च पञ्चलक्षणाञ्चित शास्त्रविशेषश्च, नर्गथ प्रतिज्ञेय वशी मन्वन्तराण च । वशानुचारतत्वेव पुराण पञ्चलक्षणम् ॥’ इत्युक्तवचनञ्चित अन्यविशेषमित्यथ, धम्मप्रवचनानि च वषायनाया एव सादविधायकाणि मन्वादिधम्मशास्त्राणि च, तथा, रघूणा रघुकुलजनानाना, कुलस्थिते वानत्यादाश्च, चिरानुशालितसदाचारपद्धतिमित्यथ, जानन्ति विदन्ति, इह भुवे नवाट्टशा विदन्तना अतिविरला एवेत भाव, । [अत प्रन्तुताप्रन्तु- तदाच न तेचैवैव ज गन्ति इति तिरेका अभिसम्बधाद् दायकालद्वार, उपात्तवाच्यस्य

मुमन्त । [सन्नेहास्य परिष्वज्य] । (ग)—

जातस्य ते पितुरपीन्द्रजितो निहन्तु
 वत्सस्य वत्स । कति नाम दिनान्यमूनि ।
 तस्याप्यपत्यमनुगच्छति वीरवृत्तं
 दिव्या गत टशरयस्य कुल प्रतिष्ठाम् ॥ २४ ॥

जानन्तीति क्रियया परिभ्रमादावपि रघूणाञ्चेत्यनेन पुनरुपात्तत्वात् सनातपुनरापता
 ऽऽख्या दाप “कुलस्थिति रघूणाञ्च भवन्त एव जानने” इत्यनेन समावातस्य ॥ २३ ॥

(ग) सेहेन—वाक्येन, अस्तेन—आनन्दाशुणा च सह वत्तंजान यथा
 स्यात्तथेत्यत्र, परिष्वज्य—आलिङ्ग्य, आङ्गिति शेष ।

अथ चन्द्रकृतो वीरोचिता प्रशस्ति विलोक्य प्रीत मुमन्त त सन्नेहप्रतीवचसा
 परितोषयति, जातस्येति ।—वत्स । आयुषन् चन्द्रकेतो । इन्द्रजित मद्रामे ट्पराज
 स्यापि विजयिन मेघनादनाम् रावणपुत्रस्य, निहन्तु निमृदनस्य, (“निहन्तु”
 इत्यत्र “विजितु” इति पाठ लभम्) वत्सस्य निरतिशयसेहान्यदस्य, तेपितुरपितव
 जनकस्य लक्षणस्यापि, ज तस्य नमुपन्नस्य सत, अमू न एतानि, जन्मत आरभ्य अथ
 पश्यन्तानौच्य, कति नामाङ्कयन्त एव, नानेति सन्भावनाया, दिनानि दिवसा,
 सवृत्तानोति शेष, उद्गापटस्य सौमिदे जन्मत प्रश्रुति अल्पसख्यज्ञानं सुत
 दिनानि सनतोतानावथ एतस्य तु वय एतावद्वच शल्याय, उदम्भाभि
 इत किञ्चित्पञ्चमेव तत परिदृष्टान्चनुनीयते, सोऽपि उतइत्तुविजायते वारप्रकाश
 ननुनाद विनागतवानने प्रतावाश्रयस इति भाव, तस्यापि एतादृशस्यश्चरन
 मितामन्त्रणनापात्तव, यप्य तवय, मिर्गोरप मिया भवान् चन्द्रकृत्विच्य,
 वारवत् वारपुत्रमावात्म, यथाच्छति अनुसरति, परिपालयतीत्यर्थ,
 दिव्या भाग्येन, आ तादृशकृतस्यमेतत्, (“दिव्या रूपे मदी च”
 इत नोदनी) दपरपच्य इ । वा, प्रतठा स्थिति, गत प्राप्त, सगीरवावस्थिति
 पश्चान्च्य, अना । मुष्टिभक्त अना न ननुदत्, उद्गापटस्य नगरानथ
 कर्षास्थिति, मुष्टिभितापथेन सतानन्तात्तरीगवारिण त्वया अविदत्तभावेन
 पश्यन्त्ये, ताव इदुगा नगति यपि नम अ कच्छन्ना ग्याति सतप्रियतप्रानात
 नाव । अथ चतुर्थवादगतवात्ताव ता पूर्वोक्तादवितयस्यमातापाना इतुभूतवमा
 न्ते गति गत र इतुक्त जान इ । ॥ २४ ॥ । वत्सवत्स । इतम् ॥ २४ ॥

चन्द्र । [सकृदम्] ।—

अप्रतिष्ठे रघुज्येष्ठे का प्रतिष्ठा कुलस्य नः ।

इति दुःखेन तप्यन्ते त्रयो नः पितरोऽपरे ॥ २५ ॥

सुमन्त्र । अहह । हृदयमर्मदारणानि एतानि चन्द्रकेतो-
वैचनानि । (घ)

लव । हन्त । मिश्रीकृतो रसक्रमो वर्तते । (ङ)—

अथ रघुकुललज्जा सीताया पूर्णगर्भाया निर्वासनात् परमत्यथमनुततानां स्वपितृणां दुःखायनानं नानसमनुभवन् नितरा निर्विषं चन्द्रकेतु तदभावादेव स्वकुलस्थितैरकिञ्चित्करतानाङ्ग, अप्रतिष्ठे इति ।—रघुज्येष्ठे रघुकुलीकृते, रामचन्द्रे इत्यर्थ, अप्रतिष्ठे प्रतिष्ठाननधिगतवति सति, अपत्याभावे तदशरचाया अभावात् कुलस्थितिनलभनाने सतीत्यर्थं, न अस्माकं, कुलस्य वशस्य, प्रतिष्ठा स्थिति, का ? कौटुम्भी नवेदिति शेष, सर्वगुणविभूषिते ज्येष्ठे रामचन्द्रे सन्तति-विरहिते अस्मद्रूपाणां सन्तानानां सतानपि असद्रूपत्वमेवेति भावः, इति अस्मादेतो, अनेनैवेत्यर्थ, दुःखेन शोकैर्न न अस्माकम्, अपरे अन्ये, रामचन्द्रभिन्ना इत्यर्थं, त्रयो पितरः विमन्विका पितृपादा, भरतलक्ष्मणशत्रुघ्ना इत्यर्थ, तप्यन्ते दह्यन्ते, ननुःपयाननुभवन्तीत्यर्थ । [अथ करुणी रस रामविषयकरतिभावस्याङ्गमिति रसव टाद्वार] ॥ २५ ॥

(घ) अहह—इति क्षेदमूचकनव्ययम् । एतानि—इतः प्रागेवोक्तानि इत्यर्थं, चन्द्रकेतो वैचनानि—लक्षणात्पत्रस्य वाक्यानि, हृदयमर्मदारणानि—हृदयस्य—अनं करणस्य नमः—भीवत्यानानाञ्च, यद्यपि “समीपतर मर्मगतमायुर्वेदविदो नापन्ते तप वनिष्टपरिरासि तीणि प्रधानमनाणि” इति वैद्यकीक्षा नर्मशब्देनैव प्रत्यय लभ्यते, तथाऽपि नर्मोत्तरापेक्षया विशेषेण दारणद्योतनार्थं तस्य पृथगुपादानं उक्त्वा—हृदयम्—अनं करणरूपं, नर्मं तस्य, यद्वा,—हृदयस्य मर्मणा—नन्दिस्थानानां, दारणानि—प्राप्यते—विषाद्यन्ते एभिरिति तथोक्तानि, भवन्तीति शेषः चन्द्रकेतो वैचनानि अस्माकं मनाणि विदारयन्तीत्यर्थः ।

(ङ) हन्त—इति हर्षे, (“हन्त हर्षेणुक्त्वायान्” इत्यनर) मिश्रीकृतः,—अनं नितरा—रसान्तरेणच मिश्रीकृत, स्वविरुद्धे रसे षष्ठीभावनापादित इत्यर्थः रसक्रमः,—रसो,—नास्तत्परीरपी शब्दार्थवैरर्थं वां, क्रमः,—पद्याय,

यथेन्द्रावानन्दं व्रजति समुपोटे कुमुदिनो
तथैवास्मिन् दृष्टिर्मम, कलहकामः पुनरयम् ।

भणत्कारक्रूरक्वणितगुणगुञ्जङ्गुरुधनु-

धृतप्रेमा बाहुर्विकचविकरालोत्त्वणरमः ॥ २६ ॥

परम्यरावकद्वरसङ्ग्रामति यावत्, वत्तने—विद्यत, अम वीरमवलोक्य
मम यथा हि स्नेहाधिक्यात् वात्सल्यरमातिरेक मञ्जायते, तथैव अमुष्य वीरस्य
मया सङ्ग युद्धे अत्यधिकोत्साहदयनात् वीररससमुद्रेकस्य भवतीति दृश्यते इति
भाव ।

अथ रत्युत्साहस्थायिभावयो शङ्कारधीररसयो एकव समये स्वस्मिन् कथं हि
सम्प्राप्यभाव समुदित, तदेव विप्रदीकृत्य विवृणोति, यथेति।—इन्द्रो चन्द्रे,
समुपोटे समुदिने मति, कुमुदिनी कौरविणो, यथा यदत्, आनन्द हर्ष,
विकाशमित्यथ, व्रजति प्राप्नोति, अस्मिन् पुरीवर्तिनि, कुमारे चन्द्रकेतौ इति
यावत्, मम दृष्टि नेत्र, तथैव तादृशैव, आनन्द व्रजति इत्यन्वय, प्रीति-
प्रफुल्लता यातीत्यथ, कुमारनिममवलोक्य हर्षात्तश्चोदयात् सन्तोषे नयने
अनिर्वचनीयमानन्दमनुभवत इति भाव । इत्य शङ्काररमाविर्भावमुपवर्ण्य वीर
रसोद्रेकमाह, कवहिति।—पुन किन्तु, कलहकाम कलहम् अनेन चन्द्र
केतुना सङ्ग सङ्ग्राम, कामयते अभिलषति यस्तथोक्त, समराभिलाषुक इत्यथ,
अप बाहु एष मदीय भुज, भणदिति।—भणत्कारेण भणक्वणेत्याकार
कायक्वणिताना, क्रूरम् अतिक्रम्य यथा स्यात्तथा, क्वणित शब्दत, यो गुण
सौर्वी, यद्वा,—भणत्कार भणत्काररूप, भणक्वणेत्याकारकमव्यक्तमित्यथ, क्रूरम
अतिक्रम्य, क्वणित निनाद प्रस्य तवाविध यो गुण ज्या, तेन गुणत् शब्दात्प्रान्त,
मरु मङ्गत, धनु काष्ठीक तस्मिन् धृत वज्र प्रेम प्रणय, सङ्ग्राहभिलाष इति यावत्,
पुन तथोक्त सन्, भोषणनिनादेन मरामनस्य ज्या निरतरनास्क्रान्तितुमभिलाषक
सन्नित्यथ, विकचविकरालोत्त्वणरम विकच सुयुक्त विकराल अतिभोषण,
अतिभवावद् इति यावत्, ('कमगो दन्तुरे तृशे भोषणे चाभिधेयवता' इति
तेदिना) उत्त्वणरम उदतरन, वीररम इति यावत् यस्मिन् तथाविध,
सन्नात इति शप, प्रयाप इम नौस्यदमंन कुनारमवलोक्य सपदि मे नेत्रस्य
प्रतिवेच्छारित भवति, तथाऽपि परत मदावीरमेतन्नात्मात् प्रीतुमना सन्तोषो
राम ज्यात्ता दृष्टारिण दिम विदिमप्रपूष्य शरात् निभोवयितुमभिलषतीत्यर्थः ।

चन्द्र । [भवतरण रूपयन्] । आर्य्ये । सावित्रश्चन्द्रकृतुः
अभिवादयते । (च)
सुमन्त । अजित पुण्यमोजस्वि काकुत्स्थस्यैव ते महः ।
श्रेयसे प्राशस्तो देवो वराहः परिकल्पताम् ॥ २७ ॥

विरुड्गा ह्यारिव रसधोरिकव विचिनसनावेग इति पर विष्मितीऽस्मीत भाव ।
[अथ परम्पर विरुड्गो स्नेहवैरयोरकव सङ्गटनात विषमालङ्कार, तथा कुमुदिन्या
सह प्रवैषम्यमात्मोपदेशाच्च श्रौतोपमाऽलङ्कार, इत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्गर ।
किञ्च एतास्मिन् रसस्य स्वशब्देनैवाभिधानात् स्वशब्दोक्तिनिवन्धनी दोष, "रसस्योक्त
स्वशब्देन स्यादिसञ्चारिणीराप' इति दपणोक्ते । एवमेव गुञ्जनस्य भमरकृते एव
प्रसिद्धत्वात् तदन्वय धनुर्निखनादौ तथाप्रसिद्धिविरहेण स्यातिविरुड्गतादौपथ
"गुञ्जन" इत्यत्र "गञ्जन" इत्यादि शब्दप्रयोगेण परीहार' करणाय इति ।
श्लोकस्यास्य पूर्वार्द्धे रतिस्थायिभावक गृह्णारी रस, प्रसादी गुण, कैशिकौ रीतिथ,
सभारार्द्धे तु सत्साहस्यविभावको वीरो रस, भोजो गुण, भारभट्टी च रीति,
इत्युभयौ रसधोरिकेच सनावेशान सन्निश्रणमिति ज्ञेयम्] । शिखरिणी वृत्तम् ॥ २६ ॥
(च) आर्य्य ।—पूज्य सुमन्त । साविव, —सावित, —सूयस्यापत्य पुमान्,
सविहकुलसम्भूत इत्यश्र, चन्द्रकृत, —तदास्य लक्षणात्मज, अभिवादयते—
प्रणमति, भवन्मिति ज्ञेय, "नामगाहनाभिवादयेत्" इत्यादिधृते खनानयदृश्य-
पृथक्कृतागतनारयि सुमन्त अभिवाटयमान कुमार समुचितेन आशिषा
सम्पदयति, अजितमिति ।—शशत नित्य, सत्प्राप्तविनाशरहित इत्यर्थे, देव
दीतमान, भगवानित्यश्र, वराह शूकररुपेणावतौष, स्तौकृतवराहशरीर भगवा
नारायण इत्यश्र काकुत्स्थस्यैव काकुत्स्थगोवसम्भूतस्य जगत्पते रामभद्रस्नेहेत्यश्र,
त तव अजित परैरनभिभूत, पुण्य पवित्रम्, भोजस्वि अतिप्रबल सत्त्वप्राप्तिदत्त
नित्यश्र, गह तज श्रेष्ठे प्रभाप विजयान्द्राज्यायेति यावत्, परिकल्पतां
कन्वादयत, सन्तोभावेन विदधात् इत्यश्र । ['कृपि सन्पद्यमाने च' (वा०)
इति चतुर्थी, केषुचि "तादृशे चतुर्थी वाच्या" (वा०) इति तृतीये चतुर्थी-
भङ्गान्तरि । पुरा नोपपन्नान् आदिदेवस्य हिमव्याचस्य निहन्तु आदिवराह-
गुणधरं भगवतो नारायणस्य संपादितवागिति ज्ञेयम् । पुरा हि नेतायां
पुनः तदादिव भगवतो रिज्यादिष सन्नादितवागिति ज्ञेयम् । पुरा हि नेतायां

अपिच,—

देवस्त्वा सविता धिनोतु समरे गोत्रस्य यस्ते पिता
 त्वा मैत्रावरुणोऽपि नन्दतु गुरुर्यस्ते गुरुणामपि ।
 ऐन्द्रं वैष्णवमाग्निमाकृतमयो सौपर्णमोजोऽस्तु ते
 देयादेव च रामलक्ष्मणधनुर्ज्याघोषमन्त्रो जयम् ॥ २८ ॥

देवामुरयुद्धे भगवतो नारायणस्य तेजसा आयाप्रित परञ्जयो नाम मूयवमीय
 कथित्पराक्रान्त नरपति इन्द्रादिभि देवमर्हे भृशमभिप्रायित वृषभरूपवा र्ण
 इन्द्रस्य ककुदमाप्याय मञ्जेनेवासुरयल निजवान, तेन चानौ ककुदस्यसञ्चामवापेति
 ककुदस्यशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमृता पौराणिकी कथा अत्रानुसन्धेयति] ॥ २७ ॥

भङ्गप्रत्यये विजयाशिषा कुमार पुन सवउपति, देवस्त्वानिति।—देव शीत
 मान, सविता भगवान् मूय, समरे सङ्ग्रामे, त्वा भवन्त, धिनोतु प्रीणयतु, असामान्य
 तज सम्यदाय त्वा सवउपलित्यथ, [“विवि प्रीणने” इति धातो लटि रूपम्] ।
 य भगवान् सविता, ते तव, गोत्रस्य वृषस्य, पिता जनार्जिता, प्रवत्तक इत्यथ,
 आदिपक्ष इति यावत्, मैत्रावरुणोऽपि वशिष्ठोऽपि, [मित्रय वरुणदेति इन्द्रे
 मित्रावरुणाविति पदान् “देवताइन्द्रे च” (६।३।२६ पा०) इत्यानङ्वावधानात्,
 तत तपोरपत्य पुमानित्येवैषिक अणप्रत्यय, “शिवादिभ्योऽण” (४।१।२२पा०)
 इति वा अणप्रत्यय, शिवादेराकृतिगणत्वादिति ज्ञेयम् । अत्र “अत इज्”
 (४।१।२६पा०) इति इज्प्रत्ययस्य विधानात् “मैत्रावरुणि” इत्येव भवित युक्त
 मान्यप्रत्यान] । एकान्तिन् कल्प मित्यस्य कल्पान्तरे च वरुणस्य पुत्रत्वेनास्य वृद्ध्या
 सञ्जा सम्यवतेति ज्ञेयम् । त्वा भवन्त, नन्दतु विजयाशिषा प्रीणयतु, य मैत्रावरुण,
 त तव गुरुणाभिप पितादोनानपि, गुरु पूजनीय, भवताति श्रेय, ऐन्द्रम्
 इन्द्रस्यदन, इन्द्रमस्वन्वोत्यथ, वैष्णव विश्वीरिद, त्रिभुवनस्वन्वोत्यथ, आग्रमाकृतम्
 अग्निमकतीरिदम्, आग्रमस्वन्वि मरुत्स्वन्वान्य चेत्यथ, वचानर वाऽप्यस्योत
 यावत्, [“देवताइन्द्रे च” (७।३।२६ पा०) इति पूर्वोत्तरपदभाद । “इदृशौ”
 (६।३।२८पा०) इति अग्रिदादेमथ] । अथो अपिच, (“अथाथो समये
 ज्ञाताभवेकारे च नृत्तम् । त्रिकल्पानन्तरप्रथमात्स्वगारमसमुचये ॥” इति
 नदिनो) शीघ्रं मुदण्य गतइन्द्रे, गगन्मस्वन्वोत्यथ, अज तेज, ते तव,
 अतु मर्वत, इन्द्राद दाताना सदम भवत तेन भवत्वित्यथ, रानिति।—

भव । कुमार । अति हि नाम शोभसे रथस्य एव, कृतं
 कृतमत्यादरेण । (छ)
 धन्द्र । तद्धि महाभागोऽप्यन्य रथमलङ्करोतु । (ज)
 लव । [पुनन्व प्रति] । आर्य्य । प्रत्यारोपय रथोपरि
 राजपुत्रम् । (झ)

रानलक्षणी राघवसौमित्रो, धनुष शरासनस्य, या व्या भौर्ज्वी, तस्या
 घोष टडारध्वनि, स एव कन्न त्रह्णास्त्रप्रयोगार्थम् आन्वायसमुदाय इत्यथ,
 कथं सङ्ग्रान्ऽभिन् विजयलक्ष्मिनात यावत् देयादेव च ददात्वे, अमिर्ताविक्रमौ
 रानलक्षणीं यथा सङ्ग्रान् मोषणकार्मुकस्य व्याशब्देनैव सर्वान् रिपून् समूल-
 मुन्मूल्य विनयलक्ष्म्या नियतं शुश्रूषात्, एवमेव भवानेतिभिन् सङ्ग्रान् जयनिव लभता
 निति भाव । [अथान्यथा तेज कथमन्थो वृष्टत्विति वस्तुनन्वन्व सञ्चया असम्भवन्नापि
 विन्वभातावन्वभावेन इन्द्रादीना तेज सङ्ग्रहमेव तजोऽस्त्वित्येवन्वावगमप्रतीत्यता
 ऽनध्ववदस्तुमन्वन्वद्वयो नदशनाऽलङ्कार । इह पूव्वाङ्गस्थितयच्छब्दयो तच्छब्दन
 ताऽग्रापिचाविरहाद्न नाववग्रावन्पाव्यो दीप इत्यवधेयम् । इशादेवेत्यत एव-
 कार्थ्य स्वायोगस्यवच्छेदकाश्रकतचा निवसेन शार्ङ्गलविष्णोऽत वृक्षन् ॥ २८ ॥
 धानयन् निग्रनाप्यदीप इत्यवधेयम्] । शार्ङ्गलविष्णोऽत वृक्षन् ॥ २८ ॥
 (छ) रथस्य एव—रथस्य रथस्य रथस्य । शार्ङ्गलविष्णोऽत वृक्षन् ॥ २८ ॥
 नित यावत्, गीनन्त—राजते शोभान्विता भवसौम्यथ, नान्त—सम्भावनागान्, इत्यह
 न्नावग्रावन्त्वथ एत अत्यादरेण—रथावतरणरूपकङ्कमानप्रदर्शनेनेति यावत् नित
 न्नावग्रावन्त्वथ, [सङ्ग्रान् इवधनम्] यधुना रथादवतीत्य लया सन्मानप्रदर्शन
 न नरराथानात् भाव ।
 (ज) तद्धि—तदा, नयि रथस्ये सतीत्यथ, महाभागोऽपि—सङ्ग्रान्—
 अनापक, भाग,—नाय्य वारलक्षौभाग्यनिता यावत् यस्य तथाविध, नवा
 नदीत्यथ अन्व रथन्—अपर इन्दनम् अलङ्करोतु—भुषयतु, आरोहणनीत
 येन नैवात् नहावार पादचारणि नन् रघारोहण न युज्यत इति भाव ।
 (झ) आर्य्य ।—नात्य पुनत् ।, धन्द्रकौ नैवास्त्रापनात् तल्लो पुनन्वे
 वभगान् विनोन्वव च्चदनाप वाक्मन्त्यादर प्रदात्तवानिति प्रेक्षम् । रथोपरि—
 रथस्य—रथस्य, उपरि—उर्ध्व, रथस्ये इत्यथ, राजपुत्र—कुमार धन्द्रकत्,
 न्नावग्रावन्—आरोहय ।

सुमन्त्र । त्वमप्यनुत्थस्य चन्द्रकेतोर्वचनम् । (ज)

लव । कीं विचार खेषु उपकरणेषु ? किन्तु अरण्यसदो
वयमनभ्यस्तरथचर्या । (ट)

सुमन्त्र । जानासि वत्स । द्रुपेभौजन्ययोर्व्यथोचितमौरयितुम्,
यदि पुनराट्टश त्वामैच्छाको रामभद्रः पश्येत्, तदा अस्य
स्नेहेन हृदयमभिष्यन्देत । (ठ)

(ज) त्वमपि—भवानाप, चन्द्रकेतो, —कुमारस्य, वचन—वाक्य त्वमि रथा-
राहणप्राथम्यामित्यर्थ, अनुत्थस्य—अनुपालय, रथारोहणन एतन्मनोरथ प्रपूरयित
भाव ।

(ट) कीं विचार ?—क विवेक, कीं वितर्क इति यावत्, खेषु—स्वकौशेषु,
आत्मभूतावति यावत्, एतस्मिन् कुमारे मेवौसस्थापनात् अनुत्थ सव द्रुप
मेव सञ्जातम्, अत स्वद्रव्यमित् एतद्रथमाप यथेच्छमेव मया यद्व्याप, न हि
कनचित् क्षिप्रानपि रुशय स्वद्रव्यव्यवहारे क्रियत इति भाव, वडा,—खेषु—
निजप्रयोगनायपु, उपकरणेषु—उपकारसाधनाभूतवस्तुषु, सद्रामोपयोगिरथादिषु
इति यावत्, किन्तु—परन्तु, अरण्यसद,—अरण्ये—वने, सोदति—निवसति त्रि
तयाक्ता, वनवासिन इत्यर्थ, वत्स—अहमित्यर्थ, [अस्माद् एकत्व वत्सप्रयोगा-
दिति] अनभ्यन्तरथचर्या,—मगधस्था—न मिथिता, रणेन—सन्देहेन, चर्या—
सचरथ येतथोक्ता, आवद्यातरथारोहणादत्यवहारा इत्यर्थ, भवान् इति मय,
अह हि आरण्यक, तन इत प्राप् कदापि रथ नागेहयनताडयुता रथनाप
याड नामित्पामि इति भाव ।

(ठ) जानासि—वेत्सि, वत्स ।—आनुष्णम् लव ।, द्रुपेभौजन्ययो, —अहङ्कार
वनप्रयो, व्यथोचितम्—उचितजनति मस्य [इत्यन्वयाभाव] त्रयापयुक्तमित्यर्थ,
आविष्यन्त्यापिहारपूर्वकानीत् यावत्, पुराप्रतुम्—अभिवात्, अत्रहृदयमित्यर्थ,
नद्वेगेन वा व्यन्यासेन भोजयित्वा सुगनता च व्यक्तवति, ताडयो वाचनमिवात्
त्य मस्य जननी जन्ममिति भाव, स्नेहेन एतन्मनस्त्वित्वाद्यभिधानेन वयोऽप्यह
वर्तित्वत्त्वं रथचाराणा भवता नद्वेगेन त्वत् इत्यपि नावनेमि, इत्यमान्न
मानिकताया तन्मितायाय द्रुपडांतरथात् अन्नोन्नमेनाप किमपि व्यक्तवितोऽभूत्,
इत्यनन्तरं चर्या रथ "वेदुषु ह्यप्यु" इत्यादि आत्मोपलक्षणादिपादनात् खर्यात्

लव । मान्य । सृजनः स राजधिं श्रूयते । (ड)
[सलज्जनित्व] । (ट)—

वयमपि न खल्वेवस्मायाः क्रतुप्रविधातिनः
क इह च गुणैस्तं राजान न वा बहु मन्यते ? ।
तदपि खलु मे स ध्याहारस्तुरङ्गमरक्षिणा
विक्रतिसखिलक्षत्ताक्षेपप्रचण्डतयाऽकरोत् ॥ २६ ॥

विनक्षित्व च सम्यक्तया कृटीभूतसमृद्धित्ववधयम् । यदि पुन, — चेद्दि, ईदृश—
शोथसौजन्यादिगुणगणविभूषितमित्यथ, सञ्चगुणाकरनिति यावत्, ला—भवन्तम्,
एत्त्वाक — इच्छाकुवशसम्भूत, इच्छाकुकुलालङ्कार इत्यथ, रानभद्र, —रानचन्द्र,
'पर्योन—अवलीकवन, तदा—तार्ह, अवलीकनसमकालनेवेति यावत्, अस्य—
रामभद्रस्य, जेहेन—प्रेम्णा, वाक्येनेत्यथ, हृदय—नानसम्, नमिपन्देत—द्रवौ-
भ्रत भवेत्, गुणशङ्को भगवान् रघुनधि सञ्चगुणविभूषित ला विलोक्य नूनम्
सम्भूतपूष्वा प्रीतिमापद्यतेति भाव ।

(ड) मान्य ।—पूज्य समन्त ।, सृजन, —सञ्जन, साधुरित्यर्थ, विन
गिलादिगुणशतविभूषितत्वादिति भाव, य राजाप, —राजश्रेष्ठ, राजा चाधौ
क्षयिष्येति त्रियष्टेप, निखलराजगुणविभूषितोऽप्यसौ रघुनधि राम दमनियमाद-
उपयागात् क्षयिकल्प एव भवतीति भाव, श्रूयत—आकख्यत ।
(ट) सलज्जनित्व—लज्जया सह वर्चनान यथा स्यात्तथैव, ईषदिलज्जित-
सन्निव इत्यथ, आहृति ऋप ।

नन सृजनयेत् ततभवान् रानचन्द्र भवतानभिमत, तर्हि कथ तत्क्रतु
विधाताय यनोशयमपहृद्य इत्यनसौजन्यननुतिष्ठसि ? इत्याशङ्कामपनेतुनाह,
यस्यपाति।—यस्यनाप अस्मादिधा वना अपि, अहनाप इत्यर्थो वा, [अविशषण्ययप
दक्षसौ एकत्वेऽप बहुत्वे प्रयोगदर्शनात्] एवमप्राप्त प्रायेण वाङ्मयन एवम् [इति
अथ "नह सुपा" (रा१।३ पा०) इति सनास] इदृशा इत्यथ, क्रतुप्रवि
धातन क्रतु यः प्रविशन्ति प्रविशन्ति ये तथोक्ता, अन्वहन्तार इत्यथ,
न खलु नैव दक्षा स राजधिं सृजन तथा वयनाप, न हि मेध्यायापहरथा
दिकथयामि दुर्गणय अगुर्विध्वंसकराचसप्राया वरं भवाम इति भाव । तार्ह
इदम् रानचन्द्रसौजन्यननुतिष्ठसि ? तदपि
सलज्जित्व, आहृति ऋप ।—इह च नमिन् जनात् पुन, य को जन, गुणं

चन्द्र । [सम्मितम्] । किन्नु भवतस्तातप्रतापोत्कर्षेऽप्यमर्षः ? (ग)
 लव । अस्त्वमर्षः, मा भूद्वा, एतत्, पृच्छामि, दान्त हि
 राघवं राजानं शृणुम, स किल नाऽऽत्मना दृष्यति, नाप्यस्य

शौच्यादाय्यमौज्यादिभि हेतुभि , अग्नेप्रगुणविभूषितत्वादिति भावः , त राजानं
 सम्राजमसु रामचन्द्र, न बहु मन्यन् वा ? नाद्रिपते वा ? न सत्करोति वेलथ ,
 अपि तु सञ्च एव विपुलगुणविशोभित राम तद्गुणाकृष्टदृश सन्त निश्चत प्रशंसन्ति,
 वयमपि तथैव भवाम, क्रतुविघातका रामविशेषिण्य न इति भावः । युष्माकं
 मटाचारवत्त्वे सम्राजं रामस्य च बहुसम्मानास्सद्योभूतत्वे कथमौदृशं विरोधं
 सञ्जातं ? इत्याशङ्कामपनयति, तदप्येति ।—तदपि तथाऽपि, तस्मिन् बहुमानं
 सत्त्वेऽपीत्यथ, खलु नूनं, तुरङ्गमरक्षिणाम अयमेवोपाश्रयनकाणां, स व्याहार
 तादृशो उक्तिः, “अमस्य पताकेऽम्” इत्यादि रामानुमोदितं समञ्जसमभिधानमित्यथ ।
 अस्मिन्निति ।—अस्मिन्निति सञ्ज्ञेयां, सञ्ज्ञायां राजन्यानाम्, आक्षेपेण तिरस्कारेण,
 वीरत्वापन्नवक्ष्यपावनाननेनेति यावत्, प्रचण्डतया अत्युग्रतया, अतिदुःखत्वेन हेतुनेति
 यावत्, मे मम, राघवान्नाता सवया वीराणां तादृशीनवञ्जा साठमपराधत
 इत्यथ विकृति विकारः, क्रोधमित्यथ अशुभारण्यप्रवृत्तिरूपं चेतसोऽन्वयाभावनिति
 यावत् अकरोत् उत्पादयामास, निखिलवीराणां निन्दाकरं राजन्यानां वचनं
 नामस्य क्रोधनेवाङ्गमशनिममवरुडवान्, न विजयप्रेम्णा, न वा दौर्जन्येनेति मन्तव्यं
 मित्याशयः । [अत्रापस्तुतेन “क” इति पदोपस्थाप्यसामान्यार्थेण प्रस्तुतस्य विशेषस्य
 वक्तुं लवस्य प्रतीतेरपस्तुतप्रशंसाऽनन्वारः] । हरिषो उक्तम् ॥ २२ ॥

(ग) सम्मितम्—इषडास्यसहितम्, आद्वेति शयः । भवतः,—तव, तात
 प्रतापोत्कर्षापि—तातस्य—।पत्स्थानीयस्य रामचन्द्रस्य, प्रतापः,—प्रभावः, कोप
 दम्भजं तेज इत्यथ तस्य च उत्कर्षः,—अतिमयः, अतिरेक इति यावत् तस्मिन्पि,
 अत्यः,—असहनम्, असहिष्णुतायां यावत्, किन्नु,—किमु गन्, यथापि महावीरस्य
 भवतः नावारण्यजानां वितया समञ्जोक्तिः सम्प्रापि निरुक्तति, तथाऽपि पितृव्यप्यस्य
 तवभवता नहारव्यस्य रजुपतं रामचक्रुणो हेतुस्य दृष्ट्या तात्त्विको शौच्याक्त
 युष्मादिभ्यः गुञ्जनानुनतस्य नवाङ्गस्य चेतः प्रमथ्यातोत्यहो । अतोव द्वास्यकर
 तिरस्मितमप्यस्मिन्नजनस्य हेतदित्याशयः ।

(त) अत्यः—असह्यः, परगुणानदिगुणस्य, अस्तु—भवतः, मा भूद्वा—न
 भवतु वा, न मा भूद्वा न भवति इति भावः । न भूद्वा न भवति । न भूद्वा न भवति ।

प्रजा ईदृश्यो जायन्ते, तत् किमस्य मनुष्या राक्षसीं वाचं
वदन्ति ? (त) —

ऋषयो राक्षसीमाहुर्वाचमुन्नतदृश्योः ।
सा योनि सर्ववैराणा सा हि लोकस्य निर्दयतिः ॥ ३० ॥

प्रशावतरणमिदानीं न गृह्यते इति भावः, तु—किन् एतत्—इदं, वक्ष्यमाण
विषयजातमित्यत्र पृच्छामि—जिज्ञासे, भवन्तीति शेषः, किमिति तदेवाह,
दानमित्यादि।— दान्—दमादिसम्पन्नं, जितन्द्रियमित्यत्र, अनुदतभाषिणमिति
यावत्, हि—निश्चितं, राघव—रारु, राजान—निश्चितप्रजापालकं, शृणुम,—
आकर्णयाम, सर्वे हि जना उतत रघुमणि निरहङ्कार वशिनश्चामनन्तीति
अभीष्टाननुश्रुते इति भावः, स,—राघव, किल—इति वाचांयां, ("वार्ता-
सम्भाव्यो किल" इत्यमरः) आत्मना—स्वयं, न दृश्यति—नाहङ्करोति अस्य—
रानस्य, प्रजा अपि—प्रकृतयोऽपि, ईदृश्यं,—एवविधा, गर्विता इत्यत्र न जायन्ते
—न भवन्ति, विनेषु राज्ञः पतिविराजित्वात् विनेयानां प्रजानां विनीतत्वानु सुतरा
नेव नौभील्यश्रवणादिति भावः, यद्वा,—तत्—तर्हि, स्वयं राज्ञः प्रजानाञ्च
दयाभावे न्यग्रीत्यत्र, कि—कथम्, अस्य—राज्ञः रानस्य, मनुष्या —अधिकृता
पुरुषा, सैनिकजना इत्यत्र, राक्षसी—राक्षससम्बन्धिनीं, दर्पाडितमित्यत्र,
वाच—वाक्यं वदन्ति ?—भाषन्ते, सुविषयवशातिविनविन नरपते अधिकृत-
जनानानां दृश्यं सापणमतीव लज्जाव्यङ्गजनिति भावः ।
आ स्वत् राक्षसी वाक्, किञ्च तस्या अपकारित्वम् इति विद्वेषोति, ऋषयः
इति।—ऋषयः नवाद्ये धम्नशालकारा उन्मत्तदृश्यो उन्मत्तस्य उन्माद-
रोगप्रसक्तः, आतवादिपानेन विभ्रान्चित्तस्य वेत्यत्र, हृत्स्य गञ्जितस्य च, आत्म
प्राधान्यरहितस्येत्यत्र, वाच वचनं, राक्षसीं राक्षसजन्मोचितान् अतिक्रामित्यत्र,
परमाचरनावहतां पतिश्रीमत्त्वमिति यावत्, आहुः श्रुवन्ति। तदोपना एव वदन्ति
चेत् वदन्तानं, तनात्मानं का सति ? इत्याक्षेपे तस्या अनिष्टोत्पादकतात्कारे,
सते।—सा वाक्, सर्वेषां सर्वकाराणां, वैराणां विरोधानां, श्रवभावानामिति
यावत्, दोनं कारणम् उत्पादहेतुरित्यत्र, सा हि तादृशो वार्गवै-श्च, लोकस्य
जनस्य, तीक्ष्णदोषतां वचसां प्रयोक्तुरित्यत्र, निश्चयि निर्गता सति कन्याय
वत्ता वादता, ("स्यैतं शब्दापनन्ती" इति नैर्दनी) अलक्ष्मी इत्यत्र,

इतिह स ता निन्दान्त, अथेतरामभिदृवन्ति । (य)—
 कामान् दुग्धे, विप्रकर्मैत्यलक्ष्मी,
 कौर्त्तिं सत, दुष्कृत या द्विनस्ति ।
 ताञ्चाप्येता मातर मङ्गलाना
 धेनु धीरा सृष्टता वाचमाहुः ॥ ३१ ॥

(“स्यादलक्ष्मीस्तु निन्दति” इत्यमर) अलक्ष्मीर्यथा दुरदृष्टवत पुरुषस्य विविधानि
 अगुभानि उवाचयति, एवमेव क्रुडाना जनाना गर्विता वाक् अनिश्चिन्नागम
 प्रसूते इति भाव । [अत्र निन्दतौ राक्षसा वाच अभेदारोपात निरङ्ग रूपक
 मलङ्कार] ॥ ३० ॥

(य) इतिह—पारम्य्योपदेश, (“पारम्य्योपदेशे स्यादैतिहानितिहास्यम् ।”
 इत्यमर) लोकपरम्परैतदन्युपेते इति भाव । किंनिति ? एतदेवाह, ता
 निन्दन्ति स्मिति ।—ता—पूर्वोक्ता राक्षसी वाच, निन्दन्ति स्म—तिरक्लुञ्चन्ति स्म,
 अथ—अपिच, वाचान्तरारम्भायकीडमयग्रद्, इतराम्—अपरा, सौजन्य
 विनयात्पिगुणभ्रमिता वाचनित्य, अभिदृवन्ति स्म—प्रशंसन्ति स्म, ऋषय इति शेष,
 जपन्त्या वाच विहाय सदा साञ्ची वाच समुदीरयत जनान् प्राचीना मङ्गाजना
 आद्रिपले स्म इत्यस्माक पारम्य्योपदेशे इति भाव ।

इत्य राक्षसी वाच विनियोदानौ सृष्टता वाचमभिदौति, कानानिति ।—य
 सृष्टता वाक्, कामान् जनोऽभिलाषितानयान, दुग्धे प्रपूरयति, आनीय ददातीत्यर्थ,
 तानि वन्नूनि प्रददतीति भाव, अलक्ष्मी निन्दतिम, अगुभाषडात्रौ देवी
 नित्य, विप्रकर्मति निरस्यति, दूरीकरीतीत्यर्थ, याच मनोरिता सती अमङ्ग
 सन्ध्या निवारयतीति भाव, कौर्त्तिं सत, सृते जनप्रति, सन्तो हि ताड्यौ वाच
 दञ्जा पाप द्विनस्ति नामप्रति, निरतरमभिधौमाना सा हि अतिपावनो वाक्
 प्रवृत्त्या पातन पाप समुपनेव उन्मूलयतीति भाव ता निखिलकल्याण
 प्रवृत्तन मुनिदाम, अत एव नङ्गलाना गुमाना, मातर प्रभावो, सन्मनःप्रलानदान
 दुतामित्यर्थ, एत, प्रसूतानानानित्यर्थ, सृष्टता सत्या प्रियाद्येत्यर्थ, (“सृष्ट प्रिदे ।
 चरे” इत्यमर, “सृष्ट नङ्गलाना गुमाना, मातर प्रभावो, सन्मनःप्रलानदान
 वाचान्, चारा विदाम, पथिना इय, धेनुनापि कामधेनुसदमोमपि, काम-

सुनन् । परिपूतस्वभावोऽयं कुमारः प्राचेतसान्तेवासो वदति
अभिसम्पन्नमार्षेण सस्कारिणः । (६)

लः । यत् पुनश्चन्द्रकेतो । वदसि, "किन्न भवतस्तात-
प्रतापोत्कर्षेऽप्यमर्षः" इति, तत् पृच्छामि, किं व्यवस्थितविषयाः
क्षत्तधर्मा इति ? । (५)

उपान्वय, नभामोऽप्रायवानिति यावत्, आहुं त्रुवन्ति, चकारोऽव ननुच्यथा-
प्रकृ तयाच उन्मत्तमगो वचन राक्षसीमाहुं मूरता वाचश्च धेनुनद्याहुरित्यथ, चकारोऽव ननुच्यथा-
कानधेनुरिव मूरता वाणी अभिधातव्यं वाल्म्युतफनानि प्रयच्छतीति भावः ।
[अत्र "दुग्धे" इत्यादिक्रियापदानानेकेनैव कर्तृपटेनान्वयात् दीपकमलङ्कार, तथा
धेन्वा नह वाच अभेदारोपान् निरङ्ग रूपकखेत्यनयीरङ्गाङ्गिभावेन सङ्कर] ।
शालिनी वृत्तन ॥ ३१ ॥

(६) परिपूतस्वभावः,—परिपूत,—अतिपवित्र, स्वभाव,—प्रकृति यस्य
तयान्त, अतिपवित्रचरित इत्यथ, प्राचेतसान्तेवासो—प्राचेतस्य—वाल्मीकी, अन्ते
वागो—श्लिष्य यस्य कुमार,—एष लव, मार्षेण—ऋषीणानयमित्यार्थं तादृशेन,
ऋषिभस्वन्वित्यथ, सस्कारिण—पानेन, अभिसम्पन्नम्—अभिसम्पन्नम्, अनुगत
यथा तपित्यथ, वदति—भाषते, ऋषय खलु यथा बलौकिकपानालीकसमुपशानिता
वाचनुदीरयति एवनेवासो कुमार सुशिक्षिततया सुचल्लुत सरायहीनश्च यथा
तथा अमितधातौत्यर्थं ।

(५) हे चन्द्रकेतो ।—भो कुमार । पुन,—किन्तु, यत् वदसि—उवाच
कथयसि, किमिति ? तद्वैवाच, किद्विति ।—किद्वु—किमु भो प्रत्राद्यकनञ्ययम्,
भवत—तव तातप्रतापोत्कर्षे—तातस्य—पितृष्यानीयस्य, पितृवत् पूजनीयस्य,
रामरोल्ह, उ प्रताप—प्रभाव, कौषट्यज तेज इत्यथ, तस्य उत्कर्षेऽपि—आधि-
स्येऽपि पितृकृत्य रामस्य जगत्प्रसिद्धप्रभाववद्भावपौत्रस्य, अमर्ष १—क्रोध,
अनुपपन्नमिदम्, इति यत् वदसि इत्यनेनान्वयः, तत्—तत्रैत्यर्थं, तद्विषये इति
पावत पृच्छाम—प्रिप्राचे, नवन्मिति शेष, किं ?—किमु, प्रत्राद्यकनञ्ययम्,
—अस्मिन् विषये,—व्यवस्थित,—निर्दिष्ट, नियमित इत्यत्र, त्रिषय—आयय,
—नेरि त यावत्, देवा ते, निर्द्वारताश्च इत्यथ केवल रामचन्द्रनियतवृत्तय
इत्यत्र, अक्षधन्वा—अमल—रामस्य, अस्मिन्जातेरित्यत्र, धन्वा,—श्रीयादि
इत्यत्र, अस्मिन्जाते रिति मुथा केवल अक्षधन्वे नशावोर रामचन्द्रे

मुमन्त्र । नैव खलु जानासि तं देवसैच्छाक, यदेव वदसि ,
तद्विरस्यतामतिप्रसङ्गात् । (न)—

सैनिकाना प्रमाथेन सत्यमोजायित त्वया ।

जामदग्न्यस्य दमने नैव निर्वक्तुमर्हसि ॥ ३२ ॥

एव पथात् नन्त आसत, नान्यपु केषुचिदपि महाबोरपु ? इत्याशय , एव न
हि कदाचित्पि सम्भवति एत गुणाना प्रतिनियतपुरुषवृत्तित्वमिति तात्पर्यम् ।

(न) ऐच्छाकम्—इच्छाकुवशात्लक, टव—सचाञ्च, त—रामचन्द्र, नैव
खलु जानासि—निश्चितमेव न वेत्सि, यत्—उष्मात् कारणात्, एवम—इत्य, प्रागुक्त-
रूपमित्यय, वदसि—कथयसि, तत—तस्मात्, रघुमणेरलौकिकगौश्यादारत्वविपरि-
तव निरतिशयानभिन्नत्वादित्यय, विरस्यता—निवृत्त्यात्, (“विरम विरम”
इति पाठे—विरम—निवृत्तं, सम्भ्रमे द्विवचनम्) अतिप्रसङ्गात्—जावन्परिभाषणात्,
रघुपतेरवमाननानुचकसमुद्भूतयाक्प्रयोगादित्यय , उदि त्वनपूञ्जगौश्रमौत्रत्यादिगुण-
यामविभूषित रघुगणि कदाऽपि प्राक् प्रत्यनीकुश्या, तदि एव समज्वमभिवात
गोक्षुष्ट्या, अतो महाजननाप्रवृत्तक सम्भाषण सत्ययव परिहर इति नाव ,
लोकौत्तरगुणशानिनि ताडयि महाभारे रामचन्द्रे एव सावन्निपवचन न शोभते,
अत तूर्णमेतस्मात् निवृत्त्यामिति समु दताशय ।

रामचन्द्रयोर्विशेषसंबन्धस्य उद्देशेन लवप्रदायंतदपोडतभावस्य अज्ञानविजृम्भितत्वमेव
समयप्रमाण आह, सैनिकानामिति ।—त्वया भवता, लवेनेत्यय, सैनिकानाम
अस्त्रक्रेनानुभवतवाराणामित्यय, प्रमाथेन विमङ्गनेन, विज्ञावोकरणेनेत्यय, परामर्श-
मिति यावत्, सय प्रमाथमेत्यय, क्वन्त एवेति यावत्, ओजायितम् ओजस्वित्व
दाचरितमित्यय, विज्ञावोकरणप्रदानेन स्वयं वोरत्व प्रमाणोक्तमिति यावत्,
[ओजायितमिति ओजसा इव आचरितमिति विग्रहे ओज शब्दस्य “ओज शब्दो
मतिवचनं तदिति” इति टोनिनवचनात् ओजस्वित्ववक्तव्या ओजस्वित्वाचरित
मिति लभ्यते, तत्राच तदवमानपथात् आवागदि ‘कृत्त क्त्वात् सतप्रथ’
(अ३. २. १५०) इति क्त्वात् “ओजस्वरमोनि समितरेषा विभाषा” (वा०) इति
मित्य मतोप ओजायनामनातोनापि निराश्रयत्वात् सिद्धम्] आत्यजतत्त्वादिनेव त्वया
अनावारण नाहम विज्ञात एव इत्य वोरवित्ता ता अस्येत्येता अपि अस्त्रक्रे नका
दस्य विद्याय नावहन्ति विनिगिरि, प्रत्यपरिदृष्टे तन्निम् नास्त्रक्रे कदापि
उपवहन्ति इति भाव एवम् एव च एव एव एव एव एव एव एव एव एव एव एव एव

लव । [सहासम्] । आर्य्य । जामदग्न्यस्यापि दमनः स
राजा इति कोऽयमुच्चैर्वादिः । । । (प)—

सिद्धं ह्येतद्वाचि वीर्य्यं द्विजानां
वाहोर्वीर्य्यं यत्तु तत् क्षत्रियाणाम् ।

इत्याह, जामदग्न्यधीति ।—किन्तु जामदग्न्यस्य जमदग्निपुत्रस्य परशुरामस्येत्यर्थे,
[जमदग्नेरपत्य पुनानिति विग्रहे जमदग्निगच्छात् "गर्गादिभ्यो यञ्" (४।१।१०५

पा०) इति यञ् । दमने दपहारिणि पराभवितरि राज्ञे इत्यथ, { दमय-
तीनि दमन दमपते "नन्दिगोष्ठपचादि—" (३।१।१३४पा०) इति कत्तरि ल्यु }
इदम इत्य वीरत्वादिबचनका लि राम एव व्यवस्थिता ? इत्येवसौइत्याभिव्यञ्जक

वचनमित्यथ, निवृत्त निश्चयेन कथयितुमित्यथ, नार्हसि न प्रभवसौम्यथ, त्वया
एताकिनैव प्रशयस्वत्तेनात्मनवेतवीराणा हेलथा विद्रावथेन स्वकीय वीरत्वगौरव-
सम्पन्नसत्तेव प्र-टीकृत, तथाऽपि वि समञ्जस स्वत्रियवशसकारिणस्त्रिभुवनैक-

वीरस्य परशुरामस्यापि पराभवितु रजुपते सवातिशायविक्रमेऽपि तव अयमसर्व
कदाऽपि न शीनन इति निष्कषाद्यं । [अत्र श्रीजायितमिति काङ्क्षप्रत्ययेन लवस्य
श्रीजयिपुत्रेण सादृशवैधस्यसाध्यप्रतिपादनादुपनाऽलङ्कार] । पर्यावक्त व्रतम् ॥३२॥

(प) सहान—सुनन्ववाङ्मथ असद्रतत्वभोधादुच्चैर्हाससहित यथा तथेत्यथ,
आहति स्तुप, नसऽप दुपत्प्रभो रानचन्द्रस्य विक्रमाधिक्ये प्रदर्शिता वा युक्ति-
रुवाटवभौयज्ञोत नन्वते सा नथा नैव युक्तिमध्ये परिगच्छते इति हासहेतुवोञ्ज ।
न,—एसौ भवता प्रसुरिथप, राजा—भूपतीरानचन्द्र इत्यथ जामदग्न्यस्यापि

—जमदग्निपुत्रस्य परगान्त्यापि का कथा अन्येषामिति अपिकाराथ, दमन,
—पराभावता, इत्याम्—एवमकार एष इत्यथ, क सर्वैवाद ।—किम्
—दमनवारत्ननादाकाशोतव प्रशनावचनमित्यथ इदानीं तव हेत प्रदशयन्नाह,
वीरत्वकोत्पन्नत परशुरामस्य विजयित्वोत्कोत्तनेन यत रानस्य त्रिभुवनैकवीरत्व

नमदिन, तदप्यानि । यस्मिन्ध्ये परिगणितमित्युक्तम् इदानीं तव हेत प्रदशयन्नाह,
यत्तु तत्—एतत् ३२, वत्तनाददप ब्राह्मणस्वत्रिययोवीर्य्यज्ञाननिष्पन्नमित्यथ
नव प्रसिद्ध, सन-एव दतीमन्-२, यत द्विजाना ब्राह्मणानामित्यर्थ, { द्विजायते
इत युक्तना इत्यर्थ-न-एव अदधातीड, इतिविदये चात सप्तानाववाचकस्यापि

इत्य वारत्न - ना इत् "जमना जायते यद् वल्लारेर्द्विज उच्यते"
इव वचने । इति-व-एव-एव उदतदन्तारस्य ब्राह्मणादिवर्षद्वयमाधारयतथा
२—३२

शस्त्रग्राहो ब्राह्मणो जामदग्न्य

स्तस्मिन् दान्ते का स्तुतिस्तस्य राज्ञः १ ॥ ३३ ॥

कथं द्विजपदेनात् ब्राह्मणमावपरियद् इति चेन्न, अनपदमेव द्विजविशेषाणां चक्षियाणां बोध्यस्य अन्यथा व्याख्यानेन, अत्र सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वव्यायेन सामान्यवाचिनोऽपि द्विजशब्दस्य द्विजविशेषब्राह्मणवाचकत्वात् न कश्चिद्दोषा वकाश इत्यवधेयम्] वीथ्य पराक्रम, परपरिभवसामर्थ्यमिति यावत्, वाचि हि वाक्से एवेत्यद्य, प्रतिष्ठितमिति शेष, [अत्र द्विशब्द अन्ययोगव्यवच्छेदरूप एवकारार्थं प्रयुक्त, तेन ब्राह्मणानां वाचि एव बोध्यं, न तु चक्षियाणामिव बाह्योरित्यर्थो लभ्यते । ब्राह्मणानां वाक्ये एव बोध्यस्थितौ प्रमाणं यथा ताण्ड्याब्राह्मणे,—“तस्माद्ब्राह्मणो मुपिन बोध्यं करोति सुखतो हि सृष्ट —” इति] तु किन्तु, बाह्यो भुजगो, यत् बोध्यं पराक्रम, सामर्थ्यमित्यर्थ, तत् चक्षियाणां ब्रह्मसृजोत्पन्नानां राजन्यानामेवेत्यर्थः । भवतु तावदेव, तत्र प्रकृते कक्षावटपयाग ? इत्यवाह, शस्त्रग्राहोति ।—ब्राह्मणं ब्रह्मसृजोत्पन्नं द्विज इत्यर्थ, [एतेनास्य निसर्गदौर्बल्यं सूचितम्] जामदग्न्यं जमदग्निं सुनेकान्तरं परशुराम, शस्त्रग्राही तपःकर्मनातिदुर्बलेन हस्तेन शस्त्रधारोत्यर्थः, न हि तपसो ब्राह्मणं तपोदुबलाभ्यां भुजाभ्यां शस्त्रगृह्णादिति कुतस्तस्मात् यस्य कस्यचिदापि चक्षियस्य पराजयसम्भावनेति भावः, तस्मिन् परशुरामे इत्यर्थः, दान्ते रामेण विजितं सतोत्यर्थः, तस्य विजेतुरित्यर्थः, राज्ञं नृपते, रामस्थितिं यावत्, का स्तुति ? कः प्रमत्तावाद ?, न काऽप्येत्यर्थः, ब्राह्मणा हि नियतं तपःकर्मणः अनशनस्तेमिन् च कापतकृत्स्नवरा भवत एव देहिं कस्यैतन्परिद्वीगां क्वचि कठोरतपःप्रभावेण वाक्साफल्यमविगच्छन्तं प्रापयन्नेव देव्यामभिमवतीतं ब्रह्मसृजससृजोत्पन्नानां ब्राह्मणानां सुखे एव सान्त्वय, तद्भुजगुलसमुत्थानां चक्षियाणां भुजगो, इति भुजगवतीत्रेखावसरं रामस्य ब्राह्मणपरशुराममथनकथोपन्यासेन बोधत्वनाह्वानाख्यापनं न कथनपि सद्गच्छत इति भावः, निगमभुजगुलपराक्रान्तं बालदन्त्यं चक्षोरं तदि रामं जदाचित् परानावप्यत्, तदैवासीं वीरत्वेन प्रमत्तां नाजननभविष्यादिति हृदयम् । [अत्र चक्षियाणामेव बाह्योर्वाचिनात् कथनेन “ब्राह्मणानां न” इत्यस्य अत्रयत्नोपलभ्यत्वात्, कथितात् वस्तुन चान्नयात् ताण्ड्यान्वयस्य ब्राह्मणस्य व्याख्यानात् शार्थापरिसर्याऽलङ्कार, सा च परशुरामदग्नेनापि रामस्य पराजयं अनात् प्रापति तस्मात् जामदग्न्यावत्परशुरामदन्त्यं हतुतयोपन्यासात् काव्य- (३३)] । मातृना उत्तम् ॥ ३३ ॥

चन्द्र । [चीन्माघनिव] । आर्थ्य । आर्थ्य । कृतमुत्तरो-
त्तरेण । (फ)—

कोऽप्येष सम्प्रति नवः पुरुषावतारो
वीरो न यस्य भगवान् भृगुनन्दनोऽपि ।
पर्याप्तसप्तभुवनाभयदक्षिणानि
पुण्यानि तातचरितानि च यो न वेद ॥ ३४ ॥

(फ) चीन्माघनिव—उन्माघेन—अत्यन्तमन्माघातनशा सह वर्त्तमान यथा स्यात्
तथेत्यर्थः, सचोभनिति यावत्, [विष्णोःकप्यस्य तातस्य रामस्यापि भवज्ञामृचक
वचनस्य स्वकर्णेन श्रवणनेव एव मन्मवेदनादेत्तरिह बोध्य] । (“उन्माघ कूटयन्त्रे
स्यात् नारणे घातके पुनान्” इति नेटिनी) । आर्थ्य ।—माय्य । [इति सुमन्त्र
स्यामन्त्रणपदम् । अतः सुमन्त्रस्य लवोक्तिप्रत्युत्तरपदानप्रतिबन्धकताऽऽचरणार्थं सधुमे
द्विकृतिर्बोध्या] उत्तरोत्तरेण—उत्तरस्य—वाक्यस्य, उत्तरेण—प्रत्युत्तरेण इत्यर्थः ।
कृतम्—फलम् अत्रोच्यतामृष्टशवाक्यस्य उत्तरदान न विधेयमिति भावः ।
रामस्य ज्ञानदश्याविजयित्वेन सत्त्ववादिसम्प्रतमपि विभुवनैकवीरत्वमस्तीकुर्वन्त
सुतरामविवेकेनो लक्ष्योक्तेः प्रत्युत्तरदानस्यापि अनौचित्यमुपपादयितुं सर्वथा
तस्मादाचीनत्वं प्रनापयन्नाह, कोऽपीति ।—सम्प्रति इदानीं, कोऽपि अविज्ञात-
नाहात्स्य इत्यर्थः, अदृष्टाश्रुतपूर्वतया अनिवचनीय इति यावत्, नव नूतन,
अपञ्च इत्यर्थः पप अथ, स्वरूप इत्यर्थः, पुरुषावतार नररूपेषाञ्च पृथिव्यामाविभक्त
इत्यर्थः, जात इति शेषः, [परुषस्यावतारः, पुरुषरूपेण वा अवतार इति परुषा-
वतारः । अवतार इति अवपुवात् तरतेभावे “अवे तृस्त्रोचञ्” (३।१।२० पा०)
इति घञ् यथाप्यस्य मूलस्य सत्राया तथा करणाधिकरणयोरेव वाच्ययोविषयः,
तथाऽपि “प्राधान्येनैरसत्रादावपि भवति” इति काशिकावचनात् अत्रापि विषय-
लोपपत्तिर्बोधा] । नन्वस्य अन्नित्वत्वे किं वीजम् ? इत्यत्राह, वीर इति ।—भगवान्
एवमादिषट्पञ्चसम्प्रतया अलौकिकमानस्यशालीत्यर्थः, भृगुनन्दन जनदाग्रपत्न,
अपि हि समकाला जगतापताना निहन्ता परशुरामोऽपीत्यर्थः, का कथा अपरिषानिति
भावः । यस्य भृगुपुरुषावतारस्य सत्त्वन्वे इत्यर्थः, न वीर न गुर, वीरपदवाच्य
तदा न भगवतौ इत्यर्थः, (“वीर” इत्यत्र “आप्य” इत्यपि क्वचित् पाठ) यथ
एताना सप्तम्या, सप्तम्यानां पूरा इत्यर्थः, सप्तम्या नूरादिवत्सत्त्वज्ञाना, [नूरादि

लव । को हि खपुतेश्वरितं मङ्घिमानञ्च न जानाति ?
यदि नाम विश्विद्वक्तव्यमस्ति , अथवा शान्तम् । (व)—

सप्तलोकानां प्रथा—“भूमिव चमद्द्वैव जनय तप एव च । सत्यलोकस्य सप्तैत लोकास्तु
परिकीर्णता ॥” इति] भुवनानां लोकानाम्, अभयस्य राक्षसादिविद्वत्प्राधान्यात्
अभयदानस्येत्यथ, दक्षिणा प्रतिष्ठा येभ्य तानि, [दक्षिणाया कम्मप्रतिष्ठापकतया
अथ प्रतिष्ठा एव दक्षिणाशब्दार्थो बोध्य] यद्वा,—पथ्याते प्रभूते, सप्तानां भुवनानां
नाम् अभये रक्षाकम्मणि दक्षिणानि अनुकूलानेत्यथ, अथवा,—पथ्याता सम्पूर्णा,
नमस्तुभनस्य अभयमेव दक्षिणा दानेषु तानि, [यज्ञादिवेदकम्मसाङ्गतार्थं याज्ञक्यो
दीपानस्य धनराजादिकस्यैव दक्षिणाशब्दवाच्यतया अथ दानरूपोऽथ लक्षण्या
बोध्य । सप्तभुवनमित्ति सप्तानां भुवनानां समाहार इति विद्यद्द समाहारसिद्धौ
भुवनशब्दस्य पादाद्यन्तर्गतत्वात् न स्त्रिया डोप्] पुण्यानि दीपराहितानि, अति
व्यग्राण्येत्यथ, तातस्य पूज्यस्य, ज्येष्ठतातस्य रानचन्द्रस्येत्यथ, चरितानि
अनुष्ठानानि, कृतकमाणीति यावत्, न वेद न वेत्ति, नावगच्छतीत्यथ, येन हि
अनन्यसङ्गायेन निरभुजवल्ननेव त्रि सत्पाराज भुवनगतानग्र्यापानपि चक्षवोरानुन्मूल्य
यता जगदिदं नि चक्षिप्रनकारि, विलोकत्रिदितालौकिककोत्ति सोऽप्य वीरतया
अथ गणनापदवर्षो नारीष्टमर्हति, तथा स्वल्पेन वगोक्ततद्वैवानुरनरस्य
चिलाकतापिनोऽतिपक्तिमती राजसुरराजस्यापि वग समूलमुन्मूलयती जगदेकवीरस्य
गुणप्राप्तस्यपि चारतप च यस्य न चतुमान, सोऽप्यलौकिककृत्तिकमोपेत अपूर्व
कोऽप्य पदाय कस्मादिदं तातदथात पुरुषरूपेण अवावतीर्थं, नो चेत नृनमेवतथी
कोऽतकलापनप्रनश्वोदात निष्कृष्टाय । [अथ यद्यपि त्रितोयचतुश्रयादयोऽश्चन्द्रश्च
उत्तरवाङ्मगतत्वेन “आत्मा जानात एत पापम्” इत्यादिवत् तच्छब्दानुपेक्षत
त्वं त्र त्रयो वनपदोपावकाश, तदाऽपि चतुश्रयाद वकारस्य “य” इति कर्तृपदो
त्तरनेव योगनाप्रतया “हितोत्र य सश्रूणत स कि प्रभु” इत्यादिवत् अस्थानस्य
पदतानेषु च्छेद एवास्ति, स च चतुश्रयाद “पुण्यानि तातचरितानि न वेद प्रथ”
इत्यप्य परिवत्य समावात मत्त । इह त्रिगणोऽपी नवन भाद्द्वारत्वात्तानि
एव न प्रतरत् कर्मान् पदोऽतिमन्त्रात्, तथा ततोऽप्याद ततोऽप्यत्पी
य” नि निन्दइवावयु अभये दाव गतादात्माया वानात् इति चक्षेयनवीरवद्द्वारो
वन्तवत्तद्वत्तना च्छेद] । वनेवातद्वत्ततम १ २३ ३

(व) 'वर्षोऽत्र भुव' तातचरितेऽप्यनगमित्त इति चन्द्रवती सायण

वृद्धास्ते न विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु किं वर्ख्यते ?
सुन्दरीदमनेऽप्यखण्डयशसो लोके महान्तो हि ते ।

सौम्यउनवचनमाकस्यातिशुभं लव तवापि स्वाभिजताप्रदशनपूर्वकं प्रलत्तर-
माह क इति ।—की हि क एव वेत्यथ । रघुपते, —रघुवशावतस्य रामचन्द्र-
स्येत्यथ । चरितम् अनुष्ठित, काव्यमित्यथ । मदिमान—माहात्म्यम् । न
जानाति ?—न वेत्ति ?, अपि तु सन्न एव जानातीत्यथ, अनौक्तिकरामचरितस्य
सन्नज्ञानविषयत्वात् मयाऽपि तत् सत्यमेव ज्ञातमिति न तच्चरितानभिज्ञतया तथोक्त-
मिति भावः । ननु जानासि चेत् तदा कथमेव प्रलपसि ? इत्याशङ्गाह, यदीति ।—
यदि—इति पदान्तरे अत्रम् । (“पदान्तरे चेद् यदि च” इत्यमरः) नाम—इति
कुत्साशम् । (“नान् कौपेभ्यपगने विस्मये स्मरणेऽपि च । सम्भाव्यकुत्साप्राकाश-
विकल्पेऽपि च दृश्यते ॥” इति नेदिनी) किञ्चित्—किमपि । वक्तव्य—कथनीय,
पथानोचयितव्यमित्यथ, यथाऽस्य चरिते एकत माहात्म्यस्यापिका दृश्यते भूयसो
घटनाबली, तथैव कुत्सापचेऽप्यस्य काव्यपरम्परा नैव दुर्लभेति समुदितताप्यथम् ।
कुत्सापचीयवक्तव्यं वक्तुमुपक्रमनाथ एव परनिन्दाया अवाच्यत्वबुद्ध्या पुन पदान्तर-
माह अथवेति ।—शान्त—विरतम् अस्तु तदिति शेषं तत्कीर्तनेनात्ममित्यथ ।
[अत वक्तुमिष्टस्य रामनिन्दास्य वस्तुन अतिगुरुत्वरूपविशेषप्रतिपत्त्यर्थे
निषेधस्य आनासनादात्तेषां नाम अलङ्कार, —“वस्तुनी वक्तुमिष्टस्य विशेषप्रतिपत्त्यर्थे ।
निषेधाभास आत्तेषां वक्ष्यन्नापीक्तगो विधा ॥” इति दर्पणकट्टकलक्षणात्] ।

नन्विति चेत् अतिवृद्धे सर्ववादिभ्रमतेऽपि रामचरिते किञ्चिदालो-
चनीयं, तदा तदाशयतानेव, किञ्चुपगमेण ? इत्याशङ्गाह, वृद्धा इति ।—
वृद्धा वर्षीयास वयोज्येष्ठा इत्यथ, ते प्रसिद्धा रामादय इत्यथ, विचारणीय-
चरिता विचारणीयं नत अस्त वेति । ववेचनीय, चरितम् आचरणम्, अनुष्ठित
कर्मइत्यथ, येषां तथोक्ता समालोचनीयकर्मणा इत्यथ, न, भवन्तीति शेषः,
करणं वरसा गौरवान्पदानां तपाननाहतेषु गुणदीर्घावचारी बालकैरन्नाभिनं
विद्ये इति भावः, तत तिष्ठन्तु अविचारितचरिता एव वर्तन्तानित्यथ । कुत एतत्
इत्याह, किमिति ।—किं वदन् ? व्याख्यातव्यं किमस्ति ? इत्यथ, वक्ष्यमाने सति
दीपनाद्व्याप्तं तच्चरितस्य दीपोदाटनमेव भविष्यताति ततो विरतिरेव धेयसीति
भावः । तदव इदित्तरेण चाप्यति, नन्देति ।—सुन्दरस्य वक्ष्यपुत्रस्य, तदाख्यासुर
विशेषस्य इत्यथ, क्षिप्रं प्रवशा, ताडकाया इत्यथ, स्वभावदुःखदाया, प्रिय-

यानि त्रौख्यपराङ्मुखान्यापि पदान्यामन् खराऽऽयोधने
यद्वा कौशलमिन्द्रसूनुनिधने तत्राप्यभिन्नो जन ॥ ३५ ॥

नाञ्चद्वयाया अपि कस्याश्चित् अवलाया इति यावत्, उभनेऽपि विनामि
अनठितेऽपि इत्ययं, रमणीवधनिमित्तके मङ्गापातके कृते सत्यपीति यावत्,
अवण्डन् अचुम् परिपूर्णमित्ययं, यम कीर्ति, साहाय्याव्यातिरित्ययं, तेषा
त तयोक्ता, अचुम्महिमान इत्ययं, (“अवण्डयमस” इत्यत्र “अकुण्डयमस”
इति पाठेऽपि न प्वाय) ते रामा, [अथ गौरवे वकुलमवगन्तव्यम्] लोक भुवने,
(‘लोकान् भुवने जने’ इत्यमर) मङ्गलो हि महान्भावा एव, सर्वजनपूज्या एवेत्ययं,
अभावद्वयनाया अवलाया ताडकाया बधसाधनेन शास्त्रन्यायविरुद्धमतिविनाशिन
जायुरुभोचित पाप कर्म समाचरतोऽपि रघुपते विनोक्तविरुद्ध यमी नाशतोऽपि
कमुचित, परमनो वि विज्ञानोके साहाय्यावत्त्वेन सम्पूज्यत एवेति सीत्यासीतिरियम् ।
[स्थाङ्गनाया पापजनकतामाह वाचस्पत्यः,—“गरणामतमानस्त्रीहितकान्
रुचनन्तु । नोणतानपि सदा कृतघ्नमहिदानिमान् ॥” इति । तथा त्रिथि
त्वेऽपि—“अथवाय स्त्रिय प्राकृतिर्यमोनिगतश्चापि ।” इति । वस्तुतस्तु राज
धर्ममन्तिततो रामस्य ताडकावप्येऽपि न पातकमिति रामायणे तत्र प्रकरणे
आदिके कथयति मङ्गले,—“न हि तस्मादधकृतं पृष्ठा कथा न गीतम् । चातुःशत
द्वितीयं हि कृतव्यं रामानुजना ॥ दृशसन् दृशन् वा प्रजागणकारणात् । पातक
वा सद्यो वा कृतव्यं रमता सदा ॥ राज्यभारनिर्मुक्तानामप्यस्य सनीतन ।
अदम्या गतिं चाकुर्येत् । अर्था लस्या न विद्यत ॥” इति । ताडकावयकथाऽप
त्वेन पठयितुमर्थं—“इत्येतं न तु ता यलोमशमरणमभेदपिणोम् । दग्धन
दृष्टेर्विलेपं शयव च सायके । सा श्रुत्वा वापिना । । नानानानमावता । शान
द्वयं चाकुर्येत् । अत्रपि विनेदोऽ तातावतता वेगे । विज्ञातानग्रामिनि ।
दृशार न विद्या र पदात् च नमार च । ता हता मानस दग्धा ट्ठा सुस्पतिस्तदा ।
अत्र न न । काश व्य मुगयाय नपुत्रिन् ।” इति] । तथा स्वस्वस्वराय्यरा
अत्र न न । आशोवने तेन नष्टं मुञ्च, (“जन्ममाशय । प्रसा प्रतिदारणम् ।”
इत्यमर) अतिवृत्ति अदम्यं कृत्वापि अत्र पदाह । अर्थावता । आश इव ।
अदम्यं न । अत्यन्तं रावन्, अर्थात् पद इति, अत्रपातयेन यावन्मुपान्या
अत्र न न । अत्रपि विज्ञातं इत्ययं, राम,—पदादिन्यासात्, (पद अत्रावति
अत्र न न । इत्यमर) अत्रपि विज्ञातं इत्ययं, राम,—पदादिन्यासात्, (पद अत्रावति

शक्तिरीपन्याकुलतया दुःखादथा त त सानथिकचपायापारा इत्यर्थं, युध्यमान-
 खरी हि रानस्य धनुर्क्रेड कवचपातन सञ्चाङ्गवेधनपुव्वककधिरपातन कृतवान्
 इति तीणि पदानि लक्ष्योक्त्य ण्वसुक्ति इति । आसन अमवन, ('अपराङ्-
 सुखानि इत्यत्र "अकुतोभयानि" इति पाठे—नास्ति कृत कस्मादापि, भय भीत-
 प्रकाशो त्रैपुतानि कथमप्यप्रकाशितभोतिमूषकभावानीत्यर्थं, न हि पलायितस्य कृत-
 यिदपि भयसम्भावनाऽस्तीति भावः । खराङ्गवे रानस्य पृष्ठत पादतयापसर्पणकथा
 यथा रानाग्रणे विगसर्गे,—“विकल स कृती वाधे खरी रामेण सवुगे । मधी
 रुधिरगन्धेन तन्नेवाभ्यद्रवत द्रुतम् ॥ तनापतन्तं सकृद् कृतास्त्री रुधिरास्रतम् ।
 अपासर्पन् द्विविपद किञ्चित्त्वरितत्रिक्रम ॥ रामेण धनुरानस्य खरस्यो
 रसि चापतत् ॥ स पपात खरी भूनौ दृष्टनान शराग्निना । रुद्रेणैव विनिर्दग्ध-
 येतारस्य यथाऽन्वक ॥” इत्यादि । प्रतिबन्दिनि अतिप्रत्यासन्ने अन्तरवकाशाभावात्
 धनुषि शरसप्तोऽप्यधुकर इति वेगेन स्वाभिमुखमापतन्त खरसालोक्य रान-
 पुरत किञ्चिदधकाग्रसम्पतये दिवाणि पदानि अपससार, लवेन तु तद्वैव अपसरथ
 भौथा आत्मरक्षाये नन्यनानेन एव कटाच कृती वाध्य । युद्धे क्षत्रियकृतपृष्ठ-
 प्रदर्शनस्य अधमहेतुत्वनाह ननु,—“समीक्षमाधमै राजा त्वाङ्कृत
 पानग्रन् प्रजा । न निवर्त्तत सङ्गानात् चात्र धम्ममनुष्मन् ॥” इति ।
 अपरासुखानोति सोपहासोक्तिर्वीथ्या । वा अथवा, इन्द्रसूगो रिन्द्रपुव्वस्य
 बालिन इत्यद्य, निधने वने यत कौशल युद्धकायदक्षता, आनीदिति शष ,
 सुगवेष सह युञ्जमान बालिन प्रति प्रच्छन्नभावेन वाणचेपात् युङ्गोतिविरुद्धम्
 अतजघन्य यत् अशक्तिपकटनमिति निष्कटाद्य , तदापि तस्मिन्नपि, अपिशब्दात्
 तपु सर्वोपयुक्त, जन तिनुवगत सञ्ज्ञो लोक, अभिन्न ज्ञानवान्, सर्वे एव
 तत सर्वे जानतोऽयम्, जाडासिनो जना रघुपतत्ररितमाहारस्य न केवल
 दगाननएननाग्रौजिककस्मन्निचित्र जानात्, अपि तु नारीवधरूपेण धीमत्स-
 कल्पेन, प्रतिनटकताकनष्पात् रणे पृष्ठप्रदर्शनेन, तथा कपटयुद्धेन बालिवधाच्च
 कपुशरुतनपि जानन्तीति भावः । [बालिन कपटवधरूपानो
 यथा रानाग्रणे किञ्चिन्नाका डे तयोदशादिसर्गे,—“तस्मै रामानुजराज-
 वनरा प्रसस्य प्रत्नाप्युद्वेगयत्तजम् । पुरो सुरेशात्मजवोऽप्यपक्षिता वधाय
 “नो पुनरागतोऽस्मि ॥ नर्वे त त्वरित गत्वा क्षिप्रस्या बालिन पुरोम ।
 अचैराननमाहस्य व्यतिष्ठन् गच्छने वने ॥ उद्यमाननथापश्यत् सुयोव
 शान्देवरम् । मेवनाप दि शैव राघव स सुदुमुः ॥ ततो रामो नहातजा

लव । अये । मय्येव भुक्नुटौधर' सवृत्तः । (म)
समन्त । स्फुरितमनयोः क्रोधेन । (य) तथाहि ।—
चूडामण्डलबन्धनं तरलयत्याकूतजो वेपथुः
किञ्चित्कोकनदच्छदस्य सदृशे नेत्रे स्वय रज्यतः ।

(न) अये—इति क्रोधव्यञ्जकम्, अनादृत्यामन्तणायक वा अन्वयम् । (“अये क्रोध विपादे च सम्भ्रमे अरणेऽपि च ।” इति मोदनी । “अवे” इत्यत्र “आ !! कथम्” इत्याप पाठान्तर दृश्यते) नयि एव—अनतिचिरमेव एतत्कमचम-सत्यसौमकविद्रावणन प्रदर्शितपराक्रमे रवेत्यथ । भुक्नुटौधर,—समुत्-पादितभ्रमङ्ग, चन्द्रकेतुकृताधिचेपत्रकीपेन स्रभङ्गोपेतवदन इत्यथ । [भुवो कुटौ इति भुक्नुटौ, “भुक्नुसादीनाम्” (वा०) इति ङस्यस्य वैकल्पिकविधानात् भुक्नुटौति पदान्तरम् । “अकारोऽनेन विधीयते इति व्याख्यानान्तरम्” इति दौचित-वचनात् भुक्नुटौत्यपि स्यात् । धरतीति धर, धृधातो कर्त्तरि “नन्दियद्विपचादिभ्यो ल्युपित्यच” (१.१.१२४ पा०) इति पचादित्वाद्च्, ततश्च भुक्नुटौधर इति पठोचनास, द्वितीयान्तीपपदसमासे “कम्पय्यन्” (१.२.१ पा०) इत्यस्य बाधाभावात् “प्राथोऽण्विपवे च” (वा०) इति अच्प्रत्ययान्तीनोपपदसमास इति पद्यनाम] । सवृत्त,—सञ्जात, वीर्यादिना रामस्य नदपेक्षया अत्यल्पवचनात् मयि कोपप्रकटनननुचितमिति भाव ।

(य) अनयो,—एतयो, चन्द्रकेतौलवस्य चेत्यथ । क्रोधेन—कोपेन, पर-स्परस्पृहासम्भूतन रोपिणेति यावत् । [स्फुरितमिति क्रियापदस्य कर्त्तृपदमिदम्] । स्फुरितम्—प्राविभतन्, कुनारयो क्रोध सञ्जात इति समुदिताय । [स्फुरितमिति स्फुरतन्नावे निष्ठा] ।

अन्वीचस्पृहया समुपजातरौषयो कुनारयो तदानीन्तनावस्थावर्णनमुखन कोपीत्यतिनुपवादवप्राध, चूडेति ।—आकृत प्रतिद्वन्द्विपराभवविषयकोऽभिप्राय, (“आकृत स्यादभिप्राय” इति हलायुध) तस्मात् जायते य तथोक्त, परस्पर-दमनेच्छाजनितक्रोधकमुल्य इत्यथ, [आकृतौपपदात् जने कर्त्तरि ड] विपथु कम्प, [विपधातोभावे अदुच्] चूडानण्डलस्य शिखासमूहस्य, [रघुवशीयाना चन्वियाणां पञ्च धुडतया चूडाया नण्डललोकि सङ्गच्छत] बन्धन समयन, समयतकेशपाशसमूहान्त्यथ, तरलयति विधूनयति, किञ्चित् शिथिलयतीति वा, प्रवलकोपाद्रेकेश शिर कम्पात् सयतोऽपि कुन्तलभार समन्ततो विरुचते इत्यथ, [तरल करोतीति

धत्ते कान्तिमकाण्डताण्डवितयोर्मङ्गेन वक्त्र भ्रुवो-
चन्द्रस्योत्कटलाञ्छनस्य कमलस्योद्गान्तभृङ्गस्य च ॥ ३६ ॥

तरलयति तरलशब्दात् तस्करोतीत्यर्थे “तस्करोति तदाचष्टे” (ग०) इति णिच्, तत् तरलीति नामधातो क्त्वरि लट् । क्वचित् प्रथम पाद “क्रीधेनीडतधूत कुन्तलभर सव्वाङ्गजो वेपथु” इत्येव पठितो दृश्यते, तत्र सुगम एवाथ] स्वयम् आत्मना, स्वभावत एवेत्यथ [अत्र स्वयनिति तृतीयान्तमव्यय, “प्रकृत्यादिभ्योप सव्धानम्” (वा०) इति तृतीया] क्रीकनदच्छदस्य रक्तकमलदलस्य, [अत्र सदृश शब्दमीगात् “तृप्यायैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्या (२।३।७२ पा०) इति वेकन्पिकी षठी । “—अथ रक्तसरीसृङे रक्तोत्पल क्रीकनदम्” इत्यमर । क्रीकान् चक्रवाकान् मरुति अन्तर्भूतण्यथतया नादयतीत्यथ य तथोक्त इति क्रीक्रीप-पदात् नन्ते क्त्वरि अच्] किञ्चित् द्वैषत, सदृशे समाने, प्रकृत्येव द्वैषलोहितान् समाने इत्यथ, नेत्रे नयने रज्यत लोहितोभवत्, इदानीं क्रीधोद्रेकात् सम्पुण्डरेण रक्तवर्णतामापत् इत्यथ, यदा,—क्रीकनदच्छदस्य किञ्चित् सदृशे नेत्रे स्वय रज्यत इत्यन्वय, [रज्यत इति “रन्ज रागे” इति देवादिक्करन्मधातोर्लटि षपम्, “अनिदिता हल उपवाया क्ङिति” (६।४।२४ पा०) इति नलोप] तथा वक्रम् अनयोर्भवमण्डल, कर्त्तुम् । [अत्र कुमारगोदिल्लेऽपि ‘नेत्रे’ इत्यत्र “मुखम्” इत्यत्र च यथाक्रम द्विवचनेकवचनयो साधुत्वं जाल्यपेक्षया शोभ्यम्, तथाच चक्षुश्चक्षणादीनां ज्ञातद्विज्ञात्रच्छिद्रतया “नेत्रे” इत्यत्र द्विवचनेनैव अनयोर्भवचतुष्टयस्य बोध, तथा “वक्रम्” इत्यत्र एकवचनेनैव उभयोर्वदनद्वयस्य बोधो बोध्य । उच्यते अनेनेति व्यत्यया वचनार्तो करणे वप्रत्ययेन वक्रमिति सिद्धत्वं अकारणे अनवन्तरे, अकारणादित्यथ, ताण्डवितयो नृत्त्यत्या, पुन पुनद्वयप्रचनितभोरिति यावत्, [ताण्ड-वितयो रति, तच्छ्रुता तन्नामनुनिविगयेण प्रोक्तमनुनामिति व्यत्यया ताण्डमन्ता-नकारेण अष्पपद्येन सिद्धत्वात् ताण्डवमन्दात् तत् तन्नातमनभोरित्यर्थे तदस्य मन्नात-वारकादित्य इतच्” (पूर ३० पा०) इति इतच् । ‘पन्थ ताण्डप्र प्रोक्त स्त्रोत्र्य-अन्त्यन्त्ये’ इति वचनात् सर्वो कल्पने ताण्डवमन्प्रयोगे तत्र निरतिमभोरित्य-प्रवशा बोध्य] सर्वो नृपुनन्त्य, मन्नेन कोटित्वेन, लोपणत्वनप्रवचनेपेयथ, उच्यते इत्यन्तं नुवरेच्छद्वयस्य, [उत्कट लाञ्छनं व्यर्थेति वाम्रीडि ; चन्द्रस्य चित्रं तौ, च तदा, उद्गता उदरे चतत, यदा वनरा एव तयात्मस्य, चन्द्रस्य चित्रं तौ, च तदा, उद्गता उदरे चतत, यदा वनरा एव तयात्मस्य, चन्द्रस्य चित्रं तौ, च तदा, उद्गता उदरे चतत, यदा वनरा एव तयात्मस्य, चन्द्रस्य चित्रं तौ, च तदा, उद्गता उदरे चतत, यदा वनरा एव तयात्मस्य,

कुमारौ । तदितो विमर्दक्षमा भूमिमवतरावः । (र)

[इति निष्कान्ता सर्वे] ।

इति कुमारविक्रमो नाम पञ्चमोऽङ्कः । (ल)

यावत्, धत्ते धारयति, परिपृण्वचन्द्र स्फुरितारविन्दयोरनुरूपमेतदनयोराजनद्वय
सन्निभ्यक्तक्रीधलचपतया भौषणधूमकेन सुधायुचङ्गतकलङ्कस्य प्रफुल्लकमलीत्
पतद्वलिपटत्रय च त्रिपन्ननुकरोतीति पथ्यवसिताय, एभिः शिर कस्य नेत्रलौहिन्य
भौषणधूमकादिभिलिङ्गैरेतयोरघोन्वक्त्रोधाविभावानुमानात् मन्थे अनतिविलम्बेनेवा
नयो सन्नरसन्नारम्भ सम्भवतीति भावः । [अत्र वदने तादृशचन्द्रकमलयो शोभा
सम्बन्धस्य असम्भवेऽपि तत्सम्बन्धकथनेन तच्छोभासदृशशोभा धत्ते इति विस्वप्रति
विन्वन्नावेन उपनाया पथ्यवसानात् निदर्शनानाम् अलङ्कार, तदुल्लिखितवैचित्र्यवशेन
शिर कस्य नेत्रलौहिन्यादिभिलिङ्गैर्कोपस्यानुमानात् अनुमानालङ्कार व्यज्यते इति
अलङ्कारेपालङ्कारध्वनिः] । शार्दूलविकीर्णित इत्तम् ॥ ३६ ॥

(र) तत्—तस्मात्, इन्द्रशौडन्यस्य नितान्तमसङ्गनीयत्वादित्यर्थः । इत,—
अस्मात् ज्ञानात् । विमर्दक्षमा—विमर्दस्य—युद्धव्यापारस्य, क्षमा—योग्या, युद्ध
व्यापारीपरोपनीनित्यर्थः । भूमि—भुवम् । अवतराव,—गच्छाव ।

(ल) इति—सनाताव्ययम् । ("इति हेतुप्रवरणप्रकाशादिसनासिषु" इत्यमरः)
कुमारविक्रमो नाम—कुमारविक्रम इति नाम्ना प्रसिद्धः । [कुमारयोर्विक्रमो शब्देति
वङ्गश्लोके] । पञ्चम,—पञ्चमस्यापूरणीभूतः । अङ्कः,—नाटकौघपरिच्छेदः ।

पञ्चमाहस्य सङ्घेपः ।

एष नेपथ्ये, विपन्नानामन्तर्कं साहाय्यकार्यं द्रुत कुमारचन्द्रकेतु सन्निवेश
नारदिना नृपमाने प्रजविभिवाजिभिवाहितन रक्षेत् प्रथमस्थल समुपैतीति समुद्-
घोषाश्रयापस्था स्वावलम्बननानात् सङ्घर्षं विन्देत् ।

कुमारचन्द्रकेतुन्तु सन्नरन्तरी बौरवाल्क्यस्यालौकिक रथकौशल विलोक्य पर
गमुद, रत्नकुलाङ्कुरेष्वानुना सुनिश्रियुना तिलितानि कुन्नरकुलकपोलस्थलीषु
पट्टेषु परिपत्य ज्वालाज्वालाङ्कुलाति शरसङ्घस्यापि विलोक्य पर कौतुकनवाप च ।

सुमन्त्रस्तथैकिकगौड्यगालिनमिस बाल, कौमुकमखे निशाचरनिकरङ्गनो
यत माचाट्टुमणिनिवाह मन्थे इत्याह ।

चन्द्रकेतुस्त तदा वीरगिगमेक परामवितु भृयसां शस्त्रजालकरालकराणा
रथिना वारिदसन्निभदिरदारीद्विषाच्च स्वजनाना युगपत्प्रयास नमनीक
नितरामवपत । सुमन्त्रोऽपि, नमवेता अपि एत सैनिका किमप्यस्य कप्तु
न शक्ता, कि पुनर्विभज्य स्थिता ? इत्यनन्यत ।

चन्द्रकेतुराह, आद्यः । त्वय्यता त्वय्यताम्, अप्य वीर ज्यानिघोषेण पलाय
निरिकुप्रमश्लोनाना कुप्रराणासपि कणव्यथा जनयन् तुमुल युध्यत, रथे निहताना
मद्योयत्तेनाना कालकवलात् भुक्तोदात्तेरिव मुग्धे कवस्येय रणभूमिं समाच्छा
दयति च ।

तदाकथं सुमन्त्र कथमहममुना वीरेण सह चन्द्रकेतु योऽमुपदिगामि इत्येव
अण भगतमनूद्यो, सपदि स्थिरीचकार च इच्छाकृत्कृलाचार खनु इंडुग सद्राम,
तदभुना अमुना वीरेण सह सद्राम विना नान्य कसपि पत्यान पश्यामीति ।

तदा चन्द्रकेतु रणात् प्रतिनष्टतानि स्वमन्यानि प्रतय शिष्टतवान्, स्वयच्च
नितरा लनञ्जे, विस्मयावत्रणय चभुवः । सुमन्त्रस्तु त्वग्निमेव रथ चानयन् एष डि
वागी लव ते परत एवा भिवसने इति चन्द्रकेतुनभ्यधात ।

विश्रुत सन्निव चन्द्रकेतु पद्मच्छ सुमन्त्रम्, आख्यायका कि नामप्रेमस्थाभि
हितवन्त ? इति । सुमन्त्र नव इत्याह । तत चन्द्रकेतु कुमार मस्युयाह, भी नव ।
अनिचैरेणि सह कुंज किम ? मया सह युयस्व, तेज तेजस्य । मास्यत्वात् । सुमन्त्रस्तु
तदा कुमारसाह, एष भाववार त्वया जमा तुत मन भवस्यै । कानिनजन पारत्यय
धनगजानमुपय । इमीवा ननटनविरत इतीमर्हाग्रय एव इत एवाभिवसत इति ।
अवात्तरे त्वारत इतपदविपदियेण नव प्रविश्य कुमारसाह, भी राजभुव । सन्त्र
चित्त वाङ्मूकदाल दारलता, मिन, अवननमान-ज्ञानोत् ।

कदन विफलमेव, अहमेव ते वीरदर्पस्य परीचाखलमिति । लवस्तु सहर्षसम्भ्रम
 प्रत्याहृत्य स्वगतमाह, अहो । दिवाकरकुलकुमारस्य सुनधुराऽपि वीर्यगाम्भीर्यपूर्ण
 वाक्पयोगचातुरी, तदेतान् परित्यज्येनमेव वीर सम्भावयामीति ।
 पुनरपि कलरव समजनि । लवस्तु, पापैरेभि नक्षीयविव्रकारिभि सैनिकै
 मश कदापि एवास्मोति सक्रीधनिवेदतुक्ता तदभिमुखमेव पथकामन् । चन्द्र-
 नेतुस्तु तदा सुनन्तनाह, आथ । द्रष्टव्यमेतदवलीकय, दपात् कौतुकाच्चेप वीर
 कामुकस्तुतुल्य परित परिकामन् नदीयसैनैरनुधावित सन् प्रतिकूलवायुना पथ्याकुल
 इन्द्रधनु सुशोभित नवनीरद इव कौटुभी रत्या शोभां । इमर्षीति । तदाकण्य सुमन्त्र
 कुमार एतेन वीर द्रष्टु वानाति, वयन्तु केवल विस्मयविवशा सहसा इत्याह ।
 अथ चन्द्रनेतु सामन्तान् सन्बुध्याह, भो भी राजान । वामभृतोऽसख्येया
 वर्षीयाश्च दूय तुरगेषु हिरदेषु रथेषु च समाकृदा सन्त पादचारिण्येकेन
 चमोत्तरीयभृता वालकेन सह सङ्ग्रामे वरपरिकरा सहसा ॥ धिग युष्मानस्माथेति ।
 तत चन्द्रकेतोरिवविध वचनमाकृत्य लव सचीमनाह, कि नानेषोऽनुकम्पते
 नामिति । तत क्षण विचिन्त्य स्वगतमाह, भवतु तावत्, इथा कालक्षय वारयितु
 जृम्भकास्त्रप्रवीनेषु सैन्यान्तेतानि सप्तशयानौति । अथासौ जृम्भकास्त्राणि निध्यातुमार
 भत, अकस्माच्च सैयसङ्कोप प्रशान्तोऽभूत् । समये चैतस्मिन् सुमन्त्र ससम्भ्रम कुमार-
 नाह, वत्स । वीरपीतेनानुना जृम्भकास्त्रनभिप्रयुक्तमिति । चन्द्रनेतुस्तु, सत्यमेवैतत्,
 यत ननापि चक्षु वैद्युताग्निनास्त्रयिते वीरैऽन्वतमसि निपतितमिव शक्तिविहीन
 सत क्षण विकाशतानेति, सैन्यसमूहस्य चित्रलिखितारम्भ इव निस्पन्दनास्ते, नूनम-
 तितवीर्यं जृम्भकास्त्र जृम्भते एव, आशय्यनिद, पातालगर्भस्थितेषु निकुञ्जेषु
 पर्वीभूते तनीनारव ग्लानायनानैरपि पावकोत्तापविगलितपित्तलद्रववशास्त्र-
 ज्योतिषि जृम्भकास्त्रै कल्पान्काले सद्दानोपचाश्रयवर्नविचित्रे पुञ्जीभुत
 लदधाले नियुक्तुः प्रोद्दीपितकन्दरै विन्ध्यगिरिशिखरैरिव परिदृश्यमानै समन्तान्
 विमानतल समान्द्रायते इत्याह । कुत खलु जृम्भकास्त्रनधिगतवान् लव ?
 इति सुमन्त्रे पृष्टे प्रत्याह चन्द्रनेतु, भगवत प्राचेतसादेवेति नयामहे इति ।
 न क्षथ नष्टर्षि शिष्योऽस्त्रविद्यानुपदिशति, विज्ञेपतस्तु जृम्भकास्त्राणि, यतदैतानि
 अशादान प्रादुर्भू कौशिकं हि महपिनुपसङ्ग्रह्य तत्सन्प्रदायपरम्परया रानभद्रमेव
 समधिगतानि इत्याह सुमन्त्र । अपरैऽपि महपय प्राचेतसचटशा तपस्तेजसा
 जृम्भकास्त्राणि लभ्य शतुवन्तीति विभावयामीत्याह चन्द्रनेतु । अथ सुमन्त्र
 नाह, वत्स । नावधातो नव, वीरस्यैव समागच्छतीति । इयालीकनमावमेव

कुमारावन्योऽन्य प्रति खेहप्रदर्शनं कतुमारभाते, कथं हि अन्तु दृश इदं य
 मे सपदि विगलित भवति, कथिदविज्ञात सम्बन्ध किमु एतस्मिन्नन्ति इत्यादिक
 बहुधा समालोचयानामस्तुय । तदाकर्णं सुमन्त्र आह, जीवानामेष हि धम्,
 यत् कस्यचित् कुचचित् या प्रीतिरन्योऽन्यन्नुरागभगात् सहसैव सञ्जायते, परस्पर-
 मग्रनपातसमकालमेव तस्या सम्पद्यमानत्वात् तारामैवक चचूरागी वा इति सञ्जया
 तामुपचरन्ति लोका, वृद्धय हि प्रेमाणमहेतुकमेवात्मनन्ति च । यो हि अहेतुक
 आसक्तिविशेष, तस्य कोऽपि निवर्तको न दृश्यत, यदसातुभयोरिवान्तमन्मोणि म्बूला
 किल तिष्ठतीति । अथ कुमारावपि परस्परमनुदध्यतु, कथं हि सुचिक्कणराजपद
 मन्निभे एतस्मिन् शरीरे शरान् विमोचयामोति, क्षण निध्याय च, वीराचारवशात्
 निदारुणस्य मे खेहप्रवृत्ति कुत ? अस्त्रगिचाया वा किं फल लभे ? यद्यनेन
 नष्टं न युज्ये, रणपराङ्मुख मामसौ भयादीय विनिवृत्त वा मस्यते इति बहुधा
 विकल्पयामास्तुय ।

सुमन्त्रस्तु तदा लवमवलीक्य मासं स्वगतमेवेत्य बहुधा विललाप, इदम् ।
 कथं विविध पथ्यालोचयसि ? नामो रघुमणितनय, तस्य तु मूल कारणं वेदेहो
 र्द्वैववमादिवाक्माक विनटा । छिन्नाया हि लताया किमु प्रसूनोत्वन्ति सम्भवतीति ।
 ततश्चन्द्रकेतु सुमन्त्रमपृच्छत, आर्य्य । रथादधुनाऽवतरामोति । कस्य हेतोरिति त
 सुमन्त्र तनाह । तत्रतरं चन्द्रकेतुराह, वीरोऽय पदाति भुलैव युज्यते, पादचारिणा
 पदाति सन्नेव युज्येतति धन्वशास्त्रविद, आमनन्ति, तेनेवाहनवतरितुनिच्छामोति ।
 सुमन्त्रस्तु तदाकर्ण्य, कथमहमेव वाय्व कस्म कर्तुं प्रतिषेधामि, कथं वाऽस्तुना वोरिण
 नष्टं पादचारिण कुनाः योऽमुपदिशामोति न्य व्यचिन्तयत् । आर्य्य । धम्माथ-
 नमन्ति यदुति गुरवोऽपि सनावानाय सतत भवन्तमेवापृच्छन् तत कथं भवान्
 लदाना विन्दुगोत्याऽ चन्द्रकेतु । तदाकर्ण्य सुमन्त्र पाद, आवृणन् । यथाऽस्मन्नेव
 भवानभिज्ञापते, एष हि साद्रानिको व्याय, रघुनिदास्तु इमानव पदात चिरन्तु
 पादवानामुत्तरिति । चन्द्रकेतुरप्याह, यत्र त एव रघु-गोवाना कुतस्थिति वक्ष्याम्य
 नन्दिनाम्ब सस्यया मनोति । सुमन्त्रस्तु तदा कुनाः सखेहास परिण माह,
 अन्ववन्तोऽपि इन्द्रजिनिनाया । कुतारत अथक्षापत्य भवात् वीरोऽतमनमर्गति,
 इतरीय दनरचस्य जत प्रतिष्ठामर्गति । तदाकर्ण्य चन्द्रकेतु मयादनाह,
 इतरीय तं मन्तरे प्रतिष्ठामतधिगतवति इति, धम्मानिधये का हि मन्
 इतरीय तं मन्तरे प्रतिष्ठामतधिगतवति इति, धम्मानिधये का हि मन्
 इतरीय तं मन्तरे प्रतिष्ठामतधिगतवति इति, धम्मानिधये का हि मन्
 इतरीय तं मन्तरे प्रतिष्ठामतधिगतवति इति, धम्मानिधये का हि मन्

लक्ष्म तदा, कुमुदवाच्ये कुमुदिनीव मे हृदि कथं हि एतन्मिन् नितरामाभ
 रजति १ कथं वा सदीशोऽयं माह कलङ्कान भवतीति विविध विकाल्पतवान् ।
 चन्द्रकेतु रथादवतीर्थं सुनक्त ससम्भ्रममाह, आर्थ । त्वामहमभिवन्दे इति । सुमन्सु
 भगवान् वराहकपो ते श्रेयं विदधातु, भवद्गुण इव भवान् सर्वेषु विजयलक्ष्मी
 लभतानित्यागो प्रददौ । रथस्य एव भवानतीव शोभते, अत आत्मादरप्रदशन
 मा कृत इति लवनीक, तद्दि नद्धानतिरपि रथमन्यनलङ्करोतु इति चन्द्रकेतुरभि-
 दधे । तदा लव सुमन्मनाह, आर्थ । रथे राजपुत्र समारोहवेति । त्वमपि
 कुमारवचनमनुपालयेति सुनन्तोऽपि लवमभिहितवान् । स्व हि द्रव्य यथेच्छमेवोप-
 भुज्यते जनैरिति खेपा रथानामारोहये नास्ति दीप यद्यपि, तथाऽपि वयं रथारोहणे
 सव्यननभ्यस्तथा सपदि स्वीकर्षुनेतत् नाभिलषाम । तद्वचनं श्रुत्वा सुमन् आह,
 दपसौजन्यो यद्यथायनभिधातु भवान् जानाति, भगवान् रघुनाथि त्वामेवविध
 पश्येद् यदि, तदा तस्य हृदय नूनं द्रवोभुत स्यादिति । तच्छ्रुत्वा लव आह, स हि
 राजापि अतीव सुजन श्रूयत, वयमपि यच्चविधातका न भवाम, गुणवन्तं त राजान
 षथ सनाद्रियानहे एव, परन्तु तुरङ्गरक्षिणां निखिलराजन्याक्षेपसूचिका सुदु सहा
 प्रोडता वाचनाकण्ठेव हि विक्रान्तिभिगता इति । तदाकथ्य सविस्मयनाह
 चन्द्रकेतु, गुरुजनाना प्रतापोत्कथनुपश्रुत्यापि भवन्त किमु दुःखाप्रमानमानसा
 सङ्गता १ इति । तव सेऽनय अस्ति, नास्ति वेति तादृशप्रत्यय नायनवचर, परन्त्वेतत्
 इच्छानि यत्, स हि राजापि तदीया प्रकृतयय अतीव दान्ता इति श्रूयते, तर्हि
 क्षयनेते ननुष्या राचसो वाचनभिदधति १ यती हि तादृशो वाक् सव्ववैराथा
 प्रमृति, अलक्ष्माय निदानम्, प्रियसत्या हि वाच सर्व्वं प्वाभिक्षुवन्ति, कीर्त्ति-
 षेषा जनयति, अलक्ष्मीष हिनस्ति, तेन हि इना कान्तुधेति मनीषिष आन-
 पनीति लवीऽत्रवीत् । सुमन्सु तदाकथ्याह, विगुडसक्कारसम्पन्ना वाचनयमुदो
 रयतीति ।

अथ उच “किन्नु भवतन्नातप्रतापोत्कर्षेऽयनर्थे १” इति प्रागुक्तस्य चन्द्रकेतीवंच
 मन्, चतुषना न हि व्यक्तिविशेषे पथ्याता इति कृत्वा प्रत्युत्तरमभिदधे । तच्छ्रुत्वा
 सुमन् आह, भवान् देवमैष्ठाक नामिजानाति, तेन सैत्य तन्मथ्यादाविधातकरं
 धचनगभिदधाति, अक्षसैनिकान् प्रमथ्य तु भवान् सत्य स्वविक्रम प्रदर्शितवान्,
 परन्तु जानदगन्दनने भावते रानभद्रे इत्यनभिधातु कदापि नाहंतीति । तदा-
 च्छ लव सहावनाह, असौ राजा जानदगन्दन इति प्रथसावाद न ह्युच्चै
 चनुदानयित्त, इव । रानाना वीर्ये वाचि एव सिद्धं, न वाहो, तत्र तु चक्षिवापा-

नव मिश्रति, यद्यप्यमी ब्राह्मण जामदग्न्य शम्भयाही आसीत, तथाऽपि
 ब्राह्मणतया प्रज्ञया दान्तस्य तस्य दमने का हि भवता राम प्रशसा नामति ।
 तदाकण्व चन्द्रकेतु सव्यथ सुमन्त्रमाह, आय्य । किमवीत्तरप्रत्युत्तरेण ? सोऽऽ भवति
 नव वीरावतार, येन भगवान् भार्गवीऽपि वीरत्वेन न गण्यते, ये च तातपादा
 सप्तभुवनायाभ्यटचिणा प्रट्टु, तेऽपि न ज्ञायन्ते एवानेनेति । एतदाकण्व लव
 आह, रघुपते महिमान की हि नाम न ज्ञानाति ? वृडाणा तेषा चरितमविचार
 षीयमेव, परन्तु स्तिय ताडकां निहृत्य तेन सुमहत् स्त यम् प्रकटीकृतम्, अपिच
 खरेण सृष्ट समरे वीणि पदानि परावृत्यानीम युडकौशलमसौ व्यतानीत । वानरराजेन
 बालिना सृष्ट रणे तु सुतरामिवेति । तदाकण्व चन्द्रकेतुराह, आ ॥ गुरुजनसय्यादा
 विनहिन् । इति । लवस्तु तदा प्रत्युवाच, अत्रे । मध्येय कोपकपातितनेती भव
 ताति । तत उभावेव कुमारौ क्रोधेन कोकनदसच्छायनयनी भ्रमङ्गारविन्द्या
 मानमुखौ च भूत्वा युयुत्सवा युवानकुलां भूमिसविशिष्टितुरिति ।

इत्यशेषमास्त्राटवीसचरणपञ्चानन कुलपतिकल्प “त्रि, ए” इत्युपनामकं

श्रीमञ्जीवानन्दविद्यासागर भट्टाचार्यविरचिताया, तदात्मजाभ्यां

श्रीमदायनाभिन्याभूषण श्रीमान्नृत्यबोधविद्यारामाभ्यां

परिवर्तित परिवर्द्धिताया सुखवाधिनोत्तमा-

ख्यायाम् उत्तररामचरित्याख्याया

पद्यर्गोऽऽ ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति विमानेनीञ्ज्वलेन विद्याधरमिथुनम्] । (क)

विद्याधर । अहो खलु अनयोर्विकर्तनकुलकुमारयोः अकारण-
कलहप्रचण्डयोः उद्योतितचाक्षलक्ष्मोकयोः अद्भुतोद्भ्रान्तदेवा-
सुराणि विक्रान्तचरितानि ॥ तथाहि प्रिये । पश्य पश्य । (ख)—

(क) दपंणीकृताटकौघाङ्गलक्षणे “दूराद्गान वधो युद्ध राज्यदेशादिविप्लव ”
इत्यादिना युद्धस्य वञ्जनोद्यमस्य परिणमनात् तत् विष्कम्भकान्तर्वसिततया वर्णयित्-
नुपक्रमनाप चाह, तत इति ।—उञ्ज्वलेन—भास्वरेण, नानाऽलङ्कारपरिशीभिततया
देदीप्यमानेनेत्यर्थः । विमानेन—व्योमप्रानेन । (“विमान व्योमप्राने च सावभौम-
स्य हेऽपि च ” इति मेदिनी । “विमानेनीञ्ज्वलेन” इत्यत्र “विमानोञ्ज्वलन्” इति
“विमानेनीञ्ज्वलन्” इति च पाठइय दृश्यते) विद्याधरमिथुन—देवर्षीनिविशिय-
दन्वतो । [विद्याधरो च विद्याधरश्च इति विद्याधरो “पुमान् स्त्रिया” (१।२।६७
पा०) इति स्त्रिया पुंसो इङ्गे पुल्लिङ्गकर्मणः] प्रविशति—आगच्छति, रङ्गा-
लथनिति शेषः ।

(ख) कुमारयोरलौकिकसमरकौशलसन्दर्शनविचित्रो विद्याधर स्वीया
प्रेमिणी तत् सन्दर्शयन्नाह, अहो इति ।—अहो—इति विस्मयव्यञ्जनस्यर्थम् । खलु
—वाक्छन्दसायान् । अकारणकलहप्रचण्डयोः,—अकारणे—अनवसरे, अकारणादित्यर्थः,
य कलहः,—विरोधः, समर इति यावत्, तेन प्रचण्डयोः,—उद्ययोः, आकस्मिक-
विवादनीपणयोरित्यर्थः । (अत्र “अकारणप्रचण्डकलहयोः” इति विद्यासागरधृतपाठे
—अकारणः,—आकस्मिकः, प्रचण्डः,—भीषणः, कलहः ययो तादृग्योरित्यर्थः)
उद्योतितचाक्षलक्ष्मोकयोः,—उद्योतित—प्रकटीकृता उद्दीपिता वा, चाक्षलक्ष्मो,
—दक्षिणयोः, [चत्पाणमिथुनिति चाक्षो, सा चानौ लक्ष्मोरेति वाचलक्ष्मो,
पुत्रतः कन्दधारदजातोऽर्देशीपुत्रः] (६।२।४२ पा०) इति पुत्रभावः] दाम्ना तयोः
प्रजापितराजन्वितनुजवाप्यन्वन्दोरित्यर्थः । [“नयुतय” (५।४।१५३ पा०)
इति चनासान् कप् । अत्र “उद्योतितचाक्षलक्ष्मोकापि” इति पाठे—विक्रान्त

भ्रमणञ्जगितकङ्कणङ्गणितकिङ्किणीक धनु-
 र्धनहुरं गुणाटनीकृतकरालकीलाहलान् ।
 वितल्य किरतो शरानविरतस्फुरञ्चूडयो-
 विचित्रमभिवर्द्धते भुवनभौममायोधनम् ॥ १ ॥

चरितानोत्थय विशेषतया व्याख्येयम्] अनयो, —पुरत परिदृग्ग्रहानयो
 रित्यथ । विकसनकुलकुमारयो, —विकसनस्य—मृत्युस्य, (“विकसनानामुत्तम
 मिद्वारारूपाधुपण ॥” इति मृत्युपथ्याये असर) यत कुलम्—अन्वयात्, तस्य कुमारी
 —तस्यभृतो धालकावित्यथ, तयो लवचन्द्रकेवोरित्यथ । अद्भुतोद्भूतदेवानुराणि—
 अद्भुतेन—पायथेण, विष्मपरसेनेत्यथ, उद्भान्ता,—विमूढा, नृनाधिकत्वनिर्णय
 चमा इत्यथ, देवामुरा,—सुदानवा ये तानि, विष्मयविह्वलीकृतनुराणुराणीति
 इत्यतः । विकलचरितानि—विक्रमविलम्बितानि, विक्रमसूचकानि समरकन्याधि-
 वा, अन्तरीक्षविहारिणो देवदानवा अपि प्रकटितानौक्त्रिकाग्रामनवभुजनीययो
 रनयो मगरकौमरनालोक्त्य वलनविष्मपारवश्वमधिगम्यति सन्तु इत्याथ ।
 तथाहि—तमेव विष्मपकर समरकन्यापारमवगच्छेत्यथ । [पश्य पर्येति विकल्प
 दिवचनम्] ।

विप्लवविक्रमेण पुंसारमसाथयो कुमारयो समरकौशलस्य विष्मपकरत्वमेव
 प्रदग्गपनाह, कथयति ।—कृष्णउक्त्यानि कृष्णउक्त्या इत्यत्र ता गन्द कुन्ति,
 [कृष्णउक्त्या गन्द जात एषानिति वियुते कृष्णउक्त्यागन्द्यात “तदस्य सनात तारका
 दिव्य इतश्च” (पू २ ३६ पा०) इति इतश्च] यानि क इत्यानि करभयणविमया
 तानोव क्रोषिता शब्दाप्रमाना, किादिन्य च्छद्रपण्टका यत्र तत्, [‘तृतुद’
 (२ ३ १२३ पा०) इति समासात् कम्प्रथम । “कृष्ण करनुराणम्” इत
 च्छद्रिचो नुराणपण्टका” इति चानस] यदा—कृष्ण कथितानि यानि क इत्यानि,
 तेषामिव क्रोषित रणित याना ता कथयन्वणितकृष्णकथिना, [यो उपसर्ग
 पञ्चदशो वक्षते उत्तरपद प्रथम] तादृश कादृश यत्र तादति, (‘कृष्णज
 क्रोषितकः—’ इत्यत्र कृष्ण-कथितक इत्यत्र—’ इति पाठ—कृष्ण कथित
 कृष्णपथेन इत्याकारक, इत् च्छद्र च्छद्र तात्, तत्रैव प्रथित भाषा तादृश
 ३ ० ३ अनित्तत इत्यत्र) । [उत्तरपदमन्तम अत्र तयो पर १०५ कत्
 इत्यत्र च्छद्रपद अत्र तादृश इत्यत्र इति (२ १ १०५ पा) इति
 तादृश इति इत्यत्र च्छद्रपद इत्यत्र तादृश इति तादृश इत्यत्र तादृश इत्यत्र तादृश

विजृम्भितञ्च दिव्यस्य मङ्गलाय द्वयोरपि ।
स्तनयिनोरिवाऽऽमन्त्रं दुन्दुभेर्दुन्दुमायितम् ॥ २ ॥

कोटिभ्या, धनुष प्रान्तभागाभ्यामित्यथ, (“कोटिरस्थानो इत्यमर) कृत
सम्पादित, कराल भीषण, अतिनष्टानित्यथ, कोलाहल शब्दविशेष
वस्य तादृशम्, अत एव ध्वनत शब्दायमान, गुरु अन्वदुर्वहं, [धनुरित्यस्य
विशेषणम्] अथवा—ध्वनता टडुञ्चता, गुरुणा दृढेन, गुणेन शिञ्जिन्या, अटनीभ्या
कोटिभ्याश्च कृत जनित, कराल विकट, कोलाहल कलकल यस्य तत्,
नौभ्यार्कृष्णौलविकटटडारनुखरितप्रान्तभागद्वयमित्यथ, यदा,—ध्वनन् आकर्षणेन
टडारमन्त्रं जुवन्, गुरु काठिन, गुणो नौर्वी यथो एवम्भूते, ये अटन्यौ अथभागौ,
ताभ्या कृत जनित, करालो भीषण, कोलाहलो गभीरशब्दो येन तादृशं, धनुः
शरासन, वितत्य विस्फाय, प्रचार्येत्यथ, [विपूर्वात् तनोते ल्यपि “अनुदात्तोप-
टप्रवनतितनोत्यादौनाननुनासिकलोपो भक्ति क्ङिति (६।१।३७ पा०) इत्यन्
नासिकलोपे “ङ्लस्य पिति क्ङिति तुक्” (६।१।७१ पा०) इति तुका चिडम्] शरान्
वाषान्, किरतो निरन्तर प्रक्षिपतो, वर्षतो इत्यथ, अविरतम् अवियान्त, निर-
न्तर यदा न्यात तथेत्यथ, स्फुरन्त्य इतकृत शरौरचञ्चालनात् प्रचलन्त्य, चूडा
शिखा वयो तथोक्तयो, धनुरास्त्रालनकृतशरौरचञ्चालनात् निरन्तरप्रचलच्छिखयो
रित्यथ, एतयो कुमारयोरिति शेष, सुवदाना लीकाना, अगच्छयस्सेत्यथ, भीम
नदानक्त, निमुवात्तौतिविधायकमित्यथ, विक्षिप्त विस्मयावहम्, अभिनवकौशल
वचनया अत्याशय्यजनकनिति गावत्, आद्योषन युद्ध, [आयुष्यते अस्मिन्निति आयुषे
रविकारणे ल्युट्] अभिवृद्धते प्रसरति, उत्तरोत्तरमुपचित भवतीत्यथ, (“अभि
वृद्धते” इत्यत्र “अभिवृत्तन” इति पाठान्तरे सुगमोऽथ) सनरमुनाववतीषावितो
विक्रान्तकुलनन्दनौ चञ्च नष्टपि शरासनम् अनाशास्त्रेनैव आस्त्रालयन् अत्यद्भुत
सनरकौशलेन त्रिलोकौलीक विस्मापयत इति भाव । [अत्र प्रथमपादे कङ्क्ष-
काद्येतत्त्व समाप्ते औपम्यसाधिनो लोपात् लुप्तोपना, तथा अगम्यो कुमारयो
कविनालसवैद्यचटाश्वदपनो यथावद्वचनात् स्वभावीकियालङ्कार, एवञ्चानयो
परस्परनिरपेक्षनसृष्टिः] पृष्ठो वृत्त, तद्वचनं यथा,—“जसौ जस्यला वमुयद्यतिथ
इत्या गुरु इति ॥ २ ॥
कुमारद्वययोर्गीत्तिकसनरकौशलनालौक्यता देवानामपि दुन्दुभिभ्याने
गीताद्वययगमोऽ, विदुर्भूतनिति—इदोऽपि उभयोरपि, अवचन्द्रकेतोरित्यथ,

तत् प्रवर्च्यताम् अनयोः प्रवीरयोः अनवरतम् अविरल-
लनितविकचकनककमलकमनीयसंहति अमरतरुतरुणमणि-
मुकुलनिकरमकरन्दसुन्दर पुष्पनिपातः । (ग)

मङ्गलाय कल्याणाय, सनरोत्साहवदनायमित्यथ, सनयित्वो सनतो जलदस्त्वैत्यथ,
[सनप्रतीति विग्रहे सनयते कर्त्तारि इवु] इव, आमन्द्र निरतिग्रयगुरुगम्भीर
मित्यथ, ("मन्द्रस्तु गम्भीरे" इत्यमर) दिव्यस्त स्वर्गाद्यस्य, [दिवि भव इति
विग्रहे दिव्ग्रह्यात् "तत्र भव" (४१३५३ पा०) इति ष्यञा दिव्यमिति] दन्दुभे
भेष्या, तन्नानवागविशिष्येत्यथ, ("भेरी स्त्री दन्दुभि पुमान्" इत्यमर । दुम्
दम् इति शब्देन भाति इति दन्दुभिरित्यमरव्याख्याने जहेयर) दन्दुमाप्रित दन्दु
मित्याकारकणित, [दन्दुमाप्रितमिति दमित्यञ्ज्ञानुकरणशब्दात् "अश्वज्ञानुकरणा
ज्ञानरगादादितौ डाच्" (५४४५७ पा०) इति डाच्, तत "डाचि विप्रचिते दे
षत्तम्" (वा०) इति हिले दन्दुमा इत्यस्मात् "लोहितदिडाज्भ्य कप्" (३१४२३
पा०) इति क्यप् दन्दुमाय इति नामधातोर्भावे मिडा] विजृम्भितञ्च सयामु दिव
यावतकेत्यथ, [चत्वार ममुचयथ, पुत्र्यञ्चोक्तस्ये "अभिवचत" इति क्रियापट्टेनेद
मनुज्ञाप्य इति वीत्यम्] अतो विजृम्भितञ्च रणनैपुण्यमानोक्त परिशुभ्यदिदिवि
प्रदिरपि कृत अत्र गम्भीरभेरीनिनाद् कुमारधीरगमो समरानुराग सम्यक् विव,
प्रतीति सनुदितार । ["विजृम्भितञ्च दिव्यस्य" इत्यत्र "विजृम्भितञ्च दिव्यास्तम्"
इति पाठान्तर क्रियदुग्रयत, तदाप्रसथ,—इयोरपि कुमारो दिव्यास्त स्वर्गा
ददग्ज, विजृम्भित सनाकोर्णं, परस्परप्रदितेनापुत्रेण पुत्रेणैव परिव्यातामित्यथ ।
एव इयोरपि सद्भाव सनप्रिवीरिव आमन्द्र दन्दुभे दन्दुमाप्रितञ्च विजृम्भितम्
अविरलनिपात । उक्तोभयपाठ एव सनप्रिवीरिणा सद् दन्दुभेरेवैत्यन्वयान्तरानामा
सुन्दर] । पश्चात्तत्र इतन ३२ ॥

(ग) तन—तन्नात, नेगादादनादिना अनवरपि रणोत्साहवित्त नादियत् ।
नवरयोः—सुप्रकथय स्वयतीत्यर्थः । [प्रकटो वीरो इति प्रवीरो तयोर्गति प्रा
उपपत्तेः । अनयोः—उत्तरे तत्रयन्दुकरादियत्, शिरसाति ३५ । अरिभ
द—इत्यर्थे,—निरतरे सन्दुभिरित्यर्थः । अत्र—अत्रि, तत्र
एव—एवैव तत्रैव, विवच—वित्तस्यै, मुपपत्तेः ३५ । अत्रचत्तरी,—
अत्रचत्तरी, अत्रचत्तरी—अत्रचत्तरी, अत्रचत्तरी,—अत्रचत्तरी, अत्रचत्तरी
अत्रचत्तरी, अत्रचत्तरी—अत्रचत्तरी, अत्रचत्तरी,—अत्रचत्तरी, अत्रचत्तरी

विधाधरो । ता किं त्ति उण अत्राण्डविष्फुरिदतडि-
च्छुडाकडारं विअ अवर भक्ति संवुत्त ? । ॐ (घ)

० तत् किंनिति पुनकाण्डविष्फुरिततडिच्छुटाकडारमिव अवर भाटिति
सहसन् १ ।

नयकमलकननोयसन्तति " इति पाठे,—अविरल—निरन्तर यथा तथा, ललितानां
—चलितानां पतितानानिति यावत्, विकचकनकनयकमलानां—प्रस्तुटितस्पर्शमय
पद्माना, कननीया—कनोहरा, सन्तति—विस्तृति यस्मिन् स तद्योक्त इत्यर्थः)
अमरीत्यादि ।—अनरतरुपा—कल्प पारिजातप्रभृतिदेवपादपानां, तरुणानि—तयोद्-
गतानि चय सनुत्प्रानोति यावत् यानि नपिनपानि—रत्नात्मिकानि, मुजुलानि
—विकानोन्मुखकुम्भलानि, तेषां निरन्तर—सन्तति, नकरन्दै,—नधुभिः, प्राण-
तर्पणैरिति भावः, सुन्दर,—ननोरन, सुरभिरिति यावत् । पुष्पनिपात,—कुसुम-
शटिरित्यर्थः । प्रवर्धता—समारभ्यतान्, आवाधानिति शेषः । [प्रवर्धतेर्णजन्तान्
कर्मणि लोट् । अत्र "प्रवर्धतान्" इति पाठे—भवतु इत्यर्थः, पुष्पनिपात इति तु
अस्मिन् पद्ये कर्मण्येव बोध्यम्] । सर्वे हि व्यवहारानुरूपमेव शोभते, न तु तद्विरुद्ध-
निति इत्युक्त्या च सृष्टप्रवचनप्रतिवचनासक्त्या च सुदोषं समासनिवन्धस्य अभिनये
अत्यन्तप्रतिकृततया उक्तेर्दोषानादकृतैव प्रतिभातीति बोध्यम् ।

(घ) इह बहूनामोत्प्रेखावसरे वियेति नानैकदेशग्रहणे स्त्रीपुंसयोर्विशेष
दर्शने न स्यादिति सन्देहपतया विधाधरोति सक्तम् । तत्किमिति—प्रत्राद्यकमेक
नन्दम् । कोटिति—सहस्रम् । अवरम्—आकाशं, गगनतलमिति यावत् ।
अकाण्डेति ।—अकाण्डे—अनवसरे, अज्ञानादित्यर्थः, विष्फुरितानां—प्रस्फुरितानां,
चलितानामित्यर्थः, तडिना—विद्युता, छुटाभ,—दीप्तिभिः, तडित्परम्परया
इत्यर्थः, कडारं—विद्रव्यवदनिर्विकृत्येष्टम् । (अत्र "अकाण्डतस्त्रविद्रव्यतरलिततडि-
च्छुडाकडारम्" इति पाठांतरम्—'अकाण्डतस्त्रविद्रव्यतरलिततडिच्छुटाकडारम्'
इति सक्ततत्प्राये अन्तरं, तदाहि—अकाण्डे ताण्डविता—अज्ञानात् विष्फुरिता,
तदा उद्वेगम्—उद्वेगं यदा तदा, तरलिता—तरङ्गायिता, वा तडिच्छुटा तथा कडारं
—विशद्वेगमिति । अस्मिन् पाठे तु उत्प्रेखादीतकैवमन्वेदी नासीति बोध्यम्) । सवत्त—
सजातम् । यथा,—तत्—इति प्रसिद्धार्थे, किमिति—इति प्रश्नार्थे अन्वयम्,
तथाच, तत्—नास्तरतत्प्रतिप्रवृत्तम्, अवर किमिति—पुनः, अकाण्डविष्फुरित
तडिच्छुटाकडारमिव सहस्रनिबन्धम् ।

विद्याधर । तत्किन्नु खलु अद्य । (ड)—
त्वाष्ट्रयन्त्रभ्रमिभ्रान्तमार्त्तखड्ज्योतिस्त्वलः ।
पुष्टभेदी ललाटस्थनौललोहितचक्षुषः ॥ ३ ॥

(ड) स्वपद्मा अकस्मात् गगनपिण्डताकारेण पृष्ठ विद्याधरोऽपि वायाये
विनियेतुमशक्नुवन् वितर्कयति तदिति ।—तत—इति प्रसिद्धायद्योतकम् अत्रयम् ।
किन्नु—इति वितर्कं । खलु—वाक्यालङ्कारे । अद्य—अस्मिन्नहनि, इदानीमित्यर्थः ।
एतेषाञ्च पदानां वक्ष्यमाणश्लोकेनान्वयो यो यः ।
आकस्मिकगगनपिण्डतादृग्नेन विस्मित विद्याधर तन्निदान धितर्कपत्राङ्क,
त्वष्ट्रेति ।—त्वाष्ट्रस्य विश्वरूपसम्बन्धिन इत्यर्थः, [त्वत्तीति त्वष्टा, “त्वञ्च तनूकरणे”
इति धातो कथरि षच्, त्वष्टरिदमिति त्वाष्ट्र त्वष्टृशब्दात् “तस्येदम् (आश१२० पा०)
इत्यर्थः] यन्त्रस्य शाणभेदस्येत्यर्थः, भ्रमिनाधनपदाशविशेष्येति यावत्, धमिभि
भावतमे धान्तस्य भावतित्तस्य, मुहूर्त्वापित्तस्येत्यर्थः, सात्तगस्य त्रणरस्ये, यत् ज्योति
पुन पुनरावर्त्तनात् तद्विच्छटावत् परित प्रसृत तत्र इत्यर्थः, तदिव त्वज्ज्वल
दृदीप्यमान, [“उपमानानि सामान्यवचने” (२।१।५५ पा०) इति उपमानवाचक
ज्योति पदेन सामान्यवचनार्थकोऽज्ज्वलशब्दस्य समान । इह विषयमाफी उपमान
पदस्य त्वत्पृष्ठी लावणिकत्वनापन, यम् इवादिशब्द प्रयुज्यते] ललाटस्य मालगत,
[ललाटि तिष्ठति यदिति ललाटोपपदातिष्ठति “सुपि स्थ” (३।२।४ पा०) इति
क्] नौ लोहितस्य महादेवस्य, [नौलयासौ लोहितयेति विग्रहे नौललोहित
इति विग्रहणसमानम् । कण्ठावच्छेदने नौलतया, कण्ठावच्छेदेन लोहिततया च अथ
नेन मनाऽन्तु रजाः लोहित लिपा । नौललोहित इत्येव ततोऽहं परितो तत प्र
इति] यत् चतु लताय नमानियथ, तस्य पृष्ठमी वल्लभो, आवरणमिति, य,
भेद विपुष्टन, सन्नुन्मो । अस्मिन्नि यावत्, किञ्च अद्य, जात । इति पत्र । विश्वरूपप्रणा
तेन सदीवना । आमानाश्रितस्य लिपामन्तर मुपनेजोवत् मालम् सृष्टिसङ्गरोयतस
नगरो वृष्टे लुतोऽनननसन्नु । पस्तिऽ नजोऽय प्रसृत किम् । इति नि कण्ठम् ।
पुग चित विश्वरूपम् । अस्मत्तमाकरस्य अयुष्मत्तनोऽसुडमानायाः लोऽनुमानात्
न न नोऽवन्वतान्निन्वादिनात् त विस्मयनेन । अथमाश्रितस्य । इति नि कण्ठम् ।
नन्वनेन जसि । याना इति योगाश्रितस्य । नादे । अत्राव यथा—“तमाश्रितस्य
न निदय इदं सन्नु । अचरुना तत अत्रा इने चरति मे तप । अयुत्ते

[विचिन्त्य] । (च) आ ज्ञातं, वक्षेन चन्द्रकेतुना प्रयुक्तम-
स्वमाग्नेयं, यस्यायमग्निच्छटासम्पातः । सम्प्रति हि, (छ)—

ब्रह्मणो वाक्य यदि ते देव । रोचते ॥ रूप निवर्तयाम्येतत् तव कान्ते दिवस्यते ।” ॥
इति विश्वकर्माणि उक्ते साकंख्ये उवाच,—“यतो हि भास्वतो रूप प्रागामोत् परि
नग्नलम् । ततस्तथेति त प्राङ् त्वष्टार भगवान् रवि ॥ विश्वकर्मा त्वनञ्जात आकक्षीपे
विवस्वता । भनिमारोप्य तत्तेज आतनायोपचक्रमे ॥” इत्यादि । मूर्धस्य मार्तण्डनाद्य
कारणमुक्त नाकंख्येपुराणे —“ततर्क्षा कश्यप प्राङ् किञ्चित्कोपप्लुताधरम् । कि
नाररसि गभाण्डनिति नित्योपवात्तिनी ? ॥ सा च त प्राङ् गभाण्डमेतत् पश्यसि
कोपन । न नारित विपचाषा सत्यदे तद्विष्यति ॥ अथान्तरोचादाभाप्य कश्यप
मुनिसत्तमम् । सतोयनेघनम्भीरवागुवाचाशरीरिणो ॥ नारित ते यत प्रोक्तमेतदग्न्य
त्वया मुने । तस्मान्मुने । सुतस्तेऽय मार्तण्डाख्यो भविष्यति ॥” इति । (अत्र प्रथमाहं
“लाष्टयन्वभनिभान्तनाकंख्योतिरुज्ज्वलम्” इति पाठे,—एतत् सज्ज्वल लाष्टयन्व-
भनिभान्तनाकंख्योति किम् ? उत ललाटस्थनीललोहितचक्षुष पटभेदी न ? इति
पृथग्वाक्यद्वयपेण अन्वय काव्य) । [इह प्रकृतस्य दिव्याखरतेजस नीललोहित
द्वतीधनेवपुटभेदसम्भवत्वेन रशयात् गृह्य सन्देशोलङ्कार, स च पूर्वार्द्धगतया
ल्लोपनया सुदीर्घ] । पय्याशक्त वृत्तम् ॥ ३ ॥

(च) विचिन्त्य—विमृश्य, सप्रणिधानमवधार्येत्यर्थे, आर्हति श्रेय ।

(छ) आम्—इति नियमाद्यकमव्ययम् । (“आमेवम्” इत्यमर । “हे नियये”
इति तद्दीकाया नदृश्यर । “आ ज्ञानविनियये” इति वोपालितय) ज्ञात—बुद्ध,
निर्णीतमित्यर्थ, यथाऽवस्थित वस्तुविति श्रेय, किमेतत् सम्भूत, तत् मया सम्यक् अवुध्य
तति भाव । तदेव दृश्यति, वक्षेनेति ।—वक्षेन—पुत्रकेण, अतीष स्नेहास्पदेनेत्यर्थ,
(वक्ष्य पुत्रादिवर्षयो । तर्णके नोरसि क्लीवम्” इति नेदिनी) चन्द्रकेतुना—लक्षणा-
तार्थेन । प्रयुक्त—आवृष्ट, विमुक्तमित्यर्थ । आग्नेयम्—अग्निदेवताकम्, [“आय
कनिभ्यां ठवत्तच ” (वा०) इति टक्] । समन्तादिसाग्विवाङ्गिप्रखमित्यर्थ । अस्त्रम्—
आयुधम् । वक्ष्य—वक्ष्यस्य । अय—परिदृश्यमान इत्यर्थ । अग्नीति ।—अग्नीनाम्—
अनलानां, ज्ञानानां—प्रभाषा, सम्पात,—उद्धन, बद्धिप्रभाप्रसर इत्यर्थ, परित
परिदृश्यत इति एष । हि—यत, एत एवेत्यर्थ । सम्प्रति—इदानीं, वक्ष्यमाण
प्रकृतान्वय ।

अवदम्बकवुरितकेतुचामरै-
रपयातमेव हि विमानमखडलैः ।
दधति ध्वजाङ्कुशपटाञ्चलेष्विमा-
क्षणकुङ्कुमच्छुरणविभ्रम शिखा ॥ ४ ॥

युद्धे वीरिण चन्द्रकेतुना प्रयुक्तानामग्निप्रामाणा । वलास एवाथनित विनियन्तु
तत्प्रयुक्ता विभीषिका तेषां विभिषतो विभ्रमप्रकारश्चाह, अवदम्बेति ।—अवदम्बा
प्रायेण पुटा, अञ्जानलशिखा प्रयोगात् प्रारब्धदाहा इत्यथ, अत एव कपुरात्
शबलिता, सज्जातचिववणा इत्यथ उन्निपभया रक्तत्वात् वसूनेन कृण्वत्वात् स्वभावात्
श्वेतत्वाद्याय चिववर्णत्व श्रेयम्, [कुपुरा एषां सज्जाता इत्यर्थे “तदस्य सजात तारका
दिभ्य इतव्” (५ २३६ पा०) इति इतच्प्रत्यय] यद्वा,—कुपुरा कृता इत्यर्थे
[“तत्करीति तदावष्टे” (ग०) इति णिचि कर्मणि क्त] केतव ध्वजा, चानराणि
च यथा तै, अञ्जानलशिखामयोगात् प्रायश दग्धीभूततया विचिदञ्जनाधामरौप
दितैरिष्य, विमानमखडलैः व्यामयाननिकरै, हि इति सन्धमाशकसयम्,
तथाच, समन्धम् यथा स्यातथित्यय, (“हि पादपूरणे द्वितौ विगर्षिष्यपारणे ।
प्रति द्वेषपट्टेण च समन्धनापूमीरपि ॥” इति मैदिनी) अपयातमेव पलायितमेव,
[अपयवकात् यात “नपसक्तं नावे क्त” (३३१२५ पा०) इति भावे क्त]
समग्रदं नैस्वकाता दवानां विमानानि भक्तौ भवनभयात् दूर गतानीति भाव,
वतो हि, इमा शिखा आग्रयान्नाशाम् अक्षिप, ध्वजानां केतुदाहानानित्यय,
त्रे वदशा स्यप, पताकावतावनार्थं दाहये स्यापिता इमाकारपदायपि । यथ,
तेषां, पटा उनेषु वसु । प्राप्तेः, (“वत्त्वस्यान्तो जतो, वन” इति ङताप्रुच)
वदा—अदम्बापत्य, अतिवातना, नीलान्वेदिदायकलेर्द्वय अय लतस्यवा सानान्त-
रुदपरत्व श्रेयस, तयाव, वना तावा अत्रदुहानानिति तदम् । (कुतचित्
“वन । वदटावतु” इति पाठो दुग्ग, तथावि—वजागुणम् अत्रसु अयवमेव,
पटावतु वातवपरेणितवननान्तेषु इति तदम् । नेम्) चणेतिति—त । मुञ्चत
वाह्ये, ननुने । वाह्यो । इना, (अय कृष्णम् । वाह्यो रजस्यः)
। अयन—अयनम् । अयनम्—अयनम्, तथा विभ्रम मोन, सादृश्यनिति यावत्,
। अयनम्—अयनम् । अयनम्—अयनम्, तथा विभ्रम मोन, सादृश्यनिति यावत्,
इति इति । अयनम्—अयनम् । अयनम्—अयनम्, तथा विभ्रम मोन, सादृश्यनिति यावत्,

आश्चर्यम् ॥ प्रवृत्त एवायम् उच्चखण्डवज्रखण्डावस्फोटपटः
उत्सर्पिस्फुलिङ्गगुरुः उत्तालतुमुल्लेलिहानज्वालासम्भारभैरवः
भगवान् उपवर्षुधः । प्रचण्डश्चास्य सर्वतः सन्तापः, तत्
प्रियामङ्गेनाच्छाद्य दूरमपसरामि । (ज) [तथा करोति] ।

विभान्ति इति भावः । [अथ एकस्य कुडुमस्य विभ्रमस्य अपरामि ध्वजपटसंज्ञक
शिखाभि धारण निरतिशयमसम्भवदपि कुडुमसदृशविभ्रमधारणेन सामञ्जस्यदास
भावस्तुसम्बन्धयो निदग्धनाऽनङ्कार, अपिच पलायनपराणा प्रायश अदग्धत्वेन
सामान्यत दाहसम्बन्धरहितानामपि केतुचामराणां साकल्येन दाहसम्बन्धकथनात्
जायमानेन असम्बन्धे सम्बन्धपातिशयोक्त्यलङ्कारिणासौ सङ्गीयते । इह द्विगन्धस्य
सम्बन्धाद्यै प्रयुज्यमानतया पलायने त्वराऽऽतिशय्यद्वीतनात् न कैश्चिदागद्वितस्य
निरयत्कत्वदूषणसावकाशः] । नञ्भाषिणी इत्यम्, "सजसा जगौ च यदि
रुञ्जभाषिणी" इति लक्षणात् ॥ ४ ॥

(ज) आश्चर्यम् ॥—एतौव विस्मयकरमेतदित्यर्थः । उच्चखण्डेति ।—उच्चखण्डानाम्—
अतिभीषणानाम्, अत्युच्चखण्डानां वा, वज्रखण्डानाम्—अग्निशकलानां, हीरक-
च्छदानां वा, य अस्फोटः,—आविभावः, विदारणं वा, तद्वत् पटः,—असन्दः,
प्रबल इत्यर्थः, तीक्ष्णो वा, अग्निस्फोटात्प्रवदतीव भयानकः, हीरकखण्डादपि
वा अधिकद्युतिमानिति भावः । ("दचामन्दागदेषु तु । पटु" इत्यमरः । "पटुस्तीक्ष्णे
च्छटे दचे निष्ठुरे निदग्धेऽपि च ।" इति रुद्र) उत्सर्पिभिः,—उत्सर्पिभिः, समन्तान्
विसरिद्धिरित्यर्थः, स्फुलिङ्गैः,—वज्रकणैः, गुरुः,—महान्, स्वयं लघुरपि सर्वतो-
विसरिवज्रकणैः महोयत्तया प्रतीयमान इत्यर्थः । उत्तालिनः—अत्युच्चत्वेन, तुमुल्लेग-
एतिसदुल्लेगः, सर्वत्र व्याप्यतेत्यर्थः, लिलिहानेन—जगत् यस्मिन्मुच्यता, समन्तान्
प्रसरत इत्यर्थः, [छेदे आदादिकस्य वाङ् शानचि श्योदरादित्वात् यद्द्वीपे रूपम्]
ज्वालानां—शिखानां, सम्भारिणः—समूहेन, भैरवः,—भीषणः, सर्वतोव्याप्येरेतीव
अत्रावर्षे अगच्छेदन् शोलेपैः जिज्ञाकस्यशिखासन्तानैः निरतिशयभीषणविषय इत्यर्थः ।
भगवान्—पद्मेश्वरशान्ति । उपवर्षुधः,—अग्निः, ("शोचिक्लेश उपवर्षुधः" इत्यग्निपद्याये
अमरः) उपसि—उत्सर्पानाम्, ("उप प्रभाति सन्ध्यावान्" इति विश्व) बुध्यते—
प्रकाशने, अत आश्चर्याद्यर्थो हि अयिसुपसि प्रादुष्कृत्वन्ति, इति व्युत्पत्त्या, [उप
उपसदात् उयत २५२, "उपवर्षुधः—" (३१११३५ पा०) इति कर्त्तरि क्,
"अदरादेवा पचादिषु वा र्द्वि" (वा०) इति र्द्विभ्यः] अस्—अग्ने । सर्वतः,—

विद्याधरी । दिष्टिआ ण्देण विमलमोत्तिअफलसौदल
 सिग्गिडमसिण्णसोत्राण्णमंमलेण णाह्णदेहप्फसेण आणंदमद-
 मुउलिदद्युसुतलोअणाए मे अदरिटो ज्जेव सदावो । * (अ)
 विद्याधर । अयि । किमत्र मया कृतम् ? (ज) अथवा—

* दिष्ट्या णेन विमलमौक्तिकफलशीतलस्त्रिग्नसृष्टणभोपानमासनेन नाथदेह-
 म्यग्नेन आनन्दमन्दमुज्ज्वलितपूणल्लोचनाया न अन्तरित एव सन्ताप ।

सन्तानात् । प्रचाड,—भीषण, सुदुःख इत्यर्थे । सन्ताप,—टाडकारक
 चमराग्नि, प्रसृतीति शेष । तत्—तस्मात्, दाहकारकत्वात् इत्यर्थे, दग्धीभवन
 भवति भाव । अप्या—पर्वी विद्याधरीन् । अग्नेन—सदृशेन । आकाश—
 आकाश, गोपादिलेति यावत् । दूर—विप्रकटप्रदेशे, सन्तापावरहित स्थानमिति
 यावत् । अपसरामि—यामि, यथाऽयं प्रवृत्त ताप प्रियाया काञ्चन गाव स्पृष्ट न
 अज्ञोति तथा करोगि इति भाव, तूष्ण पलाश स्थानान्तर गतात्याशय ।

(अ) विमतीति ।—[नौक्तिक—मुक्ता एवेत्यर्थे स्वाये ठक् तच्च फलमिति
 उपनिषत्तान] विमल—विगुड, यत् नौक्तिकफल—मुक्ताफल तत् शीतल,—
 त्र्यम्बकं त्रिग्न,—स्रष्टृत्वं, सुगन्धग इत्यर्थे, सृष्टण,—सृष्टि, निष्पन्न इत्यर्थे,
 भोपानमानन्द—भोपानम्—पारोहणसाधन, तद्वत् सासन,—गवान्, दृढ
 इत्यर्थे, ('यत्नान् सासनो, नल' इत्यमर) प्रसृतादिममभोपानमनन्द
 इत्यर्थे, तत्, तद्वत्सुप्रमानेनेति भाव । ["उपनिषत्तानि माना मयत्ने "]
 (२ / २२ पाठ) इति उपनिषत्तानि] नाथत्व—प्रियतमत्व, दहत्व—
 अगोचरत्व, अग्नेन—सन्तान्निवेशिते यावत् । आनन्देन—इन्द्रिय, मन्दम—इतत् प्रथा
 स्थावरा मुक्तिवत्—मुक्तिं पूणतो—परिपालना, सन्तानत् प्रवृत्ति इत्यर्थे,
 न चने—नयने इत्या तन्नाथत्वात्, यावत् यत्नोत्थमा । अत्रत्यत्राजितविवीच
 विवेचनाया इत्यर्थे, सन्ताप,—आत्मनः सखि इत्यर्थे, अन्तरित,—दूरीकृत ।

अकिञ्चिदपि कुर्वाण सौख्यैर्दुःखान्यपोहति ।

तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः ॥ ५ ॥

विद्याधरः । क्वह अत्रिरत्नविलोहघृण्णतविज्जुल्लटाविलास-
मडिदेहि मत्तमोरकठसामलेहि ओत्यरीमदि णहत्थलं
जलहरेहि १ । ? (ट)

विद्याधर । हन्त । हन्त । कुमारलवप्रयुक्तवारुणास्त-
प्रभाव खलु अपम् । कथमविरलप्रवृत्तवारिधारासहस्रसम्पातैः
प्रशान्त पावकास्तम् ॥ (ठ)

० कथनाविरलविलोहघृण्णद्वियुल्लताविलासमण्डितैर्मत्तमयूरकण्ठश्यामलैराक्षी-
यते नभसल मलधरे ?

आकाशदिति ।—द्वितीयेऽङ्के १६३ पृष्ठाया श्लोकोऽयं व्याख्यातः ॥ ५ ॥

(ट) अविरलमिति ।—अविरल—सतत, विलोलाना—चञ्चलाना, घृण्णन्तीना—
कुषयित् स्येथनलननानाना, विद्युल्लताना—तडिहावा, विलासिन—विकासिन,
मण्डिते,—भुषिते, सतत स्फुरिते चपले विद्युद्दामभिरुपशोभितैरित्यथ ।
नक्षत्राना—नदीन्मादिताना, यवौपसानित्यथ, मयूराणा—वह्निषा, कण्ठा इव—
योवाभागा इव, श्यामला,—नेत्रका, नीलवर्णा इत्यर्थे, तै । जलधरै,—मेघ-
पटलै, विद्युदिकाशयुक्तनीलनिविडवारिण्डसमूहैरिति समुदितार्थे । नभसल—
गगनम् । आकाशते—आच्छाद्यते । कथं हि अकाले समुद्रयमाना विद्युद्दाम-
दंशोपनाना तीव्रदा विपदाप्रवृत्तीति समुद्रतवाक्याथ ।

(ठ) हन्त—इयादकनचप्रम्, [आनन्दाऽऽतिशय्यद्योतनाय विराहत्तम्] ।
कुमारमिति ।—कुमारिण—बालिन, लवेन, प्रयुक्तम्—मुक्तम्, चन्द्रकेतुप्रयुक्तम्
आग्नेयस्य सन्तुलनुपपातारिति भावः, वारुणास्तस्य—वरुणदेवताकस्य आबुध
त्रिभुवन प्रभाव,—सानध्य, प्रसर इत्यत्र, अथ हि नवजलधरपटलप्रतीकाग्रानां
ज्वालनाया विकारा परिलक्ष्यते इति भावः । अविरलमिति ।—अविरलम्—
आरत, प्रवृत्तानाम्—उत्कञ्चननिरतानामित्यथ, वारिधारासहस्राणां—सख्यातु
सहस्रानां वषट्प्रवाहाणां, सम्पातै—प्रपतनै, तीक्ष्णैरित्यथ, अस्त्वैवै
पृष्ठाभूमिरिति भावः । पावकास्तम्—आग्नेयस्य, चन्द्रकेतोरिति भावः । प्रशान्त—
निवारितम्, वारुणास्तस्य वारिधाराभि सर्पादित् तत् निवारितमिति भावः ।

विद्याधरी । पित्र मे पित्र मे । * (उ)

विद्याधर । हन्त । हन्त । भो भो । सर्वमतिमात्र
दोषाय, यत् प्रवृत्तवातावलिच्चाभगम्भौरगुणगुणायमानमेवमेदु-
रान्यकारनोरन्ध्रनिवृद्धम् एकवारविश्वग्रसनविकटविकराल-
कालकण्ठमुखकन्दरविवर्त्तमानमिव युगान्तयोगनिद्रानिरुद्धसर्व-
द्वारनारायणोदरनिविष्टमिव भूतजात प्रवेपते । साधु वत्स
चन्द्रकेतो । साधु, स्थाने वायव्यास्तमोरितम् । (ढ) यत, —

० प्रिय मे प्रिय मे ।

(उ) प्रिय—प्रोतिकरम्, निम्निलजगत्सत्तापनिवारकतया ममापि च दाहज
क्षेत्रोपगमकृतया निरतिशयदुःखविधापकम् एतत् पावसास्त्रमिति भाव ।
[आनन्दातिशयश्रीतनाय द्विभाव] ।

(ढ) अथ वाक्याख्येण पावकप्रसरीपरीधेऽपि तत्प्रयोगकृतकल्याणवलाहका-
ऽऽविभावकानि क्रमोपशान्तसमीदयेन जगत्तनीपपौडनमागच्छ नितरा व्यथितचेता
तात्कालिकी जागतिर्की समवस्था प्रामथ्योपवर्णयति, हन्तेति ।—हन्त—इति विष्टे
अव्ययम्, [प्रीतिकरितसम्भ्रमातिशयश्रीतनाय द्विकृति] । अतिमात्रम्—अतिशयितम्,
[अतिक्रान्ती मातामिति विषय, “अत्यादय क्कालाद्यर्थे द्वितोऽयम्” (वा०) इति
द्वितोऽयमिति] सर्व द्वि प्रमाणाविक वस्तु दोषाय सम्पद्यते इति भाव, “सर्वसत्त्वान्त-
ग-इतम्” इत्यादिवचनार्थाग्रय । तद्वर्षोपवर्णयति, प्रदिति ।—एत—एत । प्रवृत्त-
नाम—उच्छृङ्खल प्रवृत्तानां, मयावृत्तानामि यथ, वातावलीनां—वायव्यानां, माहृत
समज्ञानानि वय, श्रीभेष—अभिप्रायतन, सन्तलात सदा ननेनेति मयत्, गम्भार—
मन्त्र प्रया स्तथा, गुणगुणायमाना, —गुणगुण इति अव्यक्त भौम निनाद कुन्तत,
[“अव्यक्तानुत्तरणान्” (पू० ३ २७ पा०) इति गुणगुणान् उच्यते, जानि विक्रान्ति ।”
(वा०) इति द्वित्व, अगुण गुण कुवन्त इत्ये, गुणगुणा इति स्वकृपात् “नोद्वितादि
कालस्य रूपम्” (३ २ ३ पा०) इति प्रवृत्तज्ञानार्थे स्वदि गुणगुणा । इति नामवाती
सन्निविष्टमिती प्रवेपते,—प्रवेपते, ते मेव,—द्विभ्य, निवृत्त इव, ।
अन्वयः,—यत, तन नोरन्ध्र—निरन्ध्रकाय इथा स्तथा, निवृत्त—निरन्ध्रम,
* अतिशय । तद्विदितानुत्तरण, एतद्वि—एतत् वाक्य—एतदेव इति, एतत्
वृत्तान्ति वृत्त, इति वृत्त—वृत्त, तन नोद्वि—वृत्त, अन्वयार्थे वृत्त, तन

विद्याकल्पेन मरुता मेघाना भूयसामपि ।

ब्रह्मणोव विवर्त्ताना कापि विप्रलयः कृतः ॥ ६ ॥

तस्मिन् वा विकट, —तदर्थे विस्फारित इत्यर्थ, ("विकच" इति पाठान्तरम्)
विकराल, —भयङ्कर, कालकण्ठस्य—नीलकण्ठस्य, जगत्सङ्घर्षमुद्यतस्य महेश्वर-
स्येत्यर्थ, य सुखकन्दर, —सुखगह्वर, ('सुख' इत्यत्र 'कण्ठ' इति पाठान्तरम्)
तस्मिन् विवर्त्तमानमिव—विचेष्टमानमिव, निविशमानमिवेत्यर्थ, जगत्सङ्घिषो
व्याप्तवदनस्य शङ्करस्य सुखविवरनधिप्रयानमिवानुभूयमानम् इति भावः । अपि-
चीत्येत्यन्ते, युगान्तेति ।—युगान्ते—कल्पत्रये, प्रलये इत्यर्थ, य योग, —चित्तैकाग्रता,
स निद्रा इव मनस विषयान्तरव्याहृतिरूप स्थाप इव, [इत्युपमितसमास] तदानी
वहिरिन्द्रियरूपरोधादित्याशय, तथा निरुद्धानि—निगृहीतानि, सर्वाणि हाराण्य
—विषयघड़ीपायभूतानि इन्द्रियाणि येन तादृशस्य, नारायणस्य—भगवत विष्णो,
सदरे—कुर्वी, निविष्टमिव—प्रविष्टमिव, महामलये योगनिद्राभिभूते भगवति श्वरो
तच्छरीरे यथा हि जीवजात निविशमानमाप्ते, तथाऽपुनाऽपि सम्भूतमिवेति भावः ।
मृतजात—प्राणिचतुष्टयम् । प्रवेपते—कम्पते, वारुणास्त्राणा ब्रह्मास्त्रावनाशोद्यनदर्शन-
मिवेति भावः । वातावचुञ्चनेचनेदुरन्तरनवलीक्य भूतजात हि किं तु शङ्कर
पुन जगत्सङ्घमुद्यत, उत भगवत नारायणस्य योगनिद्रासन्धयोऽपि समुपस्थित इति
विभावयत नितरानुद्दिजते इति समुदितवाक्याथ । अघेदानौ वायव्यास्त्रसम्प्रयोग-
दर्शनेन समरकुशलिन चन्द्रकेतु प्रससति, साध्विति ।—साधु—समोचीनमनुष्ठित
मिति भावः । [इष्यतिशये द्विवचनम्] । स्थाने—युक्तम् । ("युक्ते वै साम्प्रत
स्थाने" इत्यन्तर) । वायव्यास्त्र—वायुदेवतनायुधम् । ईरित—प्रयुक्तम्, जगत्त्वया
भुदतस्य लवन्तुत्वारुणास्त्रस्य निरसनापन्निति भावः ।

जगदाधान-नेतृत्वव्ययतस्य चन्द्रकेतो वायव्यास्त्रप्रयोगकौशलसुप्रवृणोति,
वियेति ।—विद्याकल्पो ब्रह्मज्ञाननष्टमेन, "विययाऽमृतमद्युत" (ईशोपनिषत् ११
श्लो०) मरुता चन्द्रकेतुप्रयुक्तवायव्यास्त्रेण दय, अत्र नक्त्यद सान्त्वयेन प्रयुक्तमपि लक्ष
एथा विषयपरत्वमवसेयम्, वायव्यास्त्रप्रवृत्तितवायुना वा, भुक्तानपि षडुतराणामपि,
अनन्वेद्यातानपात्वं मेघाना वारुणास्त्राणा प्रयोगात् समुदितजलधराणा, विवर्त्ताना
द एवमात् पिलवपाकारेण नायाकाव्याणा प्रपञ्चाना, चनमृताना जगतामिदं,
"कारणात् विषयसत्ताकृतना उत्पद्यन्ता काव्य हि विवर्त्त" इति वैदातिका,
"वायान् प्रपि विवर्त्तोऽपि ब्रह्मण सकृत् जगत् । अविवर्त्तितानन्दमास्थिता कतिन

विद्याधरो । एहाह । का दाणि एसा ससभमुक्त्वत्त-
करवभमिदपट्टकचलो दूरदो ज्जिब मधुरवचनपण्डिसिद्धजुक्क-
बावारी एटाण कुमारारणं अतरम्मि विमाणवरं ओद-
रावेदि ? * (ण)

* नाय । क इदानीमेव ससभमोरिचमकरभमितपट्टकाचलो दूरत एव
मधुरवचनप्रतिपिदयुद्धस्यापार एतयो कुमारयो अन्तरे विमानवरमवतारयति ?

नदा ॥” इति । (वेदान्तसिद्धान्तमुक्तावली ३२२ पृ०) ब्रह्मणि इव अद्वितीय
अवस्थाये परमात्मनि इव, “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि
नावन्ति, यत्प्रथममसिद्धमिदं, तद्विजिनासुखं तद्विदुः” इति श्रुतं, काप
कदापि, अनन्तप्रदर्श इत्यर्थे, अकस्मात् सम्भूततया किं वृत्तमात्तं कैरपि
अनन्तभावत्वाद्दत्त भाव , विप्रलय ध्वंस, कृत सम्पादित , अनिराद्य तथा
नाम सन्नाधत् इत्यत्र , यथा इह तत्रैव सत्यं तद्विदितं तच्च मन्वसत्यमित्याकारक
वत्त्वज्ञान उपनिषद्शास्त्राध्ययनेन समुदात्तं सत् सपद्येव घटपटादिविचरप्रचान्
ब्रह्मणि विनाशप्रति, ब्रह्मविद्यया ब्रह्मज्ञस्य जगत्प्रचरज्ञानस्य सम्भवेन निराकरणत्
त्वात्तच्च सत्यं ब्रह्ममख्यानस्यैवोदयात् “तमेव विदित्वा” “विद्ययाऽदृष्टमभ्युत्”
इतिदियुक्तिभिः मानस्यैवोपद्रवात् तथैव वाचस्यास्मिन्मानस्यात्तत्त्वज्ञानं
विज्ञानतत्त्वरितमेव दृग्मानुत्सनादात् भावः । [अथ एतत्तं सत्, तथा मानस्य
भाव्योक्ते यतो उपनिषदादिना विद्याकल्पेन व्याख्या उपनया चोच्यते] ॥ ३ ॥

(ण) समन्वृतात् ।—समन्वृत्त—सत्वरत्, उत्थित, —ऊर्णात्, य ऊर्ण, —
उत्तं तैव समित, —विशुद्धित, परित संज्ञात् इत्यर्थ, पट्टकत्व—तानप्राप्त
रस्य, अचर —मानसो ज्ञेय तत्रोक्त, अतिदूरदमात् कृतं युक्तिमान्ता
०५३ जुग रशुड्याकरणात् अत्र नृत्तिते । भावा समनादभम् । मूषण
इत्येव अतिव दूरत एव—सितकट्टमात्तया मज्जसम, —प्रेमपूपाभि
इत्येव अतिव अतिव, प्र विदं, —निवारत, —आख्यापार, —कुमार
मनापत्तया देव तस्यैव, मज्ज उर्वरत्तय प्रवृत्तान्तं प्रतपत्ता
इति मनात् वदत —सो र मज्जसम । इदो ही—यमुना । कुमारो, —
इत्येव अतिव अतिव—मन्वृत्ता । समापत्त, यतो य आनमान्यदमा
यत्तं अतिव अतिव अतिव अतिव अतिव अतिव

विधाधर । [दृष्टा] ।

रघुपतिः । (त)—

एष शम्भूकवधात् प्रतिनिवृत्तो

शब्द महापुरुषसविहित निशम्य
तद्गौरवात् समुपसहृतसम्प्रहार ।

शान्तो लवः, प्रणत एव च चन्द्रकेतुः
कल्याणमस्तु सुतसङ्गमनेन राज्ञः ॥ ७ ॥

[इति निष्कान्तौ । विष्कम्भक] । (घ)

(त) शम्भूकेति ।—शम्भूकस्य—तदास्यस्य वनस्थाने तपस्यत इपलस्य,
वधात्—विनाश्यात्, तद्वनन सचाध्येत्यथ । [“ल्यब्लोपे कम्पण्यधिकरणे च” (वा०)
इति पञ्चमी] प्रतिनिवृत्त,—प्रत्यागत । रघुपति एष, —रघुयेष्ठ रानभद्र
खञ्जन् ।

एवेदानीं पूज्येष्वनुरागात् प्रह्वयो कुमारयो युद्धविरतिमुपवर्णयन् शुभा-
श्रमनपुर नर स्वकथामुपनहरति, शब्दमिति ।—नहता गुणयानविमूर्षितेनेत्यथ,
पुषर्षेण पुना, रानिषेत्यथ, चविहित प्रयुक्त, समुच्चरितमित्यथ, [सवि दधाते प्रथोगात्
अस्वावप्रकरणौपलन, एकरणे च प्रयवायमुपिष्ठनावेदितमिति ज्ञेयम्] शब्द रणात्
युवा विरनतमित्येव निषेधक वचन, निशम्य सनाकण्ड, तद्गौरवात् तस्मिन् गुरौ
राने सनधिकारादरात्, रामवाक्ये सनधिकथनावशात् इत्यथ, समुपसहृत सम्य
कया परित्यक्त, सम्प्रहार सनरन्यापार देन तथाविध, युद्धव्यवसायाङ्गिनवृत्त
इत्यथ, लव शान् श्रमनाश्रित, चन्द्रञ्जतुय प्रणत एव प्रणानक्तिगया प्रवृत्त
एव, पङ्कना, सुतसङ्गमनेन सुतयो कुशलवधौ सनागमनेन, तथा सह सम्मेलने-
नेत्य, राज्ञ रानस्य, कल्याणमनम् प्रप्तु भवतु । [अत लवचन्द्रकेतौ युद्ध
कालिककौषीद्व्यादे प्रणतेन रामविपप्रकरणेनावस्थीदयात् सनाहिवालङ्कार] ।

(घ) नयनाभ्या पावाभ्या विधाधरजागपतीभ्या सम्प्रयोजितत्वेनास्य विष्कम्भ
अस्य युद्धमेव, इत्याना सनरन्यापाराणा वा तंथनाशानाच्च सुतसनागमदपया
कथाशाना चन्द्रैरतथावा इादावेव निःट्टत्वान अस्य तद्वचपाक्तात्त्वम् इति, तदुक्त
एवप्रकृता—“एतवत्तिपनापाना कथाशाना निदर्शक । चङ्गिवायस्य विष्कम्भ-
वादावदस्य दाशत । मध्येन नयनाभ्या वा पावाभ्या सम्प्रयोजित । युद्ध
जात्—इति ।

चन्द्रकेतु । अभिवादये ।

रान । [उत्याप्य सस्नेहात् परिष्वज्य] । अपि नाम कुशलं
तव दिव्यास्त्रधरदेहस्य ? (द)

चन्द्रकेतु । कुशलमत्यद्भुतक्रियस्य प्रियदर्शनस्य लवस्य
लाभाभ्युदयेन । तद्विज्ञापयामि, मामिव अविशेषेण मत्तः
शिवतरेण चक्षुषा पश्यतु अमुं महावीरप्रकाण्डं तातः । (ध)

हेतुकस्य तव तत्सम्बन्धस्वीकृतानात् विभावनाऽलङ्कार प्रोक्तव्यतिरेकेणाङ्गाङ्गिभाव
तया सस्थिते सङ्गीयते, किञ्च, "चन्द्र चन्द्र" इत्यत्र मुख्यतरस्य प्रातिपदि
काशयित्वाधम्मिष्टपत्य चन्द्रस्य अभिप्रायत्वात् लाटानुभासालङ्कार प्रोक्ताभ्यामर्था-
लङ्काराभ्या निरपेक्षतया सस्थिते ससृज्यते] । पुष्पिताया वृत्तम् ॥ ८ ॥

(द) उत्याप्य—प्रपत्त चन्द्रकेतुमुच्येत्यर्थः । सस्नेहात्—स्नेहजनित—वाक्स-
ल्यातिरेकात् सनुद्भूत यत् अस्तम्—अस्तु, नेत्रसलिलमित्यर्थ, तेन सह वत्तमान यथा
स्यात् तथा, यथा—स्नेहेन सह वत्तमान यत् तत् सस्नेह, तथासूतम् अस्त्वं यस्मिन्

कम्पयि तद्वयथा स्यात्तथा, वाक्सल्याविभावविवशद्वयतया अनियतधाराभि पानन्द-
साधुविनोक्तपुर सरनित्यर्थ । परिष्वज्य—सुदृढ सनालिङ्ग । अपि—प्रपत्ते । नाम—
सम्भावनायान् । दिव्येति—धरतीति धर, [पचायच्] दिव्यानि यानि अस्त्राणि,
तेषा धर,—धारक, देह यस्य तथोक्तस्य, अलौकिकास्त्रपञ्जीपयोभिश्चरौरखेत्यर्थः ।
तव कुशलम् ?—शुभ ते ? इत्याशौर्ज्वचनम् । ["चतुर्थी चाश्वि—" (२३७३

पा०) इति पाचिकौ पठौ] ।

(ध) अत्यद्भुता—अलौकिकी, क्रिया—युद्धव्यापार यस्य तस्य, एकेन जालकेन
अनेके वीरे सह युगपत् युद्धकरणात् अतिविस्मयावहसद्भ्रामय्यापारखेत्यर्थ ।

प्रिय—प्रीतिकर, दर्शन—बौचण यस्य तस्य, निरर्गसौम्यमूर्तेरित्यर्थ । लाभ एव—
प्राप्तिरेव एतेन सह समागम एवेत्यर्थ, अभ्युदय—सम्पत्तेन । कुशलं वर्तते

ननेति शेष, सौभान्यवशात् अत्र मित्तया सन्नाप्य अहमात्मानं कुशलिनं मन्वे
इति भावः । तत्—एत एव । विज्ञापयामि—प्राशये । मत्त इति पक्षस्यानामित्त्वं "पक्षनी

अदृष्टकथा, नन्दनधिकतया इत्यर्थो वा । [मत्त इति पक्षस्यानामित्त्वं "पक्षनी
विभक्ते" (२३७४ पा०) इति पक्षनी । अविशेषेति "प्रकृत्यादिभ्य उप-
सप्तानम्" (वा०) इति षठीया] । शिवतरेण—निरतिशयशुभेन, चेहप्रचुरेणेत्यर्थः ।

सामर्थ्यानामिव समुदयः सञ्चयो वा गुणानाम्
 आविर्भूय स्थित इव जगत्पुण्यानिर्माणराशि ॥ ९ ॥
 लव । अहो ! पुण्यानुभावदर्शनोऽयं (प) महापुरुषः ।—
 आश्वामस्त्रेहभक्तौनामेकमालम्बनं महत् ।
 प्रकृतस्येव धर्मस्य प्रसादो मूर्त्तिमञ्जरः ॥ १० ॥

रवभास्काररक्षणाय वा, तनु शरीर श्रित आश्रित, अङ्गीकृत इत्यर्थ, चात्र
 चक्षिद्यजातिनन्वन्धी धम्म इव गौय्यादिगुणगण इव, वेदरूपरवभास्काराणा
 ब्राह्मणानां सातकानां वा तदपघातकपानरजनेभ्य रचाद्यै एव गृहीतवियष्टा
 चक्षियत्वजातिरेवाश्रयनित्यत्वेचा तथा नान्ग्यानां वीरधर्माणां विक्रमाणां, समुदयः
 इव राशिरिव गुणानां दयादाचिर्यादौना, सञ्चयो वा समवाय इव वाशब्दश्रय
 इवार्थे (“इववत् वाश्रयणञ्चौ” इत्युक्ते) तथा आविर्भूय मूर्त्तिमाश्रित्य स्थित
 वियमान, मूर्त्तिनानित्य, जगतां विन्नोक्त्या पुण्यानां विधिवदनुष्ठितशुभावङ्ग-
 कल्पफलभूतानां धन्माणां निष्माणानि चटय तेषाम्, अस्य भावप्रधाननिर्देशात्
 निम्नितपुण्यानानित्य, कृत्निष्ठिती भाव द्रव्यवत्प्रकाशते इति न्यायात्, राशिरिव
 नद्गात् इव, “अयम्” इति चूणकस्येनास्यान्वय, जगज्जने अनुष्ठितानां शुभावङ्ग-
 कल्पणा यानि पुण्यानानि तान्येवैकैव सङ्गीभूय समुदित इवेत्यत्प्रेचा प्रागुपा-
 षीत्प्रेचाश्चयेत्यास्य निरतिशयीयशालित्वम अप्रधृष्यत्वञ्च अन्तिमोत्प्रेचाइयेन च
 गणयामविभूषितत्व धार्मिकत्वञ्च प्रतिपादितमिति ज्ञेयम् । [अवीपनेयभूतस्य
 चर्चकस्येदशब्दप्रतिपाद्यस्य लवस्य उपमानभूतारवेद चात्रधर्मां सामर्थ्यसमुदय गण-
 नश्च पुण्यानिष्काराश्रित्यत्वेन सम्भावनात् पञ्चीत्प्रेचाऽलङ्कारा, सजातीयानाञ्चैतानां
 परस्परसापेक्षतया नस्थिते सङ्कर] । नन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ९ ॥

(प) पृच्छेति ।—पुण्य —पवित्र, अनुभाव,—तेजोविशेष दर्शनम्—अव-
 नीकनव एव च, पवित्रतेज पुण्यधरत्वात् नहापुरुषस्य दर्शनेन सर्वेषामेव पुण्यं
 नद्गायने इति भाव ।

पुण्यमभित्वमेव विप्रिथ उपपादयति आश्रयति ।—आत्राच नमाश्रानन,
 विपदेभ्य अनयदाननिति यावत् चेह वात्सल्य भक्ति पुण्येषु अनुराग,
 नानानेकम् अरितीजन, अप्रतिनिति यावत्, महत् सञ्चयोऽधिकन, धात्वन्वयम्
 ए इय, पावनित्यर्थ, एय नहापुरुष इति चूर्णकैनात्वय, अस्मिन् नहापुरुषे
 एव वात्सल्यमभित्वेन पुण्यनिश्चया पूर्णतया विद्यन्ते इति भाव, निश्चर्गं

आश्चर्यम् ॥—

विरोधो विश्रान्तः, प्रसरति रसो निर्वृतिघन-
स्तदौडत्य कापि व्रजति, विनयः प्रह्वयति माम् ।
भटित्यस्मिन् दृष्टे किमपि परवानस्ति, यदि वा
महाघस्तीर्थानामिव हि महता कोऽप्यतिशयः ॥११॥

सौम्येनाकारण महापुरुषाऽयं दशकानां मनांसि प्रोत्याद्राण भाक्तावनसाण च
कुर्वन् आश्चर्यानि करोति, विपन्नानामाश्रयप्रद, आश्रितानाञ्च परिरक्षक, गुरुजन
सैनकशायमिति निमग्नसौम्यमूर्तिरेवास्य सूचयतीति वा तात्पर्यम् । अतः, प्रकृतस्य
सर्वोत्तमस्य, धम्मस्य पुण्यस्य, मूल्या शरीरेण, सञ्चरते भवति य तादृश ,
मूर्तिमानिति भावः , प्रसाद इव प्रसन्नभाव इव, अनुग्रह इव इत्युत्प्रेक्षा, स्थित
इति शेषः , शरीरो प्रसन्न प्रकृत धम्म इवाश्रयमिति भावः , विगुणधम्मफल वा शरीर
श्रीकृत्येवाव ससुदितमिवेति तात्पर्यम् । [अत्र अमुष्य महापुरुषस्य प्रकृतस्य
धम्मप्रसादरूपतया सन्भावनात् उत्प्रेक्षाऽनन्तर] ॥ १० ॥

अयं प्रोक्तात्प्रेक्षिताये विनिगमना प्रदश्रयितुं तत्फलं विशिष्य विवृणोति, विरोध
इति।—अस्मिन् महापुरुषे, दृष्टे नम्रपथमापतिते सति, कटिति सञ्जना, विरोध
वेग, विवेप इति यावत्, विश्रान्तः निवृत्तः, दूरीभूतः अभूदित्यर्थः, प्रकृतं निवृत्त्या
आनन्देन, घनं सान्द्रं, प्रातिपूष इति यावत्, रसः अनुरागः, प्रसरति आसिभवति,
तत्र तयाविवम् आश्चर्यं गन्वावमर्जनतं चाप यः कापि कुत्वापि, व्रजति गच्छति,
प्रलौघत इत्यर्थः, विनयः प्रशयः, विनातवमित्यर्थः, गुरुजनसन्निधौ स्वापन्नप
त्रिवाप्रिका नसतेति यावत्, ना प्रव्रजति अवलनप्रति, मा भाक्तिसिद्धयन्तुं करोतीति
भावः , तत्र हि, किनापि कृतोऽपि कारणात्, अगिर्वचनाय गतः वा, परवान
परवान, अस्मि भवान्, महात्मानममं इति अगिर्वेद्यकारणतादमिदानां नास्मिन्
न भवामि इति भावः , यद्विवा अथवा, तौषानामिव पुष्पानताणामिव, महता
महानुभवानां, कोऽपि अस्मि भवतामन्वयः, ननु यं च मयः, मामा व्रजयिष्यन्मम्
कारण इत्यत्र नम्रपथ इति यावत्, अतिशय उत्तम, नीचमातरत इति यावत्,
हि वेषु, अतोऽपि वनादप्यां महानां नोत्पत्तिरित्यं भाट्टमान् अतिशयनाय परः,
नमिष्यति रसो वनामपि वरु वनाय प्रवृत्तः मानुषेति, प्रकृतं तानन्तरं च प्रातिपूष
नम इति वरु वना इति भावः । अत्र महापुरुषस्य गमन्य महत्त्वं तमादर्ने
रुक्तेन विवृणोति च तं च वरु वनाय प्रवृत्तं तानन्तरं प्रातिपूष इति यावत्

राम । तत् किमेकपद एव दुःखविश्रामं ददाति
उपस्नेहयति च कुतोऽपि निमित्तादन्तरात्मानम्, अथवा स्नेहस्य
निमित्तसव्यपेक्ष इति विप्रतिषिद्धमेतत् । (फ)—

व्यतिषजति पदार्थानान्तर. कोऽपि हेतुः
न खलु बहिरूपाधीन् प्रीतयः सञ्चयन्ते ।

मुपादानात् समुच्चयालङ्कार तथा नदस्य च तोषानामवैधर्म्यं साम्योक्तेरुपमाऽलङ्कारः,
किञ्च नद्यायुक्त्यनहिनातिशयरूपेण सामान्येनाद्येन विरोधोपशमादिरूपस्य विशेषाशयस्य
स्त्रीपपत्तिकत्वकरणादथान्तरन्यात्तालङ्कारश्च, एतेषाञ्च तयाषासन्धोऽन्याङ्गाङ्घ्रिभाववया
नस्यित सङ्कर]। शिखरिणी इत्तम् ॥ ११ ॥

(फ) तदिति ।—तत्—एतदित्यर्थः । कि—कथम् ? एकपद एव—सद्य एव,
दर्शनमनकालमेवेति यावत् । (“तद्वचनैकपदे तस्यै सद्य सपदि च स्मृते ।” इति
हलायुध) दुःखाना—स्त्रीतादिरङ्गजनितानां श्लोकचलतीना, विश्रामम्—उपशमम् ।
ददाति—अपयति सद्यमिति शेषः, सपद्येव मनसा कालेन दुःखोपघातविदधातीति
भावः । तथा, कुतोऽपि अविज्ञातात्, निवृत्तमनस्यदित्यर्थः । निमित्तात्—कारणात् ।
अन्तरात्मानम्—अन्तरकरणं, ज्ञानमिति शेषः । उपस्नेहयति—आर्द्रं
करोति, वासुल्यदश विदधातीत्यर्थः, बालीऽपिमिति शेषः । अत्र यत् इति
पदमध्यासायम्, तेन च, दुःखविश्रामं ददाति, अन्तरात्मानमुपस्नेहयति च
इति यत् तदेतत् कथमित्यर्थः । अथ स्नेहः अविज्ञातकारणादपि जायते इति
पदान्तरनाह, अथवेति ।—अथवा—पदान्तरे । स्नेहस्य—प्रणय अपि, अकार-
समुच्चये । अपेक्षया—अपेक्षया, सम्बन्धेनेति यावत्, सद्य वर्तते यः स सव्यपेक्षः,
—ससम्बन्धः, निमित्तेन—कारणतः, सव्यपेक्षः,—ससम्बन्धः, कारणसापेक्ष इत्यर्थः,
न ह्ययं कारणनिरपेक्ष इति यावत्, कृतञ्चित् कारणदेव कस्यचित् कस्मिञ्चित्
चेह सजायते इति नाह । इति—एतद्वचनम् । विप्रतिषिद्ध—विरुद्धम्,
अप्रामाणिकमिति यावत्, कस्यचित् जनस्य कस्मिञ्चित् जने स्नेहप्रवृत्तिरहेतुकैव
इत्यतः सा हि तव किमपि वाञ्छा निमित्तान्तरं नापेक्षते इत्याशयः ।

स्नेहस्य बाह्यकारणानपेक्षितम् अन्तरन्यात्तेन स्त्रीपपत्तिकं करोति, व्यति-
षजतीति ।—अन्तरं अतदर्था, कोऽपि अविज्ञातः, अनिर्वाच्य इत्यर्थः हेतु-
करणं किमपि बहिरूपा निमित्तमिदम्, पदार्थान् घञ्ति, व्यतिषजति स्नेहमूर्तेषु

आश्चर्यम् ॥—

विरोधो विश्रान्तः, प्रसरति रमो निर्वृतिघन-
स्तदौदत्य क्वापि व्रजति, विनयः प्रह्वयति माम् ।
भ्रष्टित्यस्मिन् दृष्टे किमपि परवानास्मि. यदि वा
महाघस्तीर्थानामिव हि महता कोऽप्यतिशयः ॥११॥

सौम्येनाकारेण महापुरुषोऽयं दशकानां मनांसि प्रोत्पाद्याण भक्तिविनयापि च कुर्वन् आश्चर्यानि करोति, विपन्नानामाशयप्रदं, आश्रितानाञ्च परिरक्षकं, गुरुजनस्य कशायमिति निमर्गसौम्यमूर्तिरेवायं मूच्यतीति वा तात्पर्यम् । अतः, प्रकृतस्य सर्वान्तमस्य, धर्मस्य पुण्यस्य, मूर्त्या शरीरेण, सञ्चरते अतति यं ताडय, मूर्त्तिमानिति भावः, प्रसाद इव प्रसन्नभाव इव, अनुग्रह इव इत्युत्प्रेक्षा, स्थित इति शेषः, शरीरो प्रसन्नं प्रकृतं धम्म इवायमिति भावः, विग्रहधम्मफलं वा शरीरं स्वीकृत्यैवात्र समुद्रितमिवेति तात्पर्यम् । [अत्र अमुष्य महापुरुषस्य प्रकृतस्य धम्मप्रसादरूपतया सम्भावनात् उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः] ॥ १० ॥

अथ प्रोक्तोत्प्रेक्षितार्थे विनिगमना प्रदर्शयितुं तत्फलं विशिष्य विह्वणोति, विरोध इति ।—अस्मिन् महापुरुषे, दृष्टे नयनपथमापतिते सति, भ्रष्टिति महता, विरोधं वैरं, विद्वेष इति यावत्, विश्रान्तं निवृत्तं, दूरीभूतं अभूदित्यर्थः, प्रकृतं निवृत्त्या आनन्देन, घनं सान्द्रं, प्रीतिपूर्णं इति यावत्, रसं अनुरागं, प्रसरति आविर्भवति, तत् तथानिधम्, ओदत्य गन्धर्वमज्जन्तं चापल्यं क्वापि कुतापि, व्रजति गच्छति, प्रह्वयते इत्यर्थः, विनयः प्रश्रयः, विनीतत्वमित्यर्थः, गुरुजनसन्निधौ स्वापन्न-विवायिका नमसति यावत्, मा प्रह्वयति अवनमयति, मा भक्तिविनयमूर्तिं करोतीति भावः, तेन हि, किञ्चापि कुताऽपि कारणतः, अग्निसंवनोऽय इति वा परवान पराधीनः, अस्मि भवामि, महात्मानसन्नु दृष्ट्वा अनिर्देश्यकारणेनाहमिदानो नास्मिन् प्रभवामि इति भावः, यदिव अथवा, तीर्थानामिव पुण्यक्षेत्राणामिव, महता महानुभवानां, कोऽपि अग्निसंवनोऽय इत्यर्थः, महाघं बहुमूल्यं, सामाज्यजनैरुपलभ्युं नमस्क इत्यर्थः, महताय इति यावत्, अतिशय उत्कर्षं, भक्तिमातिरंज इति यावत्, हि मूलं, अलौकिकमहिम्ना महोपमा नञ्त्वातिरंजं ताडयन् अग्निसंवनोऽय एव, यदथात् विरोधितानपि विरोधभावः प्रसन्नं मत्तनुपेति, प्रकृतं तानन्दरा च आनन्दरत्नं नाराजं प्रवर्तते इति भावः । [अत्र महापुरुषस्य रामस्य महत्त्वप्रतिपादनं प्रवृत्तिविगोपायमन्वयेण कारणे तत्रापि निर्वृतिवारस्यवारादीनां इत्यन्तराधा]

राम । तत् किमेकपद एव दुःखविश्रामं ददाति
उपस्नेहयति च कुतोऽपि निमित्तादन्तरात्मानम्, अथवा स्नेहश्च
निमित्तसव्यपेक्ष इति विप्रतिपिद्धमेतत् । (फ)—

व्यतिषजति पदार्थानान्तर कोऽपि हेतुः
न खलु बहिरूपाधीन् प्रीतयः संश्रयन्ते ।

मुपादानात् समुच्चालङ्कार, तथा सद्वत्सु च तोषानामवैधर्म्यं साम्योक्तेरुपमाऽलङ्कार,
किञ्च महापुरुषनहिनातिशयरूपेण सामान्येनार्थेन विरोधोपशमादिरूपस्य विशेषाशयस्य
सौपपत्तिकत्वकरणादधान्तरन्यासालङ्कारश्च, एतेषाञ्च त्रयाणामन्वोऽन्याङ्गाङ्गिभाववया
सन्वितं सदृश] । शिखरिणौ वृत्तम् ॥ ११ ॥

(फ) तदिति ।—तत्—एतदित्यर्थ । कि—कथम् ? एकपद एव—सद्य एव,
दर्शनसमकालमेवेति यावत् । (“तत्त्वैकपदे तुल्ये सद्य सपदि च स्मृते ।” इति
हलायुध) दुःखाना—सौताविरहजनितानां शोकसन्ततीनां, विश्रामम्—उपशमम् ।
ददाति—अपयति नष्टनिमित्तं श्रेष्ठ, सपद्येव नन साकल्येन दुःखोपघात विदधातीति
भाव । तथा, कुतोऽपि अविज्ञातात्, निर्वृत्तुनशक्यादित्यर्थ । निमित्तात्—कारणात् ।
अन्तरात्मानम्—अन्तःकरण, नानसमित्यर्थ, नमेति श्रेष्ठ । उपस्नेहयति—आर्द्रं
करोति, वात्सल्यवशं विदधातीत्यर्थ, वालीऽपिमिति श्रेष्ठ । अत्र यत् इति
पदमध्याहाय्यम्, तेन च, दुःखविश्रामं ददाति, अन्तरात्मानमुपस्नेहयति च
इति यत् तदेतत् कथमित्यर्थ । अथ स्नेह अविज्ञातकारणादपि जायते इति
पदान्तरनाह, अथवेति ।—अथवा—पञ्चान्तरे । स्नेहश्च—प्रणय अपि, चकार
समुद्भवे । व्यपेक्षया—अपेक्षया, सम्बन्धेनेति यावत्, सह वर्तते य स सव्यपेक्ष,
—ससम्बन्ध, निमित्तेन—कारणन, सव्यपेक्ष,—ससम्बन्ध, कारणसापेक्ष इत्यर्थ,
न ह्ययं कारणनिरपेक्ष इति यावत्, कृतयित् कारणादेव कस्यचित् कस्मिंश्चित्
स्नेहं न ज्ञायते इति भावः । इति—एतद्वचनम् । विप्रतिपिद्ध—विरुद्धम्,
अप्रामाणिकमिति यावत्, कस्यचित् जनस्य कस्मिंश्चित् जने स्नेहप्रवृत्तिरहेतुकेव
दृश्यते, सा हि तव किमपि वाञ्छा निमित्तान्तरं नापेक्षति इत्याशयः ।

स्नेहस्य बाह्यकारणानपेक्षितत्वं अद्यान्तरन्यासेन सौपपत्तिकं करोति, व्यति-
पन्नतीति ।—अन्तर अन्तर्गता, कोऽपि अविज्ञात, अनिर्वाच्य इत्यर्थ, हेतु
कारणं किमपि अवाच्यं निमित्तमित्यर्थः, पदाद्यान् वक्तुनि, व्यतिपजति स्नेहमूलेषु

विकसति हि पतङ्गस्योदये पुण्डरीकं

द्रवति च हिमरश्मावुद्गते चन्द्रकान्तः ॥ १२ ॥

लव । चन्द्रकेतो । क एत १ (व)

चन्द्रकेतु । प्रियवयस्य । ननु तातपादा एते । (भ)

लव । समापि तर्हि धर्मतस्तथैव, यतः प्रियवयस्य
इत्याद्य, किन्तु चत्वारः खलु भवतामेवव्यपदेशभागिनः तत्र-
भवन्ती रामायणकथापुराः, तद्विशेष ब्रूहि । (म)

परस्पर निबध्नाति, प्रीतय स्नेहा, वहिरुपाधीन् बाह्यधम्मान्, जल्यजनकभावदास्य-
त्यादीन् सन्ध्यानिव्यथ, न खलु नैव हि, मय्यन्ते अथलम्बन्ते, बाह्यधम्मानाश्रित्य नैव
प्रवर्तन्ते स्नेहा इति भाव । एतदेव समश्रयते विकसतीति ।—हि यत, पुण्डरीक
पद्म, पतङ्गस्य स्यस्य ("पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च" इत्यमर) उदये आविभावे, प्रकाश
मतीत्यथ, विकसति प्रस्फटति, चन्द्रकान्तय तदाय्यमणिविगणोऽपि, हिमरश्मो
तुङ्गिनकिरणे, चन्द्रे इत्यथ, उद्गते उदित सति, द्रवति निष्यन्दते, जलजल विमृश
तीत्यथ, यथा हि निखिलजगत्तापकृतपनोदप्रसक्तकालमेव परमकोमलवपुषि अपि
पद्मानि हसन्ति, चन्द्रोदप्रमावत एव अतिकठिनचन्द्रकान्तमणि अपि द्रवोभवति,
तत्र जिनपि बाह्य कारणे नावलीक्यत, आन्तर्य किञ्चिदस्तीति अनुमीयते, तथा
समापि वहि सम्पर्के असत्त्वेऽपि कुमारलवावलीकनमातत चितद्रवोभवने किमपि
अत्यक्तान्तर निनिधमस्तीति सन्देह्य इति भाव । [अत्र पद्मविकाश चन्द्रकान्त-
द्रवोभावद्वयविशेषाश्रयेन आन्तरपदाश्रयतिपद्मभावद्वयमागत्याश्रय सोपपत्तिकत्व
करणान् अथाःतरस्यामावलीकारी, तपीरन्वोऽवसापेचतया सस्थिते सजातीय
सङ्कर] । नालिनी वृतम् ॥ १२ ॥

(व) के एत—किमाख्योऽय नडापक्षय इत्यत्र । [गौरवात् ब्रह्मम्] ।

(भ) तातपादा—पुण्यतना ज्योतिषितर इत्यथ, पादशब्द पुण्यतम
जातिश्रय्यद्वय । [अत्रापि बहुत्व गौरवान्] ।

(म) तर्हि—तदा, तत्र पितृश्यानीयत्वे इत्यत्र । समापि—न केवल तत्र
अपि श्रय्यत्वे । धर्मतः—धर्मेषु, नीकाचारानुसारेणेत्यथ । ("धम्मा पुण्याथम
यास्यन्नासाचारमोक्षपा ।" इत्यमर । "प्रकृत्यादिभ्य उपसर्गानम्" (वा०)
इति सूत्रेण, तर्हि । तदेव—तातपादा एतदेव । एतः—यस्मात्

चन्द्रकेतु' । ननु ज्येष्ठतातपादा इति अवेहि । (य)

लव । [सोद्भासम्] । कथं रघुनाथ एषः ॥ दिव्या
सुप्रभातमथ, यदयं देवो दृष्टः । [सविनयकौतुक निवण्य] । तात !
प्राचेतसान्तेवासी लवोऽभिवादयते । (र)

राम । [सचेहन्] । आयुषन् । एह्येहि । [सचेह
परिष्वज्य] । अयि वत्स । कृत कृतमतिविनयेन, अनेकवार-
मपरिश्रय परिष्वजस्व । (ल)—

कारणात् । प्रियवयस्य इति—प्रियसख इत्येवम् । आत्य—ब्रवीषि, मानिति
शेष , भवता सह सौहाद्वान् भवत्सन्ध्यायां सर्वे एवेदानौ मत्सन्ध्या सञ्जाता इति
भाव । भवता—युष्माकम् । एवम्—इत्य, व्यपदेश—सनास्थां, तातपादरूपमित्यथ ,
भजन्ते—आश्रयन्ति ये तथोक्ता, [भजत “सम्पृषानु—” (३।१।१४२ पा०) इति
घिनुष्] तातपादपदवाच्या इत्यथ । तत्रभवन्त,—पूज्या । (“त्रिषु तत्रभवानत्रभवान्
पूज्यं तादृश ।” इति कौष) रामायणस्य कथा—इतिवृत्तभाग, तस्मा पुरुषा,—
नायका । तत—तस्मात्, तेषां चतुष्टयत्वादित्यथ । विशेषम्—इतरव्यावर्तक,
दानधेयमित्यथ । ब्रूह—ज्ञाप, रामायणकथासु चत्वार एव भवता तातपादा,
नष्टापुरुषा युष्मन्ते, तेन हि तेषु कतमोऽयं भवतीति सविशेष कथयति भाव ।

(य) ननु—भो लव । । ज्येष्ठतातपादा,—ज्येष्ठपितर, भगवान् रामभद्र.
इत्यथ । इति—इदम् । अवेहि—जागोहि ।

(र) सोद्भास—सदृशम्, आहति शेष । सुप्रभात—शीभन दिनसुखं,
समुदितमिति शेष । वत्—वस्मात्, सौभाग्येन पुण्यादिवसमनुदयादिति यावत् ।
देव,—भगवान् रघुपति । दृष्ट,—नयनपथमायात् । सविनयकौतुक—सप्रशय
सकौतुकलक्षेण्यथ । निवण्य—निरीक्ष्य । प्राचेतसान्तेवासी—वाल्मीकिशिष्य । अभि-
वादयते—प्रणमति, भवन्तमिति शेष ।

(ल) सचेह—नवात्सयन, आहति शेष । आयुषन् ।—दौर्घञोविन् । एहि—
आगच्छ । [आदरातिरेक इतिभाव] परिष्वज्य—गाढमाश्लिष्य । अयि—कोमलसन्धोधने ।
वत्स ।—निरतिशयक याणात्पद । अतिविनयेन—अत्यधिकप्रशयप्रदर्शनेन । कृतम्—
अथम् (“कृतं पुनः पुनर्दोषं विहितं हिंसितं त्रिषु ।” इति नैदिनी) अतिविनयेन
साध्य नास्त्येव । [गन्धानान्किनायोनात् करणे लतीया, अन्ये तु वारणाथकृशब्द

परिणतकठोरपुष्करगभच्छदपीनमसृणमुकुमार' ।

नन्दयति चन्द्रचन्दननिष्यन्दजडस्तव स्पर्श ॥ १३ ॥

लव । [स्वगतम्] । ईदृशोऽस्मादृशान् प्रति अमीयामकारण-
स्नेहः, मया पुनरेभ्य एव अभिद्रुग्धमज्ञेन, यदायुधपरिग्रह
यावत् अत्यारूढो दुर्योग । [प्रकाशम्] । मृथ्यन्तु इदानीं लवस्य
बालिशता तातपादाः । (व)

योगात् तृतीया इत्याहु । सभ्रुमे द्विवचनम्] । अनेकवार—भय, पुन पुनरित्यथ ।
अपनिग्रह—मुदुष्टम्, अगिथिलमिति यावत् । परिष्वजस्व—आलिङ्ग, सीताविरहज-
तापोपग्रमात् तं मुकीमलादौ सां निद्वयनाश्लिष्य इति भाव ।

मुकुमाराङ्गसन्नेपस्य निरतिशयमन्तापहरत्व प्रतिपादयति, परिणतेति ।—परिणत
मुविकसित, कठोर प्राप्तपुष्पावस्थे, सवाङ्गसम्पूर्णमिति यावत्, यत् पुष्कर पद्म, तस्य
गभच्छद इव अभ्यन्तरगत दलमिव, पीन स्थूल, कीनता इत्यथ, मसृण अक्ष्ण,
मुकुमार अभाव, प्रफुल्लकमलप्रतूनान्तर्गतपलाशमदृशमुकीमल इत्यथ, [“उप
नानानि सामान्यवचने ” (२।१।५५ पा०) इति उपमानसमान] चन्द्र हिमकर,
चन्दनस्य च निष्यन्द द्रव इत्यथ, यदा—चन्द्र कर्पर, चन्दनस्य च रस,
तत्र तत्र जड शीतल, तत्र स्पर्श त्वच्छरीरस्पर्श, तदङ्गसन्नेपज मुखमिति यावत्,
नन्दयति प्रीणयति, सामिति श्रेय, सम विरहतापोपग्रान्तये हि तत्र निरवद्य
कोमलमेतदङ्ग सख्यैव प्रभवति, तेन निर्भर नानानिद्वेति प्राथमे इत्याशय ।
[अत्र समासगतत्वेन आर्था उपमाऽलङ्कार] । आद्या ज्ञाति ॥ १३ ॥

(व) ईदृश — एतादृश, अनिञ्चचनोप इत्यथ । अन्तादृशान् प्रति—सां प्रति
इति यावत् । अमीया—रघुपतिप्रमुखान्नामिपान् । अकारणज्ञेह,—अनेतृक
वाक्यत्वम्, सम्बन्धविरहितेऽपि मयि एत महापुरुषा निरतिशय चिञ्चित, अज्ञे ।
सङ्गानुभवत्वमेतपानिति भाव । अज्ञेन—अतिमुदने । एभ्य एव—एतादृशेभ्य दत्ता-
वाक्यनिर्दिश्य एवेति यावत् । [“ऋषद्रुद्धीरुपमृष्टयो कश्च” (१।३।३८ पा०)
इत्यनुपानेन नोपनमे शो क्तप्रदुद्धी य प्रति कोपस्तत्कारकस्य कस्यासत्त्वविधानात्,
अत्र तत् प्रदनेन अतमन्तारताऽऽप्यदीप । यदि हि अभेरव उपनमेव नाद्वीक्रियत,
“सोमाया—उच उच प्रति पश्यन् वा चिञ्चित, अमीपसर्वाभावात् न यत्वम्” इति
द्वितीयोपपत्तेः तदा दुर्द्वेषदृष्ट्याभावेन ‘सुवदुर्द्वेषा—’ (१।३।३७ पा०) इति

राम । किमपराद्ध वत्सेन ?

अन्धकेतु । अश्वानुयात्रिकेभ्यः तातप्रतापाविष्कारणमुपपन्न्युत्य
वीरायितम् अनेन । (श)

राम । ननु अयमलङ्कारः क्षत्तस्य । (ष)—

चतुर्थी स्यात् । तथाच न प्रोक्तदोषावसर इति शेषम् । अन्ये तु “क्रिया—” (२।१।४ पा०) इति चतुर्थीनाह, तत् न सम्यक्, प्रोक्तकर्मत्वविधानस्यापवादविषयत्वेन बलीवत्त्वमिति । अभिद्रुष—वेरायित, जिघांसितमित्यथ, स्नेहप्रवणेषु नष्टानुभवे-
क्षेत्रेषु निरपेक्ष विरोधित्वननुष्ठितमिति भाव । [अभिपूर्वत्वात् द्रुष्यते भावे कृ] ।
यत्—यत । आमुषस्य—अक्षस्य, परिग्रह, —स्वीकार, ग्रहणमित्यथ, त, यावत्—
अक्षग्रहणनारभ्येत्यथ । [अत्र यावच्छब्दयोगान्न द्वितीया । “यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ
नानेऽवधारणे ।” इत्यनर] अत्याकट,—प्रकर्षे गत, प्रवलीभूत इत्यथ, दुःखीग,
—विवाद, द्रोह इति यावत् । मृष्यन्तु—चाम्यन्तु । वालिशता—मुखताम्, आवस्य-
कारितमिति यावत् । तातपादा,—पितर, पूज्यतना भवन्त इत्यथ, पित्रस्थानौघेषु
पित्र्युषा नवत्सु नोहात नया जिघांसुना यदतीव विगर्हितं वैरमनुष्ठित, तत् भवति
नष्टानुभवैः सत्कार्यप्रणयेन क्षत्तमिति भाव ।

(श) अगत ।—अश्व—अश्वमेधोयस्य वाजिन, अनुयात्रिका, —अनुचरा,
रजका इत्यथ, तस्य । [अतु पद्यात्, याता यान, प्रयोजनसेवामित्यर्थे, “प्रयोजनम्”
(५।१।१०६ पा०) इति ङ् । अपादाने पञ्चमी । अपरे तु—“शुन्यथाना त्राययिता”
इति पञ्चमी इत्याहु] तातस्य—पितृस्थानौघस्य भवत्, प्रतापस्य—प्रभावस्य,
अविष्कारण—प्रत्यापन्न सनकाटहावणमिति यावत् । उपपन्न्युत्य—आकण्ठ । वीरायित
—वेरायैवाचरितम्, वेरा यथा परगुणप्रकर्षे विभोटमशुभ्रवन्त स्वस्य ततोऽधिक
गुणवतान्निवेदयित तद्विषयवातका भवन्ति, तथैवासावपि भवती वीरत्वस्याति
शीतुनपार-त्रय विग्रहमापारेण तथान्तराय सञ्जात इति भाव । [वीर
शब्दादाचारार्थे—कतु स्त्रिं नलोपथ (३।१।११ पा०) इति क्वाडि भावे कृ] ।

(ष) ननु—अवधारणे । अमलङ्कार,—इदं वीरत्वप्रकटन भूषणमेव, न तु
अपचमिति भाव । क्षत्तस्य—अचिञ्चजातेरित्यत्र पौरुषाविष्करणे हि अचिञ्चजाते
न दाप्येवाचरितमिति भाव । त्रय्यचारिणि एवे नौवमेखलादिदर्शनात् अचिञ्चत्व
नवधारेणैव अनुक्तमिति २२३ ।

न तेजस्तेजस्वी प्रसृतमपरिषा प्रसृते
 स तस्य स्वी भावः प्रकृतिनियतत्वादकृतकः ।
 मयूख्यग्रान्त तपति यदि देवो दिनकरः
 किमाग्नेयग्रावा निरकृत इव तेजासि वमति ? ॥१४॥

तेजस्विनामन्यतेजोऽसद्विमानत्वं प्रशस्य तस्य स्वाभाविकत्वमेवैतदित्युपपादयति,
 नेति ।—तेजस्वी वीर, अपरिषाम् अन्येषां, प्रसृत समन्तादभिख्यात्, प्रदीतमित्यर्थ,
 मयूख्यविचारितया सर्वेषामेवाभिभवित इति यावत्, तेज प्रभाव, न प्रसृते न
 मययति, न घमते इत्यर्थ, प्रत्युत तदभिभावनुमेव उदयुक्ते इत्याशय ।
 किं तर्हि स अन्यविद्येष्टा ? तत्रेत्याह, स इति ।—स असदनमित्यर्थ, [विद्ये
 प्राधान्यात् पुस्तम्] तस्य तेजस्विन, प्रकृतिनियतत्वात् स्वभावेन नियन्त्रितत्वात्,
 निसर्गसिद्धत्वादिति यावत्, स्वभावपलादेव सन्नापमानत्वादिति भावः, अकृतक
 अकृषित, अकृत इति यावत्, स्व स्वकौय, भाव धन्य, न च्यपनोष्यथा अन्यथा
 वा परिषा तेजसासुपरोद्धेति भावः । एतदेव सयुक्तिक सोपपत्तीकराति, मयूख्ये
 ारति ।—देव द्युतिमान्, दिनकर दिवाकर, मयूख्य इत्यर्थ, यदि चेत्, मयूख्ये किरण्ये,
 अग्रान्तम् अविद्यन्म्, अविरतन्निति यावत्, तपति सन्नाप ददाति, जगत्ताप
 करान् किरणान् समन्तात् विकिरति इत्यर्थ, तर्हीति शेष, आग्नेयग्रावा बहुव्यादक
 मित्राविशेष, मयूख्यान्तमणिरिति यावत्, निरकृत इव परिभूत इव, जगत्तापकर
 यावत्तरे आग्नेयग्रावामपि सन्नापकत्वादित्याशयः, तेजानि अग्रान्, किं कथं, वमति ?
 उद्धिरात् ?, विरुद्धतीत्यर्थ, न च्यप न्ययकान्तमणि मयूख्येनोन्नतमित्यन्त एव
 वाङ्मनाशान् विमुञ्चति, किन्तु स्वभावादेव तस्मात् वाङ्मनिभवति दात भावः,
 मयूख्यन्तमण्ये वङ्मन्वत्तन् मयूख्यकान्तमण्ये प्रसिद्धमेव । अन्तमणिरपि यदि
 मयूख्यभावसद्विमानं तत्तत्र पराभावेत् स्वत्वात् वाङ्मनिष्ठा समन्तात् विस्तारयति,
 'दा का कथा अभिमानवनाना सचेतनानां तेजस्विनाम् ? इति विष्णुदाय । [अ
 भावित्यन्तवातस्य तेजस्विन परतन् सद्विमानभावस्य अवशेषे षास्त्रे प्रमाण्ये तजोवन्नेन
 नीतमणिचोच्यते तत्र शेषेण ज्ञानान्वयनसद्विमानव्याख्यानात्कार, आपव
 त्कृतमेवैति स्वभावमयोक्तोरुत्पात्तं भावमानया क्रमोपेतया चात्ता स्यादित्यत
 वन्नेतिहोनात्प्रमाणान् न प्रस्यवदोव, तस्मात् देवा, —'निष्ठुनोद्धोषवालाद
 न' इति चर्चा इत्युक्ते 'आतमुन्दरमपत्तं तस्य ज्ञाना विनाहृत' इति] ॥ १४ ॥

चन्द्रकेतु । तात । अमर्षोऽप्यस्य शोभते वीरस्य, पश्यतु हि तात' प्रियवयस्यविनियुक्तजृम्भकास्त्रनिष्काम्यस्तम्भितानि सर्वतः सैन्यानि । (स)

रान । [विलीक्य] । वत्स लव । सङ्घियन्तामस्त्राणि । त्वमपि चन्द्रकेतो । निश्चापारविलक्षितानि सान्त्वय बलानि । (ङ)

लव । यथा आज्ञापयति तात ।

[इति प्रणिधान नाटयति] । (क)

चन्द्रकेतु । यथाऽऽदिष्टम् । [इति निष्क्रान्त] ।

लव । प्रशान्तमस्त्रम् ।

(स) तातेति ।—तात ।—पित ।, पित्रस्थानौय । इत्यर्थं, पूज्यतम इति यावत् । अस्य वीरस्य—अमुष्य शूरस्य लवस्य । अमर्षोऽपि—अक्षनाऽपि, परोक्तषासङ्घिणत्वमपीति यावत् । शोभते—भाति युज्यते इत्यर्थः । प्रियवयस्येन—प्रियसुहृदा लवेन, विनियुक्त—निरिच्छं, प्रेरितनिमित्तं यावत्, यत् जृम्भकास्त्र—तदाख्यं ब्रह्मादीनां तप प्रभावसम्भूतनायुधं, तेन निष्काम्य—निराल यथा तथा क्षमितानि—जडोक्तानि, क्षम्भवद्भिश्चापारोक्तानि इत्यर्थः । सञ्चत,—समन्तान् । सैन्यानि—बलानि, सहाप्रभावस्यास्य लवस्य जृम्भकास्त्रप्रभावेण समोद्धितानि अस्त्रबलानि समन्तात् चिदापितारभाषोवावतिष्ठन्ते, अतो निरतिशयवीर्यस्यास्यामर्षोऽपि न्यानि पश्यति भावः ।

(ङ) सङ्घियन्ता—समन्तान्, उपसङ्गच्छन्तमित्यर्थः, प्रयुक्ताद्यप्येतानि जृम्भकास्त्राणि समन्तत्राणि नपदि सनाक्षयनामिति यावत् । निश्चापारविलक्षितानि—आशरस्थानाव निश्चापारम [इत्यर्थोभाव] तेन हताना विलक्षितानि—विस्मयवित्तानि, (“वल्लभो विस्मयान्वित” इत्यनन्) । अदिष्टमवस्थिततया समधिकं बलक्षितानौत्वर्थं, बालस्यैकस्य सकाशे तदुपरुत्तुनाम् असत्त्व्येयाना स्वपक्षीयशोड्ढणा चम्भवद्विस्त्यानस्य अतोव लज्जाजनकत्वादिति भावः । सान्त्वय—सधुरवाग्भिचनायास्य ।

(क) प्रणिधान—चित्तैकाग्रताम्, उपसङ्गकारकेण रक्षयेन जृम्भकास्त्राणा-मुपसङ्गयति भावः । नाटयति—भाननयेन नदधेनात् ।

राम । वक्ष । सरहस्यप्रयोगसहरणानि अस्त्राणि
आन्नायवन्ति । (ख)—

ब्रह्मादयो ब्रह्महिताय तष्ठा
परःसहस्राः शरदस्तर्षामि ।
एतान्यपश्यन् गुरव पुराणा'
स्त्वान्येव तेजामि तपोसयानि ॥ १२ ॥

अथैतन्मन्त्रपारायणोपनिषट् भगवान् कृशाश्व' परःसहस्र-
परिवक्षरान्तेवासिने कौशिकाय विश्वामित्राय प्रोवाच, स तु
भगवान् सद्ब्रह्ममित्येष तु पूर्वानुक्रमः । कुमारस्य पुन' कुत'
सम्प्रदाय इति पृच्छामि । (ग)

(ख) सरहस्यप्रयोगसहरणानि—सरहस्ये—समन्वये, प्रयोगसहरणे—निचेप-
प्रशन्ने येया तान, येया हि अस्त्राणा विभोक्त सद्धारथ अथन मन्त्रेषुव सायत,
तानि इति भाव । अस्त्राणि—बृधकाटानि आधुधानि । आन्नायवन्ति—सम्प्रदाय-
गतानि, गुरुपरम्परोपदेशमापिचारिण इत्यथ, भवन्तीति श्य, सम्प्रदायसिद्धतया
गुह्यपदश त्वना दत्तमानोत भाव । ('अथात्राय सम्प्रदाय" इत्यन्तर) ।

अथैतया बृधकास्त्राणा गुरुपरम्पराथ समधिगम जविगपनुपवधित
प्राक् तेषा ब्रह्मादिब्रह्मपिगणतपस्तेजानपत्वनान्, प्रतीति ।—श्रीकश्यप प्रथमा
दर पृष्ठे व्याख्यात ॥ १५ ॥

(ग) कोट्टयो हि एतया ब्रधकाणा गुरुपरम्परासस्थितिरासीत्, तद्वेदानो
विद्वजिति, अथैत्यादिना ।—एतया मन्त्राणा—बृधकान्त्रप्रयोगसहरमावकातानि यथ,
पारस्य—इत्यन्त्र, एत अथन—गमना समन्वयान्त्रान्त्रजनित नानमित्यत्र, तद्रूपा वा
अरनिपत्—गुह्य वेद्या ता, बृधकान्त्रप्रयोगसहरकुमनन्तनवधितानिति वाचत ।
अथा ।—कौशिकपितातद । पर मन्त्रेति ।—मन्त्रान्त पर इति पर मन्त्रा
['पारम्पर्यतन्त्र न—' (६१०/१५५ पा०) इति समुद्रके मन्त्रान्त्र निपात्यन]
दस्यमन्त्रवकीनादव्यविका १५५, त्रै प र्व मरा,—हायना, तानि व्याप्य तन्त्राभिने
वियन्तुं वा । 'अथन नोति व' (२१०/२ पा०) इति त्रितोनामनात् । उदया

लव । स्वतःप्रकाशानि (घ) आवयोरस्त्राणि ।
 राम । [विवित्य] । प्रकृष्टपुण्यपरिपाकोपादानः कोऽपि
 महिमा स्यात् , द्विवचनन्तु कथम् ? (ङ)
 लव । भ्रातरौ भ्रावा यमजौ । (च)
 राम । स तर्हि द्वितीयः क्व ? (छ)

धिकनपि वत्सरान् व्याप्य गुरुयशुषारतायेति भाव । कौशिकाय—कुशिकनन्दनाय ।
 प्रोवाच—उपदिदेश, उपदेशन ददौ इत्यर्थ । पूर्वेषां, पूर्वतनानाम्, आदिनाना-
 मुपाध्यायानामित्यर्थ, अनुकन, —पर्याय, अस्तीति शेष, एवं हि एतदस्त्रीपदेशक
 गुरुपरम्परास्थिति इति भाव । कुमारस्य—शिशीकवेति यावत् । कुत, —कस्मान्
 आचार्यादित्यर्थ । सन्मदाय, —पारम्पर्योपदेश, आयात इति शेष, कौटुशी
 हि भवता जृम्भकास्त्रीपदेशकगुरुकुलस्थितिरिति भाव । इति पृच्छामि—एतच्च
 जिज्ञासे, सत् भवता किञ्चित् गुरुकुलवैषम्यमस्ति न वेति तत्त्वत ज्ञातुमिच्छामि
 इति विशदाय ।

(घ) स्वतः प्रकाशानि—स्वतः, —स्वैर्नैव, उपदेशमन्तरैरेवेति यावत्,
 प्रकाश, —आविभाव वेदा तानि, निसर्गसिद्धानीति भाव ।

(ङ) प्रकृष्टेति ।—प्रकृष्ट—प्रकर्षं गत, सञ्जातिशाश्रीत्यर्थ, यत् पुण्य—
 गृभाष्ट, तस्य य परिपाक, —परिणाम, स एव उपादान—निमित्त यस्य स,
 परंप्रचयप्रकषवशादेव सनुत्ययनान इत्यर्थ । कोऽपि—अनिर्लक्षणीय एवेति भाव ।
 महिमा—नाहात्म्यम् । स्यात्—भवेत्, अपरिज्ञातपुण्यातिरेकप्रभाववशेन एत
 नृम्भकास्त्रवाभरुपा-युद्धोऽपि भवितुमर्हतीति भाव । द्विवचनन्—“भावथो” इति
 द्विवचनप्रयोग इति यावत् । कथम् ?—केन हेतुना कृतमित्यर्थ, एकस्मिन्नेव परिदृश्य
 माने त्वयि कथं द्विवचनननुप्रयुज्यते इति भाव, तर्हि भवतोऽपि अन्यः
 कश्चिदेतादृश्य अस्ति किन्तु, इत्याशङ्कितोऽयम् ।

(च) यमजौ—यमौ भूत्वा ज्ञातौ, युगपदेव नात् द्वौ सम्भूतावित्यर्थ, एतेन
 मनापर एक सहोदर अस्तीति विज्ञापितमित्यवधेयम् ।

(छ) तर्हि—तदा । द्वितीय, —अपर, भवत अन्य इत्यर्थ । क्व ?—कुत्र ?
 आने इति शेष, यदि भवतो द्वौ भ्रातरौ, तदा अपरश्रेयानी कुत्र वसन्ते ? इति
 पूर्वश्रुत्याप्यम् ।

[नेपथ्ये] । भाण्डायन । भाण्डायन । (ज)—

आयुषतः किल लवस्य नरेन्द्रसैन्यै-
रायोधन ननु किमात्य सखे । तथेति ।

अद्यास्तमेतु भुवनेष्वधिराजशब्दः

क्षत्रस्य शस्त्रशिखिन, शममद्य यान्तु ॥ १६ ॥

(ज) भाण्डायन ।—भगवत्प्राचितसम्प्रियस्य कस्यचित् मुनिकुमारविशेषस्य
शामन्तणनिदम् । [सम्भ्रमे द्विभाव] भवक्लात्रज्ञेन श्रीकेन सहास्यान्वय ।

भगवद्भरतायम रामायणकथाभाग नीत्वा तत प्रत्यावर्त्तमान कुमार कुश पथि
लवक्षतरशुकुलविरोधमाकर्णयन् स्वस्य वीर्यातिशयवत्तथा परेषां वीर्यातिरेक
मसहित्य स्वकीया प्रीकृतक्षत्रकुलोपनपेष्ठा व्यक्तीकरोति, आयुषत इति ।—
आयुषत दीघजीविन, असुष्य कनोयस्तया वात्सल्येन तथात्वोक्तिरिति ज्ञेयम्, लवस्य
तदाख्यस्य स्वानुजस्य, नरेन्द्रसैन्यै नरपते रानसा सैनिके सहेत्यर्थं, आयोधन युद्ध,
प्रवृत्तमिति शेष, किल इति वात्तायाम्, तथाच—नरपतिसैन्यै सह दीघायुषी
लवस्य युद्धवार्त्तां यां परम्परा श्रयोमि, तत् तथ्य किम् ? इति भाण्डायन प्रति
नेपथ्ये कुशस्य प्रश्न, ननु । भी । सखे । मिव । भाण्डायन । इति यावत् किमात्य ?
किं त्रवीधि ? तथेति ? यत्त्वया श्रुत, तत् सचमेव, इति त्रवीधि किम् ? इत्यर्थ,
“तथा” इति नेपथ्यम्यितेन भाण्डायनेनोक्तस्य कुशकृतप्रयोत्तरवचनस्य प्रतिध्वनि
रूपेण कुशस्यैव पुनरुक्तिरियमिति बोध्यम्, यदा—तथा किल तद्देव हि,
सत्यमेवेत्यर्थ, किंनेत नित्ये, इति उच्यते, एवमकारमिति यावत्, किमात्य ? त्रवीधि
किम् ? यदि सत्यं हि जन्म स्यात्, तत किं भवेदित्याशङ्क्या तत्कृतमाह, अथेति ।—
अथ इदानीं, भुवनेऽन्येषु, अधिको राजा इति अधिराज [‘राजाह सखिम्यट्च्’
(२ वा० १२ पा०) इति टच्] स एव शब्द सङ्गत, समाप्तनेत्यर्थ, अस्त
विषयम् एतु शब्दन्तु, न केवलमधिराजशब्दं ताञ्छितं प्रमास विनाशयानि, अपितु
तच्छब्देनैव जगत विधीयमानोत्थाप्रश्न, स्वयमानव राजधाना विलयकरणेन
वाच्याभावात् वाचकशब्दव्यापि विलोपसाधनमिति भाव, अपि च अद्य क्षत्रस्य
क्षत्रराजान, शस्त्रशिखिन शस्त्राणि एव शिखिन अग्रय, यस्मान्ना इत्यर्थ,
यन्नातन्वाप, नातुग-शब्द, आवरो रथकर्मणेति शेष, इदानीनेत्यर्थ रघुकुल
स्वादेशेन स्वयमेव चत्वाया त्रिवीधी भवित्यति, का कथा कवलमधिराजशब्द

रान ।— अथ कोऽयमिन्द्रमणिमेचकच्छवि-

ध्वनिनैव दत्तपुलकं करोति माम् ।

नवनीलनीरधरधीरगर्जित-

क्षणवद्वकुलकदम्बडम्बरम् १ ॥ १७ ॥

स्येति भाव । [अत्र समासेन शब्देषु शिखिनामभेदारीपात् समासगत निरङ्ग रूपकमलङ्कार] । वसन्ततिलक वृत्तम् ॥ १६ ॥

अथ अत्रातपुत्रसमागमेनापि सन्दूतित्वात्सल्यविवशचेता रघुमणि हृषाति रेकात् उद्धतपुलका स्त्रीया शरीरिकीमवस्थानुपवर्णयति, अर्घति ।—अथ प्रथे (“नङ्गलानन्तरारम्भप्रकात्स्त्रोत्वथी अघ ।” इत्यमर) इन्द्रमणि इन्द्रनीलमणि, तस्य मेघका अर्चिता, (“क्षणे नीलाभितश्यानकालश्यामलमेघका ।” इत्यमर) कृविरिव कृवि कान्ति यस्य स, इन्द्रनीलमणिय्यामलरुचिरकलेवर इत्यथ, तदङ्ग मणिपरीचाया—“चौरमध्ये चिपेत्रील चौरसेत नीलता व्रजेत् । इन्द्रनीलमिति प्रोक्तम्—” इति, कोऽय कुमार, ध्वनिनैव मेघगञ्जंगमधीरेण केवल कण्ठस्वरैषैव, न त्वालिङ्गनादिभिरिति भाव, दत्त सनर्पित, पुलक रोनाञ्च, हृषातिशयावेश जनित इति भाव, यद्यै तथाविधन्, यदा,—दत्त उत्पादित इत्यर्थ, पुलको यस्य तथाविध, ना, नवेति ।—नवाना नूतनाना, नीलाना श्यामलाना, नीरधराणा ललधराणा, धीरगर्जितस्य क्षणे काले, वषाकाले इत्यथ, क्षण सुदृप्तमभिव्याप्तेत्यर्थो वा, वडा अनुद्धता, विकसिता इत्यर्थ, मेघगञ्जगोदयसमकालमेव विकसिता इत्यर्थो वा, यद्यपि वर्षासु प्राथम्य कदम्बा मुकुलिता भवन्तीति हृग्यते, तथाप्यत्र कुमारकुशशब्दसनाक्षणानन्तरमेव भगवद्रामभद्रस्य सर्वेषु नातेषु कदम्बकोरकसनपुलकोद्भूतदशनात् मेघध्वनिसमुत्पत्त्यनन्तरमेव कदम्ब कुकुलोदवर्षनेन सान्य मुसुरचितमिति ज्ञेयम्, यदा—नवनीलनीरधराणा धीरेण गंधीरेण, गञ्जितेन निनादेन, य क्षण उत्कव, तेन वडा धृता, उडिन्ना इत्यथ, कुमुला कोरका यस्य तथाविध, य कदम्ब नीपतरु, तस्य डम्बर ननारम्भ, नाट्य वा यस्मिन् तथोक्त प्राङ्गुपीडित्कोरककदम्बवृत्तकालिमित्यथ, करोति विदधाति १ कोऽय हि केवल नधुरवाग्निरेव हृषातिशय विदधत् कदम्ब वृत्तमपुत्रकलेवर मानकम्पादेव करोति १ इति सन्दूतित्वात् । [अत्र कुशशरीरे इन्द्रनीलनखिरवैषम्यसास्पीपटेशत सनासगता, एव रानशरीरेण च सह कदम्बकुमुल पान्तीकोपनात् वाचा उपनासङ्गहार, तयोमिद्य नरेपेद्वेषेण संस्थित, चक्षुष्टि,

लव । अयमसौ मम ज्यायान् सार्य्यः कुशो नाम भरताश्रमात्
प्रतिनिवृत्त । (भ्र)

राम । [सकौतुकम्] । वत्स । इत एव आह्वयैनमप्या-
युष्मन्तम् । (ज)

शब । एवम् । [इति परिक्रामति] ।

[तत प्रविशति कुश] ।

कुश । [साङ्गतहृषपैव्य धनुरास्फालयन्] । (ट)—

दत्तेन्द्राभयदक्षिणैर्मगवतो वैवस्वतादा मनो-
र्हृष्टाना दहनाय दीपितनिजक्षत्रप्रतापाग्निभिः ।

नकाररकारयोयासक्तत् साम्यात् वच्यनुप्रासेन च ते नसृज्येते] । मञ्जुभाषिणी
वृत्तम् ॥ १७ ॥

(भ्र) ज्यायान्—वर्षीयान्, अयञ् इत्यथ । [त्रुण्डादीन्मुनि “ज्यायादीयस”
(दाढार६० पा०) इति ईन्मुन आकाराद्देश “वृद्धस्य च” (प्राश६२ पा०) इति
ह्रस्वस्य ज्याऽऽदेश] भरताश्र—भगवत नाव्यशास्त्रकृत मुनिविशेषस्य, आश्रमात्—
आश्रमात् । प्रतिनिवृत्त,—प्रत्यागत ।

(ज) सकौतुक—कुमारस्य कुशस्य दहनाभिन्नापत्रनित वदौस्मुक्त्य, तेन सह
वत्तमान यथा तदा । आयुष्मन्त—प्रभृतायुष, चिरजीवनमिति यावत् ।
[आयु शब्दात् “अमनित्ताप्रगतासु—” (वा०) इति भक्तार्थे ननुष्पप्रत्यय] ।

(ट) अद्गत—विश्राय, हृष,—आज्ञाद, धैर्य्यं—धीरता, ते सह वत्तमान
यथा तदा, अत्र आजात्यकङ्कद्वयापारदशने । निष्पत्त्य, सूर्य्यभयप्रतिपक्ष
वीरत्वात्तेन हृषस्य, तथा युद्धावसरे वारधनावसुभस्य धैर्य्यस्य च समुद्रवाऽर्मुर्दित
श्रेयम् । धनु,—कौशिकम् । आस्फालयन्—समाकषयन्, प्राहेति णिप् ।

अपेदानां स्वप्रतिपक्षवीरत्वात्तेन स्वभ्यक्तास्त्रविद्याया साफलयत्तात्तमभिव्यञ्जयति,
दत्तेन्द्राभयति—भगवत पदेव्यर्थात् । विवक्षत सूर्य्यस्य अपत्य पुमान्
वेवस्वत तस्मात्, सूर्य्यवनप्रतिष्ठापकादित्यत्र, असौ इह सूर्य्यवपुषा रात्रा प्रथम
नवस्वतारत्वे नवन ननु आचोत, मनो जतनात् नचनराधिपात आयेवस्वत
ननुभारभ्येव्य, [“आत्तमयादानवने” (रा०८६ पा०) इति काण्वप्रवचनोपत्तेन,
अत्र इ वचनं ननु रापतिवचन्य ‘वचनान्तरागतं’ (२०२१० पा०) इति

आदित्वैर्यदि विग्रहो नृपतिभिर्धन्य ममैतत् ततो
दौपत्यस्फुरदुग्रदौधितिशिखानीराजितज्यं धनुः ॥१८॥

[विकट परिक्रामति] ।

राम । कोऽप्यस्मिन् क्षत्रियपोतके पौरुपातिरेकः ।। (ठ) —

पाङ्गोगात् पञ्चमी] । दत्ता समर्पिता, इन्द्राय देवराजाय अभयदक्षिणा अप्स
रापद्रवरूपविपश्चातकारात्मकम् अभयदान य तथाविधै, दृबन्द्रसम्वेरित्यथ, तथा
द्वानां नदगञ्जिताना, दुष्टज्ञानामिति यावत्, दहनय भभीकरणाय, समूलमुप-
घातार्थेति यावत् अनन्त्याणानुन्मूलनार्थेति भाव, दौपत प्रज्वालते, निज
स्वकीय, क्षत्रप्रताप क्षत्रतज, क्षत्रप्रभाव इत्यथ, एव अग्नि अनल ये
तथान्तै, हिंस्रकाणा विनाशाद्येव नतत प्रकटितपराक्रमैरिति भाव, आदित्वे
आदित्यस्थापस्थान पुनात् ते, सूर्यवर्गौरित्यथ, नृपातभि राजभि साङ्ग
नित्यथ, याद चत्, एवमह विनाद, स्यादिति शेष, तत तदा, महाबलं
गुणवीर्यंपरोक्षकैरेतं चङ्ग विवादे सतात्यथ [तच्छब्दान् सप्तम्या तसिन्] दौभाणा
भास्वराणा, जाज्वल्यमानानामित्यथ, अस्त्राणा प्रहरणा, स्फुरन्तीभि,
विलसतीभि, ददौप्यनानामित्यथ, उयाभि भयावहाभि, भीषणाभिरित्यथ,
टाधितिशिखाभि नराधिज्वालाभि सत्कृता, [नि पूञ्जकात् राजते शिषि कर्माणि
भारतिकेपनाङ्गिभक्तिर्जाभि सत्कृता, [नि पूञ्जकात् राजते शिषि कर्माणि
क] ज्या मौर्वी यस्य तत्, यथा हि दौपादभि साङ्गलिकीपचारै द्वेवतादय
समस्यञ्च समलादृप्तै, तथैव दौपत्यशिखाभि तस्य धनुष ज्या तदानौम्
अलमक्षिपतति भाव, मन एतत् धनु काष्णुः, धन्य श्लाघ्य, प्रशस्यमित्यथ,
भवेदिति शप, नन्वत्वावपीस्वराजनाथे असुरावजैर्दृभि परन्तुं गुणपचपातिभि
गहावारै धानुकै राजभि यदि विग्रह स्यात्, तदा नै सत्प्रतिपक्षस्य विविध
निगितास्त्रप्रयोगशिकीयत् फलवद् भवेदिति भाव, गुणवर्द्धि विवादीऽपि श्रेयसे
भवतीति हृदयम् । [अत क्षत्रप्रतापे अग्नेरभेदारोपत् । अनरुद्र रूपकमलङ्कार,
नाराजितशश्टगणा ज्वाला देवतात्वारोपाऽपि यज्यत इति रूपकाजङ्कारध्वनि] ।
शार्ङ्गविक्राडत वचन् ॥ १८ ॥

(ठ) कोऽपि—अनिज्वलनीय, अनयसाधारण इत्यथ । अस्मिन्—पुरत
दृष्टमाने । क्षत्रियपोतके—क्षत्रियशिखी, कुी इति यावत् । पौरुपत्य,—प्रभावस्य,
उ—४०

दृष्टिस्तृणीकृतजगत्त्रयसत्त्वमारां
 धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम् ।
 कौमारकेऽपि गिरिवद्गुक्ता दधानो
 वीरो रम किमयमेत्युत दर्प एव ॥ १६ ॥

तेजस इत्यथ, अतिरेक अतिशय, आधिक्यमिति यावत्, अथ हि चक्षिग्रिण्यु
 निरतिशय पौरुष विभर्त्सति दृग्गत इति भाव ।

बालस्यामृष्य असामान्यवैय्ययोगात् पौरुषविशिष्योभिनीमाकृति गतिश्च
 विशदोक्त्य व्यनक्ति, दृष्टिरिति ।—दृष्टि विलोकनम्, अथ चक्षिग्रपोतकस्येति शेष,
 तृणीकृत अथ तृण यथा सम्पद्यते तथा कृत, तृणवद्विगणित इत्यथ,
 जगत्त्रयस्य विभुवनस्य सत्त्वसार बलीत्कर्यं यथा तथाभूता, भवतीति शेष,
 अथ हि तेज पूर्णदृष्टिविच्छेपे प्राणिसृष्टानां तेजासि परिभवन् विलीकीमपि
 तृणात् मन्यते इत्यनुमीयते इति भाव, तथा धीरा गाम्भीर्यवती, अचञ्चलित्यथ,
 अपिच उद्धता दृता, शौर्यभृशित्यथ, गति पदक्षेप, धरित्रीं पृथिवीं,
 नमयतीव अध प्रेरयतीव, अस्यातिगुह्यं पादन्यासान् विसीदृमशक्तवाना पृथिवी
 अपि अधोगता भवतीवेति विभाव्यते, कौमारकेऽपि अतिवाक्येऽपि, का कथा
 यौवनस्यैत्यपिश्रुत्वा, गिरिवत् गिरितुल्य [“तेन तुल्य क्रिया चेदति” (१५।२।१५पा०)
 इति तुन्वार्थे वतिप्रत्यय] गुक्ता गौरव, भारवत्त्वमित्यथ, अप्रतिहतभावमिति
 यावत्, दधान धारयन्, [“ताच्छील्यवयोवचनप्रतिपु चानश” (३।२।२२ पा०)
 इति शक्तौ वयमि वा चानश्]। गिरयो हि उत्पत्तिकालमारभ्यैव गुरुत्वभाज
 भवन्तीति विभाव्यम्, अथ कुमार, वीरो रम किम ? साक्षात् वीरो रम
 एकम् ? मूर्तिमान् वीररसस्य स्थायिभाव उत्साह किमित्यथ, उत अथवा,
 दर्प एव अन्त नारमभूत अहङ्कार एव, विषयवान् वीरत्वगत्वप्येत्यथ, तत्तन्मूर्तिम
 सन्नेवेति भाव, एति ॥ आगच्छति, श्रेयसेऽपि आतशौच्यविभक्तिः । किम्
 वीररसस्य दर्पस्य वा रूपं परिग्रह्य विवरति ? (एतत् इति पाठान्तरम्) नाथ हि
 अविश्रयते अपितु मूर्तिमान् वीररस दर्पो वा अत्रमिति भाव । [अथ गत्वा
 वीरवशा अननितत्वेऽप ननितत्वोक्ते उक्तदृक्काटिकमश्रुत्वत्वा वाच्या कि शीतरेचा
 न्तकार, तथा प्रथमपाठे दृष्ट्या सत्त्वमारव्याख्याकृतत्वेऽपि तृणीकृतत्वोक्ते तथैव
 नमयतीव प्रतापमानक्रियोन्नेदाङ्गलदास अपि चावोपनिषन्ते कुनार कुम्
 उच्यते ननु वा वीररसदर्पो जगतात् एतत्तरस्यानियमाच्च गदसन्नेदाङ्गलदास,

लव । [उपसृत्य] । जयति आर्य्यः ।

कुश । नन्वायुष्मन् । किमियं वार्त्ता युद्ध युद्धमिति ? (ड)

लव । यत्किञ्चिदेतत् । उरुदृप्तभावमुत्सृज्यार्य्याऽस्मिन्
विनयेन वर्त्तताम् । (ढ)

कुश । किमर्थम् ?

लव । अत्र देवो रघुपतिस्तिष्ठति, स च स्निह्यति आवयोः
उत्कण्ठते च युष्मत्सन्निकषस्य । (ण)

कुमारं गिरे सास्योक्तीकनाटुपमाऽलङ्कारस्य, एतेषाञ्चतुर्णां मिथ नैरपेक्ष्येण सस्थिते
सदृष्टि । एव हि वीरो रज, तथाहि, भगवान् रघुमण्डिवेव आलम्बनविभाव,
तथ तु जगद्धरविश्रुत सत्त्वचार एवात्र उद्दीपनविभाव, कुमारस्य लवस्यान्वेषण-
मेषावानुभाव, कुमारस्य कुशस्य धीरोद्धतगतौ अभिव्यक्तौ घृतिगर्ष्वा अत्र
सञ्चारिभावो एतेरभिव्यक्त उक्ताङ्कपम्यायिभाव एवात्र वीररसरूपतामिति इति
ज्ञेयम् । श्लोकेऽस्मिन् वीररसस्य तथा तत्सञ्चारिभावस्य दर्पस्य स्वशब्देनोक्तेखात्
रमदोष इति ज्ञेयम्,—“रसस्योक्ति स्वशब्देन स्यादिसञ्चारिणोरपि ।” इति दपण-
कृद्गच्छात्] । वसन्ततिलक वृत्तम् ॥ १८ ॥

(ड) आयुष्मन् ।—चिरजीविन् । युद्ध युद्धमिति—युद्ध युद्धमित्याकारिका,
[वीर्याया इतिवन्] इयं वाक्ता—दृष्टशो कथा । किम् ?—कथम् ? अनुरूपते इति
शेष, किमर्थं हि युद्ध युद्धमिति वाक्ता निरन्तरमाकख्येनेऽस्माभिरिति भाव, केन
सह कुव कथं सद्दृष्टितमिति पृच्छाने इति तु हृदयम् ।

(ढ) यत्किञ्चिदेतत्—युद्ध युद्धमिति यदनुरूपते, तत् न किमपीत्यर्थ, तत्तु
श्रुत वस्तु अतितुच्छमिति बुद्ध्या भवति परिहातव्यमिति भाव । उरुदृप्तभाव—
महागर्व्विनभावम्, अतोऽद्वैतमिति यावत् । (“उरुदृप्तभावम्” इत्यत्र “दृप्त
भावम्” इत्यत्र पाठो बभ्रुपुत्रकेषु दृश्यते) उत्सृज्य—विहाय । आर्य्य—तत्र-
भवान् भवान् । अस्मिन्—भगवति रघुमणौ रामभद्रे । विनयेन—पद्धततया,
अनोडलेन इत्यत्र अक्षिप्तव्यति योऽवत् । वक्षता—तिष्ठतु, इदानीं वीरभाव
विहाय पुरीवर्त्तनि अस्मिन् भगवति रघुमणौ प्रथमविनयमूर्त्तिभाक् भवतु
मशानिति भाव ।

(ण) एव—अस्मिन् स्थाने, युद्धभूमावित्यर्थ । देव,—महाराज । रघुपति,—

कृष्ण । [सतकम्] । स रामायणकथानायको ब्रह्मघोषस्य
गोपायिता ? (त)

शुभ । अथ किम् ?

कृष्ण । आशमनीयपुस्यदर्शनं स महात्मा, किन्तु कथ-
मस्माभिरुपगन्तव्य इति न सम्प्रधारयामि । (थ)

रघुकुलनायक भगवान् रामसद्र । तिष्ठति वक्षते । स च—रघुसपिथ ।
आवद्यो—त्वयि मयि चेत्यथ । स्निह्यति—निरतिशय वात्सल्य विधत्ते ।
युष्मन्निकर्षस्य—भवत्सन्निधानस्य तव सामीप्यज्ञात यावत् । उत्कण्ठते—औत्सुक्येन
स्मरति, आकाङ्क्षते इत्यर्थ, अत्युत्कण्ठित सन् भवद्दर्शनमिवाञ्छतीति यावत्,
उभयोरप्यावयो सातिशया प्रीति प्रकाशयति, भवतश्चेदानीमप्यप्राप्यत्वात् तत्राभाय
नितरामुत्सुकायत इति भाव । ['युष्मन्निकर्षस्य' इत्यत्र "पठौ गये"
(२३५० पा०) इति सन्ध्यामानविवक्षाया पठौ, "भजे शभोयरण्यौ" इतिवत्
इति च प्रम् । उपवचकस्य भौवादिकस्य कठेलाट रूपम्] ।

(त) सतकं—तक्रेण—एतत् रामायणकथानायको न वेत्याकारकमशयेन सद्
वचनान् प्रथा तथा समन्दिश्रानति यावत् । रामायणकथानायक —रामायण
महाकाव्यस्यायप्रभुत महापुरुष इत्यर्थ । ब्रह्म घृष्यते—क्षुप्त अस्मिन्निति [कस्मिण
घञ्] ब्रह्मघोष —वेद तस्य । ('ब्रह्मघोषस्य' इति पाठान्तरम्) गोपायिता—
रक्षित । [गोपायते गालाय लृच्] राज्ञ वप्यायमप्रमत्तकृतया वेदानामपि
तन्मूलकतया परम्परया तद्वचकव च प्रम्, अथवा पल्पप्रयोगविनिमयेण वेदेषु परा
भगवान् नीलरुपमाख्याय तानुदवार इति पौराणिका आननति, अस्याप
भगवत् वेदविदेदिषा रामसादीना निदण्ण तदगसम्भूतया तथानुत्तमिष्यपि
सन्निवृत्तम् ।

(थ) आशमनीयपुस्यदर्शनं—आशमनीय—माथनीय, सतत्समाकाङ्क्षणीयमिति यावत्,
पुस्य—पवित्र निरतिशयपावामिष्य, दर्शनम्—अवनीकृत पश्ये स । स
महात्मा—महानना रघुसपिथस्य । कथ—केन प्रकाशय, कौटुम्भीपचाणेति
यावत् । उपगन्तव्य, —उपनिवितव्य, सक्तव्य इत्यर्थ । सम्प्रधारयामि—निाय
न न, कौटुम्भीपचारण अमौ महापुरुष अस्मान्निवृत्तपदेषु इतोदानो न
अस्माभिरुपगन्तव्य इति भाव ।

लव । यथा गुरुस्तथोपचारेण । (द)

कुश । अपि कथं नामैतत् ?

लव । अत्युदात्तं सुजनञ्चन्द्रकेतुः श्रीर्मिलेयः प्रियवयस्य इति सख्येन सामुपतिष्ठते, तेन तत्सम्बन्धेन च धर्मतात एवाय राजर्षिरिति । (ध)

कुश । सम्प्रति करणीयो राजन्येऽपि प्रश्रयः । (न)

(द) यथा—यादृगनोपचारेण । गुरु,—पितादिरूपं महागुरुजन इत्यर्थः, उपनिषते इति शेषः । तथोपचारेण—तादृगेनैव सत्कारेण, तस्मादविशेषेणैव उपचारेण पितृस्थानीयं महापुरुषोऽसौ मन्त्राभिः समभ्यञ्जनीय इति भावः, प्रश्रय-विनम्रमूर्तिवृक् भवान् तत्समीपमुपगच्छात्वात् तात्पर्येण ।

(ध) अत्युदात्तः,—अत्युदात्तचेता, महासना इत्यर्थः । सुजनः,—निरतिशयं सौमन्याधारः । श्रीर्मिलेयः,—काम्बलाया अपत्यं पुमानित्यर्थं [काम्बलाया "काम्बा टक्" (४।१।२० पा०) इति टक्] काम्बलानन्दन इत्यर्थः । (अतिसौहार्दवताद्योतनार्थं सात्वतानन्देण) प्रियवयस्य इति—प्रियवन्सुरिति सम्भाषणेनेति यावत् । सख्येन—सैव्या, सौहार्दयेनेति यावत् । नानुपतिष्ठते—ना समभ्युपैति, नया सह दृढा मैत्री करोतीति भावः । ["उपादृढैवपूजामैत्रीकरणम्" (वा०) इत्यात्मनेपदम्] । तेन तस्मात्, अनुना सह मैत्रीविधानादिति भावः । तत्सम्बन्धेन—तस्य—चन्द्रकेतो सम्बन्धेन—ज्येष्ठपितृत्वरूपसम्बन्धेन, यतोऽयं चन्द्रकेतो ज्येष्ठतात् तेन दृढयेति भावः । अयं राजपि—राजा भूत्वाऽपि श्रमादिगुणशत-दानात् क्षुद्रिभिरपि अयं रघुनाथः । [राजा चासौ क्षुद्रियेति कर्मधारयः] । धर्मतात,—धर्मतः—लोकानुसारेणैति यावत् तात,—पिता, पितृस्थानीय इति भावः, तेन हि पितृवद्वेषासौ सवहुमानमन्त्राभिरुपसेवनोऽयं इति ननुऽप्ययम् ।

(न) सम्प्रति—अधुना, धर्मतातत्वन्मर्कतं सम्प्रहारदशायामपीति यावत् । राजन्येऽपि—क्षत्रियेऽपि, ज्ञात्वा भावयोः सन्नि एतस्मिन् महापुरुषे रघुमयी मनोऽप्यधिकपितृवनन्त्वयोगादित्यपिकाराशयः । प्रश्रयः,—प्रणयः, विनयः इति भावः, एतौऽस्तेनोपचार इति भावः । ("प्रश्रयप्रणयोः समौ" इत्यमरः) करणीयः—वेद्यतन्त्रं, अग्निदत्तपि न एतौऽप्युपतनं क्षत्रियेऽपि पितृस्थानीये विनयित्वप्रदर्शनं

लत्र । पश्यतु एनम् आकारानुभावगाम्भार्यतन्भाव्यमान-
विविधलोकोत्तरचरितातिशयसार्यी महापुरुषम् । (प)

कुश । [निच्छण्य] ।—

अहो । प्रामोदिक रूपमनुभावश्च पावन ।

स्थानि रामायणकविर्देवी वाच व्योवृणुत ॥ २० ॥

समुचितमेवेति भावः । (“करणोय ” इत्यत्र “भवचनोय ” इति पाठान्तरं दृश्यते,
तत्र भवचनोय,—अनिन्दनोय इत्यर्थः, चाक्षयत्वसाम्येऽपि गौरववृत्त्यात् विनयित्वं
प्रदशन मे न दापायैव भावः) ।

(प) आकारिति ।—आकारिण—सौम्यमूत्या, अनुभावेन—प्रभावेण, तथा
गाम्भीर्येण—अनभिष्टौरविज्ञापनाननिगूढदृढतभावेन च, सम्भाव्यमान,—अनुमो-
मान, विविध,—अनेकविध प्रभूत इत्यर्थः, लोकोत्तर,—अलौकिक, सवाति
शायी इति यावत् चरितातिशय—चारिव्योक्तयः, हरधनुमद्वाहल्यानुक्तिमेतु
यन्वत्तरावणवधाददृश्य इत्यर्थः, यस्य तः, महापुरुष—प्रधान पुनासम्,
निसर्गनोम्येन आकारिणः सव्यतर्जोऽभिभाविना प्रभावेण चाप नदापुरुष हरधनु
मद्प्रभृतात् लोकोत्तर काव्यजात सम्पादयितृनेव भूलोकमवतीर्ण इति मुकुटमेव
प्रतीयते इति भावः, “यवाकितिलव गुणा वसन्ति” इति ज्ञानुद्रिकरचनदिव्याशयः ।

अथ रघुनगौ सज्जलोकविस्मयत्ररूप प्रसन्नोऽह्य महाभुने भावतसस्य प्रथाप्रथ
तत्प्रभाववर्णनानुगुणाना वाचा प्राक् तेषां विविधत्वं स्मैर्घोताना सव्यक्ता निरप-
वादत्वं च विशिष्य प्रतिपादयति अहो इत्यादिना ।—अहो ।—अतीव विस्मयकरम्,
प्राक् कदाऽपि उवाचवस्य रूपस्य नदनपश्यु अपरिपतनादिनात् भावः, प्रामोदि ।
। नरगतिश्चरद्वयनविवाचक, दृश्य लावण्यम्, अस्मिन् मोहनोऽपि रूपे नदनपये समापातत
एव कृतार्थद्वय देवान् अप्रज्ञान अननुभूतपुत्र्य अमृताप्रमान आनन्दसन्दोह
गोर्कनिदृश्यमननोऽपि मानसपये ननुदेतीति भावः । (“प्रामोदिकम्” इत्यत्र
“प्रामोदिकम्” इति पाठान्तरं दृश्यते, प्रामोदगुणपरिचयकानिति तदयं, प्रमो-
दि विज्ञाऽऽ अनुयद्वावर्णता वा, तत्राच एतादृशमनय्यरूपवर्णनय ननु निरातमप्रविशय
। तत्र ऊच ननुदेती वा नवेदिति तु तात्पर्यम्) । आपच पावन पवित्रम्, अनुभावं
प्रभावः, आतत्राणां च मन्त्राणां परिश्रुतात् कदाऽपि कदाऽपि अनामानपरिपोडकत्वात्,
स्यनविपत्रां प्राग्वापरिकरस्य नदाप्रायस्यात्य तजाऽपि निरतिशयप्रभावताऽऽप्याप-
नवेति भावः, अतः रामायणकविः रामायणनदात्तव्यन् रचयति नदिति

[उपसृत्य] । तात । प्राचेतसान्तेवासो कुशाऽभिवादयते । (फ)

राम । एहि आयुषन् ।—

अमृताभ्यातजौभूतस्निग्धसंहननस्य ते ।

परिष्वङ्गस्य वात्सल्यादयमुक्तागृहते जन' ॥ २१ ॥

भगवान् प्राचेतस, स्थाने योग्यपात्रे, स्वस्य हि वाचा यथा पावनत्वे, तथैव स्वप्रतिपाद्यवस्तुन समधिकपवितृत्वादित्याशय, यद्वा—स्थाने सत्यक्, युक्तमेवेत्यर्थ, समीचीनस्य विषयस्योपवर्षणात् सुयोग्यविषयीपवणनेन स्वकाव्यप्रणयनप्रयासस्य चाफल्यादयादिति भाव, देवो वाच वाग्देवो, स्वस्य निर्णयज्ञा भारतीमिति यावत्; व्यवहृणत—विहृतवान् व्यग्रश्रादित्यथ, कृतिन महामुने वाग्विगुम्फन धीरोदात्तनायककृष्णविग्रहविषयलाभात् सातिशय इत्यमभूदिति भाव । [इत्योत तानादिकात् धातो णिधि लुङि रूप, “व्यवहृणत” इत्यप्यस्याव पदान्तर भवतीति विभाव्यम् । अत्र त “व्यवहृतत्” इति पाठान्तर दृश्यते, तत्रापि स एवाथ । अत्र भगवतो रघुमणे प्रभाववर्षने एकस्मिन् प्रामोदिकरूपकारणे सत्यपि पावनानुभावरूपस्य हेलन्तरस्थीपादानात् सन्नुच्चयोऽलङ्कार, अपिच पराङ्गे प्रति पूनाङ्गस्य हेतुतथोपन्यासात् वाक्याथ धतुक काव्यलिङ्गमलङ्कार, एतमी सापेक्षतया सस्थिते सङ्कर] । पद्यावक्रवृत्तम् ॥ २० ॥

(फ) उपसृत्य—उपगम्य रामस्थान्तिकनागम्येत्यर्थ । तात ।—पित, अविज्ञातसम्बन्धस्य कुशस्यैतत् सम्बोधन चन्द्रकेतुना सह भातुर्लवस्य मैत्रीसंस्थापनकृतमिति प्रियम् । प्राचेतसस्य—वाञ्छीके, अन्तेवासी—शिष्य । अभिवादयते—नमस्यति । [अभिपूज्यको वदधातु णिच नमस्कारे वृत्तत, फलवत्कारि आत्मनेपदन्] ।

अष्टेनामी रघुनिणिरप्रनातसम्बन्धोऽपि स्वपुत्रे कृश नैसर्गिकवात्सल्योदयात् तदङ्गस्यैवज मुख सननभावतुनीरमुपमावेदयति, अमृतेति ।—अथ जन रामरूपोऽहम् इत्यथ, वात्सल्यात् सज्जान्, त्वा दृष्ट्वा अकृमात्ससुद्भूतस्नेहविवशकाय मन्त्रित्यथ, अत्र तेन जलिन (‘अमृत यमशये स्यात् पीयूषे मालले हृत ।’ इति मेदिनी) आभ्यात परिपूष, सननवजलवरस्यातीव स्निग्धकरत्वादित्याशय, यद्वा—अमृतपादुषस्यनित्यथ, आभ्यात शब्दत, ध्वनिरिति यावत्, यस्य तथाभूत, (“आभ्यात शब्दते इत्ये वातहरभेदस्युत ।” इति मेदिनी) स्निग्धगभीरगर्वापि इति भाव, य नोभूत स्नेह, [जीवन जल तत् मृत वडननेनेति विग्रह पृथोदरादित्वात् साधु, परा-गनातीति गो गरागोच इत्यथ, तन मूया वयत प्रसौ इति दुत्पत्त्या,

[परिष्वज्य स्वगतम्] । तत् किमपत्यमय टारकः ? (व)—

अङ्गाटङ्गात् स्रुत इव निज स्नेहजो देहसारः

प्रादुर्भूय स्थित इव वह्नियेतनाधातुरिव ।

जिनाति कक्षारः क्वापि, मधत चौरादकस्य कम्पणि निष्ठाया रूपम् इति जीमूत-
शब्दासिद्धिः, अथवा—जीवस्य मूत पटवन् इव इति विग्रहः] । तद्वत् स्निग्ध
सृष्टय, सुखस्पर्शमिति यावत् [“उपमानानि सामान्यवचनैः” (२१।५५ पा०) इति
उपमितसनात्] । सङ्गनन वपु यस्य तथाभूतस्य, (“गात्र वपु सङ्गननम्”
इत्यमर) नवजलधरमुशीतलकोमलकलेवरस्येति भावः, ते तव, [ऋद्व्योगात्कम्पणि
पठौ] परिष्वज्यस्य समालङ्गनस्य, [“पठौ श्रेयः” (२।३५० पा०) इति सम्बन्धमात्र
विवक्षाया पठौ । “परिष्वज्य” इति पाठे तु—परिष्वज्याय समाप्तेषाम्, त्वा परिष्वज्य-
क्तुमित्यथ, “तुमथाश्च भाववचनात्” (२।३।१५ पा०) इति चतुर्थी] उल्कण्ठते समु-
त्सुको भवति, व्याकुलोभवतीत्यथ, “सर्व्वेन्द्रियसुखाश्वादी यत्राप्तोऽयमिदमन्वते ।
तत्प्राप्तीच्छा समङ्गल्यामुल्कण्ठा कवयो विदुः ॥” इत्युल्कण्ठालक्षणात् । तथा चैवमभि-
लापको भवतीति वा भावः । [अतः समासेन जीमूतेन सङ्ग सङ्गननस्यावैवर्त्यसाम्योप-
देशात्समासगतोपमाऽलङ्कारः] । पथ्यावक्त्र व्रतम् ॥ २२ ॥

(व) तत्—तद्दि । अथ दारकः,—बालकः, कुश इत्यथ । किमपत्यम् ?—
मग औरस तनयः । कमु ? , नो चेदेव, तदा अस्य समालङ्गने षष्ठाट्टगानिर्व्वचनीय
सुखस्योदप्रसम्भवादिति भावः ।

अथ स्वस्य अपत्यसमालङ्गनसदृशानिर्व्वचनीयसुखसमुद्भूतिप्रकारमाह, अङ्गा
दिति ।—निज स्वकीयः, मदीय इति यावत्, स्नेहजो वाक्कात्यातिरिक्तात्समुद्भूतः,
दहसार दहस्य शरीरस्य, सार स्थिरागः, यथा—दहे नासपिष्टनये निरुपमरूप-
धारे क्षमिन् शरीरे, यः सार लावण्यराशिं प्वेत्यथ, अङ्गात् अङ्गात् प्रत्ययवत्,
सर्व्वेभ्य अद्भ्य इत्यथ, स्रुत इव चरित इव, मस्थितोऽमित्यन्वयः, मग शरीरस्य
सरतश्च प्रवृत्तयः आन्तरः सारसमुदायः । वगलितो भवन् कर्त्तितः अथन्तर-
प्रदमात् वह्नियेतः पिष्टोन्नतः दारकपेण नस्थित इवेति नन्वे इति भावः, अमुप-
मानस्य सनात्प्रसन्नका । हि नमः शरीरोपादानकः सारसमुदायः तूष्णद्रवोभूय वह्नि-
रिगलितो भवति तैत नये तद्वगणे शरीरस्य सपदि विवगमाशोदमात् इति ज्ञेयम्,
अङ्गाट्टगानिर्व्वचने उदादमिजायते । यादिदुतौ पत्यस्य स्वगाराभिन्नत्वात्प्रा-
पदयः द्रव्येनेति विवगमात्, वेतना वेतयः, ज्ञानमित्यथ, स एव धातुः शरीर-

सान्द्रानन्दक्षुभितहृदयप्रसवेणैव सृष्टौ

गात्र श्लेषे यदमृतरसस्रोतसा मिस्रतीव ॥ २२ ॥

लव । तात । ललाटन्तपो घर्मदौधितिः, तदत्र सालच्छाये
सुहृत्तेमाननपरिग्रहं करोतु तात । (भ)

धारकत्वात् पक्षादिस्तुनिचय, तमहस्तानिषयानानविक्रमिभवेन सत्तायामेव चेतन्यस्य
नत्वात् तत्र तदनेनारीप इत्यवधेयम् स एव प्रादुर्भूय आविर्भूय, शरीराभ्यन्तरात्
निस्तन्येण वापि वृद्धिर्देश स्थित इव वत्तमान इव अथ दारक इत्यन्वय, अथ
मूर्त्तिनामने रैतन्पदात् इव प्रतिभाति अन्यथा कथं हि समालिङ्गनसमये तद्रूप-
सुखीपभोगजनकाल चेतन्यस्रोप नञ्जायते इत्यवधेयम्, यत यत, सान्द्र प्रगाढ, उ'
पानन्द इव तेन क्षुभितम् आलीडित, यत् हृदयम् अन्त करण, स एव प्रत्नव'
प्रसवण, निष्कार इत्यथ तेन, निविडानन्दोदयात् स्वतः सञ्चयेन हृदयोत्थेनेति
भाव, सृष्ट इव निष्कृत इव, अथ दारक इति प्रागुक्तेनान्वय, अन्त सञ्चय-
माणस्य निष्कारस्य वृद्धि प्रकटीभाववत् तत्समये सहजा चञ्चलीभूतस्य हृदयस्यापि
अभ्यन्तरदेशात् दारकरूपतया वृद्धि प्रकटनसुरप्रेक्षितमिति वेदितव्यम् । अथ एतस्य
सनाच्छिडनावसरे, गात्र नदीय सकलमेवाङ्गम्, अमृतरसस्रोतसा अतिप्रभूतेन
पीयूषरसप्रवाहेण मिस्रतीव अभिवर्धतीव, प्रतिप्रतीकमेवासामान्यमुखोदयादिति
भाव अस्य दारकस्य परिष्वङ्गसमये एव हि ते अननभूतपूर्वेण हृदातिशयेन
समुद्भूत, यदमौ दारक मे शरीरमार वृद्धिर्विगलितमिव कुर्वन् चेतनामपि
सञ्चयेव विनोपयन एकस्मात् निम्गलानन्दसन्दोह प्रसवणरूपेण वृद्धि सम्यगावि-
भावयथ मोहविवशानि नदद्धानि मुधारसंधारामु निनज्जगतीवेति नन्वे इति समुदित-
तात्पर्यम् । [अत्र दारकस्य सुतस्त्रेहस्याररूपत्वेन तथा धातुरूपत्वेन धोक्तीत्तनात्
द्रयोत्प्रेक्षाऽलङ्कार, अपिच अमृतरसस्रोतसा सेचनान्तेऽपि सेचनीत्कीत्तनात्
क्रियोत्प्रेक्षाऽलङ्कार, चेतनाया धातोरभेदाध्यानाच्च रूपकनखदार, इत्येया चतुर्णां
परस्परनापेक्षतया सञ्चिते सट्टर इति नेयम् । “स्त्रेहजा देहसार” इत्यत्र
“स्त्रेहज स्त्रेहसार” इति पाठान्तरं दृश्यते तदापि नास्ति कश्चित् अयगती विशेष
इति श्रेयम्] । सन्ताडान्ता वृत्तम् ॥ २२ ॥

(भ) ललाटन्तप,—भान्देशसन्तापकर, अतिप्रदीप्त इत्यर्थ । [ललाटे
तपतीति व्युत्पत्त्या “अमृत्सुललाटं वृत्तितपो ” (३१।३६ पा०) इति खग्नप्रत्यय] ।
इना,—उष्णा, दौधितम्,—किरपा पत्येति घर्मदौधिति,—मृद्ये । सालस—

राम । यदभिरुचितं वत्साय । (म)

सर्ग । [परिक्रम्य उपविशन्ति] ।

राम । [स्वगतम्] ।—

अहो । प्रथययोगेऽपि गतिस्थित्यासनादयः ।

साम्नाज्यगमिनो भावा कुशस्य च लवस्य च ॥ २३ ॥

वपुरविहितमिद्धा एव लक्ष्मीविलासा

प्रतिजनकमनीय कान्तिमत् केतयन्ति ।

हलविशेषस्य, क्वाया इति सालच्छाय तन्मिन् [“विभाषा सेनासुरा -” (२।४।२५ पा०) इति पाञ्चिक कौबलम्] मञ्जतरुतले । सुहृत्ते—किपन्त कालमित्यथ । [“कालाध्वनी—” (२।३।५ पा०) इति व्याकरणे द्वितीया] । आसनस्य परियङ्, — स्त्रीकार तम् उपवेशनमित्यथ । करोत्—विदधात् ।

(न) यत्—गडग कमेत्यथ । अभिरुचित्—रुचे विधायक, रोचते इत्यथ । वत्साय—स्नेहास्पदाय, आयुष्मते तुभ्य एदेवाभिरुचते, तदेव जियते नयेत्यथ । [“कथयाना प्रीयमाण ” (२।४।३३ पा०) इति चतुर्थी । वत्सस्य प्रीयमाणत्वात् सम्प्रदानत्वम्] ।

अथ कुमारयो विनयमूनिधरयो चक्रवर्तिलक्षयोग समालोक्य तव साञ्चे भौमपदमाक वितर्कयति, अहो इति ।—प्रथमस्य विनयस्य, योगेऽपि सत्त्वत्वेऽपि, प्रथयेतौ मुनिवत् प्रशान्तचेतसौ दृग्गते तथाऽपीत्यथ, कुशस्य च लवस्य च तदाख्यरीरितयो बालयो, गति गमन, पादविशेषादिकमित्यत्र, तथा स्थिति अवस्थान, निज्यापारतया अवस्थितारित्यथ, अपिच आसनम् उपवेशन, तानि एव आदय तेषां ते तथानृता, आदिशब्दात् भाषणार्थलघाटे परियङ्, भावा अवस्था, शरीरनभ्याद्यक्रियासमुद्भा इति भाव, साम्नाज्यगमिनो राज्यलक्ष्मालाम समुपका, भवतीति शय तथाहि सामुद्रके—“अकम्पकठितो हस्ता पादावस्थानि कोमली । प्रथ पणितली रक्तौ तस्य राज्य विनिर्गमन ॥” इति । यद्यप्यतौ मुनिबालकाविव तयोवननेवानुपभं गमनमुपवेशनादिकप्रवचत, तथाऽप्यतौ न हि ब्राह्मणतनयो सन्निवृत्तौ इ मादेरमत्वेऽप्यतयो वरुण तजोविशेषविभाषत रामवन्तौ व भविष्यादिकानि चिह्नानि दृग्गते, अत रामवत्ससुभृता एतौ इति तर्कयन् इति तु समुदिताय ॥ २३ ॥

अदिव प्रकाशन्तेऽपि भाविसु सायवन्तौ नाममुपकान् भावविशेषान् विवृणोति,

अमलिनमिव रत्न रश्मयस्ते मनोज्ञा

विकशितमिव पद्म बिन्दवो माकरन्दाः ॥ २४ ॥

भूयिष्ठाञ्च रघुकुलकुमारच्छायामनयोः पश्यामि । (य)—

कठोरपारावतकण्ठमेचक

वपुर्वृषस्कन्धमबन्धुराशकम् ।

वपुर्वृत्यादः—त प्रसिद्धा मनोज्ञा हृदयगाहिण, रश्मय दीधितय, अमलिन
समुच्चल, रत्नमिव भास्वरमणिविशेषमिव, मकरन्द पष्परस, तस्य इमे माकरन्दाः
पष्परससम्बन्धिन इत्यथ [मकरन्दशब्दात् तत्सम्बन्धार्थे षण] बिन्दव कणा,
विक्रासत प्रस्फुटितं, पद्ममिव कमलमिव, यथाहि मनीहररश्मिराजय सुविशुद्ध-
रत्न समधिक विभूषयन्ति यथा वा पुष्परसलवा प्रफुल्लपद्ममूत्र सातिशय समल-
ङ्घ्वन्ति, तथैवेत्यथ, अविहितसिद्धा नास्ति विहित विधान, प्रयत्न इति यावत्,
यस्मिन् कर्मणि तदयथा स्यात्तथा, सिद्धा स्वयमुत्पन्ना, कमपि प्रयत्न विनैव
ममुहता इति यावत् लज्जा सौन्दर्यस्य, विलासा विलसितानि, स्फुरणानि इति
यावत् लज्जाविलासा एव सौन्दर्यस्फुरणानि एव, लावण्यमम्यतय एव इति यावत्,
प्रतिजनकमनीय सर्वजनमनीहर, कान्तिमत सौन्दर्यपूर्णं, वपु शरीर, कुश-
लवधोरिति शय, केतयन्ति अलङ्घ्वन्ति, निरुपसम्भाभाविकरूपराशय मनीहर
मेतच्छरीर सुशोभयन्ति इत्यथ, अनामान्यलावण्यपरिस्फूर्तिं स्वाभाधिकसौन्दर्या-
कर बालयोरितथोरितस्वनेवर न हि विजहाति, प्रत्युत रश्मय रत्नमिव मकरन्द-
बिन्दव पद्ममिव च एतयो शरीर नितरा सुशोभयति निमग्नसौन्दर्यस्य कटाऽप्यन
पागन् इति भाव, तथाच ननमेतौ साम्राज्यलज्जाधरौ अचिरादेव भविष्यत इति
विभाव्यते इत्याशय । [धातृनामनेकाद्यन्तात् चीरादिकत्यामन्वणाशकस्यापि केतधातो
भूषणार्थे लटि रूपम् । अथ लज्जाविलासाना रश्मिभि मकरन्दाविदुभिय साङ्गैर्भवेधन्य-
नान्योपदेशादुपमेलङ्कारौ निरपेक्षतया स्थितत्वेन सृष्टौ] । मालिनी वृत्तम् ॥ २४ ॥

(य) भविषा—बहुलाय । [बहुशब्दात् इष्टनि “इष्टस्य धिट् च” (६।४।१५६
पा०) इति बहोर्भूरादेश इष्टस्य लीप प्रिडागमथ] । रघुकुलस्य—रघुवशस्य, य
कुमार, —बालक, तस्य ह्याया—प्रतिबिन्द, जादृश्वन्त्यथ । (“ह्याया मूषप्रिया
शान्तिप्रतिबिम्बनातप ।” इत्यनर) रघुवशापकुमारा या शरीरशोभा विद्यति,
स्वैवविनवादिनी शोभा एतयो बालयो परिदृश्यते इति भाव ।

अथेदानीं तस्मादग्न स्फुटीकृत्योपपादयति, कठोरिति ।—वपु शरीरम्, एतयोः

प्रसन्नमिहस्तिमितञ्च वीक्षित

ध्वनिश्च माङ्गल्यमृदङ्गमासल ॥ २५ ॥

वाल्मीकिरिति शेष कठार परिपटाङ्ग, तरुण इति यावत्, य पारावत् कपीत,
 तस्य कण्ठ इव गलदृश इव, मन्त्रकं ग्यासल, पूणावधवपारावत्कण्ठदृशमृदङ्ग ग्यास
 भास्वरमित्यथ, आपच वृषस्य क्लृप्त इव क्लृप्तौ मुजाशिरसौ याचनन तत् तमीक्षि,
 स्थूलक्लृप्तमित्यथ, तथा अवन्तुरा अनुन्नतानता, समा इत्यथ, नासला इति
 यावत्, अगा अवयवा यस्य तत, सवावपवानवद्यमित्यथ, ["शेषाडिभावा"
 (प्रा० १५४ पा०) इति बहुतोद्गी कप्] दृग्गते इति शेष, ("अवन्तुरानकम्" इति
 पाठि—अवन्तुरौ असौ भुजीपरिभार्गो यव तादृशम्, अन्मिन् पचे वृषक्लृप्तम्" इत्यथ
 क्लृप्तशब्देन भुजाशिरस उपरिभागो योवैकटशो बोध्य) अपिच वीक्षितम् अवलीकन,
 प्रसन्नञ्च तत् ारुहवत् क्षिप्तमितञ्च इति प्रसन्नमिहस्तिमित [विशयणकम्पधारय]
 प्रसन्न निगमल, प्रसादगुणभूयिष्ठत्वादनुरेजकमित्यथ, तथा मिहवत् क्षिप्तमितञ्च नियलञ्च,
 सिद्धस्य दृष्टि यथा प्रगतं निर्भयं गाभौयव्यञ्जकञ्च दृग्गत, तथा एतशारपीति भाव,
 तथा ध्वनिय निनादय कण्ठस्वरशैत्यं माङ्गल्यं मङ्गलमूवकस्य, अनुदत्तवरात्रिण
 इत्यथ, मृदङ्गस्यैव वाद्यमेदस्त्वैव, मासल मद्र कर्णस्य तपण इत्यथ, स्निग्धगम्भीर
 इति भाव, [नासशब्दात् अस्त्वयै लक्ष्मण्य] अनुमूते इति शेष । [अथ
 सिद्धस्यैव क्षिप्तमित, मृदङ्गस्यैव च मासल इति विशेषेण प्रोक्तस्यलक्ष्ये "उपनानानि
 नानान्य—" (२११५५ पा०) इति उपनानसमास उपस्येयभुतयो वालयो उप
 नानतया उप वानादात् श्रेयम्, यतो हि रघुकुलननानानानिच एतयो वालकयो
 ग्भीर नवजनधरश्यानरुचिर मानन स्थूल वालठञ्च दृश्यते, वीक्षणस्यि धोरग
 अनुदेगकं तथा कण्ठस्वरोऽपि गम्भीर नूनपुरय प्रसूयत, तत नूनसंतौ रघुकुलाङ्गरी
 भवत इति मन्थे इति भाव । [अथ नानानेन पारावत्कण्ठेन मृदं यथ, यथक्लृप्तेन
 मृदं क्लृप्तस्य, सिद्धवोनणेन मृदं वीक्षणस्य तथा मृदङ्गमिना मृदं कण्ठस्ये
 अवेवन्वनाश्याक्लृप्तनात् समानगता ज्ञता एतस्य उपना अनङ्गारा तासा ।
 नेग्येन्वेष नास्यत नसृष्टिरित्त प्रेयस । अथ सिद्धस्य क्षिप्तमित्तयो वीक्षित तथा
 मृदङ्गस्यैवतयो ज्वनि मासल इति उपनानसनाश्याप्रधान, उपनानोपस्येयभावनाद
 अथ सिद्धव उपकट्टमिहस्तिमितवालयस्य क्लृप्ताननदृशमामकयो अद्यागतस्य
 तयो वीक्षित नचथा विनाऽप्युपयत "कमनं चरणासौत् सूय मुमुक्षि । तऽकरोत्"
 ३ -- ३५. मृदङ्ग चरणासौ अनावेनानतात् क्लृप्तमथमृदङ्ग चरणासौत्कण्ठस्य

[सूत्र निरूप्य] । अथ । न केवलमस्मदङ्गसवादिनी
 आह्वति । (र)—

अपि जनवासुतायास्तच्च तच्चानुरूपं
 स्फुटमिह शिशुयुग्मे नैपुणोन्नेयमस्ति ।
 ननु पुनरिव तस्मै गोचरीभूतमच्छो-
 रभिनवशतपत्रश्रीमदास्य प्रियाया ॥ २६ ॥

निजितत्वाद्यकलमङ्गीकृत्य अशक्तिज्ञता हि लक्षणा स्त्रीकृता, तथैव कृतिप्रयोजन-
 विनाकृतलक्ष्याप्रकाशनरूपनेयायत्वदीप नाशङ्कनीय इत्यवधेयम्] । वशस्यविल
 वृत्तम् ॥ २५ ॥

(र) सूत्र निरूप्य—सविशेषनबलीक्य, निपुणतर विभाव्येत्यर्थ । अस्मदङ्ग—
 नदीयावयव, सवदति—अनुकरोति या तथाविधा अस्मदङ्गसवादिनी—सदङ्गानु-
 रूपा अनथीराकृतिन केवल नदाकृतिसौसादृश्यशालिनीत्यर्थ ।

अत्र बालकद्वये न केवल नदवयवसाम्यम्, अपि तु वैदेह्या सौसादृश्यं दृश्यते
 इत्याह, अपीति । इह अत्र, शिशुयुग्म बालकद्वये, नैपुणेन निपुणतया, सन्नेय
 चाद्यमान, प्रणिधानगन्धनिश्चय, तच्चतच्च प्रसिद्ध, नया प्राक् सततमेव परिलक्षित-
 नित्यम् जनकमुताया अपि वैदेह्या अपि, नत्प्राणसमाया सौताया अपीत्यर्थं,
 अनुत्प सौसादृश्यं, [रूपस्य योग्यम् इत्यानुषङ्गेऽव्ययीभाव] स्फुटं सुव्यक्तम्, अस्ति
 विद्यते, न केवल नन, अपि तु सौताया अङ्गलावयव्य वाङ्माधुर्यं दृष्टि-
 विधेयादिकञ्च सर्व्वमेवावाविरुद्धभावेनैवास्तीति दृश्यते इति भाव । एतदेव
 प्रमापयित सौताया पुन प्रत्यक्षाप्रमाणतामाह, नन्विति ।—ननु वितर्कं, तत्
 प्राक् दृष्टुं दृष्टनित्यं, अभिनवस्य प्रकृतित, यत् शतपत्र पत्रं, तदिव यीनत्
 रनशौच प्रियाया प्रापसनाया सौताया, पास्य वदन, पुन भय, मे अक्षो
 नन नयनयो, गोचरीभूतनिव विषयोनुतनिव, नयनपथमापतितनिवित्यर्थ, भ्रुवम्,
 इदानीमेवाह तत् मे प्रियानुस पुन पश्चात्सौति भाव । [अत्राच्छीरगीचरो-
 ननेऽपि तदास्ये तद्गोचरोनतन्वोक्तनेन चकटैककोटिकसगदीदयात् उत्प्रेचा
 उपहार, सनासिन शतपत्रश्रिया अवधर्म्यसाम्यीकैथीपना सनासगता, सादृश्य-
 दर्शनेन सौतानुसखरणीदयाञ्च करणालङ्कार, एतेषाञ्चान्योन्यसाम्येचतया स्थिते
 चर] । नालिनी वृत्तम् ॥ २६ ॥

मुक्ताच्छदन्तच्छविदन्तुरयं
 सैवौठमुद्रा स च कर्णपाशः ।
 नेत्रे पुनर्यद्यपि रक्तनीले
 तथाऽपि सौभाग्यगुणाः स एव ॥ २७ ॥

सीताया सौसादृश्यं पुनरपि विशदीकृत्य प्रदर्शयति, मुक्तेति ।—मुक्ता इव भौक्तिकानीव, अक्षा विशदा, ये दन्ता दशना, तथा या छवि कान्ति, तथा दन्तुरा उन्नतानता, आलापसमये मुक्ताफलधवलदन्तकान्तीनां समन्तात् विसरणशीलतया सञ्जव समभावेन अपरिपतनात् बभ्रुरवत् प्रतीप्रमानेति भावः, धवलदन्तकिरणमनोहारिणीत्याशयः, (“दन्तुरसूत्रवरदे तथीन्नतानते विपुः” इति मेदिनी । “मुक्ताच्छदन्तच्छविसुन्दरी” इति तु कुत्रचित् पाठः, तदयस्तु स्फुट एव) । इयं प्रत्यक्षं दृश्यमाना, शिग्रुगुणसम्बन्धिनो इत्यर्थः, भौठमुद्रा भौठधी मुद्रा आवरणम्, भौठाधराविति यावत्, सैव सीताऽनुरूपा एव, एतयो दशनवाससौ सञ्जया सीतारदनच्छदसाम्यं बिभ्रत एवेति भावः, स च सीतासम्बन्धी एव, कर्णपाशं शोभनकर्णं, (पाशशब्दस्य केशोत्तरवर्तित्वे सहायकत्वं, कर्णोत्तरवर्तित्वे तु शोभनायकत्वं श्रेयः, तथा च मेदिनी “पाशं केशादिपूर्वञ्च स्यात् तत्सङ्गे कर्णपूर्वञ्च । मुक्ते च” इत्यादि । “प्रशसावचनेय” (२।१।६६ पा०) इति समासः) । पुनः क्विप्, यद्यपि, नेत्रे नयने, एतयोऽन्तर्गोरिति शेषः, रक्तनीले प्राप्ते लोहिते तारकायाश्च श्यामे, नीलेलोहिते इति यावत्, पितृविलोचनानुकारित्वादित्याशयः, [“वर्णो वर्णेन” (२।१।६६ पा०) इति समासः] । तथाऽपि एव सीतानयनवेपथ्वे विद्यमानेऽपीति भावः, स एव सीताऽनुरूप एव, सौभाग्यगुणं सौभाग्यलभ्याविलासं, पत्न्यर्थागतं रक्तिनामं सम्बन्धं तस्मात्साभावैःपि नाग्निनामं सौसादृश्यमभवेति भावः, यतः सीतानेवसास्यसव नातिशयं विद्यते तद्धि एतत् तस्या एवापत्ययुगलनिति श्रद्धा तद्धि सपदि मानसं पथात् साक्येनाभ्ररतीति ४८२म् । पर्याया नेत्रयो रक्तिना नौगिना च यथा गननवपु, आभातु न तथा, इति नामद्विका आसन्नन्ति । [कथं हि अश्वदन्तशक्तिपरं वारपेदि त विभ्वानुपिन्धभावमुद्रया तद्धतच्छविमादृश्यं ताने अन्तर्गतसम्बन्धयो विद्यमानेऽनशरः, समानेन मुक्तानां दन्तानां दन्तानां सावगं, च समानगतोऽस्मिन्ति सञ्ज, सीताया एताव्यां नाशकाभ्यां

तदेतत् प्राचेतसाध्युषितमरण्य, यत्र किल देवी
परित्यक्ता । इयञ्च अनयोराकृतिर्वपुश्च । यदपि स्वतःप्रकाशानि
अस्त्राणोति, तत्र विस्तृशामि, अपि खलु तच्चित्रदर्शनप्रासङ्गिक-
मस्त्राभ्यनुज्ञानमुद्भूत स्यात् ? न हि असाम्प्रदायिकानि अस्त्रा-
णीति पूर्वेषामपि अनुशुश्रुम । अयञ्च संप्लवमानमात्मानं सुखाति-
शयो हृदयस्य मे विस्त्रम्भयते । भूयिष्ठञ्च मया द्विधा प्रतिपन्नो
देव्या गभंभार आसौत् । (ल) [साक्षम्] ।—

नेवरक्तिनाशे न्यूनत्वप्रतीते व्यतिरेकालङ्कारस्य व्यञ्जते, इत्यलङ्कारध्वनि] ।
वृत्तमुपजाति ॥ २७ ॥

(ल) एतत्—पुरी दृश्यमानमित्यथ । प्राचेतसेन—वाञ्छीकिना, अध्युषितम्
—अधिष्ठितम् । तत् अरण्य—वन, जनस्थानमिति यावत्, वाञ्छीकिराश्रमपद
मिति भावः । यत्र किल—यस्मिन्नेवारण्ये । देवी—जानकी । परित्यक्ता—
निर्वासिता, कुमारलक्षणेनेति शेषः । इयञ्च—सौतासदृशी इत्यथ । अनयो,—
बालयो । आकृति,—शरीरचङ्कटनपडति । वपुश्—शरीरञ्च । यदपि—यच्च,
सक्तं प्राक् लवेनेति शेषः । स्वतः,—स्वेनैव, गुरुपदेशमन्तरैवेत्यर्थं, प्रकाश,—
आधिर्भावो वेदा तानि । अस्त्राणि—जृम्भकाऽऽख्यानि । तत्र—जृम्भकास्त्राणा
स्वतः प्रकाशे, तेषामाजन्मसंज्ञिडाविति भावः । विस्तृशामि—अवधारयामि ।
अपि खलु—किमु एतदित्यथ । चित्रदर्शनप्रासङ्गिक—सौतायै चित्रपटप्रदर्शना-
वसरे मया प्रस्तावकमेवोक्तम् । अस्त्राभ्यनुज्ञान—जृम्भकास्त्राणा मया स्वतः-
प्रकाशानुभोदनम्, आलोक्यप्रदर्शनसमये “सर्व्वधेदानीं त्वत्प्रसूतिमुपस्थास्यन्ति”
इति मया अनुभोदितमित्यथ । उद्भूत—फलवज्जातमित्यथ । स्यात् ?—भवेत्,
सदभ्यनुज्ञावशेनैवेतेषामेव समुदय समजनोति भावः । कुत एव तस्यते,
तद्वैव चीपपत्तो करोति, न ह्योति ।—सम्प्रदाय,—गुरुपरम्परा, तं विना
चनुद्गतानि असाम्प्रदायिकानि—गुरुपारम्पर्य्योपदेशादृते अनधिगमनीयानीत्यथ ।
पूर्वेषा—पूर्ववतनानां, ब्रह्मज्ञानाद्यादौनामित्यथ । अस्त्राणि—आयुधानि, जृम्भका-
स्त्राण्येव । न हि अनुशुश्रुम—नैव आकण्ठितवन्तः, पूर्वैरपि कैश्चित्
गुरुपदेशादिना एतादृशानि अस्त्राणि लब्धानीति कदाचिदप्यस्त्राभिनाकर्णितमिति
भावः । [अर्पिते चिटि रूप, कैचित् चिटि उच्यते पुरुषप्रयोगस्य कुत्रचिदप्य-

पुराऽऽरूढे स्नेहे परिचयविकासादुपचिते
 रहो विस्रव्याया अपि सहजलज्जाजडदृश' ।
 मयैवादौ ज्ञात करतलपरामर्शकलया
 द्विधा गर्भग्रन्थिस्तदनु दिवसेः कैरपि तया ॥ २८ ॥

दर्शनात् असमीचीनतामाहुः, सत्यप्येवमेकत्वप्रयोगस्य प्रथमपक्षैकत्वाभिन्नतया
 तथात्वेऽपि अत्र बहुत्वे प्रयोगस्य तु तथाभूतत्वाभावात् तथात्वोक्तिरिति ज्ञेयम्] ।
 अथ च मे हृदयस्य सुखातिशय, —आनन्दातिरेक, कुशलवधोरवलीक्षणनियन्धन
 सुखमन्तान इत्यर्थ । सङ्गवसान—निमञ्जन्तम्, आनन्दप्रवाहे इति भाव । आत्मान
 वित्तभ्रष्टे—प्रत्याप्रयति, “तवैव ण्तौ तनुजौ” इति प्रतीतिमुत्पाद्य आत्मासयतीत्यर्थ ,
 अन्यथा बालगोरेतयोर्दर्शनानन्तरमेव कथमियान् मे सुखातिरेक इति भाव । [अत्र
 “आत्मा विस्रभते” इति अणिकर्तुरात्मन चित्तवत्कर्मजत्वाभावात्, “अथाव-
 कम्पका—” (१।३।८८ पा०) इत्यन्यासनेन परस्मैपदत्व नागङ्गनीयम्] । मूर्च्छि-
 वदृशय । द्विधा प्रतिपन्न, —द्वितयत्वेनाभिजात, भ्रूणव्यसम्पन् गर्भे विद्यते इत्यमनु-
 मित इत्यर्थ । द्विधा, —सौताया । गभभार, —भारभूतमुदररुस्यानमिति यावत् ।
 आसीत्—अभूत्, सौताया जठराभ्यन्तरे यमौ एव बालौ विराजिते इत्यसंग्र
 देवाह पाञ् हस्तेन सवाहनाद्यवसुरेऽन्वभवमिति भाव ।

ण्तौ तनुौ एव बालौ सौतागभमभूताविति प्रत्याप्रयित प्रीक्षितेवाथ स्वयं विशदी-
 कत्य व्यति, प्रेरति।—पुरा पूर्वम्, उदाहात परमिति भाव, आरूढे समत्वने,
 प्रथमसहावस्थानावसुरे ईषन्मकुणिते इति यावत्, स्नेहे प्रणये, परिचयस्य दोषकाल
 व्याप्य साहचर्यस्य, विकासात् प्रभावात्, उपचित विवर्द्धिते सति, यदा
 हि तदाय प्रेक्ष निरतिशय विवर्द्धितमानोत् तदिति भाव रङ्ग निञ्जे,
 विचञ्चाया विवस्ताया, अपि, अहमत्र ईडुगौ कैरपि न वीचिता भवेयमिति
 अनङ्गविताया अपि इति भाव, सहजया स्वाभाविक्या, लज्जया वपया, जडे
 निव्यापारे, निनीनिते इत्यर्थ, इडुगौ चतुया यस्या तस्या, तस्या नृप्यधुत्वादिति
 भाव, गभग्रन्थि यन्वोभूतगभपिण्ड, जठराभ्यन्तरे गभस्य सन्निवेशविधिरिति
 यावत्, ननेव न तु तत्रेति भाव, (अन्ययोगव्यवच्छेदकोऽप्येवकार) आदौ प्रा-
 ष्णाना अपि अभिज्ञानात् पूर्वमिति भाव, करतनेन पाणितनेन, य परामग्न
 अत्राहमिति, तस्य कनया कल्पनया, विधाननित्यर्थ, चानुर्थ्येति यावत्, हस्तेन
 चट्ट प्रविशति जडवसुरे इति भाव, यदा—परामग्न एव कथा रिष्य, मित्यसौम्य

[रुदित्वा] । तत्किमेतौ पृच्छामि केनापि उपायेन ? (व)

खव । तात । किमेतत् ?—

वाप्यवर्षेण नीत वो जगन्मङ्गलमाननम् ।

अवश्यायावसिक्तस्य पुण्डरीकस्य चारुताम् ॥ २९ ॥

विशेष इति यावत्, (“कला स्यात् मूलरैवञ्चौ शिल्पादावशनातके । षोडशशे च चन्द्रस्य कलनाकालनानथो ॥” इति मेदिनी) अधिकतया कौशलावशेषव्यतिरिक्ततया वा परानशने कृते अतिशालीना ज्ञानकी हस्तनपचारयतीति तथ्यनिश्चय अशक्य स्यात् इति कलाशब्दप्रयोगोऽत्र बोध्य , द्विधा द्वितयत्वेन, द्विधाविभक्तत्वेनेति यावत्, ज्ञात विदित तदन् तस्यशात्, मदभिज्ञानात् परमिति भाव , कैरपि दिवसै कौशटेवाहोभि, (करणे) तथा सीतया, ज्ञात इति पूर्वैशान्वय , मद्दशनात् पर हि पुच्छुटे गने सज्ज्ञाने यनरूपोऽयनिति स्वयनपि समवेदि इति भाव , तथा चेनी बालौ नून सीतानुतौ भविष्यत इत्याशङ्कितम् । [अत्र प्रस्तुतयोरेव कर्तव्यो नोत्तरानयो एकजातत्वदर्शक्याऽभिसम्बन्धात् तुल्ययोगिताऽलङ्कार] । शिखरिणी वृत्तम् ॥ २८ ॥

(व) रुदित्वा—सीतानिर्वाचनननुच्यते श्रीकवेण विनीटुनशक्तुवन् सूचिर धाप्य विनुच्येत्यथ । तत्—तर्हि, एतयो सीतानुतत्वसंग्रहे इत्यथ । एतौ—कुमारौ । केनापि उपायेन—कनपि व्याजननुच्येत्यथ । किं पृच्छामि ?—किं जिनासे , “भवतौ कौ, कस्य सुतौ च ?” इत्यादिकमिति भाव ।

रोदनकारण किमिति पृच्छति, वाप्येति ।—जगन्मङ्गल त्रिलोकीशुाकर, विलो-
कित सत जगता निरतिशयशुभाभाऽकान्त्यथ, व युष्माकम्, आनन मुख, वाप्यवर्षेण
अदिरलधारमशुविनोचनेन, अवश्यायेन नीहारेण (‘अवश्यायन्तु नीहारस्तुधार
नुद्धिन हिमम् ।’ इत्यनर) अवसिक्तस्य पार्द्राङ्गितस्य, अभ्युचितस्येत्यथ, पुण्डरी
कस्य पद्मस्य, चारुतां रमणोपता, नीत प्रापितम्, एतत् किम् ? इति
वृषजस्यवाचनेनात्वथ , तव प्रफुल्लपुण्डरीकसन्निभे मुखे कथं हि नियत नीहार-
गाग्निप्रतीकाश वाप्यासारविनोक्त दृश्यते इति भाव , इन्दोवरकल्प भगवती
राघवस्य आनन तदानीं विरहविषाणुरतया पुण्डरीकोपममन्दिति ध्येयम् ।
[अथ एकस्य चारुतानपर कथं हि प्राप्तं शक्तुतात् इति वस्तुसम्बन्धे असम्भवत्वपि
विभवप्रतिविभवनावसुद्रया तच्चारुतासदृशचारुताकाशस्य आनजनेनोत्पादनात् असम्भव-
इत्युक्तस्यैवो निदर्शनात्] । पद्यावकाश इतम् ॥ २९ ॥

कुम्भ । अयि वत्स ।—

विना सीतादेव्या किमिव हि न दुःखं रघुपते ?

प्रियानाशि क्लृप्तं किल जगदरण्यं हि भवति ।

स च स्नेहस्तावानयमपि वियोगो निरवधिः

किमित्येव पृच्छस्यनधिगतरामायण इव ? ॥ ३० ॥

दृक्सीताविप्रयोगसमुल्लेखेणैव वाप्यनिर्झोक इत्युक्त्वा रानाप्रणतत्त्वावानभिप्रेत्येन
 लव सनिकारमाह, विनेति।—सीतादेव्या देवीस्वरूपा वेदेद्या, विना कृते,
 तद्विप्रपुत्रस्येति भावः, रघुपते रघुनाटकस्य रामचन्द्रस्य, किमिव हि विलोकीयित
 किमपि वन्तु हि, न दुःखं न दुःखकरम् ? इह जगति निखिलसुखसन्नाथक
 राज्ञेश्चादिकं वन्तुजात समामाद्याप्यसौ रघुमणिः केवलं सीताविरहित
 नततमेव दुःखायत इति भावः, अतः सीताविरह एव दुःखस्य वायविसर्गस्य
 हेतु इत्याशयः । एतदेव मानान्याकारिणोपपादयति, प्रियेति।—प्रियाया प्रियतमाया
 पत्न्या, नाशे वियोगे मतिः, यदा—प्रियाया प्रेमास्पदीभूतानां विषयाणाम्,
 आसन्नस्य, नाशे अदर्शने, निधने सतीयते, मनसाऽभोष्टवन्तुना रुद्धेया अप्राप्तौ
 सत्यानिति यावत्, क्लृप्तं किल सन्नयमेव, न तु अश्वविशेष इति भावः,
 जगतं निखिलप्राणिपुण्यमेवैतत् भूमण्डलम्, अरण्यं वनकल्पं भवति हि सम्पद्यत
 एव, प्रियाविप्रयोगे हि सव इत्यजातपुण्यमपि जगदरण्यप्रायः गृह्यन्ते प्रायशो
 विरहिभिर्गन्तुमार्ते इति भावः । दुःखिनः जगति बहुव सन्ति, न हि भवति
 ते एव विवन्ता इति अद्यानपनेतुम् अस्य तु तदज्ञानान्यम् इत्येतदेव
 विशदोक्तं विवशोति, न चेति।—स च तादृशः, अन्यत्र क्वाप्यदृष्ट इत्यत्र,
 तावान् तत्परिहितः अपरिमेय इत्यत्र, स्नेहः प्रणयः, अनपाराभौतिकः श्रेयः,
 अपरमपि इदानीन्तनमृत्मानस्य, निरवधिः असौप्तः, आजीवनं स्थापितया अपार
 इति यावत्, वियोगः विरहः, यत्र हि प्राक् निरतिथया सुखसन्तति
 पराजतः, तत्र चेद्विदानोऽसौ अलला विरहः । विवसति, तदा प्रसौ नितरा
 नसदने एव भवति इति भावः, प्राक् सीतानुचरे तया साह सततं विमन
 सुखस्यैव रघुपते इदानीं सनापतिने चयविदपि अविषदोऽपि तद्विरहे न हि
 भवति वैश्वर्या विद्याये ज्ञानप्राये तदीये मुक्तिं नृपारपातप्रतिभं अद्युमेकं इति
 तु मन्त्रिता । स च हि रामभद्रं मुचिरं विरहं न ज्ञानमनुभूय सायमेकै नया
 न्तेन अल्पबोलेन विवत्, तत् कुर्वन्सोऽस्मिन् रामायणे तद्व्येतिपरिग्रहेन एव

राम । [स्वगतम्] । अये । तटस्थित आलाप , कृत प्रश्नेन ।
दग्धद्वय । कोऽयमाकस्मिकस्ते स्नेहपरिप्लवो विकारः ?
एवञ्च निर्भिन्नद्वयवेग शिशुजनेनाप्यनुकम्पितोऽस्मि, भवतु
तावत, अन्तरयामि । [प्रकाशनम्] । वल्की । रामायणमिति श्रूयते
भगवतो वाल्मीके' मरस्वतीनियन्द प्रशस्तिरादित्यवशस्य , तत्र
कौतूहलेन यत्किञ्चिच्छ्रोतुमिच्छामि । (श)

तेन हि त्वयत्र विफल एवेत्याह, किमिति ।—अनधिगतम् अपठित, रामायण
येन तादृश इव रामायणतत्त्वानभिज्ञ जन इवेत्यर्थं, किमिति कथं हि, एवम् इत्य,
“किमेतत्” इत्यादिकिमिति यावत्, पृच्छसि ? जिज्ञाससे ? महामुने वाल्मीके
समीपे सनद्य रामायणमधीतवत् तव नैष प्रश्न युज्यते इति भावः । [अत्र
पूर्वाह्ने पिपानाशजनितजगदरण्यानुभवरूपसामान्यार्थेन सीताविरहकृतदुःखीपभोग-
रूपविशेषादस्य समवेनात् सामान्येन विशेषमनशनरूपोऽथान्तरन्यासालङ्कार, अपिच
जाति अरस्तुस्य तादात्म्याध्यासात् निरद्भ रूपकचालङ्कार, तृतीयपादेन च एकव
विरुद्धो तादृशस्नेहवियोगी सङ्गटनात् विरुपसङ्गटनारूपो विषमालङ्कार, चतुर्थ-
पादेन तु अनधिगतरामायणेन पुरुषेण नाहं लवस्त्वावैधर्म्यमास्थीत्कीर्तनादुपना-
लङ्कारश्च एषा चतुष्पा परस्परनापेक्षतया स्थिते सङ्कर इति ज्ञेयम्] ।
शिशुरिपो वृत्तम् ॥ ३० ॥

(श) तटे—समीपे, स्थित, —समासीन, सीतासन्वद्धकथाया मध्यमप्रविश्यैव
तदुपाने वक्ष्यान इत्यत्र, उदासीनपुरुषाभ्यानिव प्रवर्तित इति यावत् । आलाप,
—अनयो चाद्यो नाहत्त्वसन्वन्धोऽस्तिरहित मिथ भाषणम्, सलापेनैतेन स्फुट
परिज्ञापते, यत्रैतो सीतामृतौ इति, तथात्वे कथं हि कथं ‘सीतादेव्या ’ इत्यत्र
“जनन्या इत्यादिकं नानिदध्यादिति हृदयम् । प्रश्नेन—सीतारामौ किं युवयो
नातापितरौ इत्येव परिपृच्छयैति यावत् । कृतम्—अलम् । दग्धद्वय ।—इतचेत् ,
सीतामृताविवैतो इति प्राक् कृताऽऽप्याया सन्वयेदानौ वफल्यादयेन निर्दग्धोभूतस्यास्य
नाशमायत्तनाशशातास्यपैवैषा सन्वुद्धि कृतेति ज्ञेयम् । आकस्मिक, —अकस्मादुद्भूत,
अदेतुश्च इति यावत् । स्नेहपरिप्लव, —स्नेहेन—वात्सल्येन, परिप्लव,—चञ्चल,
वात्सल्यविवशतया समधिजनस्थिर इति यावत् । विकार,—अन्यथाभाव,
पेशाधिस्तीदयाम् निरतिशयचाञ्चल्यमिति यावत् । एवञ्च—इत्यञ्च, अदुप्रवाह-

कुम्भ । स कृतम् एव सन्दर्भाऽस्माभिरावृत्तः, स्मृत्युपस्थितौ
तावद्विभौ बालचरितस्यान्वयेऽध्याये द्वौ श्लोकौ । (ष)
राम । उदौरयतु वल्ल । (स)

कुम्भ ।—
प्रकृत्यैव प्रिया सीता रामस्यासीन्महात्मन' ।
प्रियभावः स तु तथा स्वगुणैरेव वर्द्धित' ॥ ३१ ॥

वपणादिति भाव । निमित्त — प्रकटीभूत, हृदय—चेतस, आवेग,—
चाञ्चल्य, दुःखसंकीर्ण इति यावत्, यस्य तथाभूत, अर्द्धमिति शेष । शिशुजनन
— बालकजनन । अगुकम्पित,—अनुगृहीत, कृपापादांशुक इत्यर्थ । अस्मि—
भवामि, स्वभाववीरस्य मे एतादृशमधैर्यं सञ्चयेवानुपपन्नमिति भाव । भवतु
तावत्—अस्तिवन्नित्यर्थ । किं तत ? तदेवाह, अन्तरिति ।—अन्तरयानि—आपतित
श्रीकावेग विषयान्तरसञ्चारणेन अपनयानि, [अन्तरयानि—आपतित
(ग०) इति णिचि लटि रूपम्] सरस्यत्वा,—वाच, ("गावाग्वाणो नरस्यतौ"
इत्यमर) नित्यन्द,—प्रवाह, विरचनमित्यर्थ, वाक्कलाम इति यावत् ।
आदृत्यवग्रस्य—सूयवग्रस्य । प्रशान्ति,—प्रमत्ता, चरितकीर्णमित्यर्थ । तत्र—
प्रशान्तौ । कौतूहलेन—शौक्येन, तच्छ्रवणे तपातिरिकीदृशनेत्यर्थ । बालकचित्—
कविदृशविग्रहमिति यावत् । श्रौतमिच्छामि—आकर्णितममिलयामि । बालकचित्—
(ष) कृत्स्न एव—सन्तप एव । सन्तप,—रानायणमस्य । आहत,—अधीत ।
स्मृत्युपस्थितौ—स्मरणपथमापाततौ । आनुचरितस्य—पूज्यचरितस्य, प्रथमस्य बालका-
स्य एव । अल्ले—चरने । अद्यापि—परिच्छेद । द्वौ श्लोकौ—द्वे पद्य, अत्रोत्तमिच्छित
गानाप्रथमयोऽपि अहं कव्यमिदानीमानयो श्लोकौ आरामि, तौ च, भवत्कान्त-
वर्तिवत्तये तत्रैव पठितुं शक्नोति इति भाव ।

(स) उदौरयतु—अनिदवातु । वल्ल,—अतिश्लेष्मन्वद भवति ।
तौ एव श्लोकौ इदानीं कृत्यानिवृत्ते, प्रकथयति ।—तौ तौ वेदज्ञौ, महात्मन मनी-
दारचेतस, रामस्य रघुनय, प्रकथयेत् स्वभावमेव, न तु कविमतेयति नाव, प्रिया
प्राणिकरा आनीत अतः, महानना राघव जानया तत्तत एव प्रथमो आसीत्,
न तन्मो अस्मा मनागपि अपटप्रणय व्यथत इति भाव । बालकचित् तत्प्रथमस्य
वचनवचसा निरञ्जित, प्रियभाव इति ।—तत्रा आतया, स तु विद्वन्नाम तयोविध ३
न नन्वनाम प्रथम इत्यर्थ, अतः इति स्वर्गावदातिवदादि, उदौरा, वाचत इ ३

तथैव रामः सीतायाः प्राणेभ्योऽपि प्रियोऽभवत् ।

हृदय त्वेव जानाति प्रीतियोगं परस्परम् ॥३२॥ इति ।

राम । कष्टम् ॥ अतिदारुणो हृदयमर्मापघातः । हा
देवि । एव किल तदाऽऽसीत् । अहो । निरन्वयविपर्यास-
विरमहृत्तयो विप्रलम्भपर्यवसायिनस्तापयन्ति ससार-
हृत्तान्ता । (ह)—

नीत , नहात्मारघमवर सीताया केवलमनुपम लावण्यमभिसनीक्ष्य न तस्यामति-
प्रणयो प्रभूत, न वा लुपाक्षिन्नु रघवनिषि नहौटायेष तस्या वाक्कल्ययानासीत्, यत्
तन्निधमावे क्वचिन्ता पाशङ्केत, असौ तथा स्वकीयविनयाऽऽस्वावादिगुणगरिम्भेवोपा-
ञ्जितं, तेन हि नहात्मनोरित्प्रीतिविग्रह सुधाऽवदात तादृश प्रियभाव अन्यत्र
दुर्लभ एवेति भाव , एतादृश प्रियभाव निव्वासनावसरे कथं हि तत सपदि
विलुप्तीऽभूत्, तदतीव विस्मयकरमिति तु हृदयम् । पथ्यावक्त वचम् ॥ ३१ ॥

सीताया अपि अकृपट तथैव प्रियभाव रघमणौ आसीदित्यावेदयति, तथैवेति ।
—तदैव सीता यथा रामस्य आसीत् तद्वदेवैत्यर्थ, सीताया वैदेह्या , राम रघूदृष्ट ,
प्राणेभ्योऽपि स्वजीवनादपि, प्रिय प्रीत्यास्यदम्, अभवत् आसीत् , रामवत सीता अपि
न हि रामे क्वचिन्प्रणयवती वनवेति भाव । कौटुभ्य तत ? इति प्रश्ने तस्यानुपमत्व-
नाह, उदयमिति ।—हृदयमेव तयोर्हृदयो मानसमेव, परस्परम् अन्योऽन्यगत,
प्रीतियोगन्तु प्रणयमस्त्वत् पुन , इतरेतरगतम् अतिविग्रहं हार्हानिति यावत् जानाति
वेति , तयोर्हृदयो परस्परदृश्य विना अन्यस्य कस्यापि तत तादृशं प्रीतियोगं नाभि-
जानाति, अन्यत्र तादृशमेनादर्शनात् दृष्टान्तस्य सौलभ्यविरहादिति भाव । एतादृशे
परस्परमुदटप्रणये सति कथं हि तयोरेवम अरुन्तुद वियोग सदादि, तद्विषयक-
विस्मयस्य भगवति रामभद्रे अनुत्पादनार्थं श्लोकयोरेतयोरेवतारणा इत्यवधेयम् ।
[नोकावेतौ अक्षद्वेषो वै वास्यीकौ वै रामायणे बालकाण्डान्तिमाध्याये न दृश्येते,
एतदनुदौ हि अवलोक्येति, तेन तन्प्रतिच्छायासवलम्ब्य कविना अभिनवावेवैतौ
श्लोकौ विरचितौ इति विभावयान । तच्छ्लोकौ यथा —“प्रिया तु सीता रामस्य दारा
नितकृता इति । गुणादपगुणाद्यापि प्रीतिर्नृपो विवर्जते ॥ तस्याय भला दिगुण हृदये
परिवसते । अन्तर्गतमपि व्यक्तनास्त्राति हृदयं उदा ॥” इति] । पथ्यावक्त
वचम् ॥ ३२ ॥

(ह) कष्टम्—अतीव क्रमकरम्, अतिदुःखप्रदानित्यर्थ । अतिदारुण ,—अति-

क्व तावानानन्दो निरतिशयविस्मयभवहलः ?

क्व तेऽन्योन्य यत्नाः ? क्व च नु गहनाः कौतुकरसाः ?

सुखे वा दुःखे वा क्व नु खलु तदैक्यं हृदययोः ?

तथाऽप्येष प्राणः स्फुरति न तु पापो विरसति । ॥ ३३ ॥

भयङ्कर, कथमपि सोढुमशक्य इत्यर्थ । हृदयमन्मोपघात, — हृदयस्य — अन्त करणस्य, ममापि — शिराम्नायुस्थिसन्धिप्रभृतीना सन्निपातस्थानानि, तेषामुपघात, — ताडन, सक्षोभ इति यावत्, यद्वा — हृदयमन्मण, — अन्त करणरूपममंस्यलस्य, उपघात, — विदारणम्, बालस्यैतत् भाषण समुद्रुद्धपूर्वस्मृतेर्मे हृदय सञ्चया निज न्ततीति भाव । (“उद्घात ” इति पाठान्तरम्) अथ च्युतेरभ्युदयेन अतिविषम तथाविध श्लोक सोढुमपारयन् अधीरतया विलपति, हा देवीति । — तदा — बाल्ये वप्रसि । एवं किल — इत्यनेव । आसौत् — अवच्छिष्ट, आवयो प्रीतियोग आयुप्रता कुमेन महर्षिर्विवर्णित यथा उक्तं, स तथैव तत्त्वत आसौदिति भाव । निरन्वयेति । — नि, — नास्ति, अन्वय, — सम्बन्ध हेतुवा यस्मिन् तथाभूत्, आकस्मिक इति यावत्, य विषय्यास, — विपरिणाम, पूवावस्थाया अन्यथाभाव इत्यर्थ, तेन विरसा, — अहत्या, वृत्तय, — व्यापारा येषा तथाभूता, अहतुकदशाविषयवीत् पादकतया सुतरा सम्प्रपौडका इति भाव । विप्रेति । — विप्रतन्त्रे — विद्योगोद्भूते शोके, पय्यवस्थन्ति — परिणमति ये तथाभूता, सन्तापोदका इति भाव । समारम्भ — सृष्टे, एतज्जगत इति यावत्, वृत्तान्ता, — वृत्तवस्तूनि, कस्मन्निधया इत्यर्थ । सन्तापयन्ति — व्यथयन्ति, विद्योगवस्तुनि इह जगति सम्प्रपौडका व्यापारनिवृत्ता सतत इह सन्तारिणा मानसानि व्याकुलीकुमति, नास्ति शिवानपि इह सुखेष्वेव इति भाव ।

श्लोक इह सामारिकं विषय्यासनिदानौ स्वस्मिन्नेव विणदीकृत्य विवृणोति, क्वेति । — नि नास्ति, अतिमय अतिमय्य यस्मात् तथानूत्, लोकोत्तर इत्यर्थ, य विस्मय विन्यास, प्रीतिप्रवण्यतति यावत्, तेन वङ्गल घन, असौनप्रणयपरिपुष्ण इति भाव, तावान् तपरिणत, आनन्द इय, क्व क्व ? अधुना प्रागनभूता तादृशो प्रेमगम मुञ्चनवतिवारा क्व विवृतेति भाव, अन्योऽयम् इतरैतरम्, अविद्यिता इति मेव, त तथाहिवा, अरुपटा इति यावत्, यत्र सुखाधानका चेष्टाविशेषा, क्व क्व ? विवृता इति ण्य, त इह इदानी नानभूयते इत्याम्य, गहना निविडा, निरसा इय, कौतुकम् कौतूहली पादकम् विषयेषु इति यावत्, नान्दसादिर्भ

भोः । कष्टम् ।—

प्रियागुणसहस्राणामिकीन्मीलनपेशलः ।

य एव दुस्सरः कालस्त्वमेव स्मारिता वयम् ॥ ३४ ॥

वा, रसा रागा, क च नु ? कुत्र हि अपसृत्य गता इत्यर्थं , प्रागिव वयमिदानीं कौतुकोद्दीपकविषयव्यापृता न भवेम इति भाव , सुखे वा आनन्दे वा, ट खे वा विषादे वा, तत् प्रागवस्थित, तथाविधमित्यथ , हृदययो सीताया, नम च मानसयो , ऐक्यम् एकीभाव , सुखदुःखयोरभिन्नानुभूतिरिति यावत्, क नु खलु ? कुत्र हि विलस सत् गतमित्यथ , पुरा हि पतिव्रता सीता यथा नम सुखे सुखिनौ दृष्टे च दृष्टिनो आसीत्, तथैवाहमपि आसम्, उभौ हि आवा समसुखदुःखौ आस्र, इदानीन्तु तादृशभाव कथं हि सपदि अदृश्यता गत , इत्यहो विधित्वा सचारगतय इति भाव , तथाऽपि पूर्वमेवभूते अकपटे प्रणये उपभुक्ते अधुना तु दुर्विषये तस्या विरहे समुद्रिते अपील्यथ , एष मदीय इति भाव , पाप दारुणदुःखदायकतया दुरदृष्टफलभूत इत्यथ , दग्ध इति यावत्, प्राण हृदयस्ववायुविशेष , प्राणवायुरिति यावत्, (“प्राणो हृन्मारुते वीले काव्यजीवेऽनले वले ।” इति मेदिनी । अत्र प्राणस्य पान्तरवायुविशेषाथकतया एकत्वनवधेयम्) , स्फुरति स्पन्दते, इदानीमपि निश्चिन्मि इति यावत्, न तु विरनति न यत्ननक्षणेण निवर्त्तते, नाहं म्रिये इत्यथ , सम्प्रति प्राणविहानमेव मे वरनित्याशय । [“व्याङ्परिस्थी रम ” (१।३।८३ पा०) इति परश्वैपदम् । अत्र प्राणनाशकरकठोरदुःखकारणसत्त्वेऽपि प्राणवियोगरूपफलोदय-स्याभावात् विशेषोक्त्यलङ्कार] । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ३३ ॥

अथ त्वेषां शैशवसमयस्य ज्ञानन महर्षिभारत्या स्मृतिपथमापादितस्य सातिशय-दुःखदायकत्वमाह, प्रियेति ।—प्रियाया सीताया , गुणसहस्राणाम् असंख्याना सारल्यपातित्रत्यादिगुणानान्, एकेन असाधारणेन, उन्मीलनेन उदयेन, पेशल-मनोरन , वैदेह्या ये ये हि श्रेष्ठा गुणसङ्गा नवा यस्मिन् यस्मिन् काले प्रागनुभूता , तेषां तेषां हि विभिन्नकालिकानां संवेपाम् एव गुणानां युगपत् एतस्मिन्नेव काले भूतिपथे अनुदयात् अतीव रमणीयतन इति भाव , यदा—प्रियागुणसहस्राणाम् एकोन्मीलने असाधारणोन्मेषे, सम्पूर्णतया स्मृतिविषयीभूतसम्पादने इत्यथ , पेशल-दच, निपुय इत्यथ , (“चारौ दक्षे च पेशल ” इत्यनर) प्रियाया असंख्येय गुणावलीनानतिशयेन स्मारक इति समुदितार्थं , य एव यो हि, काल पूर्वतनः सुखकर रमय , दुःखर चत्वथा दुःखदायकतया अधुना अर्जुनशक्य , इदानीन्तन-

तदा किञ्चित् किञ्चित् कृतपदमहोभिः कतिपयै-
स्तदीषद्विस्तारि स्तनयुगलमामोन्मृगदृशः ।

वयःस्रेहाकृतव्यतिकरघनो यत्र सदनः

प्रगल्भव्यापार स्फुरति हृदि सुग्धञ्च वपुषि ॥ ३५ ॥

वियोगसमयस्य सुखकरकालोत्तरवात्ततया स्वत एव दुःखिपङ्कलेन प्रागनुभूतसुखसमय
स्मृतिपथमापतित सुतरामेवासहनीयो भवतीति भावः , तमेव तादृश कालमेव,
वयं स्मारिता स्मृतिपथमापादिता , सीतागुणसम्पृक्तस्य पूर्वतनसुखसमयस्य अधुना
स्मरणात् शोकः, नितरानेव मस्मात् पीडयतीति भावः । [वयमित्यस्य “गतिबुद्धि—”
(१।४।५२ पा०) इत्यादिना श्रावणकर्तुं कर्मत्वेन उक्ते कर्मणि प्रथमा ज्ञेया । अत्र
‘ स्मारिता ’ इत्यस्य ज्ञानसामान्यार्थपरत्वेन व्याख्याने स्मृतिरूपज्ञानविशेषाथकतया
च अव्याख्याने प्रदग्धितमूवस्थ ज्ञानसामान्यार्थकत्वेन विययतया प्रोक्ताप्रसङ्गतिरित्यव-
धेयम् । तथा च “दृश्य” इति वाचिकमूवे दीक्षिता ,—“मूवे ज्ञानसामान्याथाना
नेव यदृश्य, य तु तद्विशेषाथानामित्यनेन ज्ञाप्यते, तेन स्मरति जिप्रतीत्यादीना
न, स्मरति प्रापति वा देवदत्तेन” इति । अन्ये तु दशनरूपज्ञानविशेषाथकदृशि-
घातोरेवाथिकर्तुं कर्मत्वस्य वैकल्पिकत्व ज्ञानसामान्याथकानान्तु नित्यत्व विदधति,
तथा च तन्मते न कश्चिद्दोषः, इत्यलक्षणलक्षणत्वेन इति] । पथ्यात्रक वृत्तम् ॥ ३४ ॥

तादृशरमणोत्तर काल कथम्भूत एवासीत्, यो हि इदानीं सर्वथा दुःस्मरणोय
इत्युच्यते, तमेवाभधत्, तदिति ।—तदा बाल्ये वयसि, विवाहात् परत एवत्यर्थः ,
प्रागेव क्षणाद्देककालात् उपवसनविधे प्राशक्तिकत्वादित्याशयः , मृगदृश कुरङ्ग-
नयनाया, प्रियाया सोताया इत्यर्थः, स्तनयुगल कुचयुग्म, किञ्चित् किञ्चित् रूपा-
दीपत्, कृतपद मञ्जुस्थान, कस्येण मुकुलमिव किञ्चित् मञ्जुदय सदित्यत्र , कतिपये
कतिपि, अहोमि दिवसे, किञ्चिद्दिनाभ्यन्तर एवेत्यर्थः, [अपवर्गे वृत्तोऽयम्] तत
स्तनयुगलम्, रूपादिनां च लोकात्मिकाणि, स्वल्पविकृतमिति यावत्, आनोत अभुत्,
प्रीत्यनोदनात् क्रमश्च तत्का वाचिर्त्तं स्थौग्यमधिगन्तुमारभे इति भावः , यत्र प्रथा
नवस्थाया, वयसः प्रोवनस्य, स्नेहस्य प्रणयस्य, आकृतस्य अतिप्राप्तस्य च, यतिकरैष्य
नन्वर्षस्य, घन निवृत्त, निरतिथय परदृष्ट इति यावत्, मदः कान, उदि
नानस, प्रगः प्रोष्ट, व्यापार किञ्चिद्यस्य च, सम्यगुद्बुद्धं रान् इत्यर्थः, स्फुरति
दिनाया, वपुषि प्रसार, बहिरात्तर इति यावत्, सुग्धञ्च इत्यर्थः, नञ्भावमात् नाति
परस्य इत्यर्थः, तादृशं च स्फुरति इत्यन्तरं , तथा च तदानीं कान वयसा प्रेम्णा

कथं । अथ च मन्दाकिनीचित्रकूटवनविहारे सीतादेवी-
मुद्दिश्य रघुपतेः श्लोकः । (क)—

त्वदयमिव विन्यस्त शिलापट्टोऽयमग्रतः ।

यस्यायमभित पुष्पैः प्रवृष्ट इव केशरः ॥ ३६ ॥

अभिप्रायविशेषेण च नितरा प्रवृद्धित सन् हृदये समुत्कट, शरीरे सौम्यदर्शन
समन्नति इति भावः । [अत्र एकस्यैव सदनस्य हृदयदेहरूपम्यलङ्घ्यगीचरत्नेन
पथ्यालङ्कार, अपि च प्रगल्भत्वमुग्धत्वयोर्विकृद्ध्यो एकत्र तदीयवपुषि अतिरुद्धतया
सनावेशन विरोधाभासोऽलङ्कार, इत्यभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्कर] । शिखरिणी
वचनम् ॥ ३५ ॥

(क) मन्दाकिनी—चित्रकूटीपान्तचारिणी काचित् गिरिणदी, गङ्गा इति
केचित्, तथा च रघौ कालिदास,—"मन्दाकिनी भाति नगीपकण्ठे मुक्तावली
वर्णगतेव भुम्भे ।" इति, चित्रकूटय—तदास्य पर्वतविशेष, तत्र यानि
वनानि—अरण्यानि, तेषु विहार,—क्रोडा तस्मिन्, तत्र तत्र विहारावसरे इत्यर्थः ।
सीतादेवी—वैदेहीम् । मुद्दिश्य—सन्वीध्य । रघुपते श्लोक,—रघुपतिना एष
वक्ष्यमाण श्लोक अभ्यधायि इत्यर्थः ।

अथ विहारकालिक तमव श्लोकनिदानोमभिधत्ते, त्वदयमिवेति ।—अद्यत पुरत,
अथ परिदृश्यमान, शिलापट्ट शिलाखण्डरूपमान, त्वदयमिव तदीयवेषनाथमिव,
विन्यस्त स्थापित, यस्य शिलापट्टस्य, अभित मल्लत, अथ केशर वकुलपादप,
पुष्प कुमुदै, प्रवृष्ट इव वर्षणकम्पनिरत इव, वकुलपादप स्रक्तुसुमानं शिलातलेषु
कम्प्यथ तत्र सुखगत्या विरचयित् प्रवृष्ट इव प्रतीयते इति भावः । [अत्र "यस्य"
इत्यत्र अभित शब्दयोगात् द्वितीयाप्रसक्ते "अभित परित —" (वा०) इत्याद्यनु-
शासनोद्भवेन पठ्याप्रयोगात् व्युत्पन्नकारताऽऽख्य दोषः । श्लोकैष रामायणे न
दृश्यते इति कविकृतोऽग्रमिति विभावयाम । अत्र स्वाभाविकाशिलाविद्यास
पुष्पवपुषया सीतानङ्गतत्वात्कत्वाभावेऽपि तदयमिवेतिनाभिधानेन सत्कटक-
काटकनान्यमनुदयात् क्रियोत्प्रेषे अलङ्कारौ, तयोश्चापीऽन्यमापेक्षत्वात् सजातीय-
सङ्कर एतन्न भुवकरविहारस्यानभेदादिति च गम्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनि] ।
एधावका इत्यम् ॥ ३६ ॥

राम । [सलञ्जितज्ञेदकरुणम्] । अतिनामाय सुग्ध शिशुजन,
विशेषतस्वरख्यचरः । हा देवि । स्मरसि वा तस्य प्रदेशस्य तत्-
समयविस्रम्भातिशयप्रसङ्गसाक्षिणः ? कष्ट भी । कष्टम् । (ख) —
अमाम्बुशिशिरीभवत् प्रसृतमन्दमन्दाकिनी-
मरुत्तरलितालकाकुलललाटचन्द्रद्युति ।

(ख) लञ्जित—लज्जा, प्रियासङ्गतस्य गोप्यविषयस्य वद्धि प्रकाशनादिति
ज्ञेयम्, ज्ञेद, —सीतागत प्रणय, पुत्रत्वबोधदा तत्र शिशुजने वात्सल्य, करुणय—
सीताविरहजन्य शोकय, तै सद्य वत्तमान यथा तथा, आहेति शेष । अतिनाम—
अत्ययमेव । अय शिशुजन,—बाल कुमर इत्यर्थ । सुग्ध,—सरलभावसम्पन्न ।
विशेषत,—विशेषेण । अरख्यचर,—आरख्यक, बालजन स्वभावत एव चातुर्य
लेशरहित भवति, वनवासिवालस्तु सुतरामिवेति भाव । अथ तत्प्रदेशस्य स्मृत्युदयात्
विलपति, हेति ।—देवि ।—सीते । । स्मरसि ?—स्मृतिविषयता नयसि ? इत्यर्थ ।
तस्य प्रदेशस्य—शिलापट्टादिसनाथ त देशमित्यर्थ । [“अधीगयदयेग्राम्—”
(रा३।५२ पा०) इति स्मृत्यर्थधीगात कम्मणि षष्ठौ] तत्समये—वनविहारकाले,
य विस्रम्भातिशय,—विश्यासवाहुन्यम्, तत्तद्देशाना निरुपद्रवत्वात् तत्र मिथ
सम्भाषणादेरनागमेनेव जायमानत्वादित्याशय, तस्य प्रसङ्ग,—यापार, अनुष्ठान-
मिति प्रावत, तस्य साक्षी—द्रष्टा तस्य, आवयो विश्वक्पालापविहरणादिप्रियाणा
परिदर्शकस्येत्यर्थ, यत्र हि आवा सुखेन प्रागवसाव, त देशमिति भाव । कष्ट
भी कष्ट—दुर्विषयस्य दुःखस्य जनकमेतदिति भाव ।

अथ तत्प्रदेशाना स्मृत्या सपदि सीतासुखप्रत्याभञ्जानोदयात् तस्य तस्य वस्तुन
नितरा दृष्टिपट्टतानाह, यमेति ।—अमाम्बुभि यमजनितै जले, अक्षीदमिन्दुभि
रति यावत्, सर्वत्र वनोद्देशे पादाभ्या विहरणादिति भाव, शिशिरीभवत् शीतलो
भावनापद्यमानम्, अपि च प्रसृतता उच्चलितन, मन्देन स्मृत्या, मन्दाकिनीमरुता
मन्दाकिनीमल्लिलसम्पत्तवायुना, तरलिते चञ्चलतामापादिते, मलते चूण
कुलले, आकुला तिरोहिता, ललाटचन्द्रस्य भातदृग्गशधरस्य, द्युति दीप्ति,
शीघ्रात् प्रावत, प्रसिन् तत, [कस्यधारये कृते “यन्न द्यति” पथ्यतन्नेकपदम् इति
कचित्त] कुङ्कुमन च हिङ्गी विक्रितौ, रजितौ इति यावत्, कुङ्कुमकविक्रितौ,
(“वन्देति वा तन्निव विदुः नन्ना च ननयम्” इत्यमर) न कुङ्कुमकविक्रितौ
एव ननयम् इति ननयत् इति प्रावत, तथाऽपि उग्रवर्णा दीप्यमानौ,

अकुङ्कमकलङ्घितोज्ज्वलकपोलमुत्प्रेक्ष्यते

निराभरणसुन्दरश्रवणपाशसौम्य मुखम् ॥ ३७ ॥

[स्तम्भित इव स्थित्वा सकरुणम्] । अहो नु खलु भो । (ग) —

चिर ध्यात्वा ध्यात्वा निहित इव निर्माय पुरतः

प्रवासेऽप्याश्वासं न खलु न करोति प्रियजन' ।

स्त एव मनोहराविव्यर्थं, कपोली गण्डौ यस्मिन् तथाविधम्, अपि च निराभरणो
 अनलङ्कृतौ तथाऽपि सुन्दरौ रमणीयो, यौ श्रवणपाशौ प्रशस्तौ कर्णौ, निर्मग्नरमणीयौ
 कणाविव्यर्थ, ("पाश केशादिपूव स्यात् तत्सङ्घे कर्णपूर्वक । मुकर्णे च" इति
 जेटिनी) ताभ्यां सौम्य रुचिर, रमणीयमिति यावत्, मुख सौतावदनम्, उत्प्रेक्ष्यते
 दृग्गने, सततमनुधानेन तव तादृश मुख विलम्बदर्शनमपि इदानीं दृग्विषयतानासाद्यते
 इवेत्यर्थ, अहो ! पुरा वनविहारजनितघर्मविन्दुमशोभित मृदुशीतलमारुतान्योलित
 कुन्तलराजिरञ्जितभालगोभानुन्दर कपोलरागरुचिर सुननीहरकर्णयुगलविमण्डित ते
 मुख कियद्दि क्षुब्धनिदानौ कथमपि शक्नोतीति भाव । [अत्र तथाविधसौतामुखस्या
 नुत्प्रेक्षितत्वेऽपि सम्भावनया तथात्वेनोत्प्रेक्षणात्, वाचकेवादिशब्दस्य च गम्यमानत्वात्
 प्रतीयमानक्रियोत्प्रेक्षाऽलङ्कार, चन्द्रेण सङ्ग ललाटस्य च अभेदाध्यासात् निरङ्ग
 रूपकन उद्धार, अपि च कुङ्कुमरूपपरमनसाधनायभावेऽपि तथा श्रवणप्रसाधनाय
 भावेऽपि च अहेतुकसौन्दर्यार्थीदृश्यदर्शनात् विनाहेतुककार्योत्पत्तिरूपविभावना-
 ऽलङ्कारश्च, इत्येतेषामन्योऽन्यसापेक्षतया सस्थिते सङ्गर] । पृथ्वी वृत्त — "जसौ
 जसयला वसुगृहप्रतिय पृथ्वी गुरु" इति लक्षणात् ॥ ३७ ॥

(ग) स्तम्भित इव — शोकाविगेन नितरा जडीभूत इव, पिशाचीपद्धत इव
 निर्यापारतया सस्थित इवेत्यर्थ । सकरुण — सखेदम् । अहो नु खलु भो ! —
 अहोवत् निरतिशयशोकमद्बुद्धसेतदित्यर्थ ।

तदेव शोकाकारण विशेषेण विवर्णयति, चिरमिति । — चिर सुदीर्घकाल, ध्यात्वा
 ध्यात्वा अभीष्टा चिन्तयित्वा, [वीसाद्य द्वि] नियत तद्रूपानुधानेनेत्यर्थं निन्माय
 च्छा, पुरत अगत, निहित इव स्थापित इव, सततचिन्तनमहिम्ना काल्पनिकचित्र
 नयनयो पुरत आनीय सस्थापित इवेति भाव, प्रियजन प्रीत्यामदीभूतो जन,
 प्रवासेऽपि देशात्तरेऽपि, दौषविप्रयोगावसुरेऽपि इति यावत्, पाशास सान्त्वनाम्,
 विरहिषा तद्विरहदग्धदग्धस्तेति भाव, न खलु करोति नैव विदधाति, इति न,

जगज्जीर्णारण्य भवति हि विकल्पव्युपरमे

कुकूलानां राशौ तदनु हृदय पच्यते इव ॥ ३८ ॥

[नेपथ्ये] ।—वशिष्ठो वाल्मीकिदंशरथमहिष्योऽथ जनकः

सहैवारुन्धत्या शिशुकलहमाकर्ण्य सभया ।

अपि तु करोत्येवेत्यर्थं, विकल्पस्य ताडगानुष्ठानस्य, व्युपरमे निवृत्तौ, (सति) जगत् भूमण्डल, जीणारण्य पुरातनतया पवपुण्यादिपरिगुण्यगुण्यमाखापादपादिप्रतिभय वनमिव सर्वथा अशीभन, केवल शीकटु खादिमडुलमिति यावत्, भवति हि सम्पद्यते एव, सर्वं सुशीभनमपि सर्वथा अशीभनमिव प्रतिभाति इति यावत्, “तदा रम्याण्यरम्याणि प्रिया शल्य तदाऽसव । तदैकाकी सवन्सु सन् इडेन रङ्गितो यदा ॥” इति भाव, तदनु तत्पथाच्चेत्यर्थं, हृदय चेत, विरहि जनस्येति शेष, कुकूलानां तृपायोना, (“कुकूलं शङ्खमि कौर्ण्ये यत्रे ना तु तृपायन्ति ।” इत्यमर) राशौ प्रचये पच्यते इव दह्यते इव, आदौ चेत सदासीन क्रत्वा पथात् नितरा तेनाऽऽविना भस्मीक्रियते इवेति भाव, निरन्तरानुचिन्तनवशात् यद्यपि प्रियजनप्रतिकृति मानसपटे समुद्योय कथञ्चित् नानामिक सन्तोषमपनयति, तथाऽप्यसौ क्षणात् परमेव याथायमनुभाव विलुप्तौभुय नानस नितरा दन्दह्यते इत्यङ्गी । प्रियजनविप्रयोगस्य दविषदतेति सचेप । [अथ प्रियजनप्रतिकृते पुरत अनिहितत्वेऽपि सम्भावना तथात्वोक्तीत्तनात्, अपि च हृदयस्य पचनाद्यभावेऽपि सम्भावना तथात्वोपदेशात् क्रियोपेनेऽलङ्कारौ, एवमेव जगत जीणारण्यरूपत्वान्त्वेऽपि तथात्वेन सम्भावनात् द्योतकैवाट्टेयासत्त्वात् प्रतीय नानोपेनाऽऽङ्कार, अपि च जगति जीणारण्यतादात्म्यायामात्र निरङ्ग उपक सत्त्वङ्कार, इत्येतेषां चतुर्णां परस्परनेरपेक्षेण सस्थिते सङ्गर] । शिखरिणौ वनम् ॥ ३८ ॥

अथ एतदङ्गे विशिष्यती विवृतस्य रामनदीयापारग्रीकस्य सपटि प्रस्तावान्तरोप-
चेपणेन विषयसम्भावनापदादिप्रतिनिदाना नेपथ्यभाषणेन नवचन्द्रकैली युतगता
यवपात समाना भगवद्विदिताना कौमल्यायाय युङ्गनेवामननमुपवण्यत, वशिष्ठ
इति ।—वशिष्ठ तदाप्य रघुकुमरं, वान्माकि भगवान् प्रावेत्स, दशरथस्य
सहित्य क्रताभिप्रीया पत्रा कौम्ये प्रा इत्यं, [एतन्नेऽपि गौरवात् वदवचनम् । केचित्
तु “नदिव्ये” इति वदवचनदग्नात् सवानाभव दशरथपदानामागमननामन्ति,
एव, नत तस्या एवत्या एवावागतत्वात्, उपरिष्ठात् रामवचनेत्त्वं विवृतिनेत्यतीति

जराग्रस्तौर्गात्रैरथ खलु विदूराश्रमतया

चिरेणागच्छन्ति त्वरितमनसोऽपि श्रमजडाः ॥ ३६ ॥

राम । कथं भगवन्तौ अरुन्वतीवशिष्टौ श्रम्या जनकश्च
अत्रैव खलु एते द्रष्टव्याः ? [सकरुण विलोक्य] । अहह !
तातजनकस्तु दैवादत्रैवायात इति वज्जेणैव ताडितोऽस्मि
मन्दभाग्य' । (घ)—

प्रेम] अथ जनक विदेहराजोऽपि , एते सर्वे इति भाव , अथशब्दोऽत्र
ननुप्रपञ्चक , अरुन्वत्या वशिष्ठपत्न्या, सहैव साङ्गमेव, शिष्यो लवचन्द्रकेतो
कलह सद्भान्तम आकल्प्य सुता, समया कलहाद्यमानयो समानसम्बन्धो
बालयो अनिष्टापातनाशङ्क विवक्षा , सज्जाता इति शेष , अथ अनन्तर, विदूर अति-
दूरवर्ती, अस्मिन्नरूपे इति यावत्, आश्रम वेषा तेषा भाव , तत्ता तया , तेषामाश्र-
मस्य अतीव दूरवर्तित्वादिति भाव , अस्मिन् पथिभ्रमणकालान्या, जडा कातरा
सन्त , अथामता भूत्वा इति यावत्, त्वरित त्वरायुक्त, सोत्कण्ठनित्यथ , मन वेषा
तद्याभूता सन्तोऽपि जरया बाहुकेन, यस्मै आश्रमोक्तै वाङ्कीदयात् सामर्थ्य-
घोनेरिति यावत्, तावै देहे उपलब्धिता , [“प्रकृत्यादभ्य ” (वा०) इति तृतीया]
। चरेण विवक्षेन, आगच्छन्ति खलु आयाति खलु , खलुशब्दोऽत्र वाक्यालङ्कारे
सान्त्वनाया वा, (“खलु त्वात् वाक्यभयाया जिज्ञासायाश्च सान्त्वने” । इति मेादनी)
। लवचन्द्रकेतो समरदशनेन तयोरनिष्टाशङ्कया नितराम् उत्कण्ठितानामाश्रम
वासिना केषाञ्चित् परिसान्त्वनार्थं कस्यचिन्मृनेरुक्तिरियमिति बोध्यम् , रघुकुल-
हितेषिण भगवन्त वशिष्ठादय बालयो नगमनाकर्ण्य सत्वरं बुद्धव्यवसायात्
वारित्तुनेतौ भस्मिलुषन्तोऽपि आश्रमस्यातीव सुदूरस्थितत्वात् स्वेषाञ्च जराजीर्णगात्र-
तया त्वरान्वितमनसोऽपि पथिभ्रमाभिमततया क्लान्त्यन्त अत्वरितपदविचिपनागच्छन्तीति
भाव । [अत्र चिरेणागमनं प्रति जरायुजगात्रत्वस्य अमज्जडत्वस्य च हेतुगर्भत्वेनीप-
पाप्नात पदाशङ्कक काच्यनिद्रमनङ्कार] । ऽि खरिणी वृत्तम् ॥ ३६ ॥

(घ) भगवन्तौ—नाहात्म्यवन्तौ । अरुन्वतीवशिष्टौ—गुरुपत्नो गुरुय एता
विलस्य । श्रम्या—मता कौशल्या । जनकश्च—विदेहराज शशुरथ । एते—सर्वे ।
सर्वै खलु—सकलं जीतानिज्वाहनस्थाने जनस्थाने एवेत्यर्थं , उपस्थिता इति शेष ।
अथ—केन प्रकारेण , द्रष्टव्या ,—प्रबलीकृतित्वा , एतेषा पुरत मूढवी दुर्देव

सख्यस्य हृणीयताप्रमुदितेर्जुष्टे वशिष्ठादिभिः

दृष्ट्वाऽपत्यविवाहमङ्गलमहे तत् तातयोः सङ्गतम् ।

पश्यन्नोदृशमीदृशे पितृमत्तं वृत्ते महावैशसे

दीर्ये किं न सहस्रधाऽहमथवा रामेण किं दुष्करम् ? ॥४०॥

विवशचेतायाह कथमपि स्वमुखं दग्धितुं न शक्यामीति भावः । विशेषतो जनक-
दशनस्य दुःपददुःखदायकत्वमाह, अहहेति ।—अहह ।—हा कष्टमेतदित्यर्थः । तात-
जनकान्तु—पितृतुल्यविदेहराजोऽपि । देवात्—समं दुर्दैवविलसनात् हेतोः । अत्रैव
—आम्हन् सीतानिवासनस्थाने एव । आपातः,—उपस्थितः । इति—अस्मात् हेतोः ।
वद्रेणव—अतिकठोरकुलिजनैव । ताडितः,—अभिहतः । अस्मि—भवामि ।
मन्दभाग्यः,—इतदव , सीताया निवासनात् अतियुक्तं मां प्रति कुपितस्य च
तत्रनक्त्यं जनकस्य साचात्करणं वञ्चननवत् मे नितरा पीडाजननमिति भावः ।

अथेदानीं राजपे जनकस्य सन्दर्शनेन पुननवोभूतस्य श्रीकस्य तीव्रताया हेतु-
प्रदशयति, सख्येति ।—सख्यस्य देवादिकसम्पकस्य, विदेहवर्गोये सह रघु-
वर्गोयानामिति भावः, स्रष्टुषोयतया वाञ्छनीयतया, श्लाघनीयतयैव, प्रमुदिते
प्रहर्षपुनर्किते, वशिष्ठादिभ्यः वशिष्ठप्रभृतिभि रपुत्रकुलहितेषुभि सुनिभि,
जुष्टं सेवितं, स्वीपस्थित्या पूषतां प्रापिते इत्यर्थः, अपत्याना सीतारामादीना,
विवाह परिणय, न एव मङ्गलं साङ्गलिकं, शुभकर इत्यर्थः, न० उक्तव
तास्मिन्, ("नह उद्व उसव" इत्यमरः) तातयो पितृ दग्धस्य विदेहराजस्य
च, तत तयाविवन्, अतोव आनदविधायकमित्यर्थः, सङ्गतं पुरातन
सनागत्तं, दृष्ट्वा प्राक् अवनाक्तं, अधुना दृष्ट्वा पूर्ववधि, दुर्विषह इति यावत्,
महावैशसे निवासनेन सीताद्वयारूपे अतिकूरे कर्माणि, वृत्ते मङ्गलिते,
सन्धाटितं चिति इत्यर्थः, दृष्ट्वा श्रीकसवियं, पितृ दग्धस्य सखाय परमनिव,
राजपि जनकमि यं, ["राजाह सखिभ्यष्टु" (पू०३२१ पा०) इति ममानात्
टवप्रयं], पश्यन् अवगोचं न्, अहं, किं न, सहस्रधा सहस्रप्रकारं, ननु
स्रष्टुषे तं यावत्, न दीर्यं न विदोषं भवामि / श्रीकसवचनं ननु ना० दग्धस्य
पितृदोषो भवति तं भावः, इत्यादि मे निरयनेवोचितमित्यामय । [दापन
देवादिभ्यः सख्येनदरेऽपि वेदं वच कर्तारि आग्नेपदम्, अथवा कथं कथये-
नने । अथैव चिं वा, अत्यन्तं किमु अत्र वक्तव्यमिति भावः, रामेण अतोवा

[नेपथ्ये] । कष्टं भो । कष्टम् ।—

अनुभावमात्रसमुपस्थितश्रियं

सहस्रैव वीक्ष्य रघुनाथमीदृशम् ।

प्रथमप्रमूढजनकप्रबोधनाद्

विधुरा प्रमोहमुपयान्ति मातर' ॥ ४१ ॥

राम । हा तात । हा मातर' । हा जनक ।—

धनेन नया इत्यथ , स्वनामगच्छेन स्वस्याविमृष्यकारित्व निश्चेदत्वञ्च व्यक्तीकृतमिति नेयम् किं दुष्करम् ? किमिदं दुःसाध्यमस्ति ? स्वस्वमप्येतेन जनेन कर्तुं योग्यमहनीयश्चेत्यथ , येन निरपराधा पतिव्रता सीता परित्यक्ता तस्य किमप्यकार्यं नास्तीति भावः । [अत्र रामस्य सर्वकाव्यकरणसमथत्वरूपकारणेन, दारुणशोक-समयेऽपि अविदारणरूपकाव्यस्य समर्थनात् कारणेन कार्यसमथनरूपोऽर्थान्तरन्यासा-लङ्कारः] । शार्दूलविकीडित व्रजस्य ॥ ४० ॥

अदेटानो सीताशोकविकलेन्द्रियस्य रघुमणे तथाभूत शोकोच्छ्वास प्रस्तावा-नराक्षेपेणोपसङ्गं शोर्णदेह रानभद्रमत्रलोक्य शोकात् विमूर्च्छिताना गुरु-जनाना प्रमोह नेपथ्यभाषणेनावतारयति, अनुभावेति ।—अनुभावमात्रेण केवलिन नैसर्गिकशारीरिकतेजीविशेषेण, समुपस्थिता वित्यजाना, श्री कान्ति यस्य तथोक्त, लावण्यामायावशेष न तु पुञ्जवत् दैहिकपीनत्वादियुक्तमित्यथ, ईदृशम् एवविध, सीताविजोगेन नितरा शोर्णकाप्रमिति यावत्, रघुनाथ राम, सहस्रैव षड्रक्षादेव, वीक्ष्य अवबोध, प्रथम प्रागेव, प्रमूढस्य विलसचैतन्यस्य, जनकस्य विदेहराजस्य प्रबोधनात् चैतन्यलाभात्, अनन्तरमिति शेष, विधुरा विवशा, मातर रामजनय, कौशल्यायथ, त्रिनापावसरी राक्षसेण केवल कौशल्याया एव नामगच्छेन तस्या एवावागमनस्य सूचितत्वात्, [अत्र गौरवात् बहुत्व नेपथ्यं], प्रमोह नूक्काम् उपयान्ति गच्छन्ति, तत्तत्स्थानेषु तावत् काल पच्यन्तं शरामचन्द्रस्य सीताया क्लेशे दुर्विषहशोकसमुत्पत्त्यात् कायानातावशेष शरीरकाश्र्यं नमज्जनि दुरादेव तद्दृष्ट्वा प्राक् राजपि जनक मोहजुपागत, कथञ्चित् तस्मिन् नशामुपगतित राममाता कौशल्याऽपि विमूर्च्छिताऽभदिति तु समुदितवाक्याथ । [अत्र अनुभावमात्रेणानुत्पत्त्या गत्याथस्य सीताशोकविधुरस्य रामचन्द्रस्य शोकाधिक्यस्य प्रमा पतिपादनात् पद्याशोकनलङ्कारः] । मञ्जुभाषिणी वृत्तम् ॥ ४१ ॥

जनकाना रघूणाञ्च यत् कृत्स्न गोत्रमङ्गलम् ।

तस्मिन्नकरुणे पापे वृथा व. करुणा मयि ॥ ४२ ॥

यावत् सम्भावयामि । (ङ) [इति उक्तिप्रति] ।

कुशलवो । इत इतस्तात' । (च)

[सकरुण परिक्रम्य निष्कान्ता सर्वे] । (छ)

इति कुमारप्रत्यभिज्ञानी नाम षष्ठीऽङ्क ॥ ६ ॥

अथ वृथाऽपवादभयात् रघुकुललज्जोभुतायां सीतायामन्याय्यनाचरितरि अती
वाधन्ये स्वस्मिन् कृपापावत्वाभावमुपदर्शयति, जनकानामिति ।—जनकाना जनक
वशीयाना, रघूणाञ्च रघुवशीयानाञ्च, यत् सीतारूप वस्तु, कृत्स्न समय, गोवन्दी
वशयो रघुजनककुलपीरित्यथ सङ्गल शुभ यथैव हि नटा जनका रपव्य
सङ्गलपन्त अभवन् इत्यथ तस्मिन् रघुजनककुलयो सर्वमङ्गलनिदाने सीतारूपे
दन्तुनि, अकरुणे निद्वेषे, अतिवृथानकस्मचारिणि इति यावत् पुण्यभावस्याया
विनापराध तस्या द्विसकमङ्गले वने निव्यामनादिति भाव , अत एव पापे पाप
कारिणि, पृष्टे इत्यथ, मयि रामे व यस्मात्, करुणा तथा वृथा निष्कला,
दृष्टाकरकस्मविधापिज्ञानी न हि भवति भवतामनकस्याभाजनमिति भाव ।
[एतो हि अहम् अकरुण पापय अतो मयि व करुणा वृथा इति करुणाभाव
प्रति अकरुणत्वस्य पापत्वस्य च हेतुमततया उपन्यानात् पटाद्यंहेतुकं कायनिश्च
जनदार अपि च यत्पदोपस्थाप्ये सीतारूपे वन्तुनि गोवमङ्गलत्वस्य अभेदाध्यासात्
निरङ्ग रूपकमित्यनयो ति नतण्डलवत् सृष्टि] । पथावके व्रतस ॥ ४२ ॥

(ङ) यावत्—वाक्यालङ्कारे । सम्भावयामि—स्वयं गत्वा समागतान् गुरु-
जनान् प्रणिपातादिना सर्वर्शयामि, श्रीकविमूर्च्छितान् नाट्यप्रवृत्तान् प्राणयामाति
वा भाव । [अथ भविष्यदप्ये 'यावत्पुग—' (३३४ पा०) इति लट्] ।

(च) तात —पितृवत् पूजनीय भवानियय । ('पत्नेऽपतरि पूजे च
तातयञ्च प्रयुच्यते' इति नियमात्) इत इत,—अस्मिन्नेव पयि, पथाऽनेनेत्यथ,
सनाग-इत् इति अथ ।

(छ) सकरुण—समीकृतम् । परिक्रम्य—परितप्तम्, तिर्यतसृष्टुपादादीनिप ज्वले
यत् । निष्कान्ता,—गता, इत्यान् प्रचरिता इत्यथ ।

अथ षष्ठाङ्गस्य सङ्क्षेपः ।

विष्कम्भके विद्याधरमिथुन दिव्य विमानमधिरुह्य रङ्गमाजगाम । विद्याधरस्तु
 स्वा प्रिया रणप्रचण्डया कुमारयो भोषणनायोधन प्रदर्शयितुमारभे । दिवि च
 देवा कुमारयोक्तयो येषसे दन्तुभि विनेदु । निपेतुय तदा तयो गिरसि अनवरत
 मेव मकरन्दस्याणि कुमुमानि । अथ विद्याधरौ प्राङ्, कथ हि सहसा अम्बरतल
 तडित्प्रभापिङ्गलमाभाति ? इति । विद्याधरस्तु प्रत्याङ्, समारोपित किमु अय त्वद्वा
 ग्राण्यन्ते मात्तंखु । सत वा समुन्मोलयति जगत्सहारार्थं द्वतीय लोचन भगवान्
 नीलनीहित । येन हि अलौकिक तेजसा राशि नभोमण्डल नमुद्गासयतीति । जण
 विविन्त्य पुनराङ्, आ ज्ञात, वत्सेन चन्द्रकेतुना आग्नेयास्त्रमभिप्रयुक्त, तस्मादेवैषा
 पावकप्रभा सनाविभवतीति, यतो हि तदस्त्रप्रभाभि कर्तुरितकाये वैमानिकाना
 विमानमण्डले दाहभयात् द्रुत पलापितमेव, अहर्मापि प्रचण्डाग्निज्वालात स्वप्रिया
 नात्मानश्च सरचित्तु सुदूरनपसरामोति उक्तातथा अकरोत् । तदा पत्यु सुश्रीतलाङ्ग-
 सम्पर्शेन प्रशमितानलजन्तापा विद्याधरौ प्राङ्, कथ हि विद्यादिलासपरिग्राभिते
 ज्ञानलै नवजलधरे नभस्तल सहसा समाप्तोयते ? इति । तदाकथ्य विद्याधर आङ्,
 अहो । कुमारलवेन वारुणास्त्र सम्प्रयुज्य पावकास्त्र प्रशमितमिति । पुनयाङ्, इत्त
 भो । प्रगाढान्धकारनिमग्नमिव भूतजातमिदानीं प्रवेपते यतो हि कुमारचन्द्रकेतुना
 वायव्यास्त्रनीरित, तन च मरुता ब्रह्मविद्यया ब्रह्मणि विवचनानामिव, भयसा मेघानां
 सहसा विलय नजनित इति । अथान्तरे अपृच्छत् विद्याधरौ को हि
 नडापरुष इदानीं दूरत एव युद्ध्यापारविरतिमुपदिशन् कुमारान्तरा विमानमव
 तारयति ? इति । तद्दृष्टा विद्याधर आङ् भगवान् रघुपति शम्भुकवचादिदानीं
 प्रतिनिवृत्त, तेन हि तद्गौरवात् कुमारौ युद्धकलाय त्वरितमेव व्यरन्दिताम् ।
 अधुना नुतसनागसेन राण रामभद्रस्य शुभ भूयादित्युक्त्वा शुभमनुष्ठायान् विद्याधर
 पवरा सह रङ्गाद्विथक्तासिति ।

अथ पुष्पकविमानादवतीर्य राण चन्द्रकेतनाङ् वत्स । द्रुतमागत्य ना मुहुट
 परिवर्ण्य, तव सुश्रीतलाङ्गाना सम्पर्शेन नम चित्तदाह प्रशमनमुपगच्छत्विति । तत,
 आय । अग्निवादये इत्यभिधाय राममगिववन्दे चन्द्रकेतु । अपि कुशल दिव्यास्त्र-
 धारिण तव देहस्य ? इति पृष्टवति रामे, अत्यद्भुतकम्पण खवस्य लाभादेव मे कुशल,

तेन हि माभिवस वीरमपि भवान् सन्नेहं पश्यन्विति चन्द्रकेतुराह । कुमार लवमव-
लोक्य राम आह अहो । जगत् रक्षितुमेवावतीर्णं मूर्त्तिमानस्रवेद इव, वेदनिवि
रक्षायै धृतकाय चाक्षधम्म इव सामर्थ्यमसुटाप इव, गुणनिचय इव, पुण्यरागिगिव
प्राय वीरपीत इति । अथ लव आह, पुण्यदर्शनाऽऽ महापुरुष, स्नेहभक्ताना-
मेकाधारभूत मूर्त्तिमान् धम्मप्रकर्ष इवेति । आयय्यम ॥ इदानीं विरोव कुत्रेवाप-
सृत, निर्वृतिपनरसय प्रसर्गति, औडव्यश्च सद्गुणगद्दतमेव, अवनमयति च ना
विनयनसभाव महापुरुषमिमश्च दृश आत्मनि नाह प्रभवामि, अहो । पुण्यदेवाणा-
मिव महतामलौकिक नादात्मामिति । अथ राम आह, कथं मे सहसा
सवाग्नेव दृग्मानि विन्तानि ? स्नेहय मेऽन्तरात्मान विद्रावयति ? एष हि
कारणान्तरजन्य इति लोकोक्ति अलोकेवेति, यत मूर्खोऽपि कमलमेव विक्राशनेति,
चन्द्रोदये च चन्द्रकालनणिविगलति, केनापि तु आन्तरेण हेतुना इमे पदाया
परस्पर स्नेहपाशमयता भवन्ति, किञ्चिदाप कारण तेषा नाभिज्ञायते, यत हि
स्नेहा वाद्यानि कारणानि न मनाययन्तीति ।

लवस्तु चन्द्रकेतोवचनात् ज्येष्ठतातपादा इमे इति विदित्वा, अहो । सुप्रभातमय,
यत देवी रघुमणि दृष्ट इति कथयित्वा नविना पुनराह, तात । लवो भवन्तमभि
वादयत इति । तत राम सन्नहमाह, आयुषन् । एहोहि, मां सुदृष्ट परिचयस्व,
चन्द्रनमार्मकुमारस्नेऽऽसम्यग् सा नितरा नन्दयतु । तदाकथं लव पुनरभितधे,
अथरनिष्ठा सुखात तवभवता वीरत्वगायामुदयत्य स्ववीरत्वप्रदशनजनिता मे
वाग्निगता मूर्धान्त्विति । नन्दयन्लङ्कार एव चक्षस्व, यथा सूर्यकालनणि दिनकर-
किरणे समुत्तापित तेजानि वसति, तथैव महान्त तेजस्विन स्वभावादेव परिषा
तेज न विपङ्क्ते इत्यभिवाय, जृम्भकान्त्रप्रभावेण चिदग्निखितानोवावस्थितानि
स्वनैव्यानि विनील्य राम तदस्त्रजातमुपसङ्गं नवमादिदेश । न तु तथैवाकरोत् ।

अथ राम नृम्भकास्त्राणा स्वमस्त्रदायमुपवण्य लव तस्मिन्प्रदायमपृच्छत्, तन्मुखात्
तदस्त्राणा स्वत एव प्रकाशनावगत्यासानान्यपुण्यप्रभावादेव एतेषा मन्मथोऽप
भविष्यन्तु इति किं शक्त्वा ननुदयो । तत प्रनृक्षनेण तौ तु पुनरौ विदित्वा,
को हि ताताय दितोऽो भवतीति अनिनामत् । अपि च नेपथ्ये कुमव्य नाण्डायन
प्रति न वसोयप्रकरनमूचिका समवेति समकण्य आह को हि नामाय
वाग्नेत नवन नवगन्ध रश्मिना मे इम समुत्पादयति ? इति । तत
तदनुत्तरं राम स्वतस्त्र कुम्भ भरतायमात् प्रतिनित्तमकण्य पुनराह,
अ - नन्दयन्तु मे नन्दयत ।

अवान्तरे कुश महनोयकोर्त्तिभिरादित्यवशीये नृपतिभि विगच्छ स्वगौरवमूचकं
मभिमन्य धनुरास्फालयितुमारभे । रामस्तु धीरीद्वतगतिसमलङ्कृत तदीयमसामान्य
वोध्यं विलोक्य पर मुमुक्षुः । तदा लवस्तु कुशस्य समीपमागत्य रघुमणे तद्दर्शनेच्छा
त विज्ञापितवान् । कुशस्तु रामायणकथापुरुष वेदगोपायितार पण्डितं रघुभाष्य
मवलोक्य पर पिप्राय, चन्द्रकेतौ भ्रात्रा सखिभावरुस्थापनात् तत्सम्पर्केण धम्मतात
वदन् राघव सर्वार्द्धितवाच । रामस्तु त निर्भर परिष्वज्य पवसमालिङ्गनवत् परां
ानहातनधिजगाम । ततश्च सर्वे कियत्काल प्रच्छायावह्नौ शालतले समुपविश्य
गाढीमुखमनुबभूवुरिति ।

अथ राम राजलक्ष्मीविलासनुशीभित कुशलवधी निसर्गकान्त कलेवर वीक्ष्य,
रघुकुलकुमारवदेतयो प्रसन्नसिद्धस्तमितवीक्ष्यं मङ्गलमदङ्गभौरध्वनिय भवतीति
विभाव्य, स्वगरीरसवादिनोमाहनि जनकनुताऽनुदपामङ्गसङ्घटनाच्च समवलोक्य, तदा
साताया श्रीनदङ्गलावण्य पुन प्रत्यचोक्तवानिवेत्यमन्यत, किञ्च एतद्धि सीतानिवा-
सनम्यान स्वत प्रकाशानि चेतयो जृम्भकास्त्राणि, प्राक् स्वय समीक्षितं द्विधाप्रतिपन्न
सौताया गभभारमित्यादिक तदा मनसा समालोच्य विह्वल सन् भृश रुरोद च ।
तदा लव रामस्य नेशावश्यायसिक्त पुण्डरीकमिवाशुसलिलाद्भुतमाननमवलोक्य
विस्मयान्विती बभूव, तात । कमेतदित्यपृच्छच्च । तदाकर्ण्य कुश आह, वत्स ।
रामायण सम्यगधीत्यापि कथमेवमनभिन्न इव जिज्ञाससे ? देवीं सीता विना रघुपते
किमपीह मुखकर नास्ति, तादृशप्रणयात् परमसु दुर्वाषह एतादृक् विधीगो जगत्
जोषारण्यप्रायमनुभावयतीति ।

अथ रघुपति वाल्मीकिचरस्वतीनिस्सन्दभूता रामायणकथा श्रीतुमभिललाप ।
तत कुशसुखात् बालचरितस्यान्तिनी द्वी श्रीकौ समाकख्यात्यधिका नम्रमथ्यामापत् ।
हा वेदेहि । तदा किञ्च त्वनेवमेवासीरित्युक्ता समधिक विलपितवान् । कुशस्तु तदा
पुन मन्दाकिनोचितकूटवनिद्वारावसरे देवी सीता प्रति रघुपते श्रीकान्तरमपठत् ।
मुग्धस्वारण्यचरस्य मिश्रोर्मुखात् तदाकण्ठ राम सीता ममृत्य विललाप, सवाप्य-
रद्वदन् उवाच च, हा देवि । अरसि किमु तस्य दशसा ? यत्र तु मन्दाकिनो-
नरता तव श्रमाव्यूषि नि शेषमेव विशोपमुपगतानि, अलकनालकानि च कुडुमराग
वदिनगौरव्ये त्वन्मुञ्चन्त्रे परिपत्य क्षण तदीयां प्रभा पय्याकुलानकरीदिति । अपि
आह अहो । मुचिरननुध्यानात् प्रवासिऽपि प्रियजनेन कल्पनाप्रतूतेन सता पुरत
स्यावत इवेत्यभिनयत विरहिजन, विकल्पे विनिवृत्ते च तेन पुन जगत् जोषारण्य
भावेनगभूयत, इदं च तस्य तुषानलेन विदद्यते इवेति ।

अथ नेपथ्ये वशिष्ठादप्य महर्षेण दृष्ट्या कौशल्यथा अस्वत्या च सह । अथ कलह
समाकण्ठ्य त्वरितमागन्तुमभिलषन्तोऽपि जरायुस्ततया सुचिरेणैव कालेनाव
समायातीति कलरवमाकण्ठ्य राघव प्राङ्, कष्ट भो । कष्ट, गुरुगना विगपतन्तु
तातजनकोऽपि सोताविवासनदण सममेव द्रष्टव्य इति मृश वञ्चनाभताडिताऽभि
मन्दभाग्य । इत्यमभिदधदेवासौ पुन, अहो । प्राक् वैवाहिकसम्बन्धप्रसूताना
वशिष्ठादोना जनकादौनाञ्च विवाहमङ्गलमहोत्सवे समागम पय्यन्निदानौ पितृसखस्य
जनकस्यातिनिर्विष्यस्य सोताविवासनस्थले दृष्टशीं शोचनीयामवस्थामवलाकयत्रह
इतदेव कथं महस्रधा न विदीर्ये ? इत्युक्त्वा बहुधा व्यलपत । अथ सोताविशीगपरि
णयस्य रघुपतरोद्दशीसनभावमात्रैकगत्या शरीरत्रिय विलोक्य विधुरा मातर गुरु
जनाय सपाद प्रमाहमुपगता इति नेपथ्यनापितमाकण्ठ्य राम, हा तात । हा
मातर । हा जनक । एतस्मिन् पापे जनकरघुकुललक्ष्मीपरिहारक नयि भवता
करुणा प्रथैवेति समाश्रयसन्तर्पणं तदन्तिकसमागत ।

इत्यशेषगाम्नाटवीसञ्चरणपञ्चानन कुलपतिकल्प-“वि, ष” इत्युपनामक

श्रीमञ्जीवानन्दविद्यासागर भट्टाचार्यविरचिताया, तदात्मगाभ्या

श्रीमदाशुनीधविद्याभूषण श्रीमन्नित्यनीधविद्यारत्नाभ्या

परिवर्तित परिवर्द्धिताया सुखनीधिनोसना

ख्यायाम् उत्तररामचरितव्याख्याया

पृष्ठोऽङ्क ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽङ्कः ।

—०.०.०—

उच्छ्रय । भो भो ! भगवता खलु वाल्मीकिना सत्रह्यक्षत्र-
पौरजानपदाः प्रजाः सहास्राभिराह्वय कृत्स्न एव सदेवासुर-
तिर्य्यगुरगनायकनिकायो जङ्गमः स्थावरश्च भूतग्राम स्वप्रभावेण
सन्निधापितः । आदिष्टवाहमार्थ्येण,—“वत्स लक्ष्मण । भगवता
वाल्मीकिना खलुतिमस्सरोभिः प्रयुज्यमाना द्रष्टुमुपनिमन्त्रिताः
सन्, तद्गङ्गातोरमातोद्यस्थानमुपगम्य क्रियता समाजसन्नि-
वेशः” इति । कृतञ्च मर्त्यामर्त्यस्य भूतग्रामस्य समुचितस्थानेषु
समुपवेशन मया । (क) अयन्तु,—

(क) अथ विप्रोगान्तनाटकोपवर्णनस्य आलङ्कारिकजनाचारविरुद्धतया
तवभवान् भवभूति तन्मत सर्वथाऽनवत्तमान वास्तविकविधीगान्तमपि रामचरित
काव्यनिकृष्टोपन्यासेन निखनान्तरूपतया समापयितुं विष्कम्भकद्वयलक्षणवाक्यमूलेन
स्त्रीपद्यापितद्वयवतारयति, भो भो इति ।—भो । भो ।—इति स्वानुचाराणां
सम्बन्धायकसन्ध्यम् । सत्रह्येति ।—ब्रह्मभिः,—ब्राह्मणैः, (“ब्रह्मतत्त्वतपीषेदे न द्वयो
पुंसि वेधासि । ऋत्विग्योगभिर्दोर्विष्टे” इति मेदिनी) चत्तैः,—चत्तियैः, पौरैः,—
नागरिकैः, जानपदैः,—जनपदवासिभिर्य सद् वर्तमाना या ता, प्रजा —
प्रकृतिपुत्रान् । अस्मानि,—मादृशे राजपरिजनैरित्यथ । सद्—सात्तम् । आह्वय—
आमन्त्र । कृत्स्न एव—सस्य एव । सदेवेति ।—देवाः,—अमरा अमुरा,—
दितिमुता, तथा तिर्य्यगः,—पशव पक्षिण्य, उरगा,—सर्पाश्च तेषा तेषु वा ये ये
नायकाः,—सुह्या, (“नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावापि ।” इति वैजयन्ती)
तथा निकायः,—समुहः, [“सद्दे चानौत्तराधर्थ्ये” (३।३।४२ पा०) इति घञन्तस्य
चिनोत नमूढार्थे काटिश । “निकायस्तु पमान् लक्ष्ये सधानप्राणिसद्देतौ । समुच्चये
नदताना निलये परमात्मनि ॥” इति मेदिनी) तेन सद् वर्तमान । जङ्गमः,
—गहनशौच, ननुष्यादि इत्यथ । स्थावरश्च—स्थितिशौख्य, पर्वतादित्येभ्यः ।
(एवमुत) अतगान्,—सताना—नद्गङ्गावरात्मकगोवाजीवानां, यान्,—समुहः ।

राज्यायमनिवासेऽपि प्राप्तकष्टमुनिव्रतः ।

वाल्मीकिगौरवादार्य्य इत एवाभिवर्त्तते ॥ १ ॥

स्वप्रभाविण—स्वकोयतपोमहिम्ना । सन्निधापित,—सस्थापित, एकत्र सन्निवेशित इत्यथ, स्यावराणां सन्निधानन्तु तत्तदधिष्ठातॄणां सन्निधानेनेति ज्ञेयम् । आदिटय—आज्यतय । आर्य्यण—पूज्येन, रामचन्द्रणेत्यथ । स्वकात—स्वस्य—आत्मन, कति—रचना, दृग्गकाय्यविशेषरूपमित्यथ । असुरोभि प्रयुज्यमानाम्—उज्वशोप्रभृतिभिर्भूयमानाम् । उपनिमन्विता स्म,—आङ्गता भवान्, वपमिति शेष, भगवता वाल्मीकिना इत्यन्वयः । तत—तस्मात् । गङ्गातीरं—सुरधुनीतटम् । आतीत्यस्थान—चतुर्विधवाग्विशेषस्थान, रङ्गमित्यथ । (“तत वीणादिक वाद्यमानदं सुरजादिकम् । वशादिकन्तु सुपिर कास्यतालादिक घनम् ॥ चतुर्वाङ्गमद वाद्यवादिनातीतनामकम् ॥” इत्यमरः) । उपगम्य—प्राप्य । किरता—विधोयताम् । समागतानामवेग,—समाजस्य—सदस, सन्निवेश,—सस्थापनम्, अभिनय द्रष्टुं समागतानां देवासुरादिसामाजिकसङ्घानां सुखोपवेशनयोग्यं रमणीयं रङ्गविरचनमित्ययम् । नत्पामत्यस्य—मर्त्यस्य—नरणधम्भवत् सनुष्यादे, तथा अमत्यस्य—अमरस्य । भूतयामस्य—प्राणनिचयस्य । समुचितस्थानेषु—यथायोग्यप्रदेशेषु, गुणसम्माननाद्यनुरूपस्थलेषु इति यावत् । समुपवेशन—सस्थापनम्, इच्छाकुवशीयानां गुणयामविशेषगाम्फतां प्राचेतसकृतिं द्रष्टुं समागता सर्वे एव प्रेक्षका मया यथायोग्यस्थानेषु गुरोरात्माऽनुसारेण सन्निवेशिता इति भावः ।

अथेदानीं भगवती रघुमणे स्वव्यग्रशक्तं वाल्मीकिरचितां श्रोतुं तरस्थलसमागमनाहं, राज्यायमेति ।—राज्यं प्रजापालनरूपं राजकर्म, स एव आर्य्यम गार्हस्थ्यायन इत्यथ, राज्यरूपं अतिविशालमृदस्यजननायम इति भावः, तत्र यं निवासं अवस्थानं तस्मिन्नपि, मृदमधिप्रश्नं प्रथाविद्यनुतिष्ठत भगवत रघुमणे राजत्वात् तदनुपालितस्य तदोपायसत्त्वे तान्नेदारीप कृत इति ज्ञेयम्, मृदस्यजनोचिते स्थाने निवासं स्वतव्यतोत भावः, प्राप्तकष्टमुनिव्रतं प्राप्तं स्वीकृतं, कष्टं क्षेपकरं, मुनिव्रतं दारात्पत्नीपतिविभ्रतत्वे तन्मोक्षानन्वयं तत्र कृत्वा मन्त्रनिग्रहविशेषं त्रेन तथाविधं, मृदमधिप्रश्नोपि स्मान्तरपरिग्रहं कृत्वा मुनिव्रतं यमपिप्रमाद्यवत्स्वल्पपूजकं तद्विचारं तथा स्थित्वा स्वतः राजवत्पत्नीपालनं आहारविहारादिनिवधभीगसाधनसामग्रीतन्त्रैश्च विनिवृत्ततया संस्थित इति भावः, आर्य्यं रामं, वाल्मीकिगौरवात् वाल्मीकीयं तन्मोक्षं कति प्रचणादरं तन्मातं, ताकन् मुनिव्रतं अनरतिं तन्मात्मत्वादिदं

[तत प्रविशति राम] ।

राम । वत्स लक्षण । अपि स्थिता रङ्गप्रेक्षका ? (ख)

लक्षण । अयं किम् ?

राम । इमौ पुनर्वत्सौ कुशलवौ चन्द्रकेतुसदृशी स्थान-
प्रतिपत्तिं लभयितव्यौ । (ग)

लक्षण । प्रभुस्नेहप्रत्ययात् तथैव कृतम् । इदन्तु आस्तीर्णं
राजासनमुपविशतु आर्य्यं । (घ)

भाव , इत एव आसन्नेव स्थले, महिरचितरङ्गस्थाने इति यावत् अभिवक्तत
भाग्यक्षिति , सर्वविषयवित्खण्डोऽपि केवल भगवति वाञ्छीकौ बहुमानात् अत्र रङ्ग
सनाशति, न तु अभिनयदर्शनकौतुकीपभीगाशमिति भाव । [अत्र गृहिणा सुनि
धनीचिताशमानपालनस्य असम्भावितत्वात् विरोध , श्रीरामचन्द्रस्य अलौकिकनहिम-
वत्त्वेन तत्परिहारात् विरोधानासौऽलङ्कार] । पथ्यावक्तव्यं ॥ १ ॥

(ख) अपि—प्रश्ने । [रज्यते अस्मिन्नित्यर्थे रजते अधिकरणे घञ्] रङ्ग,—
नाय्यभूनि, तस्य प्रेक्षका,—दर्शका, सामाजिकजना इत्यथ । स्थिता ?—यथा-
योग्यस्थलेषु सुसुखमवस्थिता किम् ? इत्यर्थः ।

(ग) चन्द्रकेतुसदृशी—चन्द्रकेतुसमानाम् । स्थानप्रतिपत्ति—स्थानस्य—समुप-
वेशनयोग्यस्य आसनस्य, प्रतिपत्ति—समादर, यथायोग्यासनप्रदानेन गौरवमित्यर्थः ।
लभयितव्यौ—प्रापयितव्यौ, यादृशे आसने चन्द्रकेतुरुपविशति, तादृशे आसने इमौ
वालकौ कुशलवौ अपि सनुपवेशनोवावित्यथ । [लभते णिचि “लभेय (७।१।६४
पा०) इति नुमागमे कन्वाणि तस्यप्रत्यय, “लभेर्गल्यथत्वात् णिचि अथौ कर्त्तुं
कम्पत्वाकम्पत्वे” (५ अधि० २ अ० ६ सू०) इति वामनीकौ प्राप्नुपसञ्जनगत्यथत्वे
तु अणिकर्त्तुं कम्पत्वमेवेति व्याख्यानरहस्यात् अत्र प्राप्नुपसञ्जनगत्यथत्वात् आणकर्त्तुं
भूतयो कुशलवयो कम्पत्व कम्पाण चोक्तत्वेन प्रथमा ज्ञेया] ।

(घ) प्रभिवति ।—प्रभो,—जगत्यते भवत, य स्नेह,—कुशे लवे च वात्सल्य,
तस्मिन् प्रत्यय,—विश्रान्त तस्मात्, कुशलवयो भवत तादृश स्नेह विलीक्येत्यथ ।
तथैव कृतम्—नवक्तव्यनानुदपन् अभिप्रायाभिज्ञेन मया प्रागेवानुष्ठितमित्यथ , चन्द्र-
केतुसदृशमेव आसनम् एताभ्या प्रदत्तमिति भाव । आस्तीर्णम्—उपस्थापितम्,
उपकल्पितमित्यथ । राजासन—द्विहासनम् । उपविशतु—उपवेशनेनालङ्करो
वित्यथ ।

राम । [उपविशति । सर्वे चोपविशन्ति] ।

राम । प्रस्तूयता भोः । (ङ)

सूवधार । [प्रविश्य] । भो भो । भगवान् भूतार्यवादी प्राचेतसः सजङ्गमस्यावर जगदाज्ञापयति,—“यद्विदमस्माभिरार्पणा चक्षुषा समुद्दीक्ष्य पावनकरुणाद्भुतरस किञ्चिदुपनिवद्ध, तत्र कार्यगौरवादवधातव्यम्” इति । (च)

(ङ) प्रस्तूयता—प्रारभ्यता, नाटकीय वस्तु अभिनीयतामित्यर्थः ।

(च) सूवधार,—सूव—नाट्योपकरणादिक, सप्तनाडोदरप्रविष्टस्य गभाङ्गस्य इति शेष, धारयति—प्रवर्तयति यस्तथोक्त, “नाट्योपकरणादीनि सूवमित्यभिधीयते । सूव धारयतीत्यर्थे सूवधारी निगद्यत ॥” इत्युक्ते आमुखादिमत गभाङ्गरूपाभनवनाटकोपवस्तुन प्रवर्तयति नटविशेष इति यावत्, “अडोदरप्रविष्टो गोरुङ्गागःसमुखादिमान् । अडोदरस गभाङ्गस्यैव फलवानपि ॥” इति दृष्टान्तः । भो भो ।—इति सामाजिकजनसम्बोधन, हे प्रेक्षकसत्ता इत्यर्थः । भूतेति ।—भूतम्—चत, सत्यमित्यर्थ, (“युक्ते आदावृत भूत प्राणतीते समे विभु” इत्यमर) अर्थ—वस्तु वदितुं—कथयितुं शीलनस्येति तथोक्त, यथार्थभाषी इत्यर्थः । प्राचेतसः,—वाच्योक्तिः । सेति ।—जन्मै,—गतिनद्वि मनुष्यादिभिः, स्यावरे—स्थितिगौर्णे उच्यते इति सङ्घत्तमान यथा तथेत्यर्थः, अचेतनेषु स्यावरेषु भगवतो वाच्योक्तिः आज्ञापन तत्तदधिष्ठातृषु नेत्रम्, अतो न विरोधः, जगत—सचराचर विश्वम् । आज्ञापयति—आदिशति । किं तत् ? एतदेवाह, यद्विदिति ।—यत्—प्रकृतकारणात् । अस्माभिः,—नयेत्यर्थः । [अविशेषणत्वेनावाक्यद्वयवृत्तम्] अर्पण—ऋषिसम्बन्धिना, अतीन्द्रिवेष इत्यर्थः, भूत भविष्यत् वत्तमानश्च त्रियप्रजात जनमेव प्रत्यक्षीकृत्वमेति भावः । चक्षुषा—त्रेण, गोगजनत्रिकक्षेप न्याददशकेन ज्ञानमेव बोधयेनेति भावः । समुद्दीक्ष्य—सम्यगवलोक्य, उद्वेगविवृत्त तत् सत्यमेव पृथक् । नन्दित्ये कथं नित्यमानं तत्र ज्ञेयमित्यर्थः । पावन,—प्रतिपवित्र, दमनयत्रणादनादन्वेषानपि पवित्रताविधायक इत्यर्थः, करुणा—कथं,—मोक्षस्थितिभावक, नातिग्रहणं सत्प्रद इत्यर्थः, अतो,—विश्वप्रियाप्रभावक, रस,—पानायनानं वस्तु रस तादृशम्, अतिपवित्र विद्वत्सु च अतिविश्वप्रियाप्रभावकः । (“पावन करुणाद्भुतरसव” इति मन्त्रः)

राम । एतदुक्तं भवति । साक्षात्कृतधर्माणां ऋषयः ,
तेषाममृतसाराणि भगवता परोरजासि प्रज्ञानानि न क्वचिद्
व्याहन्यन्ते इत्यनभिग्रहनीयानिति । (क)

पाठान्तरम्) किञ्चित्—रूपकमित्यथ । उपनिषद्—विरचितम् । तत्र—
रूपके । कार्यगौरवात्—कार्यस्य—विवर्णितवस्तुन , गौरवात्—बहुमानात् , तस्य
अतीवाद्गौरवत्वमित्यथ । अवधातव्य—मन विषयान्तरात् विनिवर्त्य मायह
मन्निवेशयितव्यमित्यर्थ । इति—एवम् , आजापयतीत्यनेनाव्य । अस्य तात्त्विकोप-
निषद्गतया एतादृशी प्रार्थना न दोषावहेति ज्ञेयम् ।

(क) एतत्—एवमित्यर्थ । उक्तं भवति—कथितं भवति सूत्रधारणेति ज्ञेयम् ,
सूत्रधारणं भगवती नदृष्टे आशय इत्यनेव व्यक्तीकृत इति भावः । तस्य स्वयमेव
निष्कृष्टमभिदधाति , साक्षादिति ।—साक्षात्कृत ,—प्रत्यक्षीकृत , धर्मा ,—अलौ-
किकश्रेयसाधनरूपं यै तथाभूता योगजसन्निकर्षेण सर्वार्थदर्शिन इत्यथ , यदा—
नासात्कृत—आर्षेण चक्षुषा प्रत्यक्षवत् परिज्ञात् धर्मा ,—वस्तुतत्त्वं यै ते तथोक्ता ।
[“धम्मट्टनिच् केवनात्” (५।४।१२४ पा०) इति बहुव्रीहौ धम्मशब्दात् समानान्त
अनिच्प्रत्ययः] । अमृतसाराणि—अमृतस्यैव—पीयूषपरमस्यैव , सार ,—उत्कर्षं येषा
तानि , पीयूषरत्नवदिसलानि इत्यर्थं , यदा—अमृतस्य—मीक्षस्य सार ,—स्थिराश
येषु तानि मीक्षलाभोपायभूतानि इति भावः , “जानान्मुक्ति” इति साङ्ग
निदानम् । परोरजासि—परम्—अतीत , रज ,—रजोगुण येषु तानि , रजोगुणा-
नमृत्कानि , रजस पराणि इति वा अर्थः । रज इति तमसोऽप्यपलक्षणं , तेन
नत्त्वगुणप्रधानानि इति यावत् । [राजट्टतादिवत् परनिपातः । “पारस्करप्रभृतीनि
च मन्त्रायाम्” (६।१।१५७ पा०) इति परशब्दात् सृट् निपात्यते] । तेषां भगवता
—वाच्यैकप्रभृतीनाम् । प्रज्ञानानि—प्रकृततत्त्वज्ञानानि । क्वचित्—कुत्रापि , विष्वपि
कानिष्वित्यर्थः । न व्याहन्यन्ते—न प्रतिहतानि भवन्ति । इति—अस्मात् हेतो
एतेषां विशुद्धमत्त्वमत्वादिभिः भावः । अनभिग्रहनीयानि—न नशयितव्यानि
नदृष्टानि विज्ञाननयेन चक्षुषा यानि यानि हि प्रत्यक्षीकृतानि तानि हि
तत्त्वानि । कुत्रापि अथवाश्रयभूतानि भवन्ति नाहन्ति , अतः नदृष्टिणा वाच्यैकाना
यदि उपनिषद् , तत् सर्वं नि सन्दिग्धचेतसा यद्गीतव्यं , कुत्रापि उग्रयं कियानपि
न चाप्य । इति भावः ।

[नेपथ्ये] । हा अज्जउत्त । हा कुमारलक्षण । एआइणीं
मदभाइणीं असरणं अरस्ये आमस्यपसववेअस्य हदास मावदा
म अहिलमति, माह दाणिं मदभाइणी भाइरहीए अत्ताणं
निक्खिवेमि । * (ज)

लक्षण । [आत्मगतम्] । कष्टं वतान्यदेव किमपि । (झ)

* हा आद्यपत्र । हा कुमारलक्षण । एकाकिनीं नन्दभागिनीम् अशरणा
सरस्ये आमन्नप्रसववेटना इताशा यापदा मामभिलषन्ति, साऽइमिदानो नन्दभागिनी
भागारय्यामात्मान निचिपासि ।

(ज) कुमारलक्षणेन विजने वने वैदेह्या निवासनान्तर तस्या किं हि
उत्त, तत्र अभिनवभावेनोपवर्णयित्वा नैपथ्यभाषितमवतारयति, इति ।—हा
आद्यपत्र ।—हा प्राणममते रघुमणे । हा कुमारलक्षण ।—हा स्नेहास्यद नौमिने ।
एकाकिनी—इतीपरहिता, सहाप्रदोनामित्यथ । नन्दभागिनी—इतभाग्याम् ।
अशरणा—नास्ति शरण—रक्षिता यस्या ता, रवकहीनामित्यथ । आमन्ना—समुप-
स्थिता प्रसवव्य—गननीवनस्य, वेदना—यथा यस्या ताम् आमन्नप्रसववेटना—
प्रातप्रसवपन्नानित्यथ । इताशा—इता—विनटा, आशा—जीवनाद्याकाङ्क्षा यस्या
ता, नौवनप्रत्यागारहितमित्यथ । मा—वैदेहीमित्यथ । यापदा,—गन पदानि
इव पदानि प्रेषा ते, द्विजन्तव इत्यथ । अभिनयन्ति—भक्षयित्वाच्छति ।
साऽइम्—इत्य निरुपाया अइम् । इदानीम्—अधुना, इदं विपत्सङ्गे नमपि
इत्यथ । भागारय्या—गङ्गायाम् । आत्मान—स्वदेहम् । निचिपासि—परित्यजामि ,
अधुना जीवन्तदाप्रमाणाया अभावात् द्विजकवदने स्वशरीरमनिनिष्य मात्
भागारय्या स्तितव आत्मान वसन्तं यामाति नाव ।

(झ) कष्टम्—अतीव श्रेयकरमित्यथ । वत—खेडे, अस्तुदमित् नैपथ्यभाषण
मिति नाव । अन्त्येव—एत्याक निमित्तविषयात् निद्रमेव । किमपि—अनियत
नान्यत् इत्ये, एतदन्तु इति प्रथमं नाना रीति प्रागाकथितम्, एतत् तत न भवतो
यत्नः, यिनमदनेनेत्येति यन्ता व्यञ्जयित्वा र्थत्, न प्रत्येने, परन्तु अतिदुःखप्रद
स्वदेहेति । भागारय्या इति नाव ।

सूत्रधार ।—विश्वम्भराऽऽत्मजा देवी राज्ञा त्यक्ता महावने ।

प्राप्तप्रसवमात्मान गङ्गादेव्या विमुञ्चति ॥ २ ॥

[इति सूत्रधारो निष्क्रान्त] ।

राम । देवि । क्षणमपेक्षस्व । (ज)

क्षण । आर्थ्य । नाटकमिदं नाटकमिदम् । (ट)

नेपथ्यभाषिताद्यै सूत्रधार स्वयमेव विश्वदीकृत्य नाटकौयाऽऽनुसुखमुपसहरति, विश्वेति ।—राज्ञा नृपेण, रामेणेत्यथ, महावने भीषणे दण्डकारण्ये, त्यक्ता विसृष्टा, निवासितेत्यथ, विश्वम्भराऽऽत्मजा विश्व निखिल जगत, विभक्तिं धारयति या सा विश्वम्भरा पृथिवी, [“सञ्जाया भृङ्गजि—” (३।२।४६ पा०) इति खक्षप्रत्यय] । तस्या आत्मजा दुहिता, देवी सीता, प्राप्तप्रसव प्राप्त उपस्थित, प्रसव गर्भावसा चककाल यस्य तथाविधम्, प्राप्तप्रसवकालम्, उपस्थितप्रसववेदनं वेत्यथ, आत्मान स्वदेहम्, (“आत्मा देहे धृतौ जीवे स्वभावे परमात्मनि ।” इति विश्व) गङ्गादेव्या भागीरथीप्रवाहे, विमुञ्चति त्यजति, हिंस्रकादिभ्य स्वापसत्युविनिहन्तये मातृसमाया नाङ्ग्या शरणमाप्नोत तेन आत्महत्यादिकृत दोष नाशङ्कनीय इति भावः । इदन्तु आनुसुखं प्रथीगातिग्रहणं ज्ञेयम् । पथ्यावक्तुं वृत्तम् ॥ २ ॥

(ज) देवि ।—जानकि । । क्षण—क्षिप्यत्कालम् । [“कालाध्वनीरत्यन्तसयोगे” (२३५ पा०) इति द्वितीया] अपेक्षस्व—विलम्बस्व, मा विहाय त्वमेकाकिनी कुत्रापि कदाऽपि नैव गता, अत आधुनाऽपि त्वमेकाकिनी एव न गन्तुमर्हसि, यावत् अहमपि तवानुवर्त्ता भवामि, तावदपेक्षस्व इति भावः, नयि जीवति इदानीं न हि त्वमश्रयणा सती जाङ्गवीजले आत्मानं विनिच्छित्तुमर्हसि, अहमेव ते शरणं सर्वथा न विधास्यतीति वा भावः । नेपथ्यभाषणश्रवणात् परं रामेणार्प्यतं व्यक्तीकृतं यदसौ प्राणसना जानकी मनसं न हि निवासितवानिति, तेन हि अनिशं तच्चिन्तया तादृशाभिनयश्रवणेन च इत्यं प्रलपितमित्यवधेयम् ।

(ट) आद्य ।—पृथ्वी रघुनणे । । इदं नाटकं—महपिवाङ्गीकितविरचितं दृश्यकाव्यमेतत्, न हि तात्त्विकतया वैदेही इदानीं गङ्गायाम् आत्मानं निक्षिपति भाक् यावत् नूतं तदेवोपनिबद्धं वस्तु इदानीम् अभिनोयते, अतस्तदर्थं विलापं तदु-
दरपमपानो वा कणु नीचित इति भावः । [सूत्रधारणे द्विचक्तिः] ।

राम । हा देवि । दण्डकारण्यवासप्रियसखि । एष ते
रामाद्देवदुर्विपाकः । (ठ)

लक्षण । आर्य्य । दृश्यता तावत् प्रबन्धार्थः । (उ)

राम । एष सज्जोऽस्मि वज्रमयः । (ढ)

[ततः प्रविशत्युत्सङ्गितैकैकदारकाभ्यां पृथ्वीगङ्गाभ्यामवलम्बिता सीता] । (ण)

राम । वत्स लक्ष्मण । असविज्ञातमनिबन्धन तम इव
प्रविशामि, धारय माम् । (त)

(ठ) दण्डकारण्यवासप्रियसखि ।—दण्डकारण्ये—जनस्थानान्तर्गत जनग्रन्थे
तदाख्ये वने, यो वास,—वसति, तव प्रियसखि ।—अनकूलसहचरि ।, एकमात्र-
सहायभूते इत्यर्थः । ते—तव । एष,—गङ्गायामात्मविसञ्जनरूप इत्यर्थः । देव-
दुर्विपाकः,—देवस्य—दुरदृष्टस्य, दुर्विपाकः,—विषमय परिणाम । रामात्—
अधन्यात् मत्त पत्न्यर्थः, समजनि इति शेषः, या त्व सदा मत्सममुखदृखा
सीता, अहमेव तथाभूताया ते सखाया विपत्ते मूलम्, अतो मत्समी नास्ति
अन्य कृतम् इति भावः ।

(उ) दृश्यताम्—अवलोक्यताम् । प्रबन्धार्थः,—प्रबन्धस्य—उपनिबद्धस्तुतः,
अर्थः,—विषयः, इदानीं वयाशोक विजयोद्दि, यद्वि उक्तं वस्तु, तदेव अमुना
अनिनीयते, अतस्तत्सर्वं धेयमवलम्ब्या पृथ्वीलोकत्र इति भावः ।

(ढ) वज्रमयः,—कृत्स्नमनकाठनद्धमयः, अतिनिष्कृप इत्यर्थः । एष,—
अमम्, अहमिति शेषः । सज्जः अस्मि—योतमेव व्यापारित भवानि, उद्यद्
वज्रमनकाठिनकात्र न स्या, तदा कथमेतादृशकठोरव्यापारवृत्त्यात् परमेव न
शतत्रा विचूर्णितकात्र भवेत्तम् ? तत् नूनं मत्समं वृत्तं नास्तीदं कदापीति
भावः ।

(ण) उत्सङ्गितेति ।—उत्सङ्गितः—कोउदये स्थापितः, एकैकः,—प्रत्येक
नेकमात्र पदेन, दारकः,—वातकः प्राच्या ताभ्याम्, एकमेक दारकः स्वनाम
सख्यात्प्रथमः । पृथ्वीगङ्गाभ्याम्—वसुधैराणां गौरवभ्याम् । अवलम्बिता—रुता । सीता
न वत्सवत्—रामात्सखीवत् इति भावः ।

(त) असविज्ञातम—अनन्यतत्परमम् । अनिबन्धनम्—अदुक्तम्, आशङ्कितं
निति उच्यते । तम इव—अत्यकारिणः । प्रविशामि—निमित्तानि, तमसु अभ्युत्प-

गङ्गा ।—समाश्रंसिहि कल्याणि । दिष्ट्या वैदेहि । वडसे ।

अन्तर्जलं प्रसूताऽसि रघुवशधरौ सुतौ ॥ ३ ॥

सीता । [सनाश्रय] । दिष्टिश्चा दारए प्रसूतास्ति, हा अज्ज-
उत्त । (थ) [इति मूर्च्छति] ।

नक्षत्र । [पादयोर्नपत्य] । आर्य्य । आर्य्य । दिष्ट्या वडसिहे,
कल्याणप्ररोहो रघुवश । [विलीक्य] । हा । हा । कथं क्षुभित-
वाष्पोत्पीडनिर्भरं प्रसूतं एव आर्य्य । (द) [इति वीजगत] ।

० दिष्ट्या दारकौ प्रसूताऽस्ति, हा आश्रयत ।

यानि इत्यथ, अभिनन्दनार्थेन एवमेव नीहमुपागतं यत्, निविडान्त्वकारमध्ये
निनञ्चितं एवाहमस्मि इति मन्ये इति भावः । मां धारय—हस्ताभ्यां मन्त्रोरन्
एवलम्ब्येत्यथ । [“तन्” इत्यत्र “अन्वत्तमसन्” इति पाठे—अन्वत्ततीति अन्व,
तदाविधं तन् अन्वत्तमस—गाढं ध्वान्तमित्यथ । “अवसन्त्येभ्य तमस” (५।४.७८
पा०) इति सनासान्तं अच्प्रत्ययः] ।

अथ विद्योन्विधुराया सीताया भागीरथीकृतं समाश्रयणप्रकारमाह, समा-
श्रसिहीति ।—हे कल्याणि । नङ्गलालये । हे वैदेहि । सीते । समाश्रसिहि
सनाश्रया भव, दैन्यं विजहिहि धैर्यं धेहि इत्यथ, दिष्ट्या भाग्येन, वडसे वडि
गताऽसि, सीभाग्यवतीनां पुत्रलाभाभ्युदयात् अथुना त्वं श्रेयस्विनी भवसीत्यथ,
रघुवशधरौ रघुकुलादुरावित्यथ, सुतौ पुत्रौ, अन्तर्जलं गङ्गाप्रवाहमध्ये इति यावत्,
[जलस्थानं इति विभक्त्यर्थादेव्ययीभावः, “वतीयासमर्थोवहलम्” (२।४।८४ पा०)
इति नमन्या पाठिकं अन्भावः श्रेयः] प्रसूताऽसि उत्पादितवती भवसि, प्रसू-
तया प्रसूतौ इत्यथ, एतन्न पुत्रद्वयं प्रसूतवती, अतोऽतोव सीभाग्यवती भवसीति
भावः । [अथ आदिक्लृप्ति क्लृप्तिरिक्लृप्त्ययः] । पद्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ ३ ॥

(थ) दिष्ट्या—भाग्येन । दारकौ—पुत्रौ । प्रसूताऽस्ति—उत्पादितवती भवामि,
पुत्रीत्पत्तिश्च एतन्नकालमेव चणम् एनिञ्चनोयद्वयत्वं सन्तुष्टीऽभवत् इति दिश्येत्युक्तं,
ततश्च यदि हि पुत्रद्वयप्रसवसमये पतिः सन्तोषे वर्त्तते, तदा किमान् आनन्दोऽस्माकं
आदितं निरन्तरभावनायाः प्रथमपतिविरहं सस्युत्वं तादृशपतिसनागताभावजनित-
शोकं नृन्नागनीऽनुदिति श्रेयम् ।

(द) वडसिहे—वयनपुत्रां सर्वे सीभाग्ययुक्ता भवान् इत्यर्थः । कल्याणप्ररोहः,—

पृथ्वी । वत्से । समाश्वसिहि समाश्वमिहि ।

सीता । [आश्वस्य] । भगवति । का तुम इअ अ ? । (घ)

पृथ्वी । इयन्ते श्वशुरकुलदेवता भागीरथी । (न)

सीता । भगवति । णमो दे णमो दे । †

भागी । चारित्रोपचिता कल्याणसम्पदमनुगच्छ । (प)

‡ भगवति । का त्वमियञ्च ?

† भगवति । नमस्ते नमस्ते ।

कल्याण,—शुभकर, प्ररीह,—अङ्गुरी यस्य स, महलप्रदाङ्गुरसमन्वित इत्यर्थ ।
रघवग,—रघो, वग इव—वेणुविशेष इव, वग,—अन्ववाय, रघुकुलरचाकर
साङ्गलिक अङ्गुर सज्जात इत्यर्थ, सीताया तनयोत्वत्त्या रघवग इदानीं प्रतिष्ठां
गत इति भाव । [अत्र कल्याणे स्वाभेदारोपक्रमरीहमृदसाहचर्यात् वगशब्दस्य
श्रित्तया श्रितपरम्परितरूपकालङ्कार] । चुभितेति ।—चुभितेन—अत्यथम्
उत्तेजितेन, वाप्याणाम्—अयूणाम्, उत्पीडेन—पूरेण, निभर,—प्रगाढ, प्रगाढतया
आकुल इत्यर्थ, अजस्र वाप्यायमाणनयन इति यावत् । प्रमुग्ध एव—मूर्च्छित एव ।
आश्व,—राम, अकारणमीतानिञ्चासनजनितस्वदोष समुत्थ नियतम अयूणि
विमुञ्चनेन रघवनि स्ववशरचाकर सीताया दारकडय प्रसूतमाकण्य महमा
हृद्योऽप्यात् वैद्यं धारयितुमपारयन् सपदि कीडमुपागत इति भाव ।

(व) का त्वम् ?—अथभवती किन्नामवेया भवति ? इत्यञ्च—एषा अपरा
भवत्सद्भिर्नो च, का इत्यन्वय, कि हि नाम भवत्या अस्याय इति विज्ञानमिच्छामोति
भाव, भागीरथ्या देहविमञ्जनसमये ते हि देव्यो तदीयतपप्रभावान महमा
आविरभूता, तपनयव रावतवन्वी, तत्सर्वं प्रसवकाले मूर्च्छिता सा किमपि
नाजानात्, अत नविशयविज्ञानात् परिचायप्रति इति नेयम् ।

(न) इयन्तेति ।—अङ्गुरस्य—दशरथस्य, यत कुल—वग तस्य देवता—
अविष्ठातो देवो, महपिक्वपि नशापनिदृश्य ता नगरसन्ततीना मनुङ्गारकारिणी
नावता नागारयो रघुकुलानामविदेवतात्वन विमयत उपाया आमादिति नेयम् ।

(प) चारित्रेति ।—चारित्र्य—पातित्रयसरवणदपसचरिततया, उपावता—
विर इति भाव । क त्या पसन्त्यद—युतनन्यति, नद्व नसन्त्यादुनित्यय । अनुगच्छ—लभश्च
इत्यर्थ । च साङ्गलिकचारित्र्यवता भवाम तदनुगच्छथाप्यनाम् भवति भाव ।
(न च वाच्ये इति नाटान्तरम्) ।

लक्षण । अनुगृहीता स्मः । (फ)

भागी । इयन्तु जननी ते वसुन्धरा ।

सीता । हा अत्र । ईदिसी अह तुए दिष्टा । (व)

पृथ्वी । एहि वत्से । एहि पुत्रि ।

[इति सीतानामिन्द्रा मूर्च्छति] .

लक्षण । [सहपम्] । दिष्ट्या पृथ्वोगङ्गाभ्यामभ्युपपन्नं
आर्या । (भ)

राम । [अवलोक्य] । करुणतर खलु एतद्वर्त्तते । (म)

नागी । विश्वम्भराऽपि नाम व्यथत इति जितमपत्यस्रेहेन ;
यद्वा सर्वसाधारणो ह्येष मोहग्रन्थिरन्तश्चरश्चेतनावतामनुपप्लवः
संसारतन्तुः । वत्से वैदेहि । देवि भूतधात्रि । समाश्वसिहि
समाश्वसिहि । (य)

२ हा अत्र । इदृशी अहं त्वया दृष्टा ।

(फ) अनुगृहीता स्मः,—अनुकम्पिता भवाम् , भागीरथ्या रघुकुललक्ष्मी
भूताया सीताया शुभाशोव्वचसा वय सर्वे एव सङ्गलभाज्ज भवाम् इति भावः ।

(व) हा अत्र ।—मी नात वसुन्धरे । । इदृशी—एवविधा, विपन्ना इत्यर्थः,
अलौकापवादभयात् स्वभवा निवासितेति यावत् । त्वया—अत्रभवत्या । दृष्टा—
आर्त्ताकिता , सव्वलोकसाक्षिभूताया भवत्या भगवत्या विद्यमानाया निरागस
तद्दृष्टितुम् एव इत्याऽपवादेन अयथानिकार उदपादि, न हि त्वया तत्प्रतिकार
कथमपि कर्तुं शक्त इति भावः , चारित्यपरिभूताया दुहितु जनन्यादिगुरुजनदर्शन
निरतिशयलज्जाकरभात वा भावः । नाटपरिचयवशात् सखीदीप्तिरियमिति ज्ञेयम् ।

(भ) अभ्युपपन्ना—अनुगृहीता । आर्या,—सीता , अश्ररणा सीता शरण
प्राप्तवती इति तु ह्यकारण ज्ञेयम् ।

(म) करुणतरम्—पतिशोकोद्दीपकम् । एतत्—पृथ्वोगङ्गाभ्या सीताया,
समाश्रयदानमित्यर्थः , नपि निखि नप्रजापालके सखाजि जीवति मत्पत्न्या,
अन्वक्तरचणम् अतीव दुःखाकरमिति भावः ।

(य) विश्वम्भरा—निखिल जगदित्यर्थः , विभक्तिं या सा विश्वम्भराऽपि—

पृथ्वी।—देवि । सीता प्रसूय कथमाश्वसिमि ? (२)—

एकश्चिर राक्षसमध्यवासः

साङ्गो द्वितीयश्च सुदुःश्रवोऽस्या ।

पृथिवी देवी अपि । व्यथते—टडित् सीताया शोकं ट खमनुभवति । इति—अस्मात् हेता । अपत्यक्षेण—सन्ततिवात्सल्येन । जित—सर्वोत्कर्षेण व्रतमित्यथ , यती हि अपत्यक्षेण स्थिरां धीरा सर्वसङ्ग्रामपि विद्वलप्रति अतीत्य सर्वपरिभावी, अन्येभ्यश्चेदभ्य गरीयानिति भाव । सव्वसाधारण, —सर्वेषां प्राणिना समान , कुवापि न वैषम्येण वर्त्तमान इति भाव । एष —अत्र परिदृश्यमान इत्यथ , मोहगन्धि, —मोह, —अपत्यक्षेणादिरूपा माया, यन्त्रियस्य तथोक्त , यती हि यन्त्रियवङ्गुल जालरूप तन्तु मोनादीनामिव सर्वेषां नितरां टडच्छेदी भवतीति भाव । चेतनावता—प्राणिना सर्वेषामेव । अन्तर, —अन्त —अन्त करणं परति यस्तथोक्त , अन्त करणवर्त्तित्यथ । अनुपपन्न, —नास्ति उदपन्न, —उच्छेद विनाशी वा यस्य तथोक्त , उच्छेदरहित इत्यथ । समार एव तन्तु, —जालम्, अगादिस्मृष्टिपरम्परेत्यथ , यद्वा,—एष, —अयमपत्यक्षेणरूप इत्यथ , मोहयन्त्रिय, —मोहरूपयन्त्रिय , समेत्याकारकज्ञानजनित वस्त्वन्विशेष इत्यथ , सर्वसाधारण चेतनावतामन्तर अनुपपन्न ससारतन्तु, —ससारस्य—स्मृष्टिप्रवादरूपस्य, तन्तु, —सुदुःश्रव, शोककमूत्रमित्यथ , ससारघटक इति यावत् , अनेनेव जडात्मका आकर्षकमूलेण टडाकृष्टा प्राणिना आकृत्य रुन्वतीति भाव । अग्निन् विनश्यते चराचरे सर्वे एव जीवा अपत्यादिनायापाम् निरसिता निरन्तर विविध क्लेशमनुभवन्ति, न हि क्लेशविनिष्कृताश्च इह भाव कोऽपि विद्यते इति तावद्यम् । भूतवाति ।—भूताना—प्राणिना, धावो—प्राणेश्वरी योपविवा वैचर, तस्या समुद्रो, हे वसुत्वरे इति यावत् । ननायनिदि—सनायन्ता भव । (न प्रप्ते दिवचनम्) ।

(२) देवि ।—नवति भागीरथि । सीता—जानकीम् । प्रसूय—जनयित्वा । कथं—केन प्रकारेण । आश्वसिमि ?—आश्वसिता भवामि ? इत्यादि इति एव चिरं उमनुभवति तस्यां जानीते नवदि चरदि ननायन्ता भवामीति भाव ।

अथ टडित् अनुपपन्नपरमवनात् स्वस्वकारणं विदुषीति, एकश्चिरमिति ।—अस्यां चेतनाया एव प्रवृत्तं विदुः सुदुःश्रव इति व्याख्येयं रातनानां च इत्येवमिति भावः । यद्वा—अस्यां चेतनाया एव प्रवृत्तं विदुः सुदुःश्रव इति व्याख्येयं, सर्वे

भागो ।—को नाम पाकाभिमुखस्य जन्तु-

द्वाराणि देवस्य पिधातुमीष्टे ? ॥ ४ ॥

श्रुत्वो । भागीरथि । सदृशमुक्तम् । युक्तमेतद्वा राम-

भद्रस्य ? (ल)—

अथन्तरे, वाच वनति, अतिक्लेशनाशस्यानगिति यावत्, साह्य चद्रन अनीकन पातिनयभङ्गपापवाटेन स्वानिक्तपरित्यागस्य निदानभूतनावप्रवेन अङ्क वत्तनान, न क्वल तथा राक्षसमध्ये सुखिर वासकृत ट खमनन्तम अपि न ह्याकलडोऽपि चिरसुपमुज्यते इति भाव, यथा—माह्य चद्रो अवान्तरे बहुभि क्लेशकरै विषयै नाथानपरामनिधनवासात्रावणरूपे अथयवै नङ्क वत्तनान, सा हि तत्र लडाभ्या स्थित्वा इयत् विविधान् जेमान् उपमुक्तवतोव्येवनेव प्रथमदृ खङ्गेतरिति भाव, द्वितीय अपरय, अनीका-पवादारोपेण नर्तकतपरित्यागरूप अनिटापातयेत्यथ, सुदुत्रय न कथनपि यात् शक्य, पतिपाषाणम अपायुनातिलकभृताया एतस्या इन्द्रग अपवाद कर्णेन कैरपि स इ योतु न शक्यते, इत्येव एव शितीयट खङ्गेतु पूर्वट ख-ङ्गेतरपि गरीयातित्याशय । (“सोदथिर राक्षसमध्यवास त्यागो पितोयथ सुदु नङ्गीऽस्था ” इति पाठान्तरम्) अथ तदाकृष्टं भागीरथी देवस्य निरुद्ध गतिकत्वमुपवस्य वसुधरा कथञ्चित् सनायासयितुमारभते, को नामेति । —नाम सन्भावनाया को नाम जन्तु को हि जीव इत्यर्थ, पाकाभिमुखस्य पाके परिधाने, अभिमुखस्य प्रवृत्तस्य, फल प्रसीतुमुद्यतस्य इत्यर्थ, फलोमुख निरतस्येति यावत्, देवस्य निघने, सुकृतटक्कृतात्मकभाग्यस्येत्यर्थ, द्वाराणि प्रसरण भागान्, फलप्रकाशकरोपायानिति यावत्, पिधातुम आवरितु, निराकर्तुमित्यर्थ, [“वटिनागुरिरङ्गीवम—” (का०) इत्यादिवचनान पात्तिञ्च अपेकारस्य लीप] इष्टे प्रववति ? अपि तु न कोऽपीत्याशय, सर्वेषा हि जीवाना सुखदुःखादि परम्परा नियतकृता इति विभाव्य सीताया इन्द्रगो दुर्विपङ्कट खापाते विलापो न काय्य देवत्रिभुनितस्य टवारत्वादिति भाव । [अथ देवविलासरूपसामान्येन बलुना राक्षसनध्यवासादिरूपविगपवस्तुन उपपत्तीकरणात् सामान्येन विशेष-समश्नरुपीऽथात्तरन्वानावृत्तार] । इन्द्रश्चा वृत्तम् ॥ ४ ॥

(ल) सदृशन—उचित, समीचीनमित्यर्थ । सक्त—कथितम्, देवस्य

दुःखदातिक्रमता दुःखदुःखादेव सीताया इन्द्रगो गति जाता इति स्त्रीकरोनीति

न प्रमाणीकृत. पाणिर्वाल्मे वान्निज पौडित' ।

नाहं न जनको नाग्निर्नानुवृत्तिर्न मन्तति' ॥ ५ ॥

भाव । प्रथमि तत्र वचनम् अतीव साधीय, तथाऽपि रामभद्रेण सुष्ठु नाचरितमिति पतान्तरमाह, युक्तमिति ।—रामभद्रस्य—रामचन्द्रस्य, एतत्—सोताया सन्वयैव निव्याभृताया दृशस्त्रिताया विद्यासमस्यापन निवासनञ्च । युक्त वा ?—उचित किम् ? वागञ्च पदान्तरं । (“वा स्यादिकल्पोपमयोरेवाद्यं च समुच्चये ।” इति विश्वप्रकाश) ।

सोतानिवासनस्य अयुक्तताया प्रमाणमुपन्यस्यति, नेति ।—वाच्ये जालभादे, श्रेष्ठे इत्यर्थे, वान्निज कुमारेण रामेण, पौडित टारकन्मणि परिगृहीत, पाणि सोताया कर, न प्रमाणीकृत युक्तायुक्तविचारं प्रमाणत्वेन न अवेनित, प्रयाशान्त परिणीताया पद्मया कैवल्यदृजनकृतापयादात् सहसा परिव्याग नोकृणास्यविगर्हिततया नितान्तमन्वाय्य इति भाव, अहं पृथिवी, न प्रमाणी कृतेति निःश्रुतिपरिणामेन अन्वय, अहमपि विश्वासत्वेन न स्वीकृतेत्यर्थ, नदृष्टिता कथं हि मतोवस्मान् विच्युता भविष्यति इत्यपि तेन न गणित, तथा च एनेन ना प्रत्यपि तस्य अविश्राम मृचितो भवतीति भाव, जनक राजधिय विद्वेदाधिपौडित, न, प्रमाणीकृत इत्यन्वय, यस्या पिता जीवन्मुक्त, तत्कन्या कथं वारिव्यद्वाना भविष्यति इत्यपि तत्र न पश्यवेनित, तथा च व्यवहारिणानेन सुप्रसन्नचरित्र जनकोऽपि तेनावज्ञात इति भाव, अग्निः, प्रमाणीकृत इत्यन्वय, सर्वशोकपावन अग्नि विशोषणेन सोताया निर्वोपतापरिचायक जानात्, सोऽपि विश्वनात्वेन न गणित इति भाव, अनुवृत्ति अनुवचन, रामावत पत्यु सन्वयानुसरण, इन्द्रोऽनुवचन वा, न, प्रमाणीकृता विश्वासान्यद नानुदित्यर्थ, वा हि स्वरिणा भवति, सा तु कदाऽपि ननु इन्द्रोऽनुवचिता न भवेति यदि न विवेचितमिति भाव तथा, न मन्तति अन्वयमन्तनि, प्रमाणीकृता इति श्रेष्ठ, गर्भवत्या तस्या निवासनेन स्वस्य वसुधोर्षे चि नन्त, एतं पत्न्या गर्भे जिनते । स्वयमस्त्वाविद्वेदकारस्य एतत्, अत नद्वेदत्वया अस्या निव्यानगतावापाय, तथा सुष्ठु ज्ञानहेतुत्वेन सदापाप- विचर, अत मन्तव्यगीवनापि सा तत्रमेवपरिगताया आभादेव, इत्यान म विव विवित नाव, प्रकृतेरन्वय अपरिगतावोजनमृतपु सुत्वष्यना तांन नवपि अविचर व प्राच्यनना एता सन्वय अन्वाजात, तत हि न न नन्वय एतत् न मन्तव्यमिति जेयम् । [अत्र पश्यत प्रमाणीकृत

सीता । अज्जउत्त सुमराविदह्नि । (व)

पृथ्वी । आ ॥ कस्तुवाय्यपुत्तः ? (ग)

सीता । [लज्जावस] । जहा वा अवा भग्गादि । '१' (प)

राम । अस्स पृथिव । ईट्ठगोऽस्मि । (स)

३ आय्यपुत आरिताऽस्मि ।

+ यथा वा अन्वा भणति ।

इति क्रिया प्रस्तुताना सर्वेषां पाणिपङ्कणादिरूपकस्य शासनिसम्बन्धात् नृपयोगिता-
ऽलङ्कार, तथा सीतानिवाचन प्रति वचना कारणानां तत्काल्यकरणत्वेन अनादिनात्
समुच्चयोऽलङ्कार, इत्यनयो परस्परसापेक्षतया सङ्गर] । पथ्यापक उच्यते ५५

(व) आय्यपुव—रामम् । आरिता—स्मृतिपथभाषादिता । अस्मि—भवाभि,
अह जनन्वेति शेष, सुचिरकालविद्येन त विस्मरन्ती अहमिदानो जनन्त्या
तन्नामोच्चारणात् आरिता सती पुनर्नवीभूतेन तद्वियोगशोकैर्न नितरां विव्ययित
इदया भवामीति भाव ।

(ग) आ ॥—इति विरक्तौ, खेदे वा । तव—भवत्या । आय्यपुव,—पति ।
क १—न कोऽप्यस्तीति भाव, जगत्वति राममद्र यदि तव पति, स्यात्, तदा
कथं तव ईट्ठगो दुर्गति भवेत्, पतिके कोऽपि नास्तीति मन्ये, न हि ते वयम्
आय्यपुव इति इयात्राद् योतुनिच्छान इति विरक्तिगर्भं वचननेतदिति ज्ञेयम् ।

(प) लज्जावसिति ।—पतिनिन्दा श्रुत्वा लज्जया पतिव्रता सीता वाप्यस-
नुच्चदिति भाव । वा—अथवा । यथा—यादृक् । अन्वा—जननी । भणति—
कथयति, तत तथैवेति भाव, इदानीं पतिपरित्यक्तया सया आय्यपुव इति कृत्वा
विरक्तं विलपन कर्तुं नोचितमित्याशय, अथवा—नञ्जननो शोकात् यदेव वदितुं
निच्छति तदेव वदतु, अहन्तु इतदैवा कृत्यपरायणमाय्यपुव विनिन्दितुं न
प्रभवामीति भाव ।

(स) ईट्ठश,—भवदुक्तप्रकार । अस्मि—भवाभि, भवदृष्टितुं आय्यपुव-
पदवाच्यं न नवितुं न जानीति भाव, यद्यहनस्या पति स्या, तदा कथमेव नृपसी
वितनन्नाय्ये कृत्वा आत्मानं पातयित्वा कुथ्याम् ? अत भवत्या यदुक्तं, तत्सर्वं
संभवेति रामस्य सकृच्छणमात्मचोत्तरं वचननेतदिति ज्ञेयम् ।

भागो । भगवति वसुधरे । शरीरमसि ससारस्य, तत्
किमसविदानेव जामात्रे कुप्यसि ? (ह)—

घोरं लोके विततमयशो या च वञ्चौ विशुद्धि-
लङ्काद्वीपे कथमिव जनस्तामिह यद्दधातु ? ।

(ह) (“भगवति वसुधरे ।” इत्यत्र “प्रसीद भगवति वसुधरे ।” इत्यधिक पाठ पुस्तकान्तरेषु दृश्यते) । शरीरमसि—देहभृता त्व भवसि, सर्वेषां प्राणिना वससि धारणात् खटेहरतेन च परिपोषणात् सञ्जायि तत्र शरीर-मयाणि भवन्ति, कस्माच्चिदपि वस्तुन ते पृथग्भावी नास्तीति भाव । ससारस्य—प्राणिपूर्णजगत । तत्—तस्मात्, अधिष्ठानरूपतया तत्र सर्वेषां अक्षेपररूपत्वादि यथ । कि—कथम् । असविदाना इव—तत्त्वार्थमविजानती इव, अविदितवृत्तान्तवेत्यर्थः । [वेंसे “विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपमख्यानम्” (वा०) इति अकम्पकत्वादध्यात्मनेपदं, तेन च ज्ञानच्] जामात्रे—राघवाय । कुप्यसि ?—कथमि ? किमर्थं राघवेण प्राणसमाऽपि सोता विवासिता, अकोपवृत्तान्त स्वीया तनुष्वि सर्वेषां शरीरमृता त्व तत सर्वं जानामि पव, प्रजारङ्गनस्य रघुकृपणधम्मतया तदनुल्लङ्घनीयत्वात् तदनुरोधेनव यवगन गानवन्द्रेष सोता परित्यक्त्वा, तयास्य अपराधनेगीऽपि नास्ति, इति सोताविवासन विशेषप्राऽपि त्व किमर्थं सोतापतये निरपराधाय रामाय इया कुप्यसि ? एतत् त नोचितम् इति भाव । [“जामात्रे” इति “कधद्रह—” (१।४।३७ पा०) इति नम्यदानत्वेन चतुर्थी] । पृथिव्या सर्ववृत्तान्तामिञ्जल प्रमाण यथा—“आदित्य चन्द्रावनिर्लोडनय द्यौमभिरापो हृदय यमय । अहय रात्रिय उभे च सन्धे धम्मय जानामि नरस्य वृत्तन ॥” इति ।

स्वकु प्रधन्मानुपादकन रामेण कथमिदमतीवाकाव्यमनुष्ठित, तत्र वीज प्रदमयित्वा नाह, घोरनिता ।—लोकं भुवने, घोरं यथात्वात् आतदान्तरम, अयम निन्दा, नातायां आदिवाद्गुरुरूपे यय, विततं तस्मात् अतस्मात् यावत् । ननु तादृशान्दोषदासादन्तु नातायां ययो परीक्षा कृता, तत्त्वात् निन्दायां सवत् इतदवहित्यथत् । इत्यायं रामानाह, वीत ।—[विगता आपो यव तत डोपम्, अथ अदिनातपनत् अपतिनात्र ग्रामम् । “सृष्ट्वाप्यु पयानानवे” (५।३।७४ पा०) इव यमनिता अन्तर, “अतवपमन्त्याऽप इत” (६।२।२० पा०) इति ददादन् ।] । व. नात्रे ए. एव जीव तथितु, सवत् सनुदनरिवेदिन एवामाय

इच्छाकृणा कुलधनमिदं यत् समाराधनीयं

कृत्स्नी लोकस्तदतिगहनं किं स प्रकृतं करोतु १ । ६ ।

लक्षणम् । अत्र्याहृतान्त प्रकाशा हि देवता भृतेषु, विगेषेण गङ्गा, तदयमञ्जलिस्ते । (क)

प्रदेय, वङ्गे अनले या च । वयात् । मनीषत्वपरीणा स नारायण इति प्रकृतं ।
 इह अस्मिन् पश्चिमाप्रदेशे, तत्र अतीव सुन्दरं दृश्यं इति भावः । प्रकृतं यथा १ । ६ ।
 विगृह्णति कथं नैव क्रम वा प्रकारेण, अर्द्धधातु १ । ३ । इति १ । ३ । १ । ३ । ३ । ३ ।
 क्रियमाणोऽपि अत्यद्भुततया लोकं न सहसा योजयन्, मनुष्यदृश्यं यत् ३ । ३ । ३ । ३ ।
 साधारणजनानां अज्ञां स्यात् १ इति भावः । ननु तदात् एतद्विपरिचयः साधारण्यं
 प्रकृतोनामुत्तरकागन्तवामिनामविश्रामं, परन्तु अथनया प्रत्ययात्तया च ३ । ३ । ३ ।
 स्वयं रघुनिधि कथं हि तां विद्वासा स्वपत्नीं साधारण्यजनानां इति विचारः ननु १ । ३ ।
 इत्याशङ्क्यामाह, इच्छाकृणात्तत् ।—यत् यत्, कुर्यात् लोकं ननु १ । ३ । ३ । ३ ।
 समाराधनीयं अनुरज्जनाय, परितोषणाय इति यामत्, तत् तत्, अतीव सुन्दरं
 यथाह दुष्करं कावचिन्यथ इदं प्रजापुरतन्तम् । साकृदाहं इति ३ । ३ । ३ ।
 कुलधनम् । कुलधनमिति धनं, व्रतानिन्यथ यथा धनं लोके कथं च रन्धत, तत्रैव
 इच्छाकृभिः प्रजापालनं सद्यः क्रियते इति भावः, यथा,—कुर्यात् लोकं समाराधनीयं,
 इति यत् इच्छाकृणा कुलधनात् तत् इदं लोकाराधादयं यौ ननु
 व्रतम्, अतिगहनं इत्येव योजनीयम्, स वयां वात्सल्यधारणं राजा,
 किं करोतु ? उच्चनानां मुज्जनाय सदानां प्रजापान् अनुरज्जनात् अतः कथं हि
 एकैको वक्त्रं सोतापरिस्थागमकृत्वा ननु कुलधनमनुपालयतु ? इत्यथ, सोतादीप
 सन्धावनया विरक्तानां प्रजागामपि अनुरज्जनात् तस्य राजतया कुलधनतया च
 निघतमेव कथयामि तस्य नास्ति अगोशानप्यत्र दीप इति वक्तुं शक्यम् । [अत्र
 सोताविवाचनकायस्य एकस्मिन् कारणे उच्चननिन्दात्वे सत्यपि लोकांनुरज्जनरूप-
 कारणान्तरस्य खल्वेव कपोतकापावेन तत्काव्यकारित्वेनोपस्थासात् समुधवा-
 लदार] । नन्दाकाला इति ॥ ६ ॥

(क) भृतेषु—भृतेषु प्राप्तिषु विपत्तेषु । अत्र्याहृतान्त प्रकाशा—अत्र्याहृत —
 अप्रतिबन्धं क्लेशदिपि अतिवारित इत्यर्थः, अतः प्रकाशः—जानासकृत्पि-
 विज्ञानं, सर्वेषां जावानामतर्गतभावपरिज्ञाननित्यं, याम्ना तां, देवा इह अतः
 ध्यायित्वा सर्वपाप्मैव जीवाः ॥ संनियतभावः पिदं ताति भावः । विगेषेण—प्राधान्येन ।

राम । अस्य । अनुवृत्तस्त्वया भगौरयगृहे प्रसादः । (ख)
 पृथ्वी । देवि । नित्य प्रसन्नाऽस्मि व , किन्त्वापातदु नह
 स्नेहादिगैनेव ब्रवीमि । न पुनर्न जानामि सीतास्नेह राम-
 भद्रस्य १ । (ग) —

दह्यमानेन मनसा दैवात् वत्सा विहाय स' ।
 लोकोत्तरेण सत्त्वेन प्रजापुत्रैश्च जीवति ॥ ७ ॥

गङ्गा—भागीरथी , भगवती गङ्गा तु स्वयमेव जीवाना मनोगतभाव विप्रधतया
 वेत्ति, तस्या किमप्यपरिज्ञान नास्ति अत किमर्थं रवुनणिना सोता विवासिता
 इति स्वय सर्वे तदाग्रयमन्तव्यामितया विदित्वैव सर्वलोकसमस्त प्रीकार्थं सुखुटमुवा-
 चति भाव । तत्—तस्मात्, त्रिलोकौपुत्र्यत्वात् इत्यथ । त—तभ्यम् । अयमञ्जलि,—
 प्रणामार्थे करडयस्योग, मया क्रियत इति अथ, त्वा प्रणमामि इत्यथ । ("तदप
 त प्रणामाञ्जलि" इति पाठान्तरम्) ।

(ख) अस्य—मात । अनुवृत्त,—अविच्छेदेन प्रवसति । भगौरयगृह—
 भगौरयभवने, मुख्यकुलसन्नातपु इत्यथ । प्रसाद—अनुग्रह , भगौरयवग्रधरपु
 सर्वेषु तवानुग्रह अर्थात्तम वसंत एव, तेन च स्वयमेवैव मत्कृत पृथिवी देवोमनुजय
 साति भाव ।

(ग) नित्य—सततमेव । व,—युष्मान् प्रति । प्रसन्नाऽस्मि—सन्तुष्टा भवामि ,
 सर्वेषु भवत्वक्षेषु मे अर्थात्तम वात्सल्य विद्यत एवेत्यथ । किन्तु—परन्तु ।
 आपातति ।—आपाति—तदाले, सीताया विप्रदवात्पायवणक्षणे एवति यावत्,
 ("तदाले पात आपात" इति वैजयन्ती । 'दग्धनवण आपाततयवाक्षणवणो")
 इति कोपथ) २ २ नह,—नीटनमस्य , अप्रतिरीय इत्यथ, स्नेहावग,—
 सीताया वात्सल्योद्भवसंस्तर तन, सीताया अनरतिप्रसन्नप्रान ग्रनेयथ ।
 ("किन्त्वापातदु नह प्रीकार्थेणोपलब्ध, तेन" इति पाठान्तरम्) । एवम्—
 इ इत्थं । त्रयान—अयञ्जलि प्रीकार्थेणोपलब्ध, तेन" इति पाठान्तरम्) । एवम्—
 पुन—इत्थं । रामभद्रस्य—रात्रवत्य । सीतास्नेह—सीताया वात्सल्यम् । न
 जानामि—न जानामि इति न, अथ तु किमानिह स्नेह सीताया रामस्य वतत
 एत नन नत्रया अर्थात्तमि एवति भाव ।
 अथ न न जानामि इति न, अथ तु किमानिह स्नेह सीताया रामस्य वतत
 —देवात् नन जानामि, अथ ततोऽप्यदेवो रथात्प्रापितवादि इत्य, वत्सा जानार्थ,

राम । सकरुणा हि गुरवो गर्भरूपेषु । (घ)

सीता । [रुदती कृताञ्जलि] । गेटु म अत्तणो अणेन, विल्लअ

अवा । ? (ङ)

राम । किमन्यट् व्रवीतु ? (च)

भाग्यी । शान्तम् । अविलोना वत्सरसहस्राणि भृगा । (छ)

२ नयतु नामात्मनोऽङ्गेषु विलयमन्वा ।

विहाय निवास्य, दक्षमानेन अपराधादृतऽपि सीता परित्यजामि इति "सह" च
भारकान्ततया सातिशय सन्तप्यमानेन, मनसा चेतसा उपनिषत्तु न
राम, लोकोत्तरेण अलौकिकेन, समामान्यनेति यावत्, मन्त्रेण चरन्नात्
धैर्येणैव, ("द्रव्यासुख्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु अल्पा") इत्यमर) च त्रुप
प्रजाना प्रकृतौना पुख्यय धर्मेश, प्रजानां प्राकृतपुण्येव एतादृशवत्
सम्बितस्य नरपतेलाभादित्याशय, जीवति प्राणिति, राम प्रदीपकनादे
प्राचसमा सीता निवास्य तदोपशोकेन एव हि विवशकाय समञ्जसि, यत् गीत तत्र
तादृशनन्तमान्य धैर्य प्रकृतिपञ्चानाञ्च सौभाग्य नाऽऽप्ता, तदा नूनमसौ सीताया ।
विप्रेनेति स्वप्नह विज्ञानान्नाति भाव । [अथ राघवजीवन प्रति एकस्मानामान्य-
धैर्यरूपकारणस्य सत्त्वेऽपि पुन तत्कारणरूपतया प्रजापुण्यध्यापादानात् सन्धया
लङ्कार, आप च, रामजीवन प्रति प्रदग्धितद्वितीयकारणस्य प्रजासु विद्यमानत्वात्,
कायभृतस्य जीवनस्य च रामे नत्वात् कायकारणयो भिन्नदेशगतत्वेन असात्
रलङ्कार] । पथ्यावक्त इतम् ॥ ७ ॥

(घ) गुरव, — गुरुजना । गर्भरूपेषु — सन्ततिषु । सकरुणा — सदया,
भवन्तीति शेष, पुत्रभृताना शतप अपराधेषु सदस्वाप गुरव तान् नून न गृह्णात,
तेन हि सापराधाव नञ्च शृण्वो देवो नाभिक्षुञ्चति इति भाव ।

(ङ) आत्मन, — स्वसा । अङ्गेषु — दहेषु । विलय — विलीय, निरुणेन
एकीभावमित्यर्थ । नयतु — प्रापयतु, निजाङ्गे सा विलीन कारयत्वित्यर्थ, इत पर
नाह जीवितुमच्छान्नाति भाव ।

(च) अन्यत् — अपर, सरणाद्विद्वन्मित्यर्थ । किं व्रवीतु ? — किं कथयतु ? इदानीं
स्वाया चाप्राया विनाशात् नरण विना कथितव्यान्तरस्याभावादिति भाव ।

(छ) शान्त — निरत, भवतु भोक्तव्यमिति शेष, एव सा वद द्रव्यम् ।

पृथ्वी । वत्से । अपि रक्षणीयौ ते पुत्रकौ । (ज)

सीता । अणाधान्हि । † (झ)

राम । हृदय । वज्रमयमसि ? (ज)

भाग्यो । कथं त्व मनाथाऽप्यनाथा ? (ट)

सीता । कौटिस मम अभव्वाए सणाधत्तण ? † (ठ)

‡ अनाथाऽस्मि ।

† कौटिस मनाभ्याया मनासत्वम् ?

[मान्मसव्ययमेतदिति कोप] । वत्सरमङ्गसाणि—दृश्यताञ्चान् व्याख्येय्य । [“कालावनारव्यतमयोगे (रा३५ पा०) इति द्वितीया] । अविनोना—अविलम्बा, चिरजीविनी इत्यर्थं । भूया,—स्येया , कदाऽपि तव विनाशो न भवतु इति भाव ।

(ज) अपि—अवधारणे अवश्यमेव इत्यर्थ । रक्षणीयो—पालनायो । पुत्रकौ—तयो , एतया बाल्ये रक्षणीयत्वया अवश्य गोपितव्यमिति मन्ये, मातृस्नानपानादृत बालस्य जीवनरक्षाया द साध्यत्वादिति भाव । (“अपि रक्षणीयो” इत्येव “अत्रेत्तर्थाया” इति पाठान्तरम्) ।

(झ) अनाथा—अशरणा । अस्मि—भवामि , मम तु कौऽपि रक्षको नास्ति, तेन सहायशून्या निरुपाया स्म्यो कथं इह बाल्ये परिपालने समथा भविष्यतीति भाव । (“किं पृच्छि” इत्यधिक पाठं कापि दृश्यते) ।

(ज) हृदय—चेत । वज्रमय—कृतिमयऽटितम् । असि ?—भवामि ? , एवंविध विनापनात्तस्य एतन्न न सङ्गतया त्वदोयास, अतो पुन वज्रमससारं भवामि इत्येव न-नभोनस्य मे निरुपरावाया सन्निध्या दृष्टम एतन्नानुभवात्तस्य त्वया त्वया-तुमुच्छिद्यते त्वया तव मन्वशा त्वत्प्रार्थनाने भावितमिति भाव ।

(ट) क—केन त्वन्मा । मनाथा आद—नामरतो आप ममतकाऽप्येव्य । अनाथा—रक्षणा न भवति मेव , अनाथापत्त पतो गोत्रात् कथमाप तं रक्षयिष्येति निर्मित्यनोति भाव , अनेता नाथ एवा पति, तन्वा पि कथमाप अनाथस्य भवति इति उतराया ।

(ठ) कौटिस मम—अकृमनास , एतावन्वयत्वात् अनाथताव्यदोन्ताया ई ३३३ उच्यते इति उतराया । कौटिस मम—अनाथताव्यदोन्ताया ई ३३३ उच्यते इति उतराया ।

देवो ।—जगन्मङ्गलमात्मानं कथं त्वमवमन्यसे ? ।

आवयोरपि यत्सङ्गात् पवित्रत्वं प्रकृत्यते ॥ ८ ॥

सङ्गः । आर्यः । श्रुतम् ? (उ)

रामः । शृणोतु लोकः । (ढ)

नेपथ्यः । [कलकल] ।

भावः । [भावुकं भाविकं भव्यं कुण्डलं चैवमस्त्रियाम् ।" इत्यन्तरं । "मदनादयो—
इति पाठभेदः] । कौटुम्भ—किम्पकारणं । सनायत्नम् ?—रथं कवचम् ? रथं रथ
पत्न्या परिचर्या कथं सनाया भवामीति भावः ।

अवेदानोमातनिर्वेदपरायणा सोऽवा प्रसूतवाच्ये सनायामयति, जगद्गदं नमिति ।
—इति सोऽवा । इत्यासन्नपदमध्याह्नयन्, त्वं जगद्मङ्गलं तिमिरनकन्यापत्न्या,
अखिलजाता मङ्गलनिदानमृतमित्यथ, आत्मानं स्व, कथं कनं चतुना, इत्यन्त
मित्यथ, अवनन्से ? अवजानासि ? , "अनायासिम्" इत्यादि खेदगूषकवाच्ये इत्या
निन्दकीति भावः यत्सङ्गात् यस्यां तव, सङ्गात् ससंगत, आवयोरपि संगत
पावनत्वेन प्रसिद्धयोः पृथिवीगङ्गाथोरपि, अपरेषां का कथा ? इति भावः,
पवित्रत्वं पूतत्वं पावनत्वं वा, प्रकृत्यते उक्त्यते, यदा—प्रकृत्यते उक्त्यते
गच्छति, [कम्पकम्पि प्रयोगोऽयम्] । त्वत्सन्ध्यादेव आवा जगति अतोऽव
पवित्रतमे इति लोकोक्तौ च्यते, इत्यत इया आत्मानं पृथा विमुञ्चेति भावः,
त्वनु पतिव्रताशिरोनण्मृता एव भवसि इति तु तावद्यम् । [अत्र स्वत एव पूतयो
पृथिवीगङ्गा सोऽवासङ्गेन पवित्रताप्रकपासन्ध्यादेऽपि तत्सन्ध्यादेः असन्ध्यादेः सन्ध्या-
दपाऽतिशयोक्त्या करणकार] । एव्यावक्तं वचनम् ॥ ८ ॥

(उ) श्रुतम् ?—आकषितम् ? सोऽवाया पातिव्रत्यवपये पृथिवीगङ्गायो
अभिनतमिति एष आकष्य ना हि कौटुम्भो पतिव्रताकुलधुरन्धरा तत अवधायता
मिति भावः । ("श्रुतम् ?" इति पाठांतरम्) ।

(ढ) लोकः,—प्रकृतिवर्गः । [जातावैकवचनम्] । शृणोतु—आकर्षयतु,
अन्तु सोऽवाया तत्रत्यविधौ सश्रितं नाऽऽयम्, किन्तु प्रकृतिरङ्गनं हि स्वस्वधर्म,
इति तदनुसन्धानमेव प्राणसन्धानपि तां निवामितवान्, तत्र च तच्छङ्गाकुला प्रकृतय
एव वचनमेतत् शृणुतु श्रुत्वा च तच्चारिव्यगतं स्वसन्देहं गिराकुम्बन्तु इत्याशयः ।

राम । अद्भुततर किमपि ॥ (ग)

साता । किमिति अतरिक्ख पञ्जलदि ? ॥ (त)

देव्यो । ज्ञातम् ।—

कृशाश्व कौशिको राम इति त्रिषा गुरुक्रम' ।

आविर्भवन्ति तान्येव शस्त्राणि सह जुञ्जकै' ॥ ९ ॥

[नेपथ्ये] ।—देवि सीते । नमस्तेऽस्तु गतिर्न पुत्रकौ हि ते ।

आलिख्यदशने देवो यदाह रघुनन्दन' ॥ १० ॥

० किमिति अन्तरीत प्रज्वलति ?

(ग) अद्भुततरम्—अतिविस्मयकरम् । किमपि—अनिवचनीय वस्तु, समुदित भवतीति शेष , नो चेदेव तर्हि कथमेतादृश कलकलीऽन्यूपते इति भाव ।

(त) किमिति—कथं हि । अन्तरीत—गगनम् । प्रज्वलति ?—देदोष्यमान भवति । अपूर्वज्योतिभिः सदा दिशः समुद्रास्रतीति भाव । ("पञ्जाउलम्" इति पाठ—पश्चात्तु न कलकलपूणम्) ।

अथान्तरीतोच्च यकारण स्मृत्याभिदधाते, कृशाश्व इति ।—कृशाश्व त्रिधा निव-
पुत्रपुरुष तद्दानक कश्चित् मुनिवशिष्य, कौशिक कृशिकनन्दन त्रिधा भिन्न,
राम स्व रघुमणिय, इति इत्य, त्रिषाम् अस्त्राणां, गुरुक्रम आचार्य
परम्परा, एतत् त्रिषामस्त्राणां प्रयोगसङ्गरीपददेशदातार इति यावत् , तथा हि आर्त
कृशाश्व तस्मान् त्रिधा भिन्न तस्माच्च राम यानि अस्त्राणि सप्तविधान्य तस्मिन्पदाय
प्रवृत्तवन्ति भाव , तान्येव शस्त्राणि आशुवशिष्या, जुञ्जके सह सप्तत्य
प्रयोगसङ्गारे तदाज्येस्ते सह, आविर्भवन्ति प्रकटीभवन्ति, गगनसङ्गल प्रकाशने
इत्य, प्राक् आनन्दपरिदृशान्तावक वस्त्रस्य राघवस्यादृशमनुपाश्रित
एतन्ता कुम्भवत् समुपचारत् देवानां तान्यतानि शीघ्रं समुदितान् भवन्त,
अः एव कोनाहन युवत, अतरिणव प्रचलित इत्यत इति भाव । पश्चात्तु न
नमः १० ।

सीता । दिष्टिआ अत्यट्टअदाओ परिष्फुरति । य ।

लत्रप । उक्तमानीदार्येण,—“तवेदानी त्वत्प्रसूतिन्नु

स्यास्यन्ति इति । (ढ)

देशी ।—नमो व' परमास्तेभ्यो राघवस्य पत्नियज्ञात् ।

अनुध्यातैरूपेतस्य वत्सयोभेद्रमन्तु च ॥ ११ ॥

७ दिष्ट्या अत्यट्टवता परिष्फुरति ।

नाशयान इत्यथ उतस्त्वनस्माकमाश्रीभृतयो कुशलवयो नन्व' अतः ॥ ११ ॥
इति भाव । कवनेवनकिधन ? तट्टेवीयने, आनरुति ।— १३ ॥ ११ ॥
रवनापि आलेख्यस्य विषयस्य दग्ने विलीकनावनर उत या न वचन "न दा
इदानी त्वत्प्रसूतिनुपस्यास्यन्ति" इत्यनाश्रीवचनानित्यथ, पाठ उवाच तदा
तदादेशननुपालयितु वयनधुना त्वामुतावुपसुवानः इति भाव । ११ ॥
हेतुम् ॥ १० ॥

(घ) दिष्ट्या—भागेन पुत्रयोर्नौ सौभाग्यवशात्पि ॥ अत्यट्टवता—
कुक्कुत्तापानधिष्ठात्री देवता । परिष्फुरति—प्रकाशने, अत्यट्टवतानि पुत्रो
अनुसृष्टीती भवत इति भाव ।

(ढ) आर्षेण—रक्षिण । उक्तमानीत्—प्रदनादौ चित्रपटदग्नेनप्रत्ताव जयित
नन्तु । सर्वथा—जाकल्यन । इदानीन्—अधुना, तव पुनोत्पादाननरमेविव ।
त्वत्प्रसूति—तव सन्ततिन् । उपस्यास्यन्ति—उपसृष्टिपन्ते । इति—एवम्, उक्तमानी-
दित्यन्वय इत्य हि नाश्रीवचन प्राक् रघुपति प्रदत्तवानित्यथ ।

अथ पृथ्वीभागोरथ्यौ परनास्त्रवन्दनपुर सर सीताभृतयो तदनुग्रहसभियार्थिते,
नम इति ।—परनास्त्रेभ्य उक्तृट्टजृम्भकास्त्राधिदेवतास्य, व युष्मस्य नम प्रणति,
अन्तु इति श्रप, राघवस्य राजस्य, परिदृष्टात् स्त्रीकारात्, राघवकर्तृकलाभादित्यथ,
पुनाक राघवस्य पात्राऽनुवत्तित्वादिति भाव, अनुध्यातै स्मृतै सद्भि, युष्माभिरिति
इय, वत्सयो पुत्रभृतयो कुशलवयो सनोपे, उपेतस्यम् उपस्यातव्यम्, कुशलवयो
दग्नेपाननरमेव राघवाज्ञानुपालनायै भवति तत्कनीपे आगत्यन्वित्याशय, व
पुनाक नद्र कुशलम्, पन्तु भवतु । (स्त्रीकर्तृष्य पुनकान्तरेष रामीक्तिरुपतया
प्रदत्त, "राघवस्य परिदृष्टात्" इत्यत्र "धन्या स्त्री व परिदृष्टात्" इति च
राशान्तर निर्गोञ्जतन्त्रि, तददस्तु—व युष्माक, परिदृष्टात् स्त्रीकारात्, लामा

राम ।—क्षुभिता कार्माप दशा कुर्वन्ति मम साम्प्रतम् ।

विस्मयानन्दसन्दर्भजर्जराः करुणोर्मयः ॥ १२ ॥

देव्यौ । मन्वस्व वत्से ! रामभद्रतुल्यौ इदानीन्ते पुत्रकौ
संवृत्तौ (घ)

नीता । भयवदाश्रौ । को एदाण क्वत्तिश्रोचिद् कन्ध
करिन्सदि ? (न)

• भगवत्यौ । क एतयो चविद्योचित कर्म करिष्यति ?

दिव्यय, धन्या जमति प्रतिष्ठासुपेता, कृतार्था इत्यथ, स्य वय जाता इत्यथ) ।
पद्यावक्त उतम ॥ ११ ॥

अथ राम त प्राक्तायजातमवलीय आत्मन विवशभावनाह, क्षुभिता इति ।—
नाम्प्रतम् अङ्गा, विस्मयानन्दसन्दर्भजर्जरा विस्मयस्य अद्भुतवृत्तान्तदग्नेन चेतसो
विमुग्धीनावस्वपावष्याविशेषस्य, पृथ्वीनागौरथीकृतसौतासमाशानन्-जृम्भकास्त्राद्य
विभावजनितस्यात भाव, तथा आनन्दस्य पवङ्गदर्शनजनितस्य हृषस्य च, सन्दर्भेण
यस्यनेन, मनाविषयस्य, जर्जरा विमोषा, अनर्थनाकुलीभृता इत्यथ परन्पर-
भवदितनावेन श्यिना इति प्रावत, करुणोर्मय करुणस्य नीताविवाननगङ्गा-
दस्यप्रवाहस्य, जमय तरङ्गा, गोकपवाहा इत्यथ कम्मिगङ्गेनात करुणाया
जलवितृणमगावत्य उच्यते, क्षुभिता उडेलिता, विकृता मत्त इत्यथ, मम
कार्मापि अनिर्वचनीयस्वभावा, दशान् अपत्या, कुवान्त विदधति, अद्विदानो
वन्मप्रदशमोश्चे पुमपदाकालतया कान्धनिवचनीया दशा प्राक् किमपि
नाववाग्दित गङ्गागति भाव । [अथ अङ्गा रस इषाव्यभासय करुण
रवन्वाइभुतवया श्यित, अता रजवदन इतर] । पद्यावक्त उतम ॥ १२ ॥

(घ) वत्से ।—करुणोर्मयः । मन्वस्व—जानादि । (' मन्वस्व वत्से ।'

इत्यथ नोदस्य वत्से । नोदस्य' इति पाठान्तरम् । नोदस्य—उटा भव इत्यथ) ।
इदानीन्त—इ, ता । त—तय । पुत्रकौ—एतयो कुमारौ । रामभद्रतुल्यौ—राघवस्य
वन्तौ । मन्वस्व—जानो, जृम्भकान्त जानो । पराक्रमेण रामनन्दतुल्ययोश्च
प्राविशन्ती मत्ता इति भावः ।

१५१ । मन्वस्व ।—इ, तातो (इतो) प्तमो,—मापुत्रतो कुमारौ । चभि

राम ।—एषा वशिष्ठगुप्ताना रघूणा वशवर्द्धिनी ।

सीताऽपि सुतयो कष्ट । सस्कर्त्तार न विन्दति १ ॥१३॥

देव्यो । पुत्रि । कि तवानया चिन्तया १ एतौ हि वत्सौ
स्तन्यत्यागात्परेण भगवतो वाल्मीकिरर्पयिष्यावः, स एवैतयोः
क्षत्रहृत्यं करिष्यति । (प)—

योजित कश्च—वक्षिज्यात्यनु रूप जातकम्पादिशास्त्रीक्षत्रकारसमूहमिति यावत् ।
करिष्यति १—सम्पादयिष्यति १ (“करिष्यतीति” इति पाठे,—इति—एतत्, अह
चिन्तयान्तीति श्रेष्ठ) ।

अथ राम जीवति स्वस्मिन् वशिष्ठादौ च स्वपुत्रसत्कर्त्तृत्वाभावमुपश्रुत्य नित-
रामनुश्रीचति, एषामिति ।—वशिष्ठेन ब्रह्मपुत्रेण तपोनिधिना, गुप्ताना रक्षिताना,
कृतकृत्काराणा, शान्तिक्रियादिभि विविधोपप्लवेभ्य रक्षिताना वेति यावत्, एषाम्
अश्रद्धीयानाम्, (“एषा” इति पाठान्तरे—एषा मत्प्राणसना पत्नीत्यथ,
सीता इत्यनेनान्य) रघूणा रघुवशीयानां, वशवर्द्धिनी पुत्रप्रसवेन कुलवृद्धिकारिणी,
सीताऽपि जानकी अपि, सुतयो पुत्रयो कुशलधयो, सस्कर्त्तार जातकम्पादिशास्त्रीय-
क्रियासम्पादयितार, न विन्दति न लभते, कष्टम् अष्टौ । अतीव क्लेशकरमेतदित्यथ,
(“सीताऽपि सुतयो कष्टम्” इत्यत्र “कष्ट सीताऽपि सुतयो ” इति पाठव्यातिक्रम),
रघुवशीयाना सकलसस्कारक्रियासम्पादयितरि वशिष्ठादौ विद्यमानेऽपि रघुकुला-
दुरयो सत्कर्त्तुरेताव सनजनि, अष्टौ धिक् । कष्टोऽयमवस्थाविषय इति भाव ।
पथावक्तृ वृत्तम् ॥ १३ ॥

(प) पुत्रि ।—तनयभूते सीते । तव अनया—एतया । चिन्तया—भावनया ।

किम् १—फलम्, भावयो विद्यमानयो सत्ये क तव सुतयो सस्कार करिष्यतीति
चिन्ता त्वया नेव करणीवेति भाव । हि—यस्मान् । एतौ वत्सौ—वाल्मीकि कुशलवौ ।
स्तन्यत्यागात्—सनदुग्धपानत्यागात् । परेण—अनन्तरमेव, यदा एतौ सनदुग्धत्याग
करिष्यत तदा इति भाव । [अत्र दिक्शब्दवाचिपरशब्दयोयात् पञ्चमी, “अन्या
रादितर—” (३३२६ पा०) इति दिक्शब्दयोगात् पञ्चमोविधानात्, तथा हि
दीचिता,—“दिशि दृष्ट शब्दो दिक्शब्द, तेन सम्प्रति देशकालवृत्तिना योगेऽपि
नवति” इति] । नगवती वाल्मीकि,—महामुने प्राचेतसस्येत्यथ । [अत्र सुव्य-
दानानावात् न अन्वर्थी, “रजकस्य वस्त्रं ददाति” इतिवत् श्रेष्ठे षष्ठी ज्ञेया] ।

यथा वशिष्ठाङ्गिरसाह्वयो प्राचेतमस्तथा ।

रघूणा जनकानाञ्च वशयोरुभयोर्गुण् ॥ १४ ॥

राम । सुविचिन्तित भगवतीभ्याम् । (फ)

लक्षणम् । आर्यम् । मत्स्यं विज्ञापयामि, तैस्तेरुपायैर्वस्तु
कुशलवौ उत्प्रेक्षे । (व)—

एतौ हि जन्ममिद्धास्त्रौ जातौ प्राचेतमान्मने ।

वीरौ सम्प्राप्तसस्कारौ वयमा हादृशाब्दिकौ ॥ १५ ॥

अपविष्याव, —दास्याव । (अत्र “ट्यो” इत्यत्र “भागीरथो” तथा “अपविष्याव”
इत्यत्र अपविष्यामि” इति च पाठान्तरे) । स एव—असौ नुनिरिव । एतयो,—
तत्र सुतयो कुशलवयो । चक्रकृत्य—चक्षियत्रालुषित सस्कारम् । करिष्यति—
प्रिधाष्यति ।

नङ्गपि वशिष्ठ विना ज्ञातकृष्णादिस्त्रियाद्या सम्पादिताया कुलगुरुव्यागजनित
नङ्गानिष्ठापातो भविष्यति इत्याशङ्कामपनयति, यथेति ।—वशिष्ठ तदारभ्य ब्रह्मण
नानमपव आङ्गिरस शतानन्दय, एतौ ऋषो, यथा वाङ्मू, रघुणा रघुपशोत्राना
जनकानाञ्च जनकवश्यानाञ्च, गुरु इति शय, तथा प्राचेतम वान्मोक्षिरपि, उभयो
वग्यो एतेषा इमेरेव कुलयो, गुरु आचाथ, भवतीति शय, यथा वशिष्ठ
रघुवमस्य शतानन्दय जनकवशस्य गुरुभवति, तथा भगवान् वान्मोक्षिरपि तत्र तेन
सम्पादित सस्कारविधि न कश्चमपि परिदोत भविष्यात, अतस्त्वया वथा चिन्त
परिदृग्णोपेति भाव । पथावक्त इतम् ॥ १४ ॥

(फ) भगवतीभ्या—परमेष्ठयशानिनोभ्या पृथ्वीनागीरथोभ्याम् । (भगवत्या’
इति पाठान्तरे) । सुविचिन्तित—सुदु अवधारितम्, कुमनयो मन्कता
वान्मोक्षिरपि भविष्यात इति एत विवेचित, तत्र समोचानमेव कृतनिति भाव ।

राम । वत्स । इति परिप्लवमानहृदय मन् मुग्धोऽस्मि । (भ)
 पृथ्वी । एहि वत्से । पवित्रीकुरु रसातलम् । (म)
 राम । हा प्रिये । लोकान्तरमसि गता ॥ (य)
 सीता । गेष्टु म अत्तणो अगिसु विलय अवा, ण मक्कन्धि
 ईदिस जीअलोअ-परिवत्त अणुभविदु । ३. (र)

० नयतु नानात्मनोऽङ्गेषु विलयमन्वा, न शक्ताऽसि दृष्टश्च जीवलीकयारवण
 ननुभवितुम् ।

अधिगतानीत्यर्थ, अस्त्राणि जम्भकास्त्राणि वायुधानि यद्यी तौ, ज प्रन प्रर न
 एतयो बालकरो जम्भकास्त्राणि स्वतस्त्रिद्वयता आविर्भूतानि इत्यर्थ. तथा
 प्राचेतनात् वाञ्छीञ्चि सुने तपोधनात् सम्प्राप्तस्कारो सम्प्राप्ता इत्यादि. न तासा
 जातकस्त्रादय याभ्या तौ, एव वीरौ भवत्सदृशपराक्रमौ, त्वत्पुत्रयोश्च ननु. एता एव
 चावत, अपि च वयना द्वादशशब्दिकौ द्वादशवायिकौ, धातो सम्भूतो यमगरी
 रेतयो बालयोरटानी द्वादशवधाणि वय सम्भूतानीत्यर्थ, (गतो" इत्य
 "उभौ" इति पाठान्तरम्) । यती हि बालकावैर्तौ आजन्मन एव जम्भकास्त्राण्य
 समधिगतवन्तौ, भगवान् वाञ्छीञ्चिय स्वयमेव एतयो स्कारकस्त्राणि सम्पादित
 वान्, द्वादशवर्षीयौ चैवैतौ भवत, तेन नून सीतापुत्राविनौ इत्यनुनिनुम इति
 भाव । पश्चावक्त वृत्तन् ॥ १५ ॥

(भ) इति—अस्त्रादेव हेतो, सीतानुतत्वेनाशङ्कमानत्वादेवेत्यर्थ । परिप्लव-
 मानहृदय,—परिप्लवनानम्—आकुल, सगयदीलाचलम् इति यावत्, हृदय—
 चेत इत्यस, इमौ नस्मृतौ किम् ? न वेति कनपि पक्ष निश्चेतुमशक्त्वन् इत्यर्थ ।
 अत एव मुग्ध,—नूट, विवेकरहित इत्यर्थ । अस्मि—भवामि । ("इत्येवाह
 परिप्लवनानहृदय प्रमुग्धोऽस्मि" इति पाठान्तरम्) ।

(म) पवित्रीकुरु—स्वस्था अधिष्ठानेन पुनीहि । रसातलम्—अधीभवनम् ।

(य) लोकान्तरम्—अन्य लोक [इति नित्यसनास] नित्यलीकभिन्न लोक,
 पातालमित्यर्थ । गताऽसि—प्रस्थिता भवसि, तव इहावस्थाने कदाचित् दर्शन
 सम्भावित स्यात्, तत्तु इदानीं मे विलुप्तमिति भाव ।

(र) आत्मन,—स्वस्था । अङ्गेषु—देहेषु । मा—दुहितरमित्यर्थ । विलयम्—

एकौनावन्, अदृश्यनन् इत्यर्थ. नयतु—प्रापयतु । अन्वा—जननी, वसुधैरेत्यर्थ ।

राम । किमुत्तर स्यात् ? (ल)

पृथ्वी । त्याग स्तन्यस्य यावन्मन्त्रियोगतः पुत्रकयोरवेक्षस्व,
परिण ते यथा रोचिष्यते । (व)

भागो । एव नाम । (श्र)

[ततो निष्कान्ता गङ्गापृथ्वीसोता] ।

राम । कथं विलय एव वैदेह्याः सम्पन्नः ॥ हा देवि ।
दण्डकारण्यवासप्रियसङ्घि । हा चारित्रदेवते । लोकान्तरं
पर्यवसिताऽसि ? (ष) [इति मुञ्चति] ।

दंडग्राम—एवविध दु सङ्घमित्यर्थ । जीवेति ।—जीवलीकस्य—भुवनस्य, परिवर्त्तन्—
अन्यथाभावम् । अनुभवित—सीदुम् । न गताऽस्मि—न हि चनथा भवामि , रसा
सलसपि स्थितया इतदेवमा मया दंडग्रमेवानिगत दु सुभनभवितयमत इदानीं
मे मन्वुरव येथान् इति , मच्यवासोचिता अह कथ रसातले स्यातु शक्नोमि ?
अतिवारो दुर्विषयया दशाविषय इति वा भाव ।

(ल) कि—कौटुम्भ । उत्तर—सोतावाक्यस्य प्रतिवचनम् । स्यात् ?—भवेत् ?
सोताया प्रायना युवा पृथिवी कि वदेदिति योत नितरा पय्याकुणोऽश्नोति भाव ।

(व) पुत्रकयो ,—सुतयो कुशलवयो । स्तन्यस्य—स्तनग्रन्थस्य । त्याग यावत्—
परित्यागकालपर्यन्तमित्यर्थ । मन्त्रियोगतः,—मनादेशननुपालप्रितुमिति यावत् ।
अवेक्षस्व—प्रतिपालय । परिण—स्तन्यत्यागात् परत पवेक्ष्य । ते—तृथम् । यथा—
यादृक् । रोचिष्यते—इद्विविषयोभूत भविष्यति, यत् त्वन्निलपिष्यमोक्ष्य ,
[“बन्धयाना प्रोपनाण ” (१४३३ पा०) इति चतुर्थी] । तथा त्व कश्चिन्नोति
शेष । (“वस । स्तन्यत्याग यावत् मन्त्रियोगत पुत्रकयोरपेक्षस्व , परिण ते यथा
रोचने, तथा करिष्यसि” इति पाठात्तम्) ।

(श्र) एव नाम—इय वसुन्वरा यदक तदेव भवतु , पृथिव्यप्रकार
इति भाव ।

(ष) कथं—किम् । वैदेह्याः,—सोताया । विलयः,—तिरोधान, नोक्तात्तर
द्वय नमिति ज्ञवत् । सम्पन्न एव ।—सम्पू । एव । न वनत्र कि स्यात्ता पाता नदे-
नाचिदान इति नो ननुदि । इ इति ।—दण्डकारण्ये—तदाग्रे जनस्थाना
ना इ वन वा वन,—पदुद्दि । इ इव न् स्थाप्य वनति, तत्र प्रियसङ्घि ।—पदुद्दि

लक्षण । भगवन् वाल्मीके । परित्रायस्व, एष किं ते काव्यार्थ ? (स)

[नेपथ्ये] । अपनीयतामातोद्यकम् । भो भो 'सज्जमस्यावरा' प्राणभृतो मर्त्यामर्त्याः । पश्यत, महर्षिणा भगवता वाल्मीकिना अनुज्ञात पवित्रमाश्चर्यम् । (छ)

सहचरि । । चारिवदेवत—चारिवसेव चारिव, तस्य देवता इव विगुहेत्यर्थ, यस्या तस्या सन्बोधने, यदा—चारिवेण—पातित्रत्यरूपसञ्चारिवतया, देवता—देवीभूता तत्सन्बोधने सञ्चारिवगुणयोगात् त्वमपि देवीवत् परिपूजनीया भवतीति भाव । लोकान्तरन्—अन्य लोक, पातालनिति यावत् । पय्यवसिताऽसि—प्रस्थिता भवसि, कल्पलग्न यावत् रसातलावस्थानस्य षत्सुराभ्यनुज्ञातत्वात् हादशाना नबन्धराणा सनतीतत्वाच्च लोकान्तरपय्यवसान निश्चितनिति समधातयन् । [पय्यव पूञ्जकात् देवाटिकात् स्यते गत्यर्थत्वात् कर्त्तार क्तप्रत्यय । "यतिस्वार्त—" (७४४० ५०) इति इकारोऽन्तादेश] ।

(स) परित्रायस्व—रक्ष, रानस्य विमूच्छितस्य जीवनसम्पादनेन अस्मान् परिपालयेत्यर्थ । एष,—ईदृश, मोहोत्पादनेन रानस्य जीवननाशकारक इति यावत् । कि—किन्तु । ते—तव । काव्यार्थ,—उपनिबन्धस्य दृग्गकाव्यस्य प्रयोजनम्, किं भवता रानस्य जीवनापनप्रनाशमेव ईदृग्दृग्गकाव्याभिनय प्रदश्यते ? नैतदुचित ते इति लक्षणस्य सखेदीक्तिरियमिति ज्ञेयम् ।

(छ) अपनीयताम्—अपचायताम् । आतोद्यक—ततानङ्गमुपिरघनेत्याख्य चतुर्विध वाच्यम्, यताऽधुना अभिनय पुन प्रारभ्यते, अतो वीणादिवाद्यवादका विद्याभ्यन् इति भाव । संति ।—जङ्गमै,—गननशौले पशुपत्यादिभि स्यावरे—स्थितिशौले तरुशैलादिभिय सह वर्त्तमाना । प्राणभृत,—प्राणिन । मत्यानन्ता,—मत्या,—भूतलवासिन ननुष्यादय, अमत्या,—तद्विनाश देवानुरादय सर्वे इत्यर्थ । पश्यत—अवलोकयत, वृत्तनिति शेष । महर्षिणा—सत्त्वप्रवरेण । भगवता वाल्मीकिना—प्राचेतसेन । अनुज्ञातम्—उपदिष्ट, दृग्गकाव्याकारेणोपनिबन्धनित्यर्थ । पवित्र—निरतिशय पूतनिति यावत् । आश्चर्य—विश्ववच्च, भागीरथोपश्रौंसहितारा नीताया सलिनाभ्यन्तरात् सनुदुःखपनित्यर्थ । एष हि त्वधारिण यवनिकान्त स्थेनाभिहितत्वात् चूलिकाख्य गभाऽन्तार्थोपलक्षक विद्वत्,—"एतदयवगिज्ञासस्यै, तूचनाऽर्थस्य चूलिका" इति साहित्यदर्पणात् ।

लक्षण । [विलोक्य] ।—

मन्यादिव क्षुभ्यति गाङ्गमम्भो
 व्याप्तञ्च देवर्षिभिरन्तरीक्षम् ।
 आयय्यमार्या सह देवताभ्या
 गङ्गामहीभ्या मलिलादुदेति ॥ १६ ॥

[नेपथ्ये] ।—अरुन्धति । जगद्वन्द्ये । गङ्गापृथ्वी भजस्व नौ ।

अर्पितय तवाभ्यासे सोता पुण्यत्रता वधुः ॥ १७ ॥

प्रोक्त विष्णुप्रकर वस्तु लक्षणयो विलोक्य स्फुटोक्त्य व्यनक्ति, मन्यादिवेति ।—गाङ्ग
 मद्राया इद, गङ्गासम्वात् इत्यथ, अम्भ जल, मन्यादिव आलीडनादव, अन्तर्निवे-
 गितपत्रतादिदृष्टपनन्दनदण्डजनितानादिति यावत्, क्षुभ्यति उच्छलति, चञ्चलीभ-
 वर्तीयथ, देवर्षिभि देवा अमरा, ऋषय मुनयय ते, अन्तरीक्ष गगन, व्याप्तञ्च
 आकीर्णञ्च, आयय्यदण्डनकीतकात् देवा ऋषयय सवे आकाण्देग समवेता
 अभवद्वित्यथ, आयय्यं विष्णुप्रकरमेतदित्यथ, आया सोता, गङ्गासङ्गाभ्या
 भागोरथोपृथ्वाभ्या, देवताभ्या, सह साह, मलिनात् गङ्गाया जलात्, उदेति
 उद्गच्छति । [अथ मन्यनस्यासत्वेन सभावनाया तदुत्कीर्णनात् हेतुत्वेचाऽनशर ।
 अन्तिन्निन क्षुभ्यतीति मृग्यक्रियामारभ्य उदेतीति तथाभुतक्रियया समापनान अन्तरा
 च व्याप्तनिति विभन्नाक्रयाया प्रयोगात् उपात्तकमभङ्गजनित भयप्रकमताऽऽच्छदीप,
 स च "देवापमद्राय खनाप्रवन्ति" इत्यनेन समाधेय] । इन्द्रवज्रा वचनम् ॥ १६ ॥

अथ अरुन्धतीसनापि पृथ्वाभागोरथोक्तमतिविष्णुप्रकर सोताया समर्पणमाह,
 अरुन्धतीति ।—जगद्वन्द्य जगता द्वि गोक्रीना, वन्द्ये । पुत्रनीये ।, पतित्रताग्रगभूषण
 नतत्रान इति भाव , अरुन्धति । वशिष्ठपति ।, नौ आसा, गङ्गापृथ्वा भागोरथो
 प्रपद्यो, भजस्व भजस्व, आदयारति तापान्दप कथा कृत्वा ना सतोत्तयथ,
 ("त्रुषस्व" इति प्राया तस्म) तत्र भव मा, अस्यामे सनीप, पुण्यत्रता पुण्य पावन,
 प्रणनावर म प्रत्या प्रा, पुताचरा सावर्मानति यावत्, इय वृ च्चमा नीता
 च देवा अम्भ, भवत्त एव पातत्रता ता क्वाया सम्मानमरुन्धती, अत सनीपृथ्वी
 इत्येव प्र ता अ तवमुडे त जानतीत्यामे आवात्या तत्र करे मृग्यन, त्वमेवास्या
 लक्ष्यन्तव सावर्गात् तवावत्, गिनवाग्दृष्टो ता प्रमा कुर्व इति भाव । पृथ्वीवक्त्रे
 ५३५]

सत्राय । दिव्या आश्चर्यमाश्चर्यम् ॥ आर्य्य । पश्य पश्य ।
कष्टम्, अद्यापि नोच्छसिति आर्य्यः ॥ । (क)

[ततः प्रविशति अरुन्धती सीता च] ।

अरु.—त्वरस्व वत्से वैदेहि । मुञ्च शालीनशीलताम् ।

एहि जीवय मे वत्स प्रियस्पर्शनं पाणिना ॥ १८ ॥

सीता । [ससम्भ्रमं रामं न्यशन्ती] । समस्ससिद्धं अज्ज उत्तो । (ख)

* सनाश्चित्तु आय्यपुव ।

(क) दिव्या—सौभाग्यसूचकम् । (“दिव्या” इत्यत्र “बहो” इति पाठान्तरम्) । आश्चर्य्य—विस्मयकरमेतदित्यर्थः । [विस्मये हिभावः] । आय्य ।—राम । पश्य पश्य—अवलोकय । [सम्भ्रमे दिव्येति] कष्ट—दुःखकरम् । अद्यापि—इदानीमपि । नोच्छसिति—न प्राप्सिति, न सनाश्चिन्तो भवति इत्यर्थः । आय्य,—राम, भी रघुकुलनखे । देवी सीता अरुन्धत्या भवत्समाश्रयसनाशनेव पुनः परिगृह्यत इति विस्मयकरं वस्तु अवलोकय । किन्त्यापि राघवः न सञ्ज्ञा प्रतिलभते ॥ इति भी । कष्टमेतदिति नाव ।

अथ देवी अरुन्धती नीहनुपागतस्य राघवस्य सनाश्चसनाथं सौतासुपदिशति, त्वरन्वति ।—वत्से । हे गुप्ते । वैदेहि । सीते ।, त्वरन्व भ्रतरा भव, शालीनशीलतां शालीनम् अष्टुट, लज्जायुक्तमित्यर्थः, शीलं स्वभावः यस्या तस्या भावः तथा ता, लज्जाशीलतामित्यर्थः, (“स्यादष्टुटे तु शालीन” इत्यमरः) मुञ्च त्यज, विपन्नस्य भक्तुः सनाशसनाथं स्वाभाविकं सुग्धभावं विज्रहीहीति भावः, गुरुजना विद्यन्ते कष्टं भक्तुं सदायं दानि इति सङ्कोचस्य नाशमेवसर इति तात्पर्य्यम्, एहि आगच्छ, प्रियस्पर्शेन प्रियं सुखकरं, स्पर्शं अङ्गपरानर्शनादिक्रिया यस्य तेन, पाणिना कथं, नै नमः, वत्स राम, जीवय सस्याप्तजीवनं कुरु, त्वं कोमलकरमवाहनेन रघुनाथं सुखं विगतखेदं विधेहीति भावः । पद्यावक्तं वचनम् ॥ १८ ॥

(ख) ससम्भ्रम—अत्यन्तसहितम् । रामं ससम्भ्रमं—तद्देहं परान्दशन्ती सती, सदाचेति गमः । अन्तु नीहं सुपदि अपसारयितुमेवाव त्वरा श्रेयाः । सनाश्चित्तु—सनाश्चित्तं नवतु । आय्यपुव,—स्वामी, राम इति यावत्, नीहं परित्यज्येति भावः ।

राम । [समाश्रय्य सानन्दम्] । भो । किमेतत् ? [दृश सङ्घांशुतम्] ।
कथं देवी । [लज्जितम्] । अये । अस्मा अरुन्वती, सर्वे च
प्रहृष्यन्त ऋष्यशृङ्गशान्तासमेता गुरव । (ग)

परु । वत्स । एषा भगवतो भगीरथगृहदेवता सुप्रसन्ना
गङ्गा । (घ)

[नेपथ्ये] । जगत्पते रामभद्र ! स्मर्यतामालेख्यदर्शने मा
प्रति आत्मनो वचनम्, यथा,—“सा त्वमख । स्नुषायाम्
अरुन्वतीव सीताया शिवानुधानपरा भव” इति । तत्रानृणाऽस्मि
जाता । (ङ)

(ग) समाश्रय्य—सीताया पाणिस्ययेन सज्जालाभाजन्तर किञ्चित् समाश्रयो
नृत्वेत्यर्थः । सानन्द—सङ्घर्षम्, आदेति शेषः । भो । किमेतत् ?—अहो । कथं
निदानोमतत् सङ्घर्षमिति भावः । दृश—लोकान्तरप्रस्थिता सीता स्वगृहापरा-
प्रणामवर्तीति । सङ्घांशुत—इष, —सीताया पुनर्भासात् सानन्द, अशुतम्—आशा
तातस्य वस्तुन कथं हि सन्निधिगम इति त्वच्छब्द, ताभ्या सङ्घ वचनान यथा
तथा आदेति शेषः । कथ—किम् । कथमशुतोऽत सङ्घविसम्भवमूर्चको बोध्यः ।
दृशो ॥—जाता ॥ सनुपस्थितेति भावः । लज्जितम्—लज्जा—गुरुनगानाम्
अरुन्वतीप्रसूतोना दृशानात् वषा, स्मित—सीताया पुनः प्राप्तिजनितसङ्घपात
दृशान्तरात्, ताभ्या सङ्घ वचनान यथा तथा, आदेति शेषः । अस्मा—जननी ।
अरुन्वती—अस्मात्तनुगुरो वसिष्ठस्य धर्मपत्नी । ऋष्यशृङ्गति ।—ऋष्यशृङ्ग, —
तदाश्रयानुविर्ष्य भागनोपति, शाता—भगिनी, ताभ्या समेता,—पुता ।
सुप्रसन्ना,—गुरुगता । प्रहृष्यन्त,—सानन्दन्त मन्त, समुपस्थिता इति शेषः ।

(घ) भगीरथति ।—भगीरथस्य—गुरुपुत्रपदस्य गङ्गानदीकसु, गृह—
गृह, तस्य देवता—आश्रयत्रो देवा । गङ्गा—गङ्गाया । सुप्रसन्ना—सुदृशा, सुमान्
इति अनुप, तत्रगतो इत्यर्थः ।

(ङ) जापते ।—जगता—जगता ॥ पति,—पालक, तस्मिन्नेवने, यस्य
देव भगवतः नामाश्रय्य अस्मिन्नुत्तरात् प्रवर्तनीतिहेतुवति जगता या तदिति—
वचन—वचनो वचन । ना प्रति अस्मिन् वचन । (ग)—नामुद्दे । प्राग
—वचनो वचनो वचन । तदिदं गङ्गा इति । क तत् ? तदाह, यदाह—सा त्व

५४। इयन्ते श्वश्रूभृगवतो वसुन्धरा । (च)

[नेपथ्ये] । उक्तञ्च पूर्वमायुष्मता वत्सात्यागे, यथा—“भगवति वसुन्धरे । श्लाघ्या दुहितरमवेक्षस्व जानकौम्’ इति । तदधुना कृतवचनाऽस्मि प्रभोवेत्स्येति । (छ)

राम । कथं कृतमहापराधो भगवतीभ्यामनुकम्पितः ।
प्रणमामि व । (ज)

—तादृशी भवती, सततमेवास्मत्कुलमङ्गलाभिलाषिणी भवतीति यावत् । सुदाया सीताया—वध्या जानक्याम् । अरुन्धतीव—अस्माकं गुरुपत्नी यथा तदेवेत्यर्थः । शिवा नृप्यानपरा—शिवस्य—शुभस्य यदनुष्ठान—परिचिन्तन, तत्परा—तटासक्ता । भव—एषि, सततमेव मङ्गलाभिलाषिणी सती तिष्ठेति भावः । तव—मधुसूदनपरिपालन विषये इत्यर्थः । अनृणा—नास्ति च्छेप यस्या तथाभूता, चरणनृणा, परिपालितवचनेति यावत् । अस्मि—भवामि, घोरविपत्तिसमये देहपातत्रयवसायपरायणो सीता सरस्य जगत्पते भवत आशा सर्वथा सम्पादितवत्यस्तीति भावः ।

(च) श्वश्रू,—श्वशुरस्य पत्नी, सीताया गर्भे धारणात् अस्या तथात्वे प्रियम् । वसुन्धरा—रत्नगर्भा पृथिवी, यथा हि अनुया रत्नानि स्वगर्भे धृतानि, तथैव नतीकुल श्रेष्ठरोन्ताया सीताया गर्भे धारणात् इयमधुना स्वाभिधानस्य साथकतां सम्पादितवतीति भावः ।

(छ) वत्सात्यागे—वत्साया, —सीताया, त्यागे—निर्वासानावसरे । पूर्वं—प्राक् । आयुष्मता—दौर्घायुषा त्वया राघवेण । उक्तञ्च—कथितञ्च । किमिति ? तदेवाह, यथेति ।—भगवति वसुन्धरे ।—हे रत्नगर्भे पृथिवी । श्लाघ्या—प्रशंसनीयाम् । दुहितर—कन्याम् । जानकौ—सीताम् । अवेक्षस्व—पश्य, सततमेवास्या पर्यवेक्षणं कुर्या इत्यर्थः । इति—इत्यम, उक्तञ्चेत्यनेनान्वयः । तत्—तस्मात् । अधुना—इदानीम् । प्रभो,—पालकस्य, भूपतित्वादिति भावः । वत्सस्य—नामाहृत्वात् आयुष्मत् तव राघवस्य । कृतवचना—कृत—सम्पादित, वचन—वाक्यं यथा तथाभूता, अनृणताऽऽदेश इत्यर्थः । अस्मि—भवामि, तटाज्ञा सम्यक् सम्पाद्य अनृणा नृजाताऽस्तीति भावः ।

(ज) कृतमहापराध,—कृत,—विहित, महान्—विपुल, घोर इत्यर्थः, अपराध,—सीतानिर्वासनरूपं दोषं येन तथोक्तं, पापशय, अतिवृथस इत्यर्थः ।

अरु । भो भो. पौरजानपदा । भगवतीभ्या जाङ्गवीवमु-
न्यराभ्यामिव प्रशस्यमाना समारुन्धत्या' समर्पिता, पूर्वञ्च भग-
वता वैश्वानरेण निर्णीतपुण्यचारित्रा, सत्रह्यकैश्च देवै मस्तुता,
सावित्रकुलवधूर्देवयजनसम्भवा सीतादेवी परिगृह्यतामिति
कथं भवन्ती मन्यन्ते ? (भ्र)

भगवतीभ्या—युवाभ्या पृथ्वीभागीरथीभ्याम् । कथं—किम् । विष्णुसूक्तनिदम् ।
अनुकम्पित ?—अनुगृहीत , अर्हो । कृतमहापातकेऽपि मयि भवत्यो सौजन्यम्
अनुकम्पा चेति भाव । व,—युष्मान् । [गौरवाद्भुवचनम्] । प्रणसामि—
नमस्करोमि ।

(भ्र) पौरजानपदा ।—नगरवासिन् टेगवासिन्श्च सर्वा प्रकृतय । इत्यथ ।
भगवतीभ्या—परमैश्वर्यागालिनीभ्याम्, अतिपवित्राभ्यामिति यावत् । जाङ्गवीवमु-
न्यराभ्या—गङ्गापृथ्वीभ्याम् । एव—प्रोक्तरूपै, “आवशोरपि यत्सङ्गात्” इत्यादिवचोभि
इति यावत् । प्रशस्यमाना—सन्तुष्टमाना । मम अरुन्धत्या,—सतीकुलप्रवानाया
वसिष्ठपत्न्या से सजाग्रि इति यावत्, [“नम अरुन्धत्या ’ इत्यनेन आत्मन सतीव-
गारवजनित किञ्चित् गवाधिक्यं व्यज्यते] । समर्पिता—सन्त्यक्ता, साता चेत्
अनुतो स्यात्, तदा गङ्गापृथ्वीभ्यामन्तव्यामिनीभ्या कथमपि न प्रशस्यते, न वा
सतीगिरिनगितया विख्याताया समारुन्धत्या सतीपि समर्प्येत इत्याशयः । पृथ्वन्
—प्रागपि, रावणवचनान्तर लक्ष्याप्या पुन सीताया स्वीकारसमये इति भाव ।
वैश्वानरेण—अग्निना । निर्णीतपुण्यचारित्रा—निर्णीत—व्यरोक्त, प्रमाणीकृतमित्यथ,
पुण्य—दिव्य, चारित्र—प्रकृति यथा सा प्रमाणीकृतपातिवत्यवस्था इत्यथ ।
सत्रह्यकै,—त्रह्यका—प्रजापतिना सङ्घ वतमान । देवै,—इन्द्रादिभि त्रिदशभु ।
सन्तुता—प्रमनित, पातत्रयागिरिनगित्वेन सनाडित्वय, यदा—सन्तुता—सती
इत्यनेन चित्वा परिचितता विनाता इत्यथ, (“नन्तव स्यात् प रवय” इत्यनेन) ।
सावित्रा—सावित्रिरेव सावित्र, यत् कुल—वग, नृयवग इत्यथ, तस्य अधु,

लक्षण । एवमार्यया अरुन्धत्या निर्भर्त्सिता प्रजा सन्त्या
भूतग्राम आर्या नमस्करोति, लोकपालाय समपयश्च पुष्प
वृष्टिभिरुपतिष्ठन्ते । (ज)

परः । जगत्पति रामभद्र । —

विधौ रान्त्रतपरिग्रहविषये चति यावत् । भवन्, — पौरजानपदा उत्र उरुन्धत्या
इत्यथ । कथं—किम् । नन्वन्ते । — विचारयन्ति, यस्मात्क । कस्मिन्मत्तम् । इति भावः ।
या हि विगुह्यम्भावा इति सत्त्वा पृथ्वीभागोरथाभ्या सतीकु ननुग्मानरदिजाया सन्
इत्ते सन्निपिता, अग्री च परोक्षितपातिनत्यप्रभावा, द्ववन्देय प्रतर्गोमानवन्दता,
दृश्यवशीयकुलवधुनानुज्वलरदभृता जनकस्य राजये प्रसूचतनयुता, ना नोत्त
किमिति अपर्षवत्तया भवति पौरजनैरनुनीयत ? एष इवमदम नन्वार भवति
सर्वैरेव यगपत् स्वस्वनाननपयात निरसनीय इति वक्तृताप्यम् । एवमोत्तपरि
विषये पूर्वोक्तद्वेतुसन्नुहोपन्यासपुर सर प्रकृतिपुत्रानामाभमताजिज्ञानम् । आचार्यता
कापवादाना तेषा वृष्टताया उत्कटकिरस्कार सूचितो भवतीति ज्ञेयम् ।

(ज) एवम्—इत्य, प्रोक्तदृष्टेय्यथ, अतिपवित्राया सौताया रान्त्रत
परिग्रहविषये सन्निपितायाः पनाधिचेषवचनेनेति भावः । निर्भर्त्सिता — तिरस्कृता ।
प्रजा, — प्रकृतम् । इत्य, — सञ्च । भूतग्राम — स्यावरजज्ञानात्मिक परापर ।
आर्या—सौताम् । नमस्करोति—प्रणमति, दुस्मयादत्वेन प्राक् सौतायानपवादा
रोपादधुना लञ्जिता प्रजा किमपि वक्तुमशक्नुवत्य ननस्कारिण तस्या पवित्रत्वज्ञो
करोतीति भावः । [“उपपदविभक्ते कारकविभक्तिवलीयसौ” इति न्यायान्
एव ननशब्दोऽपि द्वितीया ज्ञेया] । लोकपाला, — इन्द्रादय देवा ।
(तथा चानर, — “इन्द्रो वरुणि पितृपति नेच्छतो वरुणो नरत् । कुबेर ईश
पतय पुवादीना दिशा क्रानत्” ॥ इति) । समपय, — नरीत्यादयः । (तथा
चोक्त — “नरीचिरति पुलङ्ग पुलस्य क्रतुराङ्गिरा । वशिष्ठश्च तथा समपय
परिकीर्त्तता ॥” इति) । पुष्पवृष्टिभिः, — स्वर्गीयकुसुमानां वषण्णे । उपतिष्ठन्ते—
परिपूजयन्ति, सवद्वयन्तीत्यथ, भूतग्रामसद्धिता सर्वे एव देवा सौता परमपवित्रा
इत सनुपुष्य ता सञ्चया अभिनन्दयन्ति, अत सौताया राशीत्वेन परिग्रहे नास्ति
काऽप्यापत्ति प्रजानामिति निष्कृष्टाय । [“उपादेवपूजा—” (वा०) इति
उपपुनानिष्ठतेरात्मनेपदम् । एतन भार्गोरीधीप्रमुखाभिर्देवीभि इन्द्रादिभिर्दे
वैर्दिभिश्च सङ्गप्रमानत्वात् सौताया देवतात्व व्यज्यत इति ज्ञेयम्] ।

नियोजय यथाधर्मं प्रिया त्व धर्मचारिणाम् ।

हिरण्यया प्रतिकृते पुण्यप्रकृतिमध्वरे ॥ १८ ॥

सीता । [स्वगतम्] । जाणादि अज्जउत्तो सीदादुत्तं
पमज्जिदु । * (ट)

ज्ञानाति आश्रयत्वं सीतायै प्रमाजयितुम् ।

अथारम्भतो हिरण्ययो सीताप्रतिकृति विहाय अतिपवित्रा साचात सीतामेव धर्मचारिणीं कृत्वा अश्वमेधाध्वर सम्पादयितुं राममुपदिशति, नियोजयेति ।—हे जगत्पते । पृथिवीपालक !, रामभद्र ! रघुसन्धे !, इति चूणकस्यसामन्वणपद नत्वाकपणीयम्, त्वं हिरण्यया सुवर्णनिम्निताया, [हिरण्यस्य विकार इत्यर्थे मयटि “दाण्डिनायनज्ञा—” (६।४।१७४ पा०) इति सूत्रेण यलोप निपात्यते, टिच्चात् टोप् च, तेन हिरण्यमीति भिडम्] । प्रतिकृते प्रतिमूर्त्ते, स्वर्णनिम्नित-तदायादशादपेति भावः, पुण्या पवित्रा, प्रकृति आदश स्वभावी वा यस्या ता, पतिव्रताऽऽसुरगोभृता त्वदुपाले वर्त्तमाना मूर्त्तिमती साचादिनानित्यथ, यथा—हिरण्यया प्रतिकृते प्रतिच्छायाया, पुण्यप्रकृति पुण्या पवित्रा, सतीकुलप्रधानत्वेन सुवर्णप्रतिनाया अपि अतिविशुद्धा इति यावत्, प्रकृति मूलभृता, यानवलस्य प्रतिनिधयिष्ठा आसीत् मैवात् भावः, ताम्, प्रिया वत्तमा सीताम्, अश्वरं अश्वमेधयज्ञे, वन्द्यचारिणीं धर्माचरणसङ्घचरीं, यथावन्म धम्मननुसृत्य वन्द्यमाश्रानुसारिण्येव नियोजय मस्याप्य, एतया ज्ञानात् सीताया चरितं अन्नेव निर्यादयेति भावः । “मुख्यालान प्रतिनिवि शास्त्राय ” इति न्यायात्, मुख्याप्रती प्रतिनिविद्विधानस्य शास्त्रीयत्वेन साताया सुवर्णमयसादग मस्याप्य अश्वमेधाचरणसादग हि साचात साताया प्राप्तावन्वायमेव, अत सीता स्वीकृत्य तया चरितं निर्यादयेति ताव्ययम् । अथ “पुण्यप्रकृतिम्” इत्यनेन ‘पुण्य भाष्या । अदूरच्या पतिता दृषिताऽथवा । अनिच्छुं प्रतिकृता वा—” इत्यादि नियमविधि-संज्ञानान् सीतया सादं उपनिषादने फलभूयस्त्वं अन्वयत । पश्चात्तत्र व्रतम् ॥ १८ ॥

(ट) आश्रयत्वं,—गत । सीतायै त्व—सीताया, —नमः, दुःख—क्रेमम् ।

जाणादि—जाणदित्, निराश्रयंनिवद्य । ज्ञानाति—येति, ज्ञाना ना पुन स्वीकृत्य अकारणनिवृत्तमिते न खेदं मननस्युत्पत्तिरित्येति, मम सुवर्णप्रतिकृतिं त्वत्वं वदन्ति चेदं अश्वमेधयज्ञे तु, नः । १७४ अश्वमेधा इति वृत्त्या आभिप्राय

राम । यथा भगवती आदिशति । (ठ)

लक्षण । कृतार्थोऽस्मि । (ड)

सीता । जीविदम्हि । * (ढ)

लक्षण । आर्यो । एष निर्लज्जो लज्जण प्रगमति । (ण)

सीता । वक्ष् । इदिसो वि चिर जीव । † (त)

* जीविताऽस्मि ।

† वक्ष् । इदृशोऽपि चिर जीव ।

परित्यक्ताऽस्मि इति नै परित्यागलज्जाश्रय तत्र समुद्रमुत्सृज्यन्तीति भावः ।

(ठ) यथा—यादृक् । भगवती—भवती चरन्वतीत्यर्थः । आदिशति—आज्ञा पश्यति, तथा करोतीति शेषः, गुरुजनानुज्ञाया अनुपेक्षणीयत्वान् पुनरप्यहं जीव यद्येष्वन्येति भावः ।

(ड) कृतार्थोऽस्मि—कृतकृत्य भवामि, सीतारामयो पुनः समानमप्यस्मिन् सर्वेषामस्माकनपूवानन्दस्य सञ्जननादिति भावः ।

(ढ) जीविताऽस्मि—प्रातःप्राणा भवामि, प्राणेष्वपि प्रेयस रामश्च विरहस्य पतावन्तकाले चतप्राया इव प्रांसम्, इदानीं तज्ज्ञानेन प्रत्युज्जीविता इव भवामीति भावः ।

(ण) निलज्ज, —निर्लज्जः लज्जा यस्य तथोक्तः, सीताविवाचनोपनैर्दुष्ट्या चरणात् निलज्ज इत्यर्थः, यो हि प्राक् ज्येष्ठादेशात् आपन्नसत्त्वामकारिणी त्वात्पदसङ्कुले विजनेऽरस्ये निवासितवान्, वृशसः स कथं तव पुरतः दृष्टव्यमान निविकारचेता इव ते मुखं दृश्यति ? इत्यर्थः । नैर्घृण्य तसेति भावः ।

(त) वक्ष् ।—प्रेमास्यदीभूतः, आयुष्मन्निव्यथ । इदृश अपि—प्रोक्तरूप सन्नपि, नदिवासनेन निष्ठुरभावप्रकाशनात् लज्जाहोन भवन्नपोत्यर्थः । चिर—सुदीर्घकालम् । जीव—प्राणिहि, स्वेच्छायामसत्वानपि कवलम् अयजस्यादेशानुपालनाय नदिवासनरूपं यदव्यायनाचरितं, तत्र ते पण्डितानपि दीपी नास्तीत्यहं जानामि, परं ज्येष्ठादेशानुपालनात् त्वं नैः परमप्रोतिभावननव भवसि, किञ्च त्वज्जीवनं हि नैः प्राणेष्वपि गरीयं, तेन लज्जा परिहोय सततं सुखमाप्तां पुरुषायुषञ्चाप्नुहोति भावः ।

अह । भगवन् वाञ्छीकि । उपनीयितामिमौ सीता-
गर्भसम्भूती रामभद्रस्य पुत्रकौ कुशलवौ । (य)

[इति निष्कान्ता] ।

रामलक्षणौ । दिष्ट्या तथैव तत् । (ट)

सीता । [चवाप्याऽऽकुला] । क्विं ते पुत्तन्ना मे ? * (घ)

[तत प्रविशति वाञ्छीकि कुशलवौ च] ।

वाञ्छीकि । वत्सौ कुशलवौ । एष रघुपति पिता युवयोः,

* कुत्र तौ पुत्रकौ मे ?

(य) भगवन् वाञ्छीकि ।—इति नेपथ्यस्थित वाञ्छीकिमुद्दिश्य अरुन्धत्या मन्मोधनम् । इमौ—त्वत्सकाशे अवस्थितौ इत एव दृश्यमानौ । सीतागर्भसम्भूती—जाननौगमजाती । पुत्रकौ—तनयौ । उपनीयितां—प्राप्येतां, सीतारामसमीपे बालक-दग्नुपस्थाप्यतामित्यथ । इति निष्कान्ता—रत्नानयात् वशिर्गता, अरुन्धतीति शेष । अत्रैव गभाद्रस्य परिसमातिर्ज्ञेया । गभाद्रलक्षणमुक्त दपणे यथा—“अङ्गीदर पविष्टी यो रङ्गद्वारामुखादिमान । अङ्गीदर स गभाद्र सवीज फलवानपि ॥” इति । वीजलक्षणमपि तत्रैव यथा,—“अस्मन्मात्रे समुद्दिष्ट बहुवा यत विभवेति । फलस्य प्रयत्नो द्वैतर्वाञ्ज तदभिधोयते ॥” इति । “साह मदभाद्रणो भाद्ररङ्गीण अत्ताप पिङ्गिवेनि” इत्येवात्र वीजम्, यतयैतदेवात्र स्वल्पतया समुद्दिग्माविषयोभूत सत् अरुन्धतीन्मन्याद्यनोतारामसमागमदपणां प्रति कारणम् । सीतारामसमागमपश्चात् फलं यत्नम् । “प्रवित्रं स्वधार” इतिारम्भ “विचम्भरा भगवती” इत्यादि श्लोक-पथ्यन्तजत्र रङ्गद्वारामुखादिकं ज्ञेयम् ।

(ट) तत—तत्पथ्यन्तजत्वं वत्तुजातमित्यथ । तथैव—तादृशेन, यथाऽप्याभि-
प्राक् चिन्तित तद्रूपमेवेति भाव ।

(घ) (“चवाप्याऽऽकुला” इत्यत्र “चवाप्याकृतम्” इति पाठि—वापेण—आनन्दा-
तुगा, आकृतम्—पुत्रद्वयमित्यप्रापेण च सङ्घ वतना । यथा तथा) । तौ—अन्ध-
त्यादिनन्धनया त्रिचन्द्रो इति यावत् । पुत्रकौ—कुशलवौ । क्व—कस्मिन्
प्राग्ने इदानीं यत्र ? इत्यर्थे, सीति अन्धत्याग यावत् मत्रा पोषतौ, तासिदानां
इव वतन, यत्रसद्भवेत्या मां इतरा विवशोचतीति इति भाव ।

लक्ष्मणः कनिष्ठतातः, सीतादेवो जननी, एष राजर्षिर्जनको
मातामहः । (न)

सीता । [सहर्षं करुणाद्भुतं विलोक्य] । कहं तादी ॥ * (प)

कुशलवो । हा तात । हा अस्व । हा मातामह । (फ)

रामलक्ष्मणौ । [सहर्षं मालिङ्ग] । ननु वत्सौ ! पुण्यैः प्राप्तौ
स्थः । (व)

सीता । एहि जाद कुस । एहि जाद लव ! चिरस्य परि-
स्सनध पुणो जन्मतरगद जगणि । † (भ)

* कथं तात ॥

† एहि जात कुस । एहि जात लव । चिरस्य परिष्वजेषां पुन जन्मान्तरगता
भगभौम् ।

(न) अथ भगवान् वाल्मीकि कुशलवो तद्गुरुजनादीन् परिचाययति, वत्सा
विति ।—रघुपति, —रामचन्द्र । युवयो पिता—जनकः । कनिष्ठतात —पितृव्य ।
मातामह, —मातुः पिता । [“मातृपितृभ्यां पितरि ङामहच्” (वा०) इति मातृ
शब्दात् ङानहच्प्रत्यय] । राजर्षिर्जनकन्तु अभिनयदर्शनार्थं सहर्षं वाल्मीकिराज्ञान-
वशादेवाव समागत इति ज्ञेयम् ।

(प) सहर्षं करुणाद्भुतम्—आनन्दगीकाश्रय्यं सह वर्तमानं यथा तथेत्यर्थं,
आहेति ज्ञेय । अथ पितुः दर्शनात् ह्य, स्वस्था दुरवस्थां पृत्वा करुण, अकस्मात्
पितुरायमनदर्शनाच्च अद्भुतं सम्भूतम् इति ज्ञेयम् ।

(फ) अथ हाशब्द विपादसङ्गतसहर्षयोक्तक, पित्रादिदर्शनात् सहर्षं,
तेषां तथाभूतानवस्थां विलोक्य च विपाद इति ज्ञेयम् ।

(व) (“रामलक्ष्मणौ” इत्यत्र “राम” इतिमात्रपाठ क्वचिद्दृश्यते) ।
ननु—भौ ॥ पुण्य, —। क्लान्तमुक्तैः । प्राप्तौ स्थ, —लक्ष्मणौ भवय, युवानिति
ज्ञेय, पूर्वजन्मान्तरगदवर्तिनैव युवामप्याभि लक्ष्माविति भावः ।

(भ) चिरस्य—बहुकालं यावदित्यर्थः । [पठ्यत प्रतिष्ठपकनव्ययमेतत्]
परिष्वजेयाम्—आनिङ्गित, युवानिति ज्ञेय, बहुकालात् परस्मैपाठस्य वस्तुन-
रुम्भशालं व्याचोपभोगेन सम्यक्तया वृत्तिर्भवतीति भावः । जन्मान्तरगता—

कुमारो । [तथा कृत्वा] । धन्यो स्वः । (म)

सीता । भगवन् । प्रणमामि । * (य)

वान्मीकि । वत्से । ईदृश्येव चिर भूयाः । (र)

सीता । अम्महे । तादो, कुलगुरु, अज्जाजणो, सभत्तुआ अज्जा सतादेई, सलक्खणा सुपमस्सा अज्जउत्तचलणा, सम कुमलवावि दीमति, ता णिवभरस्सि आणदेण । † (ल)

* भगवन् । प्रणमामि ।

† आयथ्यम् । तात, कुलगुरु, आर्याजन, सभत्तुका आया गान्तादेवो, सलक्खणा सुप्रसन्ना आय्यपुत्रचरणा, सम कुशलवावपि इत्यन्ते, तन्निभरास्सि आनन्देन ।

नन्मान्तरघातात्, पातालद्वेषात् पुन भूतनि समुद्रयादिति भाव, यदा— सुदीपकाल व्याप्य अनुभूतद्वारुणक्लेशस्य अधुनाऽपगमात् प्रातर्जनान्तरभावाभिधेति भाव ।

(म) धन्यो स्वः,—सायकजन्मानो भवान्, लोकांतरगताया मातु पुन- लाभादिति भाव ।

(य) भगवन् ।—परमनादात्म्यशालिन् । सङ्घे वान्मीके । इत्यर्थे । प्रणमामि —अभिवादनं, भवन्तिति ण्य, यत भवत्प्रभावेणैवाह स्वामिविरहगतचिरद- ख भागिनिधिं पुन तस्मान्नागमेनेदानीं विगतद- खा भवामिति भाव ।

(र) ईदृश्येव—एवम्भूता एव, पत्यपत्ययो चिरसंयोगव्येपेत्यर्थे । भूयाः,— स्येया इति वाचन्, न हि कदाऽपि प्रागिव पतिपुत्रवि योगवि जग भवेरिति भाव ।

(ल) तात,—पिता, राजर्षि जनक इत्यर्थे । कृणुन्, —वागुठ । आर्याजन,—शौमन्यादिद्वयजन । सभत्तुका—भवा—सृष्ट्यग्रद्वेषेण सङ्घ उतनाना, पतिवद्वी इत्यर्थे । आया—नान्या । मा तादेवो—पुत्रनोया मातानाचो नानन्दा । सनत्तुआ —सौमित्रिनिदिता । सुप्रसन्ना,—आनन्दपुष्पा, अना मोक्षतीमात्य- दानान् आनन्दोत्थना इति यावत् । आय्यपुत्रचरणा,—पति राजभद्र, पत्यु मेहा इव वात मेहागौरवप्रदमनाद्यं तत्र चरणमन्वापन्वाज । सन- द्दप्रन्त—प्रातर्द्वेषे सङ्घे नया अत्र मोक्षते इत्यर्थे । तत—तन्मात, सकनाना- नाय्यद्वेषना इतिरिति यावत् । आनन्दन—इत्यर्थे । निभरा—स्वाता, पात्युर्ध्वति- यथा । वत्से—वत्स, आनन्देन इति यावत् ।

नेपथ्ये । [कलकल] ।

वाञ्छीक । [उल्यायावलीक्य च] । उपहतलवणो मधुरेश्वरः

प्राप्तः । (व)

लक्षणम् । सानुषङ्गाणि कल्याणानि । (ग)

राम । सर्वमिदमनुभवन्नपि न प्रत्येमि । यद्वा, प्रकृति-
रियमभ्युदयानाम् । (घ)

(व) उपहतलवण — उपहत, — उरखात, निहत इत्यथ लवण, —
सधुदैत्यसुत राक्षसविशेष येन तथोक्त । (“उरखातलवण ” इति पाठान्तरम्) ।
मधुरेश्वर, — मधुरा नाम लवणवधानन्तर यमुनाकूलस्थे सधुदैत्याधिकृत मधुवने
श्वप्नेन निम्निता काचित् पुरी, मधुना “मधुरा” इति प्रायसा, तथा इश्वर, —
अधिपति, शत्रुघ्न इत्यथ । प्राप्त, — समायात, अतस्तस्मैनाथा एवाऽऽकलकल
श्रयते इति भावः । लवणवधविवरणन्तु प्रागेव महर्षिणा वाच्योक्तानां तत्र प्रमादस्य
परिज्ञातमानीदिति श्रेयम् । कालिन्दीकूलस्थानां प्रशान्तप्रेतमा नूनानामानन्द
मन्योऽक कुम्भीननीगमसम्भूत मधुसुत लवणराक्षस निहत्य भगवद्गानधोऽप्राप्त
शत्रुघ्न तदधिकृत मधुवनप्रदेशे मधुरां नाम रम्या पुरीं सस्याप्य शशासिति रामायणो
कथा अत्रानुसन्धेया ।

(ग) कल्याणानि—शुभानि । सानुषङ्गाणि—अनुषङ्ग, — अनुवन्ध सङ्घर
इत्यथ, तेन सङ्घ वृत्तनानानि यानि तथाभूतानि, दीर्घवियोगान्तरं पुत्रकलतादिसम्भे
जनरूपकल्याणानि प्रियानुजशत्रुघ्नसम्भेलनरूपकल्याणान्तरेण सानुवन्धानीत्यथ
भवन्तीति शेष, एक अभ्युदय अभ्युदयान्तरेण सुखियते, यत सम्पत् सम्पद
नेवानुषङ्गात् विपन्न विपदमिति भावः ।

(घ) इदं सर्वं—पुत्रकलत्रगुरुजनादिसनागमजनितसुखमित्यथ । अनुभवन्नपि
—प्रत्यक्षीकुवन्नपि । न प्रत्येमि—न विश्वसिमि, अथन्यथ मे एतादृशालौकिकसुख-
नश्रीगत्यातीवानुभवित्वादिति भावः । प्रत्यक्षानुभवस्यापि अस्य विश्वसनीयत्वे
न गणनाकलन्य किञ्चित् निश्चयं च प्रत्ययाह्वयमपि भवितुमर्हति इति पदान्तरमाह
इति ।—यद्वा—यद्यवा । अभ्युदयानां—सङ्गलानाम् । इय—खुले कथेति
आन्यायात् जीमरथेन विभोवरूपेति यावत् । प्रकृति, — स्वभाव, तथा च अभ्युदये
दि अभ्युदयेनैव प्रमूते इति नैसर्गिकनिपत्तात् एतस्य विश्वसनीयताऽप्यत्र सङ्कच्छत
इति भावः ।

वाञ्छीकि । रामभद्र । उच्यता, किन्ते भूय प्रियसुप-
करोमि ? (स)

राम । अतः परमपि प्रियमस्ति ? तथाऽपौटमस्तु । (इ)—
पाप्मभ्यश्च पुनातु वड्वयतु च श्रेयामि सेय कथा
मङ्गल्या च मनोहरा च जगतो मातेव गङ्गेव च ।

(स) भूय —पुन, पुत्रकलवादिममपणादव्यदित्यथ । प्रिय—प्रीतिकर
कार्यम् । उपकरोमि ?—समावयामि ? , किं ते समाधुना उपकर्तव्यमेवमस्ति, तत्
ब्रूहीति भावः ।

(इ) अत परमपि—एतस्मात् जायाऽपत्यादिसम्भेलनजनितप्रियानुष्ठानाद्
धिकमपि । अपि—प्रप्रे । प्रिय—प्रीतिकरजनम् । अस्ति ?—वस्तुते किम् ? ,
नाख्येयैत्यर्थः । तथाऽपि—एतदतिरिक्तप्रीतिकरविपत्रासत्त्वेऽपि । इदं—वक्ष्यमाण-
प्रकार, भरतवाक्यमिति यावत् । अस्तु—भवतु ।

अथ भरतवाक्यं प्रस्तौति पाप्मेति ।—माता इव जननीव , माता यथा पृथादीनां
मङ्गलविधात्री सुखदायिनी च भवति, तथैवत्यर्थः, सर्वभूतधात्री निखिललोकपालयित्री
मङ्गीव इत्यर्था वा, तथा गङ्गेव च भागीरथीव च, जगत लोकस्य, सर्वेषां प्राणि-
निचयानामित्यर्थः, मङ्गल्या च कल्याणजननी च, मनोहरा च रमणीया च, कीर्तको-
द्भापकविविवास्यायिकापुष्पत्वात् मनसः सुखदा च इत्यर्थः, सा इव वाङ्मोकोत्र-
अनुभवमातमाङ्गलिकानुभवदादिनी सुप्रसिद्धा उत्तररामचरितरूपा, कथा प्रवक्ष्य,
पाप्मभ्यश्च जननीश्रद्धाभागीरथीवत पापेभ्यश्च, पुनातु पवित्राङ्गरात्, जगदिति शेषः,
श्रेयामि च मङ्गलानि च, वड्वयतु जनानां सर्वेषां सामाजिकजनानामिति शेषः,
पञ्चानामपापवत्त्वे श्रेयोमुपस्ते च नृपस्यापि तत्फलभातिवात् भवत्समीपे समीपमयनेत
भावः, “वानुदेवकथा राजन् । पुरास्तीम पुनाति हि । वक्तारं प्रच्छज-
यानुन तथादनानि तथा ।” इति ग्रामशासत्रोक्ते वानुदेवकथा यथा
वशादानं पुनाति, इयं रामकथा अपि तन्न इति तापयम्, इयन्
रामकथा नानाविधा त वन्धिता वन्धमात्रमनादिनी । वानुधापापान
। इत्यतः कीर्तकोद्भापका च भवतः, तनेतस्या मङ्गलतावत्त्वं मनाहरत्वञ्च
च विज्ञायते । “मातृभ्यश्च पुनाति वशात् च श्रेयामि सेय कथा” इति पाठा-
दनुनानु अत्रोच्यता मङ्गीव च भागीरथीव च, जगत लोकस्य विदुषात् ? इत्यत
अत्रोच्यतावति —पुनातु वड्वयतु, मङ्गलमङ्गलं मङ्गलमङ्गलं इति शेषः,

तामेता परिभावयन्त्वभिनये विन्यस्तत्त्वा वृथा
शब्दत्रयविद कवे परिगतप्रज्ञस्य वागोमिमान् ॥२०॥
[इति निन्दुना चर्ये] ।

इति सन्मेलन नाम सप्तमोऽङ्कः ॥२०॥ (क)
समाप्तनिद महाकविभवनृतिपराचतनुत्तरराम-
धारत नाम नाटकम् ।

निखिलशब्दायतत्त्वाभिप्राय इत्यथ , निखिलवैतत्याभिप्रायवर्था वा च य ए
परपतप्रज्ञस्य परिपता परिपाक गता भवभाषादिप्रतिपत्तयः, यथा वृद्धिः
एव तथोक्तस्य अलौकिकनभोधानुज्ञानितस्येव , तदन्वयान्ते इदम् इत्यत्र
नमुक्त्वशब्दयोजनानेपुस्य न सम्भवेदिति भावः , कथमादौ भवतः , त
प्रतिज्ञा रानाग्रहणाम्, अभिनये अधुना आङ्गिकादिभिर्प्रतिभिरप्युक्तान्ते , एत
रभिनयोऽवस्थाऽनुकार च चतुर्विधः । आङ्गिकी वाचिकेयवनाद्याः सात्त्विकी
इति दृश्यात् विन्यस्तत्त्वा वि विग्रहेण, यथा निर्दिष्टं, एव - वाचिकेयवना
तथोक्ता ता, प्रतश्चितप्रकाराम् इत्यथ , सत्याभिनीतामित्थायत्, एतान् च यथा
स्वसन्नचमभिनोयनानाम्, इना भवद्रचिता, सधराधरोभूतयानैरिदानीन्त
प्रत्येक दृष्टा, वाणी रूपकाख्या भारतोन्वित्यथ , रामपरितरुपायमिति यावत्,
परिभावयन् सनालीचनया चतुर्वयन्तु , भगवदात्मीकविरचितरानाग्रहापुतत्वात्
एतन्नाटकनपि लोके सुखकर समादरणीयश्च भवत इति भावः । (" आदौ
परिभावयन्त्वभिनये विन्यस्तत्त्वा" इति पाठान्तरम्) । [अथ साङ्ग्यत्वमनोहरत्व-
रूपनाधन्यइयनन्तभाय्य नादा गङ्गाया च साकनेतत्कथाया अवैधर्म्यमास्योक्त
पूर्वोपमाऽनुद्धारौ सजातीयसङ्कीर्णौ । किञ्च लोकेऽस्मिन् पुनातु वर्द्धयतु इति
प्राथम्या लोठ विवातात् "चिर जीवतु ते मृतमाकण्डेऽनुनिर्गया" इतिवत्
कोशिकाशङ्कितस्य भयप्रकननादापत्य नात्रनर , भरतवास्ये हि सर्वस्य लोठ व्यवहारो
दृश्यत, न लुठ , "विर जीवतु" इत्यस्य तु तथात्वाभावादिति विभायम्] ।
शादलविकीर्णित वृत्तम् ।

(क) सन्मेलन नाम—रामभोताकुशलवशवद्गादोता परस्परसमागमात्मज
इति नावा प्रसिद्धः । सप्तमोऽङ्कः इति—समाप्त इत्यथ इतिशब्द समाप्तौ ।

इति पञ्चितकृत्तपतिना योजीवानन्वविद्यासागम्भडाचार्येण विरचिता
सुखवीर्धनो नामोत्तररामचरितटीका समाप्ता ।

अथ सप्तमाङ्कस्य सङ्क्षेपः ।

अथ लङ्गण रङ्गस्थल प्रविश्य, अथ खलु भगवता वान्मोकिना स्वप्रभावेणाय सदेवासुरा भूतयासा सन्निधापिता, तेनाहमाय्येणादिष्ट यत्, भगवान् वान्मोकि-
रसुरीभि प्रयुज्यमाना स्वकृति द्रष्टुमस्मानुपनिबन्धितवान्, अतस्त्व त्वरित भागौरथीतोरं
समाजसन्निवेश विधेहि, किञ्च चन्द्रकेतुर्द्याटशासने उपविशति, बन्धौ कुण्डलवाधापि
ताट्टगमासनमुपवेशयितव्यौ इति । तन्निदेशानुसारत मया सर्वेषां समुपवेशन समुचित-
स्यानेत्येव कृतमिति, राज्याग्रमनध्युष्यापि मुनिव्रत आय्य राघव वान्मोकिगौरवादित
पनाभिरक्षत इति च व्यगिञ्चपत् । रङ्गप्रेक्षकेषु सभास्थलमुपविष्टेषु रामीऽपि राजा-
मनमलघ-कार । तत सूत्रधार प्रविश्य, आपन्नानमयेन चक्षुषा समुद्धीक्ष्य मया
पयापयमुपनिबद्ध करुणाइतरममेतस् रामचरित, काय्यगौरवात् भवाइरवावधातय
मिति भगवता वान्मोके निष्टेण विनापयामास । एतदाकथ्य राम, भगवता
प्रज्ञानयानि वचामि अस्याइतानि भवन्तीत्युक्त्वा सूत्रवाराशय विशदीकृत्याभिदधे ।

अथ वटव्या, हा आय्यपुत्र । हा कुमार लङ्गण । अशरणा मानरथ्ये
यापदा अभिलषान्ति, तेनाहमिदानीं मन्दभागिनी भागौरथ्यानात्मान निचिपानि, इति
करुणा परिदेवतामाकण्य, अहो । द्रव्यप्रदमेतदचनमिति निभर करुणञ्च विलपित
लङ्गणे द्वौ वैटहो राजा रामेण विजने एने परित्यक्ता प्रसववेदना सोढुमशक्तवतो
नागास्थानात्मान विमुञ्चतीत्युक्त्वा सूत्रधार निवव्रत ।

तदाक्षय विदुषोभूते रघुपती लणमपेजश्च दवि । इत्युपमति सति, आय्य ।
नाटकनिर्दानित्युक्त्वा लङ्गण ते समायमितुमइत । तदा राम वचमय खल्वस्मात्पुत्रा
कथा नदात्मान विप्रतवान् ।

अथ पृथ्वीनागरस्था दारुकादयमुसङ्गे निवाप नीतया सइ सभास्थ ननाजम्बत्,
वन्मोकिरनुनामने च अकण्ठेन दारुकादय प्रभू प्रकृतिता साताम ।
विपदायुक्तं नृवंसा, हा आय्यपुत्र । इति कथयन्ती मासामास्योऽहमपारयन्ती
मर्त्तानुनेश । तदा रघुपतये कथाशंकर प्रसीद मन्त्रित इति कथामिकण्य
रामवत् प्रयत्नदातती न त्वत् त प्रमुष्य जीवा वा मितुं शक्यत । अथ द्विपदायुक्ता
मती च तं प्रयत्नं अजय विदेवता नागादयो ज्ञान्या तामसन्त तती नागा-
वत् कुडुत्तुं विदेव अजयना वनुन्वरा इति तं कन्दमुनिर्जन्, वनुन्वरात्तं विजयपि ।

वत्से । सीदस्व, रामभद्रसदृशौ ते पुत्रकौ सञ्जाताविति । तदा सीतामुखात् कीदृशे पुत्रकथो संस्कारकम् विवास्यति ? इत्याकण्ड्य राम वशिष्ठसकृत्तानां रघुमन्ततोना-
मिदानीं सक्कर्तुं भावमभिजाय परं विलपितवान् । तदा तु देव्यौ आहूत्, सन्ध-
त्यागत परमेवावां भगवतो वान्मीके तव पुत्रजावर्षप्रियाव, अमी हि त्वत्पुत्रयो
सञ्जीवितं नस्कारं सविधास्यतीति । ततः सीतामादाय गङ्गापृथ्व्यौ अन्तदधाने ।

अथ सीतायां लोकान्तरप्रयाणसंबन्धीक्य राम मोहमुपागत । लक्ष्मणस्तु तदा,
भगवन् वान्मीके । आर्य्यस्य जीवनमपहर्तुं किं भवता ईदृशं काञ्चमुपनिबद्धम् ? इत्युक्त्वा
सवाप्यगद्गद विललाप । ततो नेपथ्ये आतीत्यकमपनीयतामधुना, पश्यन्तु सर्वे
स्यावरजङ्गमा वान्मीकिनियन्तुं पवित्रमाययामिति वागदभूत् । तदा लक्ष्मण विलीक्य
आह, अहो ! अन्तरीक्षे टेवा ऋषयश्च अद्भुतमेतत् द्रष्टुं समवेता सञ्जाता, यत् देवी
सीता गाङ्गाशामभ्यन्तरात् पृथ्वीगङ्गाभ्यां सह समुदेतीति ।

अत्रान्तरे नेपथ्यभाषितेन गङ्गापृथ्व्यौ पश्यन्नता यधू सीतामरुन्धतीहस्ते समर्पया-
मामत् । ततः सौमित्रि, आय्य । पश्य पश्येदमाययमित्युक्त्वा रघुमणि मूर्च्छित
सम्भ्रान्त यदा तस्य मूर्च्छामपनेतुमैहत्, तदा अरुन्धती सीतायां सह सवेग रत्नमागत्य
आह वत्से सीते । लज्जाशीलतां विमुञ्च, मोहमुपागत मे वत्स राम त्वं प्रियस्पर्शेन
पाणिना मेव मेव समुञ्जीवयेति ।

तदाकण्ड्याम्बुशब्दं सीता समम्भ्रममुपसृत्य रामशरीरम्, तेन च रामं क्रियद्वि-
समाश्रय्य सानन्दमाह भो ! किमतत् ? कथं देवी । इत्युक्त्वा सलज्जमाह अये ।
अस्वा सर्वं गुरवत्याव समागता । तदा अरुन्धती आह, वत्स । रामभद्र । एषा
भगौरथशृङ्गाधिदेवता भवति च सुप्रसन्ना भगवतो गङ्गा इयञ्च ते न्युभगवतो
वनुन्धरेति । तदा भागोरथी नेपथ्यभाषितेनाऽऽह रामभद्र, अगत्यते । आलेख्य
प्रदशनावनरे मानसिनन्यातीरितं “मा त्वमन्व । स्रयापामरुन्धतीव सीताया
जियान् ज्ञानपरा भव” इति भवती वचनमनुपाख्यादभित्ता नोमनूषा सञ्जाता
इत्येति । वनून्धराऽपि तदा आह, वत्स । प्रभा ! अद्भुतपि, “भगवति । वनून्धरे ।
आत्तं ददितव नवेदस्व जानकोन्” इति भवदचनमनुपाहितवत्यधीति । ततः राम
अनन्तरं तं देव्यौ ववन्दे इति ।

अमारुन्धतो जीरजानपदानं सम्भोत्राऽऽह, वेदानगविगां देवउन्दमन्ता च
न विवक्तुं नन्नां जाता परिष्टुं प्रत, विनव भवन्तीऽभिमन्थन्ते ? इति । तदा नन्त्रप
नं ज्ञान निमित्तानां प्रज्ञानां जातानां ननस्कारं देवानां पृथक्प्रतिभक्तपस्थानं श्रुत्वा
इत्येति । रामभद्र । हिंसाप्रतिप्रतितीति पवित्रां सावात् चोपाधम

चारिणो स्त्रीकृत्याधुना अप्वर सत्यादरात् । रामन्तु, यदेव मन्त्र- विद्वान् मन्त्र- विद्वान्
वाच्योकि सर्वेषां गुरुजनानां नविधे कश्चनचो रामान् च नविद्वान् च नविद्वान्
सर्वेषां गुरुजनानामपूर्वं समागममवलोक्य निभरनागन्तमनुभवन्ती ।

अवात्तर नेपथ्ये कक्षुरव युना उद्यात्राव नोस्य च नवद्वयम् । इत्युच्यते
शुक्लं सनुपस्थित इति वाच्योकिराह । युगपत् सर्वपापान् शून्यं कृतवान्
रघुनपि सातिशयं विप्राय । तदा वाच्योकिराह, यदा विद्वान् विद्वान् विद्वान्
करोमि ? इति । तदाकृष्ण राम आह, नास्ति किंचिद्व्यक्तं विद्वान् विद्वान्
यदभियाचे, सत्यद्येवमेतद्वै भवतीतिभिप्रायत् यत्, भगवन् । इत्युच्यते
भानोरद्यैव श्रोतृणां सततं पापानि नाशयन्, श्रेयांसि च विद्वन्, वाच्योक्ते
विरचितानिमात्रं रामचरितज्ञया सत्यं एव बुधा, अन्तरात् ननु वाच्यं ननु
शिवम् ।

इत्यशेषशास्त्राटवीसञ्चरणपञ्चानन कुक्षुपतिकल्प "वि, ७" इत्युच्यते
श्रीमञ्जीवानन्दविद्यासागर भद्राभाष्यविरचितायां, तदाच्योक्ता
श्रीमदाशुवीधविद्याभूषण श्रीमन्निन्ययोधविद्यारवाभ्यां
परिवर्तित परिवर्द्धितायां सुखयोधनोचना
स्वायाम् उत्तररामचरितव्याख्यायां
सप्तमोऽङ्कः ॥ ७ ॥

